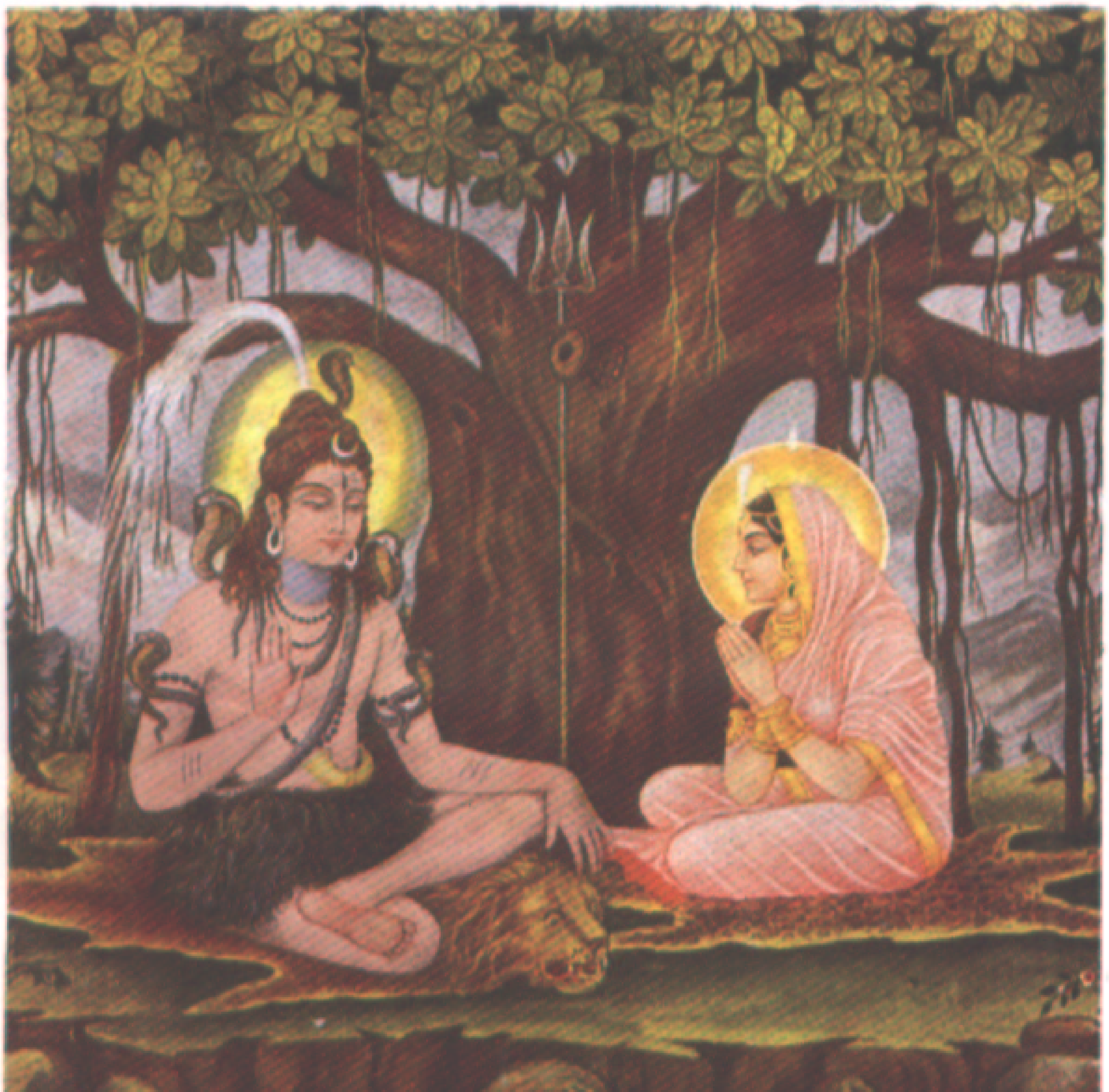
मानस गूढार्थ चंद्रिका

बालकाण्ड (मराठी)

खंड ३

लेखक

श्री. प. प. ब्र. स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वती

मानस गूढार्थ चंद्रिका

बालकाण्ड : खंड ३

'रामचरितमानस' यावरील मराठी बृहत् टीकेचा अंश

(दो. ६५/५-८ पासून दो. १५२/५-८ अखेर)

लेखक : **प.पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती**

प्रकाशक :

रामचरितमानस प्रेमी मंडळ,

डोंबिवली.

प्रथम आवृत्ती : २०००

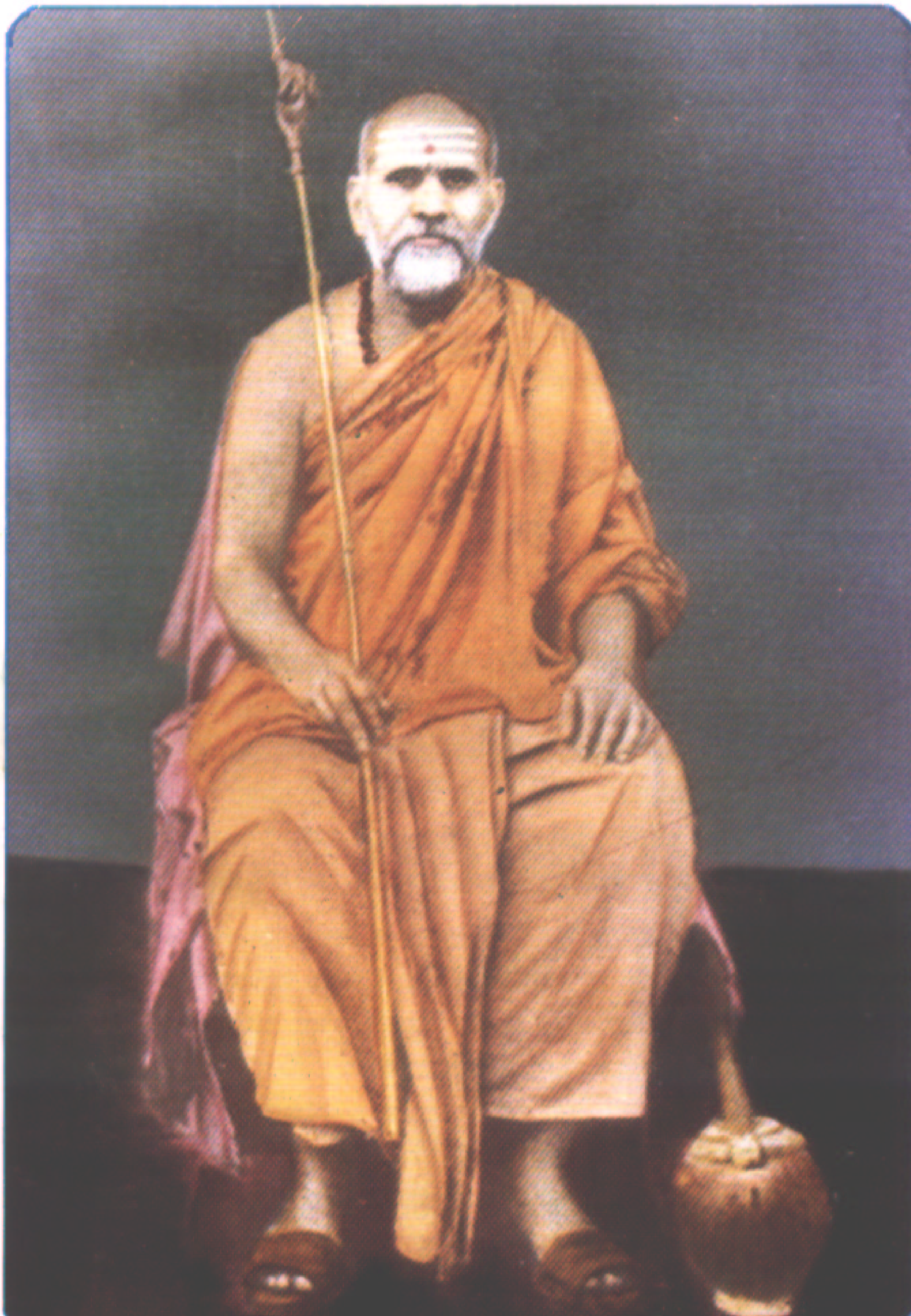
प्रकाशक :

श्रीरामचरितमानस प्रेमी मंडळ,
४, श्री गणेश अनंतराज सोसायटी, नेहरु रोड,
जलाराम मंदिर जवळ, डोंबिवली (पू.) ४२१ २०१

मुद्रक :

ओमेगा ऑफसेट
मराठा कॉलनी, टिळकवाडी,
बेळगाव - ५९० ००६
फोन : ४२४ १२४

मूल्य : रु. ३०० फक्त

श्री प. पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती स्वामी

॥ श्री सद्गुरु प्रसन्न ॥

॥ श्रीरामाय नमः ॥

प्रस्तावना

प्रिय बंधुभगिनींनो,

श्री परमपूज्य स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वती यांनी लिहिलेल्या 'मानस गूढार्थ चंद्रिका' या बृहत् टीकेपैकी दो. ६५/४ पर्यंत आपण परिचित झालेले आहात. आता त्यापुढे म्हणजे दो. ६५/५ ते दो. १५२ पर्यंतच्या कथाभागात या खंडामध्ये समरस होणार आहात. एव्हाना आपण या मानसरूपी ज्ञानगंगेच्या पात्रात खोल खोल बुड्या मारण्यात पारंगत झालेले आहातच असे समजून, प.पू. स्वामींच्या या ज्ञानकोशाचे धावते चित्रण या प्रस्तावनेद्वारे करून देण्याचा यथामती व यथाशक्तीपेक्षाही गुरुकृपेने करून देण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करीत आहे.

सतीने योगाग्निमध्ये आपला देह त्यागताना हरिचरणी जन्मोजन्मी शिवचरणांची रती मागून घेतली. त्यानुसार पुढील जन्मात पार्वती म्हणून हिमालयाची कन्या झाली. योगाग्नित देहत्याग केल्यानंतर दुसरा जन्म का प्राप्त झाला याचे विवरण सविस्तर टीकेतून पाहावे. सतीने देहत्याग केल्यानंतर पार्वती म्हणून येण्यापूर्वी कशी व कोठे होती त्याचे महत्त्व इ. पुराव्यानिशी प.पू. स्वामींनी दाखविले. हा त्यांचा व्यासंग ठायीठायी प्रगट झालेला आता वाचकांच्या पूर्ण परिचयाचा झाला आहे. पार्वतीचा जेव्हा जन्म झाला तेव्हा तिचा प्रभाव दाखवणारी अनेक वैशिष्ट्ये कोणती कशी सर्वत्र दिसू लागली तेही टीकेतून तपशीलवार वाचताना एक दैवी आनंद प्राप्त होतो. अशी गिरिजा आल्यानंतर हिमालय देखील रामभक्त कसा बनला व आदर्श गृहस्थाश्रमी कसा बनला हे वाचताना प्रत्येक साधकास साधन करण्यासाठी हजारो हत्तींचे बळ येईलसे वाटते, नव्हे तसा ठाम विश्वासच आहे. तसेच हिमालयाच्या घरी रोज नवेनवे कोणते मंगलोत्सव सुरू झाले व ते का हे वाचताना समाधान होते. त्यानंतर पार्वतीचा जन्म झाल्याची वार्ता ब्रह्मलोकात कळताच हिमालयाकडे नारद येऊन ते कायकाय सांगतात व नारदांचे स्वागत कसे होते हे वाचताना ऋषिमुनीसारख्यांचे स्वागत कसे करावे याचे उत्तम मार्गदर्शनच टीकेद्वारे मिळते. नारदांनी गिरिजेचे काय भाकित (भविष्य) सांगितले हे वाचताना (द्व्यर्थी शब्दवापरामुळे) गंमत येते व नारदांच्या गूढवाणीचे प.पू. स्वामींनी खुलपून खुलपून दाखविलेले भाव वाचताना मन भगवंतप्रेमाने सद्गदित होते. भगवंताच्या मायेने कुणालाही सोडले नाही! नारदांचा आदर्श ठेवून

भविष्य सांगणाऱ्याने ते कसे सांगावे इत्यादीचा मानसशास्त्रीय दृष्टिकोन गोस्वामी सामान्य जनांपुढे ठेवतात व त्यानुसार हिमालय व मैना एकांतात त्याविषयी काय व कसा विचार करतात हे सुंदर तऱ्हेने मांडलेले आहे.

(पतीस वदे एकांती मयना दो.७१ पासून चालू)

एकांतामध्ये प्रिय पतीशी बोलताना 'नाथ' शब्द वापरून पतीविषयी प्रेमादराने संबोधून मग मनीचे गूज त्यापुढे व्यक्त करणे ही स्त्रीची मानसिकता तसेच 'कन्या वरयते रूपं' नुसार मुलीला सर्व बाबतीत अनुरूप वर मिळावा. कुल घरदार ही उत्तम हवे व विद्यावान व कर्तृत्ववान वर असावा हे आपण यथालय हे जसे निदर्शनास आणले तसे पर्वत जड आहे त्याने विचार केला नाही असा आरोप पतीवर येऊ नये ही दक्षता व मातृहृदयाच्या दृष्टीकोनातून मुलीचे संपूर्ण आयुष्य सुखा समाधानात जावे हा सारा विचार तुलसीदासांनी कसा मांडला आहे हे अगदी थोडक्या शब्दात सुरेख विवेचन केलेले आहे. मयना व हिमवान यांच्या संवादातील नाट्य चित्रमयता शिवपुराणाचा दाखला देऊन अधिक सुस्पष्ट करण्यातून प.पू. स्वामींचे सुंदर विवेचन टीकेतून समग्र वाचावे असेच आहे.

नारदांवरील निष्ठा व हिम वा हिमकर शब्दाची यथोचितता पटविण्यात प.पू. स्वामींची पूर्ण अभ्यासूवृत्ती दिसते. नंतर खुद्द मैनेलाच पार्वतीला तप करण्याचा उपदेश देण्यात हिमालयाचा चाणाक्षपणा व त्याने दिलासा देऊन 'शंकर' कसे कल्याणदायी जावई ठरतील हे उत्तम तऱ्हेने समजावले त्यामुळे मैनेला देखील 'हर्षे मनीं पती वचन ऐकूनी' म्हणजे सारे संशयतर मिटलेच उलट आनंदच झाला हे सुस्पष्ट केले त्याचबरोबर मुलीला आता सुकुमार वयात तप करण्याने फार कष्ट होणार म्हणून ते मातृहृदय पाझरलेहि. अशा तऱ्हेने पदोपदी तुलसीदास मानसातून 'नाट्य महाकाव्य' कसे सहजी प्रतीतीस आणावेत हे प.पू.स्वामींनी सामान्य वाचकांना वेळोवेळी दृष्टोत्पत्तीत आणून दिले आहे.

'मातृसुखद वदली मृदुवाणी' या पार्वतीच्या वचनामुळे मानस हे शिवपुराणाहून कसे श्रेष्ठ ठरते ते टीकेत वाचूनच पटेल. तसेच स्वप्नात "सुंदर गौर सुविप्रवर मज करि हा उपदेश" ही विशेषणे शंकर सूचक कशी आहेत ते ही याद्वारे सुचित केले.

नंतर लगेचच पार्वती तप करण्यासाठी निघून गेली व तिने जिथे तप केले ते स्थान पूर्वी शृंगतीर्थ होते ते तिच्या तपस्येमुळे त्या स्थानाला 'गौरीशंकर' हे सार्थ नाव पडले इथपर्यंत पार्वती तपस्या प्रकरणाचा ही पूर्वार्ध समाप्त झाला.

तपस्या करताना मूळ हेतू, विषयभोगत्याग, इतका की देहाचा ही विसर पडावा असे क्रमाक्रमाने तपस्येचे टप्पे.

पतीरूपाचे - शिवध्यान, मानसपूजा, शिवगुणांचे चिंतन, नामस्मरण अशी सर्वांगांनी तिची तपस्या परिपूर्ण होऊ लागली त्यातच आहार नियंत्रण करता करता निराहारापर्यंतच्या टप्प्याने तिने तपस्येची गाठलेली उंची टीकेतून मूळातून वाचनीय झाली आहे अशी तपस्येच्या परमोच्च शिखरावर पोचल्यावर झालेली ब्रह्मगिरा म्हणजेच रामगिरा कशी होती हे ही टीका सखोल वाचणाने मनी ठसेल. तसेच या वाणीने 'हट्ट सांडुनि जा घरी तेव्हा' असे सुस्पष्टपणे बजावले त्यात चारीही हट्ट कसे समाविष्ट आहेत ते प.पू.स्वामींनी टीकेत सविस्तर उलगडून दाखविले आहे. 'हर्षित गिरीजा शरीर पुलकित' याद्वारे पार्वती व मनुशतरूपा यांच्या तपस्या पूर्तीनंतरचा भेद का व कसा हे उलगडून दाखविले आहे.

शंभूचरित्र प्रकरण - 'तैं पासुनि शिव चित्त विरागी' मधील वैराग्य व श्रीरामप्रभूंविषयीचे विशेष अनुराग दोन्हीचा उत्तम खुलासा केलेला पाहून मनाला विशेष आनंद होतो. त्याचीच परिणती 'जपती रघुपतीनामा संतत' मधे कशी होते हे टीकेत वाचून तर साधकांनी आत्मप्रचिती घ्यावी हेच शिवांचे 'विरागीपण' क्रमाक्रमने सर्व प्रकारांनी श्रवण कीर्तन इ.द्वारे सर्वांगांनी कसे सुसंपन्न होत होते ते टीकेतून वाचनीय व मननीय बनले आहे.

'शंकर नेमा प्रेमा पाहुनि' यातील प्रेम शब्द शंकरांचे रामावरील प्रेम हे स्पष्ट करून लगेच 'भक्तिचिन्ह अविचल हृदिलक्षुनि' याद्वारे पार्वतीपेक्षाही शंकरांची कठोर तपस्या व रामांविषयीची अविचल - अविरत भक्ती पाहून 'प्रगटति राम कृतज्ञ कृपालु' असे संत गोस्वामी म्हणतात.तेथे स्वामी शिव व पद्मपुराणांचे दाखले दाखवून कृतज्ञ व कृपाळुचे अर्थ सुस्पष्ट करतात. अन त्यानंतर त्या शंकरांच्या महान व प्रदीर्घ तपस्येचे फलस्वरूप 'बहुपरि राम शंकरां वानिती' असे म्हणून याच्या टीकेत प.पू. स्वामी खास अधोरेखित करून सांगतात की, कोणी बरोबरीची किंवा मोठी व्यक्ती येऊन तोंडावर प्रशंसा, गुणवर्णनादि करू लागली की समजावे की काही तरी मागणी केली जाणार.

तसेच घडले व प्रभू रामचंद्रांनी शिवांना विनंती केली 'जाऊन गिरीजे उद्वहा' राम व शंकरांचा हा संवाद म्हणजे अत्युत्तम गुरु शिष्य वा स्वामी-सेवक यांच्या संवादाचा कसा उत्कृष्ट नमूना आहे हे गोस्वामींनी अगदी थोडक्या शब्दात कसे सिद्ध केले आहे ते प.पू.स्वामींनी टीकेतून पदरन् पदर उलगडून दाखवले आहेत त्यामुळे ते मूळातून वाचताना एका अनिर्वचनीय आनंदाचीच अनुभूती येते. नंतर रामाची आज्ञा प्रमाण मानण्यासाठी सप्तर्षींकरवी वधू परीक्षा केली ती वधू परीक्षा कशी 'दिव्य' होती हे टीकेत मूळातून वाचून त्याचे मनन करावे. पार्वतीचे दर्शन होताच "मूर्तीमंत तपस्या जैसी" हे असेच दर्शन सप्तर्षींना झाले यावरून तिची

श्रेष्ठ. अत्यंत उच्च दर्जाची तपस्या प्रतीत झाली व ती परीक्षेच्या कसाला बावनकशी सुवर्णापेक्षाही सरस उतरली ते सविस्तर वाचले की मन भरून येते आणि तपस्या करताना शुद्ध हेतू, एकाग्रता, गुरुवचनांवर निष्ठा असली की अशी सकाम तपस्येची परिणती अत्युच्च शिखरावर पोचते हे अतिशय सुंदर प्रकारे शिव, पद्म पुराण, कुमारसंभव इ. अनेक सद्ग्रंथांशी तुलनात्मक अभ्यास करून त्यातून तुलसीकृत मानस कसे श्रेष्ठ ठरते हे वारंवार प.पू.स्वामींनी नजरेस आणून दिले आहे. 'हठ्ठ सुटेना सुटे देह जरि' इतकी टोकास जाऊन पार्वती पोचते. नंतर इकडे सप्तर्षींनी शंकरांना पार्वतीची सर्व कथा सांगताच 'श्रवता स्नेह मग्न शिव होती' म्हणजे पार्वतीच्या स्नेह सागरात बुडतात परंतु लगेचच 'शंभु सुज्ञ मग मना स्थिरावती' असे सांगून शंकरांची सुज्ञता प.पू.स्वामी स्पष्ट करून दाखवून लगेच 'रघुपतीचे ध्याना करुं लागती' ने या शंकरांच्या स्थायी भावाला पुष्ट करतात. अन् सहजी कसे ते समाधीत तल्लीन होतात हे प.पू.स्वामींचे विवेचन वाचून साधकांनी खरेच तो अनिर्वचनीय परमानंद लुटावा - निदान तसा प्रामाणिक प्रयत्न तरी करावा म्हणजे ही प.पू.स्वामींची प्रदीर्घ तपस्या आपल्या जीवनात फलद्रूप करण्याची ही सुवर्णसंधी निदान स्वामीशिष्यांनी तरी दवडू नये.

त्यानंतर क्रमाने येणारी तारकासुराची सविस्तर कथा नेहमीच्या प.पू.स्वामींनी आपल्या सवयीने अनेक सद्ग्रंथांचे परिशीलन करून सविस्तर दिलेली वाचनीय आहे. त्यानंतर सर्वदेव ब्रह्मदेवांकडे गेले व यावर मदनाने शंकरांचा समाधीभंग करावा यासाठी सर्वांनी मदनाची आवाहन-स्तुती कशी केली, ते कसे प्रगट झाले, त्यांचे पंचबाण कोणते इ.सविस्तर वाचावे व मदन हाही नेहमीच परमार्थास घातक ठरणारा देवांसाठी कसा परोपकारी ठरला व त्याचे 'संतत्व' प.पू.स्वामींनी कसे सिद्ध केले ते मूळातून वाचावे असेच आहे. त्यानंतर देवकार्यासाठी आपला देहत्यागही मदनाने स्वीकारून आपले काम कसे चोख केले तेंव्हा भले भले तपस्वी देखील कसे चळले वा चळतात व त्यावेळी केवळ 'ज्यां रक्षिती रघुवीर ते बचले त्या समयि परी' समर्थाचिया सेवका वक्र पाहे असा सर्व भूमंडळी कोण आहे ही समर्थवाणी किती तंतोतंत साक्षात सत्य प्रतीत झाली ते मूळातून वाचताना अंगी रोमांच दाटतात. असे खरे रामभक्त कोण ते प.पू.स्वामी अधोरेखित करून सांगतात. ज्ञानप्राप्ती नंतरही अनन्यगतिक होऊन जे सदा रामभक्तिनिरत राहतात तेंच, त्यांचेच रक्षण रघुवीर करतात. हे स्वतःस साधक, सिद्ध, शिष्यांना पडताळून पाहण्यास अत्यंत उपयुक्त असे सारे हे वर्णन आहे यातून स्वतःची पारमार्थिक उन्नती तपासून पाहण्यास हा उत्तम ताळा प.पू.स्वामीजी आपल्यापुढे ठेवला आहे. तसेच या निमित्ताने प्राप्तव्य व कर्तव्य यास कौशल्यपूर्ण सहज उल्लेख पाहत रहावा असा आहे. शंभूंच्या जवळ केवळ

मदन गेला मात्र, तोच त्याचा स्वतःचा प्रभाव एकाएकी कमी होऊन शंकरांच्या प्रभावाखाली तो कसा आला इ.वर्णन वाचताना एक अलौकिक आनंद मिळतो. निरनिराळ्या पर्यायी शब्दांची अतुलनीय करामत गोस्वामींनी संपूर्ण ग्रंथभर कशी पेरून ठेवली आहे याचा साश्चर्य आनंद होतो. प्रत्येक शब्दातून सूचित होणारे गूढभाव जेव्हा टीकेत प.पू.स्वामी उलगडून दाखवितात तेव्हा तर मती गुंग होऊन जाते. तरी शेवटी 'देवकार्य' करण्याच्या आश्वासनपूर्तीसाठी मदनाला आपले कार्य करणे प्राप्तच होते ते त्याने कसे केले हे ही सविस्तर वाचावे. त्या प्रसंगात वापरलेला प्रत्येक शब्दन्‌शब्द किती यथोचित यथार्थ आहे हे टीका सविस्तर वाचतानाच उलगडणे व ज्ञानी जनांची ज्ञानाची तृष्णा पूर्णपणे शमन करण्याची अलौकिक दिव्य असे गोस्वामींचे शब्दसामर्थ्य ध्यानी येते व टीकेतून प.पू. स्वामींचेही तो 'गूढभाव' अनेक ग्रंथांचे परिशीलन, सूक्ष्म अभ्यासपूर्णता निदर्शनास येते.

रसाल विटप म्हणजे आम्रवृक्ष आम्रमंजिरी हाच मदनाच्या पंच बाणांपैकी एक इत्यादि बारकावे सुद्धा प.पू.स्वामींनी अचूक टिपले आहेत व स्वतःच्या वैराग्याचे पूर्णपणे संरक्षण करण्याच्या हेतूने 'कामकला' यावर जास्त टीका न करता जिज्ञासू वाचकांवर वात्स्यायन कामसूत्रांमध्ये संदर्भ पहावेत असे सांगून आपली संन्यस्तवृत्ती अबाधित राखली हे कलियुगातही होऊं शकते हे प.पू.स्वामींनी स्वोदाहरणाने सिद्ध केलेले पाहून त्यांच्याविषयीचा प्रेमादर शतपटीने दुणावतो.

शंकरांची पूर्ण अकामता व परमविराग अकलंकित राखणे हा हरिलीलेतील हेतू असल्याने शंकरांची समाधी सुटली रामेच्छेने. कारण पुढे तारकासुराचा वध होणे हे आवश्यक देवकार्य होते म्हणून क्रोधाने मदन दहन केले ते तिसरा नेत्र उघडून. इथे त्रिनेत्राचा अर्थ फारच सुंदर व समर्पकतेने उलगडून दाखविला आहे. मदन दहनानंतर देवांनी स्वतःसाठी ते करविले असूनही देव कसे दुःखी झाले ते मोठ्या सर्वांग परिपूर्ण वर्णन मूळातूनच वाचावे म्हणजे स्वर्गस्थ देव कसे आहेत याचे यथार्थ दर्शन घडेल. त्यानंतर 'शंकर' व 'आशुतोष' कसे आहेत ते रतिला वरदान दिले यातून सविस्तरपणे फारच उत्तम रीतीने विवेचन करून दाखविले आहे. त्याचा रतिला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष लाभ कसा होणार हे ही टीकेत प.पू. स्वामींनी सुरेख पद्धतीने उलगडून दाखविले आहे. इथे ह्या शंकर / शंभू चरित्राचा एक भाग पूर्ण झाला.

आता उमा शंभू विवाह प्रकरण सुरु होते - ब्रह्मादिक सर्व वैकुंठी का आले व पुढे सर्व देवगण मिळून शंभूकडे कसे आले ते वाचण्यावर व्यवहारदक्षता व दूरदर्शीत्व ही साधी सोपी व्यवहारातील सूत्रे देवही कसे वापरतात ते प.पू.स्वामी उलगडून दाखवितात तेव्हा मोठी गंमत वाटते

नंतर प्रत्येक देवाने शंकरांची स्वतंत्रपणे स्तुती केली व सर्वांनी आपला अभिप्राय शंकरांचा विवाहोत्सव पाहणे हा मुख्य हेतू विशद केला व पार्वतीचा अंगीकार आपण करा अशी प्रेमपूर्ण विनंती सर्व देवांनी एकत्रितपणे एकदम ब्रह्मदेवांकरवी शंकरांना केली या सर्व संवादात वापरलेली विशेषणे किती यथार्थ आहेत ते सविस्तर वाचनानेच समजेल व त्यातील गूढप्रेमरसाची गोडी सुजाण वाचकांना चाखता येईल.

प्रत्यक्ष प्रभूरामचंद्राची आज्ञा, सर्व देवांची इच्छा ब्रह्मदेवांसारख्या मातब्बर व्यक्तीकडून प्रदर्शित झाल्याने शंकरांनी हा विवाह प्रस्ताव मान्य केला त्याबरोबर सर्व देवांनी ताबडतोब जयजयकार केला, दुंदुभीचा मोठ्याने निनाद केला, सुमनवृष्टी केली तसेच सप्तर्षी लगेच हिमालयांकडे हा प्रस्ताव घेऊन गेले देखील या सर्वात एकदम इतकी गतीशीलता नाट्यमयता किती उत्तम तऱ्हेने प्रसृत झाली हे प.पू.स्वामींनी टीकेतून सुंदर रितीने खुलवून सांगितले आहे नंतर सप्तर्षींचा विनोदी स्वभाव व त्यानुसार त्यांच्यात व पार्वतीमध्ये झालेला नाट्यमय संवाद टीकेतून प.पू. स्वामींनी क्रमाक्रमाने सुरेख उलगडून दाखविला आहे जणू भारी रेशमी वस्त्रात गुंफलेली परंतू दडलेली सोन्याची चांदीची जर खुलवून खुलवून प.पू.स्वामींनी सुरेख रीतीने त्याचे दर्शन घडविले आहे. यातील योगी, अज, अनवद्य, अकाम, अभोगी इ.शब्दांचे गूढ पदर उलगडलेले हळूवारपणे टिकेतून पाहताना मन थक्क होते. धन्य ते गोस्वामी व धन्य ते सद्‌गुरु! दिव्यत्वाची येथे प्रचीती येथे कर माझे जुळती। याहून जास्त ते काय सांगावे! विनोदपूर्ण द्व्यर्थी अशा सप्तर्षींचा संभाषणास पार्वतीने मोठ्या विवेकाने दिलेली उत्तरे पाहून तर वाचक अवाक्‌ होतो यात नवल ते काय? शेवटी पार्वतीचा संभाषण- विजय सप्तर्षींनी मोठ्या आनंदाने व आदराने स्वीकारला व ते 'मनी हर्षले' हे सारे मूळ टीका वाचताना मानसप्रेमी वाचक खरोखरच या ग्रंथाच्या मोहातच गुंतत पडतो असे नाही तर याला लुभावतो, भुलतो इतकेच नव्हे तर यासाठी वेडा का होतो हे ही टीका समग्र व सूक्ष्मपणे वाचली तरच समजेल म्हणून माझ्यासारख्या अतिसामान्य वाचकाचा तुम्हां सर्व मानसप्रेमींना हात जोडून, मस्तक नमवून आग्रह असा की जे वेड मजला लागले तुजलाही ते लागेल कां? - (श्रीरामचरितमानसाचे)!

नंतर सप्तर्षी हिमवंताकडे जातात हा सारा वृत्तांत कथन करतात त्याबरोबरच लगेच हिमवान आपला (राज) कुलपुरोहिताकरवी शुभ दिवस नक्षत्र घटिका इ.पाहून मुहूर्त ठरवून ती पत्रिका सप्तर्षींकरवी महेशांकडे पाठवितात ती मोठ्या आदर-मान- सन्मानाने. या लग्नात ब्रह्मदेव व्याही कसे व त्यांना आनंद झालेला लगेच कसा प्रतीत झाला वगैरे मूळातून वाचले की गोस्वामींच्या सर्वज्ञतेबद्दल मस्तक आपोआप नमते. माता-

पित्याची मानसिकता ही त्या त्या हृदयात शिरून गोस्वामी निदर्शनास आणतात हे त्यांचे वैशिष्ट्य. देवकार्यासाठी हा विवाह लवकरात लवकर होणे आवश्यक होते त्यामुळे या संपूर्ण विवाह प्रसंगात गतीमानता व नाट्यमयता भरलेली आढळते. लगेच सर्व देव त्यांची आपापली वाहने (याने, विमाने) कशी सजली शंकर आपल्या गणांसह कसे शृंगार करतात हे वर्णन वाचताना तर खूपच बहार येते. शिवांचा वेष अशिव असूनही ते कसे शिव-धाम आहेत हे टीकेत सविस्तर वाचले की बुद्धी प्रसन्न होते. या शिवांच्या वेषात वगैरे शृंगाररस अजिबात नाही हे वैशिष्ट्य! म्हणून तर ते शिव भगवान! शृंगाराची देवता विष्णू म्हणून लगेच प.पू. स्वामींनी शिवांचा वर-वेष व मानवाचा वर वेष कोष्टकरुपाने सादर करून दाखविला. पुढे या शिवांच्या वरवेषाचा कोणावर काय व कसा परिणाम झाला त्यातून हास्यरसादि कसे निर्माण झाले हे वाचताना मजा वाटते व गोस्वामींच्या भाषा सौंदर्याचा आस्वाद घेताना मन तृप्त होते. वऱ्हाड जाताना सुद्धा स्त्री - पुरुष क्रम कसा असतो याचेही लगेच प्रतिपादन करून प.पू.स्वामींनी देखील आपल्या सुक्ष्म अभ्यास व निरीक्षणाचे दाखले ग्रंथभर पेरून ठेवले आहेत.

शिव वर वेषात आपल्या अनेक गणांसह विष्णू इ.देवतांबरोबर कसकसे हास्य विनोद करत, ऐकत चालले आहेत हे वाचताना जणूं वाचक त्या वऱ्हाडातच सामील होऊन जातो इतके हे वर्णन हुबेहूब समोर जणूं चित्रच उभे करते इतके प्रत्ययकारी बनले आहे. त्यामध्ये नवरसांचा कसा सर्वांगपरिपूर्ण परिपोष झाला आहे तेही सुरेख रीतीने विशद केले आहे.

त्यानंतर लगेच तिकडे हिमालयाने आपले वधू पक्षाचे वऱ्हाड कसे सजविले त्याचेही वर्णन बहारीने रंगविले आहे. हिमालयभर प्रचंड मंडप घातला आहे सर्व पर्वत सागर नद्या इत्यादिंना आमंत्रण दिले गेले. सर्व मानव रुपात सुंदर शृंगार करून हजर झाले. स्त्रियांनी मंगलगीते म्हटली अन शेवटी म्हणतात साक्षात जगताची माताच (जगदंबा -पार्वती)जिथे अवतरली तिथली शोभा काय म्हणून वर्णावी? ऋद्धि सिद्धी या तिच्या दासी हात जोडून सदैव तिच्या दिमतीस हजर मग तेथे शृंगार वैभव इ.कशाची कमतरता असणार ? कशाचीच नाही.

परंतु शंकरांचे जे आपल्या गणांसह असलेले विलक्षण विक्षिप्त वऱ्हाड पाहून सर्वांचीच कशी गाळण उडाली याचे वर्णन मूळातूनच वाचले पाहीजे अन त्यावेळी 'धीर धरुनि परि सुजाण राहती' जे सुजाण होते तेच केवळ धैर्य एकवटून तेथे राहीले यावरुन शंकराचे दिव्यत्व, अलौकिकत्व फारच कुशलतेने गोस्वामींनी वर्णिलेले प.पू.स्वामींनी टीकेतून सर्वांगाने खुलविले आहे.

नंतर तो 'रुद्रावतार' पाहून मैनेसह सर्व स्त्रिया कशा दुःखी व भ्रमित झाल्या परंतु शंकरांचे ते खरे रूप दाखविण्याचा त्यांचा हेतू अत्यंत सरल, ऋजू व निष्कपटी कसा होता, हे टीका वाचून मनाला भावते. स्त्रीच्या मनोभूमिकेत त्याहून पुढे मातेच्या मनोभूमिकेतून गोस्वामींनी मैनेची भूमिका विशद केली, त्यातून त्यांचा मानसशास्त्राचा सखोल अभ्यासच दृग्गोचर होतो. मग त्यातूनच ती नारदांची निंदा किंवा त्यांचेवर दोषारोपण करते, त्याचे खंडन पार्वती लगेच कसे करते यावरून ती शंकरांची सहधर्मचारिणी होण्यास किती सुपात्र आहे याचीच प्रचीती येते व तिचे अलौकिकत्व, गुरुनिष्ठा व पतिनिष्ठा सहजी नजरेत भरते.

त्यानंतर नारद व सप्तर्षींना हा सारा गोंधळ कळताच ते सर्वांचा भ्रमनिरास करताच सगळीकडे लगेच वातावरण बदलते व सगळीकडे आनंदीआनंद होऊन पुन्हा नव्या उमेदीने विवाहोत्सव थाटामाटात साजरा करण्यासाठी सर्वांमध्ये आनंद व उत्साह कसा संचरतो, ते मोठ्या सविस्तरपणे टीकेत अतिशय सुंदर रीतीने वर्णन करून वाचकांना आनंदाचा पुनःप्रत्यय आणून दिला आहे.

भ्रमरूपी दुःख दूर झाल्याने येणाऱ्या विवाहोत्सवास दुप्पटीने आनंदोत्सवी उधाण आले. मग षड्रसपरिपूर्ण असा स्वयंपाक अगदी शास्त्रोक्त पद्धतीने करून व्याही व वरपक्षाच्या वऱ्हाडास मानादरपूर्वक भोजन घातले. विवाहपद्धती भारतभर कशा चालतात, याचे महाराष्ट्रीय पद्धतीशी तुलनात्मक वर्णन प.पू. स्वामींनी सुरेख केले आहे. ते मुळातून वाचण्यात खरी मजा लुटता येते. रुखवत, उखाणे, जेवणानंतर हातावर पाणी घालणे इ. रूढींचे विवेचन केलेले पाहून प.पू. स्वामींचा भारतभर झालेला प्रवास व त्यावेळेचे सूक्ष्म निरीक्षण इ. नजरेत भरते. संतांची तीर्थयात्रा समाज-दर्शन व सर्व समाजाचा सर्वांगांनी केलेला सूक्ष्म अभ्यास व निरीक्षण कसे असते याचे हे प्रत्यंतर होय. म्हणूनच बहुधा सर्व संतांनी तीर्थयात्रा केलेल्या दिसतात. वेदी म्हणजे बोहले कसे असते, लग्नपत्रिका म्हणजे नेमके काय इ. सर्व तपशील खुलासेवार स्पष्ट केलेले आढळतात.

शंकर - महेश/महादेव असूनही त्यांनी वरासनावर बसण्यापूर्वी विप्रांना वंदन केले. रघुपती प्रत्यक्ष समोर नसल्याने स्मरणपूर्वक त्यांना वंदन केले व मगच आपले आसन ग्रहण केले. यावरून सामान्य जनांनी कितीतरी बोध घेण्यासारखा आहे. पार्वतीने मंडपात प्रवेश करताच सर्वांच्या प्रतिक्रिया काय झाल्या हे वाचताना तर मन भरून येते. पार्वतीबद्दल 'सुंदरता सीमाच भवानी' हे शब्द किती चपखल असे गोस्वामींनी वापरले आहेत, ते अगदी सुस्पष्ट करून प.पू. स्वामींनी सांगितले आहे. विवाहविधींना गणपती-पूजनाने सुरुवात झाली यावेळीही वाचकांनी संदेह घेऊ नये हेही खुलासेवार टीकेत प्रतिपादन केले आहे. पाणिग्रहण,

कन्यादान, सप्तपदी इ. विधींचे सविस्तर शास्त्रोक्त (वेदोक्त) वर्णन केले असून लग्नानंतर पित्याने - हिमवंताने सर्वांना नजराणे/आहेर दिले त्याचेही सुरेख वर्णन केले आहे. आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे पार्वती ही जगदंबा आहे हे समजूनही तिला कन्या या नात्याने पतिगृही कसे वागावे याचा अतिशय सुंदर उपदेश माता-पिता उभयतांनी केला आहे. ते सारे वर्णन इतके सुंदर व हृद्य आहे की ते मुळातून टीका वाचताना ज्याच्या डोळ्यांत पाणी तरळणार नाही तो पाषाण! मुलीची पाठवणी करताना माता-पित्यांस कृतार्थताही असते व कन्येच्या वियोगाचे दुःख अन् उत्तम सासर मिळाल्याचे समाधानही असते. अशा साऱ्या भावांचे संमिश्रण गोस्वामींनी अगदी मोजक्या शब्दांत मांडलेले प.पू. स्वामींनी प्रत्येक शब्दाची सुंदर फोड करून ते कसे व किती यथार्थ आहे ते सर्वांगाने पटवून नव्हे, तर वाचकाच्या थेट हृदयास भिडवले आहे. हे सारे वाचताना प्रत्येक माता-पिता-कन्या यांचे डोळे पाणावणार यात तिळमात्र संशय नाही! जणू प्रत्येकाचा अनुभवच गोस्वामी व प.पू. स्वामी शब्दांकित नव्हे तर चित्रांकित करीत आहेत असे वाटते. त्यानंतर गोस्वामी तुलसीदासांचे माता-पिता बालपणी भ.शंकर-पार्वती बनल्याने त्यांच्या शृंगाराचे वर्णन त्यांनी केले नाही. त्यानंतर षडाननाचा जन्म होऊन तारकासुरवधाचे देवकार्यही यथावकाल सिद्ध झाले. या षडाननाचीही नेहमीप्रमाणे प.पू. स्वामींनी सविस्तर माहिती दिली आहे. षण्मुखाचा जन्म, कर्म, पराक्रम इ. महापुरुषार्थ सर्व जगास विदीत आहे, म्हणून हे सर्व संक्षेपाने कथन केले असे सांगून उमा-शंभुविवाह प्रकरण येथे समाप्त केले. याची फलश्रुती देखील लगेच सांगितली आहे. असे विशेष प्रसंगी तेवढ्यापुरती फलश्रुती सांगण्याची गोस्वामींची नवीन पद्धत आहे.

इथे उमा-शंभुविवाह प्रकरण समाप्त झाले.

आता हे सर्व शंभुचरित्र ऐकून भरद्वाज मुनी सुखी झाले अन पुढील कथेबद्दल त्यांची लालसा अधिकच वाढली. उत्सुकता इतकी शिगेस पोचली की ते प्रेमविवश बनले. त्यावर ते याज्ञवल्क्य मुनी अतिप्रसन्न झाले, कारण हे 'रामभक्त' आहेत हे त्यांच्या त्या उत्कंठा व अष्टसात्त्विक भाव उत्पन्न झाले त्यामुळे जणू शिक्कामोर्तबच झाले. ही कथा सरस कशी, रामभक्त कसे इ. सर्व मूळ टीकेतून वाचून ते मनन करण्याइतके उत्कृष्ट झाले आहे. त्यानंतर शंकर हे रामांना अतिप्रिय कसे, सती ही निष्पाप कशी इ.चे विवेचन फारच उत्तम आहे, ते सविस्तर वाचल्यावरच कळेल. याज्ञवल्क्य यथाश्रुत, यथामती पुढील कथा सांगतात ती रघुनाथांच्या कृपेने असा पुन्हा उपोद्घात करून पुढील कथा सांगण्यास सुरुवात करतात. तेव्हाचा त्यांचा विनय, दीनता, 'रामसूत्रधर अंतर्यामी' हे तत्त्व इ. कसे सांगतात ते वाचून खरोखर आपण धन्य होतो. नंतर कैलास या स्थानी

परमरम्यता कशी आली याचे उत्तम विवेचन करून प.पू. स्वामींनी उमा-शिवचरित्राचा अध्यात्मयोगपर अर्थ जो लावला आहे तो वाचताना तर मती गुंगून होते. जे हरिभक्त असतात तेच अशा स्थानी जाऊन उत्तम अशा वक्त्याकडून हरिकथेचे नित्य श्रवण करीत असतात. असे हरिभक्त कसे बनतात/असतात हे विवेचन टीकेतून वाचावे. शंकर भगवान ज्या वटवृक्षातळी ही कथा सांगत आहेत, त्या वृक्षाचे खास विशेष टीकेत अभ्यासूपणे कथन केले आहे. स्वत: शंकरांनी अतिप्रसन्न मनाने कशा प्रकारे ही कथा सांगितली यावरून कथा सांगावी कशी व ऐकावी कशी याचा आपणास बोध घेता येईल. तसेच त्यावेळचे शंकरांचे सविस्तर वर्णन वाचताना प्रेमाने अंगी रोमांच दाटून अष्टसात्त्विक भाव उभरून यावेत इतके हे वर्णन उत्तम झाले आहे, ते टीका वाचूनच पटेल. शिवांचे सौंदर्य वर्णन करताना त्यांच्यामध्ये चौदाही रत्ने कशी समाविष्ट आहेत हे तर बहारीने प.पू. स्वामींनी प्रगट करून दाखवले आहे. शिवांनी खास सांगितलेली सद्‌गुरूंची लक्षणे मुळाबरहुकूम दिली आहेत. असे शंकर भगवान वटवृक्षाखाली आसन घातलेले म्हणजे मूर्तिमंत शांतरसच! किती यथार्थ वर्णन! ही सुवर्णसंधी पार्वतीने अचूक टिपली व सुंदर प्रश्न शिवांना विचारले. येथे पाच परोपकारकर्त्यांचे संमेलन कसे घडले इ. भाग मुळातून सविस्तर वाचावा असा अत्यंत सरस आहे.

रामाबद्दल व पतीबद्दलचे प्रेम वृध्दिंगत झाल्याने पार्वतीही आनंदी आहे व शंकरही प्रसन्नचित्त आहेत. तेव्हा यातून आता 'जनकल्याण'च या रामकथेद्वारे कसे होणार हे सविस्तर उत्तम तऱ्हेने सांगितले आहे. त्यानंतर प्रश्न विचारणाऱ्याचे मानसशास्त्र किती उत्तम तऱ्हेने गोस्वामींनी सांगितले आहे, ते प.पू. स्वामी टीकेत अगदी रंगवून सांगत आहेत. शिवाय जो उत्तर देणारा आहे त्याचेविषयी पूर्ण विश्वास, निष्ठा कशी असावी इ. हे ते उत्तम उदाहरण बनले आहे. प्रश्नकर्त्याचा विनीत भाव किती पराकोटीला पोचू शकतो हे मुळातून वाचताना खूपच समाधान होते व आत्मपरिक्षण करून आपली हीन- दीनता आपणाला पूर्णांशाने सत्य प्रतीत होते. अन शेवटी आपली शंका वा प्रश्न स्पष्टपणे पार्वती शंकरांना करते.

खरे तर पार्वतीच्या मिषाने सामान्य जनांचे प्रश्नच इथे उलगडून दाखविले आहेत.अयोध्येश दशरथसुत व पूर्णब्रह्म असलेले राम स्त्री- विरहाने इतके दु:खी कसे झाले? व पूर्वजन्मात रामाचा प्रभाव पाहून देखील अजून पूर्णपणे भ्रम गेला नाही हे ती अत्यंत विनयाने व प्रेमाने जिज्ञासेपोटी विचारते, तार्किकपणे नव्हे. हे सर्व तपशीलवार वाचूनच त्याचा आनंद लुटून वाचकांनी समाधान घ्यावे असा हा फार सुंदर भाग आहे, कारण शंकरांसारखा अधिकारी वक्ता व पार्वतीसारखी तितकीच उत्तम अधिकारिणी श्रोता यांच्या संवादाचे वर्णन शब्दांत करून कसे भागेल,

ते मुळातूनच वाचल्याने मानवाचे मन तृप्त होणार. अशिक्षितासारखे दुसऱ्याकरवी वाचून घेऊन कसे समाधान होईल? असे पार्वती सारखीचे देखील संदेह निवारणाचे बाबतीत प.पू. स्वामी म्हणतात 'सद्‌गुरूंनी कृपापूर्वक उपदेश केल्याशिवाय संशय नाश होत नाही. कृपा मुख्य आहे.' असे अगदी अधोरेखित करून इंगित सांगतात. पार्वतीचा याहीपुढे जाऊन विनय पहा - 'नाक घासुनि नमुनि पदिं विनवी कर जोडून' इथे माझे मते प्रत्येक वाचक आत्मावलोकन केल्याशिवाय पुढे जाणारच नाही. अशा शंका येण्यास नारीस अधिकार नाही तरीही आपण सदय होऊन मला सर्व सांगावे असे अगदी आर्ततेने विनवते अन् 'गूढही तत्त्व न साधू लपवती' असेही हळूच सांगते अशी सर्व पूर्व तयारी उत्तम करून मग आता प्रश्नांची फैरच झाडते. तेव्हा पार्वतीचा तो विनय, तिची ती आर्तता व तिचे सर्व प्रश्न तपशीलाने टीकेतून वाचूनच मन संतोष पावते अन सगळ्यात शेवटी म्हणते 'नाथ! न जे मज पुसता आले । ठेवू नये ते गुप्त दयालें ।' यातून तिचे पांडित्य, चतुरता, जिज्ञासा व रामप्रेम हे सारे सारे कसे प्रतीत होते ते प.पू. स्वामी स्पष्ट करून सांगतात व अशी ती कपटहीन सहज मनोहर असल्याने तिचे सर्व प्रश्न शंकरांना अत्यंत प्रिय वाटले व सर्वांची त्यांनी क्रमवार सविस्तर पूर्ण खुलासेवार उत्तरे दिली. या पार्वतीच्या प्रश्नाने अखिल विश्वाचे कसे कल्याण झाले ते टीकेत उत्तम रीतीने सुस्पष्ट केले आहे. इतके हे सारे शंकराना आवडले - त्या प्रश्नातून प्रतीत होणारे पार्वतीचे रामप्रेम इतके की शंकरांची रामप्रेमाने भावसमाधीच लागली ध्यानानंदात ते तत्क्षणी तल्लीन झाले. नंतर भानावर येऊन मोठ्या आनंदाने ह्या प्रश्नांची उत्तरे देऊं लागले.

सर्वप्रथम आपल्या अत्यंत आवडीच्या विषयांनी शंकरांनी सुरुवात केली 'ब्रह्म व जगत यांचे स्वरुप सांगून आपले इष्ट दैवत व ध्यान इ.रुपाने सविस्तर कथन केले' ते सांगून आपले इष्ट दैवत व ध्यान रुपाने सविस्तर कथन केले ते बालरुप रामांचे. टीकेमधे शंकरांनी कोणकोणत्या रामरुपांचे ध्यान केले याचा सविस्तर तपशील दिला आहे.

अन मग रामाला नमन करुन पार्वतीची धन्यता सांगून पुन्हा ही रामकथा जगतहितार्थ कशी हे रंगवून रंगवून सांगतात व यातील प्रत्येक गोष्ट सखोलतेने स्पष्ट करतात.

ही रामकथा रुपी गंगा गंगानदीहूनही कशी सरस आहे. व पार्वती रघुवीर चरण अनुरागी कशी याचेही येथे फार सुरेख वर्णन केले आहे पार्वतीचा हा संदेह रामाचा अविद्या मायेचा नसून विद्यामायेच्या क्षेत्रातील आहे याचेच स्पष्टीकरण वाचले की साधकाला अविद्या व विद्या मायेतील फरक उत्तम तऱ्हेने स्पष्ट होईल.

आता १४ व्या अध्यायापासून रामकथेचे महत्त्व सांगायला सुरुवात

होते कोणत्या श्रवणाने श्रवणेंद्रिय सार्थकी लागते ह्याचे अत्यंत सविस्तर विवेचन प्रथम केले आहे त्यानंतर नयनाची कृतार्थता स्पष्ट करताना लगेच संताचे महत्त्वही सांगतात त्यानंतर भगवंताच्या स्मरणाने जे हृदय द्रवीभूत होत नाही तो प्राणी जिवंत असून मेल्यासारखाच असे याचे विवेचन सारांशरूपाने सांगता येईल ते मूळातून सविस्तर वाचले की आपले हृदय कसे असावे याचा आदर्श डोळ्यापुढे उभा राहतो असे सांगून रामलीला ही अत्यंत गूढ आहे ती भलेभले म्हणणाऱ्यांना देखील कशी दिग्मूढ करते याचे तर अतिशय सुरेख प्रतिपादन केले आहे.

रामकथा ही कामधेनू कशी. संतसमाज म्हणजे काय. ती कोणत्या संशयरूपी पक्ष्यांना कशी उडविते आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे कलिरूपी वृक्षावर कुऱ्हाड कशी बनते हे तर पूर्णपणे वाचून मन तृप्त होते.

रामनाम व रामचरित्र अत्यंत सुंदर असून जसे श्रवण केले तसे माझ्या मतीनुसार मी सांगतो ही शंकरांसारख्या भगवानांची पराकोटीची विनयशीलता यावरून आपल्यासारखा अर्ध्या हळकुंडाने पिवळे होणाऱ्यांना कशी चपराक बसते हे ही प.पू. स्वामींनी उघड करून दाखविले आहे.

अशा प्रकारे रामप्रेमीलाच ही रामकथा सांगावी असे येथे सूचित केले आहे व पुन्हा उमेचे प्रश्न चांगले म्हणून तिची प्रशंसा केली त्याचबरोबर राम कोण असा मोहवश केलेला प्रश्न रुचला नाही असेही आपले स्पष्टपणे मत सांगितले. ज्ञानी असूनही सती-पार्वती- गरुड मोहवश होतात तिथे आपल्यासारख्यांचा काय पाड?

अन् मग जे खरेच पाखंडी, अज्ञ असे दुर्गुणी असतील त्यांची दशा काय. कशी होईल? त्याचेही खूपच सविस्तर वर्णन व सांगोपांग उहापोह प.पू.स्वामींनी केला आहे. अगदी पिशाच्चग्रस्तांची लक्षणे सांगूनही यास पुष्टी दिली आहे.

हे सर्व सांगून शंकर पार्वतीस सांगतात हे भवानी! तू आपल्या हृदयात सुविचार कर व रामपदी दृढ भक्तीभावाने शरण जा असे सांगून रामाविषयीचा शरण्यभाव हाच सर्वश्रेष्ठ कसा व तोच भाव रामकृपा होण्यास कसा कारणीभूत होतो व संशय कसे दूर होतात याचे सटीक वर्णन चिंतनीय आहे.

त्यानंतर रामांचे सगुण व निर्गुण यात अजिबात भेद नाही हे श्रुती.स्मृती. मुनी संत सर्वच सांगतात हे सारे मूळातून वाचताना तर सगुणोपासक व निर्गुणोपासक दोघाही भक्तांना संतोष वाटेल असेच सुंदर विवेचन आहे. भक्तांसाठी हे निर्गुण परब्रह्म सगुण रूपात साकार होते असा हा सच्चिदानंद स्वरूपी व्यापक ब्रह्म सर्वांना कसा परमानंद देतो वगैरे सारे वाचूनच पहावे आणि तोच व्यापक परमात्मा रघुकुलात मुकुटमणी बनले आहेत

असे भगवान शंकर स्वमुखाने ठासून पार्वतीस सांगत आहेत.

त्यानंतर अज्ञानी सामान्यजन आपले अज्ञान प्रभूवर कसे लादतात याचे अनेक सुंदर दृष्टांत देऊन टीकेत सविस्तर गूढार्थ उकलून दाखविले आहेत. जड कोण, व आपले अज्ञान ते परब्रह्मावर कसे लादतात हे सरळरुपाने मांडून पटवून दिले आहे. तम,रज, व धूम्र (धूर) अशा त्रिगुणांनीही राम कसे शोभून दिसतात हे फारच उत्कृष्ठपणे पटवून सांगीतले आहे. अन् सर्व विश्वाला प्रकाश देणारे, मायापती, व सर्व गुणसंपन्न ज्ञानसंपन्न राम कसे आहेत हे ही फार सुरेख रीतीने मांडले आहे. जगत व ब्रह्म यांचा सिद्धांत सुस्पष्ट करुन दाखविला आहे त्यानंतर रजत शुक्ती न्यायानुसार व मृगजळानुसार साकल्याने खंडनमंडनात्मक पद्धतीने परब्रह्म सिद्धांत स्पष्ट करुन पुढे ठेवण्याचे अति कठीण काम प.पू.स्वामींनी फार सुलभ करुन सांगीतले आहे.

अन मग अशा प्रभूंच्या सत्याधिष्ठित हे सर्व जग कसे राहते असे सारे विवेचन क्रमाक्रमाने वाचकांच्या गळी उतरविण्याचे काम गोस्वामींनी जे थोडक्यात केले तेच प.पू.स्वामी अगदी प्रत्येक पैलुन्पैलूने सुस्पष्टपणे साकार करतात. तेंच पुन्हा परब्रह्माचे प्रतिपादन नकारात्मक रीतीने करतात. असे ते अनिर्वचनीय परब्रह्म तत्त्व प.पू.स्वामी आपल्या प्रज्ञेने सामान्य वाचकांच्या हाती स्पष्ट करुन ठेवतात व शेवटी जे वेदात, जे पंडीत म्हणजे शेष शारदा व ऋषी मुनी गातात तेच हे परब्रह्म तत्त्व सगुण साकार रुपात दशरथ पुत्राच्यारुपाने अवतरले असे सोपे करुन सांगतात.

त्यानंतर पुन्हा शंकर सांगतात सतत ज्यांचे नाम मी जपतो तेच हे राम बरं! त्यांचेच नाम काशीत मरणाऱ्या जीवाला मृत्युसमयी मी देतो तेच हे माझे प्रभु असे क्रमाक्रमाने रामांचे व रामनामाचेही महत्त्व शंकर विशद करुन सांगतात. अशा प्रभु रामचंद्राविषयी ज्या मनात संशय मोह, भ्रम येतात त्या मनातले ज्ञान-वैराग्य हे सद्‌गुण लोप पावतात अशी सार्थ भीतीही शंकर व्यक्त करुन दाखवतात.

मात्र शंकरांचे हे सर्व बोलणे अनुभूतीजन्य असल्याने पार्वतीचे सर्व मोह तत्क्षणी नष्ट होऊन रामपदाबदलची प्रीतीच वाढीस लागते.

यापुढचा दोघांचा संवाद आता दोन रामभक्तांचा तो सुखसंवाद बनल्याने अतिशय हृद्य, त्यामुळे नुसताच वाचनीय नव्हे तर मननीय बनला आहे. त्यामुळे तो वाचतानाचा आनंद काही वेगळाच!

पुन्हा शंकर पार्वतीची प्रशंसा करुन अत्यंत प्रेमाने पुढील कथा खऱ्या अर्थाने रंगात येऊन सांगू लागतात. त्या उभयतांतील तो संवाद उदार कसा व हे रामचरित्र कसे परमसुंदर अनघ आहे हे पुन्हा सांगीतले.

आता प्रभूचे अवतार होण्यास हेतू कोणते ते सांगणे अतिशय दुष्कर आहे कारण ते सर्व हेतू बुद्धी, मन, वाणी यांच्या पलिकडचे कसे आहे हे सर्व सविस्तरपणे वाचावे असे आहे.

त्यानंतर भगवान शंकर म्हणतात संत,मुनी,वेद,पुराणे व माझे बुद्धीनुसार प्रभु अवतारांचे हेतू सांगतो सारांशरूपाने अधर्म जेव्हा माजतो, ब्राह्मण,पृथ्वी, देव (संत)गायी यांना जेव्हा असह्य त्रास होतो तेव्हा त्यांच्या सुटकेसाठी भगवान अवतार घेतात असे भगवद्‌गीतेचेच तत्त्व मानसात कसे प्रतिपादले आहे ते सर्व सविस्तरपणे विवेचन केले आहे.

असे मग ते परमात्म्याचे यश जे भक्त गातात ते मुक्त होतात व अशा भक्तांसाठीच निर्गुण ब्रह्म सगुण साकार बनते तेव्हा असे एक-दोन अवतारांचे हेतू मी सांगतो अशी पूर्वपीठिका शंकर तयार करून देतात.

असे म्हणून हिरण्याक्ष व हिरण्यकशिपुची कथा सारांश रूपाने प्रथम सांगतात तेच दोघे पुढील जन्मात रावण कुंभकर्ण कसे बनले हेही सांगतात व त्यांना कोणाच्या शापाने तीन जन्म घ्यावे लागले ती सर्व कथा सांगतात.

त्यानंतर कश्यप-अदिती यांचे पावन चरित्र सविस्तर वर्णन करतात.

त्याचे पुढे जलंधराची कथा येते परंतु तो त्याच्या पत्नीच्या सतीत्वामुळे (किंवा पातिव्रत्यामुळे) शंकराना देखील तो युद्धात भारी पडला ते कसे, व सतीत्वाचा प्रभाव किती महान आहे ते मूळातून वाचल्यावरच कळेल त्यानंतर कपटाने इंद्राने तिचे सतीत्व कसे भंग केले व मगच तो जलंधर मारला गेला ते प्रकरण सविस्तर अभ्यासावे असेच आहे आणि या कथेने कळस (Climax) गाठला की प्रत्यक्ष भगवान विष्णूंना त्या सतीचा शाप स्वीकारावा लागला त्यामुळे एका जन्मात हा जालंधर रावण बनला व भगवंताना राम बनून यावे लागले हे सर्व सटीक वाचण्यातच खरी मजा आहे.

त्यानंतर काकभुशुंडीने ज्या कल्पात कथा सांगितली व जी कथा हंसरूपांनी शंकरांनी श्रवण केली ती कथा गोस्वामी सांगतात. आणि या अवताराचा हेतू सांगतात की नारदांनी भगवंतांना शाप दिला म्हणून त्यांना अवतार घ्यावा लागला हे ऐकून पार्वतीला देखील आश्चर्य वाटले. त्यावरचे सारे विवेचन भक्त व ज्ञानी कसे असतात त्यांना मोह कसे होतात ते सारे तपशीलवार टीकेतून प्रत्ययकारी असे झाले आहे. शेवटी "वदले हसुनि महेश तैं । कोणी मूढ ना ज्ञानी । रघुपती करी जैं ज्या जसा होई तसा तैं प्राणी ॥ तेव्हा महेश का हसले, मूढ कोण, ज्ञानी कोण, रघुपती लीला कशी करतात हे सारे विवेचन अभ्यासनीय, चिंतनीय असेच आहे.

यापुढे नारदमोहाचा कथाभाग सुरु होतो. मानसाचे वैशिष्ठयच असे आहे की यातील संवाद,उपकथानके इ. सर्व अत्यंत नाटयचित्रमय बनले आहेत. त्यामुळे हे सर्व मूळातून सूक्ष्म दृष्टीने वाचावे इतके उत्तम आहे. इथे ज्ञानी भक्त किती व कसा वैराग्यसंपन्न असला पाहीजे, कितीही संकटे आली तरी साधनेलच स्थिर तरच 'त्या रक्षी रघुवीर' हा सारा तपशील प्रत्येक साधकाने अभ्यासपूर्ण मनन करावा म्हणजे आपण या अध्यात्म मार्गात नक्की कोठे आहोत हे नीट पडताळून पाहता येईल. अन मध्यंतरी शंकर हितकर्ते कसे आहेत हे सांगताना लौकिक जगात आपले हितकर्ते कोण कसे असतात तो भाग तर फारच सुरेख आहे. त्यानंतर रघुपती माया कशी करुन त्या जाळ्यात नारदांसारख्या ज्ञानी भक्ताला देखील कसे गुरफटून टाकतात ते पाहीले की मती अगदी गुंगून जाते. शेवटी नारद त्या मायाजालातून बाहेर आल्यावर त्यांची समजूत प्रत्यक्ष भगवान कशी काढतात व तेव्हा नारदांचे कसे कौतुक करतात हे फारच अप्रतिम आहे 'ब्रह्मचर्यरत तुम्ही धीरधी' असे भगवंत स्वमुखाने नारदांचे कोडकौतुक करतात: भगवंतानाही आपल्या भक्ताचे गुणगान करताना मनस्वी आनंदच होत असणार हे नि:संशय! परंतु हे हरभऱ्याच्या झाडावर चढविणे होते कारण विश्वमोहिनी स्वयंवर प्रकरणी नारदांना गुंतविण्याचे काम प्रभूंनी प्रथम केले तिचे प्रथम भवितव्य सांगताना स्वत:चे मुनीपण व तिच्या प्राप्तीची लालसा दोन्हींचे त्यांचे मनात कसे मिश्रण झालेले होते हे ही फार सुंदर तऱ्हेने लिहीले आहे. मनात नारदांची सुंदर रुपाची प्रभूकडे मागणी परंतु मुखाने म्हणतात - 'नाथ दास मी जेणे हित मम । होईल',करणे तसे शीघ्रतम ।' यामध्ये किती गूढार्थ कसा भरला आहे ते टीकेतूनच वाचावे. त्यावर दीनदयाल प्रभू त्यांचे परमहित कसे करतात ते तर फारच भावणारे असे आहे. त्यावर व्यावहारिक सुंदर दृष्टांन्त गोस्वामींनी दिलेले प.पू.स्वामी खुलवून सांगतात. स्वयंवर समयी म्हणजे उपवर मुलगी, तिला पाहणारे मुलगे या सर्वांचे मानसशास्त्र जणू प्रतिबिंबित केलेले या प्रसंगात दिसते. त्यानंतर नारदानी कोणाकोणास शाप दिले तरीही भगवंतांनी सारे हसतमुखाने कसे स्वीकारले अन् त्यानंतर भगवंतांनी प्रभूंनी नारदांवर कृपाही कशी केली शेवटी ते कसे शरण आले हे सर्व टीकेतून सविस्तर वाचताना मन आनंदाने (भगवंताच्या कृपेने) भरुन येते. नारदांसारखे ज्ञानी भक्त देखील भगवंतांवर काय व किती आरोप करतात यावरुन सामान्य मनुष्य किती हीन पातळीस जाईल याची कल्पनाच केलेली बरी! परंतु याच नारदवचनांचा स्तुतीरुप अर्थही कसा होतो ते प.पू. स्वामींनी कोष्टकरुपाने स्पष्ट करुन दाखविले आहे.

नारदांचा शाप भगवंतानी मोठ्या हर्षाने शिरोधार्य मानला हेच त्यांचे भग (वैभव) होय. त्यानंतर प्रभूंनी आपली माया आवरुन घेताच नारदांना

आपण केवढा घोर महाभयानक अपराध केला हे कळले व अत्यंत कळवळले, आणि भगवंतास अनन्यभावे शरण कसे गेले हे वाचताना अश्रु अनावर होतात इतका हा प्रसंग मनोवेधक बनला आहे. यावर पश्चाताप किंवा उपाय काय विचारता प्रभू म्हणतात 'जा शंकर शत नामा जपणे। शीघ्र हृदयीं विश्राम पावणे' ही रामांची किंवा विष्णूंची शंकरांबद्दलची भक्ती वा गुरुभाव म्हणजे शैव व वैष्णव हे किती एकरुप आहेत हे प.पू.स्वामींनी खास खुलासा करुन दाखविले आहे व गोस्वामींच्या सर्व समावेशकतेची तारीफही केली आहे.

त्यानंतर प्रभू अंतर्धान पावले व नारद तेथून रामांचे गुणगान करीत सत्यलोकी गेले. ते तिथे का गेले हे टीकेत वाचून मानसातील प्रत्येक शब्द त्या त्या ठिकाणी किती महत्वाचा आहे हे उमगते. वाटेत जाताना ज्या हरगणांना शाप दिला होता त्यांनी त्यांचेकडे काय व कसा उःशाप मागीतला हे मूळातून वाचल्यानंतर अनेक गोष्टींचा सामान्य मानव या भूमिकेतून आपणास उलगडा होतो. जेव्हा संत वा भक्त कुणाला शाप वगैरे देतात तेव्हा त्या शापाने देखील त्या व्यक्तीचे परमहितच कसे होते ते वाचून संतांच्या ह्या परोपकारी वृत्तीने मन अगदी गहिवरुन जाते. असे प्रत्येक कल्पाच्या युगांमध्ये भगवंताचे कित्येक अवतार अगणित कारणामुळे कसकसे झाले ते क्रमाक्रमाने गोस्वामींनी अगदी नेमक्या मोजक्या शब्दात सांगायचे व त्या शब्दांमध्ये लपलेले अनेक प्रकारे गूढ अर्थ प.पू. स्वामींनी उलगडून दाखवायचे असे हे ग्रंथाचे परिशीलन करताना जणूं त्या त्या प्रसंगात वाचक स्वतः एक पात्र बनून जणूं साक्षी बनतो इतके हे सामर्थ्य गोस्वामींच्या व प.पू.स्वामींच्या प्रत्येक शब्दात दडलेले आहे. परंतू वासरु होऊन तो प्रेमपान्हा आपल्या गळी उतरवून घ्यायला तसा भाव रामभक्ती, रामरतिही हवी म्हणजे त्यातले काय सुख वा आनंद आहे तो ज्याचा त्याला अनुभवास येतो त्याचे वर्णन म्या पामराने शब्दात कसे बरे करावे?

अशा ह्या 'हरि अनंत हरिकथा अनंत' अपार सागरात एकदा का बुडी मारली की जसे जसे जास्त खोलात जावे तसतसे एकेक अनमोल दिव्य रत्नेच हाती यायला लागतात. रामभक्त कथा सांगायला वा ऐकायला न थकता, उलट नवीन उत्साहाने व उत्सुकतेने पुढील एकेक कथांत रममाण होत जातात हे विशद करताना मध्येच गोस्वामी आपल्यालाही हळूच डिवचतात जणूं 'सुर नर मुनि कुणी नाही ज्यां न मोहि माया प्रबल' कारण हे वाचता वाचता क्वचित 'अहं' ने आपल्याला ग्रासले तर भानावर आणण्यासाठी काय हा संतांचा 'कळवळा' म्हणून तर माऊली। तुकाराम महाराज उगीच नाही म्हणत ऐशी कळवल्याची जाती! पण लगेच यावर उपायही सांगून टाकतात 'भजा महामायापतीस' इथे नारदमोह प्रकरण

संपले

आता भगवंताच्या अवतार हेतूपैकी एक मनुशतरुपा यांच्या अपार तपामुळे त्याना दिलेल्या वरदानामुळे भगवंताना खुद्द त्यांचा पुत्र म्हणून यावे लागले सती शरीरात जे रुप पाहून पार्वतीदेवी भ्रमिष्ठ झाल्या होत्या त्या रामावताराची ही कथा आहे असे शंकर सांगतात. अन लगेच पार्वतीला भगवान शंकर म्हणाले त्या जन्मातली संदेहाची किंचीतशी छाया अजूनही तुमच्या मनात आहे म्हणून मी तपशीलाने सविस्तर सर्व सांगतो इतक्या हजारो वर्षांनी पार्वतीचा संदेह का व कसा राहीला तरीही शंकरांनी तिला प्रेमाने सर्व का सांगितले हे वाचताना आपण किती क्षुद्र आहोत याची प्रत्येक वाचकाला प्रकर्षाने जाणीव होईल.

पुन्हा रामकथेची वारवाणणी करतात ती ही सुंदर तऱ्हेने ती कलिमल हरणी व मंगलकारिणी कशी आहे ते टीकेतूनच वाचावे. मनुशतरुपा हे किती उत्तम प्रकारे धर्माचरण करणारे जोडपे होते ते स्वायंभू मनूची सर्व वंशावळ विस्ताराने सांगून क्रमशः कुल कसे धर्मपरायण असते ते वाचावे, अभ्यासावे प.पू. स्वामी सांगतात उत्तम धर्माचरण जे की ज्यामुळे वैराग्य उत्पन्न होते हा सिध्दांत प्रत्येकाने पडताळून पहावा व त्याचा सविस्तर तपशील टीकेतून समग्र वाचावा.

अशा तऱ्हेने धर्माचरणी मनूने बळजबरीने आपल्यावर मुलावर राज्य सोपविले व ते दोघेही वानप्रस्थासाठी नैमिषारण्यात गेले. त्या निमिषारण्याचा सर्व तपशील टीकेत सविस्तर दिला आहे ते दोघे कसे वैराग्यसंपन्न होते ते तुलसीदास '' जात पथि शोभति मति धीर । ज्ञान भक्ती जणुं धरुनि शरीर ॥'' किती शब्दचित्र सुंदर रेखाटले आहे ते टीकेमध्ये फोड करुन सांगितले आहे. नंतर त्यांची तपस्येची सुरुवात सत्संग व श्रवणाने झाली अन हळूहळू तपस्येच्या मिताहारापासून निराहारपर्यंतच्या पध्दतीमुळे दोघेही कृश बनले परंतु मोठ्या प्रेमाने भगवंताचे नाम घेतल्याने त्यांच्या मुखावर मात्र अनुपम असे तेज विलसू लागले. त्यांच्या तपस्येचा संपूर्ण तपशील क्रमवार टीकेतून सूक्ष्मावलोकन करण्याइतका चिंतनीय आहे. अनेक सिद्धी देव देवता वरदान देण्यास आल्या तरी त्यांना निराश होऊन परत जावे लागले कारण या दोघानाही कोणतीच इच्छा नव्हती. नंतर आकाशवाणीद्वारे त्यांच्या इष्ट दैवतेने त्यांच्यापुढे प्रगट होण्याची सूचना दिली ती तशी का दिली त्याचा परिणाम काय व कसा झाला हे टीकेतून वाचताना मती गुंगून जाते. या मनुशतरुपांच्या तपश्चर्येचे कुंडलिनी योगदृष्ट्या सर्व अर्थ कसे तंतोतंत लागू पडतात ते प.पू.स्वामींनी फारच उत्कृष्ठ तऱ्हेने वर्णिले आहे. प्रत्यक्ष भगवंताचे वा प्रभूचे दर्शन होताच त्यांची वाणी ऐकताच अनन्य भक्तांची काय अवस्था होते ते प्रत्यक्ष वाचून

त्याचा प्रत्येकाने सुखद अनुभव घ्यावा व भगवंताच्या प्रत्यक्ष दर्शन, श्रवणाचा अनुपम असा लाभ लुटावा अशा साऱ्या गोष्टी शब्दात सांगणे केवळ अशक्य आहे! भगवंताच्या दर्शनाला भुकेले नेत्र व आसुसलेल्या हृदयाने भगवंताची केलेली सर्वांग सुंदर स्तुती सविस्तर वाचून स्वानुभव घ्यावा. भगवंत यांच्यापुढे कोणत्या रुपात प्रकट झाले तेच रुप का, नीलकमल व नीलमणी याचे विविध प्रकारानी उकलून सांगितलेले अर्थ वाचताना वाचक मंत्रमुग्ध होतो. भगवंताच्या मुख, अधर,भृकुटी,तिलक इ.ची सविस्तर वर्णने मनोहारी आहेत. अशा प्रकारे मस्तकापासून चरणापर्यंतचे भगवंताचे रुप साकार होऊन डोळ्यापुढे उभे राहते आणि भगवंत एकटे नाही आले 'श्री' सह आले आहेत तिचीही महत्ता लगेच गोस्वामी पटवून देतात व त्याचे लपलेले अनेक प्रकारचे अर्थ प.पू.स्वामी आपल्यापुढे सादर करतात असे हे सीतारामांचे रुप न्याहाळताना मनु व शतरुपा इतके तल्लीन व तृप्त झाले की त्यांचे देहभान हरपले मग त्यांना भानावर आणण्याचे कामही प्रभूंनाच कसे करावे लागले हे सारे सारे वाचताना प्रत्यक्ष हा सारा प्रसंग साक्षात्कारी बनतो. नंतर 'महादानि प्रभू त्यांना हवा तो वर मागावा असे सांगतात त्यावर ते दोघेही काय व कसे मागतात ते वाचून प्रत्येक साधकाने आत्मपरीक्षण करुन हा आदर्श समोर ठेवावा असा हा सारा प्रसंग अत्यंत 'रम्य' आहे 'विश्राम' देणारा आहे. असे अनन्य व परमधर्मशाली भक्त मिळाले की भगवंतानाही यांना किती देऊ अन् काय काय देऊं असे होऊन जाते हे अगदी इथे सिद्ध होते म्हणजे 'देव भावाचा भुकेला' हा सिद्धांत इथे अगदी साक्षात प्रत्ययानेच सिद्ध होतो कारण मनुशतरुपानी प्रभूंकडे आपल्यासारखा पुत्र आम्हाला मिळावा' अशी मागणी केली तर प्रभूंनी त्यांच्या मागणीच्या चौपटीने त्याना दिले कसे ते सविस्तर मानसाद्वारे व टीकेद्वारे वाचावे म्हणजे भगवंत किती कृपाळू,दयाळू, दानवीर आहेत ते उत्तम तऱ्हेने समजेल. त्यातही विशेष कृपा शतरुपेवर कशी केली ते ही पहावे म्हणजे नंतरच्या रामकथेत दशरथ व कौसल्या यांचे रामावरचे प्रेम यात का व कसा फरक होता ते पूर्णपणे पटेल. अर्थात दोघांचेही रामांवर आत्यंतिक प्रेम होते हे निःसंशय! आणि या मनुशतरुपांची मागणी पूर्ण करण्यासाठी भगवंताना आपल्या मायेसह व अंशासह येणे भाग पडले तेव्हा हे अत्यंत परम पावन असे हे मनु-शतरुपांचे आख्यान समाप्त करुन हा खंड इथेच संपविला आहे. खरोखरच हे मनुशतरुपाख्यान म्हणजे जणू तृतीय खंडाचा प्राण आहे असे म्हटले तर ही अतिशयोक्ती नव्हे नाही का?

श्री सीतारामचंद्रार्पणमस्तु ।

- प्रज्ञाशिष्या रामदासी.

उमा-पार्वती चरित्र प्रकरण

हिं. सतीं मरत हरि सन बरु मागा । जनम जनम सिवपद अनुरागा ।।५।।
तेहि कारन हिमगिरि गृह जाई । जनमीं पारबती तनु पाई ।।६।।
जब तें उमा सैल गृह जाई । सकल सिद्धि संपति तहँ छाई ।।७।।
जहँ तहँ मुनिन्ह सुआश्रम कीन्हे । उचित बास हिमभूधर दीन्हे ।।८।।

म. सती हरिशि वर मागे मरणीं । जन्मो जन्मीं रति शिवचरणीं ।।५।।
म्हणुनी जाउनि हिमगिरि -गेहा । जन्मे पावुनि पार्वति - देहा ।।६।।
यदा उमा गिरिगेहिं जन्मली । तिथें सिद्धि सब संपत् जमली ।।७।।
जिथं तिथं शुभ आश्रम मुनि करिती । उचित वास हिमभूधर देती ।।८।।

अर्थ - सतीने मरणसमयी हरी (रामा) जवळ असा वर मागितला की जन्मोजन्मी माझे शिवचरणी परम प्रेम (रति) असावे ॥ ५ ॥ म्हणून ती जाऊन पार्वती देह पावून हिमालय पर्वताच्या घरी जन्मली ॥ ६ ॥ शैलाच्या घरी उमा जन्मल्यापासून तिथे सर्व सिद्धी व सर्व संपत्ती जमल्या (छाई - पसरल्या). ॥ ७ ॥ मुनींनी जिथे तिथे आपले शुभ आश्रम केले (व त्यांसाठी) हिमगिरीने (भूधर - पर्वत) त्यांस उचित जागा दिली.

टीका.चौ.५-(१) वर मांगे मरणीं - जेथे देहत्यागाचे वर्णन केले तेथे हा वर मागण्याचे वर्णन न करता द्विरुक्ती वाचविण्यासाठी व एका शंकेला जागा राहू नये म्हणून येथे वर्णन केले. (क) शिवचरणीं रति -रति = अनुराग, परमप्रेम; नुसते 'शिव-रति', 'शिवानुराग' म्हटले असते तर ज्ञानाची आवड असा अर्थ झाला असता, करता आला असता, म्हणून चरण शब्दाने साकाराचा बोध केला. (ख) हरि - यात भाव आहे की, रामा! मी प्रार्थना केल्याबरोबर, तू माझे पतिपरित्याग दुःख हरण केलेस. माझी विनंती तू ऐकण्यासारखे माझ्या जवळ काही नव्हते; उलट तुझा अपमान वगैरे अपराध केले; पण एकच गोष्ट शिवचरणरती माझ्यापाशी होती, म्हणूनच तुला माझी दया आली, म्हणूनच आता मरताना शेवटचे मागणे हेच मागते की मला वाटेल तेवढे जन्म दे पण प्रत्येक जन्मात शिवचरणरती दे म्हणजे झाले.

(२) हरीजवळ वर का मागितला? याचे पुष्कळ शंका समाधान टीकाकारांनी केले आहे; पण मुळात कोणी गेले नाहीत! पहिल्या वेळीच शंकर विवाह करण्यास तयार नव्हते; पण ब्रह्मा व विष्णू यांच्या आग्रहास्तव कसे तरी तयार झाले. त्या विवाहाचा हा असा खेळखंडोबा झाल्यानंतर ते पुन्हा विवाह करण्यास तयार होणार नाहीत अशी धास्ती सतीला साहजिकच वाटत होती. शंकरांजवळ मागून हा वर मिळण्यासारखा नव्हता व पुढे पण शक्य होणार नाही, हे ती जाणून होती (व असे घडलेही आहे, स्कं.पु. पाहा.) रामांनीच पतिपरित्याग दुःखातून सोडविले. शंकर रामसेवक असल्याने इच्छा नसली तरी ते रामाची इच्छा मोडणार नाहीत, हे पण तिला माहीत होते (तसेच घडले आहे हे पुढे दिसेल.) म्हणून

तिने रामचंद्र-हरि यांचे जवळ वर मागितला (क) वर दिला केव्हा असा प्रश्न निघेल; पण 'अंते मति : सा गतिः' असा नियम आहे. 'यं यं वापि स्मरन् भावम्-' हा भ.गी. श्लोक पाहावा. वर मागितल्याप्रमाणे घडले आहे हे पुढे होणारी आकाशवाणी व नंतर रामचंद्रांनी शंकरांना विनंती वजा केलेली आज्ञा यावरून स्पष्ट दिसते.

(३) योगानलाने देहत्याग केला हे मागे सांगितले. सतीच पार्वतीरूपाने जन्मली हे सांगावयाचे आहे. योगाग्नीने देहत्याग केल्यावर पुन्हा जन्म येत नाही; यावरून जन्म कसा आला ही शंका निघेल; म्हणून ही चौपाई येथे घातली. तरीही शंका विचारतात! योगाग्नीने देह जाळताना जर वासना शिल्लक ठेवली तर पुन्हा जन्म यावयाचाच व तो त्या वासनेची पूर्ती करून देणारा यावयाचा. शंकरांशी पुन्हा विवाह व्हावा व शुध्द अनन्य प्रेम त्यांच्यावर करावे ही वासना होती, म्हणून जन्माला आली. (क) शरभंगाने योगाग्नीने देह जाळला पण मरताना भेदभक्ती मागितली म्हणून मुक्त झाला नाही असे तेथे मुद्दाम सांगितले आहे. शबरीने काही इच्छा ठेवली नाही म्हणून योगानलाने देहत्याग करून हरिपदी लीन-मुक्त झाली आहे. (३/३६/छं.प.) तिन्ही ठिकाणी हरी शब्दच वापरला आहे हे विशेष लक्षात घेण्यासारखे आहे.

चौ.६-(१) म्हणुनी - त्या कारणास्तव (तेही कारण) याचा संबंध जन्मली-जनमी कडे आहे; तसा तो न घेता हिमगिरीकडे घेऊन मग शंका समाधान करीत बसणे हा शहाणपणाचा मार्ग नाही. जन्माला का आली याचे कारण सांगितले व नंतर कार्य सांगितले. पाचवी चौपाई पुढील व मागील कथेचा सांधा जोडणारी आहे.

(२) जाउनि- हा शब्द सुचवितो की ती आपल्या इच्छेने गेली. कनखल क्षेत्रात सैनिकतीर्थ आज जेथे आहे तेथे देहत्याग केल्याबरोबर त्याच क्षणी किंवा दुसऱ्या दिवशी नव्हे, तर दक्षाच्या घरी जन्मण्यापूर्वी जेथे होती तेथे जाऊन मग काही काळाने जन्मली. तुलना करून पहा -'आता मम आज्ञा तुम्हि मानुनि। रहा अमरपति नगरी जाउनि॥ भोगुनि सुखां विशाल तात काही कालें जवं। व्हाल अयोध्यापाल तैं होइन मी तनय तव॥ (१/१५१) नंतर मनुशतरूपा ' त्यजुनि समयिं तनु विण आयासां। जाउनि सुरपुरि करिति निवासा।' (१/१५२/८) प्रभूंनी ज्यास काही काळ म्हटले तो किती गेला पाहा:- स्वायंभू मन्वंतरापासून वैवस्वतमन्वंतराच्या २४व्या त्रेतायुगापर्यंत! नीट मोजून पाहा. सती दक्षाच्या यज्ञमंडपातून हिमाल्याच्या घरी गेली असे झाले नाही; हे स्कंदपुराणातील पार्वती जन्माख्यानावरून सुध्दा ठरते. (स्कंदपुराणांक पृ.४६-४७ पाहा) ज्यावेळी सतीने देहत्याग केला त्याच सुमारास तारकासुराला वर देण्यात आला. पुढे तो उन्मत्त झाला; पुढे देवांनी युध्द केले; पुढे मुचकुंदाच्या साह्याने हजारो वर्षे देव तारकासुराबरोबर लढले व कंटाळले तेव्हा ब्रह्मदेवाकडे जाऊन उपाय विचारला; मग हिमालयाकडे जाऊन त्याला मनवला व नंतर काही काळाने पार्वतीचा जन्म झाला आहे. तारकासुराशी युध्द किती काळ झाले हे कळले तर निश्चित काळ कळेल. ती विष्णुमायांश असल्याने मध्यंतरीच्या काळात ती वैकुण्ठात किंवा इतर कोठे जाऊन राहिली असली पाहिजे. हे मत ज्यांना सयुक्तिक व साधार वाटत असेल त्यांनी

मानावे. (३) तीन वर्षांनी सबळ पुरावा सापडला -शके १८७८ च्या भाद्रपदात सांगलीस शिवपुराण अवलोकन करीत असता ज्ञानसंहिता अध्याय ७ मध्ये आधार मिळाला:- सतीदेहसमुत्पन्ना ज्वाला लोक भयावहा। पतिता पर्वते तत्र पूजिता सुखदायिनी ॥ ८ ॥ जालामुखीति सा प्रोक्ता सर्वकामफलप्रदा ॥ इदानीं पूज्यते लोकैः सर्वकामफलाप्तये ॥ ९ ॥ सा देवी, शैलराजस्य पत्नी मेनेति विश्रुता ॥ पितॄणां मानसी कन्या तस्यां जन्म समादधे ॥ १० ॥ ततश्च पार्वती नाम प्रसिध्दमभवत्तदा ॥ ११ ॥ . अर्थ:- 'सतीदेहापासून उत्पन्न झालेली सर्वलोक भयंकर अशी ज्वाला हिमालय पर्वतात पडली; व तिथे तिची पूजा केल्याने ती सुखदायक होते. ती ज्वालामुखीदेवी नावाने प्रसिध्द होऊन सर्व कामना पुरविणारी झाली आहे. हल्ली सुध्दा सर्वकामनासिध्दीसाठी लोक तिची पूजा करतात. शैलराज हिमालयाची पत्नी जी मेना ती पितरांची मानस कन्या होय; तिच्यापोटी त्या ज्वालामुखी देवीने जन्म घेतला व तेव्हापासून पार्वती नावाने प्रसिध्द झाली.'

(क) किती काळाने सती ज्वालामुखी देवी पार्वतीरूपाने जन्मली हे त्यात निश्चित नसले तरी देहत्यागानंतर सती कुठे गेली हे निश्चित झाले. सती देहत्याग केल्याबरोबर पार्वतीरूपाने जन्मली नाही. हे तीन वर्षांपूर्वी केलेले अनुमान साधार सिध्द झाले. ज्वालामुखी देवी हिमालयात ज्वालारूपाने आज सुध्दा विद्यमान आहे. कल्याणमासिकाच्या शक्ति-अंकात फोटो व तेथील प्रभाव याची माहिती आहे.

(४) पार्वति देहा पावुनि- (पारबती तनु पाई) पावणे=मिळणे , म्हणजे स्वत:च्या इच्छेने धारण करून नव्हे. घेणे व मिळणे यांत महदंतर आहे. याने सुचविले की विष्णू ब्रह्मदेवादिकांच्या आग्रहामुळे पर्वताच्या घरी जन्मास जावे लागले. शंकरवीर्यज शिशूच्या हस्ते तारकासुराला मरण यावयाचे हे विधिवचन असल्याने, शंकराच्या शक्तीनेच पुन्हा देहधारण करणे जरूर होते. शंकरांना विवाहाची गळ घालण्यासाठी मदनदहनानंतर विष्णू-ब्रह्मदेव गेल्याचे वर्णन मानसात आहे. (५) हिमगिरि-गेहा - पर्वतांना घर नसते; म्हणून लक्षणेने हिमालय पर्वताची अधिष्ठात्री देवता पर्वतराजा जो हिमालय त्याच्या घरी जन्मली असा अर्थ आहे. (क) ब्रह्मदेवादिकांनी हिमालयच पसंत करण्याचे कारण स्कंदपुराणानुसार ठरते ते :- सती देहत्यागानंतर महादेव हिमालयात तपश्चर्या करीत राहिले होते. तेथेच भवानीने अवतार घेतला की सहज परस्परांच्या दृष्टीस पडतील व पूर्वीचे प्रेम जागृत होऊन काही विशेष खटपट न करता विवाह होईल; स्कंदपुराणानुसार तसे जवळ जवळ जमले होते; पण पार्वतीने एक अट घातली की माझ्या वडिलांकडे जाऊन माझ्यासाठी याचना करा. हे शंकरांस मान्य न झाल्याने त्यावेळी फिस्कटले. मानसातील पार्वती तपस्यादी कथा व स्कंदपुराणातील कथा यात पुष्कळ अंतर आहे. तथापि ब्रह्मादिकांच्या मनातील हेतू कळण्यास हा मोठा आधार आहे.

चौ.७.-(१) उमा-शब्दाने सुचविले की उ=महेश त्यांची जी मा=माया, लक्ष्मी (ऐश्वर्य) जी पूर्वी सतीरूपात होती तीच पार्वतीरूपाने हिमालयाच्या घरी जन्मली. महेशांचे ऐश्वर्यच प्रत्यक्ष तेथे जन्मास आल्याचा परिणाम पहा:- (२) सर्व सिध्दी सर्व संपत्ती तेथे गोळा

झाल्याचे अनुभवास येऊ लागले. रघुवीर विवाह होऊन सीता अयोध्येत आल्यावर, अयोध्येत, सीता रघुवीरांनी चित्रकूटावर निवास केल्यावर तेथे; व रामराज्यात असेच घडलेले पुढे दिसेल. (क) जो जीव जन्माला येतो तो आपले प्रारब्ध बरोबर घेऊन येतो. ते ज्या प्रकाराचे चांगले किंवा वाईट असेल त्या प्रमाणे त्या घरातील परिस्थितीत बदल होताना दिसतो. विवाहसंबंधाचे सुध्दा असेच परिणाम झालेले दिसतात. जिथे जगदंबाच साक्षात अवतरली तेथे असे घडेल यात नवल काय?

चौ.८.(१) निरनिराळ्या ठिकाणी मुनींनी आश्रमांची रचना आपल्या मनाप्रमाणे केली. त्यांना त्यांच्या इच्छेप्रमाणे हिमालयाने - गिरिराजाने स्थाने दिली. तो राजा असल्याने त्याच्या अनुमतीने मुनी राहिले हा भावार्थ आहे. (क) हिमालयाच्या राजधानीचे नाव 'औषधिप्रस्थ' होते. गंधमादन पर्वत या राजधानीच्या बाहेरचे उपवन होते असे कुमारसंभव सर्ग ६/३३ वरून ठरते. रुद्रप्रयागापासून ४५ मैल उत्तरेस एक गौरीकुंड आहे तेथे गौरीचे मंदिर आहे व ती पार्वतीची जन्मभूमी समजली जाते. गौरीकुंडापासून पाच मैलांवर त्रिजुगी नारायण नावाचे स्थान आहे, तेथे शिवपार्वती विवाहाचा मंडप होता असे म्हणतात. (मा.पी.मधून). संगति-मुनींनी आश्रम का केले यांचे कारण दोह्यात पहा:-

हिं.दो. सदा सुमन फल सहित सब द्रुम नव नाना जाति।।
प्रगटीं सुंदर सैल पर मनि आकर बहु भाँति।।६५।।

म.दो. सदा सुमन फल युत नवे द्रुम नाना होतात।।
प्रगटति सुंदर पर्वती मणिखाणी बहु तात।।६५।।

अर्थ.- त्या सुंदर पर्वतावर नाना जातींचे वृक्ष (द्रुम) ताजेतवाने (नवे) होऊन त्यांना सर्व काळ फुले फळे येऊ लागली; व नाना प्रकारच्या रत्नांच्या खाणी हे तात! तेथे प्रगट झाल्या॥ ६५ ॥

टीका. दो. ६५(१) वृक्ष नवे झाले म्हणजे नवीन उत्पन्न झाले हा टीकाकारांनी केलेला अर्थ योग्य वाटत नाही. हिमालयातील गारठ्याचा परिणाम होत नाहीसा झाला व त्यामुळे जे पूर्वी वठलेले दिसत ते पालवीने डवरले व टवटवीत दिसू लागले. सार हे की तेथे ऋतूंचा प्रतिकूल परिणाम होत नाहीसा झाला. मुनींना मणिखाणींचा फारसा उपयोग नसला तरी जेथे फुले, फळे; छाया बारा महिने भरपूर, सृष्टिसौंदर्य सदा टिकू लागले. शीतोष्णाचा त्रास नाही, असे सर्व प्रकारे साधनानुकूल स्थान आणि पवित्र अशा हिमालयात एकांतात कोणता मुनी पसंत करणार नाही? (क) तात शब्दाने सुचविले की याज्ञवल्क्य ही कथा भरद्वाजास सांगत आहेत. मुळात हा शब्द नाही पण वक्त्याचा संबंध सुचविण्यासाठी व यमकासाठी घातला आहे. मुनींना उपयुक्त अशा शेष गोष्टींचे वर्णन पुढील दोन चौपायात करतील.

श्रीमानस-गूढार्थ चंद्रिका बालकांड

अध्याय आठवा समाप्त

अध्याय नववा

हिं. सरिता सब पुनीत जलु बहहीं ।खग मृग मधुप सुखी सब रहहीं।।१।।
सहज बयरु सब जीवन्ह त्यागा। गिरिपर सकल करहिं अनुरागा।।२।।
सोह सैल गिरिजा गृह आएँ। जिमि जनु रामभगति के पाएँ।।३।।
नित नूतन मंगल गृह तासू। ब्रह्मादिक गावहिं जसु जासू ।।४।।

म. पावन जल सरिता सब वाहति । खग मृग मधुप सुखी सब राहति।।१।।
सहज वैर सब जीवीं त्यजिलें ।प्रेम गिरीवर करिती सगळे।।२।।
शोभे गिरि गिरिजा गृहिं येतां । रामभक्ति जन जसा पावतां।।३।।
नित्य नवें मंगल गृहिं त्याचें । ब्रह्मादिक यश गाती ज्याचें।।४।।

अर्थ. - त्या गिरीवरील सर्व सरिता पवित्र जलाने भरलेल्या वाहू लागल्या; पशुपक्षी, भृंग (मधुप) वगैरे सर्व सदा सुखी राहू लागले ॥ १ ॥ सर्व जीवांनी (जीवीं)आपसांतील स्वभाववैर सोडले व सर्व त्या पर्वतावर प्रेम करू लागले ॥ २ ॥ रामभक्ती प्राप्त झाली. म्हणजे तो रामसेवक रामभक्त (जन) जसा शोभतो तसा गिरी गिरिजा घरी आल्याने शोभू लागला. ॥ ३ ॥ ब्रह्मदेवादी देव ज्यांचे यश गातात त्या (पर्वता) च्या घरी नित्य नवे मंगल कार्य होऊ लागले ॥ ४ ॥

टीका :- चौ.१-(१) पहिल्या चरणाचा भाव हा की पूर्वी फक्त गंगा यमुना या दोनच सरिता पावनजल होत्या; परंतु आता त्या पर्वतावरून वाहणाऱ्या सर्वच नद्या पावन जाहल्या. मंदाकिनी, अलकनंदा, शेष गंगा, स्वर्णगंगा, रामगंगा, व्यासगंगा इत्यादी पुष्कळ नद्या हिमालयात आहेत. (क) एखादा भगवद्भक्त जेथे जन्मतो ते कुळ, त्याची जननी, तो भूभाग इत्यादी सर्व पावन बनतात; मग जगदंबा भवानीच जेथे अवतरली तेथील सर्व वस्तू पावन बनल्या तर नवल नाही. पावन = पवित्र करणारा-री-रे. पावन=पुनीत, पवित्र. पावन म्हणजे अमृतासारखे मधुर असा अर्थ कोणी करतात व 'पुनीतं मधुरं मिष्टं' असा आधार देतात पण अमरकोषात किंवा अमरव्याख्या सुधेत दिलेल्या १० । १२ कोषांच्या अवतरणांत हा अर्थ शोधूनही सापडला नाही.

(२) पशुपक्षी सुखात राहू लागले - थंडीचा त्रास नाहीसा झाला, फुले, फळे बाराही महिने भरपूर मिळू लागली यामुळे भृंग व विहंग सुखी झाले. मुनींचे आश्रम झाल्याने शिकाऱ्यांचे भय राहिले नाही. (क) पशु सुखी झाले यावरून त्यांचा आहार त्यांना सहज सुखाने, निर्भयपणे मिळू लागला हे सुचविले. तृण गुल्म लतादिकांची चांगली वृध्दी झाली. जल भरपूर झालेच; पण इतके असुन प्राणभय राहिले तर सुख कोठले? म्हणून पुढल्या चौपाईत सांगतील की भय उरले नाही. (ख) फुले, फळे, छाया, तृण, लता, पवित्र स्वच्छ पाणी व हिंस्र पशूंचे

भय नाही, एवढे सर्व सदा विपुल असल्यावर तेथे सरिता तीराला मुनी आश्रम करून राहणारच.

चौ.२- (१) सहजवैर - जन्मजात वैर; वाघ-गाई, सिंह-हत्ती, मांजर-उंदीर, सर्प-उंदीर, इत्यादिकांत स्वभावताच वैर असते, असेच पक्षीवर्गांतही असतेच. या सर्व जीवांनी आपसातील वैर सोडले. हा केवळ जगदंबेचा प्रभाव आहे. मुनिवर्गांत असा प्रभाव फक्त वाल्मीकींच्या आश्रमात होता असे मानसातील वर्णनावरून ठरते. अत्री, शबरी इत्यादींच्या आश्रमांत असे झालेले दिसत नाही. स्वभावदोष नष्ट झाले व भय उरले नाही हे येथे दाखविले. (क) एक टीकाकार लिहितात की पार्वतीच्या बाललीला पाहण्यात व्यत्यय येऊ नये म्हणून सर्व जीवांनी वैर सोडले, मग वाल्मीकींच्या आश्रमांतील जीवांनी व रामराज्यात सदा सर्वत्र जे वैर सोडले होते ते कोणाच्या बाललीला पाहण्यासाठी? व या पर्वतावरील सर्व पशुपक्षी सिंह व्याघ्रादी सुध्दा पार्वतीच्या घरात व अंगणात जमत होते की काय? का त्यांना दिव्य दृष्टी प्राप्त झाली?

चौ. ३- (१) हिमगिरी कसा शोभू लागला याला उपमा दिली की रामभक्ती प्राप्त झाल्यावर रामभक्त जसा शोभतो तसा. पण याने त्या शोभेची निश्चित कल्पना या लेखकांस तरी करता येत नाही व स्पष्ट अर्थबोध एवढ्याने होत नाही. हा बोध व्हावा म्हणून मा.पी. १९ कल्मी तुलना करून दाखविली आहे; तिने या लेखकाचे समाधान झाले नाही; वाचकांचे झाल्यास पहावे त्यांनी! या लेखकाच्या मंद बुध्दीचा परिणाम नसेल कशावरून? (क) या चौपाई कमलिनीचे कमल सापडले तर अर्थबोध अगदी लख्ख होईल. 'वृष्टि शारदी तुरळक थोडी! जशि <u>मम भक्ति</u> एक कुणि जोडी॥८॥ 'त्यजिति जसे श्रम मिळत <u>हरि-भक्ति</u> आश्रमी चारि' (४।१६।-) ही दोन्ही वचने श्री रामाची आहेत म्हणून ममभक्ति = रामभक्ति = हरिभक्ति

I. <u>जिमि</u> जनु <u>रामभगति</u> के पाएँ - (येथील वचन)

II. <u>जिमि हरिभगति</u> पाइ श्रम तजहिं आश्रमी चारि॥ (कि.१६) या दोन्ही ठिकाणी कारण तंतोतंत एकच आहे. एके ठिकाणी कार्य अध्याहृत असलेले जाणावयाचे आहे व दुसऱ्या ठिकाणी कार्य स्पष्ट सांगितले आहे. येथे '<u>गिरिजा</u> गृहिं येतां' या संबंधाने हे वर्णन हिमालय डोंगराचे नसून <u>गिरिजापिता</u> जो गिरिराजा मनुष्य त्याचे हे वर्णन आहे. तो गृहस्थाश्रमी आहे. रामभक्ती प्राप्तीने चारी आश्रमांच्या भक्तांचे सर्व श्रम सरतात असे वरील अवतरणात स्पष्ट सांगितले आहे. यावरून ठरले की गिरिराजाचे गृहस्थाश्रमाचे सर्व श्रम, कष्ट, क्लेश संपले. त्याला पूर्ण विश्राम प्राप्त झाला. तो निश्चिंत, निर्भय, सदा प्रसन्न, आनंदमय राहू लागला; कृतकृत्य झाला. रामभक्ति प्राप्त झाली म्हणजे रामभक्त जसा राहतो, दिसतो तसा तो दिसू लागला. जो पर्यंत श्रम करावे लागत आहेत तो पर्यंत विश्राम कोठला व कृतकृत्य झाल्यावर श्रम कोण करील?

ध्वनी :- गृहस्थाश्रमी साधकाला रामभक्ती मिळाली की त्याचे श्रम सरतात व तो सदा सुखी, प्रसन्न दिसू लागतो, त्याची शोभा वाढते, तसा गिरिराजा गिरिजेच्या प्राप्तीने सुखी,

प्रसन्न, कृतकृत्य झाल्यासारखा शोभू लागला. याने सुचविले की गिरिजा रूपी रामभक्ती त्याला मिळाली. गिरिजा रामभक्तीसारखी आहे. सारखी आहे म्हणण्याने थोडी न्यूनता दिसतेच. गिरिजेच्या रामभक्तीत न्यूनता होती हे पुढे दिसेलच. रामचरित श्रवण केल्यावर गिरिजाच म्हणते की 'रामभक्ति दृढ उपजली गेले सगळे क्लेश' (७।१२९।-) किती गूढ ध्वनी! व तो प्रगट करण्याची किल्ली किती युक्तीने दुसरीकडे लावून ठेवलेली!! व या मंद मतीवर किती प्रभाव गुरुकृपाशीर्वादाचा!!!

सूचना :- समान चिन्हांनी दाखविलेल्या शब्दांची तुलना नीट करावी.

चौ.४- (१) रोजच्या रोज नवे मंगलोत्सव सुरू झाले. का होणार नाहीत? ब्रह्मादी देव ज्यांचे यश गातात त्या शैलराजाच्या घरी जगदंबा अवतरली असता मंगलकारक उत्सव व्हावयाचे नाहीत, तर काय पापी रंकाच्या घरी! जातकर्म, पंचमी षष्ठीपूजन, नामकरण, पालकारोहण हे मंगलोत्सव तर झालेच; पण हे नित्य नवे होत नाहीत. ज्यांना ज्यांना हा मंगल समाचार समजला ते ते सर्व शैलराजाचे मित्र, नातेवाईक, प्रजाजन सुंदर नरतनुधारी बनून स्त्रियांसह नजराणे, मुलीला अलंकार इत्यादी घेऊन वाजत गाजत येऊन उत्सव करणारच. ११ दिवस झाल्यावर ब्राह्मण पूजन, दाने देणे, ब्राह्मण भोजन, इष्ट देवतापूजन, अभिषेकादी मंगलोत्सव नित्य नवे होऊ शकतात. पार्वती विवाहाचे वेळी शैलराजाचे सर्व प्रजाजन निमंत्रणाने आले आहेत हे पुढे दिसेलच.

(२) ब्रह्मादिक यश गाती - रोज नवे मंगलोत्सव होतात हेच यश ब्रह्मादिक गातात असे कोणी टीकाकार म्हणतात! हेच यश जर ब्रह्मादिक गात असतील तर ते ब्रह्मादिक देव दुसरे कोणी तरी दक्षाच्या उष्टेखळीतल्या उष्ट्या पत्रावळी घाटणारे असले पाहिजेत! ज्यांनी तारकासुराला वर दिला व ज्यांनी पार्वती जन्मापूर्वी शैलराजाच्या व त्याच्या पत्नीच्या विनवण्या केल्या करविल्या ते ब्रह्मादिक देव असले यश गाणार नाहीत. (३) जगदंबेने अवतार घेण्यास लायक असे दुसरे दांपत्य ब्रह्मादी देवांना आढळले नाही, म्हणून देव शैलराजाकडे गेले व एक कन्या उत्पादन करण्याविषयी आग्रह केला आहे. शैलराजाने पत्नी मेनेला विचारले. ती म्हणाली 'नको', मुलगी मुळीच नको! जाणून बुजून दुःखाच्या व चिंतेच्या खाईत कोणी पडावे? तिच्या विवाहाची चिंता, पती कसा मिळेल ही चिंता व पुन्हा वाढवून पोटचा गोळा दुसऱ्यास देऊन वियोगाने झुरत बसायचे एवढे सांगितले कोणी?' तेव्हा सर्व कार्यकारणसंबंध सांगावा लागला; तेव्हा मेना कबूल झाली. यावरून स्तुती करण्यात दोनच गोष्टी प्रामुख्याने असणार. जगदंबेने अवतार घेण्यास योग्य असे परम पावित्र्य, व धर्मशीलता इत्यादी आणि या दांपत्याने सर्व देवांवर, व सर्व लोकांवर अनुपम उपकार केले. या दांपत्याने नाही म्हटले असते तर तारकासुराचा वध करणे अशक्य होते. म्हणूनच देवांनी कामदेवाला बळी देऊन सुध्दा युक्तिप्रयुक्तीने शिवविवाह करविला आहे. नारदांची स्वारी आता लवकरच येईल व शिवविवाहाची पूर्वतयारी करण्याची प्रेरणा दिली जाईल. दशरथांच्या भाग्याची स्तुती अशीच रामावतारामुळे अधिक होऊ लागली. संगती - ब्रह्मादिकांनी यश गाइल्याचा प्रत्यक्ष परिणाम पुढल्याच चौपाईत दिसू लागेल.

हिं. नारद समाचार सब पाए । कौतुकहीं गिरिगेह सिधाए॥५॥
शैलराज बड़ आदर कीन्हा । पद पखारि बर आसनु दीन्हा॥६॥
नारि सहित मुनिपद सिरु नावा ।चरन सलिल सबु भवन सिंचावा ॥७॥
निज सौभाग्य बहुत गिरि बरना । सुता बोलि मेली मुनि चरना ॥८॥

म. वृत्त सकल नारदा मिळालें । कुतूहलें गिरि - गेहा आले॥५॥
करि गिरिपति सुस्वागत सादर । प्रक्षालुनि पद दे आसन वर॥६॥
मुनिपदिं पत्नीसह शिर नमवी । चरणसलिल सब भवनिं शिंपवी ॥७॥
निज सौभाग्या बहु गिरि गाई । आणुनि घालि मुलिस मुनि-पाईं ॥८॥

अर्थ :- हा सर्व समाचार (वृत्त) नारदास मिळाला तेव्हा ते कुतूहलाने (कौतुकाने) गिरीच्या घरी आले॥ ५ ॥ गिरिराजाने आदरपूर्वक उत्तम स्वागत केले व मुनींचे पाय धुऊन त्यांस बसावयास सिंहासन (वर आसन) दिले. ॥ ६ ॥ पत्नीसह त्यांच्या पायांना वंदन केले (शिर नमविले) व ते चरण सलिल (पादोदक, चरणतीर्थ) आपल्या घरात सगळीकडे शिंपविले॥ ७ ॥ नंतर शैलराजाने आपल्या महद्भाग्याची पुष्कळ प्रशंसा केली आणि मुलीला बोलावून पायांवर घातली (त्यांना नमस्कार करविला)॥ ८ ॥

टीका. चौ ५- (१) पुढील वर्णनावरून ठरते की पार्वती विवाहास योग्य (७-८ वर्षांची) झाली होती. यामुळे टीकाकार शंका काढतात की इतके दिवस का आले नाहीत? कळले नसावे किंवा येण्याची इच्छा झाली नाही हे या प्रश्नाचे सरळ उत्तर आहे. मागील संदर्भावरून स्पष्ट आहे की ब्रह्मादी देवांनी केलेले यशोगान ब्रह्मलोकांत ऐकले तेव्हा कळले व झाली इच्छा की एकदा पाहू या त्या विश्वोपकारी दांपत्याला व त्यांच्या मुलीला. शापामुळे नारद एके ठिकाणी जास्त वेळ राहू शकत नसत; ब्रह्मलोकापासून मृत्यलोकापर्यंत व सर्व दिक्पालांच्या लोकांत नेहमी भ्रमण करीत असत. हिंडता हिंडता ब्रह्मलोकात आले तेव्हा हे सर्व वर्तमान समजले. कदाचित ब्रह्मदेवांनीही काही कानगोष्टी केल्या असतील. संचार करीत असता सहज कोणाचे कल्याण करता आले तर करावे, हिताचा मार्ग सांगावा, काही वैशिष्ट्य दिसले तर पाहावे, ऐकावे व मजेने आनंदात मग्न होऊन हिंडावे हा नारदांचा कार्यक्रम! (क) नारदांना कौतुकी मुनी म्हटलेच आहे, कौतुक पाहण्यात दुसरा काही हेतू नसतोच.

चौ. ६- (१) नारद दुरून दिसताच साष्टांग नमस्कार केला व पुढे जाऊन घेऊन आले. पुढे जे वर्णन केले आहे ते आदरपूर्वक उत्तम स्वागताचे लक्षण आहे. राजे, महाराजे मुनींचे स्वागत कसे करीत असत हे येथे प्रथम दाखविले आहे. पुढे अनेक वेळा वर्णन आहे. (क) वर आसन - श्रेष्ठ उत्तम आसन; राजाच्या घरचे वरासन म्हणजे सिंहासन. 'बसलीं वरासनिं रामजानकि...' (१।३२५ छं.) हे विवाहवर्णनात आहे. तेथे सिंहासन हा अर्थ घेतल्याशिवाय भागणार नाही. (ख) आधी पाय धुऊन मग आसन दिले आहे; म्हणून घरात प्रवेश

करण्यापूर्वी हे पादप्रक्षालन केले. 'सादरकृत चरणाब्जें क्षालन। बसवीले आसनिं अति पावन' (१।४५।५) टी.पहावी. क्रम एकच पण हे शैलराज व ते मुनी भरद्वाज! एवढा फरक व त्यामुळे आसनात फरक.

चौ. ७- (१) चरण सलिल - पायांचे तीर्थ; चल् गतौ, यावरून सुचविले की हे पादोदक चरणसलिल सद्गतिदायक असते. 'पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि सर्वाणि सागरे। सागरे यानि तीर्थानि पदे विप्रस्य दक्षिणे' हे तर देवर्षी, हरिभक्त! याच्या योगाने घर पवित्र होतेच पण त्याच्या स्पर्शाने जीवजंतूंना सद्गती मिळते. याने अरिष्टनाश, वंशवृध्दी वगैरे नाना प्रकारचे कल्याण होते. (क) ते सर्व घरांत शिंपले बहुधा त्यांच्या पत्नीनेच आणि येताना पार्वतीला बरोबर आणली असावी.

चौ.८- (१) निज सौभाग्या बहु गिरि गाई - आज माझे अनुपम भाग्य की आपल्या सारख्या देवर्षींचे पाय आमच्या घराला लागले. आपल्या दर्शनाने आज आम्ही पावन झालो. 'आज धन्य मी पहा मुनीश्वर। अपलें दर्शन अघराशीहर॥ बहुभाग्यें सत्संग लाभतो। विना श्रमहि भव भंग पावतो॥ ' (७।३३।७-८) हे श्री रघुनाथ वचन आहे. आज आमच्यावर भगवंताची कृपा झाली असेच मी समजतो. 'भेट हरिकृपेवीण न संतां' 'कृत रघुवीरें कृपावलोकन। दिलें स्वयें तैं तुम्हिं मज दर्शन' पद :-

'धन्य त्याचें भाग्य ज्याचे गेहिं साधू पाहुणे' असे म्हणतात ते अगदी खरे, त्यातून मी पडलो जड, अचल त्यामुळे मला तर आपले दर्शन परम दुर्लभ!

(२) मुलीला पायांवर घातली :- मुली, यांना नमस्कार कर पाहु, असे सांगून तिच्याकडून नमस्कार करविला. हा वाक्प्रचार लहान मुलांच्या बाबतीत वापरला आहे. 'तनय चारि घालिति मुनिपायां' (१।२०७।५) विश्वामित्रांच्या पायांवर रामादी चौघांना दशरथांनी असेच घातले आहेत. यात भाव हा असतो की ही मुले आपली आहेत, आपण यांचा सांभाळ करावा. 'न विप्रपादोदक कर्दमानि न वेदशास्त्र ध्वनि गर्जितानि॥ स्वाहास्वधाकार-विवर्जितानि श्मशानतुल्यानि गृहाणि तानि ' (चा.नी.) आता मुनींची स्तुती करतात :-

हिं.दो. त्रिकालग्य सर्बग्य तुम्ह गति सर्बत्र तुम्हारि।।
कहहु सुता के दोष गुन मुनिबर हृदयँ बिचारि ।।६६।।

म.दो. त्रिकालज्ञ सर्वज्ञ तुम्हिं गति सर्वत्र तुम्हांस।।
वदा बघुनि मनिं मुनिवर तनया-दोष-गुणास ।।६६।।

अर्थ :- (शैलराज म्हणाले) आपण त्रिकालज्ञ व सर्वज्ञ असून आपली गती (गमन) सर्वत्र असते, म्हणून हे मुनिश्रेष्ठा आपण मनात बघून (विचार करून) या मुलीचे दोष, गुण, काय असतील ते सांगावे, (मुनी! वर, तनया दोषगुणांस सांगा हा गूढार्थ सुचविला आहे.) ॥६६॥

टीका. दो. ६६ (१) त्रिकालज्ञ - या शब्दाने सुचविले की हिचे भूत भविष्य वर्तमान या

तिन्ही काळांतील स्थितीचे वर्णन करावे, (क) मुनींनी 'तुमची तनया सबगुणखाणी। ..... सब लक्षण संपन्न कुमारी' पर्यंत वर्तमान काळाविषयी सांगितले आहे. (ख) होइ पतिप्रिय संतत भारी' इत्यादी भविष्यकाळाविषयी सांगितले आहे. (ग) भूतकाळाची माहिती या वेळी सांगणे अयोग्य वाटले ; कारण शैलराजांच्या प्रश्नांवरून स्पष्ट कळले की ते तिला प्राकृत कन्याच समजत आहेत. भूतगोष्टी सांगितल्या तर यांची ती भावना नष्ट होऊन ते हिला जगदीश्वरी मानू लागतील व त्यांचे अपत्य प्रेम नष्ट होईल. योग्य वेळी ते गुह्य सांगता येईल; सध्या कन्याभावनेने हिचे जे कोडकौतुक चालले असेल ते चालू द्यावे, या भावनेने भूतकाळविषयी काहीच सांगितले नाही. मुनी स्वभावताच कौतुकी आणि अशी संधी मिळाली!

(२) सर्वज्ञ - सर्व जाणणारे आपण सर्वशास्त्रज्ञ, गुणदोषलक्षणे जाणणारे आहात इत्यादी सुचविले (३) गति सर्वत्र तुम्हांस - मुलीचे दोषगुणच सांगण्यास सर्वत्र गतीविषयी उल्लेख आवश्यक नाही. भाव हा आहे की आपण सर्वत्र गमन करता, आपल्याला मज्जाव कुठेच नाही तेव्हा 'मुनि!! मनीं बघुनि वर वदा' या मुलीला योग्य असा वर तुमच्या पाहण्यात कुठे असला तर मनात पाहून, विचार करून सांगा. 'मुनिवर' शब्दाचा पदच्छेद मुनि वर असा केला की वर तनया दोष गुणांस वदा, मुलीच्या वराचे दोषगुण व मुलीचे दोषगुण सांगा. मला नाही हिंडवत, तुम्ही सर्वत्र हिंडता, तेव्हा तुम्ही हिच्या योग्य वर कोण, कुठे कसा आहे वगैरे सांगितल्यास माझे कष्ट वाचतील.

हा श्लेष न घेतल्यास 'गति सर्वत्र तुम्हांस' हे वाक्य निरर्थक ठरेल आणि 'निरर्थक' हा वाक्यदोष उत्पन्न होईल. हा गूढार्थ नारदांनी जाणला म्हणूनच भावी पती कोण, कसा व त्याचे दोष पुढे नारदांनी सांगितले आहेत.

(४) मुलीचे दोषगुण सांगा असे येथे म्हटले; आपल्या मुलांचे दोष प्रेमातिरेकामुळे आईबापांस दिसत नाहीत; गुण नसलेले सुध्दा दिसतात. दोष कळले तर ते घालविण्याचा प्रयत्न करता येईल या भावनेने विचारले. (क) येथे दोष शब्द आधी घालून सुचविले की आई बापांनी मुलांच्या दोषांकडे प्रथम लक्ष दिले पाहिजे. पुढे विश्वमोहिनीच्या बापाने विनविले आहे की हिचे गुण दोष सांगा (१।१३०) हा भेद का हे तेथे टीकेत पाहावे, आता नारद प्रथम मुलीचे गुण सांगतात :-

हिं. कह मुनि बिहसि गूढ मृदुबानी। सुता तुम्हारि सकल गुन खानी ॥१॥
सुंदर सहज सुसील सयानी। नाम उमा अंबिका भवानी ॥२॥

म. वदले हसुनि गूढ मृदु वाणी। तुमची तनया सब गुण-खाणी ॥१॥
सुंदर सहज सुशील शहाणी। नाम उमा अंबिका भवानी ॥२॥

अर्थ :- नारदांनी हसून गूढ व कोमलवाणीने म्हटले की तुमची मुलगी सर्व गुणांची खाण आहे ॥ १ ॥ ती जातीचीच सुंदर, सहजच सुशील व शहाणी आहे, उमा अंबिका भवानी ही

तिची नावे आहेत. ॥ २ ॥

टीका. चौ. १ (१) वदले हसुनि - प्रत्यक्ष जगज्जननी असून तिला आपली मुलगी समजून तिचे दोष प्रथम विचारले, हे पाहून हरिमायेचे सामर्थ्य जाणून हसू आले. 'कथिती हसुनि महेश' 'हरिमायाबल विदित हृदिं' (१।५१।) १।५३।६ पहा. हास्याचे हे मुख्य कारण आहे. मुनी कौतुकी आहेतच तेव्हा विचार आला मनात की आता जरा मजा करू या. विनोद, कौतुक, करण्याचा असा विचार ठरला की विनोदी माणसांस हसू येते. दोहा ९२ पहा. विष्णू असेच आधी हसले आहेत व नंतर विनोद केला आहे.

(२) गूढ वाणी - पार्वती जगज्जननी आहे हे जाणले आहे, पण प्रगट करावयाचे नाही. खोटे बोलावयाचे नाही, खऱ्या असल्या तरी काही गोष्टी सांगावयाच्या नाहीत, व विनोद तर करायचा आहे. अशा वेळी दुहेरी अर्थ असलेले भाषण करावे लागते, त्यात वक्ता गूढार्थाने बोलत असतो व श्रोते वाच्यार्थाने अर्थ समजतात.

(३) तुमची तनया (सुता तुम्हारि) - तनया (सुता) दोष गुण विचारले आहेत. त्यांचाच शब्द तनया (सुता) नारदांनी वापरला आहे. (क) तुमची तनया! असे उद्गार चिन्ह करून किंचित थांबून पहावे; म्हणजे सुंदर नाट्य व गूढार्थ चटकन प्रगटेल. मनात भाव हा आहे की यांची तनया कुठली! ही तर गुणमाया सकल गुण खाणि जगज्जननी आहे. 'जिचे अंश उपजति गुणखाणी । अगणित रमा उमा ब्रह्माणी' (१।१४८।३) त्या मायेचा ही अंश आहे हा गूढार्थ आहे.

चौ.२- (१) 'सहज' शब्द तिन्ही ठिकाणी घ्यावयाचा आहे. (क) सहज सुंदर-दिने दिने यन्नवतामुपैति तदेवरूपं रमणीयतायाः' बाह्य विभूषणादिकावाचूनच जे रमणीय असते व ज्यात प्रतिदिन नाविन्य असते ते सहज सुंदर, 'सुन्दरता सीमाच भवानी' असे पुढे म्हटलेच आहे. (ख) सहज सुशील - ही जन्मताच, स्वभावानेच सुशील आहे. शीलाचे धडे शिकण्यास कोणाची सेवा करण्याची गरज हिला नाही. 'बुध सेवेविण शील किं मिळते' (७।९०।५) हा नियम हिला लागू नाही. जे जन्मतः सुशील नसतील, अज्ञानी जीव असतील त्यांसच वरील वचन लागू पडते, अन्यथा सहज शब्दाला काही अर्थच राहात नाही, टीकाकारांनी हेच वचन येथे यथार्थ म्हणून घेतले आहे! (ग) सहज शहाणी - जन्मताच शहाणी, चतुर (सर्वविद्या-कला-ज्ञान-संपन्न) आहे. शहाणपण शिकण्यासाठी कोणाजवळ जाण्याची हिला गरज नाही हा गूढार्थ आहे; कारण की ईश्वराशिवाय कोणी असा असू शकत नाही.

(२) नाम उमा अंबिका भवानी - या वाक्याच्या आधाराने कोणी टीकाकार म्हणतात की पार्वतीचे नामकरण नारदांनी केले. विवाह योग्य होईपर्यंत काही नावच ठेवले नव्हते असा याचा अर्थ होतो! रुचत असेल त्यांनी मानावा. तिचे नक्षत्रनाम उमा आधीच ठेवले होते; कृत्तिका नक्षत्राच्या तृतीय चरणाचे ते नाम आहे. उमा, उषा, उर्मिला ही त्या नक्षत्रचरणाची नावे आहेत. आ, ई उ ए 'कृत्तिका स्यात्' अंबिका भवानी या नावाचा उपयोग तिच्या माहेरच्या माणसांनी केव्हाही केलेला नाही. याच वेळी ही तीन नावे ठेवली गेली असती तर

केव्हातरी या दोन नावांचा कोणी उपयोग केला असता. (क) गूढार्थ हा की उ=महेश, मा=माया, लक्ष्मी, ही मूळचीच महेशांची शक्ती आहे. हे भूतकाळचे रहस्य आहे. ही कृत्तिका नक्षत्रावर जन्मलेली मुलगी पुढे कार्तिकेयाची माता (अंबा) व जगज्जननी अंबिका होणार आहे. ही भवाची स्त्री = भवानी होणार हे भविष्य गूढ आहे. भव+अनी हा प्रत्यय लागला आहे, मृड+अनी, शर्व+अनी = मृडानी, शर्वाणी, रुद्राणी, हे शब्द असेच झाले आहेत. भव=संसार व आनी (हिंदी क्रियापद)= संसारात आणली असा विचित्र अर्थ एक टीकाकार करतात! संगती -वर्तमान गुण कथनाचा उपसंहार व भविष्य गुण कथनाचा उपक्रम पुढील चौपाईत करतात.

हिं. सब लच्छन संपन्न कुमारी। होइहि संतत पियहि पिआरी ।।३।।
अचल सदा एहि कर अहिवाता। एहि तें जसु पैहहिं पितु माता।।४।।

म. सब लक्षण-संपन्न कुमारी। होइ पतिप्रिय संतत भारी ।।३।।
अचल सदा सौभाग्यहि राहिल। माय बाप यश हिनें पावतिल ।।४।।

अर्थ :- (थोडक्यात सार हे की) ही तुमची कन्या सर्व शुभलक्षणांनी युक्त आहे; यामुळे ही निरंतर पतीला फार प्रिय होईल ॥ ३ ॥ हिचे सौभाग्य सदाच (हि) अचल राहील; व हिच्या योगाने हिच्या आईबापांची कीर्ती पसरेल (त्यांना यश मिळेल) ॥ ४ ॥

टीका-चौ.३- (१) 'सब लक्षण संपन्न कुमारी - हे पाहा, मी हिचे चार गुण सांगितले; पण आता सुटे सुटे न सांगता थोडक्यात इतकेच सांगतो की मुलींच्या ठायी जे सद्गुण पाहिजेत ते सर्व, ती सर्व शुभलक्षणे, हिच्या ठिकाणी आहेत असे समजा म्हणजे झाले. गूढार्थ हा आहे की ही निर्गुणाची शक्ती माया! हिच्या गुणांची, लक्षणांची मोजदाद करणे शक्य तरी आहे का? निर्गुणाला सगुण, साकार बनविणारी ही!

येथे कुमारी-गुणांचा उपसंहार केला. उपक्रम तुमची तनया असा केला आहे.

(२) विवाह झाल्यानंतर जी लक्षणे पाहिजेत ती आता येथून सांगतात. (क) पतिप्रिय = पतीला प्रिय (पियहि पिआरी) असा एकच अर्थ मुळात आहे. आईबापांस या गुणाची फार किंमत वाटते म्हणून तो प्रथम सांगितला; पण जिला पती प्रिय नाही ती पतीला फार दिवस प्रिय वाटणार नाही; म्हणून पती जिला प्रिय वाटतो अशी हा गुण अध्याहृत आहेच. तोच मराठीत पतिप्रिय शब्दातही आहेच. पती प्रिय आहे जिला ती पतिप्रिय (ख) पतीला प्रिय होण्यास लागणारे चार गुण पूर्वी सांगितले - सर्वसद्गुण, सहजसौंदर्य, सहजसुशीलता व सहजशहाणपणा हे चारी गुण असून तिचे पतीवर प्रेम नसेल तर ती पतीला सतत प्रिय होणार नाही. (ग) सहज सुशील व सर्वसद्गुण संपन्न असून पतीवर प्रेम करणार नाही असे कसे होईल? असा आक्षेप घेतला जाईल; पण तो अदूरदर्शीपणाचा आहे. मीरेसारखी भगवंतावर प्रेम करणारी परम विरागी स्त्री पतीवर प्रेम कसे करणार? पतीवर प्रेम नसणे याचा अर्थ इतर कोणा पुरुषावर असणे असाच होऊ शकत नाही. म्हणूनच शास्त्रकार

सांगतात की गृहिणी वैराग्यसंपन्न नसावी. पतीचे प्रेम असणे या एकाच गुणाने त्या कन्येचे किंवा तिच्या आईबापांचे समाधान होणार नाही म्हणून सांगतात :-

चौ.४- (१) अचल सदा सौभाग्यहि राहिल - हीला वैधव्य आले नाही म्हणजे तिचे अहेवपण (अहिवाता) सौभाग्य अचल राहिले. येथे सदा शब्द आहे; तो गूढार्थ बोधक आहे. एका जन्मात वैधव्य आले नाही म्हणजे कोणत्याच जन्मात येणार नाही असे ठरत नाही. म्हणून सदा शब्दाने सांगितले की त्या दोघांचा वियोग कधीच होणार नाही; म्हणजेच ही ईश्वरी आहे व हिला ईश्वर पती मिळेल. वाच्यार्थाने सदा या शब्दाकडे या अर्थाने लक्ष जाणे संभाषणात कठीण असते, ज्योतिष्य, भविष्य विचारणारांच्या मनात पुढील जन्माची कल्पना सुध्दा अशा वेळी नसते, त्यामुळे श्रोत्यांनी 'सदा' चा संबंध या जन्मा पुरताच घेतला तर चूक नाही.

(२) मायबाप यश हिने पावतिल - आईबापांना हिच्यामुळे मोठेपणा मिळेल, ही बापाच्या कुळाचं नाव काढील हा सामान्य अर्थच श्रोते घेणार. जेथे जगदंबेने अवतार घेतला ते शैलराज व माता मेना-मयना धन्य होत; देवांना संकटातून सोडविणारा नातू यांना होणार इत्यादी गोष्टी नारदांच्या डोळ्यांपुढे आहेत. आईबापांना यश कशामुळे मिळणार हे आता सांगतील.

हिं. होइहि पूज्य सकल जगमाहीं । एहि सेवत कछु दुर्लभ नाहीं ।।५।।
एहि कर नाम सुमिरि संसारा । त्रिय चढिहहिं पतिब्रत असिधारा ।।६।।
सैल सुलच्छन सुता तुम्हारी । सुनहु जे अब अवगुन दुइ चारी ।।७।।

म. होइल पूज्य सकल जगता ही । हिज सेवत दुर्लभ ना काहीं ।।५।।
हिचें नाम जगिं नारी स्मरतिल । पतिव्रतीं असिधारीं चढतिल ।।६।।
तुमची तनया शैल! सुलक्षण । श्रुणु अवगुण जे दोन चार पण ।।७।।

अर्थ :- ही सर्व जगांत पूज्य होईल, व हिची सेवा केली असता (जगात) काहीच दुर्लभ (राहणार) नाही; (वाटेल सहज मिळेल) ॥ ४ ॥ (फार काय) ज्या स्त्रिया हिचे नामस्मरण करतील त्या त्या जगात पातिव्रत्य (पति- व्रत) रूपी तलवारीच्या धारेवर (सहज) चढतील. ॥ ६ ॥ शैला! तुमची तनया सुलक्षणी आहे; पण जे दोन चार (थोडे) अवगुण आहेत ते ऐका ॥ ७ ॥

टीका.- चौ.५- (१) पतीला फार प्रिय झाल्याने व सुशीलतादिकांनी पतिकुळाला आनंद देणारी, कीर्ती वाढविणारी होईल व आईबापांची कीर्ती हिच्यामुळे वाढल्याने ही पितृकुलनंददायिनी होईल हे सांगून आता सांगतात की ही सर्व जगात पूज्य होईल. याने सुचविले की जी कन्या उभयकुलानंददायिनी होते तिला जगात मानमान्यता मिळते. कैकयी सारखी केकयनंदिनी होऊन जगात पूज्यता न मिळता अपकीर्ती होते. हिच्या पूजेचे, सेवेचे फळ लोकांस काय

मिळते ते सांगतात :-

(२) तिच्या भक्तांस,- सेवकांस,- पूजकांस जगात सर्वच गोष्टी सुलभ होतील 'तुज सेवतां सुलभ फल चारी । वरदायिनी पुरारी-प्यारी ॥१॥ देवि पूजुनी तव पदपद्मा। पावति मुनि वर सुर सुखसद्मा ॥२॥ (१/२३६) (क) येथे मात्र नारद भवानी प्रभाव प्रेमात थोडे वाहवले; कारण यात गूढ फारसे राहिले नाही. शिवमाया प्रभावाने श्रोत्यांनी इतकाच अर्थ घेतला असेल की हिच्या घरातील सेवकांच्या दुर्लभ इच्छा सुध्दा ही पूर्ण करील.

चौ.६. (१) पूजा, सेवाच कशाला! हिच्या नुसत्या नामस्मरणाने स्त्रियांना परम-दुर्लभ, परमभूषणात्मक पण अती दुष्कर असा गुण अगदी सुलभ होईल. (क) पतिविषयी जे व्रत ते पतिव्रत=पातिव्रत्य. 'हे व्रत एक धर्म हा नेमहि । पतिपदिं तनमनवचनें प्रेमहि ' (३/५/१०) याचे नाव. पतिव्रतेचा धर्म म्हणजे पातिव्रत्य. हे पालन करणे म्हणजे तलवारीच्या धारेवरचा नाच आहे. धारेवर नाचण्यापूर्वी त्या धारेवर आधी चढले पाहिजे; दोन्ही पाय मागे पुढे ठेवले पाहिजेत. अती, अती कठीण आहे हे! संन्यास, तपश्चर्या इत्यादी सर्वांपेक्षा हे फार कठीण आहे. पतिव्रतांच्या अंगी जे सामर्थ्य असते ते वा तेवढे ब्रह्मादिक देवांच्या ठिकाणी सुध्दा नसते मग इतरांची कथा काय? असे हे पतिव्रत अती कठीण असले तरी हिच्या नामस्मरणाने ते अगदी सुलभ (होते,) होईल. (ख) येथे सुध्दा नारद थोडे वाहवलेच, गूढ राहिले नाही..श्रोत्यांनी हा अतिशयोक्ती अलंकार समजून अर्थ घेतला असेल की ही महापतिव्रता होईल. 'पतिदेवता सुनारिमधि 'प्रथम' अंब तव रेख। महिमा अमित, न वदु शकती अयुत शारदा शेष' (१/२३५/.) अशी स्तुती भवानीची सीतेने केली आहे.

चौ।७.(१) थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे विवाहानंतर सुद्धा जी लक्षणे असली पाहिजेत ती सर्व लक्षणे या तुमच्या तनयेच्या ठिकाणी उत्कृष्ट आहेत. (क) 'तुमची तनया'असे म्हणून गुणवर्णनाचा उपक्रम केला, व येथे तुमची तनया शब्दांनीच गुणवर्णनाचा उपसंहार केला. प्रथम कुमारीगुण सांगितले व नंतर पत्नीगुण सांगितले. (ख) आता मात्र अवगुण कथनाच्या निमित्ताने चांगलाच विनोद करून श्रोत्यांच्या आनंद सागराचे विषादोदधीत रूपांतर करतील कौतुकी मुनी! मुनी म्हणाले की याच संबंधाने अगदी थोडेच (दोन चार) का होईनात, अवगुण पण आहेत. चंद्रकलंक न्यायाने.

इतक्या सद्गुणांत सहज झाकून जाण्यासारखे असले तरी आहेत. हस्तरेषांकडे नीट निरखून पाहात म्हणतात की अवगुण आहेत. तुम्ही दोन्ही विचारलेत म्हणून सांगणे भाग आहे. बरे, खोटे सांगून काही लाभ नाही. जेथे गुण असतील तेथे काही तरी दोष-अवगुण असणारच हा या देहधारकांत असलेला न्याय तुम्हाला माहीत असेलच. (ग) तुम्ही आधी दोष नि मग गुण विचारलेत. मी आधी दोष न सांगता गुण सांगितले; कारण हेच की ज्योतिष्याने आधी चांगले असेल ते सांगावे व मग थोडी प्रस्तावना करून दोष सांगावे, आणि विचारल्यास दोष परिहाराचे प्रभावी साधन असेल ते सांगावे, ते सांगता येत नसेल किंवा साधन नसेल तर दोष सांगू नयेत असा संतांचा दंडक आहे.

(२) थोडे सिंहावलोकन - एकंदर ११ गुण सांगितले. १ सकलगुण खाणी, २ सहज

सुंदर, ३ सहज सुशील, ४ सहज शाहणी. हे चार कुमारीगुण सांगितले. आता सात पत्नीगुण पहा:- १ संतत पतिप्रिय, २ सदा अचल सौभाग्य, ३ आईबापांना यशदायक, ४ सकल जगत्पूज्य, ५ सेवेने चारी पुरुषार्थ सुलभ, ६ नामस्मरणाने स्त्रिया पतिव्रता होतील, व ७ इतर सर्व सुलक्षण संपन्न. एकूण ११ गुणांचे वर्णन मोठ्या खुबीने केले. रुद्र एकादश आहेत; ही रुद्राणी आहे, म्हणून नारदांनी गुणांची एकादशिनी (एकादसणी) केली. या प्रकरणांत एकादश ११ या अंकाचे वैशिष्ट्य वारंवार दिसेल. आता जे दोन चार अवगुण म्हणून सांगणार आहेत ते एकादशच आहेत.

(३) जे अवगुण सांगणार आहेत ते प्रत्यक्ष या कुमारीचे नसून तिला मिळणाऱ्या पतीचे असले तरी पती संबंधाने हिला ते लागतातच, म्हणून हिचे अवगुण असे म्हटले. पती मूर्ख, काळाहिरा मिळावा असा तिचा प्रारब्ध दोष, ग्रहदोष असल्याशिवाय तसा मिळणारच नाही, म्हणून या मुलीच्या प्रारब्धानुसार पतीच्या ठिकाणी दिसणारे दोष सांगणार आहेत. हे दोष पार्वतीचे नाहीत असे म्हणणे म्हणजे कर्मविपाक, ज्योतिष, हस्तसामुद्रिक ही शास्त्रे खोटी आहेत असे म्हणण्यासारखे आहे. एखाद्या मुलीच्या प्रारब्धात दारिद्र्य, वैधव्य वगैरे असेल तर धनवान व दीर्घायुषी ठरलेला भिकारी होतो व अकाली मरतो. मरणाचे उदाहरण भास्कराचार्यांच्या लीलावती मुलीच्या पतीचे व याच्या उलट प्रारब्ध असले तिचे तर उलट होते. (क) अवगुण म्हणजे अव-गुण रक्षण करणाराचे (अव रक्षणे), सदा म्हणजे स.- दा दानासहित इत्यादी अति क्लिष्ट अर्थ काढण्याची येथे आवश्यकताच नाही. असे करून कोंबडा झाकून ठेवला तरी सूर्य उगवणारच! आता अवगुण सांगतात :-

हिं.दो. अगुन अमान मातुपितु हीना । उदासीन सब संसय छीना ॥८॥
जोगी जटिल अकाम मन नगन अमंगल बेष ॥
अस स्वामी एहि कहँ मिलिहि परी हस्त असि रेख ॥६७॥

म.दो. अगुण अमान जननि-पितृ-हीनहि । उदासीन सब शंका- क्षीणहि ॥८॥
जोगी जटिल अकाम मन नग्न अमंगल वेष ॥
स्वामि मिळेल असा हिला करीं असे अशि रेख ॥६७॥

अर्थ :- गुणहीन, मानविहीन, आई नाही, बाप नाही असा, उदासीन, सर्व शंकारहित (निर्लज्ज, बेपरवा), जोगडा (जोगी), मोठमोठ्या जटा असलेला, कामवासनारहित, नागडा व अमंगल वेष करणारा असा स्वामी (पती) हिला मिळणार आहे; अशी ही रेषा हिच्या हातावर आहे. ॥ दो.६७ ॥

सूचना :- ही कथा शिवपुराण रुद्रसंहितेत पार्वती खंडात असून अगदी तंतोतंत सारखी आहे असे मा.पी. मधील अवतरणांवरून दिसते. जिज्ञासूंनी मा.पी. पाहणे बरे. (क) या वर्णनाचे सार हेच की अशा तुमच्या सर्वसद्गुणसंपन्न कन्येला तिच्या योग्यतेचा पती

मिळणार नाही.

टीका :- चौ. ८ (१) - हे सुंदर नाट्य आधी लक्षात घ्यावे. सात वर्षांची पार्वती नारद मुनींच्या समोर खाली मान घालून बसली आहे; तिचा डावा हात, उताणा, नारदांनी आपल्या डाव्या हाताच्या बोटांनी धरला आहे, मेना (मयना), शैलराज व पार्वतीच्या सखी तिच्या आजुबाजूस उभ्या आहेत; सगळ्यांची मुद्रा जिज्ञासा वृत्तीची आहे; काळोख पडतो म्हणून नारद उजव्या हाताने त्या सखीस खुणावीत असून ते हातावरील रेषा पाहात विचारात गढून गेले आहेत व नंतर त्यातील एक रेषा उजव्या हाताच्या तर्जनीने दाखवीत भविष्य सांगत आहेत. (क) नारद आले सहज हिंडत कौतुकाने व गळयात पडली ही बिकट कामगिरी! उघड सांगता येत नाही, खोटे बोलवत नाही, खरे लपवून ठेवता येत नाही, त्यामुळे च विनोदी स्वभावाने त्यांनी हा मार्ग काढला. दोनचार (११) अवगुणांचे हे वर्णन ऐकून कोणाही आईबापास अत्यंत वाईट वाटणारच पण नारद मोठ्या कौशल्याने या चक्रव्यूहाचा भेद करतील.

(२) या वर्णनातील प्रत्येक विशेषण द्वयर्थी आहे. एक दोषरूप बाह्यार्थ, जो शंकर निंदापर आहे असे दिसते तो व दुसरा गूढार्थ जो स्तुतीपर आहे तो. हा व्याजस्तुती अलंकार आहे. बाह्यत: निन्दा पण तत्त्वत: स्तुती आहे, पण अशावेळी तत्त्वार्थ ग्रहण करण्याला लागणारी सूक्ष्म बुद्धी असल्या श्रोत्यांच्या ठिकाणी क्रियाशील होऊ शकत नाही. ही व्याजस्तुतीची मजा संस्कृत या तदाश्रित भाषांशिवाय इतर भाषांत इतकी सुंदर पाहावयास सापडत नाही.

(३) (क) पती जोगडा = जोगी; ही होईल जोगीण व मागेल जोगवा! (ख) नवऱ्याला ना आई ना बाप; म्हणजे कुलहीन पती मिळणार, सारी प्रपंचाची जोखीम पोरीच्या शिरावर पडणार. (ग) नागडा उघडा राहणारा नवरा; मग मुलीला धड वस्त्रे तरी कुठली मिळणार. (घ) अमंगळ नवरा, ही सुंदर पवित्र! हिचे आरोग्य व मांगल्य कसे राहणार? (ङ) नवऱ्याचा अमंगळ वेष मग काय; देईल हिला स्मशानातले कफनाचे तुकडे नेसायला; भांडकुंडं तरी कुठलं; जुनी गाडगी मडकीच हिच्या कपाळी. (च) ही सर्वगुण खाण व तो गुणहीन. (छ) ही मानमरातबात वाढलेली, पतीला ना मान ना प्रतिष्ठा; (ज) ही श्रीमंतीत, ऐषआरामात तळ हाताच्या फोडासारखी जपून वाढवलेली, रोज नव्या इच्छा पुरविल्या जातात, तो धटिंगण बैरागी; हिची एक तरी इच्छा पूर्ण करील ? (झ) ही सहज सुंदर तर तो मोठमोठ्या राठ दाढीमिशावाला व जटांचे जुंबाड वाढलेला; उवांचा बुजबुजाट! (ञ) ही सुशील तो निर्लज्ज, कोडगा, (ट) ही शाहणी तारुण्यात येईल व तो म्हणे काय अकाम मन; मनात कामवासनाच नाही, मग पुरुष कसला व अशाशी लग्न करायचे तरी कशाला! अशी ही नमकचमकमय दुहेरी एकादशिनी माता, पिता व पार्वतीच्या जाणत्या सखी यांच्या हृदयगाभाऱ्यात सुरू होऊन तिच्या अकरा आवृत्ती म्हणजे लघुरुद्र पण झाला असेल! पार्वती, ७।८ वर्षांची, त्या काळातली, डोंगरात राहणारी मुलगी! तिला काहीच वाटले नाही असे आपण सध्या मानू या. याप्रमाणे पार्वतीच्या ११ गुणांच्या विरुध्द ११ अवगुणांची हास्यरसमय तुलना वर करून दाखविली.

(४) आता ही सर्व विशेषणे स्तुतिरूप कशी ते पाहा :-

(क) अगुण - गुणरहित, गुणातीत, निर्गुण, ब्रह्मस्वरूप. (ख) अमान = अ+मान निरहंकार, निरभिमान ज्याला मोजमाप नाही असा; अप्रमेय, अपरिमित. (ग) जननिपितृहीन - अजन्मा, अज; सृष्टीच्या पूर्वी व प्रलयानंतर सुद्धा असणारा. (घ) उदासीन = अनासक्त, निर्लेप, समदृष्टी, ज्याच्या ठिकाणी शत्रुमित्रादिभावना नाहीत असा (ङ) शंकाक्षीण = निर्भय, पूर्ण ज्ञानी; अद्वयस्वरूप, कारण की द्वैत असेपर्यंत भय=शंका असणारच. (च) जोगी = योगी, योगीश्वर; सर्व सिद्धी , ऋद्धी ज्याच्या दासी आहेत असा.

(छ) जटिल = ज्याची प्राप्ती, ज्याचे ज्ञान होणे कठीण आहे असा, जसे जटिल समस्या. (ज) अकाम मन = कामना, वासना-रहित, पूर्णकाम, अवाप्तकाम. (झ) नग्न = दिगंबर, दिशा-आकाश हेच ज्याचे वस्त्र आहे असा = शंकर. 'दिगंबरः स्यात्क्षपणेऽधने तमसि शंकरे'(मेदिनी) 'नग्नोऽवासा दिगंबरः (अमरे)'

(ञ) अमंगल = न विद्यते मंगलं यस्मात्, ज्याच्याहून दुसरे मंगल नाही असा. अमूल्य शब्दांतील अ चा जो अर्थ तोच अमंगल शब्दात आहे.

(ट) अमंगल वेष = (१) अमंगलाला (सुद्धा) व्यापणारा, व्यापून असणारा, विष्लृव्याप्ती (अ.व्या.सु.वेष पहा). (२) वेवेष्टि वा, अतिमंगलात सुद्धा प्रवेश करणारा. (३) वेश (=वेष) -विशति वा, विश प्रवेशने. (अ.व्या.सु.पहा). शिवं भद्रं कल्याणं मंगलं शुभं, शिवं तु मोक्षे क्षेमे (अ.व्या.सु.) (२) मोक्षात प्रवेश करणारा, करविणारा - मोक्ष देणारा.

(५) अशाच प्रकारची व्याजस्तुती नारदाने केलेल्या निंदेत, रावणाच्या भाषणात, व पार्वती परीक्षा घेणाऱ्या सप्तर्षींच्या भाषणात आहे. (क) तुलसीदास विरचित 'पार्वतीमंगल' (पार्वती विवाह वर्णन) ग्रंथात स्वतः शंकर बटुरूपाने पार्वतीची परीक्षा पाहण्यास गेले असता निन्दारूपाने शंकरांची स्तुतीच केली आहे. ते वर्णन स्कंदपुराणानुसार आहे. (स्कंद पुराणांक पृ. ५२-५३ प.) पार्वती मंगलातील अवतरणे मा.पी. मध्ये आहेत. (ख) संगती - नारदांच्या या भाषणाचा कोणावर काय परिणाम झाला पहा :-

हिं. सुनि मुनि गिरा सत्य जियँ जानी । दुख दंपतिहि उमा हरषानी ।।१।।
नारदहूँ यह भेदु न जाना । दसा एक समुझब बिलगाना ।।२।।
सकल सखीं गिरिजा गिरि मैना । पुलक सरीर भरे जल नैना ।।३।।

म. खरी मुनिगिरा परिसुनि गमली । दुःख दंपतिस उमा हर्षली ।।१।।
भेद नारदाहि न हा कळला । दशा एक परि भाव वेगळा ।।२।।
सकल सखी गिरिजा गिरि मयना । तनु पुलकित जल भरले नयनां।।३।।

अर्थ :- मुनींचे भाषण ऐकून (सर्वांस) ते खरे वाटले, व दांपत्याला (सखींना) दुःख झाले परंतु उमेला हर्ष झाला ॥ १ ॥ हा भेद नारदांस सुद्धा कळला नाही; कारण सर्वांची दशा

सारखीच दिसत होती परंतु भाव (भावना) वेगळे होते. ॥ २ ॥ सगळ्या सखी, गिरिजा, गिरी व मयना (मेना,मैना) या सर्वांच्या अंगावर रोमांच उठले आहेत व डोळे जलाने भरले आहेत. ॥ ३ ॥

टीका. चौ. १- (१) गिरा खरीं वाटली - ज्यांनी ज्यांनी ते भाषण ऐकले त्या सर्वांचा त्यावर विश्वास बसला. कोणी ऐकले हे तिसऱ्या चौपाईत सांगितले आहे. (क) विश्वास बसला म्हणजेच हे सर्व खरे होणार असे वाटले; कारण की नारदांचे वचन कधी खोटे नसते, खोटे ठरत नाही, हे सर्वांस माहीत आहे. (ख) परिणाम असा झाला की पार्वतीच्या आईबापांना दुःख झाले. सखींनाही दुःख झाले हे तिसऱ्या चौपाईत ठरते. ते भाषण ऐकल्यानंतर दुःख होणे स्वाभाविक आहे, अशा सुंदर सद्‌गुणी मुलीला असला नवरा मिळणार हे अगदी निश्चित ठरल्यावर त्यांच्या हृदयाचे पाणी झाले असेल व वाटले असेल की विचारलेच कशाला? हात दाखवून अवलक्षण म्हणतात ते हेच!

(२) उमेला हर्ष झाला - याने रहस्य सुचविले की तिला पूर्वजन्मस्मृती आहे. हर्ष होण्याचे कारण 'नारदवचन अन्यथा नाही' नारदांच्या भाषणातील गूढार्थ तिने जाणला व असा पती कोण मिळणार हे तिला कळले. तिने खूणगाठ मारली मनात की आपल्याला शिव पती मिळणार व आपली मनीषा पूर्ण होणार. वडील माणसांना गूढार्थ कळला नाही तो त्या ७।८ वर्षांच्या पोरीला कसा कळला हो? अहो! ती जगदंबा आहे हे विसरलात तुम्ही! शिवाय शहाणपण वयावर नसते! ती सहज शहाणी आहे हे नारदांनी सांगितलेले यथार्थ करून दाखविले. आईबापांना जितके दुःख झाले तितकाच हर्ष उमेला झाला.

चौ. २ (१) त्या सर्वांची दशा पुढील चौपाईत सांगितली आहे तशी अगदी एकसारखी दिसत होती, ती इतकी की नारद त्रिकालज्ञ सर्वज्ञ सर्वदर्शी असून दंपती व उमा यांच्या दशेचे कारण एकच आहे असे नारदांस वाटले. पार्वतीला सुद्धा फार दुःख झाले असे नारदांसही वाटले. हा शिवमायेचा केवळ प्रभाव! हा भेद कोणासच कळू नये अशी तिची इच्छा असल्यावर नारदांस तरी कसा कळणार! कोणताही विकार फार वाढला म्हणजे प्रगट होणारी काही बाह्यलक्षणे अगदी सारखी असतात. नारद सर्वज्ञ असले तरी जीवच! त्यांनी ध्यान धरून पाहिले असते तरी कळले नसते. कौतुकी मुनीशी शिवशक्तीने पण हे एक कौतुकच केले! (क) दोघांच्या भावना-समजूत निराळी झाली असली तरी अनुभावरूपी दशा एकच झाली आहे. आईबापांचे आलंबन उमा-कन्या आहे. व पार्वतीचे आलंबन शिव-पति आहे. नारदभाषण हा दोघांतही उद्दीपन विभाव आहे. आईबापांच्या ठायी स्थायीभाव करुणा उद्दीपित झाली व उमेच्या हृदयात शृंगाररसाचा स्थायी भाव रती उद्दीपित झाली. अश्रुरोमांचादी अनुभव सारखेच प्रगट झाले. एकात दुःख शोकामुळे व एकात प्रेमामुळे. 'सती हरिहि वर मागे मरणीं। जन्मो जन्मीं रति शिवचरणीं ' (६५।५) हा वर तिला मिळाल्याची येथे प्रतीती आली. तिची खात्री झाली की प्रभू रघुनाथाच्या, रामाच्या प्रेरणेनेच नारद येथे येऊन मला सुचविले गेले की माझी आशा पूर्ण होणार! येथेच तिने मनाने नारदास गुरु मानले. हे सर्व पुढे स्पष्ट होत आहेच.

चौ.३ - (१) सर्वांची दशा सारखी झाली म्हणजे काय झाले व कोणाकोणाची झाली हे या चौपाईत स्पष्ट सांगितले. या चौपाईने सिध्द झाले की पार्वतीच्या बरोबर तिच्या सर्व सखी नारदांच्या दर्शनास आल्या. म्हणूनच पहिल्या चौपाईच्या अर्थात (सखींना) असे म्हटले व पूर्वी ६७।८ च्या टीकेत सखींचा उल्लेख केला आहे. (क) येथे विस्तार न करता आवश्यक तेवढ्या सर्व गोष्टींचे वर्णन करण्याची ही तुलसी काव्य शैली आहे. पार्वतीच्या आईचे नाव मैना (मयना -मेना) हे सुचविले. मानसांत मैना व मयना ही दोन्ही नावे वापरली आहेत. संस्कृत ग्रंथात मेना हेच आढळते. (ख) उमेला हर्ष का झाला व तिने काय केले हे आता सांगतात -

हिं. होइ न मृषा देवरिषि भाषा । उमा सो बचन हृदयँ धरि राखा ॥४॥
उपजेउ शिवपद कमल सनेहू । मिलन कठिन मन भा संदेहू ॥५॥
जानि कुअवसरु प्रीति दुराई । सखी उछंग बैठी पुनि जाई ॥६॥

म. मृषा नव्हे देवर्षी-भाषित । उमा वचन तें दृढ मनिं राखित ॥४॥
उपजे शिवपद-पद्मीं स्नेहो । प्राप्ति कठिन अति मनिं संदेहो ॥५॥
लपवी प्रीतिस कु समय जाणुनि । सखि-उत्संगिं बसे मग जाउनि ॥६॥

अर्थ :- देवर्षी नारदांचे भाषण (भाषित, भाकित) कधी असत्य होणार नाही (हे जाणून) उमेने ते वचन आपल्या हृदयात धारण करून ठेवले (निश्चय झाला की विवाह शिवाशीच होणार) ॥ ४ ॥ त्यामुळे शिवपद कमलांच्या ठिकाणी प्रेम उत्पन्न झाले; पण शिवाची (अशी) प्राप्ती होणे अती कठीण आहे असे वाटून मनात संदेह उत्पन्न झाला. ॥ ५ ॥ ही कुवेळ (कुसमय) आहे हे जाणून तिने ते प्रेम लपविले आणि मग जाऊन सखीच्या मांडीवर बसली. ॥ ६ ॥ ·

टीका :- चौ.४- (१) देवर्षी -भाषित- पूर्वी मुनिगिरा म्हटले; पण नारद नुसते मुनी नसून ऋषी आहेत व देव आहेत. 'मुधा वचन ना ईश्वर वदती,' म्हणून निश्चित झाले की शंकरच पती आहेत. हा दृढ विश्वास उमेने हृदयात ठेवला; बोलून दाखविला नाही. इतरांचे विचार चालले आहेत की असला पती उमेला मिळू नये; पण नारद वचन खोटे होणे शक्य नाही, तथापि काही दैवी उपायांनी बदल झाला तर चांगले. (क) पार्वतीला वाटले की नारदांनी हा गुह्यभाषेने ज्ञानोपदेशच केला; व तिने त्यास गुरु मानले. 'सद्गुरु वैद्य वचनिं विश्वास हि' (७।१२२।६) याचा परिणाम असा झाला की :-

चौ.५- (१) उपजे शिवपदपद्मी स्नेहो - चौ.२ मध्ये जे सुचविले ते येथे सकारण सांगितले, शंकरांच्या ठिकाणी प्रेम या क्षणापूर्वी नव्हते असे नाही. प्रेम होते, पण नवा देह धारण केल्याने, पतिभावाने प्रेम करणे योग्य नव्हते; तो अधर्म झाला असता, कारण शंकरच पती मिळणार हे निश्चित झाले नव्हते. ते ठरविणे आईबापांच्या इच्छेवर अवलंबून

असणार हे माहीत होते; पण आता नारदवचनाने निश्चित झाले की तेच पती आहेत; यामुळे जे सेव्यसेवक भावानेच प्रेम होते त्याचे रूपांतर पतिपत्नि स्नेहात झाले. (क) सीतेचे अगदी असेच झाले आहे. नारद वचनाच्या स्मरणानेच पतिपत्नीभावना उत्पन्न झाली व पार्वतीसारखे संदेह ही आले, पित्याच्या पणामुळे. (ख) पार्वतीपुढे सुद्धा दोन अडचणी दिसू लागल्या, पती ठरविणे आईबापांच्या हाती ही एक अडचण; त्यांना तर नारदवचन ऐकताच मरणप्राय दुःख झालेले, तेव्हा शंकर जावई त्यांना पसंत पडणे कठीण. दुसरी याहून फार मोठी अडचण म्हणजे परम विरागी, महायोगी, ज्ञानी शिव पुन्हा लग्न करण्यास तयार होणार नाहीत. विधिविष्णूंच्या आग्रहास्तव एकदा कबूल झाले तर त्याचा तो तसा अती कटु अनुभव आला; तेव्हा आता सहज त्या उपाधीतून सुटले असता बेडी अडकवून घेण्यास कबूल कसचे होतात! हे अडचणींचे पर्वत, महापर्वत प्रत्यक्ष आड आले हे पुढे दिसेलच. नारदांचे भाकित कालत्रयी खोटे ठरणार नाही हा दृढ विश्वास आहे. (ग) दोघांची दशा एक व भाव निराळे होते; परंतु ती समान दशा फार वेळ टिकणे शक्य नव्हते त्यामुळे व उमेला संदेह उत्पन्न झाल्याने ती काय करते पाहा :-

चौ. ६- (१) लपवी प्रीतिस कुसमय जाणुनि - शिवपती-प्रीती हा उमेचा स्थायी भाव आहे. तो नारदवचनाने उद्दीपित झाल्यामुळे अश्रुरोमांच रूपी अनुभाव प्रगट झाला होता. तो ओसरल्यावर स्थायी भावाची प्रीतीची प्रसन्नता, स्मित इत्यादी लक्षणे प्रगट होणारच ती यावेळी प्रगट होणे अयोग्य, कारण एक तर लहान मुलगी, आईबाप चिंतामग्न, विचार करीत विषण्ण होऊन स्तब्ध बसलेले; त्यांच्या डोळ्यांतील धारा खळल्या नाहीत; अशा स्थितीत कोणासही वाटणार की आईबाप अती दुःखी असता, रडत असता, या पोरीला दुःख न होता ही आनंदात का दिसते? या परिस्थितीमुळे यावेळी प्रेमाची लक्षणे प्रगट होणे अगदी अप्रासंगिक व तिच्या वयाला न शोभणारे असल्यामुळे हा कुसमय आहे प्रेम प्रगट होण्यास. हे जाणून मनात उद्भवणाऱ्या प्रेमानंदाच्या लहरी मनातच दाबून खिन्नमुखाने सखीच्या मांडीवर बसली जाऊन! थोडावेळ ऐश्वर्य भावात राहून पुन्हा माधुर्यात प्रवेश केला. 'सोंगा योग्य किं नटें नाचणे' म्हणून मेनेच्या ८ वर्षाच्या मुलीला शोभेल असे नाट्य जगदंबा भवानीने सुरू केले.

(क) पुनि - या हिंदी शब्दाचे अर्थ पुन्हा, नंतर, मग असे आहेत; शिवाय तो वाक्प्रचारातील एक निरर्थक शब्दही आहे. उमा यापूर्वी एखाद्या सखीच्या मांडीवर बसलेली होती असे मानण्यास आधार नसून ती नारदांच्या समोर बसलेली होती व नारदांनी हातावरील रेषा पाहून भाकित केले; म्हणून पुनि-पुन्हा हा अर्थ येथे योग्य नसून मग,नंतर हाच योग्य आहे. आता आईबापांची आणखी दशा पहा :-

हिं. झूठि न होइ देवरिषि बानी। सोचहिं दंपति सखीं सयानीं ।।७।।
उर धरि धीर कहइ गिरि राऊ। कहहु नाथ का करिअ उपाऊ ।।८।।

हिं.दो. कह मुनीस हिमवंत सुनु जो बिधि लिखा लिलार ।।
देव दनुज नर नाग मुनि कोउ न मेटनिहार ।।६८।।

म. देवर्षींचें वच मिथ्या नहि । सुज्ञ सखी दंपती सशोक हि ।।७।।
वदे धीर धरुनी गिरिराया । नाथ! वदा करुं कवण उपाया ।।८।।

म.दो. श्रुणु हिमवंता! मुनि म्हणे ब्रह्मलिखित जें भाळिं ।।
देव दनुज नर नाग मुनि कुणि न शक्त जो टाळि ।।६८।।

अर्थ :- देवर्षीचे वचन कधी खोटे होणे शक्य नाही (हे जाणून) मेना व हिमवान (दंपती = जायापती) शोकाकुल झालीच, पण उमेच्या जाणत्या (सुज्ञ) सखीही शोकाकुल झाल्या ॥ ७ ॥ (तेव्हा) गिरिराज धीर धरून म्हणाले की नाथ! आता उपाय काय करू ते (तरी) सांगा. ॥ ८ ॥ मुनी म्हणाले, हिमवंता! हे पाहा की ब्रह्मदेवाने लिहिलेली ललाटरेषा कधी पालटे ना; देव, दानव, मानव, नाग, मुनी इत्यादी कोणीही ब्रह्मलिखित टाळण्यास शक्त - समर्थ - नाहीत ॥ ६८ ॥

टीका.चौ.७- (१) उमेचे वर्णन करताना सुद्धा देवर्षी शब्दच वापरला आहे! प्रथम मुनी गिरा खरी जाणून दुःखी झाले व आता देवर्षिवचन मिथ्या होणे शक्य नाही हे जाणून शोक झाला. याप्रमाणे अन्वयव्यतिरेकांनी सांगितले की नारदाचे शब्द खरे होणारच. अशा परिस्थितीत मातापिता शोकाकुल होतील यात नवल नाही, पण उमेच्या सुज्ञ, जाणत्या वयात आलेल्या मैत्रिणींना सुद्धा शोक झाला. (क) पूर्वी सर्वच सखींना दुःख झाले व सर्वांच्याच नेत्रांत अश्रू आले, (चौ.३.) येथे सुज्ञ म्हटले, कारण बाकीच्यांना त्या भाषणाचा अर्थ व भावी परिणाम कळण्याची, जाणण्याची शक्ती नव्हती. बाला, मुग्धा, यौवना व प्रौढा असे स्त्रियांचे चार वर्ग मानतात; त्यातील यौवना व प्रौढा येथे सुज्ञ (सयानी) शब्दाने सुचविल्या. यांना वैवाहिक सुखदुःखाची जी कल्पना असते ती बाला व मुग्धा यांना असत नाही. येथे सुचविले की उमेच्या समवयस्क सखींना शोक झाला नाही. आणखी हे सुचविले की 'बघा उमा अजून अजाण आहे म्हणून बरे, नाहीतर तिला किती शोक झाला असता!' उमेने आपले प्रेम लपविले व शोक, विषादही नव्हता; हीच मुग्धावस्था आहे.

चौ.८- (१) एकीकडे शोक चालू आहे, पण काय करावे हा विचारही चालू असणारच. ज्यांनी भविष्य सांगितले त्यांनाच उपाय विचारणे योग्य असे ठरवून हिमवंताने शोक आवरला, मन घट्ट केले, नुसता शोक करीत बसल्याने काही फायदा नाही हे जाणले. प्रथम गिरिराज, हिमवान असून सुद्धा धीर सुटला होता. उमेने पतिभावाने प्रेम करण्यास आरंभ झाल्याबरोबर परिस्थितीत कसे बदल होत गेले व उमेच्या पतीचे नाव गुप्त ठेवण्याचा नारदांनी कसून केलेला प्रयत्न त्यांच्या मुखानेच कसा फसला वगैरे गोष्टी पाहण्यासारख्या आहेत.

(२) गिरिराया वदले - गिरिराजच ते! धरणीकंपाने थोडावेळ चंचलता आली तरी ती फार वेळ टिकत नाही. ते पुन्हा अचल होतातच, तसेच झाले. या गिरिराज शब्दाने सुचविले की अशा प्रसंगी धीर धरण्यास धैर्याचा हिमालयच असावा लागतो, इतरांचे हे काम नाही. (क) नाथ! याने सुचविले की आम्ही अनाथ आहोत, किंकर्तव्यमूढ झालो आहोत; आपणच सनाथ करा. अपाय होणार हे आधी कळले तर उपाय योजना करणे माणसाचे कर्तव्य आहे, पण मला काहीच उपाय सुचत नाही. म्हणून आपण जे भविष्य सांगितलेत त्यात काही बदल करता येण्यासारखा उपाय आपणच सांगावा; आपण त्रिकालज्ञ सर्वज्ञ आहात. कारण की अपायाला काही तरी उपाय असणारच; नाहीतर नुसते भविष्य जाणून उपयोग काय ? आपल्या सारखे संत,भक्त अमोघ उपाय जाणतात; फार काय प्रारब्ध सुध्दा बदलू शकतात असे म्हणतात.

सूचना :- भविष्य सांगणाराने अनिष्ट वाटणारी गोष्ट फार विचारपूर्वक सांगावी. शास्त्रोक्त - विधियुक्त उपाय सांगण्याची नैतिक जबाबदारी त्यांच्यावर असते. तसे न करील तर सुखी जीवास निष्कारण दुःखी करण्याचे व चिंतामलात ढकलण्याचे घोर पातक त्याच्या माथी बसते; नारद काही दिवटा, सरवदा, कुडबुड्या, बुडबुड्या, दंभी, स्वार्थी, हिंसक, खिंडीत गाठून लुटणारा पोटभरू ज्योतिषी नाही. ते सिध्दान्त सांगून मग उपायरूपी अपवाद ही सांगतील.

दो.६८. (१) हिमवंत - म्हणण्यात तीन गूढभाव आहेत व ते हिम शब्दाच्या त्रिविध व्युत्पत्तीने मिळतात. हनन, गती व वृध्दिदर्शक, धातूपासून हिम शब्द झाला आहे. हन व हि (गतौ वृध्दौच). जे वराचे दोष सांगितले त्या दोषांचे हनन (नाश) करून टाकण्यास एक गती आहे व तिने तुमची वृध्दी होईल हा गूढार्थ आहे. हाच पुढे प्रगट केला जाणार आहे. (हिम शब्दाची व्याख्या अमर व्याख्या सुधा यात कांड १ दिग्वर्ग श्लोक १८ पहा.)

(२) ब्रह्मलिखित जें भाळिं - जे भविष्य सांगितले ते हस्तरेषा पाहून सांगितले; व येथे ब्रह्मलिखिताचा उल्लेख केला; व सुचविले की ब्रह्मलिखितावरील भाष्य म्हणजेच हस्तरेषा.

(क) मात्र हस्तरेषांत मुळीच बदल होत नाही असे म्हणणे अंधगजन्यायाचे ठरेल. असे म्हणणे शास्त्र व अनुभव यांच्या विरुद्ध आहे; असे कोणीही शास्त्रज्ञ व दीर्घानुभवी हस्तसमुद्रिकतज्ञ सांगेल. (ख) हातावरील काही रेषांत मुळीच बदल होत नाही, तथापि त्यांचा वर्ण, रुंदी, खोली, त्यांच्यावर आक्रमण करणाऱ्या विविध रेषा, चिन्हे, इत्यादिकांत पुष्कळ बदल होतो. काही जुन्या रेषा जातात तर काही नव्या उमटतात; काही पूर्वी अंधुक असलेल्या स्पष्ट होतात, काही आखूड असलेल्या लांब होतात, काहींचे वळण बदलते. असे अनेक फरक संगती, विचार व साधन म्हणजेच दृढ संस्कारांच्या योगाने होताना पाहिले आहेत. प्रारब्ध कर्मभोगांचे असेच आहे. ज्योतिषशास्त्र, व्यवहार व मंत्र शास्त्रादी इतर शास्त्रांच्या समन्वयाने भावी संकटे, अपमृत्यू, इत्यादी टाळता येतात व हरिइच्छा भावी बल्वानची तीव्रता व असह्यता कमी करता येते; पण 'अचुक यत्न ठाकेना' असेच हल्ली बहुधा घडते!

(३) जे प्रारब्ध अटळ असेल ते कोणासही टाळता येत नाही असे या दोह्यात सांगितले. देव, नाग व नर यांनी स्वर्ग, पाताळ व मृत्युलोक सुचविले. त्रैलोक्यांत असा कोणी नाही की जो ब्रह्मलिखित टाळू शकेल. हा सिद्धान्त सांगितला. पण सिध्दांताला क्वचित अपवाद असतोही. ब्रह्मलेखाची रेषा पुसून टाकल्याचा उल्लेख मानसातच आहे 'स्वामि! तेच, जे विधिगति बाधिति। निश्चय केल्या कोण किं टाळिति' (२।२५५।८) असे वसिष्ठांविषयी भरताने म्हटले आहे. वसिष्ठ ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र, त्यांनी ब्रह्मलिखित टाळले आहे. (क) यावरून कोणी म्हणेल की जे पुत्राला करता आले ते पित्याला सहज साधेल, पण असे नाही. आपणच लिहिलेला लेख ब्रह्मदेव जर बदलू लागले तर त्यांच्या लेखांना केराच्या पेटीतच जावे लागेल. भगवंताचे प्रियभक्त भगवंताची अनुकूलता जाणून कधी कधी हे करू शकतात. बापाने लावलेले झाड बाप तोडीत नाही; पण आवडता मुलगा, आजोबांचे पाठबळ जाणून कुऱ्हाड कशी चालते हे पाहण्यासाठी केव्हाच लीलेने तोडतो; व आजोबाचे पाठबळ असल्याने बाप काही करू शकत नाही. हायकोर्टाचा निकाल हायकोर्ट बदलीत नाही पण सुप्रीम कोर्ट बदलू शकते. 'रामदास रामाहुनि मोठे' असल्याने तेच हे करू शकतात. असे आहे म्हणूनच नारद हळूहळू उपाय सांगणार आहेत. नारद 'बालकसुत सम दास अमानी' असल्याने प्रभूला फार प्रिय आहेत व शंकर प्रियतम आहेत; हे मात्र विसरू नये.

सूचना - येथे प्रारब्ध प्रयत्नवादाला जागा आहे. प्रारब्ध हा रेल्वेमार्ग आहे; प्रयत्न इंजीन आहे, देह व त्याचे संबंधी हे डबे आहेत असे समजावे. योग्य अधिकारी रुळांची दिशा बदलू शकतो, पण इंजिनावाचून गाडी चालणारच नाही, मुळीच प्रयत्न न करणे व अगदी 'ठायींच बैसोनि' राहणें हा फार मोठा प्रयत्न आहे! तो करवत नाही त्यांच्यासाठी वरील रूपक आहे. (मा.पी. वाचून पाहा!) नारद उपाय सांगतात :-

हिं. तदपि एक मैं कहउँ उपाई। होइ करै जौं दैउ सहाई॥१॥
जस बरु मैं बरनेउँ तुम्ह पाहीं। मिलिहि उमहि तस संसय नाहीं॥२॥
जे जे बर के दोष बखाने। ते सब सिव पहिं मैं अनुमाने॥३॥
जौ बिबाहु संकर सन होई। दोषउ गुन सम कह सब कोई॥४॥

म. तदपि सांगतो एक उपाया। होइ करी जर दैव सहाया॥१॥
तुम्हां कथित मी, वर तैसा ही। मिळे उमेला संशय नाहीं॥२॥
दोष वराचे जे सांगितले। शिवापाशिं सब हें मज गमलें॥३॥
शंकरासि जर विवाह होइल। दोषहि गुणसम सर्वहि वदतिल॥४॥

अर्थ :- (ललाट रेषा कधिं पालटेना असे असले) तरी मी एक उपाय सांगतो, जर दैव साह्य करील तर कार्य होईल, (ही जर करी उपाया तर दैव सहाय होइ व कार्य होइ; ही मुलगी जर मी सांगतो तो उपाय करील तर दैव साह्य होईल व कार्य साधेल हा गूढ ध्वनी

आहे) ॥ १ ॥ पण उमेला जसा वर मिळेल म्हणून मी सांगितले, तुम्हांस तसा मिळणार यात मात्र संशय नाही. ॥ २ ॥ वराचे जे दोष सांगितले ते सर्व शिवाच्या ठिकाणी आहेत असे मला वाटते. वाटले (गमले). ॥ ३ ॥ जर शंकराबरोबर विवाह झाला तर दोषांना सुद्धा (हि) सर्वच लोक गुण, सद्गुण म्हणतील (समजतील). ॥ ४ ॥

टीका. चौ.१ (१) या चौपाईत जरतारी (जरतर) ने उपक्रम केला आहे, व चौथ्या चौपाईत उपसंहार सुद्धा जरतर नेच केला आहे. नारद खात्री देत नाहीत; विश्वास असेल तर करून पाहा, दैव अनुकूल असले तर कार्य साधेल असे सुचविले. जो उपाय सांगणार आहेत तो केला म्हणजे कार्य घडणार आहे हे निश्चितपणे माहीत असून नारदासारखे त्रिकालसर्वज्ञ देवर्षी जर-तर युक्त भाषा वापरतात, दैवाला मधे आणतात व खात्रीपूर्वक सांगत नाहीत, यावरून कलियुगीन पोटार्थी, निःसत्व, पामर ज्योतिषांनी काय तो बोध घ्यावा. (क) उमेला तपश्चर्या करण्यास प्रवृत्त करावयाची आहे; ती सहज करील हे माहीत आहे, पण आईबापांनी व इतरांनी त्यात प्रेमाने विघ्न आणू नये म्हणून क्रमशः न कळू देता, पूर्वतयारी चालली आहे; हीच राम-प्रेरणा! (ख) नारदांच्या मनातील गूढध्वनी अर्थ देताना कंसात दिलाच आहे. अवतार रहस्याचा स्फोट अकाली करता येत नाही. कार्य होईल असे सांगितले, पण निर्दोष वर मिळेल की नाही या विषयी काही सांगितले नाही. तेच पुढील चौपायांत सांगतात.

ल.ठे. - येथे हे सुचविले की बुध्दी, युक्ती व सावधानता यांचा शक्य तेवढा उत्तम उपयोग करून अपाय चुकविण्यासाठी उपाय करणे, व तो संतसंमतीने, योग्य शास्त्रीय मार्गाने करणे हेच, इतकेच, मानवाचे कर्तव्य आहे. कार्य घडो न घडो प्रयत्न करीत राहिलेच पाहिजे. आधी दैववाद सांगून शेवटी प्रयत्नवादावरच आले आहेत. म्हणून पूर्वापर संदर्भहीन वाक्य निरपवाद सिद्धान्त समजणे आत्मघातकीपणाचे व इतरांचा बुध्दिभेद करणारे ठरेल.

चौ.२ - मात्र लक्षात असू द्या की कार्य होईल याचा अर्थ उमेला अगदी निर्दोष व अनुरूप नवरा मिळेल असा नाही हो! अगुण, अमान इत्यादी जे (११) दोष सांगितले ते वराच्या ठिकाणी असणारच, त्यात बदल होणे शक्य नाही. मग उपाय कशासाठी करायचा? याचे उत्तरच सांगतो ते ऐका -

चौ.३.(१) तुम्ही म्हणता त्या प्रमाणे माझ्या सर्वत्र भ्रमणात मला जे दिसले व त्या वरून मला जे वाटते ते सांगतो. वराचे जे जे दोष वर्णन केले, ते सर्व शिवाच्या ठिकाणी आहेत असे माझे मत आहे. इतर कोणाच्या ठिकाणी नसतील असे कसे म्हणू? मी काही घर नि घर आणि अरण्यातील, पर्वतांतील, कोनाकोपरा, गुंफा, गुहा सगळ्या का पाहिल्या आहेत? सहज शंकर दृष्टीस पडले, त्यावरून सांगितले एवढेच, अमुकच पुरुष म्हणून मी म्हणत नाही, पण ते सगळे दोष तिच्या पतीच्या ठिकाणी असणारच. तथापि शंकराच्या ठिकाणी दिसणाऱ्या दोषांविषयी सांगतो ते ऐकून घ्या :-

चौ.४ - ते सर्व दोष शंकरांच्या ठिकाणी आढळतात, तेव्हा जर का शंकरांबरोबर विवाह

झाला (होणे न होणे प्रारब्धाधीन आहे) तर मात्र कार्य झालेच असे म्हणण्यास हरकत नाही; कारण की फार थोरामोठ्यांच्या ठिकाणी दिसणाऱ्या दोषांस दोष न समजता सगळे लोक मोठे सद्‌गुण समजतात. शंकर तर महादेव! त्यांच्या ठिकाणी दिसणाऱ्या दोषांना मीच गुण म्हणतो असे नसून त्रैलोक्यांत सर्वच म्हणतात व मानतात. शंकरांच्या ठिकाणी दोष आहेत असे तुम्ही तरी मानता का?

मोठ्यांचे दोष गुणांसारखे ठरतात याला आता दृष्टान्त देतात :-

हिं. जौं अहिसेज सयन हरि करहीं। बुध कछु तिन्ह कर दोषु न धरहीं॥५॥
भानु कृसानु सर्ब रस खाहीं। तिन्ह कहँ मंद कहत कोउ नाहीं॥६॥
सुभ अरु असुभ सलिल सब बहई। सुरसरि कोउ अपुनीत न कहई॥७॥
समरथ कहुँ नहिं दोष गोसाईं। रबि पावक सुरसरि की नाईं॥८॥

म. जरि करि हरि अहि-शेजे शयना। तरि बुध काहीं देति दोष ना॥५॥
भानु कृशानु सकल रस खाती। कोणि न मंद तयां म्हणताती॥६॥
सलिल सकल शुभ अशुभ वाहतें। गंगे कुणि अपवित्र न म्हणतें॥७॥
दोष समर्था नहि हृषिकेशा। रवि-पावक- गंगे-सम लेखा॥८॥

अर्थ :- भगवान हरी शेष शय्येवर शयन करीत असले तरी बुध्दिमान- शहाणे-लोक त्यास दोष देत नाहीत.॥ ५ ॥ सूर्य व अग्नी सगळे रस सेवन करतात (खातात - ग्रहण करतात) तरी त्यास कोणी मूर्ख-वाईट (मंद) म्हणत नाहीत.॥ ६ ॥ गंगेत तर काय सर्व प्रकारचे जल चांगले, घाणेरडे (अशुभ), पावसाचे (शुभ) वाहत असते, तरी गंगेला कोणी अपवित्र म्हणत नाहीत॥ ७ ॥ हृषिकेशाला, सूर्याला, पावकाला व गंगेला जसा दोष नाही तसा समर्थांना दोष लागत नाही.॥ ८ ॥

टीका. चौ.५- (१) पहिल्या तीन चौपायांत चार दृष्टान्त देऊन चौथ्या चौपाईत सिद्धान्त सांगतात की 'दोष समर्था नहिं' (क) शंकराच्या ठिकाणी दिसणारे दोष, दोष नसून गुण आहेत, गुणांसारखे आहेत हा पक्ष आहे. याला हेतू हाच की ते समर्थ आहेत. दृष्टान्ताशिवाय नुसत्या हेतूने पक्ष सिद्ध होत नाही; म्हणून प्रथम सर्वसमर्थ जे भगवान हरि-नारायण-महाविष्णू त्यांचाच दृष्टान्त देतात व दाखवितात की त्यांना विद्वान लोक, शाहणे लोक दोष देत नाहीत. (ख) भाव हा की मूर्ख, अबुध, असतील तेच त्यास कदाचित दोष देतील; त्यांना दोष देतील ते मूर्ख होत. मूर्खांच्या म्हणण्याला काडीमात्र किंमत नाही. (ग) सर्पावर निजणे हा साधारण लोकांच्या ठिकाणी दोष आहे. सर्प दुष्ट आहे. 'ससर्पेच गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः' सर्प घरात ठेवणे, असणे हा दोष आहे; मग त्याच्यावर झोपणे महादोष ठरला पाहिजे; पण तसे होत नाही. शाहणे लोक म्हणतात की हजार फण्यांचा शेष, भयंकर विषारी, महाभुजंग असून यांच्या संपर्काने किती गरीब झाला आहे! काय हे सामर्थ्य!

म्हणजेच इतरांना जो दोष तो हरीच्या ठिकाणी स्तुत्य सद्गुण ठरला.

(२) हरि शब्द व सापाचे उदाहरण प्रथम घेण्यात गूढभाव हा आहे की हे जसे सर्पदोषांचे व सर्वदोषांचे हरण करणारे हरी तसेच हरः हरी व हर यांचा एकच अर्थ आहे. हरति इति हरः; पचाद्यच् (३।१।१३४) हरति इति हरिः अच इः (४।१३९) (अ.व्या.सु.पहा) हरि शब्दाचा एक अर्थ हर असा आहे. (अ.व्या.सु.पहा). हरी सापावर निजतात तर हे सापांचे अलंकार धारण करतात. या दृष्टान्ताने सर्व अमंगलतादोष निरस्त केले.

चौ. ६- शंकर भांग, गांजा, धोत्रा ओढतात, म्हणजे अपवित्र पदार्थ सेवन करतात असा आरोप आहे; त्यासाठी रोजच्या व्यवहारातले सूर्य व अग्नी हे दोन दृष्टान्त देतात.

(१) सूर्य आपल्या करांनी (किरणांनी) शुद्ध-अशुद्ध, पवित्र-अपवित्र, पात्र-अपात्र, मेध्य-अमेध्य, भक्ष्य-अभक्ष्य इत्यादी सर्व पदार्थांतील रस ग्रहण करतो, रस खातो, तरी त्याला कोणी अपवित्र म्हणत नाही, मूर्ख म्हणत नाहीत. पण हे उदाहरण सर्वांना पटण्यासारखे नाही. (क) अग्नीमध्ये काय जळत नाही! अग्नीला सर्वभक्ष म्हणतात. तेच नाव कावळ्याला व माशीला आहे. अग्नी समर्थ म्हणून त्याला पावक, पावन करणारा म्हणतात. कावळे, माशा पण सर्व काही अग्नी प्रमाणेच खातात पण ते अस्पृश्य निंद्य! अग्निहोत्री, तपस्वी, मित्र यांची प्रेते खातो तशीच नीचांची, चोर, दरोडेखोर, अस्पृश्य, इत्यादिकांची खातो; पण त्याला विटाळ नाही, दोष नाही. शंकराच्या जवळ तृतीयनेत्ररूपी प्रलयाग्नी आहेच, (ख) सूर्य सर्व रसांचे पान करतो व अग्नी आपल्या मुखाने सर्व काही भक्षण करतो. तसेच शंकराच्या खाण्यापिण्यात वगैरे दिसणारे दोष, दोष नसून गुण आहेत, कारण ते समर्थ आहेत.

चौ.७ - गावींचे लेंड ओहोळ। गंगेसि मिळतां गंगाजळ॥ अनेक शहरांची गटारे, मैला, गंगेत वाहात येतात; तशाच यमुना, शरयू यांच्यासारख्या पवित्र सरिताही तिला येऊन मिळतात कर्मनाशा नदीसारखी अपवित्र नदी पण तिलाच मिळते, तरी गंगेला कोणी अपवित्र म्हणत नाहीत, तिचे जल बिघडत नाही. ते सकल रोगजंतुघ्नच राहते, हे आधुनिक विज्ञान शास्त्राच्या प्रयोगांनी सिद्ध झाले आहे. असे पाणी जगातील कोणत्याही जलाशयाचे नाही (हिंदुसंस्कृती अंक कल्याणमासिकाचा पहा) अशी ही गंगा सर्वांना पावन करते व ती परम पावन आहे.

(२) प्रथम हरीचे व शेवटी गंगेचे वर्णन करण्यात फार गूढ भाव आहे. गंगा ही हिमाल्याची ज्येष्ठ कन्या, तिची मूळ उत्पत्ती हरिचरणापासून. ही हिमाल्याला प्राप्त होण्यापूर्वी हरांनी जर तिला मस्तकावर धारण केली नसती तर ती पृथ्वीतलावर येणे शक्य नव्हते. जी गंगा कोणत्याही अपवित्रतेने अपवित्र होत नाही तिला धारण करण्यास शंकरांशिवाय इतर कोणीही त्रैलोक्यांत समर्थ नव्हता! असा त्रैलोक्यांत सर्वांहून समर्थ असणारा महादेव अपवित्र असू शकेल काय? त्यांचे ठिकाणी दोष असते तर हे अति दुष्कर, दुर्धर कार्य कसे करता आले असते.निर्दोष दिसणाऱ्या ब्रह्मादी देवांना, भृगुवसिष्ठादी ऋषींना ते का करवले नाही? याने हे सुचविले की शंकर नुसते समर्थच नव्हे तर परमसमर्थ आहेत. ज्या भानुकृशानूंना कोणी अपवित्र, मूर्ख म्हणत नाहीत त्यांना जे करता आले नाही ते महादेवाने

केले. महादेव दुसरा कोणी नाही.

चौ.८-(१) दोष समर्था नहि - हा सिद्धान्त सांगितला. सर्व दोष त्यांच्या संसर्गाने गुण बनतात. त्या दोषांतील दोषपणा काढून टाकण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणी असते. वैद्याने विषाचा उपयोग केला तर ते रोगनिवारक, विषहारक बनते. श्रीमंताने भस्म, गोमय मृत्तिका लावून नदीवर स्नान केले तर त्यास धर्मशील आचारशील म्हणतील; व भिकाऱ्याने माती लावून आंघोळ केली तर म्हणतील की साबू मिळत नाही म्हणून हे ढोंग करतो. दोष गुण मायाकृत आहेत. एके ठिकाणी जो दोष वाटतो तो दुसऱ्या ठिकाणी गुण ठरतो.

(२) गोसाई - गोस्वामी, गो=इंद्रिये, हृषीक, स्वामी = ईश, म्हणून गोसाई = हृषीकेश असा अर्थ करणेच सयुक्तिक व संदर्भाला धरून आहे. हा शब्द हिमाल्याला संबोधन म्हणून घेणे पूर्वापर संदर्भ-विरोधी आहे. यापूर्वी किंवा यानंतर नारदांनी हिमवंताला स्वामी, नाथ, प्रभु वगैरे म्हटले नाही इतकेच नव्हे तर 'हिमवंत सुनु' असे एकवचनाने व त्याच्या नावानेच संबोधले आहे. (क) नारदाने अहिशेजेवर शयन करणारा हरी म्हणजे नारायण, रवी, पावक व गंगा (सुरसरि) हे चार दृष्टान्त क्रमाने दिले. पुढील चरणांत रविपावक सुरसरि (गंगा) त्याच क्रमाने असून सम (नाई) = सारखे असेही म्हटले; मग प्रथम उल्लेख केलेल्या नारायणालाच गाळण्याचे कारण नाही. हृषीकेश = नारायण 'विष्णुर्नारायणः = कृष्णो .... दामोदरो हृषीकेशः केशवः-(अमरे) हृषीकाणां इंद्रियाणां ईशः=हृषीकेशः (अ.व्या.सु.) हाच अर्थ गोसाई या वर दाखविला आहे. या अर्थाने यथासंख्य अलंकारही सिद्ध होतो. (ख) शिवाय समर्थ कोणाला म्हणावे हे हृषीकेश (गोसाई) शब्दाने सुचविले आहे. जो मनासह सर्व इंद्रियावर सत्ता चालविण्यास समर्थ असेल तोच समर्थ म्हणावा, हा गूढार्थ आहे. या अर्थाचा पुढल्या दोह्यांत संबंध आहे. सार हे की नारायण, रवी, पावक व गंगा या चौघांच्या सारखे शंकर-हर समर्थ आहेत; कारण ते हृषीकेश, गोस्वामी आहेत. शंकरांना अंतर्यामी असे मानसात ब्रह्मदेवाने म्हटले आहे. 'विधि वदले प्रभु! अंतर्यामी!' (१।८८।८ पहा.) कोणीही जीव असा गोस्वामी-हृषीकेश नाही, तरी आपणांस समर्थ म्हणवील तर त्याच्याविषयी आता दोह्यांत सांगतात:-

हिं.दो. जौं अस हिसिषा करहिं नर जड़ विवेक अभिमान।।
परहिं कलप भरि नरक महुँ जीव कि ईश समान ।।६९।।

म.दो. स्पर्धा जर अशि करिति नर जड अभिमानी ज्ञान।।
पडति कल्पभर नरकिं ते जीव किं ईश -समान ।।६९।।

अर्थ :- मूर्ख माणसे ज्ञानाच्या अभिमानाने, स्पर्धेने जर अशा (समर्था) चे अनुकरण करतील तर ते कल्पभर नरकात पडतील; जीव कधी ईशा (ईश्वरा) चे समान होऊ शकतो का? (कधीच शक्य नाही) ॥ ६९ ॥

टीका :- (१) हिसिषा = ईर्षा जनित स्पर्धा. शंकर भांग गांजा पितात, ओकतात; मग

आम्ही तसे केले, नग्न राहिलो, वगैरे केले म्हणून काय बिघडले? श्रीकृष्णांनी वस्त्रहरण, रासलीला, अनेक स्त्रियांशी विवाह इत्यादी केले; मग आम्ही तसे केले तर कोठे बिघडले? ज्ञानी विधिकिंकर नसतो. शास्त्रवचने त्याला बंधक नाहीत इत्यादी म्हणणारे व करणारे यांच्याविषयी येथे सांगतात. (२) अभिमानी ज्ञान = ज्ञाना-भिमानी; मी ज्ञानी, मला कोणत्याही कर्माचा लेप लागत नाही असे म्हणणारे. शंकर गांजा धोतरा ओकतात पण हलाहल प्राशन केले, अंगावर महाभयंकर भुजंग धारण करतात, कैलास, हिमालय यांच्या शिखरांवर नग्न उघड्यावर राहतात, त्रिपुरासुराचा वध केला, जालंधराचा वध केला. श्रीकृष्ण वणवा प्यायले, गोवर्धन करंगळीवर धारण केला, इत्यादी अनेक गोष्टी केल्या, तशा जरी कोणास करता आल्यातरी सुध्दा जीव ईशाची - ईश्वरांची बरोबरी करू शकत नाही. खरा समर्थ हृषीकेश ईश्वरच आहे. तोच शंभू-शिव व तोच नारायण, राम, कृष्ण. 'न देवचरितं चरेत्' असे म्हणतात ते एवढ्याचसाठी (क) जीव जरी ज्ञानी झाला, जीवन्मुक्त झाला तरी मायेचा, अविद्येचा ईश होऊ शकत नाही. ज्ञानाने फार तर तो अविद्यामुक्त होईल; पण माया व अविद्या त्याला वश होऊन राहणार नाहीत. 'ईशा वश माया गुणखाणी मायाविवश जीव अभिमानी' (ख) ईश-ईश्वर एकच आहे. 'स एकः' (पा.यो.) जीवन्मुक्त एकाच काळी अनेक असू शकतात. अनेक ईश्वर होतील तर जग चालणार नाही. (ग) जीव ब्रह्म होऊ शकतो, तत्त्वतः ब्रह्मच आहे; पण ईश्वर होऊ शकत नाही. केवलाऽद्वैत ग्रंथात सुद्धा जीव ईश्वर होतो, बनू शकतो असे वचन मुळीच सापडणार नाही. ग्रंथाच्या उपसंहारात सुद्धा 'मायावश परिच्छिन्न जड जीव किं ईशसमान' (७।१११ म) असे भुशुंडीने म्हटले आहे. बद्धमुक्तादी सर्व जीवांचा संचालक, प्रेरक ईश आहे. ग्लानी तात वृथा करतां अति। जाणुनि ईशाधीन जीवगति। (२।२६३।५) या पेक्षा आणखी विस्ताराची येथे आवश्यकता नाही.

(३) ईश = शंकर हा अर्थ येथे अभिप्रेत आहे. 'शंभुरीशः पशुपतिः, ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरः' (अमरे) 'नमामीशमीशान निर्वाणरूपम्' (७।१०८।१) 'अंब ईश्वराधीन जग कोणा द्यावा दोष' (२।२४४।.) पार्वती व शिव यांना जगज्जननी व जगत्पिता म्हटले आहे. दो. ८१ पहा. 'जगतः पितरौ वन्दे पार्वती परमेश्वरौ' (कालिदास). हाच सिद्धान्त आता दृष्टान्ताने सांगतात व जीव शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करतात.

हिं. सुरसरि जलकृत बारुनि जाना। कबहुँ न संत करहिं तेहि पाना ॥१॥
सुरसरि मिलें सो पावन जैसें। ईश अनीसहि अंतरु तैसें ॥२॥

म. जाणुनि गंगाजलकृत वारुणि। पान करिति ना संत तया कुणि ॥१॥
गंगे मिळतां पावन जैसें। ईश - अनीशीं अंतर तैसें ॥२॥

अर्थ :- वारुणी (मदिरा, दारू) गंगेच्या पाण्याची केली आहे हे जाणून सुद्धा कोणीही संत त्याचे (तिचे) पान करीत नाहीत ॥ १ ॥ पण तीच (तेच जल) गंगेत मिळाल्याने पावन होते (होते) तसे अंतर अनीश जीव व ईश यांच्यात आहे ॥ २ ॥

टीका. चौ १-२; या दोन चौपायांत एकच सुंदर दृष्टान्ताने जीव, ब्रह्म व ईश यांतील भेद फार थोडक्यात स्पष्ट केला आहे. (१) ब्रह्म हे सतत वाहणाऱ्या, अखंड प्रवाहरूप गंगाजलासारखे आहे. (क) ईश्वर-ईश हा त्यातूनच काढलेल्या गंगेच्या कालव्यासारखा आहे. (ख) जीव गंगाजलाने केलेल्या मदिरेसारखा आहे.

(२) दारुत अतिपवित्र गंगाजलच असले तरी ते अंशरूपाने बाहेर निघून अविद्यारूपी मदाच्या योगाने मादक झाल्यामुळे अपवित्र आहे. जीव मुक्त झाला; जीवन्मुक्त झाला तरी शरीर असेपर्यंत अविद्यारूपी मदिरेचा लेशसंबंध असतोच.

जीवाची उपाधी अविद्या ही मलीन, मदिरेसारखी, मद अभिमान उत्पन्न करणारी आहे. ज्ञानाभिमान म्हणजे अविद्याच आहे, मी ज्ञानी, मी मुक्त झालो, असे वाटणे ही अविद्या, अज्ञानच आहे. गंगाजळाने केलेली मदिरा कितीही स्वच्छ निर्मळ झाली, दिसली तरी जो पर्यंत ती गंगाप्रवाहात मिळत नाही तो पर्यंत ती अशुद्धच, अगदी स्वच्छ दिसली तरी संत कधी पिणार नाहीत. कालव्यांत वाहणाऱ्या गंगाजलातील जल त्या मदिरेत मिळवीत राहिल्याने ती अधिकाधिक शुद्ध होत राहील. तसाच जीव ईशकृपेने शुद्ध होत होत जीवन्मुक्त होईल. परंतु देह संपर्क आहे तोपर्यंत कैवल्य-मोक्ष नाही. 'देहान्ते परमं पदम्' देह पडला, तो मदिरेचा शिसा गंगा प्रवाहात फुटला की मदिरा हे नाव नष्ट होऊन सर्व गंगाच होते व त्या गंगा जलप्रवाहात मदिरेचा दोष लेश सुद्धा राहात नाही. दोन्ही पूर्ण, एकरूप होतात, तसाच कैवल्य मोक्ष होतो. 'जलेजलं विय द्व्योम्नि तेजस्तेजसि वा यथा' हेच श्रुतींनी कैवल्याचे लक्षण वर्णन केले आहे. पाणी पाण्यात, आकाश आकाशात, तेज तेजात मिळणे हेच कैवल्याचे दृष्टान्त श्रुतींनी दिले आहेत.

(३) हा येथील दृष्टान्त फक्त केवलाद्वैत सिध्दांतालाच लागू आहे. जे ईश्वर म्हणजेच ब्रह्म, ईश्वराहून निराळे ब्रह्म नाही, असे मानतात त्यांचा जीव कधी ईश्वर - ब्रह्म होतच नाही, व येथे दृष्टान्ताने तर दोघांचे पूर्ण ऐक्य-तादात्म्य - दाखविले आहे. दारू-वारुणी हे नाव व तिचे रूप सुद्धा गंगेत मिळाल्यावर नष्ट होतात. केवलाद्वैताशिवाय इतर मतांनुसार जीव जीवच राहतो; त्यांचे जीवपण नष्ट होत नाही, कारण तो ईश्वर होऊ शकत नाही हे त्यांचेही मत आहे. गंगेत वारुणी मिळणे याने पूर्ण नामरूपविहीन तादात्म्याशिवाय दुसरा कोणताच अर्थ घेता येत नाही. 'यथा नद्यःस्यन्दमाना समुद्रेय अस्तं गच्छन्ति नामरूपं विहाय' (श्रुति) हा कैवल्याचाच दृष्टान्त आहे. (४) गंगा व गंगेचा कालवा याप्रमाणे ब्रह्म व ईश्वर यांचा संबंध आहे. ईश्वराची उपाधी अविद्या नसून विद्यामाया आहे, व ती त्याच्या पूर्ण ताब्यात आहे. त्यामुळे त्याच्या ठिकाणी दोष उत्पन्नच होऊ शकत नाहीत. अज्ञानी, मायामोहित, जीवांकडून स्वतःचे दोष त्याच्यावर आरोपिले जातात. (५४ । १,७ । ७३ । २-७; व १ । ११७ । १-४ टीकेसह पहा.) जीव व ईश्वर या दोघांच्या उपाधीत महदंतर असल्याने जीव ईश समान होऊ शकत नाही, दोघांच्या उपाधींचा त्याग केला की दोघे ब्रह्म आहेतच. (क) एकाची उपाधी शुद्धसत्वा आहे व दुसऱ्याची उपाधी अशुद्ध, विकारी परिच्छिन्न जड आहे. (तो जीव) तो अनीश = परतंत्र आहे. (ख) शंकर ईश, ईश्वर, आहेत;

इतर कोणी किती मोठे झाले तरी जीवच. म्हणून शंकरांच्या आवरणांचे जे अनुकरण करतील ते कल्पभर नर्कयातना भोगतील हे बजावून ठेवले. केवलाद्वैतवाद्यांतच अशा प्रकारची बरोबरी मानणारे दृष्टीस पडतात. ब्रह्मचारी, गृहस्थ, संन्याशी वगैरे सर्वांमधे असे आढळतात. (ग) मागील दोह्यावरून स्पष्ट दिसते की असे शब्दज्ञानी, ज्ञानाभिमानी, यथेष्टाचरण करणारे श्री तुलसीदासांच्या काळात सुद्धा होतेच. पुढल्या चौपाईत उघड उघड सांगतात की शंकर-शंभू ईश आहेत.

हिं. संभु सहज समरथ भगवाना । एहि बिबाहँ सब बिधि कल्याना ।।३।।
दुराराध्य पै अहहिं महेसू । आसुतोष पुनि किएँ कलेसू ।।४।।
जौं तपु करै कुमारि तुम्हारी । भाविउ मेटि सकहिं त्रिपुरारी ।।५।।

म. सहज समर्थ शंभु भगवान । या विवाहिं सर्वचि कल्याण ।।३।।
दुराराध्य परि असति महेश्वर । करतां क्लेशी तोषति सत्वर ।।४।।
जर तप तुमची करिल कुमारी । फिरवुं शकति भावीहि पुरारि ।।५।।

अर्थ :- शंभु सहज समर्थ असून भगवान आहेत (म्हणून) या विवाहाने सर्व प्रकारचेच कल्याण होईल ।। ३ ।। (तथापि) महेशांची -महेश्वरांची आराधना दुष्कर आहे; परंतु क्लेश केले असता सत्वर (आशु) संतुष्ट (हि) होतात. ।। ४ ।। तुमची कुमारी जर तप करील तर त्रिपुरारी (पुरारी) भावी सुद्धा टाळू-फिरवू-शकतील ।। ५ ।।

टीका. चौ.३-(१) सहज समर्थ - जीव कदाचित समर्थ झाले तरी त्यांचे सामर्थ्य प्रयत्नांनी, कोणाच्या तरी कृपेने, वरादिप्राप्तीमुळे आलेले असते; तसे शंभूंचे नाही. ते अनादी काळापासून स्वतःच समर्थ आहेत, दुसऱ्यांच्या कृपेने मिळालेले म्हणजे उसने घेतलेले नाही. जे सहज असते त्याच्यासाठी सायास करावे लागत नाहीत, ते टिकाऊ असते; त्यांत क्वचित बदल झालेला दिसला तरी तो क्षणिक असतो. निर्मलता व शीतलता हा जलाचा सहज स्वभाव आहे; दाहकता हा अग्नीचा आहे, व्यापकता हा आकाशाचा सहज स्वभाव आहे, येथे ध्वनित केले की जे कोणी समर्थ झालेले दिसतील ते शंभू कृपेने तसे झाले आहेत असे समजावे. हा अर्थ आठव्या चौपाईत उघड सांगतील.

(२) भगवान - षड्गुणैश्वर्यसंपन्न आहेत. १ । १३ । ३-४ टीकेत विस्तार पहावा. ऋषिमुनींना सुद्धा भगवान म्हणतात कुठे कुठे; पण त्यांचे भग मर्यादित असते, व सहाच प्रकारचे असते; बारा प्रकारचे नसतेच. जे कोणी भग-वान होतात ते यांच्या सामर्थ्याच्या अंशाने! सुचविले की तुमची मुलगी नुसत्या विवाहाने भगवती होऊ शकेल.

(३) या विवाहिं सर्वचि कल्याण - तारकासुराचा वध वगैरे गोष्टी मनात दिसत आहेत. या विवाहाने हिचे किंवा तुमचे कोणाचेच अकल्याण नाहीच होणार पण तिचे व तुमचेही कल्याणच होईल, सर्व प्रकारे. १ । ५२ । ५ 'दक्षसुता कल्याण दिसत ना' याच्याशी येथील

कल्याण शब्दाचा काही संबंध नाही, हे भाषण हिमवंताशी करीत आहेत व आपली कन्या दक्षसुताच आहे हे हिमवंताच्या ध्यानीमनी स्वप्नीही अद्याप नाही,

चौ.४-(१) दुराराध्य महेश्वर - आराधनं साधने स्यात्, संप्राप्तौ तोषणेऽपिच। आराध्यते अनया, राध संसिध्दौ॥ त्यांची आराधना करणे, त्यांस प्रसन्न करणे फार दुष्कर आहे म्हणून दुराराध्य म्हटले, दुराराध्य असण्याचे कारण ते महेश्वर महान ईश्वर आहेत. इतर देवतांप्रमाणे साध्या आराधनेने प्रसन्न होत नाहीत. पण प्रसन्न झाले म्हणजे महेश्वर असल्याने वाटेल ते देऊ शकतात, (क) दुराराध्य म्हटले ते येथील विशेष संदर्भाने म्हटले. महेश्वर असून परम विरागी, एकान्तप्रिय व महाज्ञानी आहेत. त्यांच्याशी पार्वतीचा विवाह करावयाचा आहे. प्रथम वेळीच नाकबूल होते. इतर कोणतीही गोष्ट वरदान रूपाने देण्यापेक्षा हे अनंत पटींनी कठीण आहे; म्हणून दुराराध्य आहेत असे म्हटले. देव एकच असून सुद्धा जे मागावयाचे असेल तद्नुसार आराधना सुकर किंवा दुष्कर ठरते, अतिविरागी, महायोगी, सर्वैश्वर्य संपन्न पुरुष इतर वाटेल ते सहज देईल पण विवाहशृंखलाबद्ध होण्यास कबूल होणार नाही. म्हणून लक्षात ठेवावे की हे येथील वचन सामान्य सिद्धान्त नाही. हा अपवादभूत विशेष सिद्धान्त आहे.

चौ.५-(१) मागल्या चौपाईत क्लेश करणे म्हटले व येथे त्यालाच तप करणे म्हटले. पूर्वीच न सांगण्याचे कारण हेच की श्रोत्यांच्या मनाची तयारी हळूहळू करावयाची आहे. क्लेश, कष्ट शब्दाने फार कठीण कार्याची कल्पना एकदम येत नाही. (क) जर म्हणण्याचे कारण मुलगी लहान आहे. लहान मुलींनी तप केल्याचे उदाहरण अद्याप नाही. लहान मुलाने तप केल्याची उदाहरणे आहेत. करील का नाही हे नक्की सांगणे फार कठीण आहे म्हणून म्हटले की जर करील; (ख) कुमारी शब्दाने सुचविले की तुमच्या मुलीनेच ते केले पाहिजे. लहान असली तरी तिनेच केले पाहिजे; इतर कोणी तिच्यासाठी करून भागणार नाही.

(२) पुरारी-त्रिपुरारी. भावीही = भावी सुद्धा; पुढे भोगावयाचे प्रारब्धाचे फळ = भावी. ते कोणासही फिरविता येणे शक्य नसले तरी शंकर ते फिरवू शकतात, कारण ते त्रिपुरारी आहेत, सहज समर्थ आहेत. (क) प्रारब्धभोग स्थूलदेहपुरी, सूक्ष्मदेहपुरी व कारणदेहपुरी मिळून संगनमताने केलेल्या कर्माचे फळ असतात. ते सुद्धा तीन प्रकारचे असतात. आधिभौतिक, आध्यात्मिक व आधिदैविक हे तीन ताप म्हणजे भावी प्रारब्धभोग. प्रारब्ध भोग - भावी त्या त्रिपुरांप्रमाणे अदृश्य, अदृष्टच असतात. त्यांचा - त्रिपुरासुरांचा, त्यांच्या पुरांसह संहार फक्त त्रिपुरारीच करू शकतात. ब्रह्मदेवाला सुद्धा ते कार्य करता येत नाही. (ख) जे प्रारब्धास फिरवू शकतात ते इतर कल्याण करू शकतील यात काही नवल नाही, हे भावीहि = भाविउ यांतील हिउ ने सुचविले.

(३) लहान सातआठ वर्षांच्या मुलीने तप करण्याची कल्पना कोणत्याही आईबापांस अशक्य व असह्य वाटणार; व ते म्हणणार की एवढे तप करून शंकर पती मिळविण्यापेक्षा, दुसरा कोणी योग्य वर असला तर सांगा. अशी विनंती केली जाण्याची शक्यता जाणून नारद सांगतात :-

हिं. जद्यपि बर अनेक जग माहीं । एहि कहँ सिवब तजि दूसर नाहीं ।।६।।
बरदायक प्रनतारति - भंजन । कृपासिंधु सेवक-मन-रंजन।।७।।
इच्छित फल बिनु सिव अवराधें । लहिअ न कोटि जोग जप साधें ।।८।।

म. जगामाजिं बहु वर विविधा जरि । शिवाहुनी हिज नहिं दुसरा तरि।।६।।
वरदाता प्रणतार्ति-विभंजन । कृपासिंधु सेवक-मन-रंजन।।७।।
इच्छित फळ विण शिव - आराधन । देति न कोटि योग जप साधन।।८।।

अर्थ :- या जगात नाना प्रकारचे पुष्कळ वर जरी असले तरी हिला मात्र शिवाशिवाय दुसरा वर नाही॥ ६ ॥ (शंकर) वर देणारे, शरणागतांची दुःखे, क्लेश हरण करणारे, कृपासागर व सेवकांच्या मनाचे रंजन करणारे आहेत.॥ ७ ॥ शिवाची आराधना न करता केलेली कोट्यावधी योग जप इत्यादी साधने इच्छित फळ देऊ शकत नाहीत. (त्यांनी मिळत नाही)॥ ८ ॥

टीका. चौ.६-(१) जी वराची लक्षणे मी सांगितली ती या जगातील अनेक पुरुषांच्या ठिकाणी जरी असली कदाचित तरी हिला मात्र मिळाला तर शिवच पती मिळेल, दुसरा कोणीही हिला वर मिळणार नाही. भाव हा की हिने तप केले नाही तर अविवाहित राहावे लागेल. पार्वतीने पुढे सप्तर्षींस जे उत्तर दिले आहे ते नारदांच्या या वचनावर विश्वास ठेवूनच दिले आहे. 'कोटि जन्म हठ करिन तपासी । राहिं कुमारि किं वरिन शिवासी॥ त्यजीं कधि न नारदवचना पण। शिव शतदां सांगति जरि आपण॥ ' (१ । १८१ । ५-६) टीकाकारांनी हे वचन येथे उलटे लावले आहे. (क) आतापर्यंत जे गुप्त ठेवण्याचा प्रयत्न नारदांनी केला, ते हरिमायेच्या प्रेरणेने नारदांच्याच मुखातून येथे बाहेर पडले. जाता जाता आशीर्वादच देऊन जातील की हिला शिव पती मिळेल. हे सगळे पार्वतीला सूचना देण्यासाठी हरिमायेच्या प्रभावाने नारदांकडून न कळत होत आहे. पार्वती आपणास साधी मुलगीच मानीत आहे, आपण सतीचा अवतार आहोत हे तिला माहीत नाही अशी नारदांची समजूत झाली असल्याचे 'भेद नारदा हि न हा कळला' या वाक्याने पूर्वीच सांगितले आहे. सतीने मरताना जो वर मागितला तो पूर्ण करण्यासाठी हरिमायेकडून हे सर्व करविले जात आहे, हे ध्यानात असावे. हिने तप करताना शिवाचीच आराधना केली पाहिजे हे सुचविण्यासाठी आता शिवमहिमा वर्णन करतील.

चौ.७- (१) वरदाता - वरदायक, वर देणारे. सुचविले की वर मिळेपर्यंत हिने तपश्चर्या केली पाहिजे. कारण की जे वर (दान) देणारे आहेत त्यांनाच वर (पति) रूपाने मिळवावयाचे आहेत. (२) प्रणतार्ति - विभंजन - सुचविले की हिने शिवालाच शरण गेले पाहिजे. इतरांस शरण जाऊन भागणार नाही. सती रामाला शरण गेली होती पण ज्यांचा प्रथम अपराध - अपमान केला त्या रामप्राणप्रिय शंकरास शरण गेली नव्हती व त्यांची क्षमा मागितली नव्हती. हे सर्व तिच्याकडून करविणे आहे. मात्र हे सर्व हरिइच्छा व हरिमायाच

नारदांकडून करवीत आहेत. दुर्वास ऋषींना शेवटी अंबरीषासच शरण जावे लागले. प्रभुभक्तापराध सहन करू शकत नाहीत; परंतु सतीने शिवापराध - रामभक्तापराध केला; म्हणून तिला मायामोहित करून येथपर्यंत वाटेवर आणली आहे. हे सर्व नीट लक्षात ठेवून पुढील भाग वाचावा. (क) पार्वतीला पूर्वजन्मस्मृती नाही असे नारदांस वाटत असले तरी हरी व हरिमाया हे रहस्य जाणत आहेत, म्हणून नारदमुखाने कर्तव्याची जागृती दिली जात आहे. शिवविरहरूपी आर्ती टळण्यास शिवालाच प्रणत झाले पाहिजे. (३) कृपासिंधु - याने सुचविले की ते कृपासागर आहेत; त्यांना शरण गेल्यास ते सर्व पूर्वापराध विसरून पूर्ण कृपा करतील; घाबरण्याचे कारण नाही.

(४) 'सेवक मनरंजन' याने सुचविले की सेवक भावाने शरण गेले पाहिजे. मी जगज्जननी आहे, महेश्वरी आहे, सर्वशक्तिमान आहे वगैरे सर्व अहंकार, मोठेपणा, कर्तृत्वभावना सोडून दीन बनून शरण गेले पाहिजे मग ते तुमच्या मनाला जे पाहिजे ते देऊन तुमचा विषाद, दु:ख इत्यादी सर्व काही नष्ट करून तुम्हांस आनंदाच्या शिखरावर चढवितील. शिवाची आराधना हिने केली तर काय होईल हे येथे सुचविले; आता, न केल्यास काय होईल ते सांगतात. (क) शिवोपासनेत कोणाचीही भावना कशी असावी हे वाच्यार्थाने नारदांनी सांगितले आहेच.

चौ.८ - पार्वती सतीचा अवतार आहे हे नारद जाणतात हे खरे पण 'आपण सतीच आहोत' हे ज्ञान पार्वतीस नाही अशीही त्यांची खात्री आहे हे 'भेद नारदा हि न हा कळला' (६८ | २) या वाक्याने आधीच स्पष्ट सांगितले आहे हे मा.पी.टीकाकार विसरले आहेत! (क) येथे हरिमाया सती-पार्वतीस सुचवीत आहे व नारद पार्वतीस व हिमवन्तास सामान्य सिद्धान्त सांगत आहेत.

(ख) हरिमाया-हरि-उमेला सुचवित आहेत की राम, विष्णु, नारायण आदी जे शिवापेक्षा श्रेष्ठ समजले जातात व ज्यांना तू मरताना व त्यापूर्वी शरण गेली आहेस त्यांची आराधना किती काळ व कितीही कष्टतम साधनांनी केलीस तरी शिवांशी विवाह करणे हे इच्छित फळ तुला मिळणार नाही. ज्याचा अपराध केला असेल त्याचीच आराधना केली पाहिजे. व्यवहारता सुद्धा (जेथे नीतिधर्म-मर्यादा पालन केली जात असेल तेथे) हाच नियम आहे. जेथे या नियमाचा भंग वरिष्ठ अधिकारी माणसे करतात तेथे कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायात राहत नाही व अपराध एकाने करावा व शिक्षा दुसऱ्यालाच असे घडते किंवा खालच्या अधिकाऱ्यांचा बोज राहत नाही व कायदेभंग हे एक राष्ट्र-धर्म-समाज-विघातक व्यसन बनते!

(ग) नारद सांगतात तो अर्थ उघड आहे. ज्या कट्टर वैष्णवांना हे वचन विषाचा पेला वाटत असेल त्यांनी शिव=शंकर=गुरु असा अर्थ घ्यावा म्हणजे त्यांतील भासमान विषारीपणा जाऊन हे वचन अमृताचा पेला वाटेल. 'वन्दे बोधमयं नित्यं गुरुं शंकररूपिणम्' असे मंगला-चरणातच सांगून ठेवले आहे ते त्यांनी विसरू नये व जेथे शिव, शंकर उपासनेची अशी आवश्यकता सांगितली असेल तेथे शिव = गुरु हा अर्थ समजावा (मंगलाचरण श्लोक टीका पाहावी.)

(२) ल.ठे. पार्वती स्वतः भवानी, शिवशक्ती असून तिला तपश्चर्या करण्यास का लावली याचे यथामती विवरण वर केलेच आहे. पण मा.पी. पृ.२४ नोट ४ मध्ये जे असत्यभाषणादी दोष सतीवर लादले आहेत ते योग्य नाहीत कारण स्वतः शंकरांनीच तिला निष्पाप ठरविली आहे. असत्य भाषण सतीने केले नसून ते हरिमायेने तिच्याकडून करविले असे स्वतः शंकरच म्हणाले आहेत. याज्ञवल्क्य व तुलसीदास हे वक्तेसुद्धां तिला 'अनघ' निष्पापच मानतात. 'अनघ सतीशी स्त्री परिह्रतवर" (१/१०४/७) 'नहिं असत्य सम पातक पुंजा' असा सिद्धान्त असता वरील वचन याज्ञवल्क्याचे आहे. म्हणून असत्य भाषण दोष (पाप म्हटले नाही इतकेच) निवारण करण्यासाठी तपश्चर्या करावयास लावली हे म्हणणेच महादोष आहे. (३) शिवाराधनेने ऐश्वर्य, रामभक्ती इत्यादी प्राप्त झाल्याचे वर्णन मानसात अनेक ठिकाणी आले आहे :- 'शंकर भजन विना नर भक्ति न मम लभतात.' हे रामचंद्रांचे गुप्त मत त्यांनी पुरजनांस सांगितले आहे (उ.४५) "शिव सेवेचे पुत्र हेच फळ । अविरल भक्ति रामपदिं निर्मळ" (उ.१०६) 'या सम कुणि ना शिव आराधित । कोणि न या सम फलास साधित ॥ (१।३१०।२) हे जनक व दशरथ यांचेविषयी जनकपुरनिवासी म्हणाले आहेत. 'बाळ ईश संकटे निवारी ॥' कौसल्यावचन (१।३५७।१) आता पार्वतीला आशीर्वाद देऊन व गिरिराजाला धीर देऊन नारद गमन करतील :- (दो.७०)

हिं.दो. अस कहि नारद सुमिरि हरि गिरिजहि दीन्हि अशीस ।
होइहि यह कल्यान अब संसय तजहु गिरीश ॥७०॥

म.दो. मुनि असं वदुनी स्मरुनि हरि दे गिरिजे आशीस ।
हे कल्याण घडे अतां शंका त्यजा गिरिश ॥७०॥

अर्थ - असे सांगून व हरीचे स्मरण करून नारद मुनींनी गिरिजेला आशीर्वाद दिला की हे कल्याण आता होईल व म्हणाले की हे गिरीशा! तुम्ही सर्व भीती (शंका) सोडा (व स्वस्थ राहा).

टीका :- असे = मागील चौपायात जे सांगितले ते. (२) स्मरुनि हरि । :- कोणाला आशीर्वाद देताना तो हरिस्मरण करून द्यावा हा उपदेश देण्यासाठी हे शब्द येथे घातले हे मा.पी.तील म्हणणे बरे आहे पण ते मुख्य मर्म नाही. (क) सती देहत्याग नारदांनी आपल्या नेत्रांनी पाहिल्यानंतर त्यांनी मनाशी आपल्या पूर्वानुभवावरून ठरविले की सतीच्याकडून घडलेल्या गोष्टी हरिइच्छाबलाने होत आहेत. म्हणून हरिस्मरण केले. म्हणजे हरीला मानसिक प्रार्थना केली की पुरे झाले आता, यांचा संयोग लवकर घडवून आणा! मी तुमच्या बळावर आता आशीर्वाद देऊन टाकणार की 'पार्वती शिवविवाह होईल'.

(३) 'गिरिजा' शब्दाने वक्त्यांनी नारदांची भावना प्रदर्शित केली की त्यांस असे वाटते आहे की पार्वती अजून आपणास गिरिजाच समजत आहे; कारण शिवच पती हिला मिळणे शक्य आहे वगैरे सांगितल्यावर सुद्धा तिच्या मुखावर हर्ष, प्रसन्नता वगैरे काहीच दिसले

नाही. कसे दिसणार! 'लपवी प्रीतिस कुसमय जाणुनि ॥' (६८।६) असे जगन्मायेनेच केले असल्याने कळले असते तरच आश्चर्य.

(४) पुढील चरण मा.पी.त आशीर्वाद म्हणून न घेता गिरीशाकडे तो लावला आहे व टीकेत 'शिवजीसे विवाह होगा यह आशीर्वाद दिया' असे म्हणतात; मग सरळ ते वचन आशीर्वाद म्हणूनच घेणे अधिक चांगले. (क) 'हे कल्याण होईल अतां'॥ 'कल्याणं मंगलं शुभम्' (इत्यमरे) ज्या कल्याणाबद्दल - विवाहाबद्दल, शिवाशी विवाह होण्याबद्दल आतापर्यंत जरतारीने बोलत होते तो विवाह होऊन कल्याण होईल असा आशीर्वाद गिरिजेला दिला. जे लपवून ठेवण्याचा आटोकाट प्रयत्न करीत वळणे घेत चालले होते तेच हरिमायेने, सती-पार्वतीचे समाधान करण्यासाठी व तिला उत्पन्न झालेला संदेह निवारण्यासाठी, नारदमुखाने स्पष्ट वदविले. 'हरेरिच्छा बलीयसी'॥ हरिइच्छा म्हणजेच हरिमाया.

(ख) हा आशीर्वाद गिरीशाच्या समोरच दिल्याने त्याला हे कळलेच 'आता' हा शब्द दोन्हीकडे लागतो, अतां = अत्ता होईल, फार वेळ नाही लागणार काही, हे आशीर्वादाकडे व अता = येथून, या क्षणापासून हा अर्थ 'शंका त्यजा' कडे लावावा. यापुढे भिण्याचे काही कारण नाही.

(५) शंका त्यजा गिरीश, मुळात संशय शब्द आहे. मा.पी.त त्याचा वाच्यार्थच घेतला आहे. तसे करण्याने असे ठरते की गिरीशांचा नारदांच्या म्हणण्यावर विश्वास नाही, हे घडेल की नाही याचा त्यास संशय वाटतो आहे असे नारदास वाटते आहे. संशय शब्द भय, संकट अर्थाने सुद्धा वापरला जातो :- 'न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति । संशयं पुनरारुह्ययदिजीवति पश्यति ॥' (पंचतंत्र) (क) मुलगी लहान, तपश्चर्या करण्यास कबूल होणार नाही हे भय, तपश्चर्येतच तिचे प्राण गेले, फार अशक्त झाली तर कसे होईल हे भय, तिची आई तपश्चर्येस जाऊ देईल की नाही हे भय; जंगली वाघ, सिंह, सर्प यांनी मारली तर! भूत पिशाच्च यांची भीती पोरीला वाटायचीच, वाघांच्या, सिंहांच्या डरकाळ्या ऐकूनच तिचे प्राण जायचे! प्रत्यक्ष दिसल्यावर काय होईल कुणास ठाऊक! इ.अनेक भीतीचे डोंगर त्यांच्या डोळ्यापुढे ताठ उभे राहणारच.

(ख) गिरीश शब्द सुद्धा श्लिष्ट आहे. 'गिरीशो गिरिशो मृडः' (अमरः) ही शंकरांची नावे पण आहेत. 'गिरीशशंकात्यजा" शंकरात दोष आहेत अशी शंका बाळगू नका. हा अर्थ हिमवंतांनी पण जाणला आहे व ते निर्भयपण झाले आहेत, हे पुढील संवादात दिसेलच. ते म्हणतात 'सुंदर सब गुणनिधि वृषकेतू ॥ अशा विचारे धरा न शंका । शंकरि जागा नाहि कलंका ॥" (७२।४) हा महत्त्वाचा भाव मा.पी. एकाही टीकाकाराने दिला नाही!

(ग) तुम्ही गिरीश आहात म्हणून आपल्या नावाप्रमाणे अगदी निर्भय, स्वस्थ, स्थिर राहा सगळे काही जुळून येईल काऽही काळजी करू नका बरं. (७१/१) चरण पहिला

हिं. कहि अस ब्रह्मभवन मुनि गयऊ ।

म. मुनि वदुनी विधि भवना वळले ॥

अर्थ - (असे) सांगून नारदमुनी ब्रह्मलोकास निघाले.

टीका :- ब्रह्मादिकांनी केलेले शैलराजाचे यशगान ऐकून मुनिराज कुतुहलाने ब्रह्मलोकाहून आले होते ॥ करिति अजादिक यघश कीर्तन ॥ (६६।४). आता तिथे गेल्यावर सांगतील काय काय मजा पहावयास सापडली, काय काय मजा केली वगैरे; कारण तो त्यांचा स्वभाव आहे की त्रैलोक्यात जे काही चांगले वाईट विशेष दिसेल ते तिकडे जाऊन वर्णन करावयाचे. 'चरित नित्य नव पाहुनि जाती । कथा ब्रह्मलोकी मग गाती ॥ श्रवुनि विरंचि परम सुख पावति! तातगुणां गा पुनरपि सांगति ॥' (उ.४२।५-६) पण हे पुढे वर्णन नाही केले हो! आता पुढे पार्वती तपश्चर्या प्रकरणाचा आरंभ होतो. उमाचरित्रांतील नारदागमन प्रवेश येथे संपला.

पार्वती-तपस्या-प्रकरण

हिं. । आगिल चरित सुनहु जस भयऊ।।१।।
पतिहि एकान्त पाइ कह मैना । नाथ न मैं समुझे मुनि बैना।।२।।
जौं घरु बरु कुलु होइ अनूपा । करिअ बिबाहु सुता अनुरूपा।।३।।
न त कन्या बरु रहउ कुआरी । कंत उमा मम प्रान पिआरी ।।४।।

म. । ऐका चरित पुढें जे घडलें।।१।।
पतिस वदे एकांती मयना । नाथ न उमजे मी मुनि-वचना।।२।।
जर घर वर कुल असेल अनुपम । द्यावि वरा अनुरूप सुता ममा।।३।।
ना तर बरें कुमारी राही । प्राणप्रिय मम, कान्त! उमा ही ।।४।।

अर्थ :- (याज्ञवल्क्य भरद्वाजास सांगतात) आता पुढे जे चरित्र घडले ते ऐका॥ १ ॥ मयना एकांतात पतीला म्हणाली की नाथ! मुनींचं बोलणं मला काऽही उमगलं कळलं नाही॥ २ ॥ जर घर, वर व कुळ अनुपम (सर्वांत उत्तम) असतील तरच माझ्या मुलीला अनुरूप (अगदी योग्य) अशा वराला मुलगी द्यावी (विवाह करावा)॥ ३ ॥ नाहीतर अविवाहित (कुमारिकाच) राहिली तरी चालेल; प्रिया! (कान्त) ही माझी उमा मला प्राणप्रिय आहे (किं हो!). ॥ ४ ॥

टीका:- चौ.१- याज्ञवल्क्य भरद्वाजास म्हणतात - मागील प्रकरणात (६६।५ अखेर पर्यंत) पार्वती जन्म, नामकरण, विवाहाचा विचार, नारदागमन, उमा गुणदोष कथन, शिवाराधन व तप करण्याचा आदेश आणि शिवाशी विवाह होईल हा आशीर्वाद मिळेपर्यंतचे उमाचरित्र सांगितले. नारद ब्रह्मलोकास गेल्यावर पुढे जे काही चरित्र घडले ते सांगतो, ते मन लावून आदराने श्रवण करा.

चौ.२- (१) ज्या दिवशी नारद येऊन गेले त्या दिवशीची ही रात्र असावी व नंतर

सकाळी पार्वतीची भेट झाल्यावर तिने पडलेले स्वप्न सांगितले असे साधार अनुमान निघते, हे पुढे दिलेल्या शिवपुराण वचनांतील 'रात्र' शब्दाने वाचकांस मान्य होईल. (२) मैना म्हणते की मला मुनींच्या बोलण्याचा अर्थच कळला नाही. ते आधीच गूढ व वराचे विचित्र दोष ऐकल्यावर मैनाची विचारशक्ती व्याकुळतेमुळे हिमासारखी थिजून गेली असली पाहिजे; त्यामुळे तिला अर्थ स्पष्ट कळला नाही. (क) ती म्हणाली की उमेच्या लग्नाबद्दल मुनिवरांनी काहीतरी सांगितले एवढे मला कळले. मला अधिक कळून करायचं तरी काय म्हणा; आमच्या बायकांच्या हातात काय आहे; पण मी तिची आई, मला वाटतं ते सांगत्ये :-

चौ.३- (१) मागील चौपाईतील एकान्त शब्द व या चौपाईतील कान्त! हे संबोधन अगदी उचित आहेत. शृंगाररसमय असल्या प्रेमळ संबोधनांचा उपयोग स्त्रियांनी रात्री एकांतातच करावयाचा असतो, (प्रेम असेल तरच) मंदोदरीने सुद्धा कान्त, प्रिय, यांचा उपयोग अगदी एकांतातच केलेला आहे. मर्यादा निदर्शनाची केवढी ही दक्षता! (क) पतीचे मन वळवून आपल्यासारखे काही घडवून आणावयाचे असेल तेव्हा अशा प्रेमळ शृंगाररसार्द्र संबोधनांनी व हावभावांनी स्त्रिया पुरुषांना तेव्हाच वश करतात.

(२) उमेचं लग्न करण्याचं ठरल्यासारखं वाटलं म्हणून त्या बाबतीत माझं म्हणणं आपण ऐकून घ्यावं. (क) घर = शेतीवाडी, जमिन जुमला, धनधान्यादी ऐश्वर्य, अगदी उत्तम नको का आपल्या उमेला? तेव्हा या सर्व गोष्टींचा पहिल्याने तपास नको का करायला? मी उमेला काही तरी काम सांगते का कधी? आपल्यासारखं सुखी, संपन्न घर असलं तरच तिला सुख होणार! नवरा पुष्कळ विद्वान, सुंदर, तरणाबांड असला नि खायला ना खरवडायला, काय त्या लावण्याचा उपयोग? तेव्हा घर वगैरे सर्व अगदी आपल्यापेक्षा चांगलं हवं. ते जातीने पाहून नको का यायला? जाणार ना उद्या? 'मौनं सम्मतिलक्षणम्', आपल्यासारखी मोठी माणसं बोलून दाखवीत नाहीत हे ठीकच आहे. (ख) जसं घर श्रीमंत सुखी हवं तसा तिला नवरा तिच्यापेक्षा काकणभर जास्तच देखणा पाहावा बरं का; म्हणजे तिला सुख होईल. आपल्याला सऽगळं कळतंय म्हणा, पण मला कुठं राहवतं सांगितल्यावाचून! बरं या गोष्टी मी आपल्याजवळ नाही बोलायच्या तर कोणाच्याजवळ? आपल्याशिवाय माझं मायेचं कोण आहे की तिथं मन मोकळं करू? जे काय असेल ते सेवकाने आपल्या देवाजवळच सांगायचं असतं नाही का? खरं म्हटलं तर इतक्या दोन गोष्टी असल्या म्हणजे आमचं बायकांचं, आयांचं समाधान होतं. विद्या बिद्या काय पाहायचं असेल ते पुरुष पाहणारच, आपण सुद्धा पाहालच, हो पण एक गोष्ट अगदी विसरले (ग) कुळ - कुळ चांगलं नको का? अगदी आपल्यापेक्षा मोठं, पवित्र, कुळ हवं; नाहीतर आपल्याला नि मला लोक तोंड काढून देणार नाहीत. पुरुष फार करून उघड बोलत नाहीत म्हणा; पण आमच्या बायकांचं तसं नाही; ऐकता ऐकता कान किटतील माझे; आपलं ठीक आहे; राजांच्या तोंडावर कोण बोलणार! म्हणून एकंदरीत सार हेच की (झोप यायला लागली वाटतं स्वारीला! झाली, रात्र बरीच झाली.) अगदी सर्व बाजूंनी योग्य वर असला तरच त्यास माझी - म्हणजे आपली नाही असं नाही - एकुलती एक उमा देऊन लग्न करायचं बरं का, ऐकलं ना! आपण म्हणाल की असा

नाही मिळाला तर? तर काय शोधला पाहिजे, हिंडलं पाहिजे, खटपट केली पाहिजे. हे काही, या युगात तरी, बायका करीत नाहीत. त्यातून अगदी अनुरूप, सर्वप्रकारे अनुरूप नाहीच मिळाला तर काय, ते पण सांगतेच एकदा.

वि. सूचना :- प्रथम घर, नंतर वर आणि मग कुळ असा येथला उल्लेख सहेतुक आहे; बोलणारी आहे उपवर मुलीची माता. सुभाषितकार म्हणतात :- 'कन्या वरयते रूपं, माता वित्तं, पिता श्रुतं, बान्धवा: कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जना:'॥ माता, घरदार शेतीवाडी धनदौलत इत्यादीचा, कन्या रूपाचा, पिता विद्येचा, बांधव कुळाचा, व इतर लोक मिष्टान्नाचा विचार करतात. येथे बोलणारी आहे माता म्हणून तिला जे मुख्य पाहिजे ते प्रथम व नंतर आवडत्या कन्येला जे आवडते ते सांगितले. विद्येचा विचार करणार पिताच श्रोता आहे म्हणून विद्येचा उल्लेख नाही; व बांधवांना जे पाहिजे असते त्याचा कुळाचा उल्लेख शेवटी केला.

चौ.४- जर सर्व परींनी उमेच्या योग्यतेचा वर नाहीच मिळाला, तर कोणाला तरी वरण्यापेक्षा अविवाहित राहिलेली काय वाईट? ते अधिक चांगले; पण अयोग्य वराला माझी उमा देईन म्हणता! अगदी कध्धी देणार नाही. उमा मला प्राणांपेक्षा प्रिय आहे, हे काय प्रिया! आपल्याला माहीत नाही? बरं मी असं शास्त्रवचन ऐकलं आहे की गुणहीन वराला मुलगी कधीही देऊ नये. शास्त्रवचन आपण जाणत असालच, मी आपला गोषवारा सांगितला. 'कामम् आमरणात्तिष्ठे, द्गृहे कन्यर्तुमत्यपि। न चैवेनां प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हिचित्' (म.स्मृति) 'राहो कुमरि कुवारि काय करुं!' असे जनकराजांनी म्हटले आहे. (१।२५२।५) भलत्यालाच दिली मुलगी तर अपकीर्ती होईल हे आता सांगते.

हिं. जौं न मिलिहि बरु गिरिजहि जोगू। गिरि जड़ सहज कहहिं सब लोगू॥५॥
सोइ बिचारि पति करेहु बिबाहू। जेहिं न बहोरि होइ उर दाहू॥६॥
अस कहि परी चरन धरि सीसा। बोले सहित सनेह गिरीसा॥७॥

म. वर जर गिरिजे मिळेल योग्य न। गिरि जड सहज वदति जगिं लोक न!॥५॥
हें समजुनि पति करा विवाहा। मग उरदाह न जेणें व्हावा॥६॥
वदुनि पडे शिर ठेवुनि पायां। सुस्नेहें वदले गिरि-राया॥७॥

अर्थ :- गिरिजेला योग्य असा वर जर मिळाला नाही (अयोग्य वराला दिली) तर लोक सहजच म्हणतील की गिरी सह-ज जड आहे; नाही का म्हणणार? ॥५॥ पती! या गोष्टीचा विचार करूनच मुलीचा विवाह करावा म्हणजे मग पाठीमागून हृदयात जळजळ व्हायला नको. ॥६॥ असे म्हणून पायांवर डोके ठेवून पडली; तेव्हा गिरिराज अतिस्नेहाने म्हणाले :- ॥७॥

टीका.चौ.५- (१) उमा प्राणप्रिय आहे असे म्हणून पूर्वी सुचविले की भलत्यालाच दिलीत

तर माझे प्राण राहतीलसे वाटत नाही. येथे सुचविते मेना (मयना) की तुम्हाला सुद्धा मरणापेक्षा अधिक दु:ख होईल. कारण लोक सहज - स्वाभाविकपणेच म्हणणार नाहीत का 'की बोलून चालून पर्वतच, त्याला कुठला सुविचार?' पण नको! मला ती कल्पना सुद्धा असह्य होते. भाव हा की, लोक म्हणतील की पर्वत जड मूर्ख आहे, त्याला कुठली अक्कल इ.इ. 'संभावितांस अपयश लाहो। मरणकोटि सम दारुण दाहो'(२।९५।७). मग ती मेना म्हणते मुलीला तरी कसे जगावेसे वाटेल!

चौ.६- (१) त्या अपयशाचा, मांझ्या मरणाचा, मुलीची काय दशा होईल याचा व आपली किती अपकीर्ती होईल याचा विचार करून मुलीचं लग्न करावं, म्हणजे मग पश्चातापाच्या आगीत होरपळत राहण्याची पाळी येणार नाही. (क) मेनेच्या या म्हणण्यावरून नारदभाषणाने तिचा जो समज झाला तो दिसून येतो. (ख) कवींनी रेखाटलेले हे मातृहृदयाचे चित्र अगदी स्वाभाविक नाही असे कोण म्हणेल? हे चित्र इतक्या सावधगिरीने व कोमल कराने रेखाटलेले आहे की यात नारदांचा दोष किंवा शंकरांचे दोष यांचा संबंध जरा सुद्धा येऊ दिला नाही. मेनेने कदाचित हे जाणून बुजून केले असेल व त्या दोघांची चर्चा करण्याची वेळच यायला नको म्हणून आपल्याकडे मूर्खपणा घेऊन विषयाला तोंड पाडले असण्याचा संभव आहे; हे अनुमान गिरीशाच्या पुढील भाषणावरून सुसंगत ठरते. (ग) साम, दाम व भेद या त्रिविधनीतीचा उपयोग येथपर्यंत केला गेला; राहिला दंड, तो पत्नीने पतीस शब्दांनी सुद्धा देणे त्या युगात शक्य नसल्याने केव्हाही अयोग्य असल्याने, आता ती आपल्यालाच दंड करून घेत आहे.

चौ.७- (१) वर वर्णिल्याप्रमाणे प्रेमाने कळवळत विनवून शेवटी डोळ्यांत आसवे आणून अडखळत, मी आ-प-ल्या पा-या असे म्हणत 'पडते' म्हणण्याच्या पूर्वीच तिने पायांवर डोके ठेवलेन, व झोकांडे जाऊन ती धाडकन जमिनीवर पडली. 'वदुनि, पायां शिर ठेवुनि पडे' असा अन्वय करावा. हे सुंदर नाट्य आहे. रात्रीच्या वेळी एकांतातला हा पतिपत्नीचा प्रेमसंवाद आहे, हे ध्यानात आणून मग 'सुस्नेहे' शब्दाच्या व्याप्तीची कल्पना करावी. (२) सुस्नेहे - तिच्या नेत्रांतील अश्रू आपल्या उपरण्याच्या पदराने पुसुन, प्रेमाने पाठीवर हात फिरवून तिला उठवून, एवढं व्याकूळ व्हायला काय झालं! अजून कशास काही पत्ता नाही तोच काल्पनिक भयाने ही दशा!! वगैरे काय म्हणाले असतील त्याची कल्पना प्रेमळ वाचकांस करता येईल. शिवपुराण वचन पाहा :- इत्युक्त्वाऽश्रुमुखी मेना पत्यंघ्रोः पतिता भुवि। तामुत्थाप्य गिरिःप्राह यथावत्प्राज्ञ सत्तमः॥ श्रुणुत्वं मेनके देवि यथार्थं वच्मि तत्त्वतः। भ्रमंत्यज मुनेर्वाक्यं वितथं न कदाचन' (मा.पी. मधून) (हा आधार मूळ टीकेत पाठीमागून समासांत लिहिलेला आहे.) हे सुद्धा सुंदर नाट्य आहे.

(३) गिरिराया (गिरीश) - याने सुचविले की पत्नीच्या या दशारूपी उष्णतेने बाहेरील हिम-बर्फ- थोडेसे वितळले एवढेच : अन्तःकरण जरासुद्धा चलायमान झाले नाही. त्यांची नारद-वचनावर हिमालय नावाला शोभण्यासारखीच श्रद्धा आहे. काय म्हणाले ते ऐका व शिवपुराण वचनाशी तुलना करून पाहा :-

हिं. बरु पावक प्रगटै ससि माहीं। नारद बचन अन्यथा नाहीं ॥८॥

हिं.दो. प्रिया सोचु परिहरहु सबु सुमिरहु श्रीभगवान॥
पारबतिहि निरमयउ जेहिं सोइ करिहि कल्यान ॥७१॥

म. अग्नि निघे हिमकरिं जरि पाही। नारद-वचन अन्यथा नाहीं ॥८॥

म.दो. प्रिये! शोक सब सोड हा स्मर कीं श्रीभगवान॥
पार्वतीस जो निर्मि तो करिल सकल कल्याण ॥७१॥

अर्थ :- (गिरिराज सुस्नेहाने म्हणाले) हे पाहा की एकवेळ हिमकरांतून (चंद्रातून) अग्नी निघाला तरी सुद्धा नारदाचे वचन कधीही फिरविता, टाळता येणे शक्य नाही. ॥ ८ ॥ प्रिये! हा तुझा सर्व शोक सोड (पाहू) व श्री भगवंताचे स्मरण कर (पाहू) ज्याने पार्वतीला निर्माण केली तो सगळे काही कल्याण करील (अशी खात्री असू दे)॥ ७१ ॥

टीका :- चौ.८- (१) बोलणारे हिमगिरी आहेत. मुळात शशी शब्द आहे; पण - हिमकर व अग्नी या शब्दांत जितका विरोध दिसतो तितका शशी व पावक या शब्दांनी सहज दिसत नाही. शशीच्या अर्थाकडे जाऊन मग त्याच्या शीतलतेची कल्पना येते. 'अनल जरी प्रगटेल हिमातुनि' (७।१२२।१९) या वचनांत हिंदीत सुद्धा हिम शब्दच आहे, व तोच हिमकर यात आहे, चंद्रबिंबातून अग्नी प्रगट होणे शक्य नाही, तरीपण कधी काळी प्रगट झाला असे मानले तरी नारदांचे शब्द, आशीर्वाद, कधीच अन्यथा होणार नाहीत (क) अन्यथा होणे - म्हणजे उलट घडणे, खोटे ठरणे. भाव हा आहे की त्यात कोणालाही बदल करता येणार नाही. एवढे सांगून शोक कमी होत नाही असे पाहून वाटले की नारदांसारख्या रामभक्तावर हिचा विश्वास नाही म्हणून असे होते. भगवंताची कृपा झाल्याशिवाय संतवचनावर विश्वास बसत नाही; म्हणून आता दोह्यांत सांगतात.

दो.७१- (१) श्रीसहित भगवंताचे स्मरण कर व सर्व शोक सोड. भाव हा की :- आपली मुलगी लक्ष्मीसंपन्न (श्री-मंत) वराने वरावी असे प्रिये! तुला वाटते ना? शोक करून का तसे होणार आहे? सर्व विश्वातील लक्ष्मी-श्री-चे मूळ जी महालक्ष्मी-भगवंताची श्री तिचे स्मरण केलेस तर तुझ्या मुलीला लक्ष्मीसंपन्न (श्री-मंत) नवरा मिळेल व भगवंताचे स्मरण केलेस तर षड्गुणैश्वर्यसंपन्न (भग-वंत) मिळेल. म्हणून श्री भगवंताचे स्मरण कर व शोक सोड. (क) शिवाय लक्षात ठेव की 'सुंदर सहज सुशील शहाणी' आपली उमा निर्माण करणारा कोणी जगज्जनक, विश्वचालक आहे की नाही? त्याने अशी हिऱ्यासारखी मुलगी निष्कारण निर्माण केली असेल का? कोणी तरी महाभाग्यवान असाच असेल की त्याच्यासाठी ही मुद्दाम निर्माण केली असावी. असली सुंदर सुशील शाहणी मुलगी त्रैलोक्यात सुद्धा नाही, ती आपल्याला कशी होणार? भगवंताची गती आधी कळत नाही, त्यामुळे आपण शोकमोहवश होतो

इतकेच. ती भगवंतगती नारदासारख्यास कळते, म्हणून त्यांचे वचन अन्यथा होत नाही. कळलं ना आता प्रिये? तेव्हा सर्व प्रकारे कल्याण होईल अशी खात्री बाळगून मनुष्यास करता येण्यासारखा असेल त्या प्रयत्नास लाग म्हणजे झालं. 'संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च'(अमरे)'लक्ष्मीः'पद्मालया' पद्माकमला श्री र्हरिप्रिया' (अमरे) सीतेच्या सखींनी आपसांत केलेली चर्चा (१।२२२।५-६) पाहावी. कोणता प्रयत्न करावयाचा तो सांगतात :-

हिं. अब जौं तुम्हहि सुतापर नेहू। तौ अस जाइ सिखावन देहू ॥१॥
करै सो तपु जेहिं मिलहिं महेसू। आन उपाय न मिटिहि कलेसू ॥२॥
नारद बचन सगर्भ सहेतू। सुंदर सब गुन निधि वृषकेतू॥३॥
अस बिचारि तुम्ह तजहु असंका। सबहि भाँति संकरु अकलंका ॥४॥

म. स्नेह सुतेवर असे अता जर । बा जाउनि उपदेश असा तर ॥१॥
करि तप जेणें महेश मिळती । अन्य उपायीं क्लेश न टळती॥२॥
नारद वचन सगर्भ सहेतु । सुंदर सब गुणनिधि वृषकेतु॥३॥
अशा विचारे धर न अशंका । शंकरिं जागा नाहिं कलंका॥४॥

अर्थ - जर मुलीवर तुमचा स्नेह असेल तर आता जाऊन (तिला) असा उपदेश करा की ॥ १ ॥ शंकरांची (पती म्हणून) प्राप्ती होईल असे तप ती करील - दुसऱ्या कोणत्याही उपायांनी क्लेश टळण्यासारखे नाहीत. ॥ २ ॥ नारदांचे बोलणे भावगर्भित (रहस्यपूर्ण) व हेतुपूर्वकच होते. (त्यातले सार हेच की) शंकर वृषकेतू असून सर्वस्वी सुंदर व सर्व सद्गुणांचे निधान (भांडार) आहेत. ॥ ३ ॥ हा विचार करून तुम्ही शंकरांविषयी कोणतीही शंका (अशंका-अतिशंका) धरू नका. शंकरांच्या ठिकाणी (कोणत्याही) कलंकाला जागाच नाही (ते पूर्ण निष्कलंक आहेत.) ॥ ४ ॥

टीका चौ.१- (१) स्नेह असेल तर - मेना जे काही बोलली, व विशेषे करून नारद वचन व शंकरांचा निर्दोषपणा या विषयी तिला खात्री वाटली नाही व उगाच घाबरून जे व्याख्यान झोडले; त्यामुळे पुरुष स्वभावानुसार गिरीशांचा पारा थोडा चढला आहे, आणि 'प्राणप्रिय मम नाथ उमाही' या तिच्या म्हणण्याचा फायदा घेऊन सांगत आहेत की तुला उमा प्राणप्रिय आहे असे जे तू म्हणालीस ते जर खरे असेल तर आता तिच्या कल्याणाचा उपाय करा की. मेनेचे उमाप्रेम जणू येथे पणाला लावले. ही मात्रा बरोबर लागू पडेल हे जाणून गिरीश म्हणाले की स्नेह असेल तर आता जा पाहू वगैरे. (२) तापलेल्या तव्यावर भाकरी चांगली व लवकर भाजते. हा संवाद षट्कर्णी झाला नाही तोपर्यंत कार्यात विघ्न उत्पन्न होण्याचा संभव नाही; व 'धर्मस्य त्वरिता गतिः'श्वः कार्यमद्यकुर्वीत', एका झटक्यासरसे कार्य होईल हे जाणून हा एक चांगला झटका दिला; ही सुयुक्ती योजली. नाहीतर अशी प्रेमळ माता मुलीला तपाचा उपदेश देण्यास जाणे शक्य नव्हते.

(३) येथील जाउनि शब्द व पूर्वीचा एकान्त शब्द यांनी ठरते की उमा दुसरीकडे होती, म्हणून सकाळी उठल्याबरोबर लवकर जाऊन सांगा असे म्हटले. (क) पुढे पार्वतीकडे गेल्यावर जे वर्णन आहे त्यात तिला स्वप्न पडल्याचे वर्णन मानसांत व शिवपुराणांत आहे. शिवपुराणांत 'रात्री दृष्टो मया स्वप्न:' असे स्पष्ट म्हटले आहे. यावरून मेना=उमा भेटीच्या पुढील वर्णनावरून ठरते की रात्र उलटल्यानंतर सकाळीच मेना पार्वतीकडे गेली. (क) मुलींना उपदेश देण्याचे काम मातेचे असे येथे म्हणावेसे वाटेल पण ते सत्य नव्हे. जनकराजांनी सीतादी मुलींना उपदेश केला आहे; सुमित्रेने लक्ष्मणास उपदेश केला आहे. मानसातच हे वर्णन आहे. (ख) मेनेलाच पाठविण्यात सुद्धा राजनीती आहे. तिचाच विरोध होण्याचा फार संभव होता. तिनेच उपदेश केला की कोणी विरोधकच उरला नाही. प्रधानमल्ल निवर्हणन्याय येथे वापरला,

चौ२- (१) करि तप जेणे महेश मिळती - 'शिवाहुनी हिज नहिं दुसरा तरि' 'फिरवुं शकति भावीहि पुरारी', व 'दुराराध्य परि असति महेश्वर । करतां क्लेशा तोषति सत्वर' या सर्व नारद वचनांचे सार गिरीशांच्या या वचनांत भरले आहे. दुराराध्य, क्लेश करणे वगैरे मातेच्या हृदयास कठीण वाटणारे शब्द मुळीच वापरले नाहीत व सांगितले की असे तप करावयास सांगा की जेणे करून महेश लवकर प्राप्त होतील. (२) महेश - शंकर महेश पती मिळाले की आपली उमा महेश्वरी होणार; मग तिला सुखाला व ऐश्वर्याला काय तोटा. उमा महेश्वर विवाह ठरला की तुम्ही होणार महेश्वरांच्या सासूबाई, महेश्वर तुम्हाला करणार नमस्कार! मी होणार सासरा मग आपल्या कुळाचा नावलौकिक वाढेल की नाही याचा विचार करा.

(३) अन्य उपायी क्लेश न टळती - इतर कोणाची आराधना करून भागणार नाही, कारण हिच्या पतीचे अवगुणरूपी क्लेश, व त्यामुळे तुम्हाआम्हाला, उमेला, व बांधवांना होणारे क्लेश इतर साधनांनी टळणार नाहीत. 'इच्छित फळ, विण शिव आराधन। देति न कोटि योग जप साधन' या नारदवचनाचा प्रतिध्वनीच या गिरीशवचनांत आहे. (क) मेनके तू इतकी भोळी भाबडी असशील असे मला नव्हते वाटत. नारदांच्या म्हणण्याचा खरा अर्थ तुला कळला नाही हेच खरे. तू वरवरचा अर्थ घेतलास. पण तुझेच काय माझासुद्धा प्रथम घोटाळा झालाच; पण जेव्हा विचार केला की नारद असे का बोलतात तेव्हा प्रकाश पडला:-

चौ.३- (१) नारदवचन सगर्भ सहेतू - असली मोठी माणसं नेहमी गूढ बोलतात. बरे तू व मी दोघंच असतो तर त्यांनी गूढभाषेत सांगितलेच नसते. महत्त्वाची गोष्ट अवेळी चटूकर्णी होऊ नये म्हणून ते तसे बोलले; त्यात थोडी भर पडली विनोदी स्वभावाची! नारदांचं कोणाशी शत्रुत्व सगळ्या जगात नाही. देव दानव मानव सर्व त्यांना मान देतात. तुम्ही स्त्रिया भित्र्या, उतावीळ स्वभावाच्या, भावनेत वाहत जाणाऱ्या हेच खरे 'भित्रा नारी स्वभाव, साचे। मंगलांत भय मन अतिकाचें' (५।३७।२). नारदांच्या म्हणण्यातील गूढार्थ गर्भितार्थ सांगतो :-

(२) सुंदर सब गुणनिधि वृषकेतू'- (क) धर्माची ध्वजा उंच फडकवणारे म्हणून त्यास

वृषकेतू म्हणतात, वृषध्वज, वृषभध्वज, ही त्यांची नावे आहेत. ते कसे वागतील अधर्माने? (ख) ज्यांच्या उपासनेने दुर्गुण जाऊन सद्‌गुणांची प्राप्ती माणसांस होते त्यांच्या ठिकाणी अवगुण कुठले? अगुण, अमान इत्यादी जे म्हटले त्याचा अर्थ अगदी उलटा आहे; अतिगुण, अतिमान असा बरं का. आपली गिरिजा फार अधपळ मुलगी आहे असे आपण म्हणतोच. शंकरांच्या सौंदर्यासारखे सौंदर्य देवांत सुद्धा फक्त विष्णूचे आहे. इतर कोणाचं तसं वर्णन पुराणांत ऐकलंस का कधी? ते जोगडे नव्हे योगी, महायोगी आहेत; योग्यांच्या घरी अष्टसिद्धीऋद्धी दासी असतात. मग महेश्वरांचे काय विचारावे व सांगावे. समजला ना आता नारदांच्या म्हणण्यातील गूढार्थ? एक जटा उपटली व आपटली तर केवढा प्रतापी वीरभद्र उत्पन्न केला!

चौ.४- (१) हा जसा मी नारदांच्या शब्दांचा विचार केला तसा तू कर म्हणजे तुझ्या शंका, कुशंका, अतिशंका पार जातील पळून. कोणताही संशय, भय, चिंता मनात बाळगू नकोस व शंकरांत दोष आहेत असे मनात सुद्धा आणू नकोस. शंकर = कल्याण मंगल करणारे, त्यांच्यात दोष असते तर हे नाव कसं मिळालं असतं? शंकरांची सर्वच नावं अगदी सार्थ आहेत, आपली तशी नाहीत. गिरिराजांच्या म्हणण्याचा मेनेवर काय परिणाम झाला तो आता सांगतात :-

हिं. सुनि पति बचन हरषि मन माहीं । गई तुरत उठि गिरिजा पाहीं॥५॥
उमहि बिलोकि नयन भरे बारी । सहित सनेह गोद बैठारी॥६॥
बारहिं बार लेति उर लाई । गदगद कंठ, न कछु कहि जाई॥७॥

म. हर्षे मनिं पतिवचन ऐकुनी । गत गिरिजेप्रति सत्वर उठुनी ॥५॥
उमे बघुनि लोचनिं जल येई । स्नेहें तिज मांडीवर घेई॥६॥
वारंवार धरी उरिं तिजला । कंठ दाटला शब्द नुमटला॥७॥

अर्थ - पतींचे वचन ऐकून मेनेला मनात हर्ष झाला व ती उठून (सकाळी) त्वरेने गिरिजेकडे गेली. ॥ ५ ॥ उमा दृष्टीस पडताच मेनेचे नेत्र पाण्याने भरले (डोळ्यांत पाणी आले); व तिने तिला (चटकन उचलून) स्नेहाने मांडीवर घेतली ॥ ६ ॥ तिला वारंवार हृदयाशी (धरून) कवटाळली, कंठ दाटून आला व शब्द उमटेनासा झाला ॥ ७ ॥

टीका चौ. ५- (१) 'हर्षे मनिं पतिवचन ऐकुनी - याने दाखविले की तिच्या मनातील भय-संशयादी जाऊन तिचा पतिवचनावर विश्वास बसला. आपल्या मुलीला शंकर, महादेव पती मिळणार व तिचे कोटकल्याण होणार या भावनेने इतका हर्ष झाला की केव्हा एकदा जाऊन उमेला सांगेन व केव्हा एकदा गळ्यांत माळ पडलेली पाहीन असे तिला झाले. (क) पती शब्दाने सुचविले की पतिव्रतेला योग्य असेच तिने केले. नारदांच्या वचनावर विश्वास नाही बसला पण पती वचनावर बसला. (ख) 'आता शंका त्यजा गिरीश' असे नारदांनी म्हणताच गिरिराजांच्या शंका जशा पळाल्या व दृढ विश्वास उत्पन्न झाला; तसाच 'धर न

अशंका' असे गिरिराजाने म्हणताच मेनेचा दृढ विश्वास उत्पन्न झाला. दाखविले की नारदांच्या शब्दांत जशी प्रबोध शक्ती होती तशीच गिरिराजांच्या शब्दांत आहे.

(२) गमनारंभी हर्ष होणे, मन प्रसन्न होणे, हा कार्यसिद्धी सूचक फार मोठा शुभ शकुन आहे. 'प्रयाणसमयी वा कार्यारंभी हर्ष' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पाहावे.

(क) उठून गेली - टीकाकार याचा अर्थ करतात की पायांवर पडली होती ती उठली आणि गेली. इतका वेळ ती पायांवर तशीच पडलेली असता गिरिराज भाषण करीत राहिले असा याचा अर्थ होतो. हा योग्य वाटतो का? ७१ । ७ च्या टीकेत शिवपुराणातील अवतरण दिले आहे ते पाहावे. हे संभाषण झाल्यावर मेना झोपली व सकाळी लवकर उठून लगबगीने गेली असे या अल्पमतीस वाटते.

चौ.६- (१) तपास जाण्याविषयी उपदेश करण्यासाठी उत्साहाने गेलेल्या प्रेमळ जननीची काय स्थिती झाली हे अगदी थोडक्यात पण फार सुंदर वर्णन करून वात्सल्यप्रेमाचा भाव कसा असतो याचे अत्यंत प्रभावी शब्दचित्र येथे रेखाटले आहे. (क) उमेला दुरून पाहिल्या बरोबरच डोळे पाझरले. हे सुकुमार, गुटगुटीत, गोंडस, परमसुंदर व तेजःपुंज शरीर व ती कठोर तपश्चर्येची कल्पना! अंतःकरणाने ठावच सोडला, कसला उपदेश करणार नि काय? 'अति कोमल तनु योग्य तपाना'. 'अंकपलंगपीठ झोपाळा। त्यजुनि, कठिण भुविं दे न पदाला। संजीवनि सम जपत राहिले। दीपवात सार हि ना कथिले' (२।२५।५।६) तिला, मीच, तिची आई! तपश्चर्येला वनात जा म्हणून सांगण्यास आले ना! इ.इ. विचार मनात आले.

व काही निराळीच परिस्थिती निर्माण झाली. सीतेची सासरी पाठवणी करताना जनक विदेही यांची दशा -'प्रेमपूर लोचन जल मोचति॥ धैर्य विलोकत सीते, उडलें। परम विरागी नावच उरले ॥ रायें जानकि हृदयीं धरली। ज्ञानमहामर्यादा सरली ॥ (१।३३८।४- ६.) अशी झाली! मग मेनेची अशी दशा कवींनी वर्णन केली नसती तर त्यांस कुकवी म्हटले असते, समानार्थी शिवपुराण श्लोक -सुताङ्गं सुकुमारं हि दृष्ट्वा चातीव मेनका। विव्यथे नेत्रयुग्मे चाऽश्रुपूर्णेऽ भवतां द्रुतम्॥ सुतां समुपदेष्टुंतत्र शशाक गिरिप्रिया॥१५॥ अधोरेखांकित शब्दांचा अर्थ स्पष्ट न सांगता तो चौपाईत सुंदर ध्वनीने सूचित केला हे तु. दास वैशिष्ट्य! कंठ रुध्द झाला, शब्द उमटेना याने मुळापेक्षा हे अधिक ध्वनित केले की अशाही दशेत, उपदेश करण्यासाठी ती बोलण्याचा प्रयत्न करीत होती, पण वाणीनेच सत्याग्रह केला! हे पुढील चौपाईत सांगितले आहे. कोणते काव्य अधिक सुंदर हे रसिक ठरवतीलच!

(२) एखादी नवीन व्यालेली गाय वनातून धावत धावत येते, स्तन पाझरू लागतात, वत्सास चाटू लागते, तशाच अनावर वात्सल्यप्रेमाने मेना मुलीला पाहताच, पाझरत्या नेत्रांनी धावत गेली व घेतली चटकन उचलून मुलीला कडेवर! व लागली भराभर आलिंगन देण्यास! किती सजीव चित्र नेत्रांपुढे उभे राहते! हे तुलसींचे स्वभावचित्र-चित्रण-वैचित्र्य आहे. असे चित्र शिवपुराण श्लोक दाखवू शकत नाहीत! मानस नाट्य महाकाव्य आहे; व शिवपुराण,

पुराण आहे! हा प्रवेश चित्रपटांत (सिनेमांत) प्रेक्षकांची हृदये हलवून सोडील इतका सजीव व भावपूर्ण आहे.

चौ. ७- (१) वारंवार धरी उरि तिजला- जणू हृदयात लपवून ठेवण्याचाच प्रयत्न करू लागली! 'वारंवार मुली हृदिं धरिल्या' (१।३३८।८) ही विदेही जनकांची जनकपुरीतील स्थिती! त्या मुली तपासाठी अरण्यात जाण्यास निघाल्या नव्हत्या. रस परिपोष पाहा - वात्सल्य रस आहे, उमा आलंबन विभाव आहे; उमेचे अतिकोमल शरीर व तपासाठी विपिनात पाठविण्याची कल्पना उद्दीपन विभाव आहे, अश्रू, गदगद कंठ, इत्यादी अनुभाव आहेत, कडेवर उचलून घेणे, वारंवार हृदयाशी धरणे संचारी भाव आहेत. प्रेम स्थायीभाव आहे. सांगोपांग रसपरिपोष आहे. येथे वात्सल्यात करुणेचे मिश्रण आहे. वात्सल्याने शान्तरसाला व उत्साहाला पराभूत केले आहे; व करुणरसात वात्सल्याचे रूपांतर झाले आहे. 'प्राणप्रिय मम कान्त उमा ही' स्नेह सुतेवर असे अतां जर । द्या जाउनि उपदेशा सत्वर' या तीन चरणांतले दोन यथार्थ झालेले दाखविले; तिसऱ्या चरणातील अर्धा भाग उपदेश देण्यास जाणे हा पूर्ण झाला आहे पण :-

(२) प्रयत्न करीत असून सुध्दा वाणीनेच सत्याग्रह केल्याने 'शब्द नुमटला' मेनेचा नाइलाज झाला. 'वदे कांहिं कुणि ना कुणि पुसलें। प्रेमभरें मन गति च विसरलें॥' (२।२४२।७) अशीच दशा येथे झाली. पुढे काय? जे शिवपुराणात तेच मानसात. या शांततेचा भंग आता पार्वतीच करते!

हिं. जगतमातु सर्बग्य भवानी। मातु सुखद बोलीं मृदु बानी॥८॥

हिं.दो. सुनहि मातु मैं दीख अस सपन सुनावउँ तोहि।
सुंदर गौर सुबिप्रबर अस उपदेसेउ मोहि॥७२॥

म. जगदंबा सर्वज्ञ भवानी। मातृ-सुखद वदली मृदु वाणी॥८॥

म.दो. पडलें माते स्वप्न तें वदतें ऐक विशेष॥
सुंदर गौर सुविप्रवर मज करि हा उपदेश॥ ७२॥

अर्थ :- जगन्माता सर्वज्ञ भवानी अत्यंत कोमल व मातेस सुखद अशी वाणी बोलली ॥८॥ समानार्थी श्लोक शिवपुराण - बुबुधे पार्वती तद्वै जननीर्ङ्गितमाशु सा ॥१५॥ अथ सा कालिका देवी सर्वज्ञा परमेश्वरी। उवाच जननीं सद्यः समाश्वास्य पुनः पुनः॥१६॥

मातः श्रृणु महाप्राज्ञे ऽद्यतने ऽजमुहूर्तके रात्री दृष्टो मया स्वप्नःस्ते वदामि कृपां कुरु॥१७॥ विप्रश्चैव तपस्वी मां सदयप्रीति पूर्वकम्। उपादिदेश सुतपः कर्तुं मातः शिवस्य वै॥१८॥ अजमुहूर्त = ब्राह्ममुहूर्त.

टीका :- चौ.८- (१) हे वचन याज्ञवल्क्य व तु.दास आपल्या श्रोत्यांस सांगत आहेत.

येथील पार्वती वचने व शिवपुराणश्लोक यांची तुलना करणे वाचकांवरच सोपविणे भाग आहे. मात्र एवढे सुचविले पाहिजे की मानसातील वचने अल्पाक्षररमणीय व ध्वनियुक्त असल्याने मुळापेक्षा सरस आहेत. (२) मातृसुखद - सुचविले की जे सांगण्यासाठी माता आली आहे पण जे सांगणे तिच्या जिवावर येत आहे, ते सांगण्याचा प्रसंग तिच्यावर येऊ न देता पार्वतीच ते कार्य उरकणार आहे. (क) मान देण्यास योग्य म्हणून माता म्हणतात. सुख देण्यानेच खरा मान राखला जातो हे सुचविले.

(३) मृदुवाणी वदली - पार्वतीसारख्या परम सुकुमार सुंदर लहान मुलीचा आवाज कोमल असणारच, मग मृदू म्हणण्याची आवश्यकता काय? 'मृद्वतीक्ष्णेच कोमले.' (हैम:) मृदु = अतीक्ष्ण, तीक्ष्ण नाही असे. भाव हा की तपश्चर्येला जाण्याची आज्ञा मला स्वप्नात मिळाली आहे असे एकदम सांगितले असते तर ते कोमल शब्दांनी सांगून सुद्धा मातेच्या हृदयास बाणासारखे तीक्ष्ण वाटले असते. तसे होऊ नये म्हणून प्रथम तिची जिज्ञासा जागृत करून मग हळव्या हाताने पुढील महत्त्वाचा विषय बेताबेताने हाताळणार आहे म्हणून मृदुवाणी अतीक्ष्णवाणी म्हटले.

दोहा - अर्थ :- आई (माते) मला (मातें) एक विशेष स्वप्न पडलं (बरं का; रात्री ब्राह्ममुहूर्तच होता) ते मी सांगते ऐक हं! एका सुंदर गोऱ्यापान सुविप्रवराने (तपस्वी, श्रेष्ठ ब्राह्मणाने) मला असा (हा) उपदेश केला. ॥ ७२ ॥

टीका दो. ७२- (१) शिवपुराणातील वचनांचा व येथील क्रम पाहा :- 'आईचे' नानाप्रकारे सांत्वन केले (शि.पु.) असे म्हणण्याची आवश्यकताच येथे ठेविली नाही. आठ वर्षांची मुलगी 'आई मला स्वप्न पडलं ते ऐक.' असे म्हणाल्याबरोबर यक्षिणीची कांडी फिरविल्याप्रमाणे आईचे दुःख पळून जाणार हे मानसातल्या उमेला माहीत आहे; म्हणून केव्हा कोणत्या मुहूर्तावर इत्यादी ती सांगत बसली नाही. अगदी बाल सुलभ मायेने, मातेचे चित्त चट्कन वेधून घेतले,

(२) सुंदर गौर सुविप्रवर - तपस्वी विप्र असे शि.पु. म्हटले. सुविप्र = तपस्वी विप्रच; पण तपस्वी शब्दाने ऐकणाऱ्या मातेच्या हृदयाला दुःख होईल म्हणून सुविप्र शब्द वापरला! याचंच नाव मृदुवाणी. (क) 'ब्राह्मणस्य तु देहोयं क्षुद्रकामाय नेष्यते! कष्टाय तपसे चात्र प्रेत्यानंत सुखायच' कष्टमय तप करणाराच सुविप्र, बाकीचे जन्माचे ब्राह्मण, नावाचे ब्राह्मण, कृतीने ब्राह्मण नव्हेत. (ख) स्वप्नात उपदेश कोणी केला हे शिवपुराणावरून मुळीच कळत नसले तरी सुविप्र वर असा पदच्छेद केला की सूचना मिळते. जो वर व्हावयाचा आहे तो सुविप्र! 'जगामाजिं बहु वर विविधा जरि। शिवाहुनी हिज नहिं दुसरा तरि' हे नारदवचनाने पूर्वीच ठरले आहे. पार्वती सांगते आहे गूढ भाषेने की सुंदर, गौर, सुविप्र, वराने मला उपदेश केला. आईची इच्छा होती की सुंदर, गौर वर आपल्या मुलीस मिळावा. विप्र कुळ सर्वांत उच्च, व त्यातही सुविप्र म्हणजे अतिउच्च कुळाचा हे ठरलेच. याने मातेला सुख होणारच. मातृसुखदवाणी वदली हे पुन्हा अगदी यथार्थ! (ग) सुविप्र = शंकर हे ठरविण्यासाठी विप्र = द्विज = चंद्र = चंद्रशेखर = शिव अशी ओढाताण व प्राविडी

प्राणायाम करण्याचे कारणच नाही हे प्रथम केलेल्या विवेचनाने ठरते. शिवाय मानसातच स्पष्ट आधार आहे. 'वन्दे ब्रह्मकुलं कलंकशमनं श्रीरामभूपप्रियम् ' (अर.मंग. श्लो.-१) ब्रह्मकुलब्राह्मणकुळ = विप्रकुल 'शंकरिं जागा नाहिं कलंका ' हे गिरीशाचे शब्द लक्षात असतीलच, ॥ ही तुलसी काव्य कला नाही का अतुलसी तुम्ही सांगा ॥ प्रज्ञा ॥

ल.ठे. :- काही टीकाकार म्हणतात की आपली आवड काय आहे हे कळविण्यासाठी उमेने स्वप्नाचा बहाणा केला, पण असे म्हणणारे - निजस्वभाव उमेवर लादिति। मिथ्याभाषी उमेस ठरविति ॥ असे ठरते. (क) हे स्वप्न रात्री ब्राह्ममुहूर्ती पडले असे शि. पुराणात स्पष्ट म्हटले आहे. तीन प्रहर रात्र उलटल्यावर ब्राह्ममुहूर्त असतो; त्यावेळी पडलेली स्वप्ने बहुधा खरी होतात (ख) कोणी म्हणतात की हा उपदेश नारदांनी स्वप्नात केला, पण स्वप्नातील आज्ञेतच नारद वचनाचा स्पष्ट उल्लेख पुढल्याच चौपाईत असलेला त्यास कसा दिसत नाही!

हिं. करहि जाइ तपु सैलकुमारी। नारद कहा सो सत्य बिचारी ॥१॥
मातुपितहि पुनि यह मत भावा। तपु सुखप्रद दुख दोष नसावा ॥२॥

म. कर तप शैल-कुमारी जाउनि। नारद वचनां सत्यचि जाणुनि ॥१॥
रुचते हें मत ताता माते। दोष दुःख हरि तप सुखवातें ॥२॥

अर्थ :- हे शैलकन्ये! नारदांनी सांगितलेले अगदी सत्य आहे हे जाणून तू (वनात) जाऊन तप कर ॥ १ ॥ तुझ्या आईबापांना सुद्धा वाटते की तू तप करावेस; (कारण) तप दुःखदोषांचा नाश करून सुख देणारे आहे ॥ २ ॥

टीका.चौ. १- (१) जर कठीण तप करील तर शिव पती मिळेल, शिवाशिवाय दुसरा वर हिला नाही वगैरे जे नारदांनी सांगितले ती नारदवचने. नारदांच्या वचनावर पूर्ण विश्वासयुक्त श्रध्दा ठेवून तप कर हे सार सांगितले. (२) जाउनि - सुंदर एकान्त पवित्र विपिनात जाऊन तप कर; घरी राहून केलेल्या तपाचा उपयोग होणार नाही. उमेने वना-विपिना -चा उल्लेख मुद्दाम गाळला असावा. मातेला दुःख होऊ नये हा त्यात हेतू!

तपोवन शब्दच तपश्चर्येच्या स्थानाची यथार्थ कल्पना देण्यास पुरेसा आहे. तप एकट्याने करावे असा नियम आहे. एकस्तपो द्विरध्यायी त्रिभिर्गीतं चतुष्पथः॥ तप एकट्याने करावे, अध्ययनास दोघे असावेत, गायनास तिघे व प्रवासात (पायी) चार असावेत. (२) शैलकुमारी - तू शैलाची कुमारिका आहेस; शिला जशी थंडी वारा ऊन्ह पाऊस इत्यादि सर्व सहन करते व अगदी अचल, स्थिर असते तशी तू तपश्चर्या कर. (क) शिला कठीण, निर्भय, नीरस असते तशी तू कोणाविषयी ममता न बाळगता मन अगदी कठीण कर, नारद वचनावर निष्ठा ठेवून कोणाचे भय बाळगू नकोस व मन व इंद्रिये विषयरसविहीन कर.

चौ.२. (१) वनात जाऊन तप करण्यास मुलांच्यासारख्या मुली, या युगातल्या तरी स्वतंत्र नाहीत, आईबापांनी नको म्हटले तर? 'पिता रक्षति कौमारे' हे खरे आहे, पण तुझ्या आईबापांच्याच मनात आहे की तू तप करावेस; त्यांचा विरोध होणार नाही. (क) हे ऐकून

मेना अगदी चकित झाली असेल! कारण ह्या गोष्टी रात्री एकान्तात ठरल्या, तेव्हा तिसरे कोणी नव्हते; भिंतीला कान लावणारं आमच्या येथे कोणी नाही. मेनेची पूर्ण खात्री झाली की स्वप्न अगदी खरे आहे.

(२) काही वाचकांस वाटले की ह्या 'भट्ट कवींच्या डोक्यातील केवळ लट्ठ कल्पना आहेत!' पण हे अज्ञान, ही कूपमंडूकवृत्ती आहे. जे आपणांस करता येत नाही, जे अनुभवले नाही ते खोटे, ते बनावट, त्या कविकल्पना, ते जगात असू शकत नाही असे वाटण्यासारखा आत्मघातकीपणा दुसरा नाही, शंकर, नारद, स्वप्नात जाऊन संदेश देऊ शकतील यात काहीच आश्चर्य नाही. आज सुद्धा अशी माणसे आहेत की न पाहिलेल्या ठिकाणी (फक्त नाव माहीत असलेल्या) चित्ताने संकल्पाने जाऊन ज्या कोणास संदेश द्यावयाचा असेल तो जागृतीत किंवा स्वप्नात देऊ शकतात. देणाराच्या रूपवेषादिकांचा अनुभव स्वप्नात किंवा जागृतीत त्या व्यक्तीस येतो. संदेश ऐकू येतो, क्रिया केलेल्या दिसतात; मात्र हे ग्रहण करण्याची पात्रता त्या ग्राहक व्यक्तीत असावी लागते. कित्येक वेळी हे संदेश उशीरा मिळतात. कित्येक वेळा अदृष्ट सिध्द पुरुष हे करीत असतात. ज्या संतांवर किंवा व्यक्तींवर त्या आर्त व्यक्तीची श्रध्दा असेल किंवा बसवावयाची, दृढ करावयाची असेल त्या व्यक्तीच्या रूपाने सिध्द हे कार्य करीत असतात; व त्यांस प्रेरणा श्रीहरीची असते.

(३) दोष दुःख हरि तप सुखदातें - शंकरांच्या ठिकाणी ११ दोष आहेत असे जे मेनेला वाटत होते त्याचे निरसन करणे हा या संदेशात हेतू आहे. (क) गूढभाव हा आहे की तू पूर्वजन्मी शंकरांचा अपमानरूपी महादोष केलास, त्यामुळे तुला कैलासाहून च्युत व्हावे लागले; पतिवियोग दुःख सहन करावे लागले व करीत आहेस;॥ जन्म दुःखाचा डोंगर घ्यावा लागला हे त्या दोषांचेच फळ आहे. तपाने दोषांचा नाश झाला की दुःखाचे मूळ कारणच नष्ट होईल व मग सुखप्राप्ती सहज आहेच.

(४) येथे ज्या तपाचे विवरण चालले आहे ते सात्त्विक व शुध्द सात्त्विक तप जाणावे. राजस तपाने तात्कालिक दुःख नाश झालेसे दिसेल व अशाश्वत नश्वर सुखाची प्राप्ती होईल. ज्ञान व प्रेमभक्ती यांच्या समतोल समन्वयाशिवाय दुःखाचा आत्यंतिक नाश व चिरंतन सुखाची प्राप्ती होऊ शकत नाही. (क) तपाचे सात्त्विक, राजस, तामस व कायिक वाचिक मानसिक असे भेद आहेत. तामसी तप अधोगतीला नेणारे आहे, राजस तप नश्वर सुखभोगाची व नश्वर स्वर्गभोगाची प्राप्ती करून देणारे आहे. सात्त्विक तपच खरे सुखदायक असते. ज्ञानमयं तपः, सत्यमेव परं तपः, प्राणायामः परं तपः इत्यादी सर्व व्याख्या मिळूनच सात्त्विक तप होते. यम नियमांचे पालन, द्वंद्वसहिष्णुता, आहार, निद्रा, तंद्रा, आलस्य, शोक, मोह यांचा जय इत्यादी अनेक गोष्टी तपात अंतर्भूत होतात. 'शरीर शोषणं तपः' हे ध्येय नाही, हा तपाचा शरीरावर होणारा स्वाभाविक परिणाम आहे. 'कृशता तपस्विनां' भूषण आहे. पण ध्येय नाही. भ.गी. अ.१७/१४-१९ श्लोक व त्यावरील वामनी यथार्थ दीपिका व ज्ञानेश्वरी पाहावी. स्व.स्व. वर्णाश्रम-जाति-कुल-धर्मांचे यमनियमपूर्वक कसोशीने व निष्ठेने

पालन हा सर्व तपाचा पाया आहे. तपाविषयी येथे इतके पुरे. आणखी उपदेश काय मिळाला पाहा:-

हिं. तपबल रचइ प्रपंच बिधाता । तपबल बिष्नु सकल जग त्राता ॥३॥
तपबल संभु करहिं संघारा । तपबल सेषु धरइ महिभारा ॥४॥
तप अधार सब सृष्टि भवानी । करहि जाइ तपु अस जियँ जानी ॥५॥

म. तपोबलें रचि विश्व विधाता । विष्णु तपबलें जगतां त्राता ॥३॥
तपोबलें करि हर संहारा । शेष तपबलें धरि महिभारा ॥४॥
सृष्टिस तप आधार भवानी । जाउनि तप कर धर हें ध्यानीं॥५॥

अर्थ :- तपाच्या बळावरच विधाता (ब्रह्मदेव) विश्वाची रचना करतात; तपाच्या बळानेच विष्णू सर्व भुवनांचे रक्षण-पालन करतात ॥ ३ ॥ तपाच्या बळानेच हर (शंभु) जगाचा संहार करतात व तपोबळानेच शेष महीचा भार धारण करू शकतो ॥ ४ ॥ सृष्टी तपाच्या आधारावरच (चालली) आहे; म्हणून हे भवानी! हे ध्यानात ठेवून तू जाऊन तप कर. ॥ ५ ॥

टीका :- चौ.३- (१) मागे विधी, विधाता, कर्ता हे शब्द विशेषार्थाने रामचंद्रांबद्दल वापरले असले तरी येथे सामान्य अर्थ ब्रह्मदेव हाच आहे. कारण येथे त्रिदेवांचा क्रमाने उल्लेख आहे. विधाता = ब्रह्मदेवाची उत्पत्ती नाभिकमलापासून झाल्यावर, सृष्टिरचना कशी करावी हे त्यास समजेना, तेव्हा त्यांनी देवांची शतवर्षे तप केले, तरीपण पुन्हा तप करण्याची आज्ञा त्यास झाली. त्या प्रमाणे केल्यावर विश्वरचना कशी करावी हे त्यास आपोआप समजले; (भाग. ३ । ९-१० पहा.) (३) 'सृजामि तपसैवेदं ग्रसामितपसा पुनः। विभर्मि तपसा विश्वं वीर्यं मे दुश्चरं तपः' असे विष्णूंनी म्हटले आहे.

चौ.४-५ : (१) जी गोष्ट ब्रह्मदेव व विष्णू यांची तीच शंकर व शेष यांची. वरील विष्णुवचनात 'ग्रसामि तपसा पुनः' हे सांगितले आहे. व 'विभर्मि' -धारण करतो हे पण आहेच. या सर्व गोष्टी येथे सांगण्यांत हेतू इतकाच आहे की विश्वाच्या उत्पत्ती, स्थिती, प्रलयांचे कार्य करण्याची शक्ती सुद्धा तपश्चर्येने प्राप्त होते; मग शंकरांना पती म्हणून प्राप्त करणे घडेल यात नवल काय ?

(२) विश्वामित्रांनी ब्रह्मदेवाच्या सृष्टीसारखी प्रतिसृष्टी निर्माण करण्यास आरंभही केला होता हे प्रसिध्द आहे. ती शक्ती त्यांना तपानेच मिळाली होती. वृक्ष-वनस्पती वर्गात त्या विश्वामित्र सृष्टीतील पुष्कळ नमुने आजही विद्यमान आहेत.

(३) उत्पत्ती, पालन व संहार या तीन शक्तींवरच हे विश्वचक्र सतत चालू आहे. म्हणून सारांश रूपाने सांगितले की सर्व सृष्टीला तपाचाच आधार आहे. कोणतेही कार्य तपश्चर्या - कष्ट - केल्याशिवाय होत नाही. कोणतीही विद्या आत्मसात करण्यास दृढ अभ्यासरूपी तप करावे लागते हे प्रत्यक्षच दिसते. साध्य जितके कठीण असेल तितके कठीण तप करावे

लागते. व्यावहारिक तपाचे स्वरूप वेगवेगळे असते, इतकेच. (४) ल.ठे.-या देवादिकांना तपश्चर्येने जी शक्ती मिळते ती मात्र दैवाधिदेव प्रभुरामचंद्रांच्या कृपेने हे मात्र विसरू नये. 'बळें जयाच्या विधि हरि ईश। पालति सृजति हरति दशशीश!॥ जयाबळें दशशतमुख धरि शिरिं। अंडकोश समेत कानन गिरि॥' (५।२१।५-६).

(५) भवानी! या शब्दात ध्वनितार्थ आहे असे मानण्याचे कारण नाही. हे उपसंहारातील वचन आहे. शैलकुमारी! म्हणून उपक्रम केला आहे. नारदाच्या वचनांस खरे मान असे स्वप्नात सांगितले आहे. 'नाम उमा अंबिका भवानी' असे नारदांनीच भवानी नाव आधीच जाहीर केले आहे; म्हणून या शब्दाने नारदांचे कोणते भाषण हे सुचविले इतकेच. आता स्वप्न श्रवणाचा परिणाम सांगतात:-

हिं. सुनत बचन बिसमित महतारी। सपन सुनायउ गिरिहि हँकारी ॥६॥
मातु पितहि बहुबिधि समुझाई। चलीं उमा तपहित हरषाई ॥७॥
प्रिय परिवार पिता अरु माता। भए बिकल मुख आवन बाता ॥८॥

म. माता विस्मित वचना ऐकुनि। सांगे स्वप्न गिरिस बोलावुनि ॥६॥
समजाउनि बहु ताता माते। हर्षें गेली उमा तपातें ॥७॥
प्रिय परिवार पिता नी जननी। होति विकल वच नुमटे वदनीं ॥८॥

अर्थ :- पार्वतीचे भाषण ऐकून तिची आई आश्चर्यचकित झाली; व गिरीला बोलावून आणवून सगळे स्वप्न त्यांचे कानी घातले. ॥ ६ ॥ (मग) आईबापांची पुष्कळ समजूत घालून, हर्षित होऊन (हर्षाने) उमा तपासाठी निघून गेली. ॥ ७ ॥ सगळा प्रिय परिवार पिता व माता (शोकाने) व्याकूळ झाली व त्यांच्या तोंडातून शब्द सुद्धा निघेना. ॥ ८ ॥

टीका :- चौ.६- (१) मातेच्या आश्चर्याचे एक कारण मागेच सांगितले आहे. (चौ.२ पाहा) येथे आश्चर्य वाटण्याचे मुख्य कारण म्हणजे ७/८ वर्षांची पोर, काहीही वाईट न वाटता तपश्चर्येच्या गोष्टी सांगत आहे व निर्भयपणे एकटी तपास जाण्यास तयार झाली आहे हे आहे. काल नारद आल्यापासून सर्वच गोष्टी एकामागून एक आश्चर्यकारक घडल्या. दुसरे आश्चर्य हे की जे कार्य करण्यास ती आली होती ते परभारे बिनबोभाट झाले! हेच आश्चर्य वाटले. 'स्मर की श्री भगवान' असे त्यांनी सांगितल्यावर मी थोडेसे स्मरण केले न केले तोच सर्व गोष्टी कशा अचानक घडल्या! लगेच तिने गिरीला बोलावणे पाठविले व ते आले. या गोष्टी किती त्वरेने घडल्या हे कवींनी मोठ्या युक्तीने सुचविले आहे.

बोलावल्याचा उल्लेख केला, पण गिरी आले हा उल्लेख न करता एकदम स्वप्न सांगितल्याचा उल्लेख केला. ही त्वरा निदर्शनाची नाट्यकला आहे.

चौ. ७ - (१) स्वप्न सांगितल्याचा उल्लेख केल्यावर गिरी काय म्हणाले, त्यांना काय वाटले वगैरे न सांगता एकदम आईबापांची समजूत ८ वर्षांच्या मुलीने घातली असे सांगून मध्यंतरी काय घडले ते सुचविले (क) स्वप्न ऐकण्यापूर्वी गिरीश होते ते तत्काळ 'गिरि'

झाले. पण हे नुसत्या स्वप्न ऐकण्याने होणार नाही. स्वप्न ऐकून मातेला दुःख शोकादी काही झाले नाही; आता आईबापांची समजूत मुलीने घालण्याची पाळी आली. यावरून ठरले की मेनेने स्वप्न सांगितले आणि लगेच पार्वती तपासाठी जाण्यास निघाली. त्या बरोबर ज्या गिरीशाने बायकोची समजूत घालून तिला पाठविली होती तो फार विव्हळ झाला, स्वतःवर स्वतःची ईशता चालेना म्हणून कवींनी 'गिरि' म्हटले. अपत्य-स्नेहपाश अतिकोमल पण मोठमोठ्या ईशांना - समर्थांना सुद्धा दीन बनवितात!

(२) समजाउनि ताता माते - 'आई! बाबा! का उगाच वाईट वाटून घेता, ही वेळ का आहे वाईट वाटून घेण्याची, मी कुठे परदेशात का जात आहे, येथेच कुठेतरी जवळपास एकान्त स्थान पाहून राहीन. नारदांच्या आशीर्वादबलाने मला कसलेही भय, बाधा, त्रास, होणार नाही. मी लहान असल्ये तरी ध्रुव बालकाएवढी तर नाहीना; तुमच्या आशीर्वादाने मी निश्चिंत राहीन, वगैरे वगैरे सांगून नमस्कार करून तडक चालू लागली. वनगमनसमयी श्रीरघुवीराने दशरथांची समजूत घातली आहे, पण जा, नको जाऊ, आशीर्वाद इत्यादींची वाट न पाहता रघुवीर असे हर्षाने निघाले तशीच उमा निघाली. तिलाही हर्ष झाला आहे की एकदाची यांच्या जाळ्यातून सुटले व आता तप केले की नारदांच्या आशीर्वादाने मनोरथ सिध्दीस जाणार. आठ वर्षांची राजकन्या अशी तपाला गेली. शहाणपण व तेज इत्यादी सद्गुण वयावर अवलंबून नसतात हे पुन्हा ठरले,

(३) उमा :- हा शब्द पार्वतीलाच मानसात वापरला नसून पार्वती जन्मापूर्वी लाखो वर्षे तो सतीला ही वापरला जात होता. 'लछमण बधे उमाकृत वेषा' (५३।१) हे मानसातील वचनच आहे; त्यामुळे शिवपुराण, पद्मपुराण, कुमारसंभव इत्यादी ग्रंथात दिलेली उमा शब्दाची व्याख्या व तपश्चर्येस जातानाच तिला उमा नाव मिळाले व का मिळाले इत्यादी वर्णन मानसविरोधी असल्याने येथे ग्रहण करता येत नाही. तपश्चर्येस जाण्यास निघण्यापूर्वी पार्वतीला मानसात ६५।७; ६७।२; ६८।१; ६८।४; व ७१।४ इतक्या ठिकाणी उमा शब्द वापरला आहे. येथे ७३।७ मध्ये उमा तपासाठी निघाली आहे. उमा निघाली तेव्हा इतर सर्वांची वाणीच रुध्द झाली आहे. (मानसातील कथेत).

चौ.८- (१) माता पिता प्रिय परिवार, सखी इत्यादी सर्व उमा विरहाने इतकी व्याकूळ झाली आहेत की कोणाच्या मुखातून एक अक्षर बाहेर पडले नाही! हाही हरिमायेचाच प्रभाव! अन्यथा मातेने मोहाला बळी पडून नको म्हटले असते कदाचित. त्यांचे पायही चालेनात, तेव्हा नेत्र मात्र तिच्या पाठोपाठ ती दिसत होती तोपर्यंत गेले! मानसातील उमा पार्वती, एकटी गेली आहे, सखीला नेली नाही हे लक्षात ठेवावे.

ल. ठे. - पार्वतीने हिमालयाच्या ज्या अत्युच्च शिखरावर तपश्चर्या केली तेच आज गौरीशंकर नावाने ओळखले जाते असे पुढील शिवपुराण श्लोकावरून ठरते. पार्वतीने तप करण्यापूर्वी त्याचे नाव शृंगितीर्थ होते; गौरीने तप केले म्हणून गौरीशिखर नाव पडले गौरीशिखराचा अर्थ पुढे गौरीशंकर शब्दाने अधिक स्पष्ट केला गेला, जेथे गौरीला शंकर प्राप्तीचा वर मिळाला ते गौरीशंकर शिखर. 'तपश्चकार सा तत्र शृङ्गितीर्थे महोत्तमे।

गौरी शिखरनामासीत्तत्तपः करणाद्धि, तत्' (शि.पु.मा.पी. मधून) यातील महोत्तम - सर्वात मोठे, श्रेष्ठ हे गौरीशंकर शिखराशिवाय इतर कोणत्याही शिखरास अद्यापही लागू नाही.

हिं.दो. वेदसिरा मुनि आइ तब सबहि कहा समुझाइ ।।
पारबती महिमा सुनत रहे प्रबोधहि पाइ ।।७३।।

म.दो. समजाविति सकलां मुनि वेदशिरा येऊन ।।
पार्वति महिमा परिसुनी राहति बोध ठसून ।।७३।।

अर्थ :- तेव्हा वेदशिरा नावाचे मुनी तेथे आले व त्यांनी सर्वांची समजूत घातली; पार्वतीचा महिमा ऐकून, त्यांनी केलेला उपदेश सर्वांच्या हृदयात ठसला व सर्व जण (घरी) राहिली. ॥ ७३ ॥

टीका.दो.७३- (१) वेदशिरामुनि - (भाग स्कंध ४ । १ । ४३-४५) महाभाग्यशाली भृगुऋषींची पत्नी ख्याती; तिला धाता व विधाता हे दोन पुत्र; मेरूची मुलगी आयति धात्याला व नियती विधात्याला दिली होती. नियती-विधातापुत्र प्राण व आयति व धाता यांचा पुत्र मृकंड; मृकंडाचा मुलगा मार्कंडेय व प्राणाचा मुलगा वेदशिरा. भृगु विधाता प्राण-वेदशिरा, अशी ही एक परंपरा व भृगु, धाता, मृकंड व मार्कंडेय ही दुसरी परंपरा या प्रमाणे साधार ठरले की वेदशिरामुनी भृगु ऋषींचा पणतू. (मा.पी.मधील मतें मुद्दाम पाहावीत.) (२) समजूत कोणत्या आधारावर घातली हे 'पार्वतिमहिमा परिसुनि' याने सुचवून ठेवले आहे. पार्वती कोण काय, पूर्वी कोण होती वगैरे सर्व आध्यात्मिक रहस्य सांगितले, ती जगदंबा भवानी शिवशक्तीच आहे, तिला कसले भय? तिचे स्मरण करीत घरी स्वस्थ राहा. तिच्याकडे कोणी जाऊ नका किंवा कोणास पाठवू नका. ती लौकरच तपःसिध्दी मिळवून कृतार्थ होऊन परत येईल इत्यादी सांगितले. (क) वेदशिरामुनीला अगदी ऐन वेळी कोणी पाठविले? नारद ब्रह्मलोकास गेले; पुढे काय होणार मजा ती जाणून ब्रह्मदेव, नारद व वेदशिरा अशी ही प्रेरणा आली असावी. पार्वती तपश्चर्या प्रकरणातील हा दुसरा प्रवेश येथे समाप्त झाला. आता आपणांस पार्वती दिसेल.

हिं. उर धरि उमा प्रानपति चरना । जाइ बिपिन लागीं तप करना ।।१।।
अति सुकुमार न तनु तप जोगू । पति पद सुमिरि तजेउ सब भोगू ।।२।।
नित नव चरन उपज अनुरागा । बिसरी देह तपहि मनु लागा ।।३।।

म. धरि उरिं उमा प्राणपति चरणां । गत वनिं लागे तप-आचरणा ।।१।।
अति कोमल तनु योग्य तपा ना । स्मरुनि पतिपदां त्यजि भोगांनां ।।२।।
नित्य अधिक मन पदिं अनुरागें । विसरे देह तपीं मन लागे ।।३।।

अर्थ - उमा वनात गेली व आपल्या प्राणपतीच्या (शिवाच्या) चरणांना हृदयात धारण करून तपाचरण - तपश्चर्या करू लागली ॥ १ ॥ तिची तनू अतिकोमल असल्याने तप करण्यास योग्य नव्हती तरी तिने पदांचे स्मरण करून भोगांचा त्याग केला. ॥ २ ॥ तिच्या मनात पतिपद प्रेम रोज अधिकाधिक वाढू लागले; व देहाचा विसर पडत जाऊन मन अधिकाधिक तपात लागू लागले. ॥ ३ ॥

टीका चौ.१- (१) धरि उरँ उमा प्राणपतिचरणां - प्राणपतीच्या चरणाचे ध्यान करू लागली. प्राणपती शिव आहेत हे नारदवचनाने ठरले आहे. ज्या देवतेच्या प्रसन्नतेसाठी तपानुष्ठान करावयाचे त्या देवतेचे आधी ध्यान करून मग अनुष्ठानास आरंभ करावयाचा असतो. तसेच उमेने केले. (क) प्राणपती म्हणण्यात भाव हा की एकतर शिवपती मिळतील नाहीतर तप करताना प्राण जाईल 'अर्थं वा साधयामि देहं वा पातयामि' अशा निश्चयाने प्रारंभ केला. (ख) चरण शब्दाने सुचविले की सेव्य सेवक भावनेने, आपणास शंकरांची दासी, किंकरी मानून ध्यान करू लागली. ध्यान शिवस्वरूपाचे करू लागली.

चौ.(२) अतिकोमल तनू वयाने लहान असून सहज सुंदर आहे म्हणून अति कोमल आहे. (क) तनु = शरीर व कृश. तन्वंगी असणे हे स्त्रीसौंदर्याचे एक लक्षण आहे. भाव हा की, आधी वय कोवळे, त्यात अतिकोमल शरीर आणि तेही आरंभीच कृश होते. तनु=विरल, अल्प, कृशं (हैमः). सर्वप्रकारेच तपश्चर्येला अयोग्य असे शरीर असून त्याची पर्वा केली नाही. तपाची तीव्रता हळूहळू कशी वाढली हे येथून पुढे दिसते.

पार्वती-तपस्या वर्णन

(शि.पुराण ज्ञानसंहिता अध्याय १२)

मानसविरोधी नसलेला भागच खालील अवतरणांतून येथे घ्यावयाचा आहे:-

। सखीभ्यां संयुतातत्र तपस्तप्तुमुपाययौ । हित्वाऽऽभरणान्यनेकानि वस्त्राणि विविधानिच ॥ १९ ॥ वल्कलंच तदा धृत्वा मौंजीं बध्वा सुशोभिताम् । (हे वर्णन प.पुराणातही आहे.) हित्वाऽऽहारं तदा चर्म मृगस्य परमं शुभम् ॥ २० ॥ जगाम तपसे तत्र शृंगे स्यात्तीर्थ मुत्तमम्। गौरीशिखरनामासीत्तपसः कारणादिह ॥ २१ ॥ सुंदराश्च द्रुमास्तत्र पवित्रा फलभाजिनः। भूमिशुद्धिं ततः कृत्वा विधाय वेदिकां शुभाम् ॥ २२ ॥ तया तपः समारब्धं मुनीनामपिदुष्करम् ॥ चांचल्यं तदाऽऽस्थाप्य शरीरस्य विशेषतः ॥ २३ ॥ सूर्ये दृष्टिं समाक्षिप्त्वाथकार परमंतपः ॥ दीप्तानांच तथाग्नीनां मध्ये स्थित्वा तु घर्मके ॥ २४ ॥ वर्षासु सलिले स्थित्वा शीते जल-समीपगा ॥ एवं तपः प्रकुर्वाणा वृक्षानारोपयत्सदा ॥ २५ ॥ सिंचती प्रत्यहं तत्र ह्यातिथ्यं चाप्य कल्पयत् ॥ वाताश्चैव तथा शीतौ वृष्टिश्च विविधा तदा ॥ २६ ॥ दुःखंच विविधंतत्र गणितं न तया तथा ॥ तथा तपस्तया तप्तं मुनिभिश्च सुदुष्करम् ॥ २७ ॥ श्रुत्वा तु ऋषयस्तत्र विस्मयं परमंगताः ॥ दर्शनार्थं समाजग्मुः कीदृक्तपं

तपोऽ नया ॥ २८ ॥ महतां धर्म वृद्धेषु गमनं श्रेय उच्यते ॥ प्रमाणं वयसो नास्ति मान्यो धर्मः सदा बुधैः ॥ २९ ॥ श्रुत्वा दृष्ट्वा तपतस्याः 'किमन्यैः क्रियते तपः ॥ जल्पंतस्ते तदा तत्र कठिनांगाश्चये पुनः ॥ ३० ॥ अध्याय १३ पार्वत्या वै तपस्तप्तं दारुणं लोक शोषणम् ॥ ४ ॥ अपूर्वदृष्टं नो भावि देव दानव दुर्लभम् ॥ प्रीतो भव त्वमस्माकं कुरु कार्यं सदाशिव ॥ ५ ॥

(हे श्लोक मानस पीयुष मधून घेतलेले नाहीत.) या श्लोकांचा अर्थ देण्याची जरूरी नाही. कारण, ही तपश्चर्या केवळ बाह्य शारीरिक कष्ट सोसण्याचीच आहे. यात पतिपदांचे ध्यान व योग, समाधी इत्यादींचा उल्लेख मुळीच नाही. पंचाग्नी साधनादी बाह्य तपाचेच हे वर्णन आहे.

(२) स्मरुनि पतिपदां त्यजि भोगानां - उंची वस्त्रे, दागदागिने, फुले, माळा, अत्तरे इत्यादी सर्व भोग वर्ज्य केले; वल्कले धारण केली. कमरेला रत्नखचित मेखला (कमरपट्टा) होता, ती टाकून कुशांची मुंज दर्भाची मेखला धारण केली इत्यादी भाग वरील अवतरणातून ग्राह्य आहे. (क) भोगत्याग करण्याचे कारण हे की पतिविरहित राहून भोग भोगणे योग्य नाही. 'भोग रोगसम, भूषण भारहि । यमयातना सदृश संसारहि' (२ । ६५ । ५) असे उमेला वाटू लागले; पूर्वीही वाटत होते पण गिरिराजाची कन्या बनल्यामुळे करता येत नव्हते ते आता केले. म्हणूनच म्हटले की स्मरुनि पतिपदां त्यजि भोगानां.

चौ.३- (१) भोगांचा त्याग केला तसतसे प्रेम वाढत चालले. दाखविले की विषयभोगासक्ती जसजशी कमी होईल व भगवत्स्मरण व ध्यान जसजसे वाढेल तसतसे प्रेम वाढत जाईल. प्रेम करणे हा मनाचा स्वभाव आहे; पण ते चंचल असल्याने कोणत्याही एकाच वस्तूवर दृढ, सतत प्रेम करणे त्यास जमत नाही, रुचत नाही. नित्य नाविन्य त्यास आवडते. हा त्याचा स्वभाव पालटण्याचा दुःखपरिणामी बाह्यविषयत्याग हळूहळू बलात्काराने करीत, शाश्वत वस्तूच्या चिंतनात, ध्यानात, स्मरणात त्यास लावण्याचा प्रयत्न संत-वचनांवर दृढ विश्वास ठेवून करावा लागतो; यालाच परमार्थ साधन, तप असे म्हणणे योग्य, हे येथे दाखविले आहे हे शिवपुराणवचनांत नाही.

(२) विसरे देह तपीं मन लागे - देहावरील प्रेम व विषयांवरील प्रेम कमी झाल्याशिवाय जागृतीत देहाचा विसर पडत नाही. हटयोगाने जरी काही काळ विसर पडल्यासारखे दिसले तरी ते केवळ गुंगीचे औषध देऊन देहविस्मृती निर्माण करण्यासारखे आहे. मन एकदेशी आहे. एकाचवेळी दोन वस्तूंवर प्रेम करणे शक्य नसते. एकावरील कमी झाले की दुसऱ्यावर वाढते, ते वाढले म्हणजे पहिल्यावरील आणखी कमी होते; तसे उमेचे होऊ लागले हे 'तपी मन लागे' याने सुचविले. पतिरूपाचे-शिवाचे ध्यान, मानसपूजा, त्यांच्या गुणांचे चिंतन, व नामस्मरण हेच तिचे अंतरंग तप मुख्य आहे. शरीर, सप्तधातू व चित्त शुद्ध झाल्याशिवाय अंतरंग साधनांत मन रमत - लागत - नाही; म्हणून प्रथम बहिरंगतपाचाही अभ्यास करावा लागतो, किंवा दोन्ही बरोबरच अभ्यासावी लागतात. मन एकीकडे लागले म्हणजे दुसरीकडला विसर पडतो ही सर्वांच्या अनुभवाची गोष्ट आहे. बायकोकडे लागले म्हणजे आईबापांना

किंमत, मान राहात नाही; पुत्राकडे लागले की पतीला पत्नीचे व पत्नीला पतीचे विस्मरण होते. इ.इ.

(क) आहार (विषयसेवन) - सात्त्विक, शुद्ध व सूक्ष्म असेल तरच मन शुद्ध व सूक्ष्म होते. आहार शुद्धी सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ स्थिरा बुद्धिः असा क्रम आहे; म्हणून आधी कार्य सांगून मग कारण सांगतात. देहाचा विसर पडण्याइतके पतिप्रेम वाढण्यास आहारनियंत्रणादी बहिरंग तपाचा व ध्यानमानसपूजादी अंतरंग तपाचा उमेने उपयोग केला. ध्यानात स्थिरता येण्यास आहारशुद्धी व नियमन यांनी मन, चित्त शुद्ध केले ते कसे व किती काळ केले हेच पुढे वर्णिले आहे.

हिं. संवत सहस मूल फल खाए । सागु खाइ सत बरष गवाँए ॥४॥
कछु दिन भोजनु बारि बतासा । किए कठिन कछु दिन उपबासा ॥५॥
बेलपाती महि परइ सुखाई । तीनि सहस संबत सोइ खाई ॥६॥
पुनि परिहरेउ सुखानेउ परना । उमहि नाम तब भयउ अपरना ॥७॥

म. खाइ मूल फल वर्षे दशशत । शाक खात संवत्सर शत गत ॥४॥
किति दिन गेले जल-वातावर । करि उपवास कठिण किति वासर ॥५॥
बिल्वपत्र पडलेले वाळुनि । ते वर्षे त्रयसहस्र खाउनि ॥६॥
पुन्हा त्यागि ती शुष्कहि पर्णा । उमे नाम तैं पडे अपर्णा ॥७॥

अर्थ :- तिने एक हजार (दशशत =सहस-सहस्त्र) वर्षे फळमूळे खाऊन काढली, (नंतर) शंभर वर्षे (संवत्सर) भाजीपाला खाऊन संपविली. ॥ ४ ॥ काही दिवस पाण्यावर काढले व काही दिवस वायुभक्षण करून राहिली; (नंतर) काही दिवस कठीण उपवास केले. ॥ ५ ॥ जमिनीवर पडलेले, सुकलेले, बेलाचे पान खाऊन तिने तीन हजार वर्षे काढली. ॥ ६ ॥ पुन्हा तिने वाळलेले बिल्वपत्र (बेलाचे पान, पर्ण) खाण्याचेही सोडले; तेव्हा उमेला अपर्णा हे नाव पडले. ॥ ७ ॥

टीका चौ. - ४ आहारात बदल करताना तो हळूहळू करावा लागतो, नाहीतर शरीराला रोग होतो. म्हणून येथे सूक्ष्म सूक्ष्म व अधिकाधिक नीरस आहाराचे वर्णन क्रमशः केले आहे. (१) फळ म्हणजे काय याची व्याख्या मराठी वाचकांस आवश्यक वाटणार नाही अशी खात्री आहे; तथापि खाद्यपदार्थ असणाऱ्या फळांचे वर्णन पाहणे असेल तर मा.पी. मधे पाहावे. त्यांतच 'फल संज्ञा उनकी है जो पृथ्वीके ऊपर वृक्षोमें हो' ही व्याख्या वाटल्यास घ्यावी. वेलांना फळे येत नाहीत काय? द्राक्षे, कलिंगडे, टरबुजे ही वेलांनाच लागतात! उंबर व फणस यांना जमिनीत सुद्धा फळे येतात व या नेत्रांनी पाहिली आहेत. त्या उंबराला भुइउंबर म्हणतात. पाण्यात झाडाच्या मुळांना सुद्धा फळे लागतात; त्यांतील एकाला जलजांभूळ म्हणतात. (२) एक हजार वर्षे कंदमूळ फळे यापैकी जे मिळेल त्यावर घालविली. मग

त्यापेक्षा बेचव व नीरस पालेभाज्या (मुख्यतः माठ, तांदुळजा) खाऊन काळली.

चौ.५- (१) काही दिवस जलाहार केला. फक्त पाणी पिऊन राहिली. येथे दिवस, दिन शब्द स्पष्ट असुन त्याचा अर्थ १० वर्षे करणे व पुढील चरणातील दिन-वासर-यांचा अर्थ एक वर्ष करणे याला टीकाकारांची बाललीला म्हणण्यापेक्षा अधिक किंमत नाही. अनेक टीकाकारांनी हजार वर्षांचे अनुष्ठान मानून त्याचा दशांश शंभर, त्याचा दशांश १० व त्याचा दशांश १= ११११ हा रुद्र संख्येचा आकडा जमविण्यासाठी अनेक बालचेष्टा केल्या आहेत; त्यांना केवळ त्यांच्या कल्पनेचाच आधार! (क) कुमार संभवात वर्णन आहे की पार्वती जे पाणी पीत असे ते सुद्धा प्रयत्न न करता मिळाले तर पीत असे, (२) किति दिन वातावर गेले - काही दिवस पाणीसुद्धा न पिता नुसत्या हवेवर राहिली. म्हणजे निर्जल उपवास केले. (क) बतासा = वात वायू; हा शब्द मानसात आणखी एका ठिकाणी वापरला आहे; तेथे संदर्भावरून वारा, वायू हा अर्थ सहज समजण्यासारखा आहे व तेथे बतासा याचा अर्थ टीकाकारांनी वायू, यात हाच केला आहे. 'जब सो प्रभंजन उर गृह जाई । तबहिं दीप बिग्यान बुझाई ॥ ग्रंथि न छूटि मिटा सो प्रकासा । बुद्धि बिकल भइ विषय बतासा' (७।११८।१४) प्रभंजनाबद्दलच बतासा शब्द वापरला आहे; असे असून येथे कोणी टीकाकार बारिबतासा=पाण्याचे बत्तासे म्हणजे बुडबुडे अर्थ करतात! या निर्जल उपासात लिंबाचा रस, सोड्याचे पाणी वगैरे मात्र ती काही घेत नव्हती! (ख) नंतर काही दिवस वायुभक्षण करणे सुद्धा सोडले म्हणून त्यास कठीण उपवास म्हटले. याचा अर्थ या अल्पमतीप्रमाणे समाधी लावून बसली असा करणे भाग आहे. कारण इतर कोणत्याही दशेत वायुनिरोध होत नाही; निदान श्वासोच्छ्वासाने तरी वायू आत जाणारच. निर्विकल्प समाधीतच फक्त श्वासोच्छ्वास पूर्ण बंद असतो. सविकल्पसमाधीत किंचित श्वासोच्छ्वास असतोच. हवेशिवाय राहिली म्हणजे कशी? हृदयात चरण धारण केले म्हणजे काय केले? याचा उलगडा मात्र टीकाकारांनी मुळीच केला नाही. ११११, ३३३३, ९९९९ वर्षे हे आकडे दाखविण्यासाठी मात्र पृष्ठेच्या पृष्ठे भरली आहेत!

(३) तप अधिकाधिक कष्टतर करता करता येथे कळसापर्यंत पोचल्याचे दाखविल्यानंतर पुढील चौपाईत बिल्वपत्र भक्षणाला प्रारंभ केल्याचा उल्लेख आहे. त्यावरून हा ध्वनी निघतो की एवढे तप करून सुद्धा कार्यसिद्धी झाली नाही म्हणून पुन्हा तपास प्रारंभ केला. पाठ-वर्णन-क्रमापेक्षा अर्थक्रम श्रेष्ठ असतो हे जरी खरे असले तरी तुलसीदास म्हणजे काही प्रज्ञानानंद नाही की अर्थक्रमाला सोडून मुद्दाम किंवा मूर्खपणाने वर्णनक्रम बदलतील. तु.दासांच्या पार्वतीमंगल काव्यातही कंदमूल फल, जल, वायू, बिल्वपत्र व पर्णत्याग व त्यामुळे अपर्णा नाव अशा क्रमानेच वर्णन आहे. सातव्या चौपाईत पुनि=पुन्हा हा शब्द आहेच, शिवाय कुमार संभवात भरपूर आधार आहे. 'यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना न तावता लभ्यमंमस्त कांक्षितम्। तदानपेक्ष्य स्वशरीर-मार्दवं तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे'(सर्ग ५।१८) पूर्वी केलेल्या तपादिसमाधीने इच्छित फलप्राप्ती होईल असे वाटेना म्हणून पुन्हा तिने पहिल्यापेक्षा अधिक कठोर तप, आपल्या कोमलशरीराचा विचार सोडून करण्यास प्रारंभ

केला. या श्लोकात समाधिना असा समाधीचा उल्लेख स्पष्ट आहे. ही समाधी सगुण ध्यानातील आहे एवढे मात्र विसरून भागणार नाही; आणि शिवाचे ध्यान ती हृदयात करीत होती हेही विसरून चालणार नाही. तपश्चर्येचा हा पहिला हप्ता समाधीपर्यंत नेला. दुसरा हप्ता यापेक्षा अधिक कडक तपाने सुरू होतो.

चौ.६- (१) 'बिल्वपत्र पडलेले वाळुनि । ते वर्षे त्रय सहस्र खाउनि' - मुळात सुद्धा परइ, व सोइ (तेंच) असे एकवचनाचे प्रयोग आहेत व क्रियापद खाई=खाल्ले असे एकवचनीच आहे, खाईं असे अनेकवचनी नाही. अर्थ हा की रोज फक्त एक बिल्वपत्र (त्रिदळ) खात असे. हा क्रम तीन हजार वर्षे चालला. समाधी लावून बसण्यापेक्षा हे करणे अधिक कष्टदायक व शरीरास क्षीण करणारे आहे. समाधीत शरीर क्षीण होत नाही. पूर्वतपापेक्षा हे अधिक कठीण व अधिक काळ केलेले तप आहे हे कुमारसंभवानुसार दाखविले. एवढे करूनही ध्येयसिद्धी होत नाही असे पाहून :-

चौ.७- (१) ते, सुकलेले बिल्वपत्र खाणे सुद्धा सोडले, समाधी लावली नाही, जलाहारही नाही. पाणी पीत होती असा उल्लेख पद्मपुराण, शिवपुराण, स्कंदपुराण, कुमारसंभव इत्यादी ग्रंथांत नाही; तसाच येथे नाही यावरून पीत नव्हती हे ठरले. (क) प्रथम १००० व १०० वर्षे व काही दिवस + काही दिवस + काही काळ + ३००० वर्षे + अनिश्चित काळ इतकी तपश्चर्या केली. अद्याप शंकर प्रसन्न झाले नाहीत असे पाहून परमकृपाळू शरणागतवत्सल, प्रभू रामचंद्रांस तिची दया आली, त्यामुळे काय होते पाहा :-

हिं. देखि उमहि तप खीन सरीरा । ब्रह्म गिरा भै गगन गभीरा ॥८॥

हिं.दो. भयउ मनोरथ सुफल तव सुनु गिरिराज कुमारि ॥
परिहरु दुसह कलेस सब अब मिलिहहिं त्रिपुरारि ॥७४॥

म. क्षीण बघुनि अति उमा-शरीरा ब्रह्मगिरा गगनी गंभीरा ॥८॥

म.दो. सुफल मनोरथ होइ तव श्रुणु गिरिराज कुमारि ॥
क्लेशां दुःसह थांबवी मिळति अतां त्रिपुरारि ॥७४॥

अर्थ - उमेचे शरीर तपाने अतिक्षीण झालेले पाहून आकाशात गंभीर ब्रह्मवाणी झाली (की)- ॥ ८ ॥ हे गिरिराज कुमारी! ऐक! तुझा मनोरथ पूर्ण झाला (असे समज); व दुःसह क्लेश पुरे कर, आता (तुला) त्रिपुरारींची प्राप्ती होईल. ॥ ७४ ॥

टीका.चौ.८ - (१) क्षीण बघुनि ... ज्यांनी आकाशवाणीने सांगितले त्यांनाच दिसले - कळले असले पाहिजे. 'प्रभु सर्वज्ञ दास निज जाणति । नृपराणी तापस अनन्य गति ॥ माग माग वर होइ नभगिरा । मिश्र कृपामृत परम गंभिरा' (१ । १४५ । ५-६) प्रभू रामचंद्रांनी विचार करून पाहिला की एवढी कठोर तपश्चर्या केली तरी, माझे परमविरागी,

प्राणप्रिय, परमभक्त शिव हिची काही दाद घेत नाहीत; व घेतील असे दिसत नाही. कारण निश्चयाचा महामेरु आहेत ते! ते काय उमेच्या तपाला वश होणार! तेव्हा आता ही कामगिरी आपल्यालाच तडीस लावली पाहिजे. नाही तर माझ्या नारदाचे वचन खोटे ठरेल; ही आता इतकी क्षीण झाली आहे की 'अस्थिमात्र तनु होउनि राही । तरि पीडा मनिं मनाग नाही' (१।१४५।४ पहा; मनुशतरूपा) हिने जर तप चालू ठेवले तर ती नारीतनु टिकाव धरणार नाही, तपश्चर्येवरील लोकांचा विश्वास उडेल व नारदाचा आशीर्वाद खोटा ठरेल! मरताना तिने केलेली इच्छा पूर्ण होणार नाही व शास्त्रमर्यादा भंग होईल; इत्यादी विचार करून प्रथम तप थांबविण्याची आज्ञा भवानीला आकाशवाणीने दिली.

(२) ब्रह्मगिरा = ब्रह्मवाणी; याचे अर्थ ब्रह्मदेवाची वाणी, वेद (=ब्रह्म) वाणी, ब्राह्मणाची वाणी व ब्रह्म=राम, रामाची वाणी, इत्यादी अनेक होऊ शकतील; पण येथे 'ते ब्रह्म सर्वग राम' (१।५१छंद) शिव वचन आहे, म्हणून ब्रह्मवाणी = भगवान रामचंद्राची वाणी हाच अर्थ आहे, कारण पार्वतीला आज्ञा वगैरे देऊन हा विवाह जमविण्याची मध्यस्थी करण्यासाठी प्रभू रामच शिवाकडे लगेच गेले आहेत. ब्रह्मदेवाने ती मध्यस्थी केलेली नाही. मानसात झालेल्या आकाशवाणीत ब्रह्मदेवाने एकदाही आकाशवाणीने कोणास काही सांगितले नाही. 'मानसांत नभोवाणी' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पाहावे.

(३) गंभीरा - खूप मोठ्या आवाजाने केलेली. उमा शिवध्यान स्मरणादिकांत मग्न होती. आहारावाचून शरीर फार क्षीण झाल्याने इंद्रियांची शक्तीही कमी झाली होती. तिला ऐकू जावे म्हणून गंभीर वाणीने सांगितले. मनुशतरूपा प्रकरणात १।१४५।५-६ पाहा.

दोहा - (१) गिरिराज कुमारि! - तू राजकुमारी आहेस; तापसकन्या किंवा वन्य जातीची सहज काटक शरीराची मुलगी नाहीस. आणखी तप केलेस तर तनु राहणार नाही. (क) तू गिरिकुमारी असल्याने मनाने अचळ, खंबीर आहेस हे खरे, पण झाले एवढे तप पुरे झाले. तू ज्या हेतूने तप करीत आहेस ती तुझी इच्छा पूर्ण झाली आहे असे समज.

(२) एवढे मोघम सांगून भागणार नाही असे वाटून स्पष्ट सांगितले की 'मिळति आतां त्रिपुरारी'. त्रिपुरारी शब्द सतीने शंकरांची सर्वज्ञतासूचक म्हणून वापरला आहे. 'तो सर्वज्ञ जसे त्रिपुरारी' (५१।१). हा शब्द सुचवितो की ही तुझी तपश्चर्या सर्वज्ञ शंकरांना कळली आहे; ते तुला आता लवकरच प्राप्त होतील, (क) मिळति = मिळतिल (मिलिहहिं) = भेटतील असाही अर्थ होतो. पतिरूपाने मिळतील हा अर्थ स्पष्ट झाला नाही हे जाणून आता सुचवितात :-

हिं. अस तप काहु न कीन्ह भवानी । भए अनेक धीर मुनि ग्यानी ॥१॥
अब उर धरहु ब्रह्म बर बानी । सत्य सदा संतत सुचि जानी ॥२॥
आवै पिता बोलावन जबहीं । हठ परिहरि घर जाएहु तबहीं ॥३॥

म. कोणि न कृत तप असे भवानी । बहुत धीर मुनि झाले ज्ञानी ।।१।।
धर हृदिं अतां ब्रह्मवर वाणी । सदा सतत शुचि सत्य जाणुनी ।।२।।
येइ पिता बोलावूं जेव्हां । हट्ट सांडुनी जा घरिं तेव्हां ।।३।।

अर्थ :- हे भवानी! आजपर्यंत पुष्कळ धीर ज्ञानी मुनी होऊन गेले - झाले; पण असे तप कोणी केले नाही. ॥ १ ॥ आता ही ब्रह्माची श्रेष्ठ वाणी (वराविषयीची वाणी) सदा सर्वदा पावन व सत्य जाणून मनात ठेव (विसरू नको, कोणास सांगू नको) ॥ २ ॥ व जेव्हा तुझे वडील बोलावण्यास येतील तेव्हा हट्ट न करता घरी जा ॥ ३ ॥.

टीका.चौ.१ - (१) भवानी! शब्दाने तिला आश्वासन दिले की तू आज जरी गिरिराजकुमारी आहेस तरी तू भवानी होणार आहेस (भवानी = भवाची पत्नी). तिच्या तपश्चर्येची प्रशंसा करून सुचवितात की नुसती होणार नसून परम तपस्विनी, तपस्वि-शिरोमणि म्हणून तुझी ख्याती होईल; कारण असे तप तुझ्यावाचून इतर कोणीही केले नाही. स्त्रियांत तर नाहीच नाही, पण मोठमोठे तपस्वी, धैर्यसंपन्न, योगी, ज्ञानी, मननशील मुनी जरी पुष्कळ झाले, तरी तू सर्वांवर ताण केलीस. मागे पृष्ठ (१७)वर पार्वती तपस्यावर्णनात शिवपुराण ज्ञानसंहितेतील दिलेले शेवटचे तीन श्लोक पाहावे व त्यापूर्वीचे पार्वती तपश्चर्येचे वर्णन पाहिले म्हणजे 'कोणि न कृत तप असे' यावरील शंकांना जागा राहात नाही. मोठमोठे प्रख्यात ऋषी मुनी तिचे तप पाहण्यास गेले आहेत व 'श्रुत्वा दृष्ट्वा तपस्तस्याः 'किमन्यै, क्रियते तपः। जल्पंतस्ते तदा तत्र कठिनांगाश्च ये पुनः' ॥ ३० ॥ तिचे तप ऐकून व प्रत्यक्ष पाहून ऋषी मुनी आपापसांत म्हणू लागले की असे तप दुसरे कोणी करू शकतील काय? हे म्हणणारे सगळे कठिणांग होते. यापेक्षा अधिक विस्ताराची आवश्यकता नाही.

चौ.२ - (१) हृदिं धर अतां ब्रह्म वर वाणी' उमेला पडलेले स्वप्न ती सांगते त्यातील 'सुविप्रवर' शब्दाचे विवरण पाहावे म्हणजे येथील ब्रह्मवर शब्दांतील श्लेष चटकन ध्यानात येईल. वर-वाणी = सुंदर, श्रेष्ठवाणी, आणि वराविषयींची वाणी. भाव हा की ब्रह्मवाणीने जे सांगितले ते तुझ्या वराविषयीच सांगितले आहे. त्रिपुरारी वर-पती मिळतील असाच त्याचा अर्थ आहे, (क) आकाशवाणीने जे सांगितले ती ब्रह्मवाणीच आहे. ती कधी असत्य होत नाही. (ख) शुचि=पवित्र, पावन; भाव हा की तिच्यावर विश्वास ठेवून त्याप्रमाणे वागल्याने तुला अपवित्र कार्य करावे लागणार नाही; ज्यांना तू मनाने पती म्हणून वरले आहेस त्यांच्या शिवाय इतर कोणाशी विवाह करण्याची पाळी तुझ्यावर येणार नाही.

(२) एवढे सर्व व पुढील सूचना सांगण्याचे कारण इतकेच की ती शिवासाठी तप करीत आहे. अपेक्षा असणार की त्यांनीच प्रसन्न होऊन वर माग म्हणून म्हणावे. तशी शिववाणी न होता ब्रह्मवाणी झाली असता ती तप थांबवील न थांबवील असे असल्याने हे सर्व सांगावे लागत आहे. (क) तप बंद कर याचा अर्थ असाही होईल की आता घरी जाण्यास हरकत नाही, म्हणून आकाशवाणीने सांगतात की:-

चौ.३-(१) येइ पिता बोलावूं जेव्हा ...! पिता न्यायला येईल तेव्हा जा असे सांगण्यात

अनेक हेतू आहेत. (क) स्वत: गेली म्हणजे मातापिता इत्यादी विचारणार व स्वत:च्या मुखाने सर्व सांगावे लागणार. (ख) शंकरांनी होकार देण्याच्या आधीच सर्व बातमी फुटणार व त्यांची हिच्या प्रेमाची परीक्षा घेण्याची इच्छा असल्यास घरी गेल्यावर व बातमी जाहीर झाल्यावर काही उपयोग होणार नाही. (ग) शंकरांना वाटणार की मी काहीच सांगितले नसता घरी गेली म्हणजे तपाला कंटाळली व मला या बातमीतले काहीच माहीत नसता ही बातमी पसरली कशी? व कोठून? इत्यादी कारणांनी बजावले, (घ) हट्ट सांडुनी जा घरिं तेव्हा - तो पर्यंत जाऊ नकोस व बाप बोलावयास आल्यावर हट्टाने येथे राहू नकोस. गिरिराजकुमारी शब्दाने जो हट्टीपणा सुचविला होता तो येथे स्पष्ट सांगितला. (ङ) चौघांचे हट्ट फार कठीण असतात ते:- बालहट्ट, स्त्रीहट्ट, राजहट्ट व योगीहट्ट हे चार होत, या चौघांच्या हट्टापुढे त्या त्या संबंधी व्यक्तींना हात टेकावे लागतात; तेथे वीर्य, शौर्यादी काही उपयोगी पडत नाही. राम बाल्काने चंद्र मागितला तेव्हा हट्ट युक्तीने पुरवावा लागला. सतीचा माहेरी जाण्याचा व सीतेचा कनकमृगवधाचा हट्ट सर्वज्ञ सर्व शक्तिमंतास पुरवावा लागला व पुढला परिणाम सोसावा लागला. हरिश्चंद्र राजाचा व विश्वामित्राचा हट्ट प्रसिद्धच आहेत, विश्वामित्र ब्रह्मर्षी महायोगी झाल्यावर राम लक्ष्मणास मागण्यास आले. हृदयावर वज्र ठेवून, सर्व मातांना दु:खी करून तो हट्ट पुरवावा लागला; महायोगी, देतील शाप, ही भीती! (ङ) उमेच्या ठिकाणी चारी हट्ट एकत्र झाले आहेत. बालिका-कुमारी, गिरिराजकुमारी, स्त्री व योगिनी म्हणून बजावून सांगितले. पुढे ती सप्त ऋषींना सांगतेच की 'हट्ट धरी मन मानि न शिकवण । भिंत वारिवर बांधु पाहि पण ॥ (७८।६) 'हट्ट सुटेना सुटे देह जरि' (८०।५) 'कोटि जन्म हठ करिन तपासी' (८१।५), बाप कधी न्यायला येईल याची खूण सांगून आकाशवाणी बंद होईल.

हिं. मिलहिं तुम्हहि जब सप्त रिषीसा । जानेहु तब प्रमान बागीसा ॥४॥
सुनत गिरा बिधि गगन बखानी । पुलक गात गिरिजा हरषानी ॥५॥
उमाचरित सुंदर मैं गावा । सुनहु संभुकर चरित सुहावा ॥६॥

म. सप्तऋषी भेटती तुम्हां जैं । सत्य गणावी श्रेष्ठ गिरा तैं ॥४॥
श्रवुनि गिरां विधि गगनीं वर्णित । हर्षित गिरिजा शरीर पुलकित ॥५॥
उमाचरित मी कथिलें सुंदर । ऐका शंभु-चरित्र मनोहर ॥६॥

अर्थ:- ज्यावेळी सप्तर्षी तुम्हांस भेटतील त्यावेळी श्रेष्ठ वाणी सत्य मानावी. ॥ ४ ॥ गिरेने आकाशात वर्णित विधी ऐकून गिरिजेला हर्ष झाला व तिच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. ॥ ५ ॥ असे उमेचे सुंदर चरित्र मी वर्णिले; आता शंभूंचे मनोहर चरित्र ऐका ॥ ६ ॥

टीका.चौ.४- (१) मागल्या चौपाईत एक खूण सांगितली की पिता बोलावण्यास येईल; आता सांगितले की सप्तर्षी भेटतील तेव्हा ब्रह्मगिरेची सत्यता समजावी. भाव हा की तो

पर्यंतच तप करीत राहा. या प्रमाणे भविष्यात घडणाऱ्या दोन गोष्टी सांगितल्या. (क) मनुशतरूपांसाठी व ब्रह्मदेवाने स्तुती केल्यावर जी ब्रह्मवाणी झाली ती उपास्य देवतेनेच केली असल्याने विश्वास बसण्यासाठी आडाखे सांगावे लागले नाहीत. उपदेश-भविष्यवाद्यांनी किती सावधगिरी बाळगली पाहिजे व भविष्य ऐकणारांनी कोणावर कसा व किती विश्वास ठेवावा हे येथील विवरणाने शिकविले जाते. प्रथम सप्तर्षी भेटतील व मग पिता नेण्यास येईल. या वाणीचा गिरिजेवर परिणाम काय झाला पाहा :-

चौ.५- (१) श्रवुनि गिरां विधि गगनी वर्णित - (सुनत गिरा बिधि गगन बखानी) ब्रह्मदेवाची वाणी असा अर्थ कवींना अभिप्रेत असता तर 'सुनत बिधि गिरा गगन बखानी' असे सहज, सरळ म्हणता आले असते व गिरा गगन हा अनुप्रास ही चांगला साधला असता; असे असून अनुप्रास सौंदर्य कमी करून गिराविधी म्हटले आहे ते एवढ्याचसाठी की विधिगिरा हा अर्थभ्रम उत्पन्न होऊ नये. गिरा ही अप्रत्यय तृतीया विभक्ती आहे. गिरा=गिरां=गिरेने. बिधि व गिरा हे दोन्ही शब्द हिंदीत स्त्रीलिंगी आहेत; (क) गिरेने (गिरा) वर्णित विधि - आताच जाऊ नको, बाप आला म्हणजे जा, तेव्हा हट्ट सोड, सप्तर्षी भेटले म्हणजे आकाशवाणी सत्य समज हा सर्व विधी आहे. विधि = अमुक कर, असे कर इत्यादी आज्ञा. पूर्वी दोह्यांत सांगितले की तप पुरे कर, ते कसे केव्हा पुरे करावयाचे त्याचा विधी, नंतरच्या चौपायांत सांगितला. बखानी हे स्त्रीलिंगीरूप आहे.

(२) हर्षित गिरिजा शरीर पुलकित - हा सर्व विधी ऐकला तेव्हा ब्रह्मवाणी खरी वाटली, खरी होणार अशी खात्री झाली; म्हणून आनंद झाला. (क) मनुशतरूपानी आकाशवाणी ऐकल्यावर त्यांचे काय झाले? व तसे येथे का झाले नाही? 'मृत-संजीवनि सुंदरवाणी । हृदिं ये श्रवणरंध्रि जै शिरुनी ॥ हृष्ट-पुष्ट-तनु सुंदर झाली । जणुं आताच घराहुनि आली ॥ (१ । १४५ । ७-८) पुलकी प्रफुल्ल देह' (१४५) येथे फक्त हृष्ट व पुलकी प्रफुल्ल देह इतकेच झाले. पुष्टतनु, जणू आताच घराहुनी आली असे का झाले नाही? तिला आजच तप समाप्त करावयाचे नसून सप्तर्षी येईपर्यंत चालू ठेवावयाचे आहे. सप्तर्षी प्रेमपरीक्षा पाहण्यास यावयाचे आहेत. त्यांना शंकर धाडणार आहेत. त्यानंतर गौरी पूर्वीसारखी दिसली असती तर हिने तप केले हेच प्रथम खरे वाटले नसते; मग परीक्षा कुठली व कशासाठी? 'मूर्तिमतीच तपस्या जैसी' (७८ । २) कशी दिसली असती व 'कारण कवण करिशि तप भारी' हे विचारता आले असते का? सप्तर्षींनी केलेल्या या प्रश्नावरून ठरते की ते येई तो उमा घोर तप करीतच होती.

चौ.६- उमाचरित सुंदर मी कथिले - उमेच्या चरित्राचा येथे उपसंहार केला आहे व शंभु चरित्राचा उपक्रम करून सांगितले की ते सुद्धा मनोहर आहे.

उमा-पार्वती-तपस्या प्रकरण समाप्त

शंभु-चरित्र प्रकरण

हिं. जब ते सती जाइ तनु त्यागा । तब ते सिव मन भयउ बिरागा ॥७॥
जपहि सदा रघुनायक नामा । जहँ तहँ सुनहिं राम गुन ग्रामा ॥८॥

हिं.दो. चिदानंद सुखधाम सिव बिगत मोह मद काम ॥
बिचरहिं महि धरि हृदयँ हरि सकल लोक अभिराम ॥७५॥

म. जाउनि सती तनू जैं त्यागी । तैपासुनि शिव-चित्त विरागी ॥७॥
जपती रघुपति-नामा संतत । राम गुणगणां कुठेहि ऐकत ॥८॥

म.दो. चिदानंद सुखधाम शिव विगत मोह मद काम ॥
महिवरि फिरती हृदयिं हरि सकल लोक अभिराम ॥७५॥

अर्थ - जेव्हा सतीने जाऊन देहत्याग केला तेव्हापासून शिवाचे मन (चित्त) विरागी बनले ॥ ७ ॥ ते सदा सर्वकाळ रघुपतीच्या नामाचा (राम नामाचा) जप करू लागले व कुठेही रामगुण गणांचे श्रवण करू लागले. ॥ ८ ॥ चिदानंदस्वरूप, सुखाचे माहेरघर, मोह मदकाम विरहित असलेले व ज्यांच्या हृदयात सर्व लोकांना आनंद देणारे हरी आहेत असे शिव पृथ्वीवर संचार करू लागले. ॥ दो.७५ ॥

टीका.चौ.७- (१) तैं पासुनि शिव चित्त विरागी - त्यापूर्वी शंकर वैराग्यवान नव्हते की काय अशी शंका येईल. वैराग्य नसते तर भगवान कोण म्हणते? वैराग्याची पूर्णता हे एक भग आहे. वैराग्यालाच त्याग म्हणतात. तो अंतस्त्याग व बहिस्त्याग असा दोन प्रकारचा असतो. बायको - गृहस्थाश्रम - असेपर्यंत बाह्यत्याग पूर्णपणे करणे शक्य नसते; गृहस्थाश्रम-धर्माचे पालन करावेच लागते. पतिपत्नी पूर्ण ब्रह्मचर्य पालन करणारी असली तरी सर्वसंगपरित्याग करता येत नाही. सतीने तनुत्याग केल्यामुळे गृहस्थाश्रम आपोआपच संपला, व त्यामुळे बाह्यत्याग पूर्णपणे करता आला. यालाच विरागी झाले असे म्हटले. (क) विरागी = रघुनायकपदिं विशेष अनुरागी त्यांचे मन झाले. बायको असलीच म्हणजे काही वेळतरी प्रपंचोपाधीत जातोच, हे सर्व अनायासे सुटले, त्यामुळे त्यांना काय काय शक्य झाले ते पुढे सांगतात :- या काळातील शंकरांच्या मनःस्थितीचे वगैरे वर्णन त्यांनीच उ.कांडात पार्वतीस सांगितले आहे :- होइ दक्षमखिं तव अपमान । क्रोधें अति तैं त्यजिले प्राण ॥ तदा विकल मम मन शोकाने । प्रिये दुःख बहु तव विरहानें ॥ सुंदर गिरि वन सरित तडागीं । निरखत कौतुक फिरे विरागी ॥' (७ । ५६ । ३,५-६)

चौ.८- (१) जपती रघुपतिनामा संतत - पूर्वी जरी अखंड नाम स्मरण करीत असले तरी

परम पुनीत पतिव्रतेच्या संगतीने थोडे अंतर पूर्वीचे नामस्मरण व नंतरचा जप यात पडणारच; म्हणून येथे स्मरण न म्हणता जपाचा उल्लेख केला. पूर्वी मनाने नामस्मरण चालू असले तरी जिव्हेने इतर संभाषणादी करावे लागत असे. आता कोणाशी बोलण्याची आवश्यकताच राहिली नाही; त्यामुळे सतत जप करणे शक्य झाले.

(२) रामगुणगणां कुठेही ऐकत - जेथे कोठे रामगुण-कथा-वर्णनादी चालले असेल तेथे गुप्त रूपाने जाऊन श्रवण करीत असत. शंकररूपाने गेले की श्रवणाचा लाभ होणे अशक्य होते, कारण, सांगण्याचीच पाळी त्यांच्यावर येणार, म्हणून गुप्तरूपाने श्रवण करीत असत, उदाः- 'कांहि काळ मी हंसतनु धरुनि तत्र कृत वास । सादर ऐकुनि रामगुण आलो कैलासास' (७ । ५७) येथे ज्या प्रकारचा श्रोतृसमाज असेल त्या प्रकारचे रूप घेत असत हे वरील उदाहरणाने ठरले. (ते सर्व श्रोते पक्षी होते म्हणून शंकर हंस बनले होते.) (क) कुठेही - भाव हा की तेथील वक्त्याचा अधिकार न पाहता रामगुण कथा जेथे कुठे चालत असेल तेथे ऐकावयाचा क्रम होता.

उपदेश :- रामकथा श्रवणास शंकर, हनुमान इत्यादी अनेक रामभक्त येतात ही गोष्ट त्रिसत्य आहे. या महाविभूती कोणत्या हेतूने येतात हे वरील वर्णनाने जाणून राजकारणादी अवांतर विषयाची चर्चा कथा-कीर्तनात, प्रवचनात वक्त्यांनी करू नये; व श्रोत्यांनी श्रवण मर्यादेचा भंग न करता तेथे बसावे.

दोहा, - (१) 'चिदानंद सुखधाम.... काम' - सतीमरणाने दुःख झाले व नंतर त्यामुळे वैराग्य उत्पन्न झाले असे कोणास वाटेल म्हणून येथे पडद्यातील अधिदैविक दृश्य दाखवून श्रोत्यांस सावध करीत आहेत कीं 'शंकरि जागा नाहिं कलंका' हे मागले वचन लक्षात ठेवून आपले अज्ञानमोहशोकादी विकार शंकरांवर लादू नका. शिव रामा सारखेच सच्चिदानंदघन, काममदादी सर्व विकाररहित आहेत, जे सच्चिदानंद सुखधाम आहेत त्यांना विरह दुःख व आसक्ती असणे शक्य आहे काय?

(२) विचरति महिवरि - कशासाठी? रामगुण-कथाश्रवणासाठी, हे एक कारण पूर्वी सांगितले; व एक पुढील चौपाईत सांगतील. स्वर्गादिकांचा उल्लेख नाही; कारण ते सर्व भोगभूमी आहेत. धर्मक्षेत्र - कुरु-क्षेत्र (कर्मभूमि। नाहीत. ज्ञान-भक्तिसाधन प्रसार, अधिकारी जीवांचा उध्दार, इत्यादी करण्याचे क्षेत्र फक्त मही - पृथ्वी-लोकच आहे, म्हणून पृथ्वीवर संचार, पर्यटन, करू लागले. (क) सकल लोक-अभिराम हे विशेषण शंकराकडे सुध्दा घ्यावे, म्हणजे पृथ्वीवर पर्यटन करण्याचा हेतु सुचविला जातो की सर्व लोकांस सुख देण्यासाठी संचार करू लागले. श्रीरघुनाथानेही वनवासात असे केले आहे. 'सकल मुनींना सुख दिले तदाश्रमीं जाऊन' (३ । ९ । -) मुनींना सुख कसे दिले पाहा.

हिं. कतहुँ मुनिन्ह उपदेसहिं ग्याना । कतहुँ रामगुन करहिं बखाना ।।१।।
जदपि अकाम तदपि भगवाना । भगत बिरह दुख दुखित सुजाना ।।२।।
एहि बिधि गयउ काल बहु बीती । नित नै होइ राम पद प्रीती ।।३।।

म. कुठें प्रबोधिति मुनिनां ज्ञाना । कुठें वानिती राम-गुणांना ॥१॥
अकामही भगवान सुज्ञ जरि । भक्त - विरह-दुःखें दुःखी तरि ॥२॥
बहुत-काळ गेला या रीतीं । नित्य नवी रामांघ्रीं प्रीती ॥३॥

अर्थ :- कुठे मुनींना ज्ञानाचा उपदेश करीत असत तर कुठे रामगुणांचे विस्ताराने कथन करीत असत ॥ १ ॥ जरी ते अकाम होते तरी भगवान व सुज्ञ (सुजाण) असल्यामुळे भक्तविरह दुःखाने दुःखी होते. ॥ २ ॥ या प्रमाणे पुष्कळ काळ निघून गेला, व (त्या काळात) श्रीरामचंद्रचरणांच्या ठिकाणी नित्य नवी प्रीती होत गेली. ॥ ३ ॥

टीका. चौ.१- (१) कुठें प्रबोधिति मुनिनां ज्ञाना - 'ज्ञानं महेश्वरादिच्छेत्' 'गुरुविण नोहे ज्ञान,ज्ञान,किं होइ विरागविण' (७।८९) 'गुरुं शंकर रूपिणम्' जेथे कोठे ज्ञानोपदेश करण्यास योग्य अधिकारी-मुनी दिसत, तेथे जाऊन त्यास ज्ञानाचा उपदेश करू लागले. (२) जेथे कोणी रामकथा श्रवणाचे अधिकारी भेटतील तेथे त्यास रामगुण, यश, चरित्र विस्तारपूर्वक सांगू लागले. (क) याप्रमाणे रामनामजप, रामकथाश्रवण, रामगुणकीर्तन व ज्ञानोपदेश यातच सर्व काळ घालवू लागले. ज्ञानोपदेश म्हणजे काय हे महाराष्ट्रीयांस माहीत नसल्यास एक नमुना लक्षात ठेवावा. 'रामनाम जपो यही ज्ञानोपदेश' रामनाम जपा! हाच ज्ञानोपदेश! (मा.पी.पहा). हे मान्य असलेल्यांनी आनंदाने मानावे! 'जले तैलं खले गुह्यं पात्रे दानं मनागपि। प्राज्ञे शास्त्रं स्वयंयाति विस्तारं वस्तुशक्तितः' (भास्कराचार्य) (ख) असाच काळ का घालवू लागले? आताच अधिकारी साधकांची संख्या एकदम वाढली की काय? याचे उत्तर पुढील चौपाईत आहे.

चौ.२- (१) 'अकामही भगवान सुज्ञ जरि' - सुज्ञ = सुजाण, विद्वान, सर्वज्ञ. सतीशी प्रेम करणे शक्य होते तेव्हा तिला रामकथादी सांगण्यात वेळ जात असे. ते अशक्य झाल्यावर समाधी लावून बसले होते. मग सती मेल्यावर समाधी का लावली नाही? त्यांचे चित्त स्थिर होईना! सतीने पतिविरह दुःखात ८७ हजार वर्षे काढली; पतीचा अपमान असह्य होऊन देहत्याग केला गेला. एवढे झाले तरी पतीवर क्रोध नाही; त्याचे दोष मनात सुध्दा आले नाहीत; अशाही पतीची जन्मोजन्मी प्राप्ती व्हावी असा वर, हरीला शरण जाऊन, मरताना तिने मागितला; जन्म घेऊन तपाचे दुःसह दुःख सहन करीत शिवध्यान रत आहे; इत्यादी गोष्टी ते भगवान असल्याने त्यांस कळाल्या व आपल्या भक्तास होत असलेले दुःख पाहून ते दुःखी होते. त्या दुःखाचा विसर पडावा व रामभजनात काळ जावा म्हणून मागे सांगितल्याप्रमाणे ते करीत राहिले. सती परम शिवभक्त होती हे तिच्या त्या जन्मातील चरित्रावरून व पार्वती तपस्येवरून अगदी स्पष्ट आहे. 'वेगें जिनें द्रवें मी भाई। ती ममभक्ति भक्तसुखदाई' (३।१५।२) अशी भक्तीची व्याख्या प्रभू रामचंद्रांनीच केली आहे. सती-पार्वती रूपात असणाऱ्या भक्ताच्या दुःखाने 'शिवभगवान बोधगुणराशी' (१।४६।३) दुःखी होते. ते बायकोच्या विरहाने दुःखी नव्हते; कारण ते अकाम आहेत व होते. असे असले तरी पुन्हा विवाहबध्द होण्याची मुळीच इच्छा नाही, त्यामुळे भक्त दुःख दूर करणे अशक्य

झाले आहे; भगवान असून अशक्य झाले! भक्त दुःखाचा विसर पडावा व रामभजनात काळ जावा म्हणून रामकथा श्रवण, कथन, ज्ञानोपदेश, रामनामजप इत्यादिकांत काळ घालवू लागले. सुचविले की कोणत्याही दुःखाचा विसर पडण्यास, राम गुणकीर्तन, कथा श्रवण कथन करावे. मागल्या व या चौपाईचा असा कार्यकारण संबंध न मानल्यास ही चौपाई निरर्थक ठरते. (मा.पी.मधे मतामतांचा गोंधळ पाहावा)

चौ.३- (१) बहुत काळ गेला या रीतीं - हा बहुत काळ म्हणजे २।३ महायुगे तरी गेली असली पाहिजेत. हे पूर्वी दो.४३ मध्ये कालनिदर्शनात दाखविले आहे. (२) नित्य नवी रामाङ्घ्रीं प्रीती' ७५।७ मध्ये विराग = रामपदी विशेष अनुराग-प्रेम-प्रीती उत्पन्न झाल्याचे सुचवून उपक्रम केला आहे, त्याचाच येथे उपसंहार केला. सर्वसंगपरित्याग करून सर्वकाळ रामनाम जप; रामकथाश्रवण, रामगुण-कथा-कीर्तनादिकात, सत्संगात जाऊ लागला म्हणजे प्रभुपदी प्रीती हळूहळू वाढत जाते. 'सततं कीर्तयन्तो मां यतंतश्च दृढव्रताः। नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते' (भ.गी.) मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परं। कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्तिच रमन्तिच' (भ.गी.)

(३) ल.ठे. - पार्वती व शिव यांचे आपापल्या पतीच्या ठिकाणी प्रेम वाढत गेले आहे. 'नित्य अधिक मन पदिं अनुरागें। विसरे देह तपीं मन लागें'- हे पार्वतीचे व 'नित्य नवी रामांघ्रीं प्रीती' असे शिवाचे झाले. सती देहत्यागापासून शंकरांनी सुध्दा एक प्रकारची तपस्याच केली. पार्वतीने भोगत्याग केला तसाच शंकरांनी केला. पार्वती शिवध्यान, जप, गुणचिंतन यांत काळ घालवीत राहिली, तर शंकर रामनामजपगुण कीर्तनादिकांत सर्व काळ घालवीत फिरत राहिले. उमेच्या तपश्चर्येने व शिवभक्तीने प्रसन्न होऊन प्रभूंनी तिला वर दिला व हर्षित केली. आता शंकरांवर कृपा करणे क्रमप्राप्तच आहे. त्यांना प्रत्यक्ष दर्शनच देणार, मात्र सख्यभावाने भेटणार असल्याने वर न देता उलट प्रेमभिक्षा मागणार आहेत.

हिं. नेम प्रेम संकर कर देखा। अविचल हृदयँ भगति कै रेखा ॥४॥
प्रगटे राम कृतग्य कृपाला। रूप सील निधि तेज बिसाला ॥५॥
बहु प्रकार संकरहि सराहा। तुम्ह बिन अस ब्रतु को निरबाहा ॥६॥

म. शंकर नेमा प्रेमा पाहुनि। भक्ति चिन्ह अविचल हृदिं लक्षुनि ॥४॥
प्रगटति राम कृतज्ञ कृपालू। रूप शीलनिधि तेज विशालू ॥५॥
बहुपरि राम शंकरा वानिति। कोण तुम्हांविण हें व्रत पाळिति ॥६॥

अर्थ :- (भगवान रामचंद्रांनी) शंकरांनी चालविलेला नेम व त्यांचे प्रेम (पार्वतीवरील) जाणले-पाहिले, व हृदयात अविचल (निश्चल) भक्तीचे चिन्ह (रेखा-खूण लक्षण) ही ओळखले॥ ४ ॥ (तेव्हा) कृतज्ञ, कृपालु, रूप व शीलाचे भांडार व अपार तेजस्वी राम (शंकरांपुढे) प्रगट झाले.॥ ५ ॥ रामांनी नाना प्रकारे शंकरांची प्रशंसा केली (वानिति

=सराहा) व म्हणाले की अशा प्रकारच्या व्रताचे पालन-निर्वाह - तुमच्याशिवाय कोण करणार? (अर्थात, कोणीही केले नाही). ॥ ६ ॥

टीका चौ.४- (१) या चौपाईतील प्रेम शब्दाचे अर्थ संबंधानुसार निरनिराळे होऊ शकतील, परंतु रामप्रेम व रामभक्ती एकच असल्याने प्रेम=रामप्रेम असा अर्थ घेतल्यास द्विरुक्ती दोष उत्पन्न होईल, म्हणून या प्रेम शब्दाचा संबंध पार्वतीकडे लावणे योग्य आहे; यामुळे मागील संदर्भाशी समन्वय चांगला होतो- (क) उमेला होणाऱ्या विरह दुःखाने शंकर दुःखी आहेत हे मागे वर्णिले. याचे कारण उमेची भक्ती हे पूर्वीच दाखविले आहे. हे शंकरांचे उमाभक्तावरील प्रेम प्रभूंनी जाणले. इतके प्रेम असून, उमेने इतकी कठोर तपश्चर्या केली असता व तिचा देह अती क्षीण झाला असताही तिला दर्शन दिले नाही की प्रसन्न होऊन वर दिला नाही, ही दुसऱ्या बाजूस अत्यंत कठोरतासुध्दा प्रभूंनी जाणली. भक्तासाठी झुरताहेत इतके अपार भक्तवात्सल्य - कुसुमाहून कोमल, नवनीताहून मृदू; आणि पत्नी म्हणून प्रेम करणे पाप आहे. 'प्रेम करिन तरि पाप' (१।५६।-) 'भगन भक्तिपथ होइ अनीती' (१।५६।८) असा नेम केला असल्याने त्या नेमाचे पालन करण्यासाठी शंकरांस आपल्या भक्ताशी वज्राहून कठोर व्हावे लागत आहे. 'वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि। लोकोत्तराणां चेतांसि कोऽहि विज्ञातुमर्हति'. असा नेम व असे भक्तप्रेम कोठे दिसुन येणे अशक्य असून ते भगवंतास शंकरांच्या ठिकाणी आढळले. (ख) उमापतींनी असे करण्याचे कारण म्हणजे ते शंकर आहेत. रामभक्तिपथ अभंग राहून लोकांचे, जगाचे शं-कल्याण व्हावे म्हणून त्यांनी हे असिधाराव्रत चालू ठेवले आहे; ते त्यांनी अनेक युगे चालविले आहे, याचे मुख्य कारणही प्रभूंनी जाणले.

(२) भक्तिचिन्ह अविचल हृदिं लक्षुनि - ही शंकरांची तपस्या पार्वती-तपापेक्षा फार कठीण आहे, हे आता वाचकांस पटले असेल. शंकरांच्या मनोभूमिकेत एक क्षणभरच प्रवेश करून पाहावा म्हणजे हे किती कठीण आहे याची अंधुक कल्पना करता येईल, रामभक्ती-प्रेम वाढत आहे; केलेल्या नियमांचे पालन काटेकोरपणे करणे जरूर आहे, असा दृढ निश्चय आहे; व पार्वतीभक्तवात्सल्याच्या डोहात गटंगळ्या खाव्या लागत आहेत अशा तिहेरी सामन्यात शंकर सापडले आहेत, सुटण्यास मार्गच नाही व सुटण्याची इच्छा नाही! (क) प्रभू राम तर शंकरांपेक्षाही भक्तवत्सल! त्यांना हे भक्तदुःख पाहवेना व त्यांना स्वस्थ राहवेना तेव्हा :-

चौ.५-(१) प्रगटति राम कृतज्ञ कृपालू - (क) कृतज्ञ = आपणासाठी कोणी काही चांगले केले असेल ते जाणून योग्यवेळी त्याची फेड करणारा. कृत=केलेले, ज्ञ=जाणणारा. 'कृतं जानन् कृततःस्यात् कृतं सुकृतमीरितम् (भगवद्गुण दर्पणे मा.पी.म.) भगवान रामाएवढे कृतज्ञ स्वामी कोणी कोठेही नाहीत (वि.प.१७० पहा) (२) कृतज्ञता पार्वतीविषयी की शंकरांविषयी? या अल्पमतीप्रमाणे दोघांकडे घेणे योग्य आहे. (क) मरताना सती शरण येऊन तिने वर मागितला व 'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीतिच याचते। अभयं सर्व भूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम' हा प्रभूचा पण आहे. 'शरणागतभयहारी मम पण'. त्यानंतर उमेने

अलौकिक तप केले व करीत आहे; तिचे दुःख हरण करणे हे कर्तव्य आहे. (ख) रामभक्तिपथ अभंग राखण्यासाठी शंकरांनी तर परम अलौकिक कठोर व्रताचे अती दुःसह पालन चालू ठेवले आहे, व निरंतर चालविण्याचा निश्चय आहे, 'भक्तिचिन्ह अविचल हृदि' ते हेच. दोघांनाही संकटमुक्त करणे जरूर आहे म्हणून कृतज्ञ भगवान राम प्रगट झाले. (ग) कृपालू - अंतःकरणात कृतज्ञता असली तरी योग्यवेळी तिचा उपयोग होण्यास अंतःकरण कृपामय असावे लागते; तरच दुसऱ्याच्या संकटकाळी ती कृतज्ञता क्रियाशील होऊ शकते. अन्यथा या वेळी कशाला मदत करायची; हे काही मोठे संकट नाही असा विचार उत्पन्न होऊन कृतज्ञतेचे हातपायच मोडायचे, म्हणून कृपालू शब्द वापरला.

(३) रूपशीलनिधि तेज विशालू - ही तीन विशेषणे येथे कशाला असे सहज वाटणार. (क) राम मानतात की शंकर सखाभक्त आहेत. आपल्या बरोबरीच्या मित्रावर प्रभाव पाडावयाचा आहे. स्वामीभावाने आज्ञा द्यावयाची इच्छा नाही हे शीलनिधी शब्दाने सुचविले. सख्यभावाने वागण्याचे जे शील आहे त्याला धक्का लावावयाचा नाही; म्हणून रूप व तेज असे विशाल धारण केले की शंकरांसारखे लावण्यनिधी, सकलकलागुणधाम व अत्यंत तेजस्वी महेश्वर सुध्दा त्या रूपाने व तेजाने दिपून जावे व आपण सख्यभावाने जे मागू ते देण्यास त्यांनी सहज कबूल व्हावे. (ख) लक्षात ठेवावे की ही घटना रामावतार समाप्ती नंतर अनेक युगांनंतरची आहे. श्री रघुनाथाचे रूप व तेज नरवानरांस सहन होण्यासारखे होते पण प्रभूचे मूळ दिव्यरूप जेव्हा शंकरांना, राज्याभिषेकानंतर त्या दरबारातच प्रभूंनी दाखविले तेव्हा बाकीचे देव व वानरादी सर्व निःसंज्ञ झाले आहेत. फक्त शंकरच त्या विशाल तेजस्वी रूपास पाहू शकले. (प.पु.उ.खं.अ २७० पहावे).

चौ.६- (१) बहुपरिं राम शंकरां वानिति - (क) कोणी बरोबरीची किंवा मोठी व्यक्ती येऊन तोंडावर प्रशंसा, गुणवर्णनादी करू लागली की निःसंशय असे समजावे की काही तरी मागणी केली जाणार. (ख) येथे पुन्हा शंकर शब्दच आहे; याने सुचविले की महादेवांच्या लोककल्याणकारी, भक्तभयहारी, आशुतोष इत्यादी गुणांची प्रशंसा केली. या प्रशंसा करण्याने शंकरांना प्रसन्न करून स्वतःसाठी काही मागावयाचे नसुन पार्वतीशी विवाह करावा हे मागावयाचे आहे, म्हणून प्रशंसेच्या निमित्ताने हळूहळू त्या विषयावर यावयाचे आहे.

(२) ल.ठे. - राम प्रगट होऊन प्रशंसा सुध्दा करू लागले तरी दास्यभावाने भक्ती करणाऱ्या शंकरांनी उठून साधा नमस्कार सुध्दा केला नाही हे कसे? रूपसागर व विशाल तेज पाहून दिपून गेले व प्रेममग्न झाले. शरभंग ऋषींची प्रभूचे अवताररूप पाहून अशीच दशा झाली आहे.

(३) कोण तुम्हांविण हे व्रत पाळिति - येथे मुख्य विषयालाच तोंड फोडले. सतीसारखी परम पतिव्रता परमभक्त असता तिच्याकडून स्त्री स्वभाव सुलभ साधी चूक घडली, त्यावेळी तुम्ही ज्या व्रताचा (तिच्यावर पत्नीभावाने प्रेम न करण्याचा जो) नियम केलात तसा करणारे कोणी कदाचित आढळतील; पण त्या व्रताचे पालन युगानुयुगे करणारा कोणी दुसरा झाला नाही व पुढे होणे शक्य नाही. बरे, तुम्ही भक्तवत्सल आहात व ती तुमची अनन्य परमभक्त

आहे हेही तुम्ही जाणता, तिचे दुःख पाहून तुम्हांस दुःख होत नसेल असे नाही; असे असून अद्यापही ते व्रत चालूच आहे! तेव्हा, आता मात्र तुमच्या व्रतनिष्ठेची कमाल झाली! अशा स्थितीत ५।१० वर्षे घालविणे ब्रम्हादिकांना सुध्दा अशक्य! बरे, अद्यापही सती-पार्वतीचे तुमच्यावर अनन्य अव्यभिचारी प्रेम आहे; ते तुम्ही जाणत असलात तरी मला सांगितल्याशिवाय राहवत नाही. तुमच्यासारखे भक्तिनिष्ठ महायोगी हट्टी असावयाचेच; त्या शिवाय असे असिधाराव्रत निभावणेच शक्य नाही; पण तुम्हांस माहीत असेलच की तुम्ही एकपट हट्टी तर ती शतपट हट्टी, कशी तेच पाहा.

हिं. बहुबिधि राम सिवहि समुझावा । पारबती कर जनम सुनावा ।।७।।
अति पुनीत गिरिजा कै करनी । बिस्तर सहित कृपानिधि बरनी ।।८।।

म. राम शिवा विविधा समजावति । जन्मकथा पार्वतिची सांगति ।।७।।
करणी गिरिजेची अति पावन । विस्तारें वानिती कृपाघन ।।८।।

अर्थ :- रामांनी नाना प्रकारांनी शिवाची समजूत घातली व पार्वतीच्या जन्माची सर्व हकीगत सांगितली ॥ ७ ॥ अतिपावन अशा गिरिजेची अतिपावन (अद्‌भुत) करणी कृपाघनांनी सविस्तर वर्णन केली. ॥ ८ ॥

टीका.चौ.७- (१) राम शिवा विविधा समजावति - समजावण्याचा थोडा नमुना मागे दिला आहे. तुम्ही हे जे दुर्धर व्रत पाळता ते माझ्याने बघवत नाही आता; कारण की अता ते अकारण चालविले जात आहे. कारण नाहीसे झाल्यावर, त्या निमित्ताने चालू केलेले कार्य चालू ठेवण्यात काय लाभ? 'सती भेट या तनुने नाही' असा संकल्प तुम्ही केला होतात ना? सती तनु भस्म झाली; तीच तुमची महाशक्ती उमा तुमच्या विरहाने झुरते आहे. ज्या भक्तिमार्गाचे संरक्षण करण्यासाठी तुम्ही संकल्प केलात त्याचे संरक्षण उत्तम प्रकारे झाले, या पुढे ते व्रत चालविण्याचे कारण उरले नाही. आता उमेला पूर्ण पश्चात्ताप होऊन ती अतिपावन झाली आहे. कशी ते सांगतो असे म्हणून पार्वती जन्म, नारदाची भेट, पार्वतीची भावना इत्यादी सर्व गोष्टींचे विस्ताराने वर्णन केले व पावन कशाने झाली ते आता सांगतात.

चौ.८-(१) करणी गिरिजेची अतिपावन सविस्तर सांगितली. त्यात मुख्यतः हे सांगितले की अशा प्रकारे दुःसह तपश्चर्या करून ती अतिपावन झाली आहे. जे काही दोष सती देहात घडले असतील ते तप पावकाने जळून भस्म झाले; आता तिचा पार्वतीदेह सुध्दा त्यात भस्म होऊन जाण्याची वेळ आली आहे. तुम्ही प्रसन्न होऊन तिच्याबरोबर विवाह करावा म्हणून ती तप करीत आहे. आपला हट्ट चालविण्यासाठी अशा परम पावन परम भक्ताशी इतके कठोर झालात तरी कसे! माझ्याने काही इतका कठोरपणा करवला नसता; अशाने शास्त्रमर्यादा राहील का? तुम्ही तिच्याशी विवाह न केलात व ती तप करताना मेली तर कोणी शिव प्रसन्न करून घेण्यासाठी तपाचे नाव तरी काढील का? रावणासारख्या दुष्टाला, भस्मासुरासारख्याला तुम्ही प्रसन्न झालात व वर दिलेत! व ही बिचारी गिरिराज-कन्या

पार्वती, अतिपावन, तप करीत आहे तर तिच्याकडे ढुंकून पाहात नाही याचा अर्थ तरी काय! (आपण किंवा ब्रह्मदेवाने तिला वर दिल्याचे सांगितले असते तर पुढील प्रार्थना, मागणी रामांनी करण्याची वेळच आली नसती व ते रामांनी सांगितले असते तर शिवांनी सप्तर्षींना परीक्षेसाठी पाठविलेच नसते.) इत्यादी सांगून गिरिजेच्या तपाची इत्यंभूत हकीगत सांगितली; व म्हणाले की तुम्ही जसे आपल्या निश्चयात कैलास गिरीश आहात तशी तीही गिरिजा आहे. या जन्मात तुम्ही तिच्याशी विवाह केला नाहीत तर ती तुमच्याहून शतपट हट्टी आहे. शतकोटी जन्म घेईल व तुमच्यासाठी तप करीत राहील; मग केव्हा तरी तुम्हांस दया येईल की नाही? पण मलाच तिची इतकी दया येत आहे की आता माझ्याने राहवत नाही म्हणून म्हणतो की :-

हिं.दो. अब बिनती मम सुनहु सिव जौं मो पर निज नेहु ।।
जाइ बिबाहहु सैलजहि यह मोहि मागें देहु ।।७६।।

म.दो. श्रुणु मम विनति अतां शिव! स्नेह मजसि जर साच ।।
जाउनि गिरिजे उद्वहा हे मी मागत याच ।।७६।।

अर्थ :- हे शिव! आता माझी इतकी विनंती ऐका! तुमचे माझ्यावर (मजसि) जर खरेच प्रेम असेल तर तुम्ही जाऊन गिरिजेशी विवाह करा; हे मागणे मी मागत आहे, इतके द्यावं ।। ७६ ।।

टीका.दो :- (१) काय हे आश्चर्य! आपल्या भक्ताची प्रशंसा करून त्याच्याजवळ गयावया करून, शेवटी मागणे मागितले! अशी भक्तपराधीनता कोणी कोठे पाहिली, ऐकली आहे काय? 'अहं भक्तपराधीनो' असे जे भागवतांत प्रभूंनी म्हटले ते येथे प्रत्यक्ष पाहा! अशा प्रभूला भजणार नाहीत त्या मानवांना काय म्हणावे! बरे, यात त्यांचा काही स्वार्थ आहे का?

ल.ठे. - प्रभूला शरण जाताना सतीने स्वतःचे पतिप्रेम पणास लावले 'स्नेह असे जर ममशिवचरणीं। हेच खरे व्रत तन मन वचनीं' (१।५९।८) (क) हिमवंताने पार्वतीस तपासाठी पाठविण्यास आपल्या पत्नीचे कन्याप्रेम पणास लावले. 'स्नेह सुतेवर असे अता जर । द्या जाउनि उपदेश असा तर' (१।७२।१) (ख) येथे रामचंद्रांनी शंकरांचे रामप्रेम पणास लावले 'स्नेह मजसि जर साच' या तिन्ही ठिकाणी मूळात व मराठीत स्नेह शब्दच आहे हे लक्षात ठेवावे. यावरून ठरवावे की रामचंद्रांचा पार्वतीवर किती स्नेह असेल! बरे यात स्वतःचा स्वार्थ मुळीच नाही.

(२) प्रभूंनी केलेल्या विनंतीत दोन गोष्टी मुख्य आहेत :- शंकर नाही म्हणतील तर असे सिध्द होणार की त्यांचे आपल्या नेमावर जेवढे प्रेम आहे तेवढे रामावर नाही.

(क) शंकर स्वतास रामसेवक मानतात. त्यांच्या दृष्टीने स्वामींनी सेवकाची प्रार्थना करून भीक मागितली, याचना केली; यात शंकरांच्या दास्यभक्तिभावनेच्या उलट गोष्ट घडली, यामुळे त्यांना मरणाहून मेल्यासारखे वाईट वाटणे साहजिक आहे. ज्या भक्तिमार्गाचे

संरक्षण करण्यासाठी त्यांनी दुःसह असिधाराव्रत इतकी युगे निभावले त्या व्रतानेच दास्यभक्तीला उणेपणा आणल्यासारखे झाले . शंकर दास्यभक्तीत रंगलेले आहेत हे त्यांच्याच पुढील वचनांनी स्पष्ट होते. शंका :- कोणी समालोचक म्हणतील की रामचंद्रांनी येथे जास्त घाई केली. पूर्वीचे भाषण केल्यावर, उत्तर देण्यास शंकरांस सवडच दिली नाही. समाधान :- ही घाई उतावळेपणा, अधीरपणा नसून, यात फार दूरदृष्टी व भक्तकीर्तिरक्षण करण्याची पूर्ण दक्षता आहे. ही प्रार्थना करण्यापूर्वीच जर शंकरांनी हो म्हटले असते तर या समालोचकांनी व वाचकांनीच शंकरांचे लचके तोडले असते. सत्याग्रह चालविण्याचा कंटाळा आला, मरणाची भीती वाटू लागली म्हणजे कोणाच्या तरी आग्रहाने लिंबाचा थोडा रस घेऊन सत्याग्रह थांबविला जातो व अमक्यांनी आग्रह केला म्हणून सोडावा लागला असे वर्तमानपत्रांत जाहीर करून मोकळे होता येते तसे करण्याची शंकर वाटच पाहात होते असे म्हटले गेले असते. असा दंभाचा, कामुकतेचा मिथ्या आरोप आपल्या प्रिय भक्तावर येऊ नये म्हणूनच आधी शंकरांस बोलण्यास सवडच दिली नाही. प्रभू जाणत होते की हे काय भोलानाथ, आशुतोष! चटकन हो म्हणतील व आपल्या कीर्तीला कलंक लावून घेतील. आज्ञा देण्यास धीरच होईना कारण 'मी शंकरांचा स्वामी आहे' अशी भावनाच मनात नाही तर आज्ञारूपाने शब्द कसे बाहेर पडणार? शिव काय म्हणतात पाहू या :-

हिं. कह सिव जदपि उचित अस नाहीं । नाथ बचन पुनि मेटि न जाहीं ॥१॥
सिर धरि आयसु करिअ तुम्हारा । परम धरमु यह नाथ हमारा ॥२॥

म. शिव वदलें हें उचित नसे जरि । नाथवचन मज न भंगवे तरि ॥१॥
पालन आज्ञा धरुनी माथां । परमधर्म हा आमचा नाथा! ॥२॥

अर्थ - शिव म्हणाले की जरी असे करणे (व्रतभंग करणे) उचित नाही, तरी पण हे नाथ! (स्वामी) आपल्या वचनाचा भंग करणे मला शक्य नाही॥ १ ॥ (कारण) हे नाथ! आपली आज्ञा शिरसावंद्य मानून पालन करणे हा आमचा - सेवकांचा - धर्म आहे ॥ २ ॥

टीका.चौ.१- (१) या चौपाईतील हे (असे) उचित नाही' याचा संबंध कशाशी या विषयी टीकाकारांत मतभेद आहेत. येथे दोन परस्पर विरोधी गोष्टींची चर्चा आहे हे 'जरी-तरी (यदपि-पुनि) या शब्दांवरून स्पष्ट आहे. (क) शंकर आपणास रामसेवक व रामचंद्रास स्वामी (नाथ) मानीत आहेत. स्वामींचे बोलणे उचित नाही; किंवा स्वामींनी दिलेली आज्ञा अनुचित आहे हे म्हणणे शंकरांसारख्या आदर्श रामभक्ताकडून स्वप्नात सुध्दा शक्य नाही. शंकरांपुढे धर्मसंकट आहे. आपण केलेला दृढ संकल्प मोडून पुन्हा प्रपंचात पडणे त्यांच्या दृष्टीने त्यांस अयोग्य वाटते - अधर्म वाटतो, प्रभूची आज्ञा मोडणे हा तर फारच मोठा अधर्म! कोणतीही एक गोष्ट केली तरी त्यात अनुचितपणा आहेच. पण आज्ञा (वचन, मागणी) भंगापेक्षा व्रतभंग कमी अनुचित आहे; कारण- 'उचित किं अनुचित करत विचारा। धर्मनाश शिरिं पातक-भारा' (२ । १७७ । ४). हा आहे सेवक धर्म. सार हेच की शंकर

म्हणतात 'व्रतभंग करणे मला उचित वाटत नसले तरी नाथांचे वचन मोडणे अशक्य आहे. (ख) 'रामचंद्रांनी आज्ञा न देता विनंती व मागणी केली हे अनुचित केले असा शंकरांचा भाव आहे' असे कोणी म्हणतील त्यास सेवक धर्माचे व भक्तिमार्गाचे रहस्यच कळले नाही! असे म्हणणे भाग आहे. वचन का मोडवत नाही याचे कारण सांगतात :-

चौ.२-(१) 'पालन आज्ञा धरुनी माथां ...नाथा' भाव हा की व्रतादिकांचे पालन करणे हा धर्म आहे व प्रभूची आज्ञा मस्तकी धारण करून, उचित, अनुचित विचार न करता आज्ञेचे पालन करणे हा परम धर्म आहे. परमधर्माचे पालन करण्यासाठी धर्म सोडणे हा सेवकांचा मुख्य धर्म - कर्तव्य आहे. (क) अमचा (हमारा) हे बहुवचन व्यक्तिविषयक नसून सेवकांविषयी आहे. ही चौपाई सेवकधर्म सिध्दान्त प्रतिपादक आहे. मातेचा वध करणे हा अधर्म होता; पण पित्याची - गुरूची - आज्ञा पालन करणे हा परमधर्म होता, म्हणून परशुरामांनी परमधर्मासाठी अधर्माचा स्वीकार केला. या चौपाईतील सिध्दान्तात असलेली थोडी अतिव्याप्ती पुढील चौपाईत दूर केली जात आहे.

हिं. मातु पिता गुर प्रभु कै बानी । बिनहि बिचार करिअ सुभ जानी ॥३॥
तुम्ह सब भाँति परम हितकारी । अग्या सिर पर नाथ तुम्हारी ॥४॥
प्रभु तोषेउ सुनि संकर बचना । भगति बिबेक धरमजुत रचना ॥५॥

म. माता-पिता-गुरू-प्रभु वचनें । शुभ जाणुनि, विण विचार करणें ॥३॥
तुम्हीं परम हितकारि सर्वपरिं । आज्ञा अपुली नाथ शिरावरि ॥४॥
प्रभु संतोषित शंकर-वचनें । भक्ति-विवेक-धर्मयुत-रचनें ॥५॥

अर्थ :- माता, पिता, गुरु व प्रभू (स्वामी, धनी) यांचे वचन शुभच आहे असे मानून (कोणताही) विचार न करता पालन केले पाहिजे ॥ ३ ॥ आपण तर सर्व प्रकारे परम हितकर्तेच आहात, म्हणून नाथ! आपली आज्ञा मला शिरोधार्य आहे. (मी शिरसामान्य करतो)॥ ४ ॥ भक्ती, विवेक व धर्मयुक्त रचना असलेल्या शंकरांच्या भाषणाने (ते ऐकून) प्रभू संतुष्ट झाले. ॥ ५ ॥

टीका. चौ.३ :- या चौपाईचा अर्थ करताना पुढल्याच चौपाईकडे न पाहिल्याने कसा अनर्थ होतो व भीष्माचार्यांच्या वाक्याच्या उलट कसे लिहिले जाते हे मा.पी.पृ २८४ नोट १ मध्ये पाहावे. (१) माता पिता गुरु प्रभू वचने 'पितुर्दशगुणा माता गौरवेणातिरिच्यते' म्हणून मातेचा अधिकार पित्यापेक्षा फार मोठा असल्याने मातेचा उल्लेख प्रथम केला व नंतर पित्याचा; म्हणजे येथे अवरोह क्रम आहे. उतरती श्रेष्ठता आहे. म्हणूनच गुरु=सद्गुरु व प्रभु = भगवान असा अर्थ घेता येत नाही. येथे गुरु = विद्यागुरु, कुलगुरु, कलागुरु इत्यादी इतरांचेच ग्रहण केलें पाहिजे व प्रभू = मालक धनी, ज्याची चाकरी, नोकरी करावयाची तो, हा क्रम असेल तेथे गुरु व प्रभू शब्दांचा हाच अर्थ मानसात आहे. काही ठिकाणी गुरु पिता

माता असा चढता क्रम आहे तेथेही गुरु = परमार्थ गुरु सद्गुरु असा अर्थ नाही. या चौघांच्या आज्ञांमध्ये विसंवाद असेल तर मातेची आज्ञा प्रथम मानली पाहिजे. श्रेष्ठतेच्या क्रमानुसार आज्ञापालन केले पाहिजे. (२) पारमार्थिक गुरुचा अधिकार, या चौघांहूनच काय प्रभू रामापेक्षाही जास्त आहे हे मानसातच सांगितलेले पाहा :- मनिं गुरु अधिक तुम्हांहुनि मानति। सर्वभावि सेविति सन्मानति' (२।१२९।८) असे वाल्मीकींनी श्रीरामासच सांगितले आहे. (३) सांगण्याचा भाव हा आहे की मातादी चारी, स्वार्थी लोकांच्याच वर्गात मोडत असून सुध्दा यांची आज्ञा योग्य की अयोग्य, धर्मयुक्त आहे की धर्मविरुध्द इत्यादी कोणताही विचार मनात न आणता ती शुभ आहे असे मानून पालन करणे हा पुत्र, शिष्य व सेवक यांचा धर्म आहे. 'सुर नरमुनि सर्वांची रीती। स्वार्थास्तव सब करिती प्रीती' 'माता पिता, स्वार्थरत तेही'। हे चारी स्वार्थी असून सुध्दा यांची आज्ञा काकूं न करता मानणे हा जर धर्म आहे तर मग प्रभू-भगवंताच्या आज्ञेविषयी काय सांगावे? असे येथे, या व पुढील चौपाईत मिळून कैमुतिकन्यायाने सांगितले आहे. २।१७४ दो. व २।३१५।५ पाहा. आता प्रभू रामचंद्रांचे या चौघांहून वैशिष्ट्य व श्रेष्ठता दाखवितात.

चौ.४-(१) - तुम्ही परमहितकारि सर्वपरिं - मातापितादी चौघे हितकारी आहेत पण प्रभू राम परमहितकारी आहेत. (क) मातापितादी सर्व प्रकारचे हित करू शकत नाहीत; केवळ ऐहिक बाबतीत काही हित करू शकतील; कारण की ललाट रेषा पालटण्याचे त्यांच्या हातात नाही, ते आपल्या शक्त्यनुसार हित करू शकतील. प्रभू ललाटरेषा पुसू शकतात. ऐहिक पारमार्थिक इत्यादी सर्व प्रकारचे हित-परमहित करणारे निःस्वार्थी हितकर्ते प्रभू राम आहेत; मग अशा प्रभूची आज्ञा विनाविचार, हितकर, परमहितकर, शुभ जाणून शिरसावंद्य मानून, पालन केली पाहिजे हे काय सांगावयास पाहिजे ! 'हेतु रहित जगिं जुग उपकारी। तुम्हिं तुमचे सेवक असुरारी!' (७।४७।५) या वचनाने परमार्थगुरु, संत हे भगवंताच्या वर्गातच मोडतात. पुत्र, कन्या, शिष्य, पत्नी व नोकर यांचा धर्म मागल्या चौपाईत सांगितलेला आहे.

(२) ल.ठे. - या चार (१-४) चौपायांत शंकरांनी नाथ, नाथ, नाथ असे तीन वेळा म्हटले आहे. प्रभू, भगवान, देव इत्यादी कोणताच शब्द न वापरता 'नाथ'च १,२ व ४ या चौपायांत वापरला; उपक्रम उपसंहार नाथ शब्दानेच केला. भाव हा की मी अनाथ आहे, आपल्या आधीन आहे; आपल्या कृपेने आता सनाथ झालो हे त्रिवार सत्य आहे.

चौ.५-(१) प्रभू संतोषित शंकरवचने - संतोष कशाबद्दल झाला याचे बाह्य कारण पुढील चरणात दिले आहे. आपले म्हणणे मान्य केले म्हणून नव्हे किंवा आपली वाणी (ब्रह्मवाणी) खरी होणार म्हणूनही नव्हे; पार्वतीचे क्लेश वाचणार व तिची मनीषा पूर्ण होणार, तारकासुराचा वध होऊन इंद्रादी देवांचे दुःख नष्ट होणार म्हणून संतोष झाला.

(२) ल.ठे. - थोडे शब्दकला वैशिष्ट्य पाहा :- प्रगट होण्यापूर्वी 'शंकर-नेमा प्रेमा पाहुनि' (७६।४) वाटले होते की थोड्याशा सांगण्याने हे पार्वतीचे शं-करण्यास तयार होतील; म्हणून प्रगट झाल्यावर त्याच भावनेने 'बहुपरिं राम शंकरा वानिति' (७६।६) प्रशंसा केली पण ते शं-करणारे शंकर न ठरता कसे वाटले पाहा :-

या प्रशंसेचा काहीच परिणाम झालेला जेव्हा दिसला नाही व उलट 'राम शिवा विविधा समजावति' (७६।७) ते केवळ शिव, शान्तमूर्ती, मोक्षस्वरूप (शिवो मोक्षे) सर्वसंगपरित्यक्त केवल कल्याणस्वरूपच राहिलेले दिसले म्हणून शंकर शब्द वापरला नाही, शिव वापरला. पुष्कळ समजूत घातली तरी शंकर बनण्याचे चिन्ह दिसेना. हूं की चूं नाही केले, अगदी स्तब्ध दिसले, तेव्हा श्रुणुमम विनति अता शिव! असा पुन्हा शिव शब्दच वापरला पण त्यांस संबोधून शं-कर करण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हा जे बोलू लागले ते सुध्दा 'शिव वदले' शिवच दिसले. पण जेव्हा आज्ञापालन करतो वगैरे म्हणून विवाहास मान्यता दिली तेव्हा मात्र ते पार्वतीचे व देवांचे शं-करणारे ठरल्यामुळे 'प्रभुसंतोषित शंकर वचने' असे शंकर म्हटले कारण ते शं=कल्याण, करणारे वचन बोलले; ज्या भावनेने रामांनी येण्याचे ठरवून ते आले ती भावना, इच्छा पूर्ण झाली. अशी ही तुलसीदासांची अद्भुत कला आहे. या वर्णनात राम आणि प्रभू शब्दांचाही अशाच गूढभावाने उपयोग केला आहे; पण विस्तार नको.

(३) भक्तिविवेक धर्मयुत रचने - भक्ती, विवेक व धर्म हे तीन प्रकार शंकरांच्या कोणत्या कोणत्या वचनात आहेत याचे पृथक्करण अनेकांनी केले आहे; व मा.पी. मध्ये कोष्टकरूपाने ही दाखविलेले आहे. जरूर वाटल्यास तेथे पाहावे. या अल्पमतीला वाटते की शिवमुखातील चार चौपायांत भक्तिमार्गीय सेवकांच्या धर्माचा विवेक सांगितला आहे. आपल्या व्रतनेमादिकांचे पालन हा धर्म, प्रभूच्या आज्ञेचे पालन हा परम धर्म, हा सेवक-भक्त-धर्माचा विवेक सिध्दांत रूपाने सांगितला (चौ.१,२); तिसऱ्या चौ. सांगितले की मातापिता गुरू धनी हे हितकर्ते असले तरी परमहितकर्ते नाहीत, हे भक्त- सेवकांनी विसरू नये; परमहितकर्ते, सर्वहित-कर्ते प्रभूशिवाय कोणी नाहीत. या दीड चौपाईने उपपत्ती सांगितली; व आज्ञा आपली नाथ! शिरावरि' या अर्ध्या चौपाईने सिध्दान्ताचा उपसंहार केला. (प्रभू=संत हे पण विसरू नये). भक्तिभाव व दास्यभाव प्रत्येक चौपाईत ठिबकतो आहे. चारी चौपायांत अभ्यास रूपाने आज्ञा पालनाचा उल्लेख आहे. नाथवचन न भंगवे (१) पालन आज्ञा धरुनी माथा (चौ.२ 'शुभ जाणुनि, विण विचार, करणे'(चौ.३) 'आज्ञा अपली नाथ शिरावरि' (चौ.४). 'आज्ञा पालनं सेवकांना धर्मः' हे चारी चौपायांत आहे. याने सुचविले की हाच परमधर्म आहे; यानेच भक्ती मिळेल, दृढ होईल व टिकेल. आता शेवटची सूचना देऊन प्रभु अन्तर्धान होतील.

हिं. कह प्रभु हर तुम्हार पन रहेऊ । अब उर राखेउ जो हम कहेऊ ॥६॥
अंतरधान भए अस भाषी । संकर सोइ मूरति उर राखी ॥७॥
तबहिं सप्त रिषि सिव पहिं आए । बोले प्रभु अति बचन सुहाए ॥८॥

म. प्रभु वदले कृत पूर्ण हरा! पण । कथित आम्हिं तें मनीं धरा पण ॥६॥
अंतर्धान वदुनि अस पावति । त्या मूर्तिस शंकर उरिं राखति ॥७॥
तों ऋषिसप्त निकट शिव आले । प्रभु सुंदर अति वचन बोलले. ॥८॥

अर्थ :- प्रभू (राम) म्हणाले हे हरा! तुमचा पण पूर्ण झाला बरं (मोडला नाही); पण आम्ही जे सांगितले ते (चांगले) स्मरणात असू द्या (विसरू नका). ॥ ६ ॥ असे सांगून प्रभू अंतर्धान पावले. त्याच मूर्तीला शंकरांनी आपल्या हृदयात ठेवली ॥ ७ ॥ तोच (त्याचवेळी) सप्तर्षी शिवाजवळ आले; तेव्हा प्रभू (शंकर) त्यांच्याजवळ सुंदर वचन बोलले. ॥ ८ ॥

टीका.चौ.६- (१) प्रभु वदले कृत पूर्ण हरा! पण :- पन रहेऊ = पण मोडला नाही, टिकला, राहिला म्हणजेच पूर्ण झाला. (क) 'हे उचित नसे जरि' (चौ.१) असे जे शिव वदले होते त्यावर हे समाधान आहे. भाव हा की आपला पण मोडला अशी रुखरुख शंकरांच्या मनाला लागू नये म्हणून प्रभूंनी हे सांगितले. तुमची प्रतिज्ञा मुळीच मोडली नाही; पूर्णपणे तडीस गेली. ब्रह्मनिष्ठ अनुवादकाने पापाचे प्रायश्चित सांगावयाचे असते. तुम्ही निष्पाप आहात, तुम्हांस प्रायश्चित नको, हा दोष तुमचा नाही असे त्याने सांगितले तर पाप घडले असले तरी सुध्दा त्याचा दोष करणाराकडे शिल्लक राहात नाही; व अनुवादक ब्रह्मनिष्ठ असल्याने न्यूनाधिक प्रायश्चित सांगितल्याचा दोष त्याला लागत नाही. येथे तर प्रत्यक्ष परब्रह्मानेच सांगितले की तुमचा पण पूर्ण झाला. श्राध्दसंकल्पाची पूर्णता श्राध्दीय ब्राह्मणांनी 'अस्तु संकल्प सिद्धिः' असे म्हटल्याने होते ; मग भगवंतांनी स्वतःच आशीर्वाद दिल्यावर अपूर्णता कशी राहील?

(२) शिवांस वाटत होते की पण मोडल्याने स्वधर्मत्याग घडेल व परमधर्माचे पालन होईल. येथे सुचविले की स्वधर्मरक्षण होऊन परमधर्माचे पालन तुमच्याकडून होईल. उपदेश मिळतो-की परमधर्मपालनात इतर गौण धर्मांचा नाश झाला असे वाटणे चुकीचे आहे. असले हे 'धर्मस्यतत्त्वं निहितं गुहायां' महाजनांच्या - संतांच्या सहवासात राहून नीच-हलकी-सेवा केल्याने सहज कळू लागते असा तज्ञांचा अनुभव आहे.

(३) येथला हर शब्द विनोदपूर्ण घेण्यास हरकत नाही. भाव हा की शेवटी सती पुढे तुम्ही हरां, हरलातच की नाही! तिचा निरंतरचा त्याग करू बघत होता नाही कां? शक्तीपुढे शक्तिमंताला अशीच हार खावी लागते! शक्तीशी योग झाल्याशिवाय शक्तीमंत हा शक्तीमंत शब्दच वापरणे अशक्य! दानव निग्रह, संहार, इत्यादी कामे शक्तीशिवाय कशी करता येतील? जिचा संबंध नको म्हणून इतके कठोर बनलात तिला आता हृदयात ठेवा म्हणजे झाले! हा झाला विनोद.

(४) कथित आम्हिं ते मनीं धरा पण -पण =परंतु, तुम्ही काय भोले बाबा, जाल झाले विसरून नाही तर; व ती राहील तप करीत! समाधी बिमाधी लावून बसाल नाहीतर! म्हणून सुचवितो की सांगितलेले विसरू नका.

चौ.७-(१) जसे एकाएकी प्रगट झाले तसेच गुप्त झाले. रामावतार समाप्तीनंतर निदान १।२ महायुगानंतरची ही घटना आहे हे नीट लक्षात ठेवावे.

(२) त्या मूर्तिस शंकर उरिं राखति - ७५ व्या दोह्यांत ज्या मूर्तीस हृदयात ठेवून महीवर

संचार करीत असल्याचे सांगितले ती दंडककाननपावनकारी दानवविमोहकारी दशरथनंदन रघुपती मूर्ती - अवताररूप होते. ही जी प्रगट झाली होती ती मूळ दिव्य अवतारी राममूर्ती रूपशीलनिधी तेजविशाल अशी होती. इतकाच फरक.

चौ.८-(१) प्रभू अन्तर्धान होतात न होतात तोच सप्तर्षी कसे आले, कोणी धाडले? 'सिव सुमिरे मुनि सात आइ पद नाइन्ह' (पार्वतीमंगल) शिवपुराण व कुमारसंभव यांत सुध्दा शंकरांनी स्मरण केल्यामुळे सप्तर्षी आल्याचा उल्लेख आहे. 'वसिष्ठादीन मुनीन् सप्त सस्मार स्मृतिकृध्दर:। सप्तापि मुनय: शीघ्रमाययु: स्मृतिमात्रत:' (शि.पु.) वैवस्वत मन्वतरांतील सप्तर्षीत वसिष्ठ आहेत व ही कथा वैवस्वत मन्वंतरांतील २६।२७ व्या महायुगातलीच आहे. शंकरांनी स्मरण केल्याबरोबर सप्तर्षी तत्काळ आले ते 'कश्यपोत्रिर्भरव्दाजो विश्वामित्रश्च गौतम:। जमदग्निर्वसिष्ठश्च' साध्वी चैवाप्यरुन्धती' हे अरुन्धतीसहित कश्यपादी वसिष्ठांत सप्तर्षी आहेत. अरुन्धतीचे स्मरण न केल्यामुळे ती आली नाही. कश्यप, अत्री, भरद्वाज, विश्वामित्र, गौतम, जमदग्नी व वसिष्ठ हे वैवस्वत मन्वंतरातील सप्तर्षी होत. प्रत्येक मन्वंतरांत सप्तर्षी सारखेच - तेच - नसतात. तुलसीदासांच्या पार्वतीमंगल काव्यातला व पुराणांतले इतके पुरावे असून रामचंद्रांनीच सप्तर्षींना पाठविले असे मानावयाचे असेल त्यांची लेखणी कोण धरणार?

(२) प्रभु सुंदर अतिवचन बोलले - शिवपार्वती विवाह होणार हे शंकरांच्या वचनाने सप्तर्षींना कळले म्हणून सुंदर व या विवाहामुळे तारकासुराचा नाश होणार हे माहीत असल्याने अतिसुंदर वाटले त्यांना.

(३) शंकरांनी सप्तर्षींना स्मरणाने कशासाठी बोलावले हे पुढल्या दोह्यांत दिसेलच. 'जाउनि गिरिजे उद्वहा' अशी प्रभूंची आज्ञा असली तरी मुलीचा बाप मुलगी द्यायला कबूल झाला पाहिजे वगैरे व्यावहारिक अडचणी दूर करण्यास दोन्ही बाजूंचा विश्वास सहज बसेल अशी माणसे कोणीतरी पाहिजेतच. सप्तर्षी - सर्वज्ञ, सर्वदर्शी, सर्वत्रपूज्य, व्यवहारकुशल व स्मरण केल्याबरोबर येण्यासारखे असल्याने त्यांचे स्मरण करून त्यांस बोलावले व त्यांस वधुपरीक्षेसाठी पाठविले पण हल्ली वधुपरीक्षेत ज्या शेकडो गोष्टी पाहतात त्यांतली एकही पाहण्यास सांगितली नाही; पण जे मुख्य पाहिले पाहिजे तेच पाहण्यास आता सांगतील.

हिं.दो. पारबती पहिं जाइ तुम्ह प्रेम परिच्छा लेहु ॥
गिरिहि प्रेरि पठएहु भवन दूरि करेहु संदेहु ॥७७॥

म.दो. प्रेमपरीक्षा पोचुनी पार्वतिपाशिं पहावि ॥
प्रेरुनि गिरि संशय हरुनि धाडुन सदना द्यावि ॥७७॥

अर्थ - तुम्ही पार्वतीपाशी जाऊन तिच्या प्रेमाची परीक्षा पाहा (घ्या) व गिरिराजाला प्रेरणा देऊन (सांगून) सर्व संशय निरसन करून तिला घरी पाठवून द्या ॥ दो.७७ ॥

टीका :- (१) प्रेम परीक्षा घेण्यास सांगण्याचे कारण काय व उपयोग काय? लग्न

करण्याची आज्ञा प्रभूंनी दिली आहे व यांनी मान्य केली आहे, असे असता परीक्षा कशासाठी? परीक्षेत निकाल काहीही लागला तरी विवाह करावाच लागणार; व संशय असेल तर परीक्षा! हे सर्व ठीक आहे; पण सप्तर्षींना दिलेल्या आज्ञेत जर-तर मुळीच नाही. पहिल्या वर्गात सर्व जगांत पहिली येणार हे माहीत आहे म्हणूनच जर तर न सांगता; तिला अभ्यास बंद करून विश्वविद्यालयातून सन्मानाने घरी पाठवून देण्याची व्यवस्था करावयास सांगितले आहे. शिक्कामोर्तबसुध्दा प्रमाणपत्र (सर्टिफिकेट) मिळाले पाहिजे म्हणून परीक्षा घेण्यास सांगितली असे झाले म्हणजे पार्वतीच्या अपूर्व अतुलनीय यशाची बातमी नभोवाणीने सर्व भुवनांत सहज पसरणार हे जाणून परीक्षा घेण्यास सांगितली.

(२) संशय हरुनि - कोणाचे संशय दूर करावयाचे या विषयी मतभेद आहेत. पार्वती व तिचा पिता या दोघांचे संशय समजणे योग्य. लग्न ठरले तरी सुध्दा गळ्यात माळ पडून सप्तपदी होईपर्यंत अनेक संशयांना जागा असते. (क) पार्वतीला नभोवाणीने सांगितले असले तरी सप्तर्षी भेटेपर्यंत आकाशवाणीची सत्यता मानता येत नव्हती. सप्तर्षी आले तरी, बाप मुलगी सांगून जाईल की नाही, शंकर मागणी घालण्यास येणे अशक्य, इत्यादी संशय पार्वतीला असणार; व पार्वती तप सोडून घरी येईल की नाही याची शंका गिरिराजांना होती व असणारच.

(३) ल.ठे. तुलसी मानसांतील पार्वतीची तपश्चर्या पूर्ण आदर्शभूत आहे; कारण ती एकटीच तपासाठी गेलेली आहे, बरोबर एकाही सखीला किंवा दासीला नेलेली नाही, 'एकस्तपः' हे शास्त्रवचन पूर्णपणे पाळले आहे. स्कंद पुराण, कुमारसंभव वगैरेतील पार्वती एकटी न जाता तिच्याबरोबर तिच्या सखी होत्या. (क) शंकरांनी चार गोष्टी करण्याची आज्ञा दिली आहे :- (१) पार्वतीची प्रेमपरीक्षा घेणे, (२) तिचे संदेह दूर करणे. (३) हिमालयाकडे जाऊन त्यांचे संदेह निवारण करणे (४) आणि हिमालयास पाठवून पार्वतीला घरी नेवविण्याची व्यवस्था करणे. आता वसिष्ठादी सप्तर्षी आपली कामगिरी कशी करतात पाहा :-

हिं. तब रिषि तुरत गौरिपहिं गएऊ । देखि दसा मुनि बिस्मय भएऊ ।।१।।
रिषिन्ह गौरि देखी तहँ कैसी । मूरतिमंत तपस्या जैसी ।।२।।
बोले मुनि सुनु सैलकुमारी । करहु कवन कारन तपु भारी ।।३।।
केहि अवराधहु का तुम्ह चहहू । हम सन सत्य मरमु किन कहहू ।।४।।

म. तैं ऋषि गौरीपार्शी आले । बघुनि दशा ते विस्मित झाले ।।१।।
गौरी दिसली ऋषींस कैसी । मूर्तिमतीच तपस्या जैसी ।।२।।
ऐक वदति मुनि शैलकुमारी । कारण कवण करां तप भारी ।।३।।
कुणा उपासुनि काय इच्छितां । सत्य मर्म कां अम्हां न वदतां ।।४।।

अर्थ :- ते सप्तर्षी (लगेच) गौरी जवळ आले व तिची दशा पाहून ते आश्चर्यचकित झाले ॥ १ ॥ ......ऋषींना गौरी कशी दिसली म्हणाल तर मूर्तिमंत तपस्याच असावी तशी दिसली ॥ २ ॥ मुनि म्हणाले, शैलकुमारी! ऐका, ही दारुण तपस्या कोणत्या कारणाने करीत आहात? ॥ ३ ॥

तुम्ही कोणाची उपासना (आराधना) करीत आहात व तुमची इच्छा काय आहे, याचे खरेखरे मर्म आम्हाला का सांगत नाही ? ॥ ४ ॥

टीका. चौ.१- (१) वि.सूचना - ही चौपाई पहिल्या आवृत्तीत नाही, कारण ती कल्याण मासिकाच्या मानसांकात नाही. मानसपीयूषांत ती आढळली व सर्वात जुन्या संवत १६६१च्या पोथीत व इतर बऱ्याच पोथ्यांत असल्याचा उल्लेख तेथे मिळाला. शिवाय पूर्वापार अर्थाशी ती सुसंगत आहे; व मानसांकात या दोह्याच्या सातच चौपाया आहेत; बहुधा आठ चौपाया तरी असतात (अपवाद नाहीत असे नाही) म्हणून या आवृत्तीत व टीकेत हिचा समावेश केला आहे.

(२) गौरी - हे पार्वतीच्या अनेक नांवांपैकी एक आहे. 'उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी। अपर्णा पार्वती दुर्गा .... गिरिजा मेनकात्मजा (अमरे). गौरो वर्णोऽस्ति अस्याः' म्हणून गौरी (अ.व्या.सु.) यावेळी उमेचे - गौरीचे वय ४१०० वर्षांपेक्षा अधिक आहे कारण तिने ४१०० वर्षांहून अधिक काळ तपश्चर्याच केली आहे म्हणून 'अष्टवर्षा भवेत् गौरी नववर्षा तु रोहिणी। दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वरजस्वला' हे वचन येथे लावता येणार नाही.

(२) विस्मित झाले - 'क्षीण बघुनि अति उमाशरीरा' प्रभू म्हणाले की 'कोणि न कृत तप असें भवानी। बहुत धीर मुनि झाले ज्ञानी' मग सप्तर्षी आश्चर्यचकित झाले तर नवल काय? तिच्या त्या तपस्तेजाचा प्रभाव इतका पडला की ते थोडा वेळ गोंधळातच पडले आहेत हे पुढे कवींनी मोठ्या युक्तीने दाखविले आहे. पार्वती गौरीशंकर शिखरावर एकटी आहे हे विसरू नये.

चौ.२- (१) मूर्तिमतीच तपस्या जैसी - ही कुमारी, गिरिकन्या, नसून तपस्याच स्त्रीरूपाने येऊन तप कसे करावे याचा आदर्श जणू ऋषिमुनींना दाखवित आहे असे त्यांस वाटले. 'इत्याज्ञप्ताश्च मुनयो जग्मुस्तत्र द्रुतं हिते। यत्र राजति सा दीप्ता जगन्माता नगात्मजा ॥ १८ ॥ तत्र दृष्टा शिवा साक्षात् तपः सिद्धि रिवापरा ॥ मूर्ता परमतेजस्का विलसन्ती सुतेजसा ॥ १९ ॥ (शि.पु.मा.पी.मधून).'

चौ. ३ - (१) ऐक शैलकुमारी :- ऋषींनी येथे तिला हाक मारून वृत्तीवर आणली हे यावरून स्पष्ट दिसते. ती त्या पर्वत शिखरावर एखाद्या शिलेसारखी स्थिर अचल बसलेली होती. ऋषींनी येथे तिला एक वचनाने हाक मारली आहे हे लक्षात असावे; कारण की, पुढल्याच चरणात करहु=करां=करीत आहात, असे बहुवचन वापरले आहे. विस्मित झाल्याने ऋषींच्या भाषणात अशी असंबद्धता उत्पन्न झाली आहे. हे नाट्य महाकाव्य आहे! शैल=शिलांचा समुच्चय. येथे शरीराची स्तब्धता, गांभीर्य, अचलता, निर्भयता इत्यादी शैलगुणांना अनुलक्षून

हा शब्द वापरला आहे.

(२) कारण कवण करां तप भारी - करां-करीत आहात (करहु). यावरून स्पष्टपणे ठरले की पार्वती अद्याप तप करीत असलेलीच त्यांस दिसली; व ते अद्याप पूर्वीसारखेच कडक चालू आहे हे भारी या शब्दाने ठरले. (मा.पी.पृ.२७२ नोट ख यांतील विरोधी वचनाचा आता विचार करावा !) (क) कठोर तप करण्यात काही तरी हेतू असतो; न्यून असलेले काही तरी पूर्ण करण्याची इच्छा असते. रोगनाश, दारिद्र्यनाश, ऐश्वर्यप्राप्ती, उत्तम रूप इत्यादीसाठी कोणी तप करतात पण तुम्हाला यांतील काहीच अडचण किंवा संकट किंवा न्यूनता नव्हती. आठ वर्षांच्या वयात तपाला आलात असे म्हणतात. पतिप्राप्तीसाठी तप सुरू करण्याचे ते वय नव्हते; म्हणून विचारतो की तप कोणत्या हेतुने सुरू केलेत? ते विचारल्यावर काही वेळ उत्तराची वाट पाहिली पण उत्तर मिळाले नाही म्हणून पुन्हा निराळ्या प्रकारे विचारतात.

चौ.४- (१) एखाद्या देवाचे दर्शन-साक्षात्कार- यांसाठी का तप करीत आहात; हे कारण तुमच्या तपश्चर्येत असू शकेल. तसे असेल तर राम, विष्णू, नारायण, महालक्ष्मी इत्यादी कोणत्या देवाची आराधना करीत आहात व समजा तो देव प्रसन्न झाला तर त्याच्याजवळ तुम्ही काय मागणार आहात? प्रश्न एवढ्याचसाठी विचारतो की तुम्हाला इष्टफलप्राप्तीत साह्य करता आले तर करावे असे वाटते कारण तुमचे हे क्लेश आता आम्हाला सुध्दा पाहवत नाहीत; म्हणून काय इच्छा असेल ती आम्हाला सांगा, आम्ही सप्तर्षी आहोत. तुम्ही बोलत का नाही? आम्ही तुमच्या वडिलांच्यासारखे आहोत; आमच्याशी बोलण्यास काही हरकत नाही. मात्र अगदी खरंखरं असेल ते रहस्य सुध्दा सांगा हं! तुम्ही का सांगत नाही?

ल.ठे. - पर्वत शिखरावर पूर्ण एकान्त असता तेथे एकट्या असलेल्या 'सुंदर सहज सुशील शहाणी' असलेल्या पार्वतीला हे धर्मसंकट वाटले असेल. सांगितले तर ते स्त्री-जातीच्या लाजाळू स्वभावाला व शालीनतेला शोभणार नाही. न सांगावे तर, ज्यांचे दर्शनसुध्दा परमदुर्लभ व परममंगलकारक त्यांचा अपमान होतो.. सांगण्याशिवाय गत्यंतर नाही. सप्तर्षी भेटतील असे आकाशवाणीने सांगितले असले तरी अशा प्रकारच्या प्रश्नांना तोंड द्यावे लागेल अशी कल्पनासुध्दा नव्हती, त्यामुळे थोडा वेळ गोंधळली पार्वती. हे कशासाठी आले आहेत व का विचारीत आहेत हे तिने एवढ्या वेळात ताडले. आता फार मार्मिक व हास्य-विनोद-रसभरित उत्तर देईल. पार्वतीच्या भाषणामुळे ऋषींचे कार्य सुकर होणार आहे.

हिं. कहत मरम मन अति सकुचाई । हँसिहहु सुनि हमारि जडताई ।।५।।
मनु हठ परा न सुनइ सिखावा । चहत बारि पर भीति उठावा ।।६।।

म. वदत मर्म अति मन संकुचतें । ऐकुनि हसाल अमचे जडते ।।५।।
हट्ट धरी मन मानि न शिकवण । भिंत वारिवर बांधु पाहि पण ।।६।।

अर्थ :- (आधी) बोलण्यासच संकोच वाटतो व मर्म सांगण्याला तर या मनाला अतिलाज

वाटत आहे. (कारण) तुम्ही ते ऐकलेत की आमच्या मूर्खपणाला (जडतेला) हसालच ॥ ५ ॥ (पण काय करणार) मन असं हट्टाला चढलंय की किती शिकवलं तरी मानीत नाही आणि पाण्यावर भिंत बांधण्याचा प्रयत्न मात्र करीत आहे. ॥ ६ ॥

टीका. चौ.५- वदत मर्म अति मन संकुचतें - (१) आपण जे प्रश्न विचारलेत त्यांचे उत्तर मुलींनी बापाला देणे सुध्दा कठीण; कारण तो विषयच असा आहे की त्याची चर्चा पुरुषांजवळ करणे, सत्कुलातील भारतीय मुलींना लज्जास्पद वाटते. ते त्यांच्या शीलास शोभण्यासारखे नसते; म्हणून नुसतं बोलायला सुध्दा संकोच वाटतो; व मर्म सांगण्यास तर इतका संकोच वाटतो की काही विचारू नका, तो मुलींचा मुलींना माहीत. कारण ते मर्म असे आहे की ऐकता ऐकता हसून आपण आमची अगदी टर उडवाल, पण तो दोष तुमचा नसून आमच्याच मूर्खपणाचा-जडतेचा. तुम्ही मनात म्हणाल की दिसते आहे फार शाहणी! पण अगदी वेडी रे वेडी! हे सगळं आम्हाला कळतंय, दिसतंय पण काय करणार हो! आमचा अगदी नाइलाज झाला; आम्ही अगदी हात टेकले या मनापुढं :-

चौ.६(१) हट्ट धरी मन मानि न शिकवण - याने ध्वनित केले की तुम्ही जो उपदेश देण्यास न बोलावता आला आहात, त्याचा काही उपयोग होणार नाही; आम्ही आमचा हट्ट सोडणार नाही. हा ध्वनी पुढे शब्दांनी स्पष्ट उमटला आहे (८०।५ व ८१।५).

(२) भिंत वारिवर बांधु पाहि - पाण्यावर भिंत बांधणे अशक्य, असंभाव्य आहे. भाव हा की अशीच अगदी असंभव वाटणारी गोष्ट घडावी अशी या मनाची इच्छा आहे. 'अशक्यार्थस्य संकल्पो भ्रान्तस्य व्यसनं बहु' हे माहीत आहे. भिंत पाणी इत्यादी शब्दांचा - काढलेला कीस मा.पी. मधे पाहावा. ही नुसती प्रस्तावना झाली, आता लाजत लाजत मर्म सांगेल :-

हिं. नारद कहा सत्य सोइ जाना । बिनु पंखन्ह हम चहहिं उडाना ।।७।।
देखहु मुनि अबिबेक हमारा । चाहिअ सदा सिवहि भरतारा ।।८।।

म. नारद कथित चि सत्य मानतों । पंखाविण अम्हिं उडूं पाहतों ।।७।।
पहा मुनी आमची मूर्खता । इच्छूं सदा शिवासी भर्ता ।।८।।

अर्थ :- नारदांनी जे काही सांगितले तेच आम्ही खरे मानतो व पंख नसून उडण्याची इच्छा करीत आहोत. ॥ ७ ॥ अहो मुनिश्रेष्ठ! आमचा मूर्खपणा तर पाहा की सदाशिवच भर्ता असावेत अशी आमची इच्छा आहे. ॥ ८ ॥

टीका. चौ.७- (१) नारद कथित चि सत्य मानतां - पाण्यावर भिंत बांधली जाणे शक्य नाही असे असून प्रयत्न करीत आहोत ते नारदांच्या वचनाच्या बळावरच. कारण की नारदांचे वचन सत्य असते असा आमचा दृढ विश्वास आहे. या विश्वासामुळे मन हट्टी बनले आहे व त्याच्या संगतीने आम्हाला पण वाटू लागले आहे की पंख नसले तरी गरुडासारखी आकाशात भरारी मारावी. हा आणि पुढला चरण गूढध्वनियुक्त आहेत. (क)

नारदांच्या म्हणण्याविरुध्द कोणी काहीही सांगितले तरी ते खरे वाटणार नाही; त्यावर मुळीच विश्वास बसणार नाही; व ते आचरणात आणले जाणार नाही. याने सुचविले की नारदांसारखे देवर्षी, रामभक्त माझे गुरू आहेत. हेच पुढे (८० | ७-८) स्पष्ट सांगणार आहे.

(२) या चरणाचा संबंध मागील 'भिंत वारिवर बांधु पाहि पण' याच्याशी जोडला म्हणजे या हास्यरसातून शान्तिरस चाखावयास मिळतो व तोच पार्वतीच्या हृदयात आहे. भिंत बांधण्यास काहीतरी पाया, स्थिर आधार लागतो. तो आधार नारद वचन आहे. ते कधी अन्यथा होणारे नसल्याने तो पाया अढळ, स्थिर आहे. भिंत बांधण्यास सामग्री कोणती तेही नारदांनी सांगितले व त्याप्रमाणे ती बांधली जात आहे. मनात म्हणते 'बांधली गेली आहे'. शंकरांशी विवाह करणे हे पाण्यावर भिंत बांधण्यासारखे अशक्य वाटत असले तरी सत्य संकल्प मुनींच्या शब्दाने तेही अशक्य नाही. श्रीरघुवीराने शंभर योजने लांबीची भिंत सागराच्या जलावर बांधलीच की नाही? ते शक्य होण्यास नलनीलांना मुनींनी दिलेला आशीर्वाद उपयोगी पडला. ती भिंत स्थिर राहील न राहील अशी शंका येण्यास जागा आहे म्हणून दुसरा दृष्टान्त दिला :-

(३) पंखांविण अम्हिं उडुं पाहतो :- हे वाक्य पार्वती सप्तर्षीजवळ बोलत आहे. त्यांना पंख नाहीत तरी ते आकाशातून विहंगांपेक्षाही शीघ्रगतीने जाऊ येऊ शकतात. पंखावाचून माणसांस उडता येते ही गोष्ट त्यांच्या स्वानुभवाची, त्यांना मर्म समजेल अशी आहे. सप्तर्षींचे पंख म्हणजे त्यांना योगाने मिळालेली सिद्धी आहे. पार्वतीला सुध्दा दोन पंख आहेत, नारदांचे वचन हा एक पंख व त्यावर विश्वास ठेवून करीत असलेले तप दुसरा पंख आहे. यांच्या साह्याने इष्टप्राप्तिरूपी आकाशगमन सिद्धि मलाही मिळेल. (मिळालीच आहे हे तुमच्या आगमनाने ठरले असे मनात म्हणते.)

चौ.८-(१) वाच्यार्थाने हा मूर्खपणाच ठरतो. आता एका चरणानेच मुनींच्या दोन प्रश्नांची उत्तरे देते. सदाशिव पती मिळावा ही इच्छा आहे, हा बाह्यार्थ आहे. (क) शिव=मंगल=कल्याण हेच ज्यांचे रूप आहे ते शिव सदा भर्तारूपाने प्राप्त व्हावेत ही इच्छा आहे. मी यापुढे नित्यनिरंतर शिवपत्नीच होऊ पाहत आहे. काय इच्छा आहे याचे हे उघड उत्तर आहे. कोणाची आराधना करतेस याचे उत्तर यात आलेच की सदाशिवांचीच आराधना करते. कारण काय याचे उत्तर, नारदांनी सांगितले व माझा त्यावर दृढ विश्वास बसला हे दिले आहे.

सूचना - पार्वती एकटी असल्याने तिला स्वतःच सर्व सांगावे लागले यांत तिचा काही दोष नाही. आता पार्वतीच्या वचनांतील शब्दांच्या आधारानेच सप्तर्षी परीक्षा पाहण्यासाठी बोलतील :-

हिं.दो. सुनत वचन बिहसे रिषय गिरिसंभव तव देह ।।
नारद कर उपदेस सुनि कहहु बसेउ किसु गेह ।।७८।।

म.दो. परिसुनि ऋषि वदले हसत गिरिसंभव तव देह ॥
नारद वचनां मानितां राहि कुणाचें गेह ॥७८॥

अर्थ :- पार्वतीचे भाषण ऐकून ऋषी हसत हसत म्हणाले की (बोलून चालून) तुझा देह पर्वतापासूनच झालेला! नारदाचा उपदेश (वचन) मानल्याने कोणाचे घर शिल्लक राहिले सांग पाहू? ॥ दो.७८ ॥

टीका :- (१) मूर्खता अविवेक पाहून तुम्ही हसाल असे जे पार्वती म्हणाली त्याप्रमाणे ऋषी खूप हसले व हसत हसत म्हणाले की तुम्ही असा मूर्खपणा करणार नाही तर कोण करील, खाण तशी वाण; जड अशा गिरीचीच कन्या! 'कार्य कठिण कारणाहुनि' (२।१७९पाहा) आता परीक्षा पाहण्याच्या हेतूने प्रथम नारदाची व नंतर शंकरांची निंदा करताना दिसतात; पण मागल्या नारदभाषणाप्रमाणे, निंदा नसून निंदागर्भित स्तुती-व्याजस्तुतीच ऋषी करीत आहेत. (क) गिरिसंभव तव देह - याचा स्तुतिरूप अर्थ असा की 'संत विटप सरिता गिरि धरणी। सर्वांची परहितार्थ करणी' (७।१२५।६) सहज शीलता, दृढता, स्थिरता, परोपकारशीलता इत्यादी पर्वताचे गुण तुमच्यात जास्तच असणार.

(२) नारदवचनां मानितां राहि कुणाचें गेह - वाच्यार्थ हा की जे नारदांच्या उपदेशाप्रमाणे वागतात त्यांच्या घरादाराचे वाटोळे होते. घर उघडे पडते. गूढार्थ हा की 'भोगायतनं शरीरं' देहरूपी गेह त्यांना पुन्हा पडत नाही. त्यांची जन्ममरण परंपरा चुकते.

(३) मा.पी.मध्ये पृ.२९५ वर प्रो. लमगौडाजी (यांचे विश्वसाहित्य-तुलनात्मक विचार मुद्दाम वाचण्यासारखे आहेत, सुंदर आहेत.)

(४) त्या नारदांच्या वचनावर विश्वास ठेवून तुम्हाला सदाशिवाबरोबर नवीन घर कसे थाटता येणार? नारदाने कोणाकोणाची घरे बुडविली ते आता सांगतात :-

हिं. दच्छ सुतन्ह उपदेसेन्हि जाई। तिन्ह फिरि भवन न देखा आई ॥१॥
चित्रकेतु कर घर उन घाला। कनक कसिपु कर पुनि अस हाला ॥२॥

म. दक्षसुतां उपदेशिति जाउनि। बघती ते न भवनमुख येउनि ॥१॥
चित्रकेतु घर तेच भंगविति। कनककशिपुची ती गति करविति ॥२॥

अर्थ :- नारदांनी स्वतः दक्षाच्या पुत्रांजवळ जाऊन त्यांस उपदेश केला; (झाले!) त्यांनी पुन्हा येऊन घराचे तोंडसुध्दा पाहिले नाही ॥ १ ॥ चित्रकेतूच्या घराचा नायनाट त्यांनीच केला व हिरण्यकशिपूची काय गती करविली ती प्रसिध्दच आहे. ॥ २ ॥

टीका.चौ.१-(१) <u>दक्षसुत</u> - दक्षप्रजापतीचे मुलगे, सतीचे भाऊ. एवढा मोठा माणूस, प्रजापती! नावाने दक्ष तसा सर्व बाजूंनी दक्ष असून सुध्दा त्याचं घर नारदांनी बुडवलं बरं! ज्यांचा उपदेश ऐकून तुम्ही उगाच तप केलेत तेच ते नारद! (क) शिष्याने गुरुला शरण जाऊन विनयाने प्रश्न विचारल्यावर उपदेश करावयाचा असतो. पण नारदांचा खाक्या

उलटाच! आपण होऊन जातात, देतात उपदेश व करतात घरादारांचं वाटोळं. दक्षाच्या मुलांजवळ स्वतःच गेले, काही अडलं होतं? तुमच्याकडे सुध्दा न बोलावताच आले असतील, नि दिल्या घालवून तुम्हाला वनात. तुमच्या आईबापांना किती वाईट वाटलं असेल? इतके दिवस कुमारिकांच्या बाबतीत असं नव्हते करीत! पण आता ही पण सुरवात केलेली दिसते, घर बुडवेच ते!

चौ.२-(१) चित्रकेतू सम्राटांची तीच अवस्था केली. मुद्दाम त्यांच्या घरी गेले, पूजा आदर सत्कार स्वीकारून त्यांस उपदेश केला; नि गेला नि काय राजा घर सोडून. मुलगासुध्दा नव्हता बिचाऱ्याला. बायका कोणी म्हणतात एक कोटी होत्या, कोणी म्हणतात सोळा हजार होत्या; काय झालं असेल त्या राण्यांचं आणि साम्राज्याचं! उद्या येतील कैलासावर, सांगतील भोलानाथांना काहीतरी आणि ते गेले निघून म्हणजे तुमचं काय? केलेली तपश्चर्या मातीमोल! म्हणून वेळीच सावध व्हा!

(२) कनक-कशिपु = हिरण्यकशिपु; केवढा मोठा तपस्वी व समर्थ महावीर! त्याचा नाश करण्याला कारण कोण झाले माहीत आहे? तेच नारद, ज्यांनी तुम्हास कोवळ्या वयात अरण्यात पाठविल्या आणि असली निष्फळ तपश्चर्या करण्यास सांगितली! त्यांनीच त्या बापलेकात कलह लावला आणि तो सुध्दा प्रल्हाद त्याच्या आईच्या पोटात असताना उपदेश करून!

गूढार्थ :- दक्षप्रजापतीचे ते सर्व पुत्र नारदांच्या उपदेशाने वैराग्य ज्ञानसंपन्न होऊन मुक्त झाले. चित्रकेतू ब्रह्मनिष्ठ झाला; प्रल्हाद महाभागवतोत्तम झाला व हिरण्यकश्यपूला भगवंताच्या हाती मरण येऊन तो कृतार्थ झाला. सर्वांचे कल्याणच झाले. या तिन्ही कथा थोडक्यात खाली दिल्या आहेत.

दक्षसुत - (दक्षाचे मुलगे)

दक्षाने प्रजावृद्धी करण्यासाठी व करविण्यासाठी हर्यश्व नावाचे दहा हजार पुत्र उत्पन्न केले. त्या सर्वांना सृष्टिरचनेची आज्ञा देऊन ती शक्ती मिळविण्यासाठी तप करण्यास धाडले. सिंधुनदी व सागर यांच्या संगमावर, नारायण सरोवर (हल्ली कच्छच्या रणात) तीर्थाच्या ठिकाणी ते तप करीत होते. ते नारदांस सहज दिसले. योग्य अधिकारी वाटले म्हणून त्यांस दहा कूटप्रश्न विचारले. त्यांचा त्यांनी विचार केला. त्याबरोबर त्यांस परम वैराग्य उत्पन्न होऊन ते तप सोडून नारदांस प्रदक्षिणा करून निघून गेले. ते पुन्हा घरी गेले नाहीत. ही सर्व हकीगत जेव्हा दक्षाला कळली तेव्हा पुन्हा त्याने सबलाश्व नावाचे एक हजार पुत्र उत्पन्न करून त्यांना सुध्दा पूर्वीच्या हर्यश्वांप्रमाणेच तपासाठी धाडले. त्यांची व नारदांची सहज भेट झाली. त्यांनाही तेच दहा प्रश्न विचारले व त्यांना सांगितले की तुम्ही आपल्या भावांप्रमाणे जन्माचे सार्थक करून घ्या. तेही निघून गेले व पुन्हा घरी गेले नाहीत. ही गोष्ट दक्षप्रजापतीला कळल्यावर प्रापंचिक पित्याप्रमाणे त्याला फार वाईट वाटले. पुढे एकदा

नारदांस पाहिल्यावर दक्षाला फार क्रोध आला व शाप दिला की तू एके ठिकाणी स्थिर राहू शकणार नाहीस, त्रैलोक्यात भटकत फिरावे लागेल. या शापाचा संबंध पुढे नारदमोह कथेत येणार आहे.

चित्रकेतू - सम्राट

शूरसेन देशात चित्रकेतू नावाचा सार्वभौम राजा होता. त्याला एक कोटी राण्या होत्या, पण अपत्य मुळीच नव्हते. एकदा अंगिराऋषी फिरत राजाकडे आले. राजाने आपले अपुत्रत्वाचे दुःख व त्याचा परिणाम त्यांच्या कानांवर घातला. त्यांनी एक यज्ञ करून, यज्ञशेष राजाच्या कृतद्युती नावाच्या राणीला दिला; व सांगितले की राजा तुला पुत्र होईल पण तो तुला आधी हर्ष व मग शोकदायक ठरेल. पुढे पुत्र झाला पण तो सर्व राण्यांच्या डोळ्यांत सलू लागला. त्यांनी त्या मुलाच्या दाईला वश करून त्याला विषप्रयोगाने मारविला. सर्वच राण्या व इतर सर्व मंडळी व राजा आक्रोश करू लागले तोच :- नारद व अंगिरा तेथे आले. राजाचा शोक निवारण करण्यासाठी त्या दोघांनी राजाची समजूत घातली, तेव्हा राजाला ज्ञान झाले व तो त्या दोघांस शरण गेला. नारदांनी राजाला मंत्रोपदेश दिला व सांगितले की सात दिवस या मंत्राचे धारण केल्यास भगवान संकर्षणाचे दर्शन होईल. नंतर राजपुत्राच्या जीवात्म्यास बोलावून सांगितले (नारदांनी) की तू या आपल्या शरीरात प्रवेश करून मातापिता बांधवांचा संताप दूर कर. तेव्हा त्याने शरीरात प्रवेश करून ज्ञान वैराग्ययुक्त भाषण केले व सांगितले की तुमचा, माझा व देहाचा आता काही संबंध नाही इत्यादी नंतर तो जीवात्मा निघून गेला. राजाला दृढ ज्ञान प्राप्त झाले व तो राज्य सोडून गेला.

नंतर योग्य वेळी त्याने सात दिवस त्या मंत्राचा जप केला; संकर्षणाचे दर्शन झाले; व त्याला एक विमान मिळाले त्यात तो ब्रह्मनिष्ठ चित्रकेतू राजा हिंडत असे. पुढे पार्वतीने दिलेला शाप त्याने स्वीकारल्यामुळे तो वृत्रासूर झाला. ही कथा व ते चरित्र भागवत स्कंध ६ अध्याय ९-१२ यांत आहे.

हिरण्य - कशिपु

हिरण्याक्षाचा वध झाल्यावर त्याचा भाऊ हिरण्यकशिपु तपासाठी मंदराचल पर्वतावर निघून गेला. देवांनी दैत्यांवर चढाई केली. दैत्य सर्व सोडून पळून गेले. इंद्राने हिरण्यकशिपूच्या बायकोला पकडून स्वर्गांत चालविली होती. वाटेत नारद भेटले. त्यांनी परस्त्रीहरणाचे कारण विचारले; तेव्हा सांगितले की दैत्यराज हिरण्यकशिपूचे वीर्य हिच्या गर्भात आहे. पुत्र झाल्यावर त्याला ठार मारून हिला परत करणार आहे. नारद म्हणाले की गर्भातील बालक परमभागवत आहे, त्याच्यापासून देवांना भय नाही व तो तुमच्या कोणाच्या हातून मरणे शक्य नाही. तेव्हा इंद्राने प्रल्हादाच्या मातेला प्रदक्षिणा घालून सोडून दिली.

नारदांनी तिला आपल्या आश्रमात नेली. ती नारदांची सेवा करू लागली. नारदांनी गर्भातील प्रल्हादासाठी तिला धर्माचा व विज्ञानाचा उपदेश केला. तो गर्भस्थ बालकाने श्रवण केला व पुन्हा कधी विसरला नाही. तोच भक्त प्रल्हाद झाला. त्याच्या हरिभक्तीमुळे हिरण्यकशिपु पुत्राचा द्वेष करू लागला व शेवटी नृसिंह भगवंताच्या हातून हिरण्यकशिपु मारला गेला. (भाग.स्कंध ७अ.७.)

नारदवचनांवर विश्वास ठेवणारांचे काय होते ते सिध्दान्तरूपाने आता सांगतील.:-

हिं. नारद सिख जे सुनहिं नर नारी । अवसि होहिं तजि भवनु भिखारी ।।३।।
मन कपटी तन सज्जन चीन्हा । आपु सरिस सबहीं चह कीन्हा ।।४।।
तेहि के बचन मानि बिस्वासा । तुम्ह चाहहु पति सहज उदासा ।।५।।

म. मानिति नारदवच नर नारी । त्यजुनि खचित घर बनति भिकारी ।।३।।
मन कपटी वर सज्जन दिसतो । अपणांसम सकलां करूं बघतो ।।४।।
तद्वचनीं ठेवुनि विश्वासा । करूं बघतां पति सहज उदासा ।।५।।

अर्थ :- स्त्रिया असोत की पुरुष असोत जे कोणी नारदाचे वचन - उपदेश ऐकतात ते घर सोडून भिकारी बनतात हे नक्की आहे. ॥ ३ ॥ तो वरवर दिसायला मात्र सज्जन आहे पण त्याचे मन कपटी आहे. तो सगळ्यांना आपल्यासारखे (भिकारी) करू बघत असतो. ॥ ४ ॥ त्याच्या वचनावर तुम्ही विश्वास ठेवलात व जो सहजच उदास आहे तो आपला पती व्हावा ही इच्छा बाळगता!॥ ५ ॥ (काय म्हणावे याला, हे काय शहाणपण!)

टीका :- (१) मागील दोन चौपायांत तीन उदाहरणे दिली. तीनच का असे म्हणून टीकाकारांनी कल्पनेच्या वावड्या उडविल्या आहेत. कितीही उदाहरणे दिली असती तरी असला प्रश्न चुकला नसता. प्रत्येकातील वैशिष्ट्य टीकेत सामान्यपणे दाखविले आहेच. दक्षपुत्रांच्या बाबतीत संतानोच्छेद-वंशविच्छेद-रूपी अमंगल कार्य केले असे दक्षच शाप देताना म्हणाला आहे. चित्रकेतूच्या उदाहरणात कोटी स्त्रियांना पतिविरह दुःख; व हिरण्यकशिपुच्या उदाहरणात पितापुत्राचे वैर व पुत्र पित्याच्या निधनाचे निमित्त बनला. या पैकी कोणताही प्रसंग किंवा हे सगळेच नारदाच्या उपदेशामुळे तुमच्यावर केव्हा ओढवतील याचा नेम नाही हे सुचविणे या हा दृष्टान्तात हेतू आहे. (क) मागील दोन चौपायांत नारदांबद्दल बहुवचनाचे प्रयोग केले पण या तीन चौपायांत एकवचनी प्रयोग आहे (क) नारदांच्या निमित्तानेच पार्वतीला पुत्रवियोग सोसावा लागला आहे. नारदांनीच गणेशाला युक्ती सांगितली त्यामुळे मोठ्या भावाच्या आधी लग्न झाले. त्यामुळे वडील भाऊ षडानन रुसले व दक्षिणेत श्रीशैल्य पर्वतावर जाऊन राहिले. अविवाहित राहिले. पितापुत्रांमध्ये सुध्दा त्यामुळे थोडा विरोध उत्पन्न झालाच. पार्वतीलाही मधून मधून पतिविरहित, एकटीलाच कैलास पर्वतावर राहावे लागत असे; याचे उदाहरण मानसातच उ.कां.दो.६०.पाहा.

येथे हे दाखविले आहे की संतसज्जन जेव्हा कोणाला खरोखर परमार्थाला लावून त्यांचे परम कल्याण करतात तेव्हा त्याच्या नात्यातील व संबंधी अज्ञानी मंडळीला फार दुःख होते व अडाणी लोक अशीच संतांची निंदा करतात.

चौ.५- (१) तद्‌वचनीं ठेवुनि विश्वासा - उदासा' - या चौपाईत नारद-दोष वर्णनाचा उपसंहार करून शंकरांच्या दोषवर्णनाचा उपक्रम करीत आहेत. (क) पार्वतीने सांगितले की मी नारदांच्या वचनावर विश्वास ठेवून तप करीत आहे; म्हणून आतापर्यंत हे दाखविले की नारदांच्या वचनावर विश्वास ठेवण्यास नारद पात्र नाहीत. पायाच चुकीचा. या चुकीचा दुष्परिणाम काय ते सांगण्यास आता प्रारंभ होतो. (ख) पार्वतीने 'भर्ता' शब्द अगदी शेवटी वापरला आहे. त्यावर सांगतात की शंकर कसले तुमचे भरण पोषण करणार? ते पडले अगदी उदासीन, कुठेच लक्ष नाही. घरी चांगल्या सुखात होतात ते त्या नारदास पाहवले नाही आणि तप करायला सांगितले ते प्रपंचात मुळीच लक्ष नसलेला, बेपर्वा, असा पती मिळविण्यासाठी; म्हणजे मग लग्न झाल्यावर सुध्दा खायला बेलाची पानेच!

(२) मन कपटी वर सज्जन दिसतो - याचा अन्वय 'वर कपटी- (कळलाव्या) दिसतो पण मन सज्जन आहे'असा केला की स्तुतिरूप अर्थ निघतो. (ख) भिकारी बनतात = निस्पृह, स्वतंत्र, वैराग्यसंपन्न, होतात, 'भिक्षाहारी निराहारी भिक्षा नैव प्रतिग्रहः' असन्तो वापिसन्तो वा सोमपानं दिने दिने' (दा.बो.) (ख) इच्छूं सदा शिवासी भर्ता या उमावचनातील भर्ता शब्दाचा समाचार घेतला. आता दाखवितील की तो शिव=मंगलस्वरूप नसून अमंगल आहे :-

हिं. निर्गुन निलज कुबेष कपाली । अकुल अगेह दिगंबर ब्याली ।।६।।
कहहु कवन सुख अस बरु पाएँ । भल भूलिहु ठगके बौराएँ ।।७।।
पंच कहें सिव सती बिबाही । पुनि अवडेरि मराएन्हि ताही ।।८।।

म. अगुण अलज्ज कुवेष कपाली । अकुल दिगंबर अगृही व्याली ।।६।।
वदा कवण सुख मिळुनि असा वर । ठकें ठकवितां बहु ठकलां वर ।।७।।
शिवें पंचमतिं सती विवाहित । फंदिं पाडुनी त्यजुनि मारवित ।।८।।

अर्थ :- गुणहीन, निर्लज्ज, कुवेष करणारा, प्रेताची कवटी हातात घेणारा, कुलहीन, नागडा, घरदार नसलेला व मोठमोठे भुजंग अंगावर धारण करणारा ॥ ६ ॥ असा नवरा मिळून तुम्हाला कोणते सुख होणार हे तर सांगा; त्या ठकाने तुम्हाला ठकविल्या व तुम्ही पुष्कळ, खूप ठकलात (चांगल्याच फसलात) बरं का! ॥ ७ ॥ शिवांनी सतीशी विवाह केला तोच पंचाच्या आग्रहाने, नि मग त्या सतीला काही तरी फंदात पाडली, त्याग केला नी (शेवटी) तिला ठार मारविली की हो! (तुम्हाला हे कळले नसावे बहुतेक) ॥ ८ ॥

टीका :- नारदांनी शैल राजाला वराचे दोष सांगताना अकरा दोष सांगितले आहेत. येथे

१ सहज उदासी, २ अगुण, ३ निर्लज्ज, ४ कुवेष, ५ अकुल, ६ अगृही, ७ दिगंबर, ८ कपाली, ९ व्याली. आग्रहाने लग्न केले याने 'अकाममन' हा दोष सुचविला व सतीला मारविली याने निर्दयता सुचविली; मिळून ११ दोष दाखविले. नारदोक्त ११ दोषांचा गूढार्थ दो.६७ अखेर टीकेत दाखविला आहे. समानार्थी श्लोक-'अमंगलवपुर्धारी निर्लज्जोऽ सदनोऽ कुली। कुवेषी भूत प्रेतादिसंगी नग्नोऽहि शूलभृत् (शि.पु.मा.पी. मधून). सूचना - सहाव्या चौपाईतील निंदारूप बाह्यार्थ स्पष्ट करण्याची आवश्यकता नाही. पुढे नारदोक्त दोष व ऋषिप्रोक्त दोष यांची तुलना केली आहे.

दोषांची तुलना

नारदोक्त दोष	अनु क्रम	ऋषिप्रोक्त दोष
अगुण,	१	अगुण
अमान	२	अगेह-अगृही
मातृपितृहीन	३	अकुल
उदासीन	४	उदास, उदासी.
शंका (संशय) क्षीण	५	निर्लज्ज
जोगी - जोगडा	६	कपाली - भीक मागून खातो (दो.५९)
जटिल	७	निर्दय (कठीण)
अकाम मन	८	अकाम मन (पौरुषहीन)
नग्न	९	दिगंबर
अमंगल	१०	व्याली
अमंगल वेष	११	कुवेष

अगृही, कपाली, निर्दय व व्याली या चारांचा स्तुतिरूप अर्थ दाखविणे जरूर आहे. बाकीच्यांचा नारदोक्त दोषवर्णनात दाखविला आहे. (६७ च्या टीकेत)

१ अगृही - अगेह - घर नसलेला = अनिकेत. 'अनिकेत:स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियोनर:' (भ.गी.) = अनासक्त. हे भक्तलक्षण आहे.

२ कपाली - कापालिक ही एक योग्यांची जात-प्रकार आहे, पण तो अर्थ येथे नाही. कं सुखं पालयती ति कपाल:, सुखाचे पालन, संरक्षण करणारा तो कपाल. कपालाचा जो स्वामी, तो कपाली, (धनाचा स्वामी तो धनीप्रमाणे) सुखाचे संरक्षण करणारा प्रभाव ज्याच्या जवळ आहे तो.

३ निर्दय - निश्चयेन दया यस्यास्ति = अतिशय दयाशील, 'निर्निश्चये (अमरे)'

४ व्याली - वि-विरुध्दम, आ समन्तात् अलति इति व्यालः; अल भूषणादौ, अडति (उद्यमादौ) वा. (अ.व्या.सु.) सर्व बाजूंनी विरुध्द अलंकार धारण करणारा, किंवा तसा उद्यम करणारा, असा 'व्याली' शब्दाचा धात्वर्थ झाला. भाव हा की कोणी कितीही विरोध केला तरी तो ज्यांस भूषणेचं वाटतो, क्रोध येत नाही असा.

चौ. ७- (१) ज्याला आई ना बाप ; घर ना शेतीवाडी ; वस्त्र ना पात्र, नरकपालात भिक्षा मागावी व खावे; सदा नग्न राहणारा; अंगावर मोठे भुजंग धारण करणारा असा निर्धन भिकारी, भयंकर, घाणेरड्या नवऱ्यापासून पतिसौख्य मिळणे शक्य नाही; तसे तुम्हालाही मिळणार नाही. दुःख, क्लेश, भय यांच्या सागरातच पडावे लागणार. (२) पण हा दोष तुमचा नाही. नारदासारख्या ठकांना स्त्रिया फार फसतात; तुम्ही तर ८ वर्षांच्या होतात तेव्हा; त्यामुळे त्याच्या ठकबाजीला चांगल्याच फसलात की! गूढभाव I. हा की अशा चांगल्या फसलात हे बरं झालं. II. अविवेकरूपी ठकाने तुम्हाला ठकविल्या होत्या, पण आता बरं केलंत, असा वर मिळाल्याने तुम्हाला जे सुख मिळेल ते कोणाला मिळणार! 'असा वर मिळुनि जे सुख, ते कवणसुख (कोणास सुख) आहे का वदा' आता जणू काय हिला काही माहीत नाही आणि ही केवळ गिरिराजकुमारी, प्राकृतच आहे असे दाखवून सतीचा इतिहास सांगतात.

चौ. ८- (१) शिवें पंचमतिं सती विवाहित :- चतुरानन ब्रह्मदेव व विष्णू यांच्या आग्रहावरून शंकरांनी सतीशी विवाह केला होता हे मागे टीकेत सांगितले आहे. स्कंद पुराण, माहेश्वर खंड अध्याय १ मध्ये लोमश ऋषींनी मुनींना सांगितले आहे ब्रह्मदेवाच्या सांगण्यावरून - आग्रहाने - शंकरांनी सतीशी विवाह केला होता. (स्कंदपुराणांक पृ.१० पहा) याने सुचविले की त्यांना कामवासनाच नाही; मग त्यांच्याशी विवाह करून काय उपयोग?

(२) फंदि पाडुनी त्यजुनि मारवित - रघुनाथाची परीक्षा का नाही घेत असे म्हणून तिला परीक्षा घ्यायला पाठविली; ती बिचारी भोळी, स्त्री, घेतलेन सीतेचे रूप; बस! झाले यांचे काम! सापडले निमित्त नि केला त्याग! हे काय कारण? खरोखर तिचे किती अगाध प्रेम नि पातिव्रत्य! पण काऽऽही उपयोग झाला नाही. अहो ८७ हजार वर्षे टाकली तिला; पण तेवढ्यानेही समाधान नाही. तिला चांगली वाजत गाजत, लवाजमा देऊन, पाठविली दक्षयज्ञाला. यांनी नाही म्हटले असते तर बिचारी कशाला मेली असती देह जाळून? यांना नकोच होती; मग यांनीच मारविली असे लोक म्हणणारच. म्हणून सांगतो की अजून सावध व्हा! एकाला ठेव दुसरा शाहणा, असे करण्यातच सुख आहे, आता शिवाची आणखी थोडी निंदा करतात:-

हिं.दो. अब सुख सोवत सोच नहिं भीख मागि भव खाहिं ।।
सहज एकाकिन्ह के भवन कबहुँ कि नारि खटाहिं ।।७९।।

म.दो. सुखें निजे शुच ना अतां भीक मागि भव खाइ ॥
सहज एकट्याचे गृहीं स्त्री कधिं टिकली जाइ ॥७९॥

अर्थ :- आता शोक ना चिंता (शुच), खुशाल झोपा ताणतात भव (शंकर) भिक्षा मागतात व खातात. जे स्वभावातच एकलकोंडे आहेत त्यांच्या घरी स्त्रीचा टिकाव कधी तरी लागेल का? (मुळीच शक्य नाही). ॥ दो.७९ ॥

टीका :- समानार्थी श्लोक - 'ध्यायन्स्वरूपमकलं अशोकमरमत्सुखी ॥ एकलः परनिर्वाणो ह्यसंगोऽव्दय एवच ॥ तेन नार्याःकथं देवि निर्वाहः संभविष्यति'(शि.पु.मा.पी. मधून). पूर्णस्वरूपाचे ध्यान करीत, शोकरहित होत्साते परमसुखी व मजेत आहेत; व ते असंग, एकटे, परमनिर्वाणरूप, दुसरं कोणी नकोसं वाटणारे असे आहेत, त्यांच्याकडून बायकोचा निर्वाह होणे हे देवी! कसे शक्य आहे? या श्लोकांत विनोद, हास्य नाही; वस्तुस्थिती आहे; हे श्लोक परीक्षा घेण्याच्या दृष्टीने फारच मागे पडतात. हे भाषण सुध्दा ऋषींनी (शि.पु.) परीक्षा घेण्यासाठी केले असून भाषा वास्तववादाची आहे! अधिक विचार रसिक वाचकांनी करावा.

(१) यांत दाखविले की महापतिव्रता, अनन्य प्रेमी बायको मेली, तरी जरा सुध्दा दुःख ना शोक, वज्रासारखेच हृदय दुसरं काय? उलट बरं वाटले की पाठीचा 'आणा' चुकला; आता खुशाल झोप काढू! एकदा आणावी भीक मागून, माणसाच्या कवटीत हो! भरावं ठासून पोट व पडावं घोरत!

(२) गूढार्थ - शोकमोहातीत निर्विकार आहेत, ज्याच्या येथे भिक्षा ग्रहण करतील त्याचा 'भव खाइ'; जन्ममरण चक्रांतून त्याला सोडवतात.

(३) अशा एकलकोंड्या, माणूसघाण्या पुरुषाच्या संगतीत स्त्री किती दिवस टिकाव काढील! (क) दोह्यांचे उत्तरार्ध सुभाषित झाले आहे. पण आज भावना उलट झाल्या आहेत. सासूसासरा, वडील माणसे वगैरे कोणी नसली तर बरे असे पुष्कळ मुलींना वाटू लागले आहे; फक्त बाळंतपणं, आजारीपणा यांत मात्र सासू, नणंद सेवा करण्यास पाहिजेत असे वाटते! कालाय तस्मै नमः काळाच्या ओघात, सुभाषिते, म्हणी, शपथांचे प्रकार इत्यादी सुध्दा वाहून जातात. संध्येसारखे पाठ, जानव्याची शपथ, आईबापांची शपथ, उत्तम शेती कनिष्ठ नोकरी, साधी राहणी उच्च विचार, वडिलांचं छत्र, इत्यादी शेकडो वचने निर्माल्यवत झाली! त्याचेच फळ अविश्वास, अनीती, चिंता, रोग, कलह, भय, विरोध, दुर्भिक्ष, धान्याची टंचाई, इत्यादी रूपाने मिळत आहे! पण सत्तेशिवाय शहाणपणाची किंमत नाही म्हणून व्यक्तिगत प्रयत्नांनी हा ओघ बदलण्याची शक्यता फारच कमी! पण सप्तर्षी तिला सांगतात की चालू ओघ बदलणे अजून शक्य आहे, वेळ गेली नाही :-

हिं. अजहूँ मानहु कहा हमारा । हम तुम्ह कहुँ बरु नीक बिचारा ॥१॥
अति सुंदरसुचि सुखद सुसीला । गावहिं बेद जासु जस लीला ॥२॥

दूषन रहित सकल गुन रासी । श्रीपति पुर बैकुंठ निवासी ।।३।।
अस बरु तुम्हहि मिलाउब आनी । सुनत बिहसि कह बचन भवानी ।।४।।

म. अजुनि आमचें वच माना बरं । आम्हिं पाहिला तुम्हां बरा वर ।।१।।
अति सुंदर शुचि सुशील सुखदहि । यश लीला गाती वेदहि ।।२।।
दूषण रहित सकल-गुण-रासी । श्रीपति पुर वैकुंठ निवासी ।।३।।
तुम्हां असा वर देउं मिळवुनी । ऐकुनि वदे भवानी हसुनी ।।४।।

अर्थ :- अजून तरी आम्ही बरं सांगतो ते माना (मान्य करा); आम्ही तुमच्यासाठी एक चांगला वर पाहिला आहे (योजला आहे)॥ १ ॥ तो अतिसुंदर, अतिपावन, अतिसुशील व अतिसुखदायक आहे; वेदसुध्दा त्याचे यश व लीला गातात. ॥ २ ॥ तो पूर्ण दोषरहित असून सकल सद्‌गुणांची रास आहे; तो लक्ष्मी-पती असून वैकुंठपुरीत निवास करतो. ॥ ३ ॥ असा वर आम्ही देतो मिळवून तुम्हाला (मग तर हरकत नाही?). हे ऐकून भवानी हसली व म्हणाली - ॥ ४ ॥

टीका.चौ.१-(१) अजुनि आमचे......बरा वर - अजून काही शंकरांशी विवाह ठरला सुध्दा नाही; म्हणून वेळ काही गेली नाही; आम्ही करू खटपट; फार कशाला एक अगदी अनुरूप वर आम्ही मनाशी ठरविला आहे, त्याला प्रत्यक्ष पाहिला आहे. शंकर कुठे नि तो कोठे! त्या नारदाला काय, पोर ना बाळ; वर कसा कोणाला असावा हे नारदांना कसं कळणार! नारदांनी कधी कोणाची लग्नं केली? हल्ली बाकी वाटेल त्याने वाटेल त्या विषयावर मत द्यावं असा पायंडाच पडत चालला आहे, सांगू कसला आहे आम्ही पाहिलेला वर? ऐकल्याबरोबरच तुम्हांला वाटेल की, खरंच, चुकलं गडे! आपलं, ऐका तर खरं

चौ. २-३- (१) पहिली गोष्ट म्हणजे तो तुम्हाला गौरीला बरा आहे कारण 'सावळा वर बरा गौर वधुला। जानकी गोरटी राम घन नील तो॥' अगदी अनुरूप आहे. (क) या चौपाईत अतिसुंदर, शुचि, सुशील, सुखद, लीलाप्रिय व कीर्तिमान हे सहा गुण सांगितले. तिसऱ्या चौपाईंत दोषरहित, सकलगुणरासी, लक्ष्मीपती व वैकुण्ठनिवासी हे चार आहेत; म्हणजे दहा झाले व पहिल्या चौपाईंत नीक-वरा, इतर सर्व प्रकारे चांगला, अनुरूप हा एक गुण आहे; एकूण ११ विशेष गुण सांगितले. शंकरांच्या ठिकाणी ११ दोषच आहेत, गुण नाहीत, पार्वतीच्या ठिकाणी ११ विशेष गुण नारदांनी वर्णिले आहेत. (६७/७ सिंहावलोकन पहा) - शंकरांच्या प्रत्येक दोषाच्या विरुद्ध गुण या वराच्या ठिकाणी दाखविला आहे. पार्वतीच्या गुणांच्या विरुद्ध ११ दोष शिवाच्या ठिकाणी पूर्वीच दाखविले आहेत.

(२) लीला गाती वेदहि - याने सुचविले की तो लीलाप्रिय आहे. आपल्या पत्नीशी शृंगारलीला करून तिला सुखवू शकेल असा आहे. शंकर सदा उदास; हास्य विनोद, प्रेमाची थट्टा कशाला करतात? त्यांना शृंगाररसाची, लीलेची चव माहीत असती तर सतीसारख्या सतीची गती तशी का झाली असती? (क) वेद यश गातात - मग देवादिक, ऋषी, मुनी गात

असतील यात नवल ते काय? अशांची अर्धांगी तुम्ही झालात म्हणजे तुमची कीर्तीपण वेदादिक गाणारच.

(३) (क) तुम्ही सहज सुंदर, तो वर अतिसुंदर, शंकर नरमुंडमाळा चिता भस्म; सर्प ही भूषणे घालणारे, भेसूर, (ख) तुम्ही सहज सुशील, तो अतिसुशील, शंकर निर्लज्ज, नर कपालात अन्न खाणारे, भांग-गांजा ओढणारे, (ग) तुम्ही सहज शाहण्या, तो वेदगीत कीर्ती किती शाहणा असेल याचा विचार करा, नागडं उघडं हिंडणं काय शहाणपणाचे लक्षण? (घ) तुम्ही तरुण, तो लीलाप्रिय, शंकर उदास, (ङ) तुम्ही राजकुमारी, तो लक्ष्मीचा पती, लक्ष्मी त्याची दासी आहे, तेजःपुंज (श्री-पति) परम ऐश्वर्य संपन्न (श्री-पति) शंकर भीक मागे. (च) तुम्ही पावन कुळातल्या, गंगा तुमची वडील बहीण; तो अतिपावन (शुचि) . शंकर अमंगल, (छ) तुम्ही सकल गुणखाणी, तो सकलगुणराशी, शंकर निर्दय! निर्दयता हा तर दुर्गुण! (ज) तुम्ही दोषरहित, तो दोषरहित, शंकर दोषांचे घरच (अगुण, गुणांच्या विरुद्ध, जसा अधर्म = धर्मविरुद्ध) (झ) तुम्ही वडिलांच्या राजधानीत राजवाड्यात राहणाऱ्या; तो राहतो त्या वैकुंठासारखी सुंदर पुरी नाही. शंकर बर्फाच्या पर्वतावर राहणारे. (ञ) तुम्ही पतिव्रता गुणांनी संपन्न तो सुखदायक, बायकोचा त्याग करून तिला मारविणारे शिव! (ट) तुम्ही सर्व शुभलक्षण संपन्न, तो इतर सर्व प्रकारे अगदी अनुरूप. शंकर व्याली; अगृही.

चौ. ४ (१) तुम्हां असा वर देउं मिळवुनी- भाव हा की तुम्हांस, म्हणजे तुमच्या वडिलांस शोधित बसायला नको. आम्ही म्हटले की आढेवेढे न घेता तो वर तुमच्या घरी येईल व लग्न करून तुम्हांला वैकुण्ठास घेऊन जाईल. तो कोण हे तुम्ही ओळखलंत की नाही? अहो! वैकुंठाधिपती विष्णू भगवान

(२) ऐकुनि वदे भवानी हसुनी- 'ऐकुनि हसाल आमचे जडते' असे गौरीने आरंभी म्हटले होते; त्या प्रमाणे ते तिचे भाषण 'परिसुनि ऋषि वदले हसत गिरि संभव तव देह' (७८) आता ऋषींचे भाषण ऐकून भवानी हसली व सुचविले की तुमचे भाषण सुद्धा हास्यास्पद, मूर्खांच्या सारखे आहे, सप्तर्षीच आहेत म्हणून स्पष्ट बोलली नाही इतकेच; पण एकदा थोडी चुणूक दाखविणार आहेच. (क) भवानीने सुचविले की ऋषींच्या भाषणाने तिचा निश्चय न ढळता ती भवानीच राहिली. आपणांस भव (शिव) पत्नीच मानून उत्तर आता देत आहे :-

हिं. सत्य कहेहु गिरिभव तनु एहा । हठ न छूट छूटै बरु देहा ॥५॥
कनकउ पुनि पषान तें होई । जारेहुँ सहजु न परिहर सोई ॥६॥
नारद बचन न मैं परिहरऊँ । बसउ भवनु उजरउ नहिं डरऊँ ॥७॥
गुर के बचन प्रतीति न जेही । सपनेउ सुगम न सुख सिधि तेही ॥८॥

म. सत्य वदां तनु ही गिरिभव खरि । हट्ट सुटेना सुटे देह जरि ॥५॥
कनक पहा पाषाणिं जाहले । त्यजी स्वभाव न जरीं जाळले ॥६॥

म्यां नारद वच नच परिहरणें । राहो गृह जावो ना डरणें ।।७।।
विश्वास न गुरुवचनीं ज्यासी । स्वप्निं सुगम सुख सिद्धि न त्यासी ।।८।।

अर्थ.- आपण अगदी सत्य म्हणालात, हा देह गिरीपासून झाला आहे हे खरंच आहे; (आणि म्हणूनच) हा देह जरी गेला तरी हट्ट मात्र सुटणार नाही. ॥ ५ ॥ असं पाहा की सोनं पाषाणाच्या पोटी जन्मास आलेले असतं (त्यामुळे) त्याला कितीही जाळलं तरी ते आपला जन्मस्वभाव (सहज कठिनता) सोडीत नाही ॥ ६ ॥ मी नारदांच्या वचनाचा त्याग करणे शक्य नाही; मग घर वसो नाहीतर बसो त्याला भिणे शक्य नाही (तुम्ही का घाबरता?) ॥ ७ ॥ (कारण गुरूच्या वचनावर ज्याचा विश्वास नाही त्यास सुख व (कार्य-) सिद्धी स्वप्नात सुद्धा सुगम नाही. ॥ ८ ॥

टीका.चौ.५- (१) तनु ही गिरिभव खरि - 'गिरिसंभवतव देह' या सप्तर्षींच्या म्हणण्यावर हे उत्तर आहे. भाव हा की, ही गोष्ट सर्वांना माहीत आहे; त्यात आपण नवीन काय सांगितलेत; पण गिरी जसा जड असतो तसा तो अचलही असतो. तशीच मी त्याची मुलगी बापसे बेटी सवाई! हिमालय तोंडाच्या वाफांनी वितळत, विरघळत नाही (२) हट्ट सुटेना सुटे देह जरि - भाव हा की हा हट्ट चालविताना मेले तरी सुद्धा हट्ट चालूच ठेवीन! हट्टीपणा काही देहधर्म नाही; तो मनोधर्म आहे. मुक्त होईपर्यंत मन काही मरत नाही; मला मुक्ती नको आहे; काय पाहिजे ते एकदा सांगितलेच आहे, ते मिळेपर्यंत हा हट्ट चालावयाचाच. ध्वनी हा की अशा हट्टी माणसाच्या, त्यात स्त्रीच्या, त्यात बालवयाच्या व त्यात योगिनीच्या हट्टाला सोडविण्यास कोण समर्थ आहे? तेव्हा शाहण्या पुरुषांनी अशा हट्टी पोरीच्या नादी न लागणे चांगले. हट्ट सुटणार नाही हा पक्ष सांगितला; आता दृष्टान्त व नंतर हेतू सांगेल :-

चौ.६ - (१) सोन्याचंच उदाहरण घ्याना. दगडातूनच त्याचा जन्म होतो. दगड कठीण, घट्ट व अचळ असतो; तसेच सोने कठीण, घट्ट व अचळ असते. त्याचा तो स्वभावगुणच आहे. 'स्वभावो दुरतिक्रमः' सोन्याला शंभर वेळा भट्टीत जाळलं तरी त्याचा तो कुलस्वभाव बदलत नाही हा हेतू सांगितला. सोन्याला पाण्यासारखं पातळ करून का ठेवता येणार आहे? भट्टीत घालून ते पूर्ण शुद्ध केले तरी स्वभाव जडता सोडीत नाही. ते वाऱ्यासारखे नभगामी होणार आहे की कापसासारखं बोटचेपं होणार आहे? तापवल्याने क्षणभर पातळ होतं, पण त्यामुळं असं लाल होतं की चुकून स्पर्श झाला तरी पक्का चटका देतं. सोनं पीतवर्ण, मी पीतवर्ण, सोनं डोंगरातून निघतं, मी डोंगराची मुलगी, सोनं जड मी जड (मूर्ख), सोनं हट्टी तर मी सातहट्टी. तो माझा स्वभाव बनला आहे त्यामुळे :-

चौ.७- (१) नारदांच्या उपदेशाचा त्याग करायचा म्हटलं मी, तरी शक्य नाही. 'नारद वचनां मानितां राहि कुणाचे गेह' या ऋषिवचनाचे उत्तर पार्वती देत आहे. माझा स्वभाव बदलण्यासारखा नसल्यामुळे नारदवचनावर पूर्ण विश्वास ठेवूनच कृती होणार; व त्याचा जो स्वाभाविक परिणाम होईल तो मलाच भोगावा लागणार हे मला माहीत आहे. नारदांच्या म्हणण्याप्रमाणे माझं घर थाटलं तर उत्तमच पण नाही थाटलं आणि उद्ध्वस्त झालं तरी

वाईट काय? व त्याचं भय कसलं, मी त्याला मुळीच घाबरत नाही. व्यंग्य हे आहे की माझं घर वसो नाहीतर बसो, तुम्हांला या उठाठेवी सांगितल्या कोणी करायला?

चौ.८ (१) हट्टाची चार कारणे सांगितल्यानंतर आणखी सांगते की गुरूच्या शब्दांवर विश्वास ठेवीत नाहीत त्यांस सुख व कार्यसिद्धी यांचे दर्शन स्वप्नात सुद्धा होणे नाही. नारद देवर्षी माझे गुरू आहेत, त्यांच्या वचनावर माझा पर्वतासारखा विश्वास आहे त्यामुळे मला सुख व कार्यसिद्धी प्रत्यक्ष होणार आहेत. माझ्या गुरूवर तुमचा विश्वास नाही व तुम्ही मला गुरुद्रोह करण्यास शिकविता त्यामुळे तुम्ही ज्या कामासाठी आला असाल ते स्वप्नात सुद्धा सिद्ध होणार नाही. (क) समानार्थी श्लोक 'गुरूणां वचनं पथ्यं इति वेदविदो विदुः॥ ५ ॥ गुरूणां वचनं सत्यमिति यद् हृदयेन धीः॥ इहामुत्रापि तेषां हि दुःखं, नच सुखं क्वचित् ॥ ६० ॥ गुरूणां वचनं सत्यमिति येषां दृढा मतिः॥ तेषामिहामुत्र सुखं परमं, नाऽसुखं क्वचित् ॥ ५९ ॥ सर्वथा न परित्याज्यं गुरूणां वचनं द्विजाः॥ गृहं वसेद्वा शून्यं स्यान्मेहठः सुखदः सदा ॥ ६१ ॥ पार्वतीने नारदांजवळून शिवपंचाक्षरी मंत्रोपदेश घेतल्याचा उल्लेख शिवपुराणात आहे. 'पन्चाक्षरं शम्भुमंत्रं विधिपूर्वमुपादिशत्' ध्यानाची रीती सुद्धा नारदांनी पार्वतीस सांगितली आहे (मा. पी. पाहा)

हिं.दो. महादेव अवगुन भवन विष्नु सकल गुन धाम ॥
जेहि कर मन रम जाहि सन तेहि तेही सन काम ॥८०॥

म.दो. महादेव अवगुण भवन विष्णु सकल गुण धाम ॥
ज्याचें मन रमले जिथे त्याला तिथेंच काम ॥८०॥

अर्थः- महादेव अवगुणांचे घर (असतील) व विष्णू सकल गुणांचे निवासस्थान (असतील कदाचित) पण ज्याचे मन जेथे (एकदा) रमले, त्याला त्याच्याशीच काम (इतरांचा काय उपयोग) ॥ दो.८० ॥

टीका.दो.:- महादेव अवगुणभवन! भाव हा आहे की ज्यांना महादेव म्हणून सर्व म्हणतात त्यांच्यांत एकतरी अवगुण असू शकेल का? तथापि तुमच्या हट्टासाठी तसं क्षणभर जरी मानलं तरी मला त्यात सुखदुःख काही नाही.

(२) ल.ठे. - पार्वतीने दिलेले हे उत्तर विशेष लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. पार्वती खंडन मंडन करीत बसली नाही. आपल्या उपास्य देवतेविषयी व गुरूविषयींची निष्ठा तिळभर कमी होऊ न देता, स्वतःकडे कमीपणा घेऊन सांगते की तुम्ही म्हणता त्या गोष्टी तुमच्या मते कदाचित खऱ्या असतील; खऱ्या आहेत असे जरी मानले तरी प्रत्येकाची पाहण्याची दृष्टी वेगळी असते. एकाला जे चांगले वाटते ते दुसऱ्यास वाईट दिसते. ज्याला चांगलं दिसतं तेथे त्याचं मन चिकटतं, प्रेम उत्पन्न होतं व ते त्यास सोडवत नाही. 'देखिल्या गोडीच्या ठायां सोके' हा मनाचा स्वभाव आहे. आपलं शेमडं लेमडं, नकटंरडकं, काळंकुट्ट मूल आईला कधी त्याज्य वाटत नाही. त्याला पाहून इतरांस किळस येत असली तरी आई त्याचा तिरस्कार

करीत नाही, कारण तिचे तेथे ममत्व व प्रेम जडलेलं असतं, तिचं मन तिथेच रमतं. इतरांचे नक्षत्रासारखे लहान मूल भुकेने व्याकुळ झाले तरी हिला पान्हा नाही फुटायचा! बाहेरचं, गाईचंच दूध पाजील फारतर! ज्या चंद्राने चकोरास परमसुख होते तोच चक्रवाकांस दुःखद वाटतो; चुकून पाण्यात पडलेला मनुष्य बाहेर पडण्यासाठी धडपडतो व घाबरा होतो, तर पाण्यातून बाहेर काढलेला मासा पाण्यावाचून तडफडत मरतो. ज्याचे ज्याच्यावर प्रेम असते त्याच्याशीच त्याला कर्तव्य, त्याला इतरांचा काय उपयोग होणार? ही पार्वतीची उत्तर देण्याची पद्धती उपासकांना तरी अवश्य अनुकरणीय आहे; अशाने वादविवाद, असमाधान, व कालापव्यय टळेल.

हिं. जौं तुम्ह मिलतेहु प्रथम मुनीसा । सुनतिउँ सिख तुम्हारि धरि सीसा ॥१॥
अब मैं जन्मु संभु हित हारा । को गुन दूषन करै बिचारा ॥२॥
जौं तुम्हरे हठ हृदयँ बिसेषी । रहि न जाइ बिनु किएँ बरेषी ॥३॥
तौ कौतुकि अन्ह आलसु नाहीं । बर कन्या अनेक जग-माहीं ॥४॥

म. प्रथम मुनीश तुम्हीं येतां जर । धरत्यें तुमचे वचन शिरावर ॥१॥
हरलें मी मम जन्म हरा जर । कोण दोष गुण बघे अतां तर ॥२॥
जर मन तुमचें हट सोडीना । लग्न जमविल्याविण राहीना ॥३॥
कौतुकि पुरुषां आळस नाहीं । अमित जगामधिं वर कन्या ही ॥४॥

अर्थः- अहो मुनिश्रेष्ठ! आपण जर पहिल्याने (नारदांच्या पूर्वी) आला असता तर मी तुमचा उपदेश शिरसा मान्य केला असता ॥ १ ॥ मी जर स्वतःचा जन्म हरासाठी वेचला तर आता गुणदोषांचा विचार कोण करणार (करून उपयोग काय)? ॥ २ ॥ आपल्या मनात लग्न जमविण्याचेच आले असेल व ते (मन) हट्ट सोडीत नसेल ॥ ३ ॥ तर कौतुकी पुरुषांना आळस माहीत नसतो व जगांत सुक्काळाचे वर आहेत व वाटेल तेवढ्या कन्या आहेत ॥ ४ ॥

टीका. चौ. १-(१) 'अजुनि आमचें वच माना' असे जे ऋषी म्हणाले त्यावर हे उत्तर आहे. आता कसं मानता येईल? नारदांच्या आधी तुम्ही आला असता तर तुमचं ऐकलं असतं; तुम्हाला कोणाला तरी गुरू केले असते. आता तुम्ही म्हणता तसं करणं हा व्यभिचार ठरेल. उलट तुम्ही आधी आला असता तर मला तपही करावे लागले नसते; कारण आपण विष्णूसाठी नवरी शोधीत हिंडत आहात व ते आहेत तुमच्या मुठीत! तुम्ही म्हणाल की चूक झाली असे कळल्यावर ती सुधारावी; पण ही चूक सुधारण्यासारखी नाही.

चौ.२ - (१) हरले मी मम जन्म हरा - आतापर्यंतचे आयुष्य मी शंभूसाठी खर्चून बसले; त्यांना एकदा मनाने वरले, ते आता बदलणे शक्य नाही. सत्कुलप्रसूत कन्या आपलं मन कोणाला तरी पती म्हणून एकदाच अर्पण करीत असतात; शरीराने विवाह होवो, न होवो त्यांच्या प्रेमाला दुसरे स्थानच नसते. (२) दुसरा भाव हा की मी आपला जन्म शंभूच्या

बरोबर पणास लावला होता; त्यात मी हरले; त्यामुळे माझा पुढला सर्व जन्म व हा देह त्यांचा आहे. त्यांनी मला पणात हरलं म्हणून ते हर, आता देहावर मालकी माझी नाही, त्यांची आहे. (क) मी एकदा तन, मन, वचनाने त्यांची झाले असल्याने दोषांचा वा गुणांचा विचार मी करणे निरुपयोगी! शिवाय ते करणे महाघोर पाप आहे. 'कन्या देऊनिया कुळ काय विचारावें' हे जसं म्हणतात तसंच॥ 'अर्पूनियां एका मन। देती अन्या नारी तन॥ व्यभिचारिणी तया जन। म्हणतात कीं' प्रज्ञा॥ तेव्हा आता काही इलाज नाही राहिला. बरं असं केलेलं तुम्हांसही आवडणार नाही. (ख) ऋषी का आले आहेत याचे मर्म पार्वतीने पहिल्या सलामीतच जाणले आहे; आणि म्हणूनच त्यांनी केलेली नारद-शिवनिंदा स्तुतिरूपाने ग्रहण करून तिने श्रवण केली. अन्यथा 'संत शंभु मापति -अपवादां। ऐकति तेथें अशि मर्यादा॥ जीभ कापण्या शक्त असावे। नातर कानां मिटुनि पळावें (१।६४।३-४) हे सतीचेच वचन आहे, ही व्याजस्तुती आहे हे जर तिला कळले नसते तर तिने कानांत बोटे घालून पळून जाणेच भाग होते. स्कंद पुराणात बटुरूपाने आलेल्या शंकरांनी पार्वतीच्या तोंडावर तिच्या सखींजवळ शंकरनिंदा केलेली कानी पडताच ती रागावली आहे, आणि यांच्याशीं भाषण सुद्धा करू नका असे जया, विजया, प्रम्लोचा वगैरे आपल्या सखींस तिने सांगितले आहे. आता पार्वती थोडा उपहासात्मक सुंदर विनोद करते-

चौ. ३-४; (१) <u>जर मन... राही ना</u> - भाव हा की मी मनाने कोणाला वरलं आहे हे निर्लज्जपणे सांगितल्यावर सुद्धा तुम्ही मला समजावण्याचा प्रयत्न केलात; त्यावरून असं वाटतं की तुम्ही म्हणता त्या वराचं लग्न जमविण्याचा विडा उचलूनच तुम्ही निघाले असाल, आणि म्हणूनच मला शास्त्र-संत-मतविरुद्ध उपदेश व आग्रह केलात; तेव्हा आता माझ्या इथे काही आपली डाळ शिजण्यासारखी नाही; पण त्या वरास योग्य कन्या (वरकन्या) सुद्धा (ही) जगात थोड्या असतील का? वाटेल तेवढ्या असतील; पण त्याला कोणी सांगून जात नसेल म्हणून त्यानेही तुम्हांला पाठविले असतील कदाचित! (क) वाच्यार्थ आधी दिलाच आहे.

(२) <u>कौतुकि पुरुषां आळस नाही</u>- आपणांविषयी माझं काय मत झालं आहे ते सांगते. राग नका मानू हं! आपण कौतुकी दिसता; कारण आपल्या सारख्यांच्या मुखांतून नारदांची व महादेवांची निंदा बाहेर पडणे मला तरी शक्य वाटत नाही. दुसऱ्या कोणी अशी निंदा आपल्या समोर केली असती तर आपण शापच दिला असतात, असे मला वाटते. पण ते काही का असेना; मला आपले बोलणे कौतुकास्पद वाटलं खरं. माझा निश्चय मी आता पुन्हा एकदा सांगते; कारण, तुम्ही विचारणारच की, तुम्ही मनाने वरलंत आणि ते नाही कबूल झाले तर काय करणार? तेच सांगते:-

हिं. जन्म कोटि लगि रगर हमारी। बरउँ संभु न त रहउँ कुआरी ॥५॥
तजउँ न नारद कर उपदेसू। आपु कहहिं सत बार महेसू ॥६॥
मैं पा परउँ कहइ जगदंबा। तुम्ह गृह गवनहु भयउ बिलंबा ॥७॥

म. कोटि जन्म हठ करिन तपासी । राहिं कुमारि किं वरिन शिवासी ।।५।।
त्यजीं कधिं न नारद-वचना पण । शिव शतदा सांगति जरि आपण ।।६।।
धरतें पाय वदे जगदंबा । घरिं जावें कां करा विलंबा ।।७।।

अर्थ.- कोटी जन्म घ्यावे लागले तरी हा हट्ट व हे तप काही सुटणार नाही (असेच करीत राहीन), विवाह करीन तर शंकरांशीच (शंभु, शिव) करीन नाही तर अविवाहित राहीन. ॥ ५ ॥ पण नारदांच्या वचनाचा- उपदेशाचा त्याग कधीच करणार नाही, (मग) स्वतः शंकरांनी (महेश,शिव) शंभर वेळा जरी सांगितल तरी ते घडणार नाही ॥ ६ ॥ (याज्ञवल्क्य म्हणतात) जगदंबा म्हणाली की मी (आता) आपल्या पाया पडते; आता आपण घरी जावे; (उगाच) विलंब (उशीर) का करता ॥ ७ ॥

टीका चौ.५ - जर महादेव कबूल झाले नाहीत तर मी रडत बसणार; कुमारिकाच राहीन आणि या जन्मात नाही कबूल झाले तर पुन्हा जन्म घेणे; मरेपर्यंत तप करणे व कुमारिका राहणे हा रगडा चालूच राहणार, यात बदल होणार नाही. शंकर नाही कबूल झाले तर मी त्यांना किंवा कोणालाही दोष न देता समजेन की माझी पात्रता नाही; पण तपाने केव्हाना केव्हा तरी पात्रता येणारच व मग शंभू मान्य करणारच! कारण माझा गुरुवचनावर अढळ विश्वास आहे. बाकीचे काही घडो न घडो, पण

चौ.६- (१) त्यजीं न कधिं नारद वचना पण - पण - प्रतिज्ञा. मागे सांगितलंच की विश्वास न गुरुवचनीं ज्यासी। स्वप्निं सुगम सुख सिद्धि न त्यासीं (८०।८) शिवाय 'सद्गुरुहुनि देव मोठा जयास वाटे तो शिष्य करंटा। (दा.बो). गुरुवचनाप्रमाणे वागून एका जन्मात कार्यसिद्धी नच झाली तर मी समजेन की माझ्या तपाचरणात काही कमतरता आहे, पण गुरुवचनाचा त्याग करणार नाही; कारण 'रक्षिति गुरु जर कुपित विधाता। गुरु विरोधिं जगिं कुणि ना त्राता' (१।१६६।६) (क) आपण म्हणाल कदाचित की महेशांनीच जर सांगितलं की 'मला विवाह करायचा नाही तुम्ही विष्णूशी विवाह करा' तर मग करावाच लागेल. पण तसं घडणंही अशक्य आहे हे मी आधीच सांगते, की त्यांनी सुद्धा एकवेळ नव्हे शंभरदा जरी सांगितलं तरी नाही ऐकणार - विवाह होईपर्यंत त्यांच्या भलत्याच आज्ञा मानण्यास मी बांधलेली नाही. आधी विवाह करावा आणि मग वाटेल ती आज्ञा द्यावी. ते काय गुरुद्रोह करण्यास सांगतील? मला वाटतं की ते स्वतःच आले असते तर फार चांगलं झालं असतं. तुम्हाला त्यांनीच धाडले की काय? पण काही का असेना! या जलाच्या मंथनातून तूप निघणे शक्य नाही; म्हणून

चौ.७- (१) मी आपल्या पाया पडतें- आपला व माझा वेळ फुकट जातो; म्हणून एकच मार्ग उरला तो हा की आपण आता लवकर घरी जावे, उशीर करण्यात लाभ काय? (क) घरी कोणाच्या? हे गूढ ठेवले आहे. अंतस्थ भाव हा आहे की गिरिराजांच्या घरी जा आणि विलंब न करता त्यांना इकडे द्या पाठवून. (ख) जेयून आपण आलात त्या घरी लवकर जा कसे, तेथे वाट पाहत असतील आपली!

(२) जगदंबा - जगदंबा म्हणण्यात भाव हा की पार्वती मातेप्रमाणेच वागली. ती रागावली नाही; कारण तिने सर्व काही जाणले. आपण जाणले आहे याची चुणूक तिने 'घरी जा विलंब करू नका' हे सांगून दिली आहे. (३) दृढतेची, निश्चयाची, प्रेमाची, शीलाची व गुरुनिष्ठेची कसोटी यापेक्षा आणखी कोणती असणार? अशा प्रकारचे हास्यरसात्मक नाट्यमहाकाव्य जगातील कोणत्याही प्रमुख भाषेत नाही हे प्रोफेसर लमगौडाजी यांनी 'मानसमें हास्यरस' या आपल्या हिंदी पुस्तकात तुलनात्मक पद्धतीने दाखविले आहे. मा.पी. मधे, मधून मधून त्रोटक अवतरणे आहेत. संगती - आता भक्तिरसात उपसंहार करतील.

हिं. देखि प्रेम बोले मुनि ग्यानी । जय जय जगदंबिके भवानी ॥८॥

हिं.दो. तुम्ह माया भगवान सिव सकल जगत पितु मातु ॥
नाइ चरन सिर मुनि चले पुनि पुनि पुलकित गातु ॥८१॥

म. प्रेम बघुनि मुनि वदले ज्ञानी । जय जय जगदंबिके भवानी ॥८॥

म.दो. तुम्हिं माया भगवान शिव सकल विश्व-पितु-माय ॥
निघति नमुनि मुनि शिर पदीं कितिदां हर्षित काय ॥८१॥

अर्थ - तिचे ते प्रेम पाहून ज्ञानी सप्तर्षी म्हणाले 'जय जगदंबे, जय भवानी' ॥ ८ ॥ नंतर ते म्हणाले की 'तुम्ही माया आहात व शिव भगवान आहेत. तुम्ही सर्व विश्वाचे माता पिता आहात.' असे म्हणून त्यांनी तिच्या चरणांना नमस्कार केला व ते निघाले (तेव्हा) त्यांचे देह वारंवार (कितिदा) रोमांचित (हर्षित) झाले ॥ ८१ ॥

टीका. - चौ.८- (१) 'प्रेमपरीक्षा पहावि' अशी शिवाज्ञा होती; त्या प्रमाणे जरा सुद्धा न कचरता ते कार्य मुनींनी उत्तम प्रकारे केले; व पार्वतीच्या पतिप्रेमाची ध्वजा त्यांनी त्रैलोक्यात फडकावली, परीक्षा घेतली नसती तर हा आदर्श जगाला कसा दिसला असता? एवढ्याच साठी परीक्षा घेवविली गेली. (क) आपण कशासाठी आलो हे उघड न सांगता, जगदंबेच्या जयजयकारानेच ते सुचविले, जेथे काही अलौकिकता दिसते तेथे असा जयजयकार करण्याची स्फूर्ती अंतःकरणातूनच बाहेर पडत असते. प्रभात फेऱ्या वगैरे काढून लहान पोरांपासून वृद्धांपर्यंत मुद्दाम कोणातरी माणसांचा जयजयकार करविणे हे अस्वाभाविक व कृत्रिम वळण पाडले जाणे अनिष्ट आहे. 'स्तुती करावी परमेश्वराची। करू नये कोणि कधीं नराची॥' १९२१ पासून १९३१ पर्यंतच्या काळातील या लेखकाच्या मनाच्या प्रवाहपतित मूर्खपणाकडे पाहिले म्हणजे हसू येतं! पण श्रीराम कृपेनेच त्या प्रबल प्रवाहाच्या कुसंग धारेतून बाहेर काढले!

(२) जगदंबिके - सुचविले की तुम्ही जगज्जननी आहात. 'पुत्रांचे सहस्र अपराध। माता न मानी तयांचा खेद' हे आपले ब्रीद आहे. आपण सर्व जाणताच तरी आता लवकरच

भवपत्नी बनून आपल्या जगज्जननीपणाचे सार्थक करा. (३) ऋषी आले तेव्हा शैलकुमारी म्हणून संबोधिले होते व नमस्कार केला नव्हता ते योग्यच होते. आता जयजयकार केला तोही स्वाभाविक आहे; आता नमस्कार करून हर्षाने परत जातील, 'सोंगा-योग्य किं नटें नाचणें' जे सोंग दिले गेले असेल त्याची बतावणी अलिप्त राहून उत्तम प्रकारे केली पाहिजे. आपण विश्वरूपी नाट्यमंचकावरील एक पात्र आहोत हे विसरले नाही म्हणजे सर्व व्यवहार सर्वांना सुखसमाधानदायक घडतात.

दोहा :- (१) - 'तुम्हिं मायां भगवान शिव - माय' - 'माया तु प्रकृर्ति विद्धि मायिनं तु महेश्वरम्' (श्रुति). भाव हा की तुम्ही उभयता तत्त्वतः अभिन्न असून, भिन्न भासता इतकेच, तुमचा उभयतांचा अवियोगी संबंध आहे, जगाच्या कल्याणासाठी आदर्श निर्माण करण्यासाठी, 'धर्ममार्ग चरित्रेण' दाखविण्यासाठी अवतारनाट्य करीत असता. आम्ही आपली बालकं आहोत, (२) कितिदां हर्षित काय- हर्षित= रोमांचित, पुलकित, काय= देह. जाता जाता त्यांच्या देहावर पुनःपुन्हा आनंदातिरेकाने रोमांच उठत आहेत. हे प्रेमाने आलेले रोमांच आहेत. शंकरांच्या आज्ञेप्रमाणे सप्तर्षी आता शैलराजाकडे जातील व त्यांस पाठवून उमेला घरी घेऊन जाण्याची व्यवस्था करतील.

मानस गूढार्थ चंद्रिका बालकाण्ड अध्याय ९ वा समाप्त.

अध्याय १० वा.

हिं. जाइ मुनिन्ह हिमवंतु पठाए । करि बिनती गिरिजहि गृह ल्याए ।।१।।
बहुरि सप्त रिषि सिव पहिं जाई । कथा उमा कै सकल सुनाई ।।२।।
भए मगन सिव सुनत सनेहा । हरषि सप्तरिषि गवने गेहा ।।३।।
मन थिर करि तब संभु सुजाना । लगे करन रघुनायक ध्याना ।।४।।

म. जाउनि मुनि हिमवंता धाडिति । ते विनवुनि गिरिजे गृहिं आणिति ।।१।।
शिवाकडे पुनरपि ऋषि जाती । निवेदिती त्यां उमाकथा ती ।।२।।
श्रवतां स्नेह मग्न शिव होती । सप्तर्षी हर्षित गृहिं जाती ।।३।।
शंभु सुज्ञ मग मना स्थिरावति । रघुपतिचे ध्याना करूं लागति ।।४।।

अर्थ.- मुनींनी जाऊन हिमवंतास पार्वतीकडे पाठविले. त्यांनी गिरिजेला विनवून तिला घरी आणली ॥ १ ॥ मग सप्तर्षी पुन्हा शिवाकडे गेले व उमेची ती सगळी कथा त्यांचे कानी घातली. ॥ २ ॥ तिचा स्नेह ऐकताच शिव (त्यात) मग्न झाले तेव्हा सप्तर्षी आपापल्या घरी गेले. ॥ ३ ॥ शंभू सुज्ञ (सुजाण) असल्याने त्यांनी आपले मन आवरून स्थिर केले व ते रघुपतीचे (रघुनायक) ध्यान करू लागले. ॥ ४ ॥

टीका. चौ.-१- (१) मुनि हिमवंता धाडिति - शंकरांची आज्ञाच होती की 'प्रेरुनि गिरि संशय हरुनि धाडुनि सदना धावि' या आज्ञेप्रमाणे मुनींनी - सप्तर्षींनी केले. (क) पार्वती कोंण आहे याचे रहस्य वेदशिरा मुनींनी आधीच सांगितले होते (दो.७३) तथापि यावेळी हिमवंताला सर्व महत्त्वाची हकीगत सांगणे जरूर होतेच; कारण पार्वती येईल की नाही, तिची तपश्चर्या पूर्ण व सफल झाली नसल्यास ती येणार नाही, इत्यादी अनेक संशय असणारच. ते निरसन करण्यासाठी मागली घडलेली हकीगत व पुढे घडणाऱ्या आनुषंगिक गोष्टी सांगणे जरूर होते, ते त्यांनी केले. 'संशय हरुनि' या शिवाज्ञेने तेच सुचविले होते. (दो.७७ टी.प.)

(२) विनवुनि गिरिजे आणिति' पार्वती कोण आहे याचे मर्म वेदशिरा मुनी व आता सप्तर्षी यांचे मुखाने कळल्याने, पूर्वीची भावनाच गिरिराजाच्या मनात असणे शक्य नव्हते म्हणून विनवून, प्रार्थना करून हा शब्द वापरला, शिवाय आता घरी चला असे म्हटल्याबरोबर जाण्यास तयार झाली नाही हे पण विनवुनी शब्दाने सुचविले. आकाशवाणी गुप्त ठेवण्यासाठी हे नाटक करावे लागले उमेला. सप्तर्षींनी सांगितलेली सर्व हकीगत हिमवंताने सांगितली; ती ऐकल्यावर जाण्यास तयार झाली असे मानणे जरूर आहे. 'येइ पिता बोलावू जेव्हां। हट्ट सांडुनी जा घरि तेव्हां' अशी ब्रह्मगिरेची आज्ञा होतीच, म्हणून गेली; (क) पत्नी मेना, पुत्र मैनाकादी सचिव विप्र इत्यादिकांना बरोबर घेऊन गेले होते असे शिव पुराणावरून ठरते.

वाजत गाजत, पालखीत बसवून, मोठ्या थाटाने, मिरवीत आदराने आणली असेल, त्या वेळच्या तिच्या आईबापांच्या व सखींच्या आनंदाचे व उत्साहाचे वर्णन कोण व कसे करू शकणार? कोणाच्या आनंदाची उपमा देणार! हिमालयाच्या राजधानीचे नाव औषधिप्रस्थ होते.

चौ. २- (१) शिवाकडे पुनरपि ऋषि जाती - शंकरांनी स्मरण केल्यावरून पहिल्याने गेले होते। आता शिवाने सोपविलेली कामगिरी करून परत जाऊन सर्व समाचार सांगावयाचा आहे.. काय झाले परीक्षेत ते मला येऊन सांगा असे शंकरांनी सांगितले नसले तरी ते गृहित धरावेच लागते. सोपविलेली कामगिरी कशी पार पडली, परिणाम काय झाला वगैरे सर्व सांगणे हे कार्यकर्त्याचे, सेवकाचे कर्तव्यच असते. हा एक सेवकधर्म सुचविला.

(२) निवेदिती त्यां उमाकथा ती - उमा कशी दिसली, काय करीत होती, कुठे होती, हे सांगून झालेला सर्व संवाद; व त्यात तिच्या मुखावर प्रगट होणारे विविध रसानुभव वगैरे वरून त्यांचे झालेले मत, इत्यादी सर्व गोष्टी सांगून ऋषींनी तिच्या प्रेमाची, स्नेहाची पुष्कळ स्तुती केली व इतके दिवस तिला तपपावकात निष्कारण जळत ठेवली असेही कळवळून म्हणाले असतील! पार्वतीच्या स्नेहाचे मनसोक्त वर्णन ऋषी करू शकले नाहीत हे पुढील चौपाईवरून दिसते,

चौ.३ - श्रवतां स्नेह मग्न शिव होती - पार्वतीच्या स्नेहाचे वर्णन ऋषी करीत होते. ते श्रवतां = ऐकता, ऐकताच शिव तिच्या स्नेहात मग्न झाले. त्यांचे मन पार्वतीस्नेह सागरात बुडले; ते देहभान विसरले. शुद्ध मनाला, शुद्ध, निष्काम, निर्हेतुक स्नेहात बुडण्यास वेळ लागत नाही. शंकरांचे असे सहज होत असे. 'बुडे ध्यानरसिं दुघडि मन, मग भानावर नेति' (१।१११) 'प्रभुकर पंकज कपिचे शीर्षा। स्मरत दशा उन्मनि गौरीशा' (५/३३२), भक्तवात्सल्य व भक्तप्रेम, दोहोंची दशा सारखीच. (क) ऐकुनि न म्हणतां श्रवतां म्हटले; यावरून ठरले की सर्व सांगून, ऐकून, होण्यापूर्वीच शंकरांची भावसमाधी लागली. नेत्रांतून प्रेमाश्रू गळत आहेत, नेत्र मिटले गेले, शरीर तटस्थ झाले (ख) सद्गुरु श्री वासुदेवानंदांच्या ठिकाणी अशी प्रेममग्नदशा या लेखकाने अनेक वेळा अनुभविली आहे 'अनन्त देवेश जगन्निवास' (भ.गी. ११।३७) पासून पुढील भ. गीतेचे श्लोक किंवा मराठी श्री रामचरित मानस श्रींच्या जवळ बसून वाचू लागताच, फारतर ४/५ मिनिटे श्रींची ज्ञानेंद्रिये कार्य करीत! मग पुढे वाचले न वाचले श्रींच्या गावीही नसे. असे झाले म्हणजे थोडा वेळ श्रीमुखाकडे पाहून, प्रदक्षिणा घालून, स्वतः मांजराच्या पावलांनी तेथून जाणेच श्रेयस्कर वाटत असे. सप्तर्षींना असेच करावे लागत आहे.

(२) सप्तर्षी हर्षित गृहिं जाती- ती शिवाची स्नेहसमाधी पाहून, त्यांनाही हर्ष झाला व ते तेथून हळूच, आवाज न करता निघून गेले. (क) सप्तर्षींचे घर कोठे? याविषयी मानस पीयूषात नाना तर्क दिले आहेत; त्यांत वेदान्तभूषण श्री रामकुमारदासजी पंडित, यांनी साधार दिलेली माहितीच तेवढी योग्य व मान्य वाटते, (यांचे ग्रंथावलोकन अपार आहे असे मा.पी. व मानसमणी यांतील त्यांच्या लेखांवरून ठरते; अल्पवयात एवढी बहुश्रुत मेधावी

व्यक्ती, संस्कृत कवी, महाराष्ट्रात कोणी नाही असे म्हणावे लागते,) तीच माहिती पाहा :- १ वसिष्ठ -यांचे घर अयोध्येत हे सर्वांस माहीत आहे. दुसरे हिमालयाच्या अर्बुद नामक शिखरावर. रघुवंश सर्ग२ दिलीप नन्दिनी कथा. २ कश्यप - सुमेरू पर्वत, अभिज्ञान शाकुन्तलात वर्णन आहे, ३ अत्रि - चित्रकूटाजवळ (१४मैल) अनसूयाश्रम प्रसिद्ध आहे. ४ जमदग्नि - रेखा (रेवा असावे) नदीच्या तीरी म. भारत (?) ५ गौतम-गाडरिया सेमरिया. जनक पुरीपासून काही दूर अहल्याश्रम स्थान आहे तेथे दरभंगा जिल्ह्यात कमतौल स्टेशनाजवळ ६ विश्वामित्र -ब्रह्मर्षी होण्यापूर्वी कौशिकी नदीच्या काठी;(?) व ब्रह्मर्षी झाल्यावर गंगातटी, कामवनात सिद्धाश्रम; याला हल्ली बक्सर (बक्सार) म्हणतात ते. ७ भरद्वाज भरद्वाजाश्रम - प्रयागात, प्रसिद्ध आहे.

सूचना - अधोरेखा व कंसांतील कथन या लेखकाचे आहे. यांत जमदग्नी आश्रमाचा बोध नीट होत नाही, व काही उल्लेख निश्चित स्थान दाखवीत नाहीत. कदाचित महाभारताचार्य, महाभारतसंशोधक, पुरुषार्थ - संपादक वगैरे दीर्घोद्योगी पुरुष सांगू शकतील. हिमालयाचे अर्बुद शिखर म्हणजे आजचे कोणचे स्थान? जिज्ञासूंनी यांतील न्यून पूर्ण करावे. मानसातील गूढार्थ समजण्यास या माहितीची आवश्यकता मुळीच नाही.

चौ. ४ (१) शंभु सुज्ञ मग मना स्थिरावति' - सुज्ञ = सुजाण (सुजान) हा शब्द का वापरला हे टीकाकारांनी सांगितले नाही! या अल्प बुद्धीला वाटते की - पार्वती भक्त आहे हे खरे व त्या भावनेने तिच्या स्नेहात मग्न होणे चूक नाही; पण अद्याप विवाह ठरला नाही. व्यावहारिक पद्धतीने - आणि झाला नाही तोपर्यंत ते योग्य नव्हे. शिवाय यामुळे आजच आपणांस भगवच्चिंतनात विक्षेप उत्पन्न होऊ देण्याचे प्रयोजन काय? इत्यादी विचार शंभूंनी केला म्हणून सुजाण म्हटले. (क) शिवाय पार्वतीचे प्रेम आणि तिच्याशी विवाह यांतील दुसऱ्या गोष्टीशी संबंध असलेल्या रामाज्ञेचे स्मरण होणे स्वाभाविक आहे. भगवंतांनी कृपा केली म्हणून त्या बिचारीच्या स्नेहाची सार्थकता होणार; नाहीतर किती जन्म तिला तप करावे लागले असते कोणास ठाऊक! मी माझ्या भक्ताशी कठोर झालो तरी माझ्या प्रभूंनी माझ्या भक्ताचे कष्ट वाचविले अशी कृतज्ञता भावना जागृत झाली; त्याबरोबर प्रभूचे ध्यान करावेसे वाटले; पण भक्तप्रेमात विरलेले मन लवकर घट्ट होईना म्हणून त्याला आवरून घट्ट केले. स्थिर केले. (ख) अकामही भगवान सुज्ञ जरि। भक्तविरह - दुःखे दुःखी तरि' (७६।२) यात त्याच हेतूने सुज्ञ म्हटले. दोन्ही ठिकाणी 'सुजाना' = सुजान - सुजाण शब्दच हिंदीत आहे.

(२) रघुपतिचे ध्याना करु लागति - यानेही वरील भावच पुष्ट होतो. ५८।८ मध्ये 'शंकर सहजस्वरूप चिंतित । लग्न समाधि अपार अखंडित' येथे रघुपती रघुनायक शब्द मुद्दाम घालून सुचविले की या वेळी निर्गुणाचे चिंतन न करता ज्या रूपाने पार्वतीशी विवाह करण्याची आज्ञा दिली त्या रूपाचे व त्यांच्या भक्त-भक्तवत्सलतेचे ध्यान- चिंतन करू लागले. असे चिंतन करता करता समाधी लागली हे पुढील उल्लेखावरून ठरते. मात्र समाधी लावण्यासाठी ध्यान करू लागले असे म्हणणे प्रमाद होईल; स्वामींची आज्ञा पालन करण्यात

जाणून बुजून टाळाटाळ केल्याचा दोष शिवाच्या माथी मारला जाईल. ही समाधी स्वेच्छेने लावली नसून हरि-इच्छेने लागली असे म्हणणे भाग आहे! या हरिइच्छेतील हेतू पुढे स्पष्ट होईलच, (क) ही समाधी लागली नसती तर मदनदहन होऊन शंकरांची अकामता परीक्षिण्यास व जगाला दाखविण्यास साधन नव्हते. जगत्कल्याणासाठी, भक्ताच्या इच्छेविरुद्ध, त्याच्या चरित्रास न शोभणारी एखादी गोष्ट जेव्हा प्रभू त्याच्याकडून करवितात, तेव्हा त्या भक्ताच्या कीर्तीस किंचितही डाग लागू नये व त्याची वृत्ती पूर्ववत निर्दोष आहे हे सिद्ध व्हावे म्हणून अशा अनेक लीला प्रभू करीत, करवीत असतात! शंकरांची ही या वेळची समाधी अशीच एक हरिलीला आहे. (ख) सहज चिंतन करता करता अशी समाधी लागते तरी कशी? याचे उत्तर नारदमोहकथारंभी दिले आहे. 'सहज विमल मन' (१।१२५।४) हेच मुख्य कारण आहे. ज्या कारणास्तव या समाधीचा भंग होऊन मदनदहन होणार तो इतिहास आता सकारण वर्णन करतात. समाधी लागल्याचा उल्लेख येथे न करता पुढे ८३।३ मध्ये तो सुचविला आहे.)

हिं. तारकु असुर भयउ तेहि काला। भुज प्रताप बल तेज बिसाला ॥५॥
तेहि सब लोक लोकपति जीते। भए देव सुख संपति रीते. ॥६॥

म. तैंच तारकासुर बलि भारी। झाला तेज प्रताप धारी. ॥५॥
लोक लोकपति सब तो जिंकित। झाले सुर सुख संपद् विरहित ॥६॥

अर्थ- त्याच समयी तारक नावाचा असुर भारी बलवान (बली-बलि) भारी तेज व प्रतापधारी झाला ॥ ५ ॥ त्याने सर्व लोकपतींचे लोक जिंकले व सर्व देव सुखसंपत्तीविहीन झाले. ॥ ८ ॥ (तैंच = त्याच वेळी)

सूचना - हिंदी चौपाईचा अन्वय :- 'तेहि काला तारकु असुर भुज प्रताप बल तेज बिसाला भयउ' कारण की ज्यावेळी शिव ही दुसरी समाधी लावून बसले त्यावेळीच तारक असुराचा जन्म झाला नसून तो सती देहत्यागापूर्वीच झाला होता, असा उल्लेख स्कंद पुराणात आहे. या उल्लेखाविषयी चर्चा पार्वती जन्मकथेत (६५।६) केली आहे; म्हणून वरील प्रमाणे अन्वय केला की अर्थ काल-सुसंगत लागतो, (क) तारकासुर कथा अनेक पुराणांत असल्याने सर्व कथांचा काल समन्वय करण्यासाठीच कवींनी दोन प्रकारांनी अर्थ करता येईल अशी रचना पाचव्या चौपाईची केलेली दिसते.

टीका. चौ.५ (१) तैंच - ज्यावेळी शंकरांची ही समाधी लागली त्या सुमारास (२) ब्रह्मदेवाने त्यास वर दिला होता की ६।७ दिवसांच्या वयाच्या बालकाकडूनच तुला मरण येईल. या वर सामर्थ्याने तो उन्मत्त झाला व त्याचा प्रताप देवांना अनुभवास येऊन ती तक्रार ब्रह्मदेवाकडे जाईपर्यंत पार्वतीचा जन्म होऊन तिची तपश्चर्या पूर्ण होऊन ती बापाच्या घरी गेली होती; व इकडे शंकरांची समाधी लागली.

(३) तारकासुर इतका तेजबल संपन्न ठरला की इंद्राचे वज्र, कालाचा दंड, व विष्णूचे

चक्र यांचा सुद्धा त्याच्यावर परिणाम झाला नाही. त्यामुळे त्याच्या तेजप्रतापापुढे सगळ्या देवांचे तेज फिक्के पडू लागले. तरीपण राजा मुचकुंदाच्या साह्याने देव हजारो वर्षे त्याच्याशी लढत राहिले; नंतर मनाने कंटाळले तेव्हा ब्रह्मदेवाकडे तक्रार नेली वगैरे माहिती पुराणांतून आहे, व तो संदर्भ पुढे येत आहे. येथील 'तैंच' चा संबंध ब्रह्मदेवाकडे गेले त्या वेळेशी जोडावयाचा आहे.

चौ. ६ - लोक लोकपति सब तो जिंकित - याचा अर्थ लोक व लोकपती त्याने जिंकले असा न करता लोकपतींचे लोक जिंकले असाच करणे भाग आहे; कारण त्याने लोकपतींचे सर्व लोक जिंकून लोकपतींची सर्व संपत्ती ऐश्वर्यादिक हरण केले होते! देवांचे सर्व सुख नष्ट झाले होते तरी देव त्याच्याशी लढतच राहिले होते; म्हणून देवांना जिंकले असे म्हणता येत नाही. त्यांना पकडून तारकासुराने बंदिवासात टाकले नव्हते व लढाया चालूच होत्या म्हणून लोकपतींना जिंकले असे म्हणवत नाही. (क) देवांचे सुख त्यांच्या ऐश्वर्यावर व त्यांच्या संपत्तीवर अवलंबून असते; कारणाचा अभाव झाल्याने त्यांच्या सुखाचाही अभावच झाला. सुख मिळेनासे झाले.

तारकासुर कथा

ही कथा पद्मपुराण सृष्टिखंड, मत्स्यपुराण, शिवपुराण वगैरे अनेक पुराणांत आहे. मानस पीयूषात पुष्कळ विस्तार केला आहे. येथे संक्षिप्त देणेच योग्य वाटते.

कश्यपाला दिति (दैत्यमाता) पासून वज्रांग नावाचा मुलगा झाला, त्याचे सर्वांग जन्मताच वज्रासारखे होते; पण तो व त्याची पत्नी आसुरी वृत्तीची नव्हती. दोघांनी खूप तपश्चर्या केली. इंद्राने वरांगी नावाच्या या दैत्यपत्नीस विनाकारण धाक घातला म्हणून तिने अत्यंत तेजबल प्रतापशाली देवविजेता पुत्र व्हावा अशी आकांक्षा धरली. त्याप्रमाणे ज्याची गर्भातील वृद्धी होण्यास एक हजार वर्षे लागली असा पुत्र त्या वरांगीला झाला. तो दैत्यकुलतारक म्हणूनच उत्पन्न केला गेल्याने त्याचे नाव तारक ठेवले गेले. त्याने पारियात्र पर्वतावर एक हजार वर्षे तप करून ब्रह्मदेवाकडून वर मिळविला व तो आता देवांना भारी झाला वगैरे मागे सांगितले आहेच. शिवपुराणात तार नावाच्या असुराचा पुत्र म्हणून वर्णन आहे. कल्पभेदानुसार किरकोळ भेद आहेत,

प्रत्येक कल्पामध्ये या सर्व इतिहासाची पुनरावृत्ती होत असते. मुख्य पात्रांची नावे तीच; आई, बाप, तपश्चर्या इत्यादी गोष्टींत किरकोळ फरक असावयाचा. सती देहत्याग, पार्वती तपस्या, शंकरांची समाधी, मदन दहन, पार्वती विवाह, षडानन जन्म व त्याच्याकडून तारकासुराचा वध या मुख्य गोष्टी प्रत्येक कल्पात असतातच, म्हणून काळादी उल्लेख येथे नाहीत.

हिं. अजर अमर सो जीति न जाई । हारे सुर करि बिबिध लराई ॥७॥
तब बिरंचि सन जाइ पुकारे । देखे बिधि सब देव दुखारे ॥८॥

म. अजर अमर ना जाइ जिंकला । करुन विविध रण सुरगण थकला ॥७॥
जाउनि विरंचिला आळवले । दुःखी देव विधिस आढळले ॥८॥

अर्थ - तो अजर (जरा - वृद्धपण-रहित) व (देवांना) अमर होता त्यामुळे जिंकला जाईना; नाना प्रकारे युद्ध करून सर्व देव समुदाय थकले (हरले= कचरले) ॥ ७ ॥ तेव्हा त्यांनी जाऊन विरंचीला आळविले (तेव्हा) विधीला (ब्रह्मदेवाला) सर्व देव फार दुःखी दिसले. ॥ ८ ॥

टीका.-चौ.७- (१) त्याने हजार वर्षे तप केले; हजारो वर्षे सर्व लोक जिंकण्यात गेली; नंतर सुद्धा हजारो वर्षे देवांबरोबर युद्ध चालूच होते, तरीसुद्धा तो म्हातारा होईना. तो देवांच्या सारखाच वार्धक्यरहित दिसत होता. (२) अमर - तो विष्णूच्या चक्राने सुद्धा मेला नाही त्यामुळे देवांना वाटू लागले की आपल्यासारखाच हा अमर आहे. 'अमरा निर्जरा देवा:' (अमरे) देवांना सुद्धा अजर, अमर म्हणतात; तरी त्यांना सुद्धा केव्हा तरी मरण आहेच. (३) विविध रण - नाना प्रकारचे युद्ध, विविध व्यूहरचना करून युद्ध वगैरे जेवढे म्हणून युद्धाचे प्रकार आहेत तेवढ्या सर्व प्रकारांनी वेळोवेळी लढाया केल्या; तरी सुद्धा तो जिंकला जाईना, तेव्हा मात्र देव कचरले (हारे) - थकले मनाने. हे असे किती दिवस चालणार व चालवावयाचे अशी चिंता पडली; नको हे युद्ध असे वाटू लागले. तेव्हा देवांनी काय केले ते आता सांगतात.

चौ.८-(१) ब्रह्मलोकात जाऊन विरंचीच्या विनवण्या केल्या. विरंची व विधी हे दोन शब्द या एकाच चौपाईत वापरले असले तरी पुनरुक्ती दोष नसून पुनरुक्तिवद् आभास अलंकार आहे; कारण अर्थ भिन्न आहे. विरंचि = विशेष किंवा विरुद्ध रचना करणारा, व विधि = विधान करणारा, ठरविणारा (अ.व्या.सु,). तारकासुराच्या विरुद्ध काही उपाय सांगू शकतील या हेतूने गेले. (२) दुःखी देव विधीस आढळले. आपण तारकासुराच्या मरणाचा जो विधी (जे विधान) ठरविला आहे; तोच यांच्या दुःखाचे कारण आहे असे ब्रह्मदेवाने जाणले. आता ते तारकासुराच्या मरणाचा विधी सांगतील. (क) सुंदरकांडात ब्रह्मा व विरंची शब्द एकाच चौपाईत घातले आहेत. (५।४।६ टी प.) या दोन्ही ठिकाणी विरंची शब्दाचे वैशिष्ट्य टीकाकारांनी सांगितले नाही. येथे तर द्विरुक्तीची शंकाच कोणी काढली नाही! सुंदर ४।६ मधे शंका उपस्थित केली आहे पण समाधान पोचट व अशास्त्रीय म्हणून असमाधानकारक!

हिं.दो. सब सन कहा बुझाइ बिधि दनुज निधन तब होइ ॥
शंभु-शुक्र संभूत सुत एहि जीतइ रन सोइ ॥८२॥

म.दो. समजाउनि विधि वदति तैं दनुज निधन होईल॥
शंभु-शुक्र संभूत-सुत तो या रणिं जिंकील ॥८२॥

अर्थ- सर्वांना समजावून विधीने (ब्रह्मदेवाने) सांगितले की जेव्हा शंभूच्या वीर्यापासून पुत्र

उत्पन्न होईल तेव्हा (तें) तोच दनुजाला जिंकील व त्याला (तारकासुराला) मरण येईल. ॥ दो.८२ ॥

टीका.दो.- (१) विधि = ब्रह्म देव व विधि विधान, (पद्धती, रीत इ.) 'विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि (मेदिनी). (२) दनुज निधन होईल, तारकासुर मरेल; तो काही अमर नाही; घाबरू नका! (क) पण शंभूच्या शुक्रापासुन पुत्र उत्पन्न होईल तेव्हाच ते घडेल. (ख) शंभु-शुक्र संभूत, सुत' यांतील ओजाशी तुलना करून पाहा! (ग) होइ = होईल, हे क्रियापद दुसऱ्या व तिसऱ्या चरणांशी संबंधित आहे.

(३) येथे हे आश्वासनही दिले की असा पुत्र होणे अशक्य वाटत असले तरी होईल. (क) 'शुक्र' चा अर्थ तेज असा घेतला की असे सुचविले जाते की तो पुत्र तारकाच्या समोर आल्याबरोबर त्या असुराचे तेज लयास जाईल.

(४) तारकासुर ब्रह्मदेवाच्या समोर किंवा देवांच्या समोर नसता या=यास=पहि शब्द का वापरला? तो दूर असल्यामुळे त्या, त्यास-तेहि म्हणावयास पाहिजे होते. कंसाला जसा जळी, स्थळी; शयनी, भोजनी कृष्ण दिसत होता तसा देवांना तारकासुर वाटतो आहे, जणू तो आपल्या समोर युद्धाला उभा आहे असे वाटत आहे. हा भाव व्यक्त करण्यासाठी त्या-त्यास न म्हणता या, यास म्टले, येथे मुख्य कार्यकारण संबंध सांगितला. शंभुशुक्रसंभूतसुत केव्हा कसा होईल व अडचणी काय आहेत ते आता सांगतात:-

हिं. मोर कहा सुनि करहु उपाई । होइहि ईश्वर करिहि सहाई ॥१॥
सती जो तजी दच्छ मख देहा । जनमी जाइ हिमाचल गेहा ॥२॥
तेहि तपु कीन्ह संभु पति लागी । सिव समाधि बैठे सब त्यागी ॥३॥

म. मी वदतो त्या करा उपाया । होइल ईश्वर करिल सहाया ॥१॥
सती दक्षमखिं जी त्यजि देहा । जन्मा जाइ हिमाचल गेहा ॥२॥
कृत तप तिने शंभु पति लागीं । समाधिस्थ शिव सगळे त्यागी ॥३॥

अर्थ. - मी सांगतो (ते ऐकून) तसा उपाय करा म्हणजे कार्य होईल, ईश्वर साह्य करील. ॥ १ ॥ ज्या सतीने दक्षाच्या यज्ञात देहत्याग केला, ती जाऊन हिमाचलाच्या घरी जन्मली ॥ २ ॥ (व) तिने शंभू पती मिळावा म्हणून तप केले; (परंतु) सर्वत्यागी शिव समाधिमग्न बसले आहेत. (त्यांची समाधी लागली आहे. ॥ ३ ॥

टीका.चौ.१- (१) होइल, ईश्वर करिल सहाया - हा ब्रह्मदेवांनी आशीर्वादच दिला म्हणावयाचा. मात्र त्यांनी आपल्या स्वतःच्या सामर्थ्याचा उल्लेख केला नाही; ईश्वर साह्य करील, ईश्वराच्या कृपेने होईल असे सांगितले; व आपली असमर्थता दाखविण्यासाठी आम्ही न म्हणता मी, मोर (माझे) म्हटले. नुसता आशीर्वाद न देता प्रयत्नांची अट घातली. ईश्वरावर व माझ्या वचनावर विश्वास ठेवून कराल उपाय तर होईल असे सुचविले ॥

प्रयत्नांती परमेश साह्य होतो । मनी श्रद्धा विश्वास प्रज्ञा जर असे तो ॥

(क) येथे जर तर नाही, संशयात्मक नाही, 'होइ करी जर दैव सहाया' (१।६९।१) सखे कथित चांगल्या उपाया-। करू, होइ, जर दैव सहाया; (५।५१।१) असे येथे सांगितले नाही. मानसात नुसत्या दैववादाला किंवा नुसत्या प्रयत्नवादाला वाव नाही.

चौ. २ -'सती दक्षमखिं जी त्यजि देहा' कोणती सती हे निश्चित कळावे म्हणून 'दक्षमखिं जी देहा त्यजि ती असे स्पष्ट सांगितले; आणि हेही सुचविले की तिचे तेज, पतिप्रेम वगैरे तुम्ही तेथे डोळयांनी पाहिलेच आहे.

चौ. ३ - (१) कृत तप तिने.. लागी - शं(कल्याणं) भवति, हेतुने तिने शंकर पती मिळण्यासाठी, अनायासे, तप केले आहे. सार हे की शंकरांच्या विवाहासाठी योग्य कन्या शोधीत बसण्याची जरूर नाही, कन्या तयार आहे, पण ते बसले शिवस्वरूप होऊन. प्रभूचे ध्यान करीत बसले आणि समाधी लागली आहे, (२) सगळे त्यागी - सर्वस्वाचा त्याग करणारे सर्वत्याग केल्याशिवाय दृढ समाधि लागत नाहीं हें सुचविलें (क) हें ही सुचविले की शिव महात्यागी, परम वैराग्यसंपन्न आहेत; त्यामुळे ते विवाह करण्यास कबूल होणे फार कठीण आहे; तथापि युक्तीने कार्य केले तर तेही घडेल.

हिं. जदपि अहइ असमंजस भारी। तदपि बात एक सुनहु हमारी ।।४।।
पठवहु कामु जाइ सिव पाहीं। करै छोभु संकर मन माहीं ।।५।।
तब हम जाइ सिवहि सिर नाई। करवाउब बिबाहु बरिआई ।।६।।

म. जरि भारी दुष्करता गमते। ऐका सांगू गोष्ट एक ते ।।४।।
जाउन धाडा काम शिवासी। शंकर-मनि करुं द्या क्षोभासी ।।५।।
जाउनि मग शिवपदि शिर नमवूं। भीड घालुनी विवाह करवूं ।।६।।

अर्थ - ते काम फार दुष्कर आहे असे वाटते; तरी आम्ही सांगतो ती एक गोष्ट ऐका ॥ ४ ॥ जाऊन कामदेवाला शंकराजवळ पाठवा; व त्याला शंकरांच्या मनात क्षोभ उत्पन्न करू द्या (त्याने करावा) ॥ ५ ॥ मग आम्ही जाऊन शिवपदी मस्तक नमवून, भीड घालून (जबरीने, बलात्काराने) विवाह करावयास लावू. ॥ ६ ॥

टीका.- शिव रघुपतीचे ध्यान करू लागले असे वर्णन जेथे केले, तेथे 'त्यांची समाधी लागली' असे वर्णन न करता ते मागील चौपाईत केले. याने सुचविले की ती समाधी लागल्याचा काळ व देवांनी ब्रह्मदेवाकडे येण्याचा काळ जवळ जवळ एक आहेत.

चौ.४- सती देहत्याग, पार्वती जन्म व तपस्या या गोष्टी जशा ब्रह्मदेवाने देवास सांगितल्या तसे पार्वतीला आकाशवाणीने वर दिल्याचे सांगितले नाही; व पुढे म्हणतात की आम्ही जबरीने विवाह करवू; यावरून सुद्धा ठरते की ती ब्रह्मवाणी ब्रह्मदेवांची नाही. ज्या हेतूने शंकरांची समाधी लागली तो हेतू सुद्धा ब्रह्मदेवांच्या वचनाने सिद्ध झाला आहे.

(२) भारी दुष्करता - (क) शिवसमाधी किती काळाने उतरेल याचा नेम नाही. (ख) मुद्दाम समाधी भंग करता येईल की नाही हे संशयास्पदच (ग) जो समाधी भंग करील त्याचे काय होईल सांगवत नाही. फक्त एक गोष्ट काहीशी शक्य दिसते :-

चौ.५-(१) येथून तुम्ही गेल्यावर एवढे करा व करवा. (क) काम = मदन कामदेव; मनसिज, मनोज - तो मनातच उत्पन्न होतो. मनात क्षोभ करण्याचे - मन कामविकाराने विचलित क्षुब्ध - करण्याचे काम कामदेवाचे आहे, तेवढे झाले - की तेच कार्य तुम्हा सर्वांचे शं-कर (कल्याण - करणारे होईल. हे एकच कार्य) शं-कर आहेच ते पुढे शंकरांकडूनच कसे साधावयाचे याची जबाबदारी आमच्यावर.

चौ.६- आम्ही जाऊन शिवपदि शिर नमवू - हे कोण करणार हे पुढे घडलेल्या हकीगतीवरून कळते. ब्रह्मदेव विष्णू वगैरे जातील आणि लग्न करायला लावतील.

वि.सू. ब्रह्मदेवांच्या म्हणण्याचा रोख असा दिसतो की लग्न करायला नको म्हणून समाधी लावून बसले आहेत. पुढे लोक ज्या भावनेने बोलतील त्याच भावनेने ब्रह्मदेव बोलत आहेत, शंकरांनी आपला पण मोडला असे कोणासच वाटू नये म्हणून भक्तवत्सल श्रीरघुनाथच असे बोलवीत आहेत.

हिं. एहि बिधि भलेहि देव हित होई । मत अति नीक कहइ सबु कोई ।।७।।
प्रस्तुति सुरन्ह कीन्हि अति हेतू । प्रगटेउ बिषम बान झषकेतू ।।८।।

म. हाच, सुरहिता उपाय उत्तम । सर्व वदति की मत हें अनुपम ।।७।।
प्रस्तुति कृत अमरीं अति-हेतु । प्रगटे विषम बाण झषकेतू ।।८।।

अर्थ.- देवांचे हित होण्यास हाच उत्तम उपाय आहे (दुसरा नाही). तेव्हा सर्वजण म्हणाले की या सारखे दुसरे मत (सल्ला) नाही. ।। ७ ।। नंतर तेथून जाऊन अमरांनी पुष्कळ स्तुती केली (प्रस्तुति = पुष्कळ स्तुती) तेव्हा विषम बाण मीनकेतू (मदन) प्रगट झाला. ।। ८ ।।

टीका. चौ.७- (१) हाच सुरहिता उपाय - हाच = वर निर्दिष्ट केलेला. सुरहिता = देवांचे हित होण्यास. तारकासुराचा वध होऊन देवांचे ऐश्वर्य व सुख त्यास पुन्हा प्राप्त होणे हेच देवांचे हित. (२) ब्रह्मदेवाचे मत सर्वांना फारच आवडले. हे सर्व म्हणजे इंद्रादी लोकपाल-लोकपती व त्या त्या लोकांतील देवगण; हे मत आवडण्याचे कारण म्हणजे आमच्या सनातनी म्हणविणाऱ्या राजकारणी टीका करणारांची वृत्ती! स्वतःच्या अंगास ओरखडा उठायला नको, पदराला खार लावायला नको, फुकटचा मोठेपणा मिळावा, स्वार्थ, वैयक्तिक स्वार्थ साधावा व परभारे पावणे तेरा करता यावे ही वृत्ती! स्वत: कष्ट न करता वृथा अभिमानाने पदरी मोठेपणा पडून धनसंपत्ती मिळावी ही इच्छा!

चौ.८- (१) मदनाची स्तुती व आवाहन देवांनी कोठे केले हे येथे स्पष्ट नाही. देव विरंचीकडे गेल्याचा उल्लेख आहे, पण परत गेल्याचा उल्लेख नाही. 'जाउनि धाडा काम' अशी विधीची आज्ञा आहे; म्हणून ब्रह्मलोकांतून कोठे तरी दुसरीकडे जाऊन तेथे

कामदेवाचे आवाहन केले असे मानणे भाग आहे. मदनाला धाडण्यासाठी तेथून परत जाण्याची घाई देवांना इतकी झाली की ते वर्णन करण्यास कवींना सवडच मिळाली नाही! हे नाट्यकाव्य आहे. प्रेक्षकांना घाईघाईने परत जात असलेले देव दिसलेच व लगेच दुसरा पडदा वर गेला! (२) प्रस्तुति = प्रकर्षेण स्तुति, अतिशय स्तुती. हा पाठ सर्वांत जुन्या संवत १६६१ च्या पोथीत असलेला मा.पी. मधे मिळाला व तो योग्य वाटला म्हणून घेतला, इतरत्र 'अस्तुति = स्तुति हा पाठ आहे, (३) अति-हेतु = अति प्रेमाने. हेतू शब्द मानसात अनेक ठिकाणी प्रेम या अर्थाने वापरलेला आहे. अमरी = अमरांनी -देवांनी. (४) विषम बाण = पञ्चबाण, विषम - कठीण आहेत बाण ज्याचे तो मदन. हे एक मदनाचे नाव आहे. 'कामः पञ्चशरः स्मरः' (अमरे) हे पंचबाण कोणते या विषयी ग्रंथांतून भिन्न मते आहेत; तथापि मानसात श्रीगोस्वामींचे जे मत दिसेल तेच येथे मान्य केले पहिजे. 'ते रतिनाथ-सुमन शरिं झुरती' (२।२५।४) 'काम कुसुम. धनु सायक घे करिं' (१-।२७।१) 'कुसुमेषु रनन्यजः' (अमरे) 'अरविन्दमशोकंच चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलंच पंचैते - पंचबाणस्य सायकाः' हा श्लोक प्रसिद्ध आहे. 'उन्मादन स्तापनश्च शोषणस्तंभनस्तथा।- संमोहनश्च कामस्य पञ्चबाणाः प्रकीर्तिताः' (अ.व्या.सु.) अध्यात्म दृष्टीने हा अर्थ योग्य आहे. अरविंद = लाल कमल, अशोक = अशोकमंजरी, चूत = आम्रमंजरी, नवमल्लिका = मदनबाण नावाची मोगऱ्याची एक फार सुवासिक जात व नीलकमल ही पाच प्रकारची फुले पुष्पबाणाचे पाच बाण होत. श्रीमदाचार्यकृत सौंदर्यलहरीतील एक श्लोक पाहा- 'धनुः पौष्पं, मौर्वी मधुकरमयी,पञ्च विशिखा। वसंतः सामन्तो मलयमरुदायोघनरथः॥ तथाप्येकः सर्वंयी हिम गिरिसुते! कामपि कृपाम्। अपांगात्ते लब्ध्वा जगदिदमनङ्गो विजयते॥ ६॥ फुलांचे धनुष्य, मधुकरांची धनुष्याची दोरी, पंच बाण, वसंत सेनापती व मलयवायू हा युध्दरथ आहे तरी, हे! हिमगिरिसुते पार्वती! केवळ तुझ्या अनिर्वचनीय कृपा कटाक्षाने एकटा कामदेव अनंग असून सर्व जगाला जिंकतो! (ही हिमगिरिसुता म्हणजे कुंडलिनी शक्ती होय व शिव, हर म्हणजे परब्रह्म होय. सौंदर्यलहरीचे पहिले ४१ श्लोक अवश्य पहावे (क) झषकेतु = मीनकेतन ज्याच्या ध्वजावर झष = मीन, मासा असतो तो.

(६) प्रगटे- प्रगट झाला. यावरून कदाचित असे वाटेल की मदन सर्व व्यापक आहे. प्रगट होणारी प्रत्येक वस्तू व्यापक असते असे नाही. 'सुर घेती पूजा प्रगट' (१/३२३ छं. १) 'तदा अग्नि चरुपाणी प्रगटति (१/१८९/६) सर्व देवांना व अग्निदेवाला सुध्दा व्यापक मानावा लागेल. 'प्रगट चहुंकडे दशमुख तितके' (६/९६/२) रावणाला सुध्दा व्यापक मानावा लागेल! मुख्य व्यापक वस्तू एक व दुसरे आकाश. आता कामदेवापुढे देव आपले रडगाणे गातील.

हिं.दो. सुरन्ह कही निज बिपति सब पुनि मन कीन्ह बिचार ॥
संभु बिरोध न कुसल मोहि बिहसि कहेउ अस मार ॥८३॥

म.दो. निज विपदा सुर सांगती परिसुनि करी विचार ।।
शंभु-विरोधिं न कुशल मम हसुनि वदे अस मार ।।८३।।

अर्थ- देवांनी मदनाला आपल्या सर्व विपत्ती सांगितल्या; त्या ऐकून त्याने विचार केला व हसून मार म्हणाला की शंभूशी विरोध केल्याने मी कुशल राहणार नाही. ॥ दो.८३ ॥

टीका :- दो. (१) निज विपदा सुर सांगती- येथे एवढेच सांगून सुचविले की तारकासुराच्या वधासाठी काय काय करणे अवश्य आहे व तेवढ्यासाठी शंकरांच्या समाधीचा भंग करणे अत्यंत जरूर आहे इत्यादी देवांनी कामदेवास सांगितले. तुमच्याशिवाय हे काम होणे शक्य नाही, ते न झाले तर देवांचे हाल, कष्ट, वनवास चुकत नाहीत, तरी एवढे करून देवांना या संकटातून सोडवावे इत्यादी देवांनी कामदेवास सांगितले असल्याशिवाय त्याने पुढे दिलेले उत्तर देता येणे शक्य नाही.

(२) करी विचार- प्रथम हा विचार निश्चित झाला की हे कार्य केल्यास मरण येणार हे ठरलेले, दुसरा विचार, करावे की नाही हा. काय ठरविले ते पुढे स्पष्ट कळलेच. (३) शंभुविरोधि न कुशल - ज्यांच्या उपासनेने शं (कल्याण) भवति (होते), सुख (शं) होते व जे कल्याणाचीच मूर्ती (शिव)आहेत त्यांच्याशी विरोध करणाराचे कल्याण होणे अशक्यच पण जिवंत (कुशल) राहणे सुद्धा अशक्य! हा सर्वांस उपदेश आहे (४) हसुनि वदे अस मार - (क) हसण्यात अनेक हेतू असू शकतील पण मुख्य हा दिसतो की मोठे समजले जाणारे, प्रथितयश लोक सुद्धा स्वतःच्या स्वार्थासाठी दुसऱ्याची आहुती देण्यास सहज उत्साहाने तयार होतात! हे पाहून हसू येणे स्वाभाविक आहे. हे असले स्वार्थी वेडे लोक स्वार्थासाठी वाटेल त्याचे जोडे पुसतील, पण तो साधल्यावर त्यांच्याच तोंडात जोडे मारण्यास सुद्धा कमी करीत नाहीत! (ख) मार - 'मदनो मन्मथो मारः' (अमरे) 'मारोऽ नङ्गे॥ मृतौ विघ्ने' मार = मरण किंवा मदन (अ.व्या.सु.) मार = मारणारा भाव हा की सर्व जगाला जो मारणारा त्याला आता मरण येणार! येथून पुढे मार शब्दच जास्त वापरला आहे. उपदेश हा की सर्व जगाला मारण्यास जो समर्थ, त्याला सुद्धा मरण येते मग जे स्वभावताच मर्त्य आहेत त्यांनी शिवविरोध करणे व सुखमय जीवनाची आशा धरणे किती शहाणपणाचे ठरेल! आता देवांची निराशा दूर करणारे सिद्धान्तरूप उत्तर कामदेव देतात.

हिं. तदपि करब मैं काजु तुम्हारा । श्रुति कह परम धरम उपकारा ।।१।।
परहित लागि तजइ जो देही । संतत संत प्रसंसहि तेही ।।२।।

म. तदपि करिन कार्या तुमचे बरं! । वेद वदे उपकार धर्म पर ।।१।।
परहित साधनिं त्यजि देहाला । सदा प्रशंसिति संत तयाला ।।।२।।

अर्थ - तरी पण मी तुमचे कार्य चांगले करीन; कारण उपकार (करणे) हा परम (पर) धर्म आहे असे वेद म्हणतात. ॥ १ ॥ परहित साधण्यासाठी जो कोणी देहत्याग करतो

त्याची संत (सुद्धा) सदा (संतत) प्रशंसा करतात. ॥ २ ॥

टीका. चौ.१- (१) तदपि करिन मी तुमचे कार्या - (क) तदपि - शंभू विरोधाने मरण येणार हे माहीत आहे तरी सुद्धा तुमच्यासाठी मरण पत्करीन पण तुमचे कार्य करीन. (ख) 'प्रिय न तनू प्राणांहुनि काही' (१ । २०८ । ४) असे असता देहावर उदार झाला याचे कारण 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे । ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्' एकाचा नाश होऊन कुळाचे रक्षण होत असेल तर एकाचा नाश - त्याग - करणे सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने योग्य ठरते व त्यातही - (२) वेदवदे उपकार धर्मपर - परोपकार (पर+उपकार) हा पर-परम धर्म आहे. 'बंधु! धर्म परहितसा नाही' (७ । ४१ । १) श्रीराम हे म्हणाले आहेत, हे सर्वसाधारण परोपकाराविषयी सांगितले. आता विशेष परोपकाराविषयी सांगतात

चौ.२-(१) दुसऱ्यांच्या हितासाठी देहत्याग करणे ही गोष्ट सोपी नाही. आपला देह ज्याला त्याला अति प्रिय असतो. 'सर्वां प्रिय तनु परमा स्वामी!' (५ । २२ । ४) असे असता देह अर्पण करून सुद्धा दुसऱ्याचे हित करणे त्यालाच शक्य असते की ज्याला परोपकार करणे प्राणांहून प्रिय असते, हे संतलक्षण, वीर-क्षत्रिय-लक्षण आहे.

(२) 'काम' हा परमार्थात विघ्न करणारा महाप्रबल शत्रू असल्याने संत व सद्ग्रंथ त्याची निंदा करीत आले आहेत. तोच आज संतांच्यासारखा महात्याग करीत आहे; ही गोष्ट अस्वाभाविक आहे. काम क्रोध लोभांना नर्काचे द्वार, खल इत्यादी म्हटले आहे.

त्याला वाटले की सर्व जन्मात एकदा तरी संतांकडून प्रशंसा करून घेण्याची संधी आली आहे, ती का दवडावी? शिवाय यांना नाही म्हटले तर हे ब्रह्मदेवाकडे जाऊन त्यांच्याकडून आज्ञा देववितीलच मग कबूल करण्यापेक्षा मोठेपणा मिळवून कीर्ती मागे ठेवून मेलो तर काय वाईट? पण या त्यागाने कामदेवाला कीर्ती मात्र मिळाली नाही व त्याची निंदा चालूच आहे! 'करिती खलहि भले सत्संगे" असे येथे घडले नाही 'तदपि मलिन ना स्वभाव भंगे' हे मात्र खरे झाले आहे.

(३) सदा प्रशंसिति संत तयाला - परोपकारासाठी, परहितासाठी, देहत्याग करणारा जरी खल असला स्वभावाने तरी संत त्याची त्या गुणाबद्दल प्रशंसा करतात; इतर करीत नाहीत; 'संत हंस गुण घेति पय त्यजुनि जला दोषास' (१ । ६ । -) आता मदन कार्यासाठी जातो :-

हिं. अस कहि चलेउ सबहि सिरु नाई । सुमन धनुष कर सहित सहाई ॥३॥
चलत मार अस हृदयँ बिचारा । सिव बिरोध ध्रुव मरन हमारा ॥४॥
तब आपन प्रभाउ बिस्तारा । निज बस कीन्ह सकल संसारा ॥५॥
कोपेउ जबहिं बारिचर केतू । छनमहुँ मिटे सकल श्रुति सेतू ॥६॥

म. निघे नमुनि सर्वां मग मस्तक । सुमन-धनूकरिं, समेत हस्तक ॥३॥
जात मार अस चिंतित चित्तीं । शिवविरोधिं मृति अम्हां निश्चित्तीं ॥४॥

तैं प्रभाव अपला विस्तारी । करि निजवश सकलां संसारी ॥५॥
कोपे यदा वारिचर-केतू । नष्ट सपदिं सगळे श्रुति-सेतू ॥६॥

अर्थ - मग (असे सांगून) सर्वांना नमस्कार करून काम निघाला; तेव्हा त्याच्या हाती पुष्पधनुष्य व पुष्पे होती व बरोबर हस्तक (सहाई-सहाय्यक) होते ॥ ३ ॥ जाताजाता मार (मदन) मनाशी विचार करू लागला की शिव-विरोध केल्याने आम्हांस मरण येणार हे निश्चित ॥ ४ ॥ तेव्हा त्याने आपला प्रभाव पसरला व या संसारात असणाऱ्या सर्वांना आपल्या वश करून टाकले. ॥ ५ ॥ जेव्हा जलचर केतू (मदन) कोपला तेव्हा तत्काळ सर्व वेदमर्यादा (श्रुतिसेतु) नष्ट झाल्या. ॥ ६ ॥

टीका चौ.३- (१)सर्व देवांनी त्याची स्तुती करून विनवण्या केल्या असता त्या सर्वांस नमस्कार करून निघाला हे विशेष लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. सर्वांचे आशीर्वाद, सर्वांची सदिच्छा यांची जोड मिळाली की आपणांस कार्यात यश येईल. मानसात हे वारंवार दाखविले आहे. 'असं सांगुनि सर्वां नमि माथा । ध्यात निघे हर्षित रघुनाथा' (५ । १ । ४) हे हनुमंताने केले आहे. 'जाई अंगद सकलां नमुनी' (६ । १८ । १) (२) सुमन धनू - यातील सुमन शब्द एकदा स्वतंत्र घेऊन नंतर सुमनधनू शब्द घ्यावा; कारण की धनुर्धारी वीराजवळ त्याचे बाण असतातच. नुसते धनुष्य घेऊन कोणी वीर महाघोर युद्धास निघणार नाही. (३) कामाच्या हस्तकांचे वर्णन अर.३७ । १०-३८ पर्यंत वसंत वर्णनात पहावे.

चौ.४- (१) विचार केला की मरण येणार हे ठरलेच, मग नाव गाजवून सर्वांना जरा हात दाखवूनच मरणे बरे, शिवाय सामना द्यायचा आहे शंकराशी! समोर जाऊन एकदम प्रभाव पाडण्याचे धैर्य होणे कठीण आहे; म्हणून रणश्री रोमारोमांत चढवूनच गेले पाहिजे. एकदा रणदर्प चढलेला असला म्हणजे मग मन कचरणार नाही. गाठ आहे शिवाशी, प्रलयरुद्रच ते! (२) मृति अम्हां निश्चिती - अम्हां शब्दात त्याच्या हस्तकाचा समावेश करणे चुकीचे ठरेल. ते काही मारू अथवा मरू अशा प्रतिज्ञेने निघाले नाहीत, व त्यातील कोणी मेलेही नाहीत हे पुढे दिसेलच. यापूर्वी कामाने स्वतःविषयी एकवचनच वापरले आहे. आता बहुवचनाचा प्रयोग सुचवितो की प्रभाव पाडण्याचा विचार मनात येताच दर्पाने प्रथम वाणीत प्रवेश केला व आता कृतीत उतरेल.

चौ.५- त्याने आपला प्रभाव सर्वत्र पाडला, त्यामुळे सर्व संसार कामविकारवश झाला. कामविकार वश झाल्याने प्रथम काय घडते ते आता सांगतात :-

चौ.६- (१) कोपे यदा वारिचर केतु - येथे वारिचर = मीन हा अर्थ मागील झषकेतू शब्दाने निश्चित होतो. वारिचर = जलचर, वारिचर केतु = मीनकेतन, झषकेतू, (क) केतु = उत्पात, युद्ध, विग्रह (अ.व्या.सु.) वाहणाऱ्या जलाला कोप आला म्हणजे ते जसे उत्पात करते तसे उत्पात आता होणार हे सुचविले (२) श्रुतिसेतु - धर्ममर्यादा, वेदधर्ममर्यादा, नष्ट झाली की विनाश कसा होतो हे कलिधर्मवर्णनात उत्तरकांडात पाहावे. काम स्वतः रजोगुणी आणि त्याला तमोगुणी क्रोध आला त्यामुळे म्हणजे कामक्रोधाच्या युतीमुळे वेदधर्ममर्यादा

नष्ट झाल्या- होतात -होतील हे येथे सुचविले. (क) उपदेश मिळतो की ज्यांना धर्माचरणाचे फळ मिळविण्याची इच्छा असेल त्यांनी दोघांना वश होऊ नये. हे कोणाला साधेल याचे उत्तर पुढे दो. ८५ मध्ये आहे. श्रुतिमर्यादा नाश कसा झाला ते सविस्तर दाखवितात :-

हिं. ब्रह्मचर्ज ब्रत संजम नाना । धीरज धर्म ग्यान बिग्याना ॥७॥
सदाचार जप जोग बिरागा । सभय बिबेक कटकु सब भागा ॥८॥

म. ब्रह्मचर्य संयम नाना व्रत । धैर्य धर्म विज्ञान बोध युत ॥७॥
सदाचार जप योग विरागहि । सभय विवेक कटक सब पळतहि ॥८॥

अर्थ - ब्रह्मचर्य, संयम, नाना व्रते, धैर्य, धर्म बोध (ज्ञान) विज्ञान, यांसह सदाचार जप योग आणि विराग (वैराग्य) इत्यादी सगळे विवेकाचे सैन्य पळत सुटले ॥ ७-८ ॥

टीका.चौ.७-८- (१) या दोन चौपायांत विवेकरूपी राजा व ब्रह्मचर्यादी त्याचे सैन्य असे रूपक आहे. 'सचिव विराग विवेक नरेश" (२ । २३५ । ६) वैराग्य-विराग सचिव आहे म्हणून त्याचा उल्लेख राजाच्या विवेकाच्या जवळ केला. ब्रह्मचर्य सर्वांचा पाया आहे म्हणून त्याचा उल्लेख सर्व प्रथम केला, संयम=यम नियम शम दम; नाना व्रते ज्यांत यमनियमादिकांचे पालन करावे लागते ती. धर्म - वर्णाश्रम कर्तव्य कर्म, बोध = ज्ञान, (२) सदाचार = सत्+ आचार, शास्त्रोक्त, व लौकिकोक्त विधिनिषेधांचे पालन, व शुद्ध आचरण (३) अशी शंका येईल की विवेकापेक्षा ज्ञान विज्ञान श्रेष्ठ असता विवेकालाच राजा का म्हटले? देह हे राष्ट्र आहे, इंद्रिये प्रजा आहेत, ज्ञान सिंहासन म्हणावे, विज्ञान छत्र समजावे; विवेकरूपी राजा विरागसचिवाच्या व ब्रह्मचर्य शमदमादी सैन्याच्या मदतीने कामक्रोधादी दुष्ट राजांना पदच्युत करूनच स्वराज्य सिंहासनावर आरुढ होतो. शांतिरूपी राणी त्यास मिळते. (क) लक्षात ठेवावे की या राजाच्या वर्णनात भक्तिरूपी चवऱ्यांचा उल्लेख नाही. राजाला छत्र व चामरे ही पाहिजेतच 'अदेयमेतत्त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभेच चामरे' राजाने आपले बाकी सर्व दान दिले तरी श्वेतछत्र व दोन चवऱ्या या तीन गोष्टी देऊ नयेत; कारण ही त्याच्या राजेपणाची मुख्य चिन्हे असतात. येथे भक्तिरूपी चवऱ्या नसल्यामुळेच कामराजाच्या प्रभावाने सर्वांना पळवून लावले. भाव हा की कामवासना इतकी प्रबल झाली की ब्रह्मचर्यापासून विवेकापर्यंतचे काहींही शिल्लक राहिले नाही; सर्वांचा नाश झाला. रूपकानुसार आतां सांगतात की पळून जाऊन लपले वगैरे.

हि.छं. भागेउ बिबेकु सहाय सहित सो सुभट संजुग महि मुरे ।
सदग्रंथ -परबत कंदरन्हि महुँ जाइ तेहि अवसर दुरे ॥
होनिहार का करतार को रखवार जग खरभरु परा ।
दुइ माथ केहि रतिनाथ जेहि कहुँ कोपि कर धनु सरु धरा ॥१॥

म.छं. पळला विवेक सहाय सह रणिं विमुख सुभट हि जाहले ।
सद्ग्रंथ - पर्वत -कंदरीं ते लपुन जाउन राहले ।।
होणार हे ! विधि काय ! रक्षक कोण ! खळबळ जगभरीं ।
युगशीर्ष कोण किं काम कार्मुक कुपित करिं घे शर वरीं ।।१।।

अर्थ :- विवेक (भूपती) आपल्या सहायकांसह पळाला; त्याचे मोठमोठे खंदे वीर (सुभट) रणांगणातून परत वळले (शंभूला पाठ दाखविली. पळाले); व ते सर्व सद्ग्रंथरूपी पर्वतांच्या गुहांत जाऊन लपून राहिले; व सर्व जगांत जिकडे तिकडे खळबळ (हाहाकार) उडाला. जो तो म्हणू लागला की हा ! दैवा ! काय होणार आता ? आमचं रक्षण कोण करणार ! असा दोन डोक्यांचा, उलट्या डोक्याचा कोण आहे की ज्याच्यासाठी कामदेवाने क्रुध्द होऊन, हातांत धनुष्य (कार्मुक) घेऊन वर (वरीं) बाण लावले आहेत !

टीका. छंद :- (१) अद्याप कामदेवाने आपले सैन्य प्रगट केले नाही; ते त्याच्याबरोबर गुप्त आहे. सैन्याचा उपयोग रुद्रासमोर गेल्यावर मग करणार आहे. हे 'शीघ्र रुचिर ऋतुराजा प्रगटवि' (८६ । ६) इत्यादी वरून स्पष्ट आहे; असे असता टीकाकार म्हणतात येथे की कामराजाचे कटक अपार आहे म्हणून विवेक राजाचा पराभव झाला ! याचेच नाव बेसावधपणा! (क) हा नुसत्या कामदेवाच्या प्रभावाचा तडाका आहे. 'तैं प्रभाव अपला विस्तारी' याचा ह्य परिणाम आहे. भक्तिरूपी चवऱ्या नसलेल्यांना जिंकण्यात कामदेवाला इतरांची मदत घ्यावी लागत नाही; नारद, शंकरांसारख्या भक्तांवर चढाई करतानाच त्याला सचिव सेनापती सेना इत्यादी लागते हे मानसात नीट पडताळून पाहावे !! (ख) कामदेवाच्या नुसत्या प्रभावानेच विवेक ठिकाण सोडून पळून जातो; राजाच गेला म्हणजे मग छत्र, राज्य, प्रजा यांचे काय विचारावे ! विवेक नष्ट झाला की वैराग्यसचिव व ब्रह्मचर्यादी सुभट गलित-धैर्य होतात व लढा न देताच पळ काढतात; मग यमनियम, स्नानसंध्या, भक्ष्याभक्ष्य, भोग्याभोग्य यांचा विचार सुटतो;

(२) सद्ग्रंथ-पर्वत कंदरीं - 'वेदपुराणें पर्वत पावन' त्यांतील कंदरा- गुहा म्हणजे श्लोक वाक्ये, त्यांत जाऊन लपून राहिले राजापासून सर्व ! भाव हा की या सर्व गोष्टी पुस्तकात गुप्त राहिल्या, पुस्तकात आहेत याचीही आठवण राहिली नाही! (४) हे विधी! काय होणार! काय आहे तरी काय ! कामदेव का कोपले? व धनुष्यावर बाण लावून का चालले ? कोणी विरोध केला? आजपर्यंत असा कोणी नाही झाला की ज्याच्यासाठी कामदेवाला धनुष्यबाण हाती घ्यावे लागले! त्याचा अपमान करणारा कोणीतरी उलट्या डोक्याचा असला पाहिजे नाहीतर कोणी तरी अतिमानुष वीर (दोन डोक्यांचा) असला पाहिजे. एक डोके असणे हे मनुष्य लक्षण आहे. दोन, तीन, चार, पाच, सहा, अनंत, डोक्यांचे आहेत ते सर्व देव आहेत; दोन डोक्यांचा अग्नीशिवाय कोणी ऐकला नव्हता ; तेव्हा असा कोणी नवीन उत्पन्न झाला आहे की काय? की ज्याच्यासाठी कामदेव धनुष्यावर बाण लावून क्रोधाने लाल होऊन, वेगाने चालले आहेत? कामवश कोण कोण झाले ते पाहा.

हिं.दो. जे सजीव जग अचर चर नारि पुरुष अस नाम ।।
ते निज निज मरजाद तजि भए सकल बस काम ।।८४।।

म.दो. जे सजीव जगिं अचर चर नर वा नारी नाम ।।
निज मर्यादा त्यजुनि ते सब झाले वश काम ।।८४।।

अर्थ :- या जगातील सगळे स्थावर व जंगम सजीव प्राणी नावाने स्त्री किंवा पुरुष असलेले सुध्दा आपापली मर्यादा सोडून कामवश झाले. ॥ दो.८४ ॥

दो.८४- (१) स्त्री व पुरुष एवढा भेद नावाने जरी असला तरी पुरू लागला; आतापर्यंत बैल, रेडे, गाई, म्हशी, कावळे, चिमण्या इत्यादी भेद मानीत होते व स्वजातीच्या मादीलाच विशिष्ट परिस्थितीत पाहिल्यावरच कामवश होत असत पण आता जात, गोत, वय, वर्ण इत्यादी विवेक पळाल्यामुळे असे झाले. (२) ज्या विवेकाच्या मर्यादा पूर्वी पालन केल्या जात होत्या त्या सुटल्या. आता अचरांची उदाहरणें प्रथम देतात :-

हिं. सब के हृदयँ मदन अभिलाषा । लता निहारि नवहिं तरु साखा ।।१।।
नदीं उमगि अंबुधि कहुँ धाई । संगम करहिं तलाव तलाईं ।।२।।
जहँ असि दसा जडन्ह की बरनी । को कहि सकइ सचेतन करनी ।।३।।

म. सर्वां मनीं मदन - अभिलाषा । बघुनि लतां लववित्ति तरु शाखा ।।१।।
नद्या फुगुन सिंधूप्रति पळती । पुष्करिणींनां तलाव मिळती ।।२।।
जिथें जडांची होइ दशा अशि । चेतन-करणी कोण वदे कशि ।।३।।

अर्थ :- सर्वांच्याच मनात कामाची प्रबल इच्छा उत्पन्न झाली उदा:- लतांना पाहून वृक्ष आपल्या शाखा लववू लागले ॥ १ ॥ नद्या फुगून (मत्त होऊन) सागराकडे धावू लागल्या. पुष्करिणी व तलाव यांचा संगम होऊ लागला. ॥ २ ॥ जिथे जडांची अशी दशा झाली, तिथे चेतनांच्या (कामांध -) दशेचे व त्यांच्या करणींचे वर्णन कोण कसे करू शकणार! ॥ ३ ॥

टीका.चौ.१- (१)सर्वांच्याच मनांत कामेच्छा इतकी प्रबल झाली की स्त्रीवर्ग असो वा पुरुष वर्ग असो त्यांच्यात जणू काममदानेच प्रवेश केला असे वाटू लागले. (क) मदन- मदयाति - माद उत्पन्न करतो तो मदन. (२) लता स्त्रीवर्ग, तरु पुरुषवर्ग :- जिकडे लता दिसेल तिकडे तरूंच्या फांद्या वळू लागल्या; तिला भेटण्याचा प्रयत्न तरू-वृक्ष करू लागले. हे पुरुष वर्गाचे उदाहरण स्थावरांतले दिले.

चौ.२- (१) नदी स्त्रीवर्ग, सागर सिंधू पुरुष वर्ग. हिंदीत उमगि शब्द आहे त्याचा साधारण अर्थ पूर येणे असा आहे. मराठीत फुगुनि - फुगून हा द्व्यर्थी शब्द घातला आहे. नदी फुगणे = नदीला पूर येणे हा सामान्य अर्थ आहे. स्त्रियांच्या मनात कामविकार अनावर

झाला म्हणजे त्यांचे शरीर फुगते असे वर्णन सौंदर्यलहरी ग्रंथात (श्लो.१३) आहे म्हणून येथे फुगुनि शब्द वापरला. शरीर फुगल्याने होणारे परिणाम त्या श्लोकात दिलेले पाहावे. 'नरं वर्षीयांसं नयन विरसं' हा श्लोक पाहावा. (२) तलाव पुरुष वर्ग, पुष्करिणी स्त्री वर्ग या उदाहरणांत दोघांचीही काममदांध दशा दाखविली आहे.

(३) ल.ठे. - श्रीमदाचार्यकृत सौंदर्यलहरींतील वरील श्लोक व येथील वर्णन यांची तुलना करून पाहावी. दोन्ही ठिकाणी संभोग शृंगारांचेच वर्णन आहे. पण सौंदर्यलहरींतील वरील व इतर काही श्लोकांतील वर्णन बरेच उत्तान आहे. मानसातील वर्णन अगदी संयमित, संकेतमय आहे ! ही मर्यादा तु.दासांइतकी कसोशीने पालन केलेली इतरत्र कुठे मिळणे दुर्लभ आहे. सौंदर्यलहरी ग्रंथ योग, ज्ञानभक्तिपरच आहे.

चौ.३-(१) यातील जड शब्द स्थावर सजीव, अचर या अर्थी वापरला आहे. दगड विटा यांसारख्या निर्जीव जडांविषयी वापरला नाही. येथपर्यंत अचरांची उदाहरणे दिली. आता चर जीवांचे उच्च योनींच्या क्रमाने वर्णन करतात.

हिं. पसु पच्छी नभ जल थलचारी । भए कामबस समय बिसारी ।।४।।
मदन - अंध ब्याकुल सब लोका । निसि दिनु नहिं अवलोकहि को का ।।५।।

म. खगमृग नभ जल-भूचर सगळे । बनुनि कामवश समय विसरले ।।४।।
लोक विकल सगळे मदनांधहि । कसा कशी दिन रात बघत नहि ।।५।।

अर्थ :- पशु, पक्षी, नभचर, जलचर, स्थलचर (कोणीही असोत) सगळेच जंगम जीव काळवेळ विसरून कामवश (काममदांध) झाले ॥ ४ ॥ सर्वच लोक कामविव्हळ व काममदांध झाले. दिवस आहे की रात्र आहे, पुरुष कोण, कसा आहे, स्त्री कोण कशी आहे हे सुध्दा बघत नाहीसे झाले. ॥ ५ ॥

टीका.चौ.४- (१) स्थावरांचे वर्णन करून आता त्यांच्यापेक्षा श्रेष्ठ अशा जीवांचे वर्णन या चौपाईत केले. यांचे वर्गीकरण १ । ३ । ४ या चौपाईच्या टीकेत पाहावे. पक्ष्यांचे वर्णन या चौपाईत आल्याने पुढील चौपाईत त्यांचा संबंध घेणे उचित नाही; पण हे ध्यानी न आल्याने पुढील चौपाईत 'कोका = चक्रवाक असा अर्थ एका टीकाकाराशिवाय इतर सर्वांनी घेतला आहे व त्यामुळे निष्कारण अनेक शंका व मतमतांतरे उदयास आली. वर वर्णिलेली दशा पृथ्वीवरच झाली असे नाही;

चौ.५- (१) सगळे लोक - इंद्रलोक, चंद्रलोक, यमलोक इत्यादी सर्व लोक, जेथे ब्रह्मलोकापासून नागलोकापर्यंत सर्वच लोकांची चर्चा चालली आहे तेथे खगांपैकी फक्त (कोक=) चक्रवाकांचाच उल्लेख आहे असे मानणे अयोग्य, शिवाय को शब्द तु.दासांनी मानसातच कोण या अर्थाने अनेकवेळा वापरला आहे. उदा :- 'को जान केहि' कोण कोणास जाणणार ? (१ । ३१८ छं.) 'को कहि सकइ प्रयाग प्रभाऊ' (२ । १०६ । १). का शब्द सुध्दा काय, कसे इत्यादी अर्थाने वापरला आहे, उदा :- केसव कहि न जाइ का

कहिये' (वि.पत्रिका पद १११).

(२) दिन रात बघत नहिं – कामाचा प्रभाव सर्व ब्रह्मांडात पडला आहे व हा चमत्कार फक्त दोन घटकाच चालला आहे. यामुळे दिवस रात्र या शब्दांविषयी अनेक शंका व समाधान यांना टीकांमध्ये भरती आली आहे. दोन घटका कुठल्या तरी निश्चित आहेत. त्या दोन घटकांचे वेळी ब्रह्मांडात निरनिराळा काळ असणारच. कुठे प्रातःसंध्येची वेळ तर कुठे सायंसंध्येची वेळ असेल, कुठे मध्यान्ह तर कुठे मध्यरात्र इत्यादी प्रकारे अनेकविध भिन्नता असणार. मागील चौपाईत 'समय विसरले' असे जे म्हटले त्याचा अर्थ येथे स्पष्ट केला इतकेच. भाव हा की उचित अनुचित काळवेळ इत्यादींचे भान कोणास राहिले नाही.

(३) कसा-कशी बघत नहिं - वय, नात्याचा संबंध, रूप, परिस्थिती (रोगी, मरणासन्न इ.) जात गोत, वंश, कुळ इत्यादी कोणी पाहिले नाही. मागील दोह्यांत नर वा नारी नाम' असे जे म्हटले त्याचा अर्थ येथे स्पष्ट केला. स्त्रीजात व पुरुषजात एवढे मात्र पाहिले गेले; बाकी कशाचाही विचार केला गेला नाही. हल्ली हा विचार सुध्दा काही पुरुष करीत नाहीत ! कामविव्हळ, काममदांध पुरुष व स्त्रिया कोणत्या घराला जातात हे येथे फारच मार्मिकपणे व औचित्यभंग न करता दाखविले. आज अशी उदाहरणे घडताहेत व कित्येक तर न्यायालयात जाहीर होत आहेत ! म्हणून वरील वर्णनात काडीमात्र अतिशयोक्ती नाही. आता देवयोनी व मानव यांची दशा सांगतात.

हिं. देव दनुज नर किंनर ब्याला । प्रेत पिसाच भूत बेताला ॥६॥
इन्हकी दसा न कहेउ बखानी । सदा काम के चेरे जानी ॥७॥
सिध्द बिरक्त महामुनि जोगी । तेपि काम बस भए बियोगी ॥८॥

म. सुर किंनर नर असुरां ब्याळां - । प्रेत पिशाच भुतां -वेताळां- ॥६॥
जी स्थिति वर्णन तिचें न केलें । जाणुनि संतत मन्मथ-चेले ॥७॥
सिध्द विरक्त महामुनि योगी । तेहि कामवश होति वियोगी ॥८॥

अर्थ :- देव, (सुर) दनुज (असुर), किंनर, मानव, नाग (व्याळ), प्रेत, पिशाच, भुते व वेताळ यांना सदा कामाचे, किंकर (दास,चेले) जाणून त्यांची जी दशा झाली तिचे वर्णन केले नाही (असे याज्ञवल्क्य व तु.दास सांगतात) ॥ ६७ ॥ सिध्द, विरक्त, महामुनी व योगी हे सुध्दां कामवश (काममदांध) होऊन वियोगी बनले. ॥ ८ ॥

टीका :- चौ.६-(१) यात वर्णन केलेल्यात मनुष्याशिवाय इतर सर्व देवयोनी आहेत. त्यांचे वर्णन ६१।१ च्या टीकेत पाहावे. (क) शिवाय प्रेत पिशाच भुते व वेताळ हे शंकरांच्या गणांतही आहेत. यांचे वर्णन शिववऱ्हाडात आहे. (ख) या शिवाय मनुष्यदेह सोडून पिशाच योनीत गेलेल्यात सुध्दा कामवासना व ती तृप्त करण्याचे अद्भुत प्रयत्न दिसून येतात. श्रीदत्तमाहात्म्य ग्रंथात सविस्तर वर्णन आहे; 'व्याळां ......,.....वेताळां' याचा अर्थ

या सर्वांना असा आहे, संबंध पुढील चौपाईशी आहे.

चौ.७- (१) एक टीकाकार म्हणतात की 'तु.दास महात्मा असल्याने त्यांनी कामांध लोकांच्या स्थितीचे वर्णन केले नाही.' याचा अर्थ असा होतो की ज्या कवी -महाकवींनी ते केले ते संत महात्मे नव्हते ! म्हणून वरील विधान किती योग्य हे वाचकांनीच ठरवावे ! तु.दासांनी अरण्यकाण्डात कामांध शूर्पणखेचे व तशा व्यभिचारिणींचे केलेले वर्णन या महाशयांनी पाहिले नाही असे म्हणावे लागते. (२) मन्मथ = मदन, मनाचे मंथन करणारा तो मन्मथ, हा धात्वर्थ येथे अपेक्षित आहे.

चौ.८- सिध्दांच्या सिध्दी गेल्या, विरक्तांची विरक्ती पळाली ! यांचे मन परस्त्रियांवर अनुरक्त झालेले पाहताच सिध्दी, विरक्ती या स्त्रिया कशा राहतील त्यांच्या जवळ ! महामुनींची ज्ञानमयस्थिती व मौनावस्था याही निघून गेल्या; योग्यांचा आत्मस्वरूपापासून वियोग झाला ते योगभ्रष्ट, आरुढपतित झाले. सार हे की कामप्रभावाचा तडाका बसताच ज्यांचे जे पारमार्थिक ऐश्वर्य होते ते नष्ट झाले. हे सिध्दादी कामवश झाले म्हणजे काय झाले?-

हिं.छं. भए काम बस जोगीस तापस पाँवरन्ह की को कहै ।
देखहिं चराचर नारिमय जे ब्रम्हमय देखत रहै ।।
अबला बिलोकहिं पुरुषमय जगु पुरुष सब अबलामयं ।
दुइ दंडभरि ब्रह्मांड भीतर कामकृत कौतुक अयं ।।१।।

म.छं. जैं कामवश योगिश तापस पामरां गति का वदा ।
स्त्रीमय चराचर पाहती ज्यां ब्रह्ममय दिसलें सदा ।।
नारी विलोकिति पुरुषमय जग पुरुष नारीमय तसें ।
ब्रह्मांड उदरीं दोन घडिभरि कामकृत कौतुक असें ।।१।।

अर्थ :- जिथे मोठमोठे योगिश्रेष्ठ व महा तपस्वी कामवश झाले तेथे (इतर) पामरांची गती (दशा) काय (का) झाली असेल याचे वर्णन कशाला करा ! जे सर्व जग ब्रह्ममय बघत असत त्यांना (सुध्दा) सर्व चराचर सृष्टी स्त्रीमय दिसू लागली ! स्त्रियांना सर्व जग पुरुषमय दिसू लागले व पुरुषांना स्त्रीमय दिसू लागले. कामदेवाने केलेली ही अद्भुत लीला सर्व ब्रह्मांडभर दोन घटकांपर्यंत चालू राहिली. ॥ छंद ॥

टीका. छंद- (१) या प्रकरणात योगी तपस्वी यांचा उल्लेख हा दुसऱ्या वेळेस आहे. भाव हा की यांना कामप्रभाव फार जाणवला. यांचा उल्लेख मदनदहनानंतर पुन्हा आहे. हे महापुरुष कामवासनेपासून सदा अलिप्त असून यांच्यावर सुध्दा इतका परिणाम झाला की यांना सर्व जग स्त्रीमय दिसू लागले. स्त्रीमय दिसणे, वाटणे यापेक्षा अधिक वर्णन कवींनी या छंदात ज्या हेतूने केले नाही त्याच हेतूस्तव त्या वचनांत ग्राम्य कल्पना करीत बसणे अनुचित

व अप्रासंगिक आहे. नारदांस विश्वमोहिनीचे जणू वेड लागले होते तरी ते काही तिच्या पाठीस धावत सुटले नाहीत ! तसेच या योगी, महामुनी इत्यादींचे झाले असे मानणे योग्य आहे. भाव हा की कामवशता कृतीत उतरली नाही, फक्त मन व नेत्र यांतच ती सीमित राहिली. (२) ब्रह्ममय जग पाहणारांना ते स्त्रीमय दिसू लागले असे दुसऱ्या चरणात सांगून तिसऱ्या चरणात सांगितले की सर्वच पुरुषांना स्त्रीमय जग दिसू लागले. या युक्तीने दाखविले की ब्रह्मनिष्ठांची स्थिती इतर विषयी पुरुषांसारखीच झाली.! (क) ल.ठेवावे की येथेही भक्तांचा उल्लेख नाही ! (ख) मदनाच्या प्रभावाचे कार्य सर्व ब्रह्मांडातच घडले पण फक्त दोनच घटका. का थांबले व केव्हा थांबले हे पुढे कळेल.

(३) कामकृत कौतुक - कौतुक शब्दाने सुचविले की हे करण्यास त्याला काहीच कष्ट घडले नाहीत; सहज जाता जाता त्याने केलेली लीला आहे, ताशी शंभर मैल वेगाने जाणाऱ्या वादळाचा प्रभाव कापूस, गवताच्या काड्या, पालापाचोळा यांच्यावर जसा पडावा तसाच हा कामाचा प्रभाव पडला. येथे कामप्रभावाची पराकाष्ठा छंद या वृत्तात दाखवून आता या काम कौतुकरूपी शृंगाररसाचे पर्यवसान उपसंहारात सोरठा या कोमल वृत्ताने शान्तरसात म्हणा वा भक्तिरसात करून नाट्याला महाकाव्याचा रंग चढवितील.

हिं.सो. धरी न काहू धीर सब के मन मनसिज हरे ॥
जे राखे रघुबीर ते उबरे तेहि काल महुँ ॥८५॥

म.सो. धरला कोणि न धीर सकलमनां मनसिज हरी ॥
ज्यां रक्षिति रघुवीर तें बचले त्या समयिं परि ॥८५॥

अर्थ :- (त्या काळात) कोणीही धीर धरू शकले नाहीत व मनसिजाने (मदनाने) सर्वांचे मन हरण केले, परंतु (परि) रघुवीरांनी ज्यांचे रक्षण केले तेवढेच त्या काळात (कामाच्या तडाक्यातून) वाचले. ॥ ८५ ॥

टीका :- सूचना - धीर शब्द हिंदीत स्त्रीलिंगी आहे. मनसिज = मनोज = मनांत जन्मास येणारा. काम, मदन, मन्मथ, मार, वारिचरकेतु, झषकेतु, पंचबाण, विषमबाण हे शब्द या प्रकरणात वापरले. (१) धरला कोणिं न धीर - (क) धीर = धैर्य; धृति. मन, प्राण व इंद्रिये आणि यांच्या क्रिया ताब्यात ठेवण्याची जी शक्ती ती धृती. भाव हा की जीवजंतूपासून देवादिकांसुध्दा, मोठेमोठे तपस्वी, ज्ञानी, विज्ञानी, विरागी, योगीश वगैरे कोणालाच मन व इंद्रिये ताब्यात ठेवता - आवरता आली नाहीत. मनाने, वाणीने व कर्माने सर्व कामवश झाले. जो मनातच जन्मतो त्याला मन वश करण्यास वेळ तो किती लागणार !

(२) रघुवीराने ज्यांचे रक्षण केले तेच तेवढे या विटाळाने विटाळले नाहीत. त्यांच्याकडूनच फक्त मनाने वाणीने वा कर्माने कामचेष्टा, कामलीला घडल्या नाहीत. काम महावीर कितीही प्रतापी असला तरी रघुवीरापुढे त्याचे काही चालत नाही. एवढ्याच उल्लेखाने कोण बचले याचा यथार्थ बोध होत नाही; म्हणून रघुवीर कोणाचे रक्षण करतात हे सिध्द केले पाहिजे.

(क) श्री रघुवीर नारदास सांगतात :- 'श्रुणु मुनि ! हर्षे तुला सांगतो । त्यजुनि भरयसा सब, मज भजतो ॥ त्यास सदा मी रक्षीं ताता ! । जशी बालका जपते माता ॥ प्रौढतनय सम मजला ज्ञानी । बालक सुत सम दास अमानी ॥ मम बल भक्तां, स्वबल तयानां । काम कोप हे रिपु उभयांनां ॥ हे जाणुनि पंडित मज भजती । ज्ञानलाभिंहि न भक्ती त्यजती ॥ (३।४३।४-१० पहा). ज्ञानप्राप्तीनंतर सुध्दा अनन्यगतिक होऊन जे सदा रामभक्तिनिरत राहतात त्यांचेच रक्षण कामक्रोधादिकांपासून रघुवीर करतात. असे जेवढे होते रामभक्त तेवढेच बचले; बाकीचे सर्व कामवश झाले. ग्रंथोक्त मुख्य प्राप्तव्य व कर्तव्य यांचा उल्लेख किती कौशल्याने सहज सहज केला पहा ! उपदेश हा मिळतो की जे कोणी विरळा काममगरमिठीतून सुटलेले परमभाग्यवंत असतील त्यांनी कधीही असे समजू नये की 'मी काम जिंकला' आहे; रघुवीराने कृपेने वाचविले हे जाणून प्रेम व कृतज्ञता वाढविणे हाच शेवटपर्यंत निभावण्याचा उपाय आहे.

हिं. उभय घरी अस कौतुक भयऊ । जब लगि काम संभुपहिं गयऊ ॥१॥
सिवहि बिलोकि ससंकेउ मारू । भयउ जथा थिति सब संसारू ॥२॥
भए तुरत सब जीव सुखारे । जिमि मद उतरि गएँ मतवारे ॥३॥
रुद्रहि देखि मदन भय माना । दुराधरष दुर्गम भगवाना ॥४॥

म. दोन घडी अस कौतुक होई । शंभुसमीप काम जों जाई ॥१॥
शिवा विलोकुनि शंका मारा । प्राप्त पूर्विची स्थिति संसारा ॥२॥
सुख सत्वर जीवांस समस्तां । जसें उतरतां मद मदमस्तां ॥३॥
दुराधर्ष दुर्गम रुद्राला । बघुनि मदन भगवंता भ्याला ॥४॥

अर्थ :- काम शंभुसमीप जाईपर्यंत दोन घटकाच असे कौतुक चालू राहिले. ॥ १ ॥ शिवाला विलोकन करताच माराला (मदनाला) शंका उत्पन्न झाली व संसाराला पूर्वीची स्थिती प्राप्त झाली. ॥ २ ॥ मदमस्तांचा मद उतरला म्हणजे त्यांस जसे सुख होते तसे तत्काळ (त्वरित) सर्व जीवांना सुख झाले. ॥ ३ ॥ दुराधर्ष, दुर्गम भगवंताला, रुद्राला पाहून मदन घाबरला (भ्याला) ॥ ४ ॥

टीका.चौ.-१- (१) दोन घटका कौतुक झाल्याचा येथील उल्लेख पुनरुक्ती सारखा वाटतो पण हा पुनरुक्तिवदाभास अलंकार आहे. या द्विरुक्तीने मागील छंदाशी असलेला संबंध दाखविला व दोनच घटकानंतर तो प्रभाव नष्ट होण्याचे कारण पुढल्या चरणात सुचविले.

(२) शंभु समीप काम जों जाई - नुसता त्या वातावरणात जाऊन पोचला मात्र तोच कामाचा सर्व प्रभाव एकाएकी लुप्त झाला. शंभूकडे अद्याप कामाने पाहिले सुध्दा नाही तोच असे घडले. हा केवळ त्या वातावरणाचा, त्या स्थानाचा प्रभाव दाखविला; जे जीव त्या वातावरणात राहात असतील त्यांचे शं (कल्याण) भवति (होते) होत असेल यात नवल

काय? दृढ समाधिस्थ रामभक्ताच्या सभोवतालच्या वातावरणाचा व स्थानाचा प्रभाव कसा असतो हे येथे सुचविले. हे ही सुचविले की रघुवीर रक्षणकर्ते असले म्हणजे असे होते. जंबुकाचा प्रभाव ससे वगैरे वर पडला तरी मुक्ताफळ कवळ भक्षण करणाऱ्या सिंहाला पाहिला म्हणजे काय होते ते पुढच्या चौपाईत सांगतात.

चौ. २-(१) शिवा विलोकुनि शंका मारा - येथे शिव शब्द आहे, पूर्वी शंभू आहे व पुढे रुद्र आहे ! शिवाचा साक्षात्कार झाल्याबरोबर अनेक जन्मांच्या शंकादिकांचे पूर्ण निर्मूलन होते; तेथे कामाला शंका उत्पन्न झाली की आपला प्रभाव यांच्यावर कसा चालणार? असे विपरीत का झाले हे सुचविण्यासाठी मार (=मारणारा) हा शब्द वापरला आहे. भाव हा की शिवत्व मारण्यासाठी आला म्हणून उलटे घडले. खलांना असे उलटेच अनुभव यावयाचे. 'खल कामादि निकट ना वळती । ज्याचे हृदयिं भक्ति करि वसती' (७।१२०।६) रघुपतीचे ध्यान करीत असता शंकरांची समाधी लागली आहे हे ध्यानात असेलच. (२) शिव दृष्टीस पडताच कामाची शक्तीच जणू गळून पडली, त्याचे हात पाय गळले त्यामुळे शंका, चिंता वाटू लागली की कार्य कसे होणार ! कुमार संभवात वर्णन आहे की मदनाच्या हातातील धनुष्य गळून पडले ! त्या माराला थोडावेळ चिंताग्रस्त राहू द्या.

(३) प्राप्त पूर्वीची स्थिति संसारा - कामप्रभाव पडण्यापूर्वी जसा संसार होता तसा झाला. (क) संसार = संसारी जीव; जे कामाच्या प्रभावातून बचू शकले नाहीत ते सर्व पूर्वी वर्णन केलेले, सिध्द, तापस, महामुनी, योगी, ज्ञानी, विज्ञानी सुध्दा. ज्यांचे जन्ममरणचक्र थांबलेले नाही असे सर्व जीव पूर्वी होते तसे झाले. जे रघुवीररक्षित आहेत त्यांच्यांत बदल झालाच नाही. ते संसारी नाहीत हे सुचविण्यासाठी येथे संसार शब्द घातला. 'तैं प्रभाव अपला विस्तारी । करि निजवश सकलां संसारी' (८४।५) असे पूर्वी उपक्रमात म्हटले आहे. धीर खचला, शंका, संशयाने ग्रासले म्हणजे काय होते हे चौथ्या चौपाईत दिसेल.

चौ.३-(१) सुख सत्वर जीवांस - - - मदमस्तां - पूर्वस्थिती प्राप्त झाल्याबरोबर सर्व जीव सुखी झाले. यावरून ठरते की ते त्या काळात दुःखी होते. सर्व कामविव्हळ झाले होते; ती विव्हळता गेल्याने सुखी झाले. येथे दुःखाभावाला सुख म्हटले ते संसारी जीवांच्या कल्पनेप्रमाणे. (२) जसे उतरता मद मदमस्तां - हा दृष्टान्त फार खुबीने दिलेला आहे. दारू, भांग, गांजा वगैरेनी जे मस्त झालेले असतात त्यांस त्या काळात दुःख होत नाही व तो मद उतरल्यावर सुखी न होता लज्जित होतात. म्हणून हा मद मदिरादी मादक पदार्थांचा घेता येत नाही. हा पिशाचप्रवेशाने उत्पन्न होणारा मद = उन्माद घेणे जरूर आहे. पिशाचाचा आवेश असेपर्यंत त्या व्यक्तीला दुःख होते, ती दशा नकोशी वाटते; पण काही अक्कल हुशारी चालत नाही. तसेच या सर्वांचे झाले होते. पिशाच वायुरूप असतात; तसाच 'कामवात' आहे (७।१२१।३०) पिशाचाचा प्रभाव एखाद्या चांगल्या मांत्रिकाने नष्ट केला की त्यांना पूर्वीची स्थिती प्राप्त होऊन सुख होते; आजूबाजूचे लोक सुध्दा सुखी होतात. 'क्षणमात्रं ग्रहावेशः याममात्रं सुरामदः । लक्ष्मी मदस्तु मूर्खाणामादेहमनुवर्तते' (सुभाषित). ग्रहावेश = पिशाच बाधा. हाही एक मद, उन्माद आहे. ग्रहोत्थ उन्माद असे माधवनिदान ग्रंथात म्हटले आहे. (मानसरोग

वर्णनाच्या टीकेत अवतरणे पाहावी). (क) हा चरण पुढल्या चौपाईकडेही लावला पाहिजे व तेथे मात्र मदिरामद अर्थ आहे.

चौ.४- (१) मदिरामदाने धुंद झालेला मनुष्य जसा इतरांस दुःखद होतो तसाच काम अहंकार मदाने मस्त-धुंद झाला होता. मदमस्ताच्या श्रीमुखात दिल्या म्हणजे जसा मदिरामद उतरतो तसाच शिवदर्शनाने माराचा मद उतरला व त्यामुळे संसार सुखी झाला हा एक भाव आहे. मदिरामस्त माणसाची धुंदी उतरली म्हणजे तो लज्जित, खजिल, होतो. त्याला भीती वाटते व शक्ती गळल्या सारखी वाटते; तसेच माराचे झाले, लाजल्याचे वर्णन पुढील चौपाईत आहेच.

(२) दुराधर्ष दुर्गम रुद्राला - (क) दुराधर्ष - ज्याचा पराभव करणे अतिकठिण असा. (ख) दुर्गम - ज्यात प्रवेश करणे, शिरणे फार कठीण असा अर्थ येथे योग्य आहे. उल्लंघन करून जाणे, पार जाणे, प्राप्ती करणे फार कठीण हे अर्थ येथे उपयुक्त नाहीत. शंकरांच्या मनात शिरून तेथे क्षोभ उत्पन्न करण्याची कामगिरी पत्करली आहे. 'शंकरमनिं करूं या क्षोभासी'(८३।५). पण हे दुष्कर आहे म्हणून दुर्गम म्हटले. धनुष्यबाणांच्या बळावर आक्रमण करावे तर ते अजेय, दुराधर्ष वाटले कारण ते षड्गुणैश्वर्यसंपन्न-भगवान-आहेत. (ग) रुद्र - हा शब्द येथे श्लिष्ट आहे, दोन अर्थ आहेत, I रोदयत्यसुरादीन् इति रुद्रः - असुरादिकां रडविणारा (अ.व्या.सु.). सांसृतिकीं रुजं द्रावयतीति रुद्रः (भस्म जाबालोपनिषद) संसृतिजनित रोगांना पळविणारा. संसाराला जो (कामरूपी महा) रोग झाला होता त्यास नाहीसा करणारे हेच रुद्र झाले. काम जरी देव असला तरी कृतीने असुरच आहे. महायोग्याची समाधी भग्न करणे हे आसुरी कृत्यच आहे. या कामासुराला रडायची पाळी या रुद्रानेच आणली आहे, विश्वविजयी असून घाबरला !

(३) मदन प्याला त्याबरोबर तो मदन असा झाला. आता पटेल की मागला चरण इकडेही लावणे इष्ट आहे. (क) ल.ठे. - या सर्व प्रकरणात निरनिराळे पर्याय शब्द वापरून गूढभाव कसे भरून ठेवले आहेत हे पाहिले म्हणजे श्रीतुलसीदासांच्या शब्दयोजना कला-कौशल्याची तारीफ करावी तितकी थोडी असेच वाटते व कोणाही सहृदय वाचकाला ही टीका वाचीत असता वाटेल.

हिं. फिरत लाज कछु करि नहिं जाई । मरनु ठानि मन रचेसि उपाई ।।५।।
प्रगटेसि तुरत रुचिर रितु-राजा । कुसुमित नव तरु राजि बिराजा ।।६।।
बन उपबन बापिका तड़ागा । परम सुभग सब दिसा बिभागा ।।७।।
जहँ तहँ जनु उमगत अनुरागा । देखि मुएहुँ मन मनसिज जागा ।।८।।

म. फिरतां लाज, न करवे कार्या । मे शिर करतळिं रची उपाया ।।५।।
शीघ्र रुचिर ऋतु राजा प्रगटवि । तरुराजी भ्राजे कुसुमित नवि ।।६।।

उपवन वनवापिका तडागीं । परम सुभग दशदिशा - विभागीं - ॥७॥
जणुं ये पूर महा, अनुरागा । वधुनि, मनोज मृतहि-मनिं जागा ॥८॥

अर्थ - परत फिरावे तर लाज वाटते; कार्य तर काही करवत नाही, (असे झाले तेव्हा) हातावर शिर घेऊन (मरण्याचा निश्चय करून) उपाय सुरू केले. ॥ ५ ॥ लगेच मनोहर असा ऋतुराज वसंत प्रगट केला; त्या बरोबर जिकडे तिकडे टवटवीत (नवे), फुललेल्या वृक्षांच्या रांगा भ्राजमान झाल्या. ॥ ६ ॥ वने, उपवने, वापी (पोखरणी) तलाव व दाही दिशांतील सर्व विभाग परम रमणीय दिसू लागून- ॥ ७ ॥ जिकडे तिकडे जणू प्रेमाला पूर आला (तो इतका की) मेलेल्याच्या मनात सुध्दा मनोज (काम) जागृत झाला (व्हावा, झाला असता) ॥ ८ ॥

टीका.चौ.५-(१) फिरतां लाज - देवांना वचन देऊन, आपला संतपणा, परोपकारप्रियता दाखवून आला आहे. आता परत गेला असता तर मरणाहून दुःखद अशी अकीर्ति झाली असती, तोंड दाखविण्यास जागा राहिली नसती म्हणून परत जाण्यास लाज वाटत आहे, व ज्या कार्यासाठी प्रतिज्ञा करून आला ते करण्यास धैर्यच राहिले नाही 'न करवे कार्या'. कार्य करण्याची शक्ती आपल्यात नाही असे वाटले. अशी दोन्ही बाजूंनी अडचण वाटली. (२) घे शिर करतलिं - मरण्याचा निश्चय केला, जिवावर उदार झाला. कारण कार्य न करता जाऊन काळे तोंड दाखविण्यापेक्षा मरण बरे असे त्यास वाटले. 'सन्मुख मरण हि वीरा शोभा । ते त्यजिती प्राणांच्या लोभा' (६ । ४२ । १०) 'तावद्भयस्य भेतव्यम् यावन्न भय मागतम्' एकदा भय पुढे उभे राहिल्यावर भिऊन काही संरक्षण होत नाही, त्या भयाला तोंड देण्यातच फायदा असतो. जिवावर उदार झालेला एक अशक्त माणूस सुध्दा मरणाला भिणाऱ्या शंभर सशक्त माणसांना भारी होतो. बेडूक सापाला गिळतो. कोंबडा चांगल्या मोठ्या कुत्र्याला त्रस्त करून रडायला लावतो व पळता भुई थोडी करतो हे या नेत्रांनी पाहिल्यावर, आश्चर्य वाटले, आजच्या बहुसंख्य हिंदूंच्या निस्तेज दशेचे ! मदनाने मरणभय झुगारून दिले व लागला कार्याला. दोन घटका जो उत्पात केला तो त्याचा सहज खेळ होता, एकट्याच्या प्रभावाने सहज घडला, पण आता हस्तकांची जरूरी भासली.

चौ.६-(१) शीघ्र रुचिर ऋतुराजा प्रगटवि - 'वसन्त = सामन्त' (सौ.ल.१३) वसंतऋतू निर्माण केला. ही कामदेवाची मायाशक्ती त्याने प्रगट केली. नारदमोह प्रकरणात अधिक विस्तार आहे. तेथे सुध्दा कामदेवाने आपले सर्व सैन्य कामास लावले आहे. सर्व ऋतूंत वसंत जास्त सुंदर, रमणीय, श्रेष्ठ म्हणून त्यास ऋतुराज म्हणतात. (क) वसन्त प्रगट केला यावरून ठरले की दुसरा कोणता तरी ऋतू होता. नव तरुराजीने कळते की पूर्वी वृक्ष टवटवीत नव्हते, व वठल्यासारखे दिसत होते. शरदाचा शेवटचा भाग किंवा हेमंताचा प्रारंभ असावा. शिवपार्वती विवाह समाधिभंगानंतर झाला आहे व हिम 'हिमगिरी-जा शंभु विवाहू' (१ । ४२ । २) म्हणून शरदऋतूचा शेवटचा भाग कार्तिक महिना असला पाहिजे. (ख) वसंतऋतू कामाचा मुख्य सेनापती आहे; अरण्यकांड ३७ । १० पासून ३८ अखेरपर्यंत

वसंताचे सुंदर सुटसुटीत वर्णन कामभूपतीच्या साह्यकर्त्यांच्या दृष्टीने आहे ते पाहावे. वसन्ताच्या सौंदर्यादिकाने कामोद्दीपन सहज होते म्हणूनच रघुराज लक्ष्मणास म्हणतात 'लक्ष्मण ! कामचमूला बघती । राहति धीर जगीं तन्महती' (३ । ३८ । ११)

चौ.७-८- (१) या सर्वांच्या योगाने कामवासना वाढते. किती वाढणे शक्य आहे याचे वर्णन असंभवातिशयोक्तीने करतात की मेलेल्यांच्या मनात सुध्दा कामवासना उत्पन्न झाली असती. झाली असा अर्थ घेऊन टीकाकार शंका समाधान करीत बसले आहेत. 'मेलेल्या माणसास सुध्दा असे सहज वाटेल' असे म्हणणे हा एक वाक्यप्रचार आहे. नवखाली वगैरे ठिकाणच्या अत्याचाराविषयी बोलत असता पं.नेहरू सुध्दा म्हणाले की हे पाहून ऐकून मेलेल्या माणसास सुध्दा चीड येईल ! मेलेल्या माणसात कामविकार उत्पन्न होणे शक्य नाही; व तो उत्पन्न झाला तर तो मेलेला असे म्हणता येणार नाही. भाव हा आहे की असा सजीव प्राणी कोणी असणे शक्य नाही की जो कामवश होणार नाही; पण शंकर सजीव असून त्यांच्यावर या प्रभावाचा काही परिणाम झाला नाही हे सुचविणे मुख्य सार आहे. कसा जागृत झाला ते छंदांत सांगतात.

हिं.छं. जागेउ मनोभव मुएहु मन बन सुभगता न परै कही ।
सीतल सुगंध सुमंद मारुत मदन अनल सखा सही ।।
बिकसे सरन्हि बहु कंज गुंजत पुंज मंजुल मधुकरा ।
कलहंस सुक पिक सरस रव करि गान नाचहिं अपछरा ।।१।।

म.छं. जागृत मनोभव मृतहि मनिं वदवे न वन-शोभा जरा ।
शीतल सुगंधि सुमंद मारुत मित्र मदनानल खरा ।।
बहु सरसिं विकसित कंज मधुकर पुंज मंजुल गुंजती ।।
कलहंस शुक पिक मधुर कल रव, गाति सुरनटि नाचती ।।१।।

अर्थ :- मेलेल्यांच्या मनात सुध्दा मनोभव (काम) जागृत झाला; वनाची शोभा तर जरा सुध्दा वर्णन करवत नाही; कामरूपी अग्नीचा (मदन अनल) खराखुरा मित्र शीतल सुगंधी व अगदी (सु-मंद) वाहणारा मारुत (वारा) वाहू लागला. तलावात पुष्कळ कमले फुलली; मधुकरांचे थवे मंजुळ गुंजारव करू लागले, कलहंस, पोपट व कोकिळ मधुर मनोहर (कल) कूजन (रव) करू लागले व अप्सरा (सुरनटी) गायन करीत नाच करू लागल्या ।। १ ।। (१ । १२६ । १-६ पाहा)

टीका :- (१) मारुत - ज्याच्याशिवाय किंवा जो थांबला असता मृत्यू येतो तो मारुत, मरुत, मरुत्, वाहणे किंवा बंद होणे सोडून देऊन मंद मंद वाहू लागला. भाव हा की आपल्या मित्रासाठी त्याने आपला स्वभाव सुध्दा बदलला. अशा त्रिविध वायूच्या झुळकांनी कामवासना वाढते, म्हणून कामाला अनल, अग्नी म्हटले, व सुचविले की हा अस्तनीतला

अग्नी आहे. सर्वस्वाची राखरांगोळी करणारा आहे. 'कामकृशानुस वाढविणारा' (१ । १२६ । ३). (क) मदन असा जो झाला होता तो मित्रांचे साह्य मिळताच पुन्हा मदन बनून शिवाचे दमन करू पाहात आहे. 'देत घेत मनिं शंका न धरी' बल अनुमानें सदा हित करी' (४ । ७ । ५) हे मित्रलक्षण येथे यथार्थ ठरले. मदनाचा मद गेला होता त्याला मारुताने आपला मद दिला व मदन मंद झाला होता, त्याची मंदता मारुताने घेतली म्हणून मारुत असून सुमंद वाहू लागला ! किती सुंदर काव्य व किती मनोहर ध्वनी ! (ख) येथील अनल - अग्नी शब्दाने एक असंभाव्य चमत्कार दाखवावयाचा आहे. अनलाला अग्नीने जाळून त्याचे भस्म करणे आहे ! व हे रुद्र करणार आहेत. (घ) वाऱ्याची मदत मिळाली की अग्नी भडकतो हे प्रसिध्द आहे. या सर्व प्रयत्नांचा उपयोग किती झाला ते आता दोह्यांत सांगतात.

हिं.दो. सकल कला करि कोटि बिधि हारेउ सेन समेत ॥
चली न अचल समाधि शिव कोपेउ हृदय निकेत ॥८६॥

म.दो. सकल कला कोटी करुनि कचला कटक-समेत ॥
चळे न अचल समाधि शिव कोपे हृदय-निकेत ॥८६॥

अर्थ :- कामदेवाने आपल्या सेनेसह कोटयवधी कामकला करून पाहिल्या (पण शेवटी) त्याने सेनेसह कच खाल्ली (कचला, हरला), तेव्हा तो चळे, (मागे सरला, चित्त चळले त्याचे) पण शिवाची अचल समाधी न चळे - मुळीच चळे ना; (तेव्हा) हृदयनिकेत (काम) कोपला. (पण पुढे शिव कोपे, शिव कोपतील.) ॥ ८६ ॥

टीका :- (१) कामकला कोणत्या याचे वर्णन करून औचित्य भंग करणे बरे वाटत नाही. जिज्ञासूंनी वात्स्यायन कामसूत्रे पाहावीत किंवा मा.पी. नारदमोह वर्णन टीकेत ते वर्णन पाहावे. (२) कोपे हृदयनिकेत - शिवाच्या हृदयात - मनात त्याला प्रवेश करता येईना, कोठे जरासुध्दा फट आत शिरण्यास सापडेना. हृदय हे त्याचे स्वतःचे घर असून (निकेत असून) त्यात प्रवेश करण्यास त्याला इतका मज्जाव ! म्हणजे काय ! एवढ्यामुळे कोपला. आत शिरून समाधिभंग करणे अशक्य झाले मागील दुर्गम शब्दाची सार्थकता दाखविली. आता बाहेरून दुर्गावरच मारा करण्याशिवाय उपाय उरला नाही. (३) न चली अचल समाधि - असे म्हटले असते तर उच्चार अधिक सोपा व ओधवान झाला असता. पण चली शब्द आधी मुद्दाम घालून ध्वनित केले की सकल कला समेत सेन चली - सेनेने पलायन केले! मराठीतील गूढार्थ प्रथम वर दिलाच आहे. (क) शिव कोपे (कोपेउ) याने भविष्य सुचविले.

हिं. देखि रसाल बिटप बर साखा । तेहि पर चढ़ेउ मदन मन माखा ॥१॥
सुमन चाप निज सर संधाने । अति रिस कोपि श्रवन लगि ताने ॥२॥
छाड़े बिषम बिसिख उर लागे । छुटि समाधि संभु तब जागे ॥३॥
भयउ ईस मनु छोभ बिसेषी । नयन उघारि सकल दिसि देखी ॥४॥

म. बघुनि रसाल विटपि विटपा वर । मदन रुष्ट चिडुनी चढला वर ॥१॥
सुमन धनुर्षि निज शर संधानी । लक्षुनि कोपे आश्रुति ताणी ॥२॥
सोडी विषम विशिख उरिं लागति । सुटे समाधि शंभु तैं जागति ॥३॥
क्षुब्ध ईश मन फार जाहलें । दशदिशिं उघडुनि नयन पाहलें ॥४॥

शब्दार्थ - रसाल-आम्र, विटपी = वृक्ष, विटप-शाखा, आश्रुति-कानापर्यंत, आकर्ण, विशिख - बाण.

अर्थ :- आम्रवृक्षाची एक सुंदर शाखा पाहून रुष्ट झालेला मदन चिडून वर चढला. ॥ १ ॥ फुलांच्या धनुष्यावर आपले बाण लावून नेमच धरून (लक्षुनि) धनुष्य कानापर्यंत ओढले-ताणले ॥ २ ॥ व कठीण (विषम) असे आपले (पाच) बाण सोडले; ते छातीत लागले तेव्हा समाधी सुटली व शंभू जागे झाले. ॥ ३ ॥ (त्यामुळे) ईशाचे मन फार क्षुब्ध झाले (तेव्हा) त्यांनी डोळे उघडून दशदिशांस पाहिले ॥ ४ ॥

टीका-चौ.-१- (१) रसाल = आम्र, रसं अलति, अल भूषणादौ (अ.व्या. सु.) रस हेच ज्याचे भूषण आहे तो. रसाचे आलय हा टीकाकारांनी दिलेला अर्थ निराधार व अशास्त्रीय आहे. रस = प्रेम, शृंगाररस, कामरस, आम्रमंजरी हा एक मदनाचा बाण आहे. हिमालयाच्या बाजूस हृषिकेश वगैरे ठिकाणी वसंत ऋतूंतच आंब्यांना मोहोर येतो. (क) झालेल्या पराभवाने जरा वेळ कचरला होता पण पुन्हा मद चढला म्हणून मदन म्हटले. ज्याचा कधी कोठेच पराभव झालेला नाही, त्याचा पराभव झाल्यामुळे रागावला होता तो आता चिडला-

(२) वृक्षावर चढण्यात दोन तीन हेतू दिसतात - (क) उंचावरून मारा चांगला करता येतो. (ख) लपून राहणे शक्य होईल. (ग) आम्रमंजरींचा उपयोग करता येईल... (३) जिथे शिव समाधिमग्न बसले होते त्या जागेच्या समोरच्या बाजूस हा आम्रवृक्ष असणार, कारण की बाण शंकरांच्या छातीत लागले आहेत, शंकर कोणत्या झाडाखाली बसले होते याचा खल करणे अनावश्यक आहे.

चौ. २-३; (१) आश्रुति ताणी - धनुष्याची दोरी जास्तीत जास्त कानाच्या मागल्या पाळीपर्यंत ओढता येते. सार हे की फार जोराने वेगाने, त्वेषाने व चिडून बाण सोडले. (क) विषम = कठीण, तीक्ष्ण, व विषम संख्या असलेले. (ख) विशिख - विशिष्ट प्रकारची शिखा - अग्र-असलेला बाण.

(२) सुटे समाधि - समाधीत मन व प्राण एकवटून ब्रह्मरसात निरुध्द झालेले असतात. तेथून मनप्राण खाली आले. नंतर मनप्राणांची जोड मिळाल्यावर इंद्रियांना बाह्यांतर विषयाचे ग्रहण करण्याची शक्ती असणारी अवस्था जागृती आली. ही गोष्ट एकाएकी धक्के बसून घडल्याने प्राण सहजच क्षुब्ध झाले व त्यामुळे मन क्षुब्ध झाले. याचा अर्थ कोप-क्रोध आला असा नव्हे. एखाद्या तलावातील निवांत संथ पाण्यात एकदम मोठा धोंडा टाकला म्हणजे पाणी जसे क्षुब्ध होते तसे झाले. क्रोध पुढे येणार आहे. एकदम जोराने खाली येणाऱ्या बाणाचा धक्का नाड्यांवर बसून सर्व शरीरातच धक्के बसतात. जेथे मोठा आवाज होण्याची

शक्यता असेल अशा ठिकाणी शवासनाचा अभ्यास सुध्दा करू नये तो एवढ्याचसाठी. एखादे वेळी प्राण निघून जाण्याचा सुध्दा संभव असतो ! (क) या सर्व गोष्टी रामेच्छेने घडत आहेत. शंकरांची पूर्ण अकामता व परमविराग अकलंकित राखणे हा या हरिलीलांतील हेतू आहे; अन्यथा प्रभूंनी आपल्या इच्छेने शिवसमाधी सहज लीलेने उतरली असती. (ख) जो पर्यंत समाधी भंग झाला नव्हता तो पर्यंत शिव होते; पण आता समाधी उतरल्यामुळे पार्वतीचे व देवांचे शं-भवति कल्याण होणार, त्यामुळे शं-सुख-भवति म्हणून शंभू म्हटले. आता लवकरच शुभाशुभ कर्माचे योग्य फळ देणारे ईश बनतील. 'शुभाऽशुभा कर्मा अनुसारें । ईश देइ फल हृदय विचारें'

चौ. ४- (१) ईश्वरच खवळले म्हणजे काय होईल याचा पत्ता लागणे कठीण ! हा अत्याचार, ही आसुरी करणी कोणी केली हे पाहण्यासाठी डोळे उघडले व दाही दिशांस पाहिले. (क) ल.ठे. - एक फार महत्त्वाची गोष्ट गाळून क्षोभाची थोडी कल्पना ध्वनित केली आहे. पूर्वी समाधी उतरून शिव जागे झाले त्या बरोबर 'राम नाम तैं स्मरुं शिव लागति । जाणे सती जगत्पति जागति' (१ । ६० । ३टी.प.) रामनामाचा उच्चार मुखाने होऊ लागला. पण यावेळी मन, प्राण व इंद्रिये क्षुब्ध झाल्याने विस्कळितपणा आला व सहज नामोच्चार व्हावयाचा तो झाला नाही व मुद्दाम करण्याइतकी स्वस्थता मनाला मिळाली नाही. संगती- सर्वत्र अवलोकन केल्यावर काय घडले ते आता सांगतील :-

हिं. सौरभ पल्लव मदन बिलोका । भयउ कोपु कंपेउ त्रैलोका ।।५।।
तब सिब तीसर नयन उघारा । चितवत कामु भयउ जरि छारा ।।६।।

म. सौरभ पल्लविं मदन विलोकित । होइ कोप तैं त्रिलोकि कंपित ।।५।।
तिजा नयन तैं शिवें उघडला । निरखत जळुनी काम भस्मला ।।६।।

अर्थ :- (तेव्हा) आम्रपल्लवांत (लपलेला) मदन दृष्टीस पडला, त्या बरोबर कोप झाला व त्रैलोक्य कंपायमान झाले. ।। ५ ।। (तत्काळ) शिवांनी आपला तिसरा नयन उघडला व त्याच्याकडे निरखून पाहता क्षणीच काम जळून भस्म (खाक) झाला ।। ६ ।।

टीका :- चौ.५- (१) सौरभ - अतिसुगंधी आम्रवृक्ष 'सहकारोऽतिसौरभः'(अमरे) अतिसुगन्धाम्रस्य (अ.व्या.सु.) (२) होइ कोप - कोप झाला. मदनावर ईशाचा कोप झाला. भाव हा की आपोआप क्रोध उत्पन्न झाला; पण या क्रोधाचा सहज प्रभाव इतका की त्रैलोक्याला कंप सुटला. विश्वाचा संहार करणार की काय अशी धास्ती पडली.

चौ.६ (१) तिजा नयन = तिसरा नेत्र. हा शंकरांच्या दोन भुवयांच्या मध्ये असतो. शंकरांना त्रिलोचन, त्र्यंबक ही नावे आहेत हे सर्व जाणतात, पण तीन नेत्र आहेत म्हणून त्रिनेत्र एवढाच अर्थ नाही. या शब्दांचा अर्थ फार गोड व व्यापक आहे. (क) त्रिषु कालेषु, गुणेषु वेदेषु लोचनं - ज्ञानं यस्य = त्रिलोचन. ज्यांना तिन्ही काळांचे, तिन्ही गुणांचे, तिन्ही वेदांचे ज्ञान आहे ते त्रिलोचन. 'त्रयो वेदा वर्णा अकारोकारमकारा लोचनानि यस्मिन्' तिन्ही

वेद व अकार, उकार, मकार हे वर्ण ज्यांत लोचन आहेत ते. (ख) त्र्यंबक - त्रयाणां लोकांना अम्बक:पिता. तिन्ही लोकांचा पिता किंवा 'तिस्र:अम्बा: द्यौर्भूम्यापो यस्य' द्यौ, भूमि व आप या तीन ज्याच्या अम्बा (माता) = अंगांचे वर्धन करणाऱ्या आहेत तो.

(२) निरखत - भस्मला - डोळा उघडून त्याच्याकडे पाहण्याची खोटी की भस्म झाले. दोन्ही गोष्टी एकदमच झाल्या. हा अक्रमातिशयोक्ती अलंकार आहे. छारा=छार,-क्षार.भस्म-खाक. खाक हा फारसी शब्द माती या अर्थाचा आहे. हिंदीत राख, राखाडी या अर्थाने वापरतात आणि त्याच अर्थाने जळून खाक होणे यात मराठीत वापरतात.

(३) शंभू विजयासाठी कामदेव निघाले त्या प्रमाणे त्यांनी विजय मिळविला पण मरण पावले. (क) काम निघून त्याने आपला प्रभाव पाडल्यावर काय परिणाम झाला हे पूर्वी सांगितले. काही अपवाद सोडून सर्व ब्रह्मांड कामवश झाले होते. आता मदन दहनाचा परिणाम सांगतील. त्यात मात्र एकच प्रकार नाही.

हिं. **हाहाकार भयउ जग भारी । डरपे सुर भए असुर सुखारी ।।७।।**
समुझि काम-सुख सोचहिं भोगी । भए अकंटक साधक जोगी ।।८।।

म. **हाहाकार होइ जगिं भारी । सभय सकल सुर सुखी सुरारी ।।७।।**
स्मरुनि काम-सुख शोचति भोगी । होति अकंटक साधक योगी ।।८।।

अर्थ :- (मदन दहनामुळे) जगात सर्वत्र भारी हाहाकार झाला. सर्व देव भारी भयभीत झाले व देवशत्रू-असुर सुखी झाले. ।।७।। जे विषयासक्त भोगप्रिय होते ते कामसुखाचे स्मरण करून शोक करू लागले - दु:खी झाले, परमार्थ साधक योगी इत्यादींचा मार्ग निष्कंटक झाला. (म्हणून त्यांस फार समाधान वाटणारच). ।। ८ ।।

टीका. चौ. ७- (१) प्रथम ही बातमी कळताच सगळीकडेच हाहाकार झाला. मोठा पुरुष अचानक मेला त्यामुळे सर्वांनाच वाईट वाटले. पण जास्त हाहाकार देवांनीच केला हे दाखविण्यासाठी भारी शब्दापुढे प्रथम देवांचाच उल्लेख आहे त्यांना जास्त वाईट वाटले ते स्वाभाविकच झाले. त्यांनीच देवांच्या स्वार्थासाठी त्याला पाठविला, व मरण येणार असे त्याने सांगितल्यावर पाठविला, त्यांच्यातलाच एक महाप्रतापी वीर गेला. देवांच्या हाहाकाराचे हे कारण झाले; पण त्यांच्या भयाची अनेक कारणे आहेत. (क) काम जळल्यानंतर शंभुशुक्रसंभूत सुत होणे शक्य नाही असे त्यांस वाटले. ब्रह्मदेवाच्या वचनावर विश्वास नाही हे ठरले. तारकासुराचा वध होत नाही व आपले दु:ख टळत नाही असे वाटले. (ख) जगात प्रजावृध्दी खुंटणार, यज्ञभाग मिळणार नाहीत व उपाशी मरण्याची पाळी येईल ! मग क्षुधाक्षीण झाल्यावर तारकासुराशी युध्द करवणार नाही व बंदिवासात पडावे लागेल. त्यांच्या मरणा एक उपाया । सांगू आतां श्रवण करा, या ।। द्विजभोजन मख होमां श्राध्दां । करा जाउनी सकलां बाधा ।। ८ ।। क्षुधाक्षीण बलहीन सुर सहज शरण येतील ।। तें मारूं वा सोडुं की मज वश जर होतील' (१ । १८१ । -) अशी आज्ञा रावणाने आपल्या

लोकांस दिली आहे.

(२) सुखी सुरारी - तारकासुराच्या वधाचे मर्म असुरांना माहीत नाही, म्हणून तारकासुराचा वध आता होत नाही असे असुरांना वाटणे शक्य नाही. प्रजावृध्दी बंद पडून देवांना जो दुःखद परिणाम भोगावा लागणार त्याची कल्पना सुरशत्रूंच्या सुखाचे कारण आहे; व देव आता काही काळाने आपोआप तारकाला शरण येतील असे त्यांस वाटले. देवांचा तोटा तो दानवांना लाभ !

चौ.८-(१) स्मरुनि कामसुख शोचति भोगी - या भोगप्रिय लोकात देव असुर नर इत्यादी सर्वांचा अंतर्भाव होतो. देव तर फार कामी, इंद्राची गोष्ट प्रसिध्दच आहे. आता यापुढे कामसुख मुळीच मिळणार नाही असे वाटून यांना फार दुःख झाले. (२) साधक योगी, ज्ञानी इत्यादी ज्ञानमार्गातील लोकांना मात्र फार समाधान झाले; आनंदही झाला असेल; कारण आता त्यांच्या मार्गातील फार मोठे विघ्न दूर झाले. एकाच कारणामुळे भिन्न भिन्न भावनांच्या जीवांवर भिन्न परिणाम झाले. हा व्याघात अलंकार आहे असे म्हणतात. मदनपत्नी रतीची दशा आता सांगतील.

हि.छं. जोगी अकंटक भए पतिगति सुनत रति मुरुछित भई ।
रोदति बदति बहु भाँति करुना करति संकर पहिं गई ।।
अति प्रेम करि बिनती बिबिध बिधि जोरि कर सन्मुख रही ।
प्रभु आसुतोष कृपालु सिव अबला निरखि बोले सही ।।१।।

म.छं. योगी अकंटक होति. पतिगति परिसतां मूर्छित रती ।
विलपे रडे बहु करत शोका जाइ शंकर - निकट ती ।।
कर जोडि सन्मुख राहुनी सप्रेम बिनवी बहुपरीं ।
प्रभु आशुतोष कृपालु अबला बघुनि शिव वदले तरी ।।१।।

अर्थ :- योगी अकंटक झाले. आपल्या पतीची ती दशा ऐकताच रती (मदनाची पत्नी) मूर्छित झाली. (मग) नाना प्रकारांनी विलाप करीत रडली व शोक करीत ती शंकरांजवळ गेली; तिने हात जोडले व प्रेमाने नानाप्रकारे विनवण्या केल्या. सर्वसमर्थ (प्रभु) व शीघ्र संतुष्ट होणारे कृपालु शिव त्या अबलेला पाहून शेवटी म्हणालेच - ॥ छंद ॥

टीका. छंदः- (१) परिसतां मूर्छित - 'बघतां मूर्छित', म्हटले नाही; याने सुचविले की रती बरोबर गेली नव्हती. जो हाहाकार सर्व ब्रह्मांडात झाला तो ऐकला तेव्हा तिला सर्व हकीगत समजली. (क) कुमारसंभवात रती मदनाबरोबर गेल्याचे वगैरे वर्णन आहे, पण ते येथे गैर लागू आहे. (ख) स्कंद पुराणावरून वाटते की रती मदना बरोबर गेली; पण शंकरांकडे मुळीच गेली नाही. देवांनी खूप मध्यस्थी केली पण शंकरांनी त्यांस धुडकावून लावले; पण पार्वतीने तप करीत असताच रतीला आश्वासन दिले आहे की महादेवाशी विवाह झाल्यावर

मी तुझ्या पतीला जीवदान देईन; तू पण तेथवर तप कर. त्याप्रमाणे रती तप करीत राहिली आहे. शंकरांनी देवांना दिलेले उत्तर वाचून पाहण्यासारखे आहे. (कल्याण-स्कंदपुराणांक पृ.४९-५०प.) (ग) पती मरणानंतरच्या शोकाचे वर्णन लंकाकांडात १०४ मध्ये पाहावे. अयोध्या १५६ मध्ये अतिसंक्षिप्त आहे.

(२) जाइ शंकर निकट ती - शंकर या नावाप्रमाणे कृती करून कल्याण करून सुख देतील या आशेने गेली. (३) अबला बघुनि वदले, तरी - आधीच जातीने अबला, स्त्री; त्यात पतिनिधनाने विशेषच अबला झालेली, पाहून बोलले. (क) तरी - शब्द सुचवितो की ज्याने एवढा अत्याचार केला त्याचीच ही बायको; तरी सुध्दा बोलले; बोलल्याशिवाय राहवले नाही; याचे कारण कृपाल व आशुतोष या शब्दांनी सुचविले. व बोलण्यातील सार काय असेल ते प्रभू शब्दाने ध्वनित केले. जसे मारण्यास समर्थ तसे जिवंत करण्यास किंवा दुसरे काही करण्यासही समर्थ 'दोष समर्था नहि' ही नारदोक्ती खरी करून दाखविली जाईल.

हिं.दो. अब तें रति तव नाथ कर होइहि नामु अनंगु ॥
बिन बपु ब्यापिहि सबहि पुनि सुनु निज मिलन प्रसंगु ॥८७॥

म.दो. रति ! तव नाथा येथुनी होइल नाम अनंग ॥
व्यापिल वपु विण सर्व तो श्रुणु भेटिचा प्रसंग ॥८७॥

अर्थ :- हे रती ! आजपासून (येथपासून) तुझ्या पतीला अनंग असे म्हणतील (नाव पडेल); व तो शरीराशिवायच सर्वांना व्यापील. तुझी व त्याची भेट कोणत्या प्रसंगी होईल ते ऐक. ॥ ८७ ॥

टीका. दो.८७- (१) हा वेळपर्यंत काम एकदेशी होता, जड शरीरधारी होता. आता तो सर्वांमध्ये अव्यक्त रूपाने राहील. या वराने कामाला सजीव केला पण अव्यक्त, शरीर-अवयव-नसलेला असा राहील. याने देवांची भीती व असुरांचे सुख नष्ट होणारच, भोगी लोकांची चिंता दूर झाली. योगी मात्र अकंटक राहिले नाहीत. सर्वच गाडे पुन्हा उलटले ! असे झाले नसते तर सर्व विश्व काही काळाने ओसाड झाले असते. (२) या वराने रतीला प्रत्यक्ष लाभ काहीच नाही म्हणून आता सांगतील:-

हिं. जब जदुबंस कृष्न अवतारा । होइहि हरन महा महिभारा ॥१॥
कृष्न तनय होइहि पति तोरा । बचनु अन्यथा होइ न मोरा ॥२॥
रति गवनी सुनि संकर बानी । कथा अपर अब कहउँ बखानी ॥३॥

म. जै यदुवंशिं कृष्ण अवतार । हरण्या होइ महा महिभार ॥१॥
कृष्णतनय होईल तुझा पति । वचन अन्यथा मम न घडे रति ॥२॥
रति शंकर - वच परिसुनि परते । सांगु अतां श्रुणु कथा अपर ते ॥३॥

अर्थ - जेव्हा महा महिभार हरण करण्यासाठी यदुवंशात कृष्णावतार होईल ॥ १ ॥ तेव्हा कृष्णाचा पुत्र तुझा पती होईल, माझे वचन कधी जरासुध्दा (रतिभर) खोटे होणार नाही. ॥ २ ॥ हे शंकरांचे वचन ऐकून रती परत गेली. (याज्ञवल्क्य भरद्वाजांस म्हणतात) आता दुसरी (अपर) कथा सांगतो ती ऐका ॥ ३ ॥

टीका.चौ१- (१) कृष्णावतार द्वापर युगात होतो, त्या अर्थी मदनदहन त्यापूर्वीच्या युगात झाले असले पाहिजे. (२) यदुवंश - ययाती राजाचा यदू नावाचा मुलगा होता, त्याचा जो वंश तो यदुवंश. यदुवंशाचे वर्णन श्रीमद्भागवत स्कं.९ अ. (२४)२४ मध्ये आहे.

चौ. २- (१) कृष्णतनय प्रद्युम्नच रतीचा पती झाला आहे. ही कथा भागवत १०।५५ मध्ये आहे. भाव हा की तेथपर्यंत तुला असेच राहावे लागेल व तुझा पती अनंग राहील. 'मदनोमन्मथो मार:' प्रद्युम्नो मीन केतनः । पुष्पधन्वा रतिपतिः...' (अमरे) काम वासुदेवांश असल्याने पुढेही तो वासुदेवांशच झाला. (२) माझे वचन खोटे होणार नाही असे सांगण्यात भाव हा की यात आणखी बदल मला सुध्दा करता येणार नाही म्हणून आता आणखी प्रार्थना केल्यास तरी उपयोग होणार नाही. (क) तिचा विश्वास बसून चिंता नष्ट व्हावी हाही एक हेतू आहे. मनू राजाला वर दिल्यावर भगवंतांनी सुध्दा म्हटले 'मी पुरवीन मनोरथ तुमचा । सत्य सत्य पण सत्य आमचा' (१।१५२।५) आणखी उदा :- १।१३२। - व ७।८६।८ पाहा.

चौ. ३ - शंकर - वच - सुचविले की नावाप्रमाणे माझे व त्यांचे शं (कल्याण) केलेत, माझे समाधान झाले. 'जाइ शंकर निकट ती ' असा उपक्रम केला व येथे पुन्हा त्याच शब्दाने उपसंहार केला. आता उमाशंभू विवाहाची पूर्वतयारी सुरू होईल.

***

उमा - शंभु - विवाह प्रकरण

हिं. देवन्ह समाचार सब पाए । ब्रह्मादिक वैकुण्ठ सिधाए ।।४।।
सब सुर बिष्नु बिरंचि समेता । गए जहाँ सिव कृपानिकेता ।।५।।

म. देवां सर्वांहि वृत्त समजलें । ब्रह्मादिक वैकुण्ठी जमले ।।४।।
सब सुर विष्णु विरंचि समेत । जाति जिथे शिव कृपानिकेत ।।५।।

अर्थ :- हा सगळाच समाचार (वृत्त) देवांना समजला (मिळाला) तेव्हा ब्रह्मदेवादी सर्व देव वैकुण्ठात गोळा झाले (गेले, जमले) ॥ ४ ॥ (तेथून) विष्णू व विरंची यांचे बरोबर सर्व देव (निघालेच) जेथे कृपानिकेत शिव होते तेथे गेले. ॥ ५ ॥

टीका. चौ. ४- (१) सर्ववृत्त - मदनदहन व रतिवरदान या विषयीची सर्व हकीगत देवांना कळली. कोणाकडून कळली? ज्यांनी सतीदहनाचा समाचार शंकरास सांगितला ते नारदच असणार ! कौतुकीच ते ! (२) ब्रह्मादिक वैकुंठीं जमले - 'भीड घालुनी विवाह करवूं' असे त्यानी देवांना अभिवचन दिले होते, म्हणून सर्व इंद्रादी देव ब्रह्मदेवाकडे आधी गेले समाचार मिळाल्या बरोबर; पण ब्रह्मदेवांस वाटले की आपले वजन पडेल न पडेल; व शिव विष्णुभक्त असल्याने ते बरोबर असले म्हणजे, त्यांच्या समोर नाही म्हणणार नाहीत, इत्यादी विचार करून सर्व देवांसह ब्रह्मदेव वैकुंठास गेले. (क) येथे व्यवहार दक्षता व दूरदर्शीपणा यांचे निदर्शन केले. (ख) ब्रह्मदेवानां सुध्दा वशिला लावून काम करण्याची पाळी आली ! मग स्वराज्यातील लोकशाहीत वशिलेबाजी माजली तर नवल काय? फरक एवढाच की ब्रह्मदेवांच्या मनात स्वार्थ व लाचखाऊपणा नसून विश्व कल्याणासाठी, विश्व संकट निवारणासाठी हे करावे लागले !

चौ. ५ - विष्णुला पुढे करून विरंची सर्व देवांसह निघाले व कैलासपर्वतावर जेथे शिव होते तेथे तडक गेले. (क) विरंची शब्द सांगतो की सर्व विशेष रचना तेच करणार आहेत. (ख) कृपानिकेत शिव - हे शब्द सांगतात की सर्वांचे शिव - कल्याण होण्यासाठी कैलासपती कृपा करणार आहेत. 'शिवं भद्रं कल्याणं मंगलं शुभम्' (अमरे). तेथे गेल्यावर काय करतात पाहू या :-

हिं. पृथक पृथक तिन्ह कीन्हि प्रसंसा । भए प्रसन्न चंद्र-अवतंसा ।।६।।
बोले कृपासिंधु वृषकेतू । कहहु अमर आए केहि हेतू ।।७।।
कह बिधि तुम्ह प्रभु अंतरजामी । तदपि भगति बस बिनवउँ स्वामी ।।८।।

म. पृथक् पृथक् कृत तिहीं प्रशंसा । केले प्रसन्न शशि - अवतंसा ।।६।।
कृपासिंधु वदले वृषकेतू । अमर काय आगमनीं हेतू ।।७।।
विधि वदले प्रभु ! अंतर्यामी । तदपि भक्तिवश विनवूं स्वामी ।।८।।

अर्थ :- त्या सर्व देवांनी शिवाची निरनिराळी स्तुती केली व शशि- अवतंसांनां (चंद्रावतंसांनां) प्रसन्न केले; (ते प्रसन्न झाले). ॥ ६ ॥ कृपासागर वृषकेतू म्हणाले अमर हो ! आज काय कारणाने आपले आगमन झाले (ते सांगा)? ॥ ७ ॥ तेव्हा विधी (ब्रह्मदेव) म्हणाले, प्रभो ! आपण अंतर्यामी आहात (अंतरातले जाणताच), तथापि स्वामी ! मी भक्तिभावाने विनवणी करतो की - ॥ ८ ॥

टीका. चौ.६- (१) विष्णुब्रह्मादी आल्याचे मागील चौपाईत सांगितले. आता येथे सांगावयास पाहिजे होते की शंकरानी किंवा विष्णु वगैरेनी नमस्कार वगैरे केले; पण येथे कोणी कोणालाच नमस्कार केल्याचे वर्णन नाही. यावरून ठरले की एकमेकांची दृष्टिभेट होताच प्रेममग्न झाले. श्री रामप्रभू जे शंकरांचे उपास्य दैवत आहेत असे त्यांनीच सतीस सांगितले, ते स्वतः समोर प्रगट झाल्यावर सुध्दा शंकरांनी उत्थान दिले नाही किंवा नमस्कार सुध्दा केला नाही, म्हणुन येथे कुशंका घेण्यास जागा नाही.

(२) ब्रह्मा विष्णु महेश या त्रिदेवतात लहान मोठा ही भावना कोणाच्याही मनात कधी नसते. ते एकमेकांस सारखेच मानतात. ज्यावेळी महत्त्वाचे सृष्टिकार्य कोणा एकाकडून व्हावयाचे असेल तेव्हा बाकीचे दोघे त्यास सर्वेश्वर समजून स्तुतिप्रार्थनादी करून सृष्टिचक्र सुरळीत चालण्यास आवश्यक ती कामगिरी त्यांचेकडून करून घेतात.

(३) पृथक् पृथक् प्रशंसा केली - तिही = त्यांनी. मदनाचे दहन करून रतीला वरदान दिले हा प्रशंसा-स्तुतीतील मुख्य विषय होता हे ब्रह्मदेवांच्या पुढील भाषणावरून स्पष्ट होते. (क) तेहतीस कोटी देवांनी स्तुती करण्यास किती वेळ लागला असेल अशी पाखंडी शंका न काढणं चांगले. विष्णू, इन्द्रादी दिक्पाल व ब्रह्मदेव या मुख्यानी केली असाच अर्थ विचारवंत घेतील. 'घरावरून जा' पायात जोडा घाल हातात आंगठी घाल इत्यादि वाक्यांचा अर्थ जसा लक्षणेने घ्यावा लागतो तसेच येथे करणे शहाणपणाचे आहे. (ख) स्तुतीने शंकर प्रसन्न झाले याचा अर्थ असा नव्हे की शंकर स्तुतिप्रिय आहेत. स्तुतीवरून ती करणाराची भावना, लीनता, कशासाठी स्तुती केली जात आहे इत्यादी गोष्टी कळतात. मुख्यतः अंतरीचा भाव प्रगट होतो. देव भावप्रिय असतात. 'सुर-साधु इच्छिति भाव, सिंधु किं तुष्ट देतं जलांजली' (१ । ३२६ । छं १-विदेह वचन).

(४) शशि - अवतंस = शशिभूषण 'शशिभूषण! हें हृदयिं धरावे' (१ । १०८ । ४) ज्यांच्या मस्तकावर चंद्रभूषण आहे ते. भाव हा की अनाथ, दीन, पापी जीव शरण आला तर त्याला इतका मोठा करतात की जणू स्वतःच्या मस्तकावर धारण करण्यास योग्य ! 'यमाश्रितो हि वक्रोऽपि चन्द्रः सर्वत्र वन्द्यते' (मं.श्लो. ३). (क) शंकरांच्या दीनदयाघन - अनाथनाथ, पतितोध्दारण इत्यादी गुणांची स्तुती चंद्राचे उदाहरण देऊन केली व म्हणाले की

आपण जसा चंद्राला सनाथ केलात तसे आम्हांस करावे. (ख) चंद्राने गुरु-अपमान केला तसा आमच्याकडून आपला जगद्गुरुंचा अपमान अज्ञानाने स्वार्थवश झाल्यामुळे केला गेला. कामदेवाला पाठविण्यात स्वार्थवश आमच्याकडून चूक झाली. (ग) चंद्र हीन, दीन क्षीण कलंकित असून आपणांस शरण आल्याबरोबर त्याला आश्रय देऊन जगात त्याचे महत्त्व वाढविलेत आम्हीही तारकासुराच्या त्रासाने दीन धनसंपत्तिहीन, शौर्यधैर्यक्षीण झालो आहोत; यातून वाचविण्यास आपणाशिवाय कोणी नाही, इत्यादी स्तुती इंद्रादी देवांनी केली.

चौ. ७ - (१) स्वतःकृपासिंधू आहेत, चंद्र मस्तकावर आहे, व चंद्राचे वर्णन करूनच देवांनी स्तुती केली. चंद्र डोक्यावर आला की सिंधूला पूर्ण भरती येते; तसेच येथे झाले; देवांनी केलेली विनंती ऐकून अगदी द्रवले. (क) वृषकेतू शब्दाने सुचविले की धर्म (वृष) मर्यादा अखंड राखण्यासाठी देवांची विनंती मान्य करतील. (ख) तारकासुराने धर्मविध्वंस केला आहे; त्या धर्माचे संस्थापन करणे आपल्या हाती आहे अशी स्तुती विष्णूंनी केली असली पाहिजे, तारकासुराचा वध करणे विष्णूंना सुध्दा अशक्य होते. धर्मपालन, संस्थापन, करणे ही कामगिरी मुख्यत विष्णूंची; असल्याने त्यांनीच विनंती करणे योग्य व आवश्यक.

चौ. ८- (१) इतर देवांनी कोणती विशेषणे वापरली असतील हे ब्रह्मदेवांच्या मुखातील प्रभू, अंतर्यामी, स्वामी, भक्तिवश विनवूं यांवरून जाणावे. (क) प्रभू शब्दाने सर्वसमर्थता सुचविली, स्वामी शब्दाने देवांची दास्यभावना प्रगट केली ; विनवू शब्दानें असहायता व दीनता दर्शविली गेली; व अंतर्यामी शब्दाने सर्वज्ञता सुचविली.

(२) उपदेश - येथे हा उपदेश मिळतो की कोणी काही मागण्यास, विनंती करण्यास आला व त्याने नमस्कार न केला तरी त्यावरून त्याने जाणूनबुजून अपमान केला; उर्मट अहंकारी आहे असे मोठ्या लोकांनी मानणे ही फार मोठी चूक आहे.

(३) तदपि भक्तिवश विनवूं स्वामी - याने हे सुचविले की ताक मागायला जाऊन भांडे लपविण्यात काय अर्थ आहे? एकदा दीन असहाय्य बनल्यावर तोंड वेंगाडण्याची लाज वाटून काय उपयोग ? 'भिक्षा म्हणजे अमरवल्ली । जिकडे तिकडे लगडली ॥ हें खरें असले तरि । निर्लज्जासि फळदायिनी झाली । सर्वकाळ' (दा.बो.) इतरांस नाही. या प्रमाणे उपक्रम करून ब्रह्मदेव आता विषयप्रवेश करतात. :-

हिं.दो. सकल सुरन्ह के हृदयँ अस संकर परम उछाहु ॥
निज नयनन्हि देखा चहहिं नाथ तुम्हार बिबाहु ॥८८॥

म.दो. सकल सुरां हृदयीं असा शंकर परमोत्साह ॥
निज नयनीं बघुं वांछिती तुमचा नाथ ! विवाह ॥८८॥

अर्थ :- शंकरा ! सर्व देवांच्या हृदयांत अशी मोठी लालसा आहे की नाथ! तुमच्या विवाहाचा परम मंगलोत्सव स्वतःच्या डोळ्यांनी पहावा ॥ दो.८८ ॥

टीका. दोहा - (१) येथील शंकर शब्द श्लिष्ट आहे. शं - करणारा परम उत्साह-उत्सव;

ज्या उत्सवाच्या योगाने सर्व जगाचे व विशेषत: देवांचे व धर्माचे शं होणार (जो करील) असा उत्सव, (२) परमोत्साह - मानसांत उत्सव या अर्थाने उछाह=उत्साह शब्दच वापरला आहे. (एकंदर ४२ वेळा) उत्तरकांडात ३ वेळाच आहे व बाकी बालकांड व अयोध्याकांडात (२६ व १३ वेळा) इतर कांडात उत्सवांचे निमित्तच नाही. परमोत्साह=परमोत्सव, ज्या उत्सवात उत्साह नाही. जेथे उत्साह सागराच्या लाटावर लाटा, त्यांत सामील होणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीच्या हृदयात, शरीरात व वाणीत वाहत नाहीत तो उत्सव कसला ! ती वेठ बिगार ! व आत्मपरवंचना करून सदर भरणे. (क) कौटुंबिक उत्सवांत सर्वांत मोठा उत्सव म्हणजे विवाह होय, हे आजही सत्य आहे. दरिद्री असो की लक्ष्मीपुत्र असो विवाहांत जेवढा उत्साह वाहत असतो तितका इतरांत नाही, मात्र विवाद नसेल तरच हे घडते.

(३) या शिष्टमंडळाचे वकीलपत्र व उपप्रमुखपणा ब्रह्मदेवानीच घेणे योग्य व आवश्यक होते. त्यांनीच तारकासुराला वर दिला; कामदेवाला शिवाकडे पाठविण्याची प्रेरणा त्यांनीच दिली; आम्ही विवाह करवू असे त्यांनीच अभिवचन दिले आहे; सर्वांत प्रमुख असतील त्यांनी एकदा सूतोवाच करून, परिचय देऊन बाजूस स्वस्थ बसणेच योग्य । आणि ज्यांनी केले त्यांनीच निस्तरणे योग्य !

(४) येथील भाषा, नाथ ! शब्दाने सेवकाची दिसत असली तरी प्रेमळ सलगीची आहे. ही मागणी ज्या स्वरूपात मांडली ते स्वरूप, परमोत्साह शब्द व तुमचा विवाह' शेवटी इत्यादींतील रसाचे वर्णन शब्दांनी नाही करता येणार ! ज्याला त्यातील गोडी चाखता येत असेल त्याने चाखावी ! (५) निजनयनीं बघुं वांछिती - तारकासुराच्या बंदीत केव्हा पडतील याचा नेम नाही, म्हणून मोकळे आहेत तोच पाहण्यास मिळावा असे फार वाटते. कानांनी ऐकणे व डोळ्यांनी पाहणे यात महदंतर ! भाव हा की अगदी झटपट, पहिल्या मुहूर्तावर व्हावा. येथे विनोद, शृंगार, दास्य इत्यादी अनेक भावांचे मधुर मिश्रण आहे. मुलगी कुठली या मुद्याकडे आता वळणा वळणाने वळतील :-

हिं. यह उत्सव देखिअ भरि लोचन । सोइ कछु करहु मदन-मद- मोचन! ॥१॥
काम जारि रति कहुँ बरु दीन्हा । कृपासिंधु यह अति भल कीन्हा ॥२॥
सासति करि पुनि करहिं पसाऊ । नाथ प्रभुन्ह कर सहज सुभाऊ ॥३॥
पारबती तपु कीन्ह अपारा । करहु नाथ अब अंगीकारा ॥४॥

म. हा उत्सव बघुं भरून लोचन । करणे तेंच, मदन-मद-मोचन ! ॥१॥
जाळुनि काम दिला रतिला वर । हें केले अति भलें कृपाकर ॥२॥
शासन करुनी प्रसाद करती । नाथ ! समर्थां प्रकृति सहज ती ॥३॥
पार्वतिनें कृत तपा अपारा । आतां करणें तदंगिकारा ॥४॥

अर्थ :- जेणे करून हा उत्सव आम्हा सर्वांना डोळे भरून पाहण्यास मिळेल तेच, हे मदन

मदमोचना ! आपण करावे ॥ १ ॥ कामाला जाळून रतीला आपण वर दिलात ही गोष्ट हे! कृपासागरा, आपण फारच चांगली केली ॥ २ ॥ शासन - शिक्षा - करून पुन्हा त्यावर अनुग्रह- प्रसाद-करणे हा नाथ ! समर्थांचा (प्रभूंचा) सहज स्वभाव = प्रकृती आहे ॥ ३ ॥ पार्वतीने (तर) अपार तप केले, तरी आता तिचा अंगीकार करणे आवश्यक आहे. ॥ ४ ॥

टीका :- चौ. १- (१) ब्रह्मदेवाचे मागले व हे भाषण हा वक्तृत्व शैलीचा एक सुंदर नमुना आहे. देवांची इच्छा आहे असे मागील दोह्यात म्हटले ; म्हणून येथे 'चहुं' असा प्रथम पुरुषी प्रयोग करून स्वतःची लालसा सुध्दा प्रगट केली. नातू व्हावा अशी इच्छा कोणत्या वृध्दास नसते! बापाने गृहस्थाश्रम करीत राहून पसारा वाढवावा व नातू व्हायच्या आधीच मुलाने अंगाला राख फासावी हे दिसायला वाईट व म्हाताऱ्याला दुःखदच वाटणार!

(२) तेंच (सोइ) - म्हणण्यात भाव हा की आता इतर काही न करता प्रथम आमची सर्वांची इच्छा पुरवावी. (क) तुम्ही मदनाचा गर्व नाहीसा करणारे आहात; त्या अर्थी विवाह करणे तुम्हाला नकोसेच काय महासंकट वाटणारच; पण काही गोष्टी लहानांच्या व इतरांच्या समाधानासाठी कराव्या लागतात, तशीच ही गोष्ट ! 'सुर नर मुनि सर्वांची रीती। स्वार्थास्तव सब करिती प्रीती ॥ माता पिता, स्वार्थरत तेही ॥ ' हे येथे किती सुंदर रीतीने दाखविले ! म्हातारी माणसे वैराग्यशील तरुणांस कशी पाशांत पाडतात हे येथे पाहून घ्यावे!

(३) चहुं भरून लोचन - विवाहोत्सवांत सर्वच इंद्रियांना उत्साह येत असला तरी डोळ्यांचेच काम जास्त. सौंदर्य, शृंगार, मिरवणुकी, सगळा लौकिक वैदिक विधी, वगैरे बहुतेक आनंद लुटण्याचे भाग्य डोळ्यांचेच, इतर इंद्रियांची तृप्ती जितकी लवकर होते तितकी नेत्रेंद्रियाची होत नाही; म्हणूनच डोळे भरून पाहणे हा प्रयोग मानसांत अनेक वेळा केला आहे.

चौ.२-३; (१) कामाला जाळला हे आपल्या वैराग्याला व अकामतेला भूषणच आहे. मदनांतक, मदनारी, कामारी इत्यादी नावांनीच आपल्या वैराग्य, ज्ञान, सामर्थ्य इत्यादिकांचा आता त्रैलोक्यात सहज बोध होईल. (क) रतीला वर दिला हे तर सोन्यांत सुगंधासारखे परमभूषण झाले. त्याने परमकृपालुता व शरणागतवत्सलता प्रसिध्द झाली. त्यामुळे आता सृष्टिचक्र चालू राहील व धर्मकर्मे चालू शकतील. कोप व अनुग्रह करणे या परस्परविरोधी गोष्टी आपणांसारखे सहज करू शकतात. असेच अकामता व विवाह यांचे होण्यास काय हरकत व कठीण कसले ? अशा विरोधी गोष्टी आपल्यासारखे समर्थ लीलेने करतात; कारण तो त्यांचा सहज स्वभाव असतो. मदनदहन व रतिवरदान यांनी आपली सहज समर्थता चांगली दिसून आली. (२) अपराध्यास शासन केले जाते ते त्याच्या हितासाठी; त्या शिक्षेने तो दोषमुक्त झाला की पुन्हा कृपानुग्रह - प्रसाद - केल्याशिवाय समर्थांस राहवतच नाही. पण सतीवर अद्याप अनुग्रह केला नाही याचेच आश्चर्य वाटते. अपराध तो कितीसा व शिक्षा किती दिवस ! आपण सर्व जाणताच पण सांगणे भाग पडत आहे :-

चौ. ४- (१) पार्वतिनें कृत तपा अपारा - पार्वतीरूपाने अवतरून सतीनेच अपूर्व तप केले. पूर्वजन्मात चुकून घडलेल्या दोषांचे दहन त्या तपाने केव्हाच झाले. आता परम पावन

झाली असल्याने व आपल्यासाठीच तिने तप केले असल्याने, तिचा अंगिकार करावा एवढीच विनंती आहे, आता देवांच्या मनासारखे उत्तर थोडक्यात मिळेल.

हिं. सुनि बिधि बिनय समुझि प्रभु बानी । ऐसेइ होउ कहा सुखु मानी ॥५॥
तब देवन्ह दुंदुभी बजाईं । बरषि सुमन जय जय सुर-साईं ॥६॥
अवसरु जानि सप्त रिषि आए । तुरतहि बिधि गिरिभवन पठाए ॥७॥

म. श्रवुनि विनति विधि, प्रभुवच समजुनि । घडो असेंचि वदति सुख मानुनि॥५॥
सुमनवृष्टि दुंदुभि - रव करती । सुर, सुरनायक ! जय जय वदती॥६॥
येति सप्त ऋषि अवसर जाणुनि । विधि सत्वर गिरिगृहिं वे धाडुनि॥७॥

अर्थ :- विधीची विनंती ऐकून आणि रामप्रभूंचे वचन लक्षात घेऊन, सुख मानून (शंकर) म्हणाले की असेच होवो (घडो). ॥५॥ (तेव्हा लगेच) देवांनी दुंदुभी वाजविण्यास व पुष्पवृष्टी करण्यास प्रारंभ केला व जयजय सुरनायक (सुरसाई - सुरस्वामी) म्हणून जयजयकार केला ॥६॥ यावेळी आपण गेले पाहिजे असे जाणून सप्तर्षी तेथे आले तेव्हा विधीने त्यांस त्वरेने गिरिराजाच्या घरी धाडले. पाठवून दिले ॥७॥

टीका :- चौ. ५- (१) श्रवुनि विधि विनति - ब्रह्मदेवासारख्या मोठ्या माणसाने केलेली विनंती अमान्य करणे बरे नाही असे वाटले. शिवाय हेही लक्षात आले की प्रभू रामचंद्रांनी ही अशीच आज्ञा दिली आहे, व त्याप्रमाणे करण्याचे आधीच मान्य केले आहे, तेव्हा आता आढेवेढे घेणे योग्य नाही असे ठरविले. (क) प्रभूंनी केली होती विनंतीच, ब्रह्मदेवांच्या विनंतीमुळे तिची सहज आठवण झाली म्हणून म्हटले की 'समजुनि'.

(२) घडो असें वदति सुख मानुनि - (क) सुख मानुनि हे शब्द फार बोधप्रद आहेत. अगदी मनाविरुध्द, स्वतःच्या भजनादी कार्यात विरोधक अशी अतिमोठी उपाधी असून सुध्दा ती पाठीशी लावून घेण्यास सुखपूर्वक संमती दिली ! हे करणे मदनदहन व रतिवरदान यापेक्षाही फार कठीण आहे. आपल्या मताचा त्याग करणे सुध्दा कठीण असते; ही तर निरंतरची उपाधी, पण एकदा कर्तव्य आहे असे ठराल्यानंतर ते आनंदाने, सुखाने मनापासून करणे यासच कर्तव्य पालन म्हणता येईल. माणसांवर सुध्दा असे प्रसंग येतात; न आवडणारी गोष्ट कर्तव्य समजून करतात (काहीजण) पण मनावर व इंद्रियांवर ताबा नसल्याने ती गोष्ट समाधानकारक घडत नाही. (ख) घडो असेंचि (ऐसेइ होउ). हे शब्द मुखावाटे बाहेर पडतात न पडतात तोच देवांना परमानंद झाला त्याचा नमुना पाहा :-

चौ. ६- (१) पार्वतीने तप पूर्ण करून घरी गमन केले, तेव्हा देवांनी नुसती पुष्पवृष्टी सुध्दा केली नाही. स्वतःच्या स्वार्थाचा प्रत्यक्ष संबंध जिथे येतो तिथेच देवांना आनंद, परमानंद होतो. इंद्रादी देवांचा स्वभाव हे प्रकरण प्रस्तावनेत पाहावे. (क) सुरनायक - सुरस्वामी, = सुरसाई. सर्व देवांत श्रेष्ठ. सर्व देवांवर ज्यांची सत्ता चालते ते. भाव हा की

आमचे जीवित सुखदुःख सर्व काही आपल्या हाती आहे. सेवकांचे रक्षण करण्याची जबाबदारी स्वामीवर असते.

चौ. ७- (१) येति सप्तऋषि अवसर जाणुनि - त्यांनीच पार्वतीपरीक्षा घेतली होती व हा विवाह लवकर व्हावा असे त्यास वाटत असल्याने त्यांचे लक्ष इकडे होतेच. ते सर्वज्ञ सर्वदर्शी असल्याने व दूरदर्शन दूरश्रवण इत्यादी अनेक सिध्दीनीं समर्थ असल्याने इकडील सर्व गोष्टी व शंकरांनी संमती दिल्याचे त्यांस कळले व पुढील कर्तव्य जाणून मनोवेगाने येऊन पोचले. 'अवसारिं कौडी चुकवुनी दिले काय मग लाख । चंद्र बिजेचा न बघे काय उदय भर पाख' (दोहावली ३४४ अनुवाद) (२) लगेच विधीने विवाहविधीचा श्री गणेशा केला. तिथिनिश्चय वगैरे करून लग्नपत्रिका वगैरे तयार करून आणण्यास पाठविले. समाधी लागण्याची भीती सर्वांनाच वाटत असल्याने त्वरेने कार्य उरकावयाचे आहे. आता शिवविवाह उरकल्याशिवाय देव शिवाचा पिच्छा सोडणार नाहीत.

सप्तर्षी नारदासारखेच कौतुकी आहेत गेल्यावर काहीतरी मजा करणारच!

हिं. प्रथम गए जहँ रहीं भवानी । बोले मधुर बचन छल सानी ॥८॥

हिं.दो. कहा हमार न सुनेहु तब नारद के उपदेस ॥
अब भा झूठ तुम्हार पन जारेउ काम महेस ॥८९॥

म. प्रथम भवानी - भवनीं वळले । मधुर वचन छलसंयुत वदले ॥८॥

म.दो. आमचा शब्द न मानिला नारद मुनि उपदेश ॥
झाला तुमचा वितथ पण कामा जाळि महेश ॥८९॥

अर्थ :- सप्तर्षी प्रथम भवानीच्या निवासस्थानी गेले व छलमिश्रित पण मधुर वाणीने म्हणाले ॥८॥ आमचं सागणं त्यावेळी मानलं नाहीत व नारदाचा उपदेश मानलात ! (घ्या आता,) तुमचा पण आता अगदी खोटा ठरला, कारण महेशांनी कामालाच जाळून खाक केला ॥दो.८९॥

टीका.-चौ.८- (१) प्रथम भवानी-भवनीं वळले - ब्रह्मदेवाने गिरिराजाकडे त्वरेने पाठविले असता भवानीकडे का गेले हे पुढील संवादावरून कळेल. (क) भवानी भवपत्नी आहे या भावनेने गेले आहेत. पूर्वी 'जय जय जगदंबिके भवानी' म्हणून तिला नमन करून परत गेले होते. शंकर ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र तसेच वसिष्ठादी ऋषी. शंकर मोठे, ऋषी लहान, म्हणून मोठ्या वहिनींची थट्टा करण्यासाठी गेले पहिल्याने तिकडे. तिला आपला हेतू कळू नये म्हणून नमस्कार सुध्दा केला नाही (मनात केला असेलच). यावेळी नावाने संबोधिलेच नाही कारण भवानी म्हणावे तर विनोद निरस होईल व शैलकुमारी वगैरे म्हणण्याचे धाडस होईना. दोघांच्या मनोभूमिका लक्षात घेऊन पुढला गूढ तात्त्विक विनोद ऐकावा. पूर्वीचे प्रेम कामदहना

नंतर आहे की नाही हे पहावयाचे आहे, व पार्वतीच्या अलौकिक प्रेमाचा आदर्श जगाला दाखवावयाचा आहे. सहज सुसंधी सापडली आहे म्हणून बोलण्यास प्रारंभ केला.

(२) छलसंयुत - ज्यांत छळ - कपट - मिसळले आहे असे मंथरा कैकयी व कपटमुनी यांचे भाषण कपटात प्रेम मिसळलेले म्हणजे विषकुम्भं सुधामुखं होते; यांचे सुधाकुम्भं मुखे विषं असे आहे.

दोहा. - (१) मानिला - हे क्रियापद देहली दीपाप्रमाणे दोन्हींकडे घ्यावयाचे आहे. (क) त्यावेळी आम्ही सांगितलं की शंकर अकाम उदासीन आहेत. त्यांच्याशी विवाह करून विवाह सौख्य कसं मिळणार वगैरे. पण ते तुम्हांला पटले नाही, आतां चांगलं पटलं असेल. आता तर कामालाच जाळून टाकला. आता आईबाप मुलींची लग्नंच कशाला करतील ? तेव्हा तुमचा तो पण आता अगदी साफ खोटा ठरला. फुकट गेली की नाही एवढी तपश्चर्या ! नारदाचा उपदेश मानलात त्याचं फळ भोगा आता ! येथे गूढ विनोदपूर्ण हास्यरसाची कमालच केली आहे. भवानी मनात खूप हसत असेल. बोलणाराशिवाय बाकीचे सहा सुध्दा मनात हसणार; कोणी दुजोरा देणार तर कोणी हळूच पुस्ती जोडणार ! सुंदर नाट्य आहे. यांनी एका दोह्याच्या दोन ओळींत (४६ मात्रांत) विनोद केला तर आता भवानीचे सणसणीत उत्तर आठ चौपायांत (२५६ मात्रांत) आहे. खाजवून खरूज काढली की आग कशी होते व यांचेच दात यांच्या घशात कसे घातले जातात हे आता पाहावे.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका बालकांड अध्याय १० वा समाप्त.

अध्याय ११ वा

हिं. सुनि बोलीं मुसुकाइ भवानी । उचित कहेहु मुनिबर बिग्यानी ॥१॥
तुम्हरें जान कामु अब जारा । अब लगि संभु रहे सबिकारा ॥२॥
हमरे जान सदा सिव जोगी । अज अनवद्य अकाम अभोगी ॥३॥

म. ऐकुनि वदली हसुनि भवानी । उचित वदां मुनिवर विज्ञानी ॥१॥
दग्ध काम आतां, मत अपलें । शंभु आजवरि कामी ठरले ॥२॥
अम्चे मतें सदा शिव योगी । अज अनवद्य अकाम अभोगी ॥३॥

अर्थ :- त्यांचे बोलणे ऐकून भवानी हसून म्हणाली, अहो ! विज्ञानी मुनिवर! आपण म्हणता ते योग्यच आहे; (कारण आपण मुनिश्रेष्ठ विज्ञानी आहात)॥ १ ॥ आपल्या मताने काम आता जाळला गेला म्हणजे आजपर्यंत शंभु कामी होते हे ठरले ॥ २ ॥ आमच्या मते तर शिव सदाच योगी, अजन्मा, अनिंद्य, कामरहित व भोगेच्छारहित आहेत ॥ ३ ॥

टीका :- चौ. १ - (१) वदली हसुनि भवानी - पार्वती भावनेने बोलत नसून भवानी भावनेने बोलत आहे. (क) हसून सुचविले की आलात पुन्हा कौतुक करायला ? नाही हौस पुरली एकदा ? (ख) एवढे थोरले मुनी असून असे वेड्यांसारखे अज्ञानी माणसांसारखे कसे बोलतात असे वाटून हसू आले. (ग) मागल्या वेळी मुनी आधी हसले होते. यावेळी ते हसले नाहीत. भवानीने हसून सुचविले की तुमचे बोलणे हास्यास्पद आहे.

(२) उचित वदां मुनिवर विज्ञानी - यांत वक्रोक्ती अलंकार आहे. आपल्यासारख्या विज्ञानी मुनिश्रेष्ठांनी असे बोलणे अनुचित आहे हा ध्वनी आहे. (क) 'उचित वदां मुनि ! वर विज्ञानी' असा पदच्छेद केला की गूढार्थ असा निघतो - वर विज्ञानी आहे म्हणून आपले बोलणे योग्यच आहे. पार्वती सुध्दा आपले धाकटे दीर आहेत या भावनेनेच बोलत आहे; ते थट्टा करीत आहेत, हे तिने चांगले ओळखले आहे. थट्टा विनोदात मानापमानाची भावना कोणीच बाळगीत नाहीत. जे बाळगीत असतील त्यांनी दुसऱ्यांची व इतरांनी त्यांची थट्टा करूच नये ? कारण ती विकोपास जाते.

चौ. २ - (१) 'दग्ध काम आतां, मत अपलें - भाव हा की महेश असे त्यांना म्हणता मानता व आता काम जाळला असे म्हणता ! हे तुमचे विज्ञान ! हेच का तुमचं मनन ! काम त्यांनी आतापर्यंत जाळला नव्हता की काय ? व नसेल जाळला तर महेश कसे झाले ! नुसतं ईश नाही म्हणालात चांगलं 'महेऽऽश' म्हणालात ना ? शिवाय कामाला महेशांनी जाळला हे म्हणणंच मुळी चूक. होळीतला नारळ हात घालून काढायचा प्रयत्न केला की हात जळणारच ! (२) शिवाय आपल्या वाक्यावरून अर्थापत्ती प्रमाणाने ठरते की आजपर्यंत शंभू कामी होते, विकारी होते; आणि कामी, विकारी पुरूषाला आपण महेश म्हणता होय?

समजलं, समजलं आपलं ज्ञान व विज्ञान काय आहे ते ! आम्ही काही मुनि-वर नाही की वि-ज्ञानी नाही, पण आमचे मत ऐका -

चौ. ३-(१) अमचे मतें सदा शिव योगी - स्वतःबद्दल बहुवचन वापरीत आहे; वडील भावजय ना! वयाने लहान असली तरि - अधिकाराने मोठी आहे, मुनींना सुध्दा ती बहुवचनानेच संबोधित आहे. हा घरगुति विनोद तात्त्विक आहे. (२) शिव - केवलस्वरूप, पूर्णउपाधिरहित, सर्वसंगविहीन = चिदानन्दरूप. 'चिदानन्दरूपः शिवोऽहं शिवोहं' (३) अज-जन्ममरणातीत आहेत; ते कोणाला मारणार व कोण मरणार! 'नायं हन्ति न हन्यते' (भ.गी.) 'हन्ताचेत् मन्यते हन्तुं, हतश्चेत् मन्यते हतं, उभौ तौ न विजानीतः नायं हन्ति न हन्यते' (श्रुति) (४) योगी - आत्मस्वरूपापासून ज्यांचा कधीही वियोग झाला नाही असे. 'या जगयामिनि जागति योगी । परमार्थि जे प्रपंच वियोगी' (२९३ । ३)

(५) अनवद्य - अन+अवद्य, अवद्य = गर्ह्य, निकृष्ठ, कुत्सित, अधम, अवद्य नाहीत ते अनवद्य; पूज्य, श्रेष्ठ, स्तुत्य, उच्च असे आहेत. 'अनवद्य अखंड, न गोचर गो । जगरूप सदा जग होइ न गो' (६ । १११ । ८) ब्रह्मदेवांनी रामस्तुतीत म्हटले आहे. (६) अकाम - कामरहित. ज्यांच्याजवळ पूर्वी काम असेल त्यांनी नंतर जाळला असे म्हणणे शोभेल, पण ज्यांच्याजवळ त्रिकाळी काम नाहीच ते जाळणार कसे? (७) अभोगी - भोगेच्छारहित. भोक्ता असेल त्याला कदाचित भोगेच्छा होईल; भोक्ता असतो जीव; पण हे जीव नसून शिव आहेत. (८) सदा-ते नित्य आहेत. नित्य व अनित्य वस्तूंचा कोणताच संबंध असू शकत नाही. काम विकार आहे, तो अनित्य आहे.

असे असतील त्यांसच महेश म्हणणे योग्य आहे; आपण त्यांस महेश मानताच, समजलं माझं मत ? हे काही माझं आज नव्याने बनलेलं मत नाही, अगदी पहिल्यापासून आहे; म्हणून सांगते ते नीट ऐका हं!

हिं. जौं मैं सिव सेये अस जानी । प्रीति समेत कर्म मन बानी ।।४।।
तौ हमार पन सुनहु मुनीसा । करिहहिं सत्य कृपानिधि ईसा ।।५।।
तुम्ह जो कहा हर जारेउ मारा । सो अति बड़ अबिबेक तुम्हारा ।।६।।

म. मी कृत शिव-सेवा भावें या । प्रेमे जर मन वाणी कायां ।।४।।
तर ऐका अमचा पण मुनिवर ! । करितिल सत्य कृपानिधि ईश्वर ।।५।।
कथित तुम्हीं हर मारा जाळति । तो अपला अविवेक महा अति ।।६।।

अर्थ :- जर मी या (वर सांगितलेल्या) भावनेनेच शिवाची सेवा (आराधना -तप) मनाने वाणीने व देहाने प्रेमाने केली असेल ॥ ४ ॥ तर अहो मुनिश्रेष्ठ ऐका ! कृपानिधी ईश्वर आमचा पण सत्य (केल्याशिवाय राहणार नाहीत) करतील ॥ ५ ॥ तुम्ही जे म्हणालात की हरांनी माराला (मदनाला) जाळला, तो तुमचा अति महा अविवेक आहे. ॥ ६ ॥

टीका. :- चौ.४- (१) या भावें - शिव सदा अज अनवद्य, अकाम अभोगी योगी आहेत या भावनेने, हे समजून उमजून. त्यांच्या ठिकाणीं स्त्रीविषयक वासना नाही, भोगेच्छा नाही, ते परम विरागी आहेत हे जाणूनच मी सेवा केली. ध्वनी हा की मीही अकाम, अभोगी आहे.

(२) शिवसेवा - शिवाची आराधना - भक्ती. कर्मनि - कायेने तप केले; मनाने शिवाचे ध्यान, गुणचिंतन केले, वाणीने त्यांच्या नामाचा जप केला व हे सर्व पतिप्रेमाने केले.

चौ.५- (१) ईश्वर शब्द फार युक्तीने वापरला आहे. अंतरीचा भाव आहे की ज्यांनी आकाशवाणीने वर दिला ते प्रभू रामचंद्र = ईश्वर; पण त्यांनी ती वर-वाणी गुप्त ठेवण्यास सांगितली असल्याने बाह्यात शंकर अर्थ होईल म्हणून ईश्वर शब्द वापरला. (क) आतापर्यंत जर कोणाला सती पार्वतीची दया आली असेल तर प्रभू रामरायालाच. त्यांनीच हे सर्व नाटक आपल्या अदृश्य अमोघ शक्तीने चालविले आहे. दो.५९ मध्ये सती रामरायाला शरण गेली; त्याचे फळ व मरताना सतीने त्यांची जी प्रार्थना केली तिचे फळ पार्वतीला मिळत आहे, व तेच तिचा पण खरा करीत करवीत आहेत, तेवढ्यासाठी प्रभूंनी शंकरांजवळ भिक्षा सुध्दा मागितली ! 'भवानी पार्वतीच्या या वचनाशी जानकीच्या वचनाची तुलना करून पाहावी. 'मम पण, तन मन वचनिं सत्य अति । रघुपति-पद-सरसिजीं चित्त -रति ॥ तर भगवंत सकल-उर-वासी । करतिल मजला रघुवर दासी ॥' (१।२५९।४-५). झाला तुमचा वितथ पण' या मुनिवचनाची वासलात लावली ! ती सांगते निक्षून की तुम्ही वाटेल ते म्हणालात तरी माझा पण खोटा होणार नाही.

२. ल.ठे. 'भारतीय सनातनधर्मी स्त्रियांच्या या पतिप्रेमाला, आत्मविश्वासाला, इंद्रिय निग्रहाला, निर्भय वीरवृत्तीला कोणत्या देशात व कोणत्या धर्मात जोड मिळेल याचा विचार करावा ! हा परमनिर्दोष, परमोच्च पतिप्रेमाचा आदर्श तुलसीमानसांत, आदिमध्यान्ती सारखाच भरून ठेवलेला दिसेल ! म्हणूनच विचारवंत मुसलमानसुध्दा आपल्या मुलींना सासरी जाताना भेट म्हणून देतात !

३. ल.ठे. :- मागल्या चौपाईत मी (मैं) शब्द वापरला व या चौपाईत 'अमचा (हमार)' हे बहुवचन वापरले. मागल्या वेळेप्रमाणे आपला मूर्खपणा प्रदर्शित करण्यासाठी असे केले असे म्हणण्यास येथे जागा नाही. मागल्या चौपाईत शिवसेवेविषयी बोलावयाचे होते. ते विचार मनात येताच दास्यभावाने वाणीवर पगडा बसविला. दास, दासी, सेवक, सेव्यापुढे कधी आम्ही आमचे असे स्वतःविषयी म्हणतील काय ? कधीच नाही. म्हणूनच भवानी त्यावेळी मी (मैं) म्हणाली. त्या भावनेतून बाहेर येताच शिवपत्नीने इतरांशी जसे बोलणे योग्य तसेच बोलली. (क) कमाल आहे की नाही तुलसीदासांच्या तादात्म्य भावाची ! ज्या पात्राचे, ज्या चरित्राचे, चित्रण करावयाचे त्याच्या त्या त्या भावनांशी व भूमिकांशी तादात्म्य पावल्याशिवाय असले अतिसूक्ष्म भावभेद शब्दांनी दाखविले जाणे शक्य नाही,

चौ. ६- (१) तुम्हीं कथित हर मारा जाळति.....अति - (क) हर व मार शब्द फार भावगर्भित आहेत. भवानी म्हणते जाळला असं घटकाभर मानलं तर त्यात चांगलं झालं की वाईट ? जो सगळ्यांना मारणारा असून ज्याला मारणारा आजपर्यंत कोणीच समर्थ निघाला

नाही, त्या सर्वांच्या मारेकऱ्याला मारून तुमच्यासारख्या ऋषी, मुनी, सिध्द ज्ञानी, विज्ञानी इत्यादींचा मार्ग अकंटक केला, व तुमच्यासारख्यांचे क्लेश, विघ्न हरण (हर) केले यात बिघडलं कुठे ? पण मारला, जाळला, असं कोणी म्हणावं ? (२) जे अज्ञ, अविवेकी, विषयी, भ्रमिष्ट असतील त्यांनी म्हणावं, कारण ते महेश आहेत हे त्यांना माहीत नसतं. शिवांना कोणीही असे म्हणणे हा अविवेक आहे. महेश, शिव, शंकर आहेत हे जाणण्यारांनी म्हणणे महा अविवेक आहे; व आपल्यासारख्या विज्ञानी मुनिश्रेष्ठांनी म्हणणे अतिमहा अविवेक आहे. या आपल्या म्हणण्याने आपण महेशांवर तीन दोषारोप तरी केलेतच :- जाळला मारला म्हणजे, देवहत्या दोष करून एका अबलेला विधवा बनविली असे म्हणणेच. पाच आततायी दोषांपैकी (अग्निद, धनापह) आग लावणे व कामपत्नीचे सर्वस्व अपहरण करणे हे दोष ठरविले, मारले महेशांच्या माथी ! काम आता जाळला म्हणण्याने त्यांना विषयी, कामी विकारी ठरविलेत. हा आणखी एक दोष लादला गेला. क्रोधाला वश झाल्याशिवाय कोणाचा वध करणे शक्य नाही, हे तमोगुणाचे कार्य आहे; म्हणजे महेशांना तमोगुणी, क्रोधी ठरविलेत; हा आणखी दोषारोप केला गेला. (क) आपण बोलतो, उच्चारतो त्या शब्दांच्या अर्थाची व्याप्ती ज्यांस कळत नसेल अशांनी म्हटले तर एकवेळ क्षम्य ठरेल, पण विज्ञानी मुनीशांनी म्हणणे हा अतिमहा अविवेकच ठरणार. प्रथम 'उचित वदां मुनिवर विज्ञानी' असे म्हणून शेवटी अतिअज्ञानिशिरोमणी हा शिक्का अगदी बिनतोडपणे मारला! हा विनोदी वक्तृत्वकलेचा नमुना वाखाणाण्यासारखा नाही असे कोण म्हणेल. भवानी आता विवेक सांगते :-

हिं. तात अनल कर सहज सुभाऊ । हिम तेहि निकट जाइ नहिं काऊ ।।७।।
गएँ समीप सो अवसि नसाई । असि मन्मथ महेस की नाई ।।८।।

म. तात अनलिं सहज हा स्वभावो । हिम न शके कधिं समीप जावों ।।७।।
नष्ठ निकट जातांच अशेषीं । न्याय तोच कीं मदन-महेशी ।।८।।

अर्थ : - तात ! अनलाचा (अग्नीचा) हा सहज स्वभाव आहे की हिम (बर्फ, थंडी, गारठा) त्याच्याजवळ कधी जाऊ शकत नाही. ॥ ७ ॥ जवळ गेले की ते निःशेष नष्ट होतेच, तसाच न्याय मदन (मन्मथ) व महेश यांत आहे. ॥ ८ ॥

टीका :- चौ.७- (१) अग्नी, वन्ही इत्यादि शब्द न वापरता अनल शब्द वापरण्यात भाव हा आहे की महाभयंकर अग्नी = अनल. थोड्याशा अग्नीवर बर्फाच्या गारा पडल्या तर विझून जाईल. हा अर्थ घेणे नसेल तर हिम = थंडी, गारठा, शीत असा अर्थ घेतला पाहिजे. (२) तात! - 'जय जय जगदंबिके भवानी' म्हणून या सप्तर्षींनी तिला नमस्कार केला आहे. म्हणून वात्सल्याने लहान बालक समजून तात म्हटले.

चौ. ८- (१) बर्फ किंवा गारठा अग्नीच्या जवळ जाताच नाश पावल्याशिवाय राहत नाहीत. यांत दोष अग्नीचा की जवळ जाणाऱ्या बर्फाचा ? बर्फ जाळले म्हणणार की जळले,

वितळले म्हणणार ? भाषेचा अर्थच समजत नसेल त्यांची गोष्ट निराळी. आपल्यासारखे विज्ञानी ऋषीश्वर, आगीने बर्फ जाळले, घर जाळले म्हणतील का ? जळले असेच म्हणाल ना? तोच न्याय मन्मथ-मदन आणि यांच्यात आहे, समजला विवेक ?

सूचना - हिंदीत असि = अशी व नाई हे शब्द आहेत. (क) अनुस्वाररहित, नाई = नमवून असा अर्थ आहे 'सिवहि सिर नाई (८३ । ६) 'सबहि सिरु नाई' (८४ । ३) ही याच प्रकरणांतील उदाहरणे आहेत. अशी उदाहरणे आणखी ३० । ३५ आहेत. (ख) नाई = सारखा, प्रमाणे. 'स्वान की नाई = श्वानासारखा, ' पुत्रकी नाई = पुत्राप्रमाणे (७ । १०६ । १५ व १०५ । ६) आणखी उदाहरणे १ । ५६ । २; १ । १३६ । ५ इत्यादी ४० । ४५ आहेत. येथे अनुस्वार नाही व शिर नमविणे हा अर्थ लागू पडत नाही. येथे नाई = न्याय, नाई स्त्रीलिंगी आहे म्हणून असि हे स्त्रीलिंगी रूप वापरले न्याउ= असा शब्द (४ । २ । ८) न्याय अर्थाने वापरला आहे. नाई = न्याय या अर्थाचे हे एकच स्थान असल्याने व अनुस्वाराभावाकडे टीकाकारांचे लक्ष न गेल्याने नाईं अर्थाने उत्पन्न होणारी बिरुक्ती टाळण्यासाठी त्यांस अर्थारण्यात व्यर्थ भटकावे लागले आहे. मा.पी.संपादकांनी न्याय हा अर्थ केला आहे पण अनुस्वार भेदाकडे लक्ष गेलेले नाही. येथे मन्मथ महेश न्याय किंवा हिम-अनल न्याय सांगितला आहे.

हिं.दो. हियँ हरषे मुनि बचन सुनि देखि प्रीति बिश्वास ॥
चले भवानिहि नाइ सिर गए हिमाचल पास ॥९०॥

म.दो. वचने मुनि मनिं हर्षले प्रीति बघुनि विश्वास ॥
जाति भवानिस नमुनि शिर जिथें गिरीश निवास ॥९०॥

अर्थ :- (भवानीच्या) भाषणाने (भाषण ऐकून) व तिचे प्रेम व विश्वास पाहून मुनी मनात हर्षित झाले; व भवानीला मस्तक नमवून गिरीशाच्या हिमाचलाच्या घरी गेले ॥ ९० ॥

टीका :- दो.- (१) मनिं हर्षले - अविवेक महा, अति वगैरे आहेर मिळाला तरी त्यांस वाईट वाटले नाही व उलट हर्ष झाला पण तो बाहेर न दाखविता हृदयातच लपविला. हेंच कौतुकी पुरूषांचे खरे लक्षण आहे. थट्टेने कोणाची खोडी काढली व शेरास सव्वाशेर उत्तर व शालजोडीतले मिळाले तर आनंद वाटून त्या बुध्दीचे कौतुक करावेसे वाटले पाहिजे. (क) हर्ष न दाखविण्याने हे दाखविले की आम्ही अगदी निरुत्तर झालो.

(२) भवानिस नमुनि शिर - या मस्तक नमविण्यात लज्जेने खाली मान घालून चुपचाप गेले हा बाह्य नाट्यभाव आहे. (क) आतां विधीने सांगितलेली कामगिरी करण्यास गिरिराजाकडे गेले, तेथेही थोडी मजा करणारच !

हिं. सबु प्रसंगु गिरिपतिहि सुनावा । मदन दहन सुनि अति दुखु पावा ।।१।।
बहुरि कहेउ रति कर बरदाना । सुनि हिमवंत बहुत सुखु माना ।।२।।
हृदयँ बिचारि संभु प्रभुताई । सादर मुनिवर लिए बोलाई ।।३।।

म. वृत्त सकल गिरीपतीस सांगति । मदन दहन ऐकुनि दुःखी अति ।।१।।
मग कथिले रति - वरदानाला । ऐकुनि सुख बहु हिमवानाला ।।२।।
शंभू - प्रभुता चित्तीं आणुनि । घे सादर मुनिवर बोलावुनि ।।३।।

अर्थ :- सगळी हकीगत (वृत्त) सप्तर्षींनी गिरीपतीस सांगितली (तेव्हा) मदनदहन ऐकून त्यांना फार दुःख झाले ॥ १ ॥ मग त्यांनी रतिवरदानाची हकीगत सांगितली व ती ऐकून हिमवंताला फार सुख झाले. ॥ २ ॥ शंभूचा प्रभाव मनात आणून (त्याचा विचार करून) त्यांनी मुनिश्रेष्ठांस आदराने बोलावून आणविले ॥ ३ ॥

टीका. चौ. १- (१) वृत्त सांगति - तारकासुराच्या त्रासाला कंटाळून देव ब्रह्मदेवाकडे गेल्यापासून मदन दहनापर्यंतचा सर्व इतिहास सांगितला. कामदहन सांगणे त्यांचे विवाह मध्यस्थी या नात्याने कर्तव्यच होते, ते वराकडील असल्याने कोणतीच गोष्ट लपवून ठेवणे योग्य नव्हते. (क) वधू व वधुपिता यांच्या वृत्तीत काय फरक आहे तो अजमावण्यास सापडेल म्हणून थोडी मजा केली; मदनदहन करून जरा थांबले इतकेच! (२) मदनदहन ऐकताच अति दुःख झाले; कारण त्याला परिणामाची व्याप्ती समजली. मुलीला वैवाहिक सुख मिळणार नाही; स्वतःस नातवापणतवांचे सुख मिळणार नाही; वगैरे पुढील विचार मनात येऊन प्रापंचिक पित्यास दुःख होणारच. मुलीने इतके कठोर तप केले तेही फुकट गेले यामुळेही फार वाईट वाटणारच.

चौ.२- वरदानाची हकीगत ऐकून फार सुख झाले. मदनदहनाने होणारे सर्वपरिणाम टळले असे वाटून सुख झाले. मनुष्याच्या मनोभावना व त्यामुळे होणारे सुखदुःख किती क्षणिक असते हे येथे पाहण्यास मिळते. देवांचेही असेच आहे, हे अयोध्याकांडांत इतरांच्या बरोबर वारंवार दिसेल.

चौ.३- (१) शंकरांच्या सामर्थ्याचा विचार आता मनात येऊ शकला, कारण मदनदहन वार्तेने विचार शक्तीच कुंठित झाली होती. त्यावेळीच विचार सुचणे जरूर होते की ज्यांनी विश्वविजयी कामदेवाला एका क्षणात भस्म केला ते काय करू शकणार नाहीत? ते त्यास पुन्हा सजीव करू शकतील इत्यादी; पण 'आर्ताचे मनि विचार नसतो, (२ । २६९ । ४) ही मानसोक्ती मिथ्या कशी ठरणार?

(२) मुनिवरांना बोलावून आणविले - सप्तर्षी समोर असताना हे मुनिवर कोण व कशासाठी बोलावले असे सहज वाटते; पण व्यवहार व शास्त्राज्ञा यांचा थोडासा विचार केला म्हणजे कौतुक वाटते. (क) मुलगी शंकरांस द्यावयाची असे मनात ठरविले व तिथिनिश्चय करणे आवश्यक आहे; तो कन्यापित्याकडूनच करण्याची रूढी आहे. राजाच्या मुलीचे लग्न

आहे; कोणाच्या हक्काचा, मानाचा वृत्तीचा विच्छेद करू नये असे शास्त्र आहे. म्हणून तिथिनिश्चयादी करण्यासाठी राजपुरोहित, राजज्योतिषी वगैरे मुनिवरांस आणविले. आता तिथिनिश्चय होऊन लग्न पत्रिका लिहिली जाईल; पण तु. दास तिथी, महिना वार, संवत्, घटका पळे इत्यादी कशाचा उल्लेख करणार नाहीत. सर्व मतसंग्राहक ध्येय साधणे हा या मौनातील हेतू सर्वत्र आढळतो.

हिं. सुदिनु सुनखतु सुघरी सोचाई । बेगि बेदबिधि लगन धराई ।।४।।
पत्री सप्तरिषिन्ह सोइ दीन्ही । गहि पद बिनय हिमाचल कीन्ही ।।५।।

म. सुदिन सु.घटि-नक्षत्र बघवुनी । वेगि वेदविधि लग्न ठरवुनी ।।४।।
सप्तर्षिंस पत्रिका समर्पिति । धरुनि पदांस हिमाचल विनविति ।।५।।

अर्थ - त्या कुलपुरोहितांकडून शुभदिवस, शुभनक्षत्र, शुभघटिका इत्यादी पाहून त्वरेने (बेगि) वेदविधीप्रमाणे लग्न-मुहूर्त ठरविला ॥ ४ ॥ व ती (लग्न-) पत्रिका सप्तर्षींना (त्यांच्या हाती) समर्पण केली व त्यांचे पाय धरून हिमाचलाने त्यांस विनंती केली ॥ ५ ॥

टीका -चौ.४- (१) सुदिन शद्बाने तिथी व वार यांचा उल्लेख केला; सुनक्षत्र शद्बाने नक्षत्र योग व करण यांचा उल्लेख केला; याप्रमाणे 'तिथिर्वारंच नक्षत्रं योगं करणमेवच, या पंचागांची शुध्दी पाहविली. (क) सुघटि शब्दाने घटिका पळे सुचविली व लग्न शब्दाने मेषादि लग्नांपैकी कोणते लग्न ते ठरविले, म्हणजे लग्न मुहर्त ठरविला.

(२) 'वेगिं वेदविधिं लग्न ठरवुनी' - लग्न = लग्न मुहूर्त निश्चित करविला, व वेदविधीप्रमाणे त्वरेने लग्नपत्रिका लिहविली हे पुढील चौपाईतील संदर्भाने ठरते. (क) वेगिं म्हणजे वेगाने, त्वरेने, या सर्व गोष्टी केल्या. हेतू हा की लग्नतिथी अगदी जवळचीच धरावी लागली; शिवाय ब्रह्मादी देव कैलासास आहेत तोच त्यांना लग्नपत्रिका मिळावी व पुढील तयारी करण्यास फार धांदल होऊ नये. ऋषींनी ही कदाचित सूचना दिली असेल की शक्य तितका जवळचा मुहूर्त पाहावा वगैरे

चौ.५-(१) धरुनि पदांस हिमाचल विनविति - आता ते सप्तर्षी वरपक्षाकडील पुरोहित झाले; त्यामुळे त्यांचा मानसन्मान करून त्यांस प्रसन्न ठेवणे ओघानेच प्राप्त झाले, विनविले असेल की आमच्याकडून काय चुका घडल्या असतील त्या पोटात घालून आपणच आता अगदी योग्य वेळी वर वऱ्हाडी वगैरे येतील याची काळजी घेऊन न्यून पडेल ते पूर्ण करून घ्यावे आपण सर्वसमर्थ आहात इत्यादी. (२) आज पुरोहित, उपाध्याय ही कोणाची आडनावे राहिली आहेत. उपाध्याय उपाध्ये झाले आणि पुरोहितांचा पुरोहितपणा जाऊन त्यांस भिक्षुक ही पदवी मिळाली आहे. भिक्षुक शब्दाचा अर्थ संन्यासी, भिक्षेकरी असा आहे. पुरोहिताचा मान व अधिकार किती मोठा आहे हे पुढे रामचरित्रांत स्पष्ट दिसेल.

हिं. जाइ बिधिहि तिन्ह दीन्हि सो पाती । बाचत प्रीति न हृदयँ समाती ॥६॥
लगन बाचि अज सबहि सुनाई । हरषे मुनि सब सुर समुदाई ॥७॥
सुमन बृष्टि नभ बाजन बाजे । मंगल कलस दसहुँ दिसि साजे ॥८॥

म. जाउनि विधिला ऋषि देती ती । वाचित मनिं ना मावे प्रीती ॥६॥
विधि वाचुनि पत्रिका दाखवति । हर्ष सकल मुनि सुरगण पावति ॥७॥
पुष्पवृष्टि नभिं वाजे वाजति । दशदिशिं मंगल कलशां साजति ॥८॥

अर्थ - ब्रह्मदेवाकडे जाऊन ऋषींनी ती लग्नपत्रिका त्यांस दिली. ती वाचीत असता विधीच्या मनात प्रीती मावेनाशी झाली ॥ ६ ॥ विधीने ती पत्रिका वाचून दाखविली, ती ऐकून सर्व मुनी व सर्व देवगण यांना हर्ष झाला ॥ ७ ॥ आकाशातून पुष्पवृष्टी होऊ लागली व वाद्ये वाजू लागली आणि दशदिशांत मंगल वस्तु व मंगल कलश सजविले गेले ॥ ८ ॥

टीका -चौ.६- (१) विधिला देती - येथे विधी शब्दच पुन:पुन्हा वापरला आहे. ती पत्रिका ब्रह्मदेवालाच देणे विधियुक्त झाले. कारण ते वराकडील मुख्य व्याही आहेत. श्रीमद्भागवतानुसार ते रुद्राचे जनकच आहेत. ब्रह्मदेवाला आलेला मन्यु-क्रोध त्यांनी पुष्कळ आवरला तरी तो त्यांच्या भ्रूमध्यातून नील लोहित कुमार रुपाने बाहेर पडला अशी कथा भाग स्कं.३ मध्ये आहे.

(२) वाचित मनिं ना मावे प्रीती - वाचता वाचताच इतका आनंद झाला की तो हृदयात मावेना; नेत्रांतून अश्रू वाहू लागले, रोमांच आले, कंठ दाटला इत्यादी रूपाने प्रेम बाहेर पडले. मुलगा लग्न करण्यासच तयार नव्हता; असे असता अनेक महाविघ्नांतून पार पडून आता विवाह होणार व देवांचे क्लेश वगैरे सर्व टळणार म्हणून आनंद झाला, प्रेमाला पूर आला. रामचंद्राच्या विवाहाची पत्रिका आल्यावर ती वाचीत असता दशरथांची अगदी अशीच दशा झाली आहे. (१ । २९० । ४-६ पाहा) या साम्याने दाखविले की दशरथांचे श्रीरघुनाथावर पुत्र म्हणून जितके जसे प्रेम होते, तितकेच ब्रह्मदेवांचे शंकरावर होते, का नाही असणार ! 'कुणि पितृभक्त कर्ममनवाणीं । स्वप्निहि अन्य धर्म मनि नाणी ॥ प्रिय तो सुत बापा प्राणांपरि । मूर्ख सर्वपरिं तो असला जरि ॥' (७ । ८७ । ४-५) शंकरांनी असेच केले आहे. गृहस्थाश्रमाची बेडी एकदा तुटली असता पूर्ण अकाम असता सुध्दा बापाचा शब्द खोटा होऊ नये म्हणून ती पुन्हा कायमची अडकवून घेणे हा असामान्य त्याग आहे. पितृवचन सत्य करण्यासाठी १४ वर्षे वनवास पत्करण्यापेक्षाही हा त्याग मोठा आहे. रामभक्तच शिव, मग ते असे का करणार नाहीत ! उपास्याचे असामान्य शील-गुण उपासकांत जर उतरले नाहीत तर उपासना काय केली व झाली?'

चौ.७ - (१) पत्रिका प्रथम वाचताना प्रेमावेगांमुळे नीट वाचता आली नाही व तृप्ती झाली नाही म्हणून इतरांस वाचून दाखविण्याच्या निमित्ताने पुन्हा वाचू लागले. दशरथांनी अगदी असेच केले आहे (१ । २९० । ६ पाहा) (२) मुनी व सुरसमुदाय यांच्यात प्रीती उत्पन्न

न होता हर्ष झाला. पण दोघांच्या हर्षातील हेतुभावना निराळी आहे. पार्वतीची तपस्या सफल झाली, शिव पुन्हा शक्तीचे पाणिग्रहण करणार, सोहळा बघण्यास सापडणार व जगाचे कल्याण या विवाहामुळे होणार म्हणून मुनींना हर्ष झाला. आपणास महासंकटांतून सोडविणारा या विवाहामुळे निर्माण होणार म्हणून देवांना हर्ष-आनंद झाला.

चौ.-८- (१) लगेच लग्नोत्सवाची तयारी सुरू झाली. प्रथम आनंदप्रदर्शक शुभ शकुन म्हणून पुष्पवृष्टी व उत्साहवर्धक वाद्यगजर सुरू झाले. पुष्पवृष्टी आकाशातूनच का केली वगैरे शंका ज्यांस येतील त्यांनी मा.पी.टीका पाहावी. (२) मंगल कलश सजविणे वगैरे तयारी सुरू झाली. लग्नतिथी अगदी जवळ आलेली दिसते, त्यामुळे घाई फार आहे, म्हणून कवींनी पण लेखणी आवरली आहे. रामविवाह मार्गशीर्षांतच आहे, पण लग्नपत्रिका आली आपल्या इकडील आश्विन कृष्णपक्षात, दिवाळीच्या आधी, तयारीला वेळ पुष्कळ म्हणून कवींनी विस्तृत वर्णन केले आहे. मंगल वस्तू कोणत्या, मंगल कलश कसे सजविले वगैरे विस्तार तेथील टीकेत पाहावा. आता वऱ्हाडी तयारी करतील :-

हिं.दो. लगे सँवारन सकल सुर वाहन बिबिध बिमान ॥
होहिं सगुन मंगल सुभद करहिं अपछरा गान ॥९१॥

म.दो. सजूं लागले सकल सुर वाहन विविध विमान ॥
होति शकुन मंगल शुभद करिति अप्सरा गान ॥९१॥

अर्थ - सर्व देव आपापली वाहने व विमाने सजू लागले; सर्वांना मंगलकारक शुभदायक शकुन होऊ लागले व अप्सरा गायन करू लागल्या ॥ दो.९१ ॥

टीका- (१) निरनिराळ्या देवांची निरनिराळी वाहने आहेत. ज्यानी त्यानी आपापले वाहन शृंगारून सुशोभित करण्यास प्रारंभ केला. विष्णूचे गरुड; ब्रह्मदेव-हंस, किंवा हंसाकार विमान, इंद्र ऐरावत; यम-रेडा; कुबेर-पुष्पक विमान; वरुण मकर; अग्नि-मेंढा (मेषारूढो...!) वायु-हरिण; इत्यादी वाहने शृंगारली.

(२) विमान - मा.पी. मधून पुढील माहिती घेतली आहे. मानसर नावाच्या प्राचीन ग्रंथानुसार विमाने वर्तुलाकार, चतुरस्र (चौकोनी) व अष्टकोनी असत; व त्यांस अनुक्रमे वेसर, नागर व प्रविड म्हणत. (क) वाहने कशी सजविली याचे वर्णन १ । २९८-२९९ मध्ये पाहावे.

(३) मंगल शुभद शकुन - मंगल = मंगलकारक, मंगलमय; शुभद = कल्याणकारक व इष्ट फलदायक. 'मंगलमय कल्याणमय अभिमत फल जे देत' (१ । ३०३) या दोह्याची टीका पाहावी. कोणते शुभशकुन झाले याचे वर्णन १ । ३०३ । १ पासून दो.३०३ पर्यंत पाहावे. (क) विवाह-कार्याची तयारी सुरू झाल्यापासून वधूवर वरगृही येईपर्यंत ज्या गोष्टी व जे विधी होतात त्या सर्वांचा उल्लेख (काही अपवाद सोडून) शिवपार्वती विवाहात संक्षिप्त आहे. रघुवीरविवाहात सर्वांचे सविस्तर वर्णन आहे.

(४) अप्सरागान - विवाहोत्सवात अप्सरांचे गायन श्रीमंत कुटुंबात अवशेषरूपाने अद्यापही दिसते! अप्सरा हे नाव नसून निराळे नाव असते व ते नाकनटी (=अप्सरा) या शब्दापासून तयार झाले असावेसे वाटते, नाव थोडे निराळे असले तरी शील व पेशा एकच! (नायकिणी!). वऱ्हाड्यांची तयारी झाली; आता नवरदेवाचा शृंगार पहा!

हिं. सिवहि संभुगन करहिं सिंगारा । जटा मुकुट अहि मौर सँवारा ॥१॥
कुंडल कंकन पहिरे ब्याला । तन बिभूति पट केहरि छाला ॥२॥
ससि ललाट सुंदर सिर गंगा । नयन तीनि उपबीत भुजंगा ॥३॥
गरल कंठ उर नर-सिर माला । असिव बेष सिवधाम कृपाला ॥४॥
कर त्रिसूल अरु डमरु बिराजा । चले बसहँ चढ़ि बाजहिं बाजा ॥५॥

म. शिवगण शिव-शृंगारा करिती । जटामुकुटिं अहिमौर सजविती ॥१॥
व्याल-कुंडले -कंकण घालिति । व्याघ्राजिन पट विभूति लाविति ॥२॥
शशि ललाटि, गंगा शिरिं सुंदर । नयन तीन उपवीत सर्पवर ॥३॥
गरळ-कंठ, उरिं नृ-मुंड-माला । अशिववेष शिवधाम कृपाला ॥४॥
करीं त्रिशूळ नि डमरु विराजे । निघति बसुनि वृषिं वाजति बाजे ॥५॥

शब्दार्थ - अहिमौर - अहि-सर्प; मौर-एक प्रकारचे शिरोभूषण, ते ताडपत्रांचे, किंवा सुताच्या वा लोकरीच्या लड्यांचे केलेले असते व ते वराच्या पगडीवर किंवा मुकुटावर खोवतात. 'मोरमुकुट पीतांबरधारी' यांतील मोर=मौर असावासे वाटते. हिंदी मराठी शब्दकोषांत मौर=मुकुट (वराला घालतात तो) असा अर्थ दिला आहे! केहरि=केसरि-व्याघ्र, वाघ, छाला चर्म; उपवीत-यज्ञोपवीत-जानवे; डमरू एक वाद्य लहानशा उखळीच्या आकाराचे असते, ते माकडांचा खेळ करणारे विशेष वापरताना दिसतात.

अर्थ - शिवगण शिवाला शृंगार करू लागले. जटांचा मुकुट करून त्यावर मौर हे शिरोभूषण घातले. ॥ १ ॥ कानात सर्पांची कुंडले घातली व हातात भुजंगाची सलकडी (कंकणे) घातली. (कमरेला) व्याघ्रचर्म गुंडाळले व सर्व शरीराला विभूती (चिताभस्माची) लावली. ॥ २ ॥ सुंदर कपाळावर अर्धचंद्र व मस्तकावर सुंदर गंगा शोभत आहे; तीन डोळे असून श्रेष्ठनागांची जानवी घातली आहेत ॥ ३ ॥ कंठात गरळ असून गळ्यात नरमुंडाची माळ आहे. कृपालु कल्याणधाम शिवाचा वेष अशिव (अमंगळ) आहे. ॥ ४ ॥ एका हातात त्रिशूळ असून दुसऱ्या हातात डमरू आहे, शिव (नवरदेव) बैलावर स्वार होऊन निघाले व विविध वाद्ये वाजू लागली ॥ ५ ॥

टीका-चौ.१- (१) मोठ्या लोकांकडे कपडे वगैरे अंगात घालण्यासाठी नोकर असत; अजून सुद्धा राजे लोकांकडे असतील कदाचित. हे पडले महादेव, त्यातही नवरदेव, म्हणून त्यांना शृंगारण्याचे काम इतरांनीच केले पाहिजे; पण यांचा शृंगार सगळाच अलौकिक;

त्यामुळे ते काम त्यात सराईत असतील त्यांनाच चांगले करता येणार; म्हणून शिवगणांनी ते केले. (क) नागभूषणे कोणकोणत्या नागांची कोठे घातली याचे वर्णन स्कंदपुराणात आहे.

चौ.२- (१) व्याघ्राजिन पट - धोतराप्रमाणे न नेसविता संन्याशां सारखे छाटीच्या ऐवजी व्याघ्रचर्म कमरेभोवती गुंडाळले, मात्र कौपीन कटीसूत्र आत नाही हो! (क) केहरी (केसरी) शब्द येथे कवींनी व्याघ्र या अर्थाने वापरला आहे; कदाचित त्या व्याघ्राच्या मानेवर केस असतील. केसरी = घोडा असाही अर्थ कोषात सापडतो; मानेवर आयाळ असणारा प्राणी असा केसरीचा अर्थ आहे.

चौ.३-५; (१) व्याल-सर्प, भुजंग; पुच्छ व मुख एकत्र करून कुंडलाकार बनविले गेले. विभूति-भस्म, चिताभस्म. (२) गरळ-कंठ- गरळ = हालाहल विष कंठात आहे ज्यांच्या ते. (३) शंकरांचे डमरूच संस्कृत व्याकरण शास्त्राचे मूळ आहे. व्याकरणाची मूळ १४ सूत्रे या डमरूध्वनीतून निघाली.

अशिव वेष शिव-धाम - अशिववेषशिवधाम हे या सर्व व पुढील वर्णनातील बीजरूप सूत्र आहे. या वाक्यात विरोध उघड उघड दिसतो. या विरोधाचा परिहार जर करता आला नाही, तर कवींचे हृद्गत समजले नाही असे ठरेल. अशिव- अति शिव (अचपळ प्रमाणे) एवढे म्हणून भागणार नाही. अतिशिव, अतिकल्याणस्वरूप कसा हे दाखविणे आवश्यक आहे. हे केवळ अध्यात्म दृष्टीनेच दाखविता येणे शक्य आहे:-

(१) जटामुकुट हे शुभलक्षण असून त्याच्याच संगतीत सर्पांचा मौर हे अशिव-अमंगल लक्षण आहे, पण तो अहिमौर सांगतो की फार मोठे तपस्वी असलात तरी वासनारूपी सर्पाची फणा-फडा -जोपर्यंत जवळ आहे तोपर्यंत जन्ममरण चुकणार नाही. तो वासनासर्प चावणारच! (२) त्या सर्पविषभयापासून मुक्त होण्यास ज्ञानगंगा मस्तकावर धारण केली पाहिजे. त्रिभुवन व्यापिनी ज्ञानगंगा'! त्याशिवाय शीतलता, पूर्ण पवित्रता व शांती मिळणार नाही.

(३) शशिललाटिं - तुम्ही चंद्रासारखे कलंकित, क्षयी असलात तरी, सद्गुरुरूपी शिवाचा आश्रय केलात तर चंद्रासारखे वंद्य व्हाल. 'वंदे बोधमयं नित्यं गुरुं शंकररूपिणम्' इत्यादी पाहा. (४) व्यालकुंडले - सर्व बाजूंनी विरुद्ध जाणारे, जे मन ते जर कानात ऐकू येणाऱ्या ध्वनीवर लावाल तर ते आपला स्वभाव सोडून कुंडलासारखे भूषण बनेल. जिज्ञासूंनी अ.व्या.सु. पाहा. (५) व्यालकंकण - तसे केले म्हणजे विषयरूपी व्याल निर्विष होऊन ते तुमच्या हातांत राहतील, विभूषण बनतील, ते तुम्हाला वश होतील.

(६) व्याघ्राजिन - हे शुभलक्षण आहे. हठयोगसिद्धी व्याघ्राजिनावर अभ्यास केल्याने लवकर होते. योगाभ्यास सुचविला. (क) व्याघ्र क्रूर, हिंस्र असला तरी त्याचे चर्म पवित्र आहे. याप्रमाणे अत्यंत नीचात सुद्धा गुण पाहा व दोषाकडे पाहू नका; गुण ग्रहण करा,म्हणजे योग लवकर साधेल.

(७) विभूति - विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा' (अमरे) योगाभ्यासांत अणिमादिक अष्टमहासिद्धी मिळाल्या तरी त्या चिताभस्मासारख्या अपवित्र वाटू लागल्या की शरीरावरील

भस्माच्या स्पर्शाने सुद्धा जगत्कल्याण होईल, करू शकाल; पण सर्व दृश्याचे शेवटी भस्म व्हावयाचे आहे हे विसरू नका.

(८) नयन तीन - ज्ञानवैराग्यभक्तीपर्यंत नेणारे (=नयन=नेणे) 'हेतु कृशानु भानुहिमकरचे' जे रामनाम ते जवळ नसेल तर पूर्ण आंधळे व्हाल. हेच तिन्ही नयन (र+आ+म) सुखासमाधानापर्यंत नेऊ शकतील. (नयन=नेत्र=नेणारे.अ.व्या.सु.)

(९) गरळ-कंठ गरळ-विष-मृत्यु. वरील त्रिनेत्रात्मक रामनाम असेल तर मृत्यूचे भय राहणार नाही. 'काळकूट फळ सुधासमर्पित' (१।१९।८) हे रामनामाचे माहात्म्य आहे. गरळाने निळा झालेला, नीलकंठ पाहिल्याबरोबर रामनामाचा प्रभाव समजतो.

(१०) नृमुंडमाला - असे जे रामभक्त असतील ते जिवंत असेपर्यंत भगवंताला व शिवाला प्रिय असतातच पण देह गतप्राण झाल्यानंतर त्यांची मुंडे शिवास भूषणास्पद वाटतात.

(११) त्रिशूळ - रामनामप्रियभक्तांच्या आधिभौतिकादी त्रिविध भवशूलांचा विविध तापांचा, ही विनाश होतो. शंकरही रामभक्तांच्या त्रिशूळांचा नाश आपल्या त्रिशूलाने करतात,

(१२) डमरू - डमृडम् आवाज करणारे म्हणून डमरू हे वाद्य आहे. याच्या आवाजाने शिव भक्तांचे भय हरण करतात. सर्व उपद्रवांना पळवून लावतात याच्या आवाजाने. (शुकचरित्रांत अमरकथेचा संदर्भ आहे त्यात पहा)

(१३) निघति बसुनि वृषिं - वृष = धर्म; जो कोणी धर्मारूढ होईल, वेदपुराणोक्तधर्माचा आश्रय करील त्यासच वरील सर्व गोष्टी या क्रमाने प्राप्त होतील हे येथे दाखविले, 'वृषोधर्मे बलीवर्दे' (मेदिनी कोष). 'सुकृते वृषभे वृषः' (अमरे)

सूचना - जटामुकुटापासून - कळसापासून वर्णनास प्रारंभ केला व वृष-धर्म-रूपी पायापर्यंत दिग्दर्शन केले. 'विरतिस धर्म, योग दे ज्ञाना । ज्ञानमोक्ष दे श्रुति करि गाना' (३।१६।१) यात पायापासून कळसापर्यंत क्रम दाखविला; पण पाया धर्मच आहे.

शिवाच्या वर-वेषाच्या शृंगारात शृंगाररसाचा मागमूस नाही!

या शिव-शृंगार वर्णनात हास्यरस भरपूर आहे. भयानक = सर्प, व्याल, बीभत्स = नृमुंडमाला; शांत = चंद्र; भक्ती-गंगा 'रामभक्ति जिथ धार भागिरथि' (१।२।८), वीर = त्रिशूल व तृतीयनेत्र; करुणा = कृपाल; वर म्हणून लग्नासाठी चालले असता हा वेष = अद्भुत. हे आठ रस या शृंगारात आहेत, पण शृंगार रस मुळीच नाही. कामाला जाळल्यानंतर शृंगाररस कसा उत्पन्न होणार? व काम नाही तेथे क्रोधाश्रित रौद्ररस तरी कसा असेल! किती सुंदर समन्वय आहे!

शृंगार रसाची देवता विष्णू आहेत, त्यांना शृंगाररसहीन शृंगारलेल्या वराच्या बरोबर जवळ राहून जाणे कमीपणाच वाटणार! हे पुढे घडलेले दिसेलच; पण प्रथम शिव-वरदेव-वेष व मानव-वरदेव वेष यांची तुलना करून मग पुढे जाऊ.

शिव वर-वेष व मानव वर-वेष तुलना.

शिव वर-वेष	अनुक्रम	मानव-वर-वेष
जटामुकुट सर्पमौर	१	पगडी, पागोटे व मणिरत्नजडित मौर. (भांग पाडलेले केस)
व्याल कुंडले	२	रत्नादिकांची कुंडले
भुजंग-कंकण	३	सुवर्ण रत्नजडित कंकण-सलकडी, पोची वगैरे
चिता-भस्म	४	अत्तरे, उटीचंदनाची, (आधुनिक भस्म पावडर)
व्याघ्रांबर-नग्न	५	पीताम्बर, दुशेला, उपरणे.
चंद्रकोर ललाटी	६	गंध, कुंकुम-अक्षता
प्रलय कारक अग्निनेत्र	७	डोळ्यांत काजळ, सुरमा, काळा टिळा, गालबोट.
भुजंगांचे जानवे	८	सोन्याचे जानवे, पिवळे सुती जानवे.
नरमुंडमाला	९	रत्नहार, पुष्पमाला, कंठा इत्यादी
गरलकंठ-नीलकंठ	१०	विडा खाऊन कंठ ओठ लाल.
त्रिशूल	११	तलवार वगैरे हत्यार (क्षत्रियात) हातात आंगठ्या.
अमंगल (अशिव) वेष	१२	मंगल (शिव) वेष.
वृष वाहन	१३	अश्व, हत्ती, (मोटार आधुनिक)
गंगा शिरावर	१४	छत्र-छत्री शिरावर
डमरुध्वनी	१५	मंगलगीते
शिवधाम-ज्ञानाचेघर	१६	अज्ञान-मोहादींचे अशिवधाम
कृपाल	१७	अहंकारी, जावईपणाच्या मानाने फुगलेला.
वैराग्यज्ञानभक्ती (त्रिनेत्र)	१८	मी व माझी xxx हे दोनच नेत्र

या वरवेषाचा कोणावर काय परिणाम झाला व कोण कोण वऱ्हाडी निघाले इत्यादी हास्यरस चाखावा.

हिं. देखि सिवहि सुर-त्रिय मुसुकाहीं । वर लायक दुलहिनि जग नाहीं॥६॥
विष्णु बिरंचि आदि सुर ब्राता । चढ़ि चढ़ि बाहन चले बराता ॥७॥
सुर समाज सब भाँति अनूपा । नहिं बरात दूलह अनुरूपा ॥८॥

म. बघुनि शिवा सस्मित सुरललना । जगिं वरलायक वधू प्राप्त ना ॥६॥
विष्णु-विरंचि आदि सुर-जाती । निज निज वाहनिं वऱ्हाडि जाती ॥७॥
सुर-समाज अनुपम नानापरिं । वर अनुसार वऱ्हाड नसे परि ॥८॥

अर्थ :- शिवास पाहून देव स्त्रिया (सुरत्रिय, सुरललना) सस्मित झाल्या (की पाहातर खरे) या वराला लायक (अनुरूप) वधू जगात नाही मिळणार ॥ ६ ॥ विष्णू, ब्रह्मदेव आदिकरून सर्व देवांच्या जाती आपापल्या वाहनावर बसून वऱ्हाडी म्हणून गेले. चालले. ॥ ७ ॥ देव समाज सर्वपरींनी अनुपम आहे, पण हे वऱ्हाड व मिरवणूक नवरदेवाला अनुरूप (योग्य) नाही. (भाव हा की असला नवरदेव या वऱ्हाडात शोभत नाही.) ॥ ८ ॥ (अशी चर्चा-कुजबूज सुरू झाली देवांमध्ये) ॥

टीका.:-चौ.६- (१) जो हास्यरस आतापर्यंत गुप्त होता तो देवांगनांच्या मुखाने बाहेर पडत आहे. स्वभावोक्ती आहे. काही विचित्र, वैषम्य दिसले की स्त्रिया प्रथम हसायच्या नाहीतर घाबरायच्या! त्यांच्या मनातील भाव हा आहे की, हा वर बाई, पार्वतीसारख्या नवरीला अगदी अयोग्य! कुठे परम सुंदर, कोमल पार्वतीऽऽ नि कुठे हे भयानक सोंग! सगळंच उलट, तो गळ्यातला सुंदर कंठा तर पाहा! त्या कोवळ्या पोरीला शिसारीच येईल नि ते भयानक भुजंग पाहून तर झीटच येईल तिला. कशी घालील माळ गळ्यात? हे काय तिचं लग्न की प्राणविघ्न! अशी कुजबुज सुरू झाली. (क) 'जगिं वर लायक वधू प्राप्त ना' मराठीतील रचना सुभाषित झाली आहे. दोन्ही अर्थ निघतात यातून, वधूलायक वर जगी प्राप्त ना आणि वरलायक वधू जगी प्राप्त ना' दोन्ही वाक्ये सत्य आहेत. एकमेकांस पूर्ण अनुरूप जोडा जगात जमणे अशक्यच आहे. 'जैहुनि विरंचिने जगिं सृजलें । बहु परिणय पाहिले परिसले ॥ सर्वपरी सम साज-समाजी । व्याही सम दिसले परि आजीं ॥ (१ । ३२० । ५-६) हे दशरथजनकांविषयी देवांचे म्हणणे आहे.

चौ.७-(१) विष्णु विरंचि आदि - मर्यादा रक्षणाची दक्षता पहा:- विष्णू आदी म्हटले असते तर ब्रह्मदेवाची गणना इतर देवांत झाली असती व त्यांस कमीपणा दिला गेला असता. विरंचि आदि म्हटले असते तर विष्णूचे तसेच झाले असते म्हणून विष्णू विरंची आदी म्हटले. (क) सुर-जाती-निरनिराळ्या जातीचे देव. पशु, रुद्र, आदित्य, दिक्पाल, गंधर्व किन्नर इत्यादी सर्व

चौ.८- (१) अनुपम नानापरिं - नाना प्रकारांनी अनुपम, शृंगार, भूषणे, स्त्रिया, वाहने, वस्त्रे, दासदासी इत्यादी प्रकारे विवाहास जाण्यास वराकडले वऱ्हाडी या नात्याने योग्य प्रकारे नटले-सजलेले. (२) हे वऱ्हाड वराच्या योग्यतेचे नाही या म्हणण्यात व्यंग्य आहे की

या वऱ्हाडाला योग्य असा हा वर नाही. असे म्हणून पुरुष न हसताच पण मनात खूप हसून हळूच एकमेकास चिमटे घेत आहेत! सुंदर नाट्य!

सूचना - वर्णनानुक्रमाने वऱ्हाडी चालले आहेत. सर्वांच्या पुढे देवांगना आहेत. महाराष्ट्रात विवाहादी मिरवणुकीत अशीच पद्धती आहे. गुजराथेत व उत्तर हिंदुस्थानांत स्त्रिया मागे असतात. स्त्रियांच्या मागे विष्णू व त्यांचे पार्षद, मग ब्रह्मदेव व इंद्रादी देव क्रमाने चालले आहेत; पण शिवाचे गण सर्व देवसमाजात मिळून मिसळून चालले आहेत, मागल्या चौपाईतील देवसमाजातील कुरकुर विष्णूंच्या कानात शिरली असावी म्हणून ते म्हणतात -

हिं. बिष्नु कहा अस बिहसि तब बोलि सकल दिसिराज ॥
बिलग बिलग होइ चलहु सब निज निज सहित समाज ॥९२॥

म. विष्णु हसुनि वदले असे बोलावुनि दिग्राज ॥
अलग अलग व्हा चला सब निज निज सहित समाज ॥९२॥

अर्थ - तेव्हा विष्णूंनी सर्व दिक्पालांना बोलावले व हसून सांगितले की सर्वांनी आपापल्या समाजासह वेगळे वेगळे होऊन चालावे. ॥ दो.९२ ॥

टीका:- (१) पुरुषातील हास्यरसाला अद्याप वाचा फुटली नव्हती, ती विष्णूंनी फोडली. येथील हास्य विनोदात्मक व्यंग्य आहे हे पुढील चौपाईवरून दिसेल. ही आज्ञा देण्यात शंकरांची थट्टा करणे हा मुख्य हेतू आहे. वराचा वेष थट्टा करण्यासारखाच आहे; पण वराच्या चित्राला उठावदारपणा आणण्यास वराच्याच वर्गातील शिवगण त्यांच्या आजूबाजूस नाहीत. त्यांचा व शिवांचा मेळावा एकत्र व्हावा व त्या विचित्र चित्राकडे पाहून सर्वांनी पोटभर हसावे हा एक हेतू आहे. व्याह्यांच्या गावात गेल्यावर चांगली मजा उडावी हाही हेतू आहेच. शंकरांना व शिवगणांना सांगण्याने हास्य विनोद झाला नसता म्हणून असे उलटे सांगितले.

(२) दुसरा हेतू हा की वराच्या घरच्या मंडळीस व नातेवाईकास वाटत असते की, आपण घोड्याच्या अगदी जवळ नवरेमुलाशी बोलत चालावे; यात ममत्व हा एक हेतू असतोच पण जावईबोवांच्या बरोबरीचे म्हणून सहज ओळखले जाऊन त्यांच्या बरोबरीने आदरसत्कार व्हावा हा मुख्य हेतू असतो. शिवगणांची इच्छा अशीच असणार! बिचाऱ्यांनी नवरदेवास शृंगारले, तेव्हां ते भुजंग हातात धरण्यास व चिताभस्माला हात लावण्यास इंद्रादी देव नाही पुढे आले; आणि आता मात्र हे देव जावईबोवांच्या आजूबाजूनी का? शिवगणांची इच्छा स्वाभाविक आहे. त्यांच्या मनासारखे व्हावे हा आंतरिक हेतू पण इंद्रादिकांस अपमान केल्यासारखे वाटू नये म्हणून विष्णूंनी काढली युक्ती! कृपाच्या कृपा, विनोदच्या विनोद व कोणासच वाईट न वाटता हशा मात्र पिकेल. दिक्पालात इंद्र मुख्य आहेत. विष्णू आणखी सांगतात :-

हिं. वर अनुहारि बरात न भाई । हँसी करैहहु पर पुर जाई ॥१॥
बिष्नु बचन सुनि सुर मुसुकाने । निज निज सेन सहित बिलगाने ॥२॥
मनहीं मन महेसु मुसुकाहीं । हरि के बिंग्य बचन नहिं जाहीं ॥३॥

म. वर अनुसारी वऱ्हाड हे ना । परपुरिं जाउनि होइ हसे ना! ॥१॥
विष्णु-वचे सुर हसुनि निराळे । निज निज सेने सहित निघाले ॥२॥
सस्मित होति महेश मनोमन । व्यंग्य भाषणा हरिच्या खंड न ॥३॥

अर्थ :- (विष्णु म्हणाले की हे पाहा) हे वऱ्हाड नि ही वरघोड्याची मिरवणूक वराला योग्य अशी नाही; (अशाने) दुसऱ्यांच्या नगरात जाऊन हसे होईल ना! ॥ १ ॥ विष्णुवचनाने (वचन ऐकून) देव हसले व आपापल्या सेनेसहित वेगवेगळे निघाले. (बिलगाने-विलग झाले) ॥ २ ॥ (हे ऐकून) महेश मनातल्या मनात हसून (मनात म्हणतात की) हरीच्या व्यंग्य भाषणाला खंड पडत नाही! ॥ ३ ॥

टीका. -चौ.१- (१) वर-अनुसारी वऱ्हाड हे ना 'वर अनुसार वऱ्हाड नसे परि' अशी जी कुजबुज देवात चालली होती तिला विष्णूंनी वाचा फोडली. भाव हा की या वऱ्हाडाला योग्य असा हा वर नाही. (२) परपुरि जाउनि होइ हसे ना - बाह्यार्थ हा की अशाने वराचे हसे होईल, गूढार्थ हा की अशाने काही तेथे वराचे हसे होणार नाही, तुमचे आमचे मात्र हसे करून घ्याल; कारण की संगतीवरून माणसाची किंमत केली जाते. (क) इन्द्राच्या जवळपास कोणी मुखहीन, कोणी लंगडा, कोणी बिनडोळ्याचा असे दिसले म्हणजे इन्द्राचे हसे होणारच; व असेच बाकीच्या देवांचे! (ख) व्यवहारात प्रत्यक्ष असेच घडते. कनकरत्नांनी मढवलेल्या व तदनुसार वस्त्रादी नेसलेल्या विहिणीच्या बाजूस; फटकूर नेसलेली कनकरत्नांचा विटाळ जिच्या देहास झाला नाही अशी तिची बहीण असली तरी तिला दासी म्हणून सांगण्यास सुद्धा लाज वाटते व शक्यतो युक्तीप्रयुक्तीने तिला दूर सारते. तिने जवळ राहणे अपमान कमीपणा वाटतो व मग तिचा चांगला उघड उघड अपमानही केला जातो. म्हणून श्रीमंत नातेवाईकाकडे मंगल कार्यांत भिकारी नातेवाईकांनी न जाणे शहाणपणाचे व उभयांच्या समाधानास कारण ठरते.

चौ.२-३; (१) विष्णुवचनातील मर्म देवांना समजले. ज्या हेतूने हा विनोद केला होता तो चांगलाच सफल झाला. सर्वदेव-दिक्पाल एकदम हसले व झाले निरनिराळे. (२) शंकरांना हा विनोद कळला नाही असे नाही, पण ते पडले महेश! मनावर व इंद्रियावर पक्का ताबा, बाहेरून अगदी गंभीर! पण मनातल्या मनात हसू आले मात्र आणि स्वगत भाषण करतात की हरीचा विनोदी स्वभाव काही गेला नाही; त्याला खळ नाही पडला! (क) दुसरा भाव हा की हरीचे वचन जरी विनोदी असले तरी ते खंडित होता नये, त्याप्रमाणे केलेच पाहिजे. (ख) विष्णूचे न म्हणता 'हरि'चे म्हणण्यात भाव हा की महेश सर्व जग राममय पाहतात. 'शिवे राममायें शिर नमिले । जिने सती मुखि मृषा वदविले॥ हरिइच्छा भावी बलवान

अति' (१।५६।५-६) यात शंकरांनी रामासच हरी म्हटले आहे. तोच येथे वापरला व सुचविले की ही रामाचीच इच्छा आहे असे शिव समजले; यांत प्रभूचा काहीतरी सद्धेतू असणारच! (ग) शंकरांच्या या निर्विकार मुद्रेने देवांच्या हसण्याचा उपहास सहज प्रगट होतो! ज्याची थट्टा करावयाची तो मर्मज्ञ असून निर्विकार राहिला की थट्टा करणारे खजिल होतात! महेश आता काय करतात पाहा :-

हिं. अति प्रिय वचन सुनत प्रिय केरे । भृंगिहि प्रेरि सकल गन टेरे ॥४॥
सिव अनुसासन सुनि सब आए । प्रभु पद जलज सीस तिन्ह नाए ॥५॥
नाना बाहन नाना वेषा । बिहसे सिव समाज निज देखा ॥६॥

म. प्रियवच कानी प्रिय अति पडले । भृंगी प्रेरूनि गणां बाहले ॥४॥
शिव-शासन परिसुनि गण जमले । प्रभुपदपद्मिं तिहीं शिर नमले ॥५॥
नाना वाहन वेषां नाना । शिव हसले बघुनी स्वगणांनां ॥६॥

अर्थ - आपल्या प्रियाचे अति प्रियवचन ऐकून शिवांनी भृंगीला पाठवून सगळ्या गणांना बोलावले (बाहले-टेरे). ॥ ४ ॥ शिवांची आज्ञा ऐकून सगळे गण जमले (आले) व त्यांनी आपल्या प्रभूच्या चरणकमलांना नमस्कार केला. ॥ ५ ॥ विविध वाहने व विविध प्रकारचे वेष (रूप) असलेल्या आपल्या गणास पाहून शिवांना सुद्धा हसू लोटले. ॥ ६ ॥

टीका.-चौ.४-५ (१) भृंगी हे नन्दीचेही नाव आहे. त्यावर शिव बसलेले आहेत, म्हणून त्याच नावाचा हा दुसरा कोणी गणप्रमुख असावा. नन्दीला प्रेरणा देऊन म्हणजे जोराने हाकलून, चालवून स्वतः सगळ्यांना मोठ्याने ओरडून बोलावले असा अर्थ निघू शकेल, पण तो परिस्थिती विरुद्ध ठरेल. लक्षावधी गणांत एकाच नावाचे अनेक असू शकतील. (मॅट्रिकच्या परीक्षेत संपूर्ण नाव अगदी सारखे असलेले पुष्कळ दिसतील). (२) शासन परिसुनि जमले - आज्ञापालन- तत्पर आहेत हे दाखविले. पुढे येणाऱ्या वर्णनावरून येणाऱ्या शंकेचे निर्मूलन आधीच करून ठेवले. स्वच्छंदी वेडे पीर दिसत असले तरी शाहणे आहेत हे सुचविले.

चौ.६-(१) शिव हसले - खूप मोठ्याने, विष्णू इत्यादी सर्व देवांना ऐकू जाईल असे हसले व सुचविले की आता स्वतःच्या प्रभावळीत नवरदेव अधिक चांगला शोभतो, खुलतो की नाही? आता हसे होण्याचे कारण उरले नाही ना! आता शिवसमाजाचे वर्णन ऐका:-

हिं. कोउ मुखहीन बिपुल मुख काहू । बिनु कर पद कोउ बहु पद बाहू ॥७॥
बिपुल नयन कोउ नयन बिहीना । रिष्ट पुष्ट कोउ अति तन खीना ॥८॥

छं. तन खीन अति कोउ पीन पावन कोउ अपावन गति धरे ।
भूषन कराल कपाल कर सब सद्य सोनित तन भरें ॥

खर स्वान सुअर सुकाल मुख गन बेष अगनित को गनैं ।
बहुजिनस प्रेत पिसाच जोगि जमात बरनत नहिं बनै ।।छं.।।

हिं.सो. नाचहिं गावहिं गीत परम तरंगी भूत सब ।।
देखत अति बिपरीत बोलहि बचन बिचित्र बिधि ।।९३।।

म. कुणि मुखहीन कुणा बहु आनन । पद बहु बाहु कुणा कर पाय न ।।७।।
कुणा चक्षु बहु कुणा नसेही । थष्ट पुष्ट कुणि अति कृश-देही ।।८।।

म.छं. कृश-देहि अति कुणि पीन पावन कुणि अपावन गति धरी ।
भूषण कराल कपाल करिं, सब सब -शोणित तनुवरी ।।
खर कुकर-शुकर-शृगाल मुख गण वेष ही अगणित तसे ।
बहु जाति भूत पिशाच जोगि जमात वर्णन करूं कसे ।।

म.सो. नाचति गाती गीत परम तरंगी भूत-गण ।।
दिसती अति विपरीत किति विचित्र वदती वचन ।।९३ ।।

अर्थ :- त्या शिवगणांत कोणाला तोंडच नाही तर कोणास पुष्कळ तोंडे; कोणास हात नाहीत पाय नाहीत, तर कोणास कितीतरी हात व पाय, आहेत. ।। ७ ।। कोणास पुष्कळ डोळे आहेत तर कोणास मुळी डोळाच नाही; कोणी चांगले गलेलठ्ठ तर कोणी नुसते अस्थिपंजर (वाळलेले) आहेत. ।। ८ ।। कोणी अगदी कृश तर कोणी खूप लठ्ठ; कोणी पावन गती (दशा) धारण केली आहे तर कोणी अतिअपावन (किळसवाणी) स्थिती; अंगावर घोरभूषणे घातली आहेत, हातांत नरकपाल आहे, अंग ताज्या रक्ताने भरले आहे, कोणाला गाढवाचे मुख, कोणाला कुत्र्याचे, कोणाला डुकराचे तर कोणाला कोल्ह्याचे तोंड आहे. हे गण व त्यांचे वेष सुद्धा अगणित आहेत; त्यातही भूतपिशाचांच्या कितीतरी जाती आहेत; योगी शंकरांच्या या समाजाचे (जमात- समुदाय) वर्णन कसे करता येणार! ।। छं. ।। हे परम लहरी (रंगेल, तरंगी) भूतगण गाताहेत, नाचताहेत; अतिओंगळ-विचित्र दिसत आहेत व नाना प्रकारे विचित्र बोलत आहेत. ।। सो. ।।

ल.ठे.- शिवाच्या वर्णनात हातात नरकपाल वर्णिलेले नाही हे नीट पाहून ठेवावे. नरकपाल या शिवगणांच्या हातात आहे. तसेच या शिवसमाजात, शिवाच्या विवाहास जाताना एकही स्त्री नाही; योगिणी, चामुंडा, वगैरे कोणी सुद्धा नाहीत हे नीट तपासून लक्षात ठेवावे; कारण त्याचा उपयोग पुढे होईल.

टीका - (१) देवांमध्ये ब्रह्मदेव चार तोंडांचे, अग्निदेव दोन तोंडाचे आहेतच. जावईबोवांनी पंचतुंड रूप घेतले नाही हे नशीब! (क) देवात बिन तोंडाचे मात्र कोणी नाहीत. तोंड नसता

देह जगणे व जगविणे काही सोपे नाही. याने शिवगणांची अलौकिक दिव्य शक्ती दाखविली. (२) ब्रह्मदेवाला आठ, अग्नीला चार व इंद्राला हजार डोळे आहेतच; तसे यांच्यातही आहेत पण आश्चर्य हे की एकसुद्धा डोळा नसुन (डोळे फुटलेले, आंधळे नव्हेत) इतरांच्या गतीने आकाशमार्गाने जात आहेत हे ही फार मोठे आश्चर्यच, महाचमत्कारच! (३) देवात सुद्धा तीन पाय असणारे अग्निदेव आहेत. पण मुळीच पाय नसून काही शिवगण इतरांच्या गतीने आनंदाने जात आहेत हे ही अति अलौकिक! फार मोठा चमत्कार! (क) देवांमध्ये कोणी गलेलठ्ठ व अगदी किडकिडित नसतील असे थोडेच! पण त्यांना लोकलाज, भीती आहे. म्हणून त्यांनी वस्त्रालंकारांनी आपला कमीपणा झाकून टाकला आहे! शिवगण शिवासारखेच निःस्पृह, प्रारब्धाने जे जसे असेल त्यात समाधान; लपवालपव करून मोठेपणा चांगुलपणा मिळविण्यात काय अर्थ अशी त्यांची भावना आहे. आपल्या इष्टदेवाला आवडले म्हणजे झाले, जगाची पर्वा नाही, अशी त्यांची वृत्ती. (४) कृशता व लठ्ठपणा हा भेद प्रामुख्याने दिसला म्हणून त्याची द्विरुक्ती केली; पण लठ्ठ असून इतरांच्या बरोबरीने धावणे नाचणे इत्यादी सर्व करतात हे अलौकिकत्व. (५) पावन गति = पावन दशा, रुद्राक्ष, त्रिपुंड्र, चांगली स्वच्छ, शुभ्र वस्त्रे, टाळ, मृदंग, वीणा, इत्यादी साधुवेषांत असणारे. (६) कराल भूषणे = नरमुंडाच्या माळा, आतड्यांचे हार, सर्प, इत्यादी. (७) कपाल-डोक्याची कवटी, त्या कवट्या रक्ताने भरलेल्या असून, त्यांतून अंगावर रक्त सांडत आहे व ते ताजे म्हणजे अगदी लाल भडकं आहे. (सद्य शोणित-ताजे रक्त). हे एवढे ताजे रक्त आले कोठून व ताजे राहिले कसे याचा विचार केला म्हणजे यांत सुद्धां शिवगणांचा दिव्य प्रभाव दिसतो उघड्या पात्रातले रक्त ५।१० मिनिटांत काळे पडू लागते. (८) देवांत सुद्धा घोड्याचे तोंड व माणसाचा देह; व माणसाचे तोंड व घोड्याचा देह असलेले किंनर आहेतच! त्यांच्यात सुद्धा काळेकभिन्न व रेड्यावर बसलेले यमराज आहेत; मेंढावाहन व तीन पाय असलेले अग्निदेव आहेत. मगर वाहन असलेले वरुण, व प्रेत वाहन असलेले निर्ऋति आहेतच! ही काय सौंदर्याची व पावित्र्याची लक्षणे? पण वाईट दृष्टीने पाहण्याचे ठरविले की चांगले सुद्धा वाईट दिसते व चांगल्या दृष्टीने पाहिले तर वाईट सुद्धा चांगले ठरते, दिसते। 'आपला तो बाब्या व दुसऱ्याचा तो कार्टा' अशी आहे साधारण लोकांची दृष्टी, तीच देवांची! (९) जोगी-जमात. जोग्यांचे मंडळ, योग्यांचा समाज येथील 'जोगिजमात, शब्द खुणेचे आहेत. वराचे दोष सांगताना 'जोगी जटिल' असे नारदांनी शंकरांविषयी म्हटले आहे, म्हणून जोगि-जमात-योगी शिवाचा समाज; विष्णूंनी 'निज निज सहित समाज अलग व्हा' असे सांगितले; त्याप्रमाणे योगीश्वर शिवांचा हा समाज वेगळा झाला आहे हे सुचविले. पुढे या समाजालाच 'शिवसमाज' असे स्पष्ट म्हटले आहे. 'शिवसमाज जै बघूं लागती । सकल वाहने बुजून पळती' (९५।५) व 'जाणुनि शंभुसमाज' (दो.९५) असा उपसंहार केला आहे. हा सर्व विचित्र शिवसमाज योग्यांचा आहे हे सुचविले. बालोन्मत्तपिशाचवेषां पैकी येथे पिशाच वेषांतील योगीसमाजाचे नुसते दृश्य दाखविले. योगाच्या अलौकिक सिद्धींची प्रतीतीपण दाखविली आहे.

सूचना - शिवाच्या घरच्या वऱ्हाडात एक सुद्धा स्त्री नाही. शिव जसे अकाम तसे त्यांचे सेवकगण सुद्धा अकाम. म्हणूनच आपल्या प्रभूच्या लग्नासाठी निघाले असता यांच्यात शृंगाररसाचा बिंदू सुद्धा नाही!

सोरठा- (१) देवसमाजात अप्सरांचे गाणे चालले आहे; पण ते देवांना प्रसन्न ठेवण्यासाठी, विशिष्ट नियमांचे पालन करून चालले आहे. शिवसमाजात नुसते गायन नसून नृत्यही आहे. हे गायक नर्तक स्वामितंत्र असून स्वतंत्र आहेत. आत्मानंदात, शिवभक्तिप्रेमरसमग्न होऊन त्या तरंगातलहरीत जे ज्या वेळेस जसे म्हणावेसे वाटेल व नाचावेसे वाटेल तसे म्हणत, बोलत नाचत आहेत. (२) दिसती अतिविपरीत - भाव हा की ते खरोखर विपरीत नाहीत; विपरीत दिसताहेत इतकेच. तिकडे स्वार्थ परमार्थात लपविला आहे व इकडे परमार्थ अपवित्रेत लपविला आहे. असा फरक असल्याने हे बिचारे विपरीत दिसतात. देवांनी तांब्यावर सोन्याचा मुलामा दिला आहे व यांनी सोन्यावर मुद्दाम तांब्याचा मुलामा दिला आहे! (३) अति विचित्र वदती वचन - सगळ्याच गोष्टी विचित्र आहेत; मग भाषण, बोलणे अतिविचित्र असले तर नवल नाही. काय बोलतात, भाषा कोणती हे त्यांचे त्यांस ठाऊक.

वि.सूचना :- शिवयोगीराजांच्या या विचित्र जमातीत नवरसांच्या दृष्टीने काय विचित्रता आहे व शिवाशी किती साम्य आहे ते पाहू या :-

१ शृंगार - याचा टिपूससुद्धा नाही. २ वीर - उत्साहरुपी स्थायीभावाशिवाय वीररसाचे कोणतेच लक्षण नाही. वीररस नसल्यासारखाच आहे. ३ डोळे हात पाय नसलेले आहेत हा करुणरसाचा उद्दीपन विभाव आहे. ४ अद्भुत - अतिविचित्र बोलणे, अतिविपरीत दिसणे, मुख नसून जगणे, पाय नसून जाणे इत्यादी भरपूर आहे. ५ हास्य - हा तर अगदी प्रगट व भरपूर आहे. पाहून शिवसुद्धा हसले भरपूर. ६ भयानक - हा सुद्धा थोडा थोडका नाही, उदाहरणे नकोत परिणाम पुढे दिसेलच. ७ बीभत्स ताजे रक्त, कपाल करि इत्यादी पुष्कळ आहे। ८ क्रोध नाही कोणी शत्रू नाही म्हणून रौद्र रस शून्य ९ शान्त - 'पावन गतिवाल्यात आहे.' १० - नाचणे, गाणे शिवाची आज्ञा मानणे, नमस्कार करणे या रूपांत भक्तिरस आहे. (क) सार हे की शिवाच्या ठिकाणी शृंगार व रौद्र नाहीत तसे यांच्यात नाहीत. लंकाकाण्डात युद्ध वर्णनात योगिनी, चामुंडा इत्यादी स्त्रिया आहेत व त्यांच्यात रौद्ररस आहे, येथे नाहीत हा केवळ शिवप्रभाव आहे, यातील हास्य भयानक व बीभत्सरसांच्या उद्दीपन विभावांचा अनुभव परपुरीत गेल्यावर तेथील लोकांना चांगलाच येणार आहे. येथे फक्त त्या त्या रसांचे उद्दीपन विभावच आहेत, अनुभाव व संचारीभाव फक्त शान्त व भक्तिरसाचे आहेत. शिवसमाज वेगळा होताच देवांना काय वाटले पाहा :-

हिं. जस दूलहु तसि बनी बराता । कौतुक बिबिध होहिं मग जाता ।।१।।
इहाँ हिमाचल रचेउ बिताना । अति बिचित्र नहिं जाइ बखाना ।।२।।
सैल सकल जहँलगि जगमाहीं । लघु बिसाल नहिं बरनि सिराहीं ।।३।।
बन सागर सब नदी तलावा । हिमगिरि सबकहुँ नेवत पठावा ।।४।।

म. जसा वर तसे वऱ्हाड आतां । कौतुक विविध होति पथिं जातां ॥१॥
इथे हिमाचल रचिति विताना । अति विचित्र ये वर्णाया ना ॥२॥
शैल सकल जगिं जितके असती । लघु विशाल करवे ना गणती ॥३॥
वन सागर सब नद्या सरानां । धाडिति हिमगिरि निमंत्रणानां ॥४॥

अर्थ - आता (मात्र) जसा वर तसं वऱ्हाड झालं ! जाता जाता वाटेत नाना प्रकारचे कौतुक होऊ लागले; (थट्टा विनोद करीत चालले). ॥ १ ॥ इकडे हिमाचलांनी असा विचित्र मंडप घातला की त्याचे वर्णन करता येणे अशक्य आहे. ॥ २ ॥ जगात जितके म्हणून लहान मोठे अगणित पर्वत आहेत त्यांना ॥ ३ ॥ व वने सागर, नद्या, व तलाव या सर्वांस हिमगिरींनी निमंत्रणे पाठविली. ॥ ४ ॥

टीका :- चौ.१-(१) ही चौपाई विष्णुवचन समजणेच पूर्व संदर्भाला धरून आहे. 'वर अनुसारी वऱ्हाड हे ना' असे विष्णू म्हणाले होते. ते आता म्हणतात की आता मात्र जसा वर आहे अगदी तस्सं त्यांच वऱ्हाड झालं, आता वराचे व वऱ्हाडाचे हसे होईल का सांगा पाहू. हे ऐकून देव खूप हसले असतील. म्हणाले असतील की अगदी लायक झाले; चित्र काढून ठेवले पाहिजे, आता व्याह्यांना सहज कळेल की हे आपले जावई व हे त्यांचे इष्ट मित्र कुटुंबी !

(२) कौतुक विविध होति - वरील प्रमाणे नानाप्रकारे थट्टा विनोद देव करीत आहेत. इकडे त्यांच्या पाठीशी असलेल्या मुख्य वऱ्हाडातील तरंगी भूतगण आरडाओरडा, व नृत्य व गायन, ज्याला ताल ना सुर, करीत आहेत. (क) येथे शिववऱ्हाड वर्णन संपले. पुढील चौपाईपासून याज्ञवल्क्य कथा सांगत आहेत.

चौ.२- (१) इथे - वक्ते, कवी आपल्या भावनेने हिमाचलकडे, वऱ्हाड निघताच, गेले आहेत, हे याने दाखविले. कवी तेथे जाऊन पाहतात तो अनुपम, अवर्णनीय असा लग्नमंडप गिरिराजांच्या राजवाड्यापुढे घातलेला दिसला. (क) अतिविचित्र म्हणण्यात भाव हा की पुढे जे नगरीचे वर्णन आहे त्यापेक्षा हा लग्नमंडप अत्यंत सुंदर आहे. लग्नमंडपाचे सविस्तर वर्णन सीताविवाह वर्णनात (१;२८७-२८९) आहे. एका गोष्टीचे सविस्तर वर्णन ग्रंथात कुठेतरी योग्यस्थळी करून इतर ठिकाणी ते संक्षिप्त किंवा अतिसंक्षिप्त करणे ही तुलसीदासांची काव्यशैली आहे. पण त्या संक्षिप्त वर्णनात सुद्धा असे काही खुणेचे शब्द असतात की त्यामुळे तरतमभाव सहज प्रगट होतो. 'घाला मंडप विचित्र सजुनी' (२८७ । ६) असा तेथील उपक्रम आहे व 'वर्णु न येइ विचित्र विताना' (१ । २८९ । ३) असा उपसंहार आहे, सीतालग्नमंडप वर्णनाचा, पार्वती विवाहमंडप अतिविचित्र आहे व सीता विवाह मंडप विचित्र आहे. ते वर्णन पाहा व मग कल्पना करा की हा मंडप किती सुंदर असेल! तो कमी सुंदर कां? कारण त्याचे कारागीर माणसे व याचे कारागीर देव. आतां विचार करावा की ही सायधगिरी किती अलौकिक आहे! देव ते देव, मानव ते मानव! एका अती शब्दाने देवमानव भेद व मर्यादा यांचे रक्षण केले. मंडप घातल्यानंतर पुढल्या कार्यास प्रारंभ झाला.

चौ.३-४; (१) पर्वत हे हिमगिरिराजांचे ज्ञातिबांधव म्हणून त्यांच्याकडे प्रथम निमंत्रणे गेली. जगातील सर्व पर्वतांना बोलावले, त्यांची नावे सांगून संपणार नाहीत. (२) पर्वतांचे आश्रित वने, नद्या व तलाव यांनाही लगेच आमंत्रणे पाठविली. राजाला सर्वच प्रजा सारखी म्हणून येथे कोणाचेच नाव सांगितले नाही. आता मुलीकडले वऱ्हाडी जमतील व मग वरदेवांची स्वारी येईल.

हिं. कामरूप सुंदर तनु धारी । सहित समाज सहित बर-नारी ॥५॥
गए सकल तुहिनाचल गेहा । गावहिं मंगल सहित सनेहा ॥६॥
प्रथमहिं गिरि बहु गृह सँवराए । जथा जोग तहँ तहँ सब छाए ॥७॥
पुरसोभा अवलोकि सुहाई । लागइ लघु बिरंचि - निपुनाई ॥८॥

म. कामरूप सुंदर-तनु-धारी । सहित समाज सहित वरनारी ॥५॥
सकल तुहिनगिरि गेहा जाती । स्नेहे मंगल गीते गाती ॥६॥
प्रथमचि गिरि बहु गृहं शृंगारी । तिथे उतरले यथाधिकारी ॥७॥
बघतां पुरशोभा अनुपमता । विरंचिची लघु गमे निपुणता ॥८॥

अर्थ - शैलादिक सर्व मंडळी आपापल्या इच्छेप्रमाणे सुंदर शरीर धारण करून सहकुटुंब (नारी) सहपरिवार (निघून) तुहिनाचलाच्या (हिमाचलाच्या) घरी गेले; व (त्यांच्या सुंदर स्त्रिया) स्नेहाने मंगल गीते गाऊ लागल्या ॥ ५-६ ॥ गिरिराजाने आधीच पुष्कळ घरे शृंगारून तयार करून ठेविली होती, तेथे जे ते आपापल्या अधिकारा (योग्यते) प्रमाणे उतरले. ॥ ७ ॥ त्या नगरीची अनुपम शोभा पाहिल्यावर ब्रह्मदेवाची निर्माण-निपुणता त्यांना तुच्छ वाटली ॥ ८ ॥

टीका.चौ.५- (१) 'कामरूप - इच्छेप्रमाणे रूप धारण करण्याची शक्ती असणारे. देवयोनीतील बहुतेकांना ही शक्ती सहज-जन्मतःच असते. पक्षी लहान असो मोठा असो तो पक्षी या नावाला योग्य झाला की त्याला जशी आकाशगमनसिध्दी सहज असते तशीच देवांना ही कामरूप शक्ती असते. शूर्पणखा, रावण इत्यादी पुष्कळ राक्षसांना ते सामर्थ्य होते; कारण राक्षस सुद्धा देवयोनीच आहे.

(२) सुंदर-तनुधारी - ज्यांना कामरूप धारण करण्याची शक्ती नाही व जन्मजात रूपात बदल करता येत नाही असे जे मानव ते सुद्धा लग्नासाठी जाताना सुंदर बनून जाण्याचा आटोकाट प्रयत्न करतात! बायका तर विचारूच नका. दागिने भाड्याने आणतील, नकली घालतील व जितकी सौंदर्यप्रसाधने मिळविता येण्यासारखी असतील तेवढी मिळवितील; नाहीतर हट्ट धरून बसतील किंवा जाणारच नाहीत. मग हे सर्व लोक इच्छेप्रमाणे रूप घेता येत असता कसर का करतील! ज्यांच्या येथील लग्नात जावयाचे त्यांच्या योग्यतेला शोभणारे असतात तेवढ्यांचाच मान राखला जातो. अधिक श्रीमंत असतात त्यास विशेष सन्मान

मिळतो पण जे धनकनकरहित, निकृष्ट असतात त्यांचा अपमान होतो. म्हणून अशांनी न जाणे चांगले असले तरी त्यामुळेही विरोध सुरू होतो; म्हणून अपमान गिळण्याची तयारी करूनच जावे लागते. सतीचे बापाच्याच घरचे उदाहरण ताजेच आहे. असा प्रसंग येऊ नये म्हणून या सर्व लहान थोर वऱ्हाड्यांनी आपापल्या योग्यतेला शोभेल व अपमान होणार नाही अशी रूपे व तदनुसार वस्त्रालंकारादिक धारण केली.

चौ.६- (१) तुहिनगिरि - तुहिनाचल तुहिन-हिम; तथापि धात्वर्थांत थोडा फरक आहे. तुहिन = आकाशांतून धुक्यासारखे पडणारे बर्फ, तुषार; तोहति, तुहिर, दुहिर् अर्दने. क्लेश देणारे, पीडा करणारे = तुहिन. हिमालयातील मार्गशीर्षाचा महिना असल्यामुळे थंडीचा कडाका फार असणार हे जाणून त्यासाठी जरूर त्या तयारीने गेले. लग्नाला जाणारांनी कशा रीतीने, कशी तयारी करून जावे याचे अल्प दिग्दर्शन येथे केले. (२) मंगलगीते म्हणणे हे स्त्रियांचेच कार्य असल्याने कोण गातात हे अध्याहृत ठेवले. ही संक्षेप करण्याची दक्षता आहे. इतरत्र स्पष्ट वर्णन केले आहे.

चौ.७-(१) 'गिरि बहु गृह सँवराए' - यांत बहु हे विशेषण गृह शब्दाच्या पूर्वी व सँवाराए हे क्रियापद बहुवचनी असून टीकाकार म्हणतात की राजवाड्यातच सर्वांचा समावेश झाला! याचेच नाव बेसावधपणा! सार हे आहे की पाहुणे प्रथम राजाकडे आले; तेथे त्यांच्या स्त्रिया मंगल गीते म्हणण्यात गुंतल्या; व नंतर सर्वांचा योग्य आदर सत्कार केल्यावर त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे त्यांना उतरण्यास घरे दिली.

चौ.८-(१) विरंचिची लघु गमे निपुणता - विशेष रचना करणारा तो विरंची; त्याच्या ठिकाणी सुद्धा अशी पूरशोभा निर्माण करण्याचे कौशल्य नाही हे दाखविले. जगदंबा अवतीर्ण झाली असल्याने येथे असे घडले. (क) जिथे अवर्णनीय रचना सौंदर्य दाखवावयाचे असेल तेथे बहुधा विरंची वा विधी यांचा संबंध जोडला आहे. १।१००।३; १।२३०।६; २।२१४।-; १।३१५।५, व ७।२७ छंद यांत पाहावे. (ख) यापुढे पूरशोभेचे सविस्तर वर्णन करतील. त्या वर्णनानंतर लगेच वरासह वऱ्हाडी येतील. म्हणजे हे पूरशोभा वर्णन दोघांच्यामधे घातले आहे ते एवढ्याचसाठी की मुलाकडल्या वऱ्हाड्यांना सुद्धा पूरशोभा पाहून या वऱ्हाड्यासारखेच वाटले हे सहज जाणता यावे,

हिं.छं. लघु लाग बिधि की निपुनता अवलोकि पुर सोभा सही।
बन बाग कूप तड़ाग सरिता सुभग सब सक को कही॥
मंगल बिपुल तोरन पताका केतु गृह गृह सोहहीं।
बनिता पुरुष सुंदर चतुर छबि देखि मुनि मन मोहहीं॥१॥

हिं.दो. जगदंबा जहँ अवतरी सो पुरु बरनि कि जाइ॥
रिद्धि सिद्धि संपत्ति सुख नित नूतन अधिकाइ॥९४॥

म.छं. लघु भासली विधि-निपुणता निरखून पुरशोभा खरी ।
वन बाग सरिता कूप सर सब सुभग वर्णि किं कुणि तरी ।।
मंगल विपुल तोरण पताका ध्वज घरोघरिं शोभती ।
नर नारि सुंदर चतुर छबि बघुनी मुनी मनिं मोहती ।।१।।

म.दो. जगदंबा जिथं अवतरे कोण वर्णि पुर तेंहि ।।
ऋद्धि सिद्धि संपत्ति सुख नित्य अधीक नवेंहि ।।९४।।

अर्थ - त्या पुराची शोभा अवलोकन करून विधीची रचना कुशलता खरोखर तुच्छ वाटली. वने, बागा, नदी, विहिरी, तलाव आदी सर्वच सुंदर! त्यांचे वर्णन करील तरी कोण? (कोणासही करता येणार नाही.) नाना प्रकारची मंगल रचना, तोरणे, पताका व ध्वजा घरोघरी शोभत आहेत; आणि पुरुष व स्त्रिया चतुर व इतक्या सुंदर आहेत की त्यांचे रूप पाहिल्याबरोबर मुनींचे मन (सुद्धा) मोहित होते (होईल). ॥ छंद ॥ जगदंबाच जेथे अवतरली आहे त्या नगराचे वर्णन कोण करू शकेल? (कोणासही करता येणार नाही); (कारण) त्या नगराची समृद्धी संपत्ती सुख यांची नित्य नवीन अधिकाधिक वृद्धी होत आहे (कारण) सर्व ऋद्धिसिद्धी तेथे आहेत.

टीका:- छंद - (१) द्विरुक्ती सांगते की अशी भावना पाहणारांच्या हृदयात पुनःपुन्हां नाचू लागली. (२) मंगल विपुल - मंगल कलश, हळद, कुंकू, दुर्वा, फुले इत्यादी मंगल वस्तूंची रचना विपुल आहे. (३) मुनिमन मोहती. यात अतिशयोक्ती अलंकार आहे. भाव हा की मुनींचे मन सुद्धा मोहित होईल मग इतरांचे होईल यात नवल काय?

दोहाः- तुलना करून पाहावी (१) 'लक्ष्मि वसे ज्या नगरि कृत-कपट नारि-वर-वेष त्या पुरिची शोभा वदत गिरा संकुचित शेष' (१ । २८९ ।) जनकपुरी शोभा-वर्णनाचा उपसंहार या दोह्यात आहे. (२) शोभा दशरथ भवनिंची कवि कुणि वर्णि कि पार ॥ जिथे सकल-सुर- शीर्षमणि रामे धृत अवतार' (१ । २९७) हा दशरथ-भवन शोभा - वर्णनाचा उपसंहार आहे.

ल.ठे.- हिमाचलाकडील प्रत्येक गोष्ट अवर्णनीय आहे, अलौकिक आहे. सध्या चार गोष्टींचे अवर्णनीयत्व दिसले; - मंडप, पुरशोभा, वनबागादी आणि नरनारी - यानंतर पुष्कळ गोष्टी अवर्णनीय दिसतील. दो.१०३ च्या टीकेत एकत्र संकलन केले आहे. आता वराला सामोरे जाण्याच्या तयारीस लागले पाहिजे :-

हिं. नगर निकट बरात सुनि आई । पुर खरभरु शोभा अधिकाई ।।१।।
करि बनाव सजि बाहन नाना । चले लेन सादर अगवाना ।।२।।
हियँ हरषे सुर सेन निहारी । हरिहि देखि अति भए सुखारी ।।३।।
शिव समाज जब देखन लागे । बिडरि चले बाहन सब भागे ।।४।।

म. नगर निकट ये वऱ्हाड, कळले । पुरिं खळबळ सौंदर्य वाढले ।।१।।
कृत सुवेष बहु वाहन सजती । स्वागति सादर अणण्या जाती ।।२।।
हर्षति हरिं सुर-सेना बघुनी । सुखी होति अति हरिस निरखुनी ।।३।।
शिव-समाज जैं बघूं लागती । सकल वाहनें बुजून पळती ।।४।।

अर्थ - वऱ्हाडी नगराच्या जवळ आले असे कळताच नगरात विशेष खळबळ (गडबड) सुरू झाली व सौंदर्य वाढले. ॥ १ ॥ स्वागती (सामोरे जाऊन स्वागत करून घेऊन येणारी मंडळी) उत्तम वेष करून व आपापली वाहने सजवून वऱ्हाडास आदराने घेऊन येण्यासाठी गेले ॥ २ ॥ देवांच्या समाजाला पाहून त्यास हर्ष झाला विष्णूला (हरीस) पाहून सर्व अतिसुखी झाले. ॥ ३ ॥ (पण) शिव समाजाकडे पाहू लागले तोच सगळी वाहने बुजली (घाबरली) व अस्ताव्यस्त पळत सुटली ॥ ४ ॥

टीका - चौ.१- (१) वऱ्हाडी नगराजवळ आले असे त्या दिशेला वाजणाऱ्या वाद्यांच्या आवाजाने कळले असेल, किंवा मुद्दाम ठेवलेल्या दूतांनी येऊन सांगितले असेल. (२) वऱ्हाड आलं! आला वरघोडा! असे एकमेकास सांगणे, पुढील तयारीची धांदल व धावाधाव, निरोपानिरोपी, हाका मारणे, वगैरे गडबड लग्नात उडायचीच; लग्न घाई कसली मग! (३) येथे उडालेली गडबड आनंदाची, शृंगाररसजनित असून खळबळ (खर भरू) हा शब्द वापरला. इतर ठिकाणी तो शोकभयादी अनिष्ट विकारांनी उडालेल्या गडबडीस वापरला आहे. (क) होणार हे विधि काय, रक्षक कोण खळबळ जगभरी (१ । ८४ । छंद - भयाने); (ख) खळबळ नगरीं चिंता बहु तंव दु:सह दाहहृदीं, गत उत्सव'(२ । ४९ । २, शोक, चिंतेने) (ग) 'गिरिलोल सागर खळबळे' (५ । ३५ । छं.भय, दु:ख) (घ) ऐकति दशमुख युद्धा येतो। कपिदळिं खळबळ फार उडे तों' (६ । १०० । १०) ही युद्धासाठी क्रोधावेशाने उडालेली गडबड आहे. (ङ) खळबळ बघुनि विकल पुरनारी । शिव्या देति भूपानां भारी' (१ । २६८ । १) मूढ राजांनी युद्धाची तयारी क्रोधाने चालविली वगैरे, ही खळबळ आहे. मानसात एवढीच उदाहरणे आहेत! येथे वक्त्याच्या हृदयात सुद्धा विनोद भरला आहे; भाव हा की आता आनंदाने धांदल उडाली आहे, पण लवकरच भयाने गाळण, खळबळ, पळापळ होईल!

चौ.२- (१) वाहने - हत्ती, घोडे, उंट, तट्टू वगैरे उत्तम प्रकारांनी शृंगारली. या वेळी हत्ती वगैरे कसे शृंगारतात हे पूर्वी संस्थानात पाहण्यास सापडे, पण आता महाराष्ट्रात, स्वराज्यात सुद्धा, दिसणे दुर्मिळ झाले!

चौ.३-४; (१) या दोन चौपायांवरून स्पष्ट दिसते की इंद्रादी देव त्यांच्या सर्व परिवारासह आहेत; त्यांच्या मागे विष्णू व नंतर शिवसमाज आहे. (क) ज्यावेळी एकत्र होते तेव्हा शिव विष्णु, ब्रह्मा व इतर देव असा क्रम होता; पण मध्यंतरीच्या वेगळ होण्यात व वाटेने कौतुक करताना, विष्णूंनी खुणेने युक्तीने सुचवून हा बदल केला, ब्रह्मा, विष्णु, महेश असा क्रम बनविला. असे करण्यात जो हेतु होता तोच आता साधत आहे, देवांच्या दर्शनापासून विष्णूंच्या दर्शनापर्यंत क्रमश: सौंदर्यादिक व त्यांचा परिणाम हर्ष सुखादी पाहणारांच्या

ठिकाणी वाळत गेला व जावईबोवा यांच्यापेक्षा सुंदर व सुखद असतील अशी अपेक्षा उत्पन्न झाली; पण वाळण्याच्या ऐवजी अत्यंत सौंदर्य पाहिल्यावर लगेच अत्यंत भयानक, बीभत्स वस्तू पाहावी लागली; व विरोधी वैषम्याने भयानक, बीभत्सता इत्यादींचा एकदम अतितीव्र परिणाम झाला. देधांतील किंनरादी कुरुपांस शिवसमाजाच्या मागे ठेवले असतील.

(२) शिवगणांचे ते भयानक बीभत्स रूप व शंकरांच्या अंगावरील सर्प पाहिल्याबरोबर भयभीत होऊन हत्ती, घोडे, उंट इत्यादी वाहने उधळणारच, त्या वाहनांवर बसलेल्या स्वागत मंडळाच्या आनंदाची कल्पना वाचकांस कशी येणार? अशा मिरवणुकीत या पशूंना उधळताना ज्यांनी पाहिले असतील त्यांनाच यथार्थ कल्पना करता येईल. अजून नवरेमुलगा नगराच्या सीमेत आला नाही तोच हा शुभ शकून! त्या वेळची त्यांच्या मनांतील व नगरातील खळबळ ते जन्मभर विसरणार नाहीत.

(३) शिवसमाज - ही पण व्यंग्योक्ती आहे, ते स्वागती म्हणाले असतील की शिवसमाज! शिवसमाज! कसला आला आहे शिवसमाज! अशिव समाजाला म्हणे शिवसमाज! नाव मोठं नि लक्षण खोटं! त्यांना काय माहीत की 'अशिव वेष शिवधाम कृपालू' शिव आहेत. शिवसमाजातील भयानक रसाच्या उद्दीपन विभावांचा परिणाम प्रथम पशूंवर झाला. शिवांचे नावच पशुपती! सगळी नावं उलटी, पशूंचे रक्षण करणारे म्हणती, त्यांना पशु पाहताच पळती ॥ येथे इतरांना हास्य-रसाची मेजवानी सुरू झाली. मुलांच्या भयानक-रसाच्या अनुभावात श्रोत्यांना आता हास्यरसाची परिपूर्णता व आकंठ तृप्ती होईल. सर्व लोक पळाले नाहीत :-

हिं. धरि धीरजु तहँ रहे सयाने । बालक सब लै जीव पराने ॥५॥
गएँ भवन पूछहिं पितु माता । कहहिं बचन भय कंपित गाता ॥६॥
कहिअ काह कहि जाइ न बाता । जम कर धार किधौं बरिआता ॥७॥
बरु बौराह बसह असवारा । ब्याल कपाल बिभूषन छारा ॥८॥

म. धीर धरुनि परि सुजाण राहति । बाल जीव घेउनि सब धावति ॥५॥
जातां भवनिं वडील विचारति । वदति, भये तनु थरथर कापति ॥६॥
काय सांगु की जाइ न वदले । धाड यमाची वऱ्हाड कुठले ॥७॥
वर वेडा बसला बैलावर । व्याल कपाल राख भूषण वर ॥८॥

अर्थ - जे समजुतदार व वयाने मोठे होते ते कसातरी धीर धरून तेथे राहिले; (बाकी) बाल होते ते तर जीव मुठीत घेऊन धुम् पळत सुटले. ॥ ५ ॥ घरी गेल्यावर त्यांना वडिलांनी (आई-बाप इत्यादी) विचारले तेव्हा बालके बोलली पण त्यांचे अंग भयाने थरथर कापत होते. ॥ ६ ॥ काय सांगावं! काही सांगवतच नाही; (काही गोष्टच बोलू नका) यमाची धाड आली न काय! वऱ्हाड कुठलं नि वर कुठला! ॥ ७ ॥ नवरा मुलगा तर काय वेडा पीर!

बैलावर स्वार झाला आहे; मोठमोठे साप, डोक्याच्या कवट्या व भस्म हे अलंकार आहेत नवरे- मुलाचे. ॥८॥

टीका :- चौ.५- (१) सुजाण रहति - त्यांची सुद्धा घाबरगुंडी उडालीच, पण राहिले. त्यांनी विचार केला की लग्नाला आलेले आहेत व शंकर आहेत; कोणी रागावलेले दिसत नाहीत, तेव्हा आपल्याला काही हे खाणार नाहीत. स्तोत्रादिकात यांचा वेष असाच वर्णन केलेला नाही का? असा सुविचार सुचलेले वयाने मोठे असलेले तेवढेच राहिले, बाकी सर्व पळाले. (२) बाल-बालक; अज्ञानी. मोठे असून विवेक नसलेले सुद्धा पळालेच; पण जरा सावकाश इतकेच. मोठ्यांची जिथे ही दशा तिथे बालकांची दुर्दशा काय सांगावी! त्यांना पळता भुई थोडी झाली. महाकाव्यात युद्धाशिवाय इतर रीतींनी वर्णन करावयाचे नसते नाहीतर हृदयक्रिया बंद पडून इतकी मुले मेली म्हणून 'संध्याकाळ' वर्तमानपत्रात जाहीर झाले असते.

चौ.६-(१) पोरांनी कस तरी घर गाठलं, तेव्हां जीवात जीव आला. ह्यांना धापा टाकीत आलेली पाहून घरातील वडील माणसे विचारणार हे स्वाभाविक आहे. येथे स्वभावोक्ती अलंकार आहे. अरे काय झालं, कशाला घाबरलात इतके, बोलत का नाही; इतके लवकर कसे आलात इत्यादी प्रश्नमालिका विचारली जाणे अगदी स्वाभाविक आहे. पण त्यांना बोलवले तर पाहिजे; कोणाचीच चूक नाही. पोरांना घाबरलेली पाहून चिंतातुर झालेले आईबाप असेच विचारतात. त्या दृश्याविषयी कवीच जिथे म्हणतात की 'बहु जाति भूत पिशाच जोगि जमात वर्णन करूं कसे?'(९३।छं.) तिथे मुले काय बोलणार! परंतु हिमालयासारख्या पर्वतात राहणारी म्हणून पुढील उत्तर तरी देतात :-

चौ.७-८; (१) वराच्या मस्तकावरील मौर हे वराला ओळखण्याचे चिन्ह असते. जावईबोवा कोणते हे जाणण्याची इच्छा सर्वानाच असते मुलांनी केलेल्या वराच्या वर्णनात 'कपाल' हे वऱ्हाड्यांचे भूषण घुसडले गेले. 'भूषण कराल कपाल करिं (९३छंद) हे भयाने विस्कळित झालेल्या मनोवृत्तीचे चित्र येथे दाखविले. (२) वर वेडा म्हणण्याचे कारण हेच की बैलावर बसलेला आहे, कोणता शाहणा वर बैलावर बसून लग्नाला येईल? म्हणून मुलांचा तर्क व्यवहारशुद्ध आहे. शिवाय अंगाला राख फासून लग्नाला आलेला वर! हे ही कारण आहेच. फाल्गुन असता तर पोर म्हणाली असती की अगदी शिमग्यातील सोंग आहे नवरेमुलगा! हे त्यांच्या मनावर ज्याचा जास्त पगडा बसला ते पुन्हा उत्साहाने सांगतात :-

हिं.छं. तन छार ब्याल कपाल भूषित नगन जटिल भयंकरा ।
सँग भूत प्रेत पिशाच जोगिनि बिकट मुख रजनीचरा ॥
जो जिअत रहिहि बरात देखत पुन्य बड तेहि कर सही ।
देखिहि सो उमा बिबाह घरघर बात असि लरिकन्ह कही ॥१॥

हिं. समुझि महेस समाज सब जननि जनक मुसुकाहिं ॥
बाल बुझाए बिबिध बिधि निडर होहु डर नाहिं ॥९५॥

म.छं. वर भस्म नाग कपाल भूषित नग्न जटिल भयंकर ।
सप्रेत भूत पिशाच जोगिणि विकट मुख रजनीचर ॥
जो जीत राहि वऱ्हाड पाहुनि पुण्य त्याचे अति खरे ।
तो पाहि पार्वति लग्न वदती घर-घरीं पोरे भरें ॥१॥

दो. जाणुनि शंभु समाज हा हसे माय-बापांस ॥
बहुपरिं समजाविति मुलां भ्या ना ठाव भयास ॥९५॥

अर्थ - वराच्या अंगाला भस्म फासलं आहे, आणि नाग (साप) व कपाल हे त्याचे अलंकार आहेत; नागडा, मोठमोठ्या जटा असलेला व अगदी भयंकर आहे वर! बरोबरचे वऱ्हाडी तर भुते, प्रेते, पिशाचे, जोगिणी व अक्राळ विक्राळ तोंडांचे राक्षस आहेत, (म्हणून म्हणतो की तो वर नि ते वऱ्हाड पाहिल्यावर जो जिवंत राहील त्याचं पुण्य खरोखरच अतिशय असलं पाहिजे व तोच पार्वतीचा लग्न सोहळा पाहील! अशा गोष्टी मुले मोठ्या भराने घरोघरी सांगू लागली. ॥ छंद ॥ हा शंभु-समाज आहे असे जाणून आईबापांना हसू आले व त्यांनी नाना प्रकारांनी मुलांची समजूत घालून सांगितले की तुम्ही मुळीच भिऊ नका; भिण्याचे कारण नाही. ॥ दो.९५ ॥

टीका :-छंद :- (१) कपाल - टीकाकार याचा अर्थ मुंडमाला करतात; पण लक्षणा करण्याचे कारण नाही. भयार्त झालेल्यांची ही स्वभावोक्ती आहे. 'आर्त कधी न विचारे वदतो' 'आर्ताचे मनिं विवेक नसतो' ही मोठ्या माणसांची स्थिती असते, मग वऱ्हाड्यांच्या हातात असलेले कपाल डोक्याची कवटी-कर्पर (खर्पर) त्यांनी वराच्या वर्णनात आणली यात नवल नाही. (क) शिवसमाजात एकसुद्धा स्त्री नाही हे मागे टीकेत स्पष्ट बजावून दाखविले आहे. मुळीच स्त्रिया नसताही त्या मुलांनी योगिणीचे वर्णन वऱ्हाडात केले; हाही भयविव्हळ झालेल्या बुद्धीचा भ्रम आहे. भयग्रस्त माणसाला खांबसुद्धा भूत वाटते! नसलेल्या गोष्टी सुद्धा भयभीत झाल्यावर दिसू लागतात. घाबरलेली मुले बोलू लागली की लहानसा विंचू वीतभर लांब होता म्हणून सांगतील - जोगिणींच्या गोष्टी पोरांनी ऐकलेल्या असतात, त्यामुळे, मिश्रण होण्यास वेळ लागला नाही. ('वाजे पाउल आपले । म्हणे मागे कोण आले!)' अशी मोठ्यांची सुद्धा दशा होते! भयाने बुद्धिभ्रम कसा होतो हे दाखविले.

(२) जो जीत राहि..... खरे. भाव हा की आम्ही जिवंत आलो हेच भाग्य! मागे कोणी राहिले असतील तर ते जिवंत येतीलसे वाटत नाही. खराच फार मोठा पुण्यवान कोणी एकादा आला जिवंत तर येईल. भुते पिशाचे राक्षस माणसांना खातात हे मुलानी ऐकलेले असते त्यांना, शिवगणात राक्षस नसून राक्षस दिसले. भुते पिशाचे असलेलीच दिसली.

मुलांच्या म्हणण्यातील सार हे की पार्वतीचं लग्न ज्यांना बघायचं असेल त्यांनी बघावं; हे वऱ्हाड गावातून परत गेल्याचे ऐकेपर्यंत आम्ही घराच्या बाहेरच जाणार नाही व तुम्हाला जाऊन देणार नाही.

दोहा- (१) आईबापांनी ओळखले की यांनी शंभु समाज पाहिला व त्यामुळे पोरे घाबरली. ज्यांच्या नामस्मरणाने सुद्धा शं-भवति कल्याण होते त्या शंभूपासून भीती कसलीच नाही; पण बोलून चालून पोरच त्यांना काय कळणार! इत्यादी विचार केला व हसले. शंकर शेवटी याच रूपाने लग्नासाठीही आले हे जाणून हसले व आता मेना वगैरे बायकांची गाळण उडणार व काहीतरी मजा होणार हे जाणूनही हसू आले.

(२) बहुपरिं समजाविति मुलां - मुलांच्या वयोमानाप्रमाणे व समजूतदारपणा असेल तशी समजूत घालावी लागते. अरे त्यांनी तुम्हाला घाबरविण्यासाठीच शिमग्यातल्या सोंगासारखी सोंगं आणली आहेत; आणि तुम्ही सोंगांनाच घाबरलात? बाळांनो ते महादेव आहेत आपण त्यांची पूजा नाही का करीत! महिम्नातला श्लोक आठवतो का? तेच ते महादेव, शंकर ते सर्वांचं कल्याण करतात, कोणाला सुद्धा मारीत नाहीत खात नाहीत. तुम्ही भित्रेच म्हणून घाबरलात आणखी एका प्रकाराने सांगितले असेल की आपल्या इकडल्या विहिणींची व व्याह्यांची गंमत करण्यासाठी त्यांनी मुद्दामच अशी रूपं घेतली आहेत; पाहाल तुम्ही आता कशी गंमत बायकांची होते ती! अगदी भिऊ नका! देवांचं दर्शन फार दुर्लभ असून सहज झालं हे तुमचं मोठं भाग्य! इत्यादी (अध्याय ११ संपला)

(क) मुले पळून घरी गेली म्हणून त्यांची ही दशा समजली; पण जे वाहनांवर बसून आले होते त्यांना त्या वाहनांनी कोठे नेले व त्यांचे काय झाले हे कळणे अशक्य आहे. पायी आलेल्यातले जे पळून गेले ते घरी गेले नाहीत. जे जागेवर धीर धरून राहिले ते काय करतात ते आता पाहू :-

अध्याय १२ वा

हिं. लै अगवान बरातहि आए । दिए सबहि जनबास सुहाए ।।१।।
मैनाँ सुभ आरती सवारी । संग सुमंगल गावहिं नारी ।।२।।
कंचन थार सोह बर पानी । परिछन चली हरहि हरषानी ।।३।।

म. स्वागति वऱ्हाड घेउन आले । जानोसे त्यां रुचिर अर्पिले ।।१।।
सज्ज करी शुभ आरति मयना । गाती मंगल गीतें ललना ।।२।।
कनक - पात्र करिं चारु भासते ।। हर्षि हरा ओवाळुं चालते ।।३।।

अर्थ - स्वागत करणारी मंडळी वऱ्हाडास घेऊन आली, व त्या सर्वांना (निरनिराळे) सुंदर जानोसे (उतरण्यास) दिले गेले. ।। १ ।। मैनेने स्वतः मंगलार्तीची तयारी केली व स्त्रिया तिच्याबरोबर मंगल गीते गाऊ लागल्या ।। २ ।। मैनेच्या हातांत कनकाचे ताट (आरतीचे)

आहे व ती (सर्व स्त्रियांसह) हराला ओवाळण्यासाठी हर्षाने चालू लागली (निघाली) ॥ ३ ॥

टीका. :- चौ.१ -(१) स्वागती -सामोरे जाऊन स्वागत करून आणण्यासाठी जाणारी वा गेलेली मंडळी (=अगवान). या अर्थाचा एक शब्द मराठीत नाही; त्यामुळे स्वागती हा नवीन शब्द बनवावा लागला. स्वागत कसे केले, कोणाचे केले; कोणत्या भाषेत केले हे एक वऱ्हाड्यांना माहीत की स्वागतींना माहीत; कवींना सुद्धा ते कळू दिले नाही, मग टीकाकारास कसे कळणार! (२) सुहाए = सुशोभित असलेले, हे बहुवचन आहे; व अचवून देतां पान जिथ जनवास ज्याचा जाइ तो' (९९छं.) यावरून ठरले की निरनिराळे जानोसे दिले होते.

चौ.२-३- (१) मैनेने स्वतः तयारी केली. याने तिचे जावयावरील उत्कट प्रेम दिसते. ही आरती एकट्या सासूनेच करावयाची असते, इतर बायका बरोबर असतात, (२) ही आरती ओवाळताना लागणारी मंगल द्रव्ये सोन्याच्या तबकात भरून ते ताट तिनेच आपल्या हातात घेतले आहे; दासदासी पुष्कळ असल्या तरी प्रेमादराची रीतच अशी आहे! (३) 'हर्षि हरा ओवाळु चालते' कुठं जाण्यास निघाली हा प्रश्न आहे. शंकर जानोशाच्या घरी गेल्याचे वर्णन या आरतीच्या वर्णनानंतर आहे; म्हणून ठरते की मुलीच्या मंडपाच्या द्वाराशी हे ओवाळण्याचे कार्य व्हावयाचे होते. इतर वऱ्हाड्यांना जानोशांच्या घरी पोचवून मग स्वागती नवरदेवांस वधूमंडपद्वाराशी घेऊन आले असे ठरते. उत्तर हिंदुस्थानात प्रचलित पद्धती अशीच आहे; हे मा.पी. टीकेवरून दिसते. हा माणसातील विवाह नसून देवसमाजातला आहे, त्यामुळेही लौकिक चालीरीतीत बदल असणारच. सार हे की अंतःपुरातून राजवाड्यापुढील लग्नमंडपाकडे चालली मैना. (क) हर्षि = हर्षाने; हर शब्दात कवींचा व मैनेचा भाव अगदी भिन्न आहेत. आपल्या प्रियतम कन्येच्या सर्व क्लेशांचे हरण करणाऱ्या महेशांचे दर्शन वगैरे लाभ होणार म्हणून मेनेला हर्ष. कवी म्हणतात की निघालीस खरी हर्षाने हरास ओवाळण्यास पण या हर्षाचे हरण नुसत्या दर्शनानेच हर करतील तेव्हा कळेल! शिवाची प्राप्ती निर्भय झाल्याशिवाय होत नाही. दैवी संपत्तीत अभयास पहिले स्थान दिलेले आहे 'अभयं सत्वसंशुद्धि' हे अभय-निर्भयता-प्राप्त झाल्याशिवाय क्लेश हरण होत नाही. मग आराधना हरीची करा वा हराची करा.

हिं. बिकट बेष रुद्रहि जब देखा । अबलन्ह उर भय भयउ बिसेषा ॥४॥
भागि भवन पैठीं अति त्रासा । गए महेसु जहाँ जनवासा ॥५॥
मैना हृदयँ भयउ दुखु भारी । लीन्ही बोलि गिरीशकुमारी ॥६॥

म. पाहुनि रुद्रा कराल वेषीं । अबला उरिं भयभीत विशेषीं ॥४॥
घुसल्या सभय घरामधिं धावत । गेले महेश जानोशाप्रत ॥५॥
मैना चित्तीं दुःखी भारी । बोलाविली गिरिशकुमारी ॥६॥

अर्थ - जेव्हा कराल वेषातील रुद्र दिसले तेव्हा त्या सर्व अबलांच्या उरात भयाने विशेष

धडकीच भरली. ॥ ४ ॥ त्या भयभीत होऊन धावत पळत घरात घुसल्या (कशातरी, तेव्हा आरती ओवाळणे झाले असे समजून) महेश जानोशाच्या ठिकाणी गेले. ॥ ५ ॥ मैना मनात फारच दु:खी झाली व तिने गिरीशकुमारीला बोलावून घेतली. ॥ ६ ॥

टीका.चौ.४- (१) हर असून, सर्व पाप तापदैन्यांचे हरण करणारे असून वाटले की ते रुद्र = रडविणारे आहेत, त्यातही वेष भेसूर, कराल; आणि त्यातही या सर्व अबला आणि त्यातही राजघराण्यातील अती कोमल, मग विशेष घाबरल्या तर नवल काय? 'भित्रा नारी स्वभाव साचे' 'मंगलांत भय मन अति काचे' हे रावणवचन पुन्हा यथार्थ ठरले. संसाराने होणाऱ्या रोगाला पळवून लावणारे - त्याला रडविणारे-ते रुद्र; असे असून अज्ञानी माणसांना त्यांच्यापासून दूर दूर पळून जावेसे वाटते! अशी आमची सर्वांचीच दशा नाही का? या वस्तुस्थितीचे निदर्शन येथे या स्त्रियांच्या निमित्ताने केले. पुरुष सुद्धा पळून जाऊन लपले तेथे अबलांची अशी दशा झाली यात काही विशेष नाही. 'दुराधर्ष दुर्गम रुद्राला । बघुन मदन भगवंता भ्याला.' (८६ । ४) स्त्रिया, अबला ही कामादेवाचीच विविध रूपे; त्या विशेष भ्याल्या.

चौ.५- (१) घुसल्या (पैठी) अस्ताव्यस्त, वेगाने व त्वरेने पळत जिथे दार दिसेल त्यात घुसल्या. माघ किंवा मेघदूत लेखक असते तर म्हणाले असते की त्यांचे अलंकार गळून पडले; डोक्यातील फुलांच्या वेण्यातील फुले गळली, शेले शालजोडया वाटेत पडल्या, दरवरून घाम सुटला, बोबडी वळली व याच्याही पलीकडले वर्णन केले असते; पण तु.दासांचे वर्णन संयमित व भावगंभीर !

(२) प्रथम हर होते, मग रुद्र झाले, पण स्वत: पाहिले तो महेशच आहेत. ओवाळणे आरती इत्यादी नाहीच घडले, पण जावयाला पाठ दाखवून पळाल्या, केवढा हा अपमान ! कोणी सहन केला असता ! बडबडत गेला असता की मी असा आहे हे माहीत असून लग्न ठरविले व हा जाणून बुजून बायकांकडून अपमान करविला ! पण हे महेश असल्याने यांनी विचार केला की वाघाचे चित्र पाहणे व अरण्यात विहार करीत असलेला वाघ समोर येऊन उभा राहणे यात जेवढे अंतर तेवढेच अंतर कानांनी जाणणे, पुस्तकात वाचणे व प्रत्यक्ष समोर उघडया डोळ्यांनी मला पाहणे यात आहे. असते. त्या तर अबलाच, त्यांचा काय दोष! जीवन्मुक्तभक्त म्हणविणारांची सुध्दा अशीच गाळण उडते !

(३) ल.ठे. (१) प्रथम वेदशिरा मुनींनी उमेचे सर्व मर्म सांगितले होते व त्यापूर्वी मैना स्वताच तपाचा उपदेश करण्यास गेली होती. (२) नंतर सप्तर्षींनी येऊन सर्व सत्य सांगून पर्वतास पाठवून पार्वतीला आणली त्या वेळी पार्वतीमहिमा व शिवमहिमा कळला होता. (३) पुन्हा येऊन सर्व सत्य सांगून लग्न ठरवून सप्तर्षी लग्नपत्रिका घेऊन गेले होते; असे असता अशी दशा का व्हावी ? अर्जुनाचे उदाहरण पाहावे म्हणजे झाले. (४) श्रवण करून, विचाराने करण्याचे ठरविणे व प्रत्यक्ष कृती करणे यात मानवी मनात कशी अद्भुत स्थित्यंतरे घडतात हे येथे मोठ्या खुबीने दाखविले आहे. मानसशास्त्राच्या अभ्यासकांना तुलसीरामायणात (मानसात) विविध छटांची विविध उदाहरणे जितकी मिळतील तितकी

इतर कोणत्याही महाकाव्यात वा नाटकात मिळणार नाहीत ! अति प्रेम, ममता इत्यादी असतात तेथे मागील महामहा मार्मिक मनोरम सिध्दान्त विसरून प्रत्यक्ष दर्शनाने विकारवश होऊन भ्याड बनण्यास मनाला वेळ लागत नाही. याचेच नाव 'मम माया दुरत्यया' येथे ममताजनित भयाचा प्रताप दाखविला तर नारद मोहात कामाचा व कामजनित क्रोधाचा प्रताप पुढे दाखविला आहे.

(४) एक प्रश्न - येथे असा एक प्रश्न अविवेकाने व व्यवहारशून्यतेमुळे विचारला जातो की शंकरांना वाटेल ते रूप घेता येत असता त्यांनी हा विलक्षण भयानक वेष करून एवढा सर्व गोंधळ का उडविला ? समाधान - लग्न ठरविताना सत्य वस्तुस्थिती सांगणे भागच असते. त्या प्रमाणे शंकरांचे रूपशीलादिकांविषयी सर्व सांगूनसवरुन झाल्यावर तिथीनिश्चय केला गेला. असे असता नवरे मुलगा रूपांतर, वेषांतर करून गेला तर लग्न होऊ शकते व सुखासमाधानाने होते असे प्रश्नकर्त्यास वाटते का ? असे जर घडले असते तर युध्दाचीच पाळी आली असती; शंकरांवर तोतया, दांभिक, फसव्या, उपटसुंभ, इत्यादी आरोप केले गेले असते, व नंतर खरे रूप प्रगट केल्यावर सुध्दा विवाह होणे अशक्य झाले असते. नारदांवर व सप्तर्षींवर असत्यवादी वगैरे शिक्के मारले गेले असते. समजूत घालण्याचा मार्गही राहिला नसता. याने शंकरांचे काहीच बिघडले नसते; पण पार्वती अविवाहित राहिली असती. नारदांनी व सप्तर्षींनी नित्याच्या सत्यस्थितीचेच वर्णन करणे शक्य व योग्य होते व तसेच त्यांनी केले होते. या सर्व गोष्टी सरळ स्वाभाविक व्यावहारिक पध्दतीने यथायोग्य घडल्या तरी हे घोटाळे झालेच; मुद्दाम रूपांतर वेषांतर केले असते तर काय घडले असते याचा नीट विचार करावा.

चौ.६-(१) येथे मैनेची दशा वर्णन करतात. येथून पुढे केलेले मैनेचे वर्णन प्रेमळ कन्याजननीचे यथार्थ स्वभावचित्र आहे. कोणतीही, कोणत्याही जातीची, गरीब वा श्रीमंत पण सुशील जननी असेल ती असा प्रसंग आल्यास असेच बोलेल व असेच करील. कोणाची चूक शोधूनच काढावयाची असेल तर गिरिराजाने काही वेळ आधी मैनेला सर्व गोष्टींची पुन्हा एकदा जागृती द्यावयास हवी होती असे फार तर म्हणता येईल. इतर स्त्रियांसारखीच मैना भयभीत तर झालीच, पण तो आवेश क्षणिक असतो; त्यामुळे आपली मुलगी व तिला हा नवरा ! या दोन परस्पर विरोधी चित्रांनी, तिच्या चित्तात चिंता व शोक यांचे साम्राज्य पसरण्यास प्रारंभ केला; त्या दुःखाच्या दडपणाने ती व्याकुळ झाली; व पोरगी तर भ्याली नाही ना ? असे वाटून घेतली बोलावून तिला.

(२) गिरीशकुमारी - भाव हा की 'गिरि जड सहज म्हणति जगिं लोक'(७१।५), असे लोक म्हणतील तेव्हा म्हणोत; पण सुता स्नेहातिरेकाने तिलाच वाटू लागले की पुरुषाचे हृदय आधीच कठोर, त्यात गिरी अधिक कठोर व हे तर गिरीश ! (क) महाराजे हट्टी असतातच; अपकीर्ती होईल, भांडणे होतील; रक्तपाताची वेळ येईल इत्यादी भीतीने शहाणपणाने या पोरीला त्या जोगड्याच्या धुनीत लोटण्यास हे कमी करणार नाहीत इत्यादी विचार ती करू लागली. (ख) दुसरे हे सुचविले या शब्दाने की पार्वती गिरीशकुमारी आहे. तिचा निश्चयाचा

गिरीश जरा सुध्दा चलित होणार नाही; ती अगदी हिमालयाप्रमाणे गंभीर व शांत राहील. आता मैना पुढे काय करते पाहू :-

हिं. अधिक सनेह गोद बैठारी । स्याम सरोज नयन भरे बारी ।।७।।
जेहि बिधि तुम्हहि रूपु अस दीन्हा । तेहिं जड बरु बाउर कस कीन्हा ।।८।।

म. अंकी बसवी स्नेहें भारी । श्याम -सरोज - नयनिं ये वारी ।।७।।
या रूपा तुज विधि देई जो । कां जड वर बावळा सृजी तो ।।८।।

अर्थ - अत्यंत स्नेहाने मुलीला मांडीवर घेतली तोच तिचे (मेनेचे) कृष्णकमळासारखे नेत्र पाण्याने भरले. ॥ ७ ॥ (व म्हणाली) ज्या विधीने तुला हे असलं रूप दिलं त्या जडानेच असा जड व बावळा वर निर्माण केला तरी कशाला ! व का केला? ॥ ८ ॥

टीका :- चौ.- (१) मैनेचे हे सगळे चरित्र व पुढील पार्वतीचे उत्तर फार सुंदर नाट्य आहे. सिनेमात तर मुंगीला शिरण्यास जागा राहणार नाही. अशा शोचनीय प्रसंगी स्नेहाला पूर येत असतो; खऱ्या प्रेमालाच दुःखद प्रसंगी भरती येते. मांडीवर बसवून तिच्या दिव्य, परमसुंदर कोमल मुखाकडे मैनेने पाहिले तोच ते रुद्र भयानक बावळ्या मूर्ख जावयाचे चित्र तिच्या समोर उभे राहिले तेव्हा तिच्या मनाची काय स्थिती झाली हे इतर मातांना सुध्दा कळणे शक्य नाहीं. (क) मांडीवर घेतल्यानंतर तिला बोलवेनासे झाले. तिचे हृदय शोकरसात विरघळले व तो रस डोळ्यांतून बाहेर पडू लागला तेव्हा बोलण्याची शक्ती आली. हृदयात बसलेला बांध नेत्रांनी फोडला तेव्हा वाणी अडखळत. थबकत बाहेर पडू लागली.

चौ.८-(१) 'या रूपा ! तुज, विधि देई, जो । कां जड वर, बावळा, सृजी तो !' असे हे शब्द तुटक तुटक मेनाच्या मानसिक भूमिकेत प्रवेश करून उच्चारावे. या रूपा! रूपा! असे दोनदा उच्चारावे म्हणजे यातील नाट्य प्रत्यक्ष होईल. (क) अशा वेळी पहिला तडाका ब्रह्मदेवाला नाहीतर दैवालाच बसायचा. कोणाला दोष न देता हृदयावरील विकारभार हलका करण्याचे हेच एक चांगले साधन आहे. मानसात इतरत्र हे अधिक स्पष्ट दिसते. २।४९।१; २।११९।१- दो११९; २।२०१ छंद, २।१६१।१; २।२०६।८ इत्यादी वचने पाहावी. हे तात्कालिक समाधानाचे सुलभ साधन आहे इतकेच. हा सिध्दान्त नाही, सिध्दान्त पार्वतीच आईला सांगणार आहे.

(२) जड वर बावळा सृजी तो - तोच ब्रह्मदेव ना ! त्याला तुझ्यासाठी तुझ्यासारखाच वरं निर्माण करायला काय झालं होतं ! पण ज्या अर्थी असला मूर्ख, बावळट वर निर्माण केला त्या अर्थी तो ब्रह्मदेव, विधी स्वतःच मंदबुध्दी, मूर्ख असला पाहिजे. चांगल्याला चांगल्याची जोड नि वाइटाला वाइटाची देणं हा शहाणपणा आहे. शालजोडीला घोंगडीचं ठिगळ वा घोंगडीला शालजोडीचं ठिगळ देईल तो मूर्खच म्हटला पाहिजे. भगवान विष्णूच तुला योग्य पती शोभले असते, काय झालं होतं तो तुझा पती असं लिहून ठेवायला ? इत्यादी भाव तिच्या चित्तात आहेत तेच आता छंदात स्पष्ट दिसतील :-

हिं.छं. कस कीन्ह बरु बौराह बिधि जेहिं तुम्हहि सुंदरता दई ।
जो फलु चहिअ सुरतरुहि सो बरबस बबूरहिं लागई ।।
तुम्ह सहित गिरि तें गिरौं पावक जरौं जलनिधि महुँ परौं ।
घरु जाउ अपजसु होउ जग जीवत बिबाह न हौं करौं ।।१।।

दो. भई सकल अबला बिकल दुखित देखि गिरि-नारि ।।
करि बिलाप रोदति बदति सुता सनेहु सँभारि ।।९६।।

म.छं. कां बावळा वर निर्मि विधि जो तुजसि सौंदर्यास दे ।
सुरतरुसि फळ जें उचित जबरीं बाभळीला येइ तें ।।
गिरिवरुनि तुजसह पावकीं वा मी पडेन किं सागरीं ।
घर बुडो अपयश होउं जगिं जगतां विवाह न मी करीं ।।१।।

दो. विकल सकल अबला बघुनि गिरिनारी दुःखास ।।
रडे वदे विलपतां अति स्मरुनि सुता-स्नेहास ।।९६।।

अर्थ - ज्या विधीने तुला सौंदर्य दिले त्यानेच बावळट वर कशाला व का निर्माण केला? जे फळ कल्पवृक्षाला लागणे योग्य ते जबरीने बाभळीला लागत आहे. (छे छे ते काही नाही), मी तुझ्यासुध्दा पर्वताच्या कड्यावरून पडेन (उडी घेईन) किंवा पावकांत पडेन नाहीतर सागरात पडेन तुझ्यासह; घर बुडालं (उध्वस्त झालं) अपकीर्ती झाली जगात तरी हरकत नाही, पण माझ्या जीवात जीव आहे तोपर्यंत मी हा विवाह (करून देणार नाही) करणार नाही ॥ छंद ॥ गिरिनारीला झालेले दुःख पाहून सगळ्या अबला व्याकुळ झाल्या, (तो) मुलीचा स्नेह आठवून आठवून, अती विलाप करीत, रडत रडत मेना म्हणाली की ॥ दो.९६ ॥

टीका :- छंद- (१) नक्षत्रासारखी सुंदर नि कमळाहून कोमल ही माझी मुलगी आणि तो वेडपट बावळट जोगडा वर अशी सांगड घालू पाहणारा ब्रह्मदेवच वेडा असला पाहिजे, नाही तर असं करण्याला कारण काय ? हेच विचार मेनेच्या मनात वारंवार घोळत आहेत हे या चरणात मागील चौपाईची पुनरुक्ती करून सुचविले. (२) सुरतरु = देवतरु - कल्पवृक्ष, याची नुसती छाया सुध्दा सर्व शोकाचे निवारण करते. मागितले की जे पाहिजे ते वाटेल त्याला देतो. (२।२६७।८ व २६७ पहा.) अशालाच सुंदर स्वादु, मधुर मनोहर, रसाळ फळ लागले तर सोने व सुगंध असं चांगलं शोभेल. असलं फळ बाभळीला लागेल अशी मुद्दाम, हट्टाने, जबरीने खटपट करणे म्हणजे मूर्खपणाच ! त्याला ना छाया ना सुगंध ना फळ ! काट्यांनी भरलेला व शेंगा येतात त्या सुध्दा तुरट ! अशाला सुंदर फळ कसं शोभणार ! काटे बोचून बोचून ते फळ कुजून नाहीतर किडूनच जायचं ! येथे सुरतुरु = विष्णू, बाभळ = (शंकर) रुद्र, व फळ = उमा हा मेनेचा अंतरीचा भाव आहे. (३)

गिरिवरुनि तुजसह ..... सागरी गिरिशकुमारी शब्दातील मेनेच्या मनातील भाव पूर्वी दाखविलेले लक्षात घ्यावे म्हणजे या म्हणण्यातील हेतू लक्षात येतील. (क) दोघीजणी किंवा एकटी मुलगी जिवंत राहिली तरी गिरीश हा विवाह करणारच अशी खात्री आहे. (ख) त्यानी कदाचित नाही म्हटलेच तर ज्यांनी दक्षाच्या यज्ञाचा विध्वंस केला ते घरादारावरून नांगर फिरवून पोरीला जबरीने नेतील. (ग) दोघी जिवंत असून नाही म्हटलं तरी ते होणारच! दोघी मेलो तरी घर उध्वस्त झाल्याशिवाय राहत नाही, होऊन व्हायचं काय ? माझ्या नावाला काळीमा लागेल एवढचं ना ! होऊ दे अपकीर्ती झाली तरी ! निदान या जन्मात जन्मभर तुला दुःख नि मला दुःख तरी होणार नाही; ते काही नाही; ठरलंच पक्कं:- (४) तीन पर्याय सुचविले. डोंगराच्या कडयावरून उडी घेऊन मरणे हा अगदी सोपा व जवळचा उपाय. माती होईल देहाची नाहीतर विष्टा व नंतर मातीच. त्यापेक्षा आगीत पडलो की जगण्याची धास्ती नाही व राखाडी होईल देहाची नाहीतर गळ्यात शिळा बांधून पडू दोघी सागरात; पण फार दूर, तेव्हा पहिली दोन बरी आहेत; जे साधेल ते करू ! (क) तलवारीने मान कापून घेण्याचा उल्लेख न करण्यात हेतू आहेत :- पुन्हा जिवंत करतील किंवा बकरीचे, नाहीतर गाई म्हशीचे मुंडके लावतील व दक्षासारखी करतील जिवंत व लावतील लग्न. पहिल्या दोहोत ते भय नाही. डोंगरावरून पडण्याची खोटी की कोल्हे गिधाडे करतील गट्ट. प्रेते कुठे पडली याचा पत्ता लागणंच कठीण, व लागला तरी फार उशीरा व मग काही करता येणार नाही. आगीत पडलो तरी राखाडी, चिताभस्म त्या जोगड्याला उपयोगी पडेल, पण त्या राखाडीला सुध्दा त्याचं भय वाटेल; नको गं बाई ! पहिलाच मार्ग उत्तम ! (मा.पी.मुद्दाम पाहा.) विष, गळफास इत्यादी सर्व उपाय मान कापून घेण्यासारखेच! याप्रमाणे विचार करून निश्चय केला की वाटेल ते झालं तरी हा अमंगल विवाह होऊ द्यायचा नाही.

दो. - (१) एका माणसाला अती दुःख झाले की त्याच्या प्रेमातली, संगतीतली इतर माणसे दुःखी होतात तसेच इथे झाले; फक्त पार्वती पर्वतासारखी गंभीर व अचल आहे. बाकीच्या सर्व स्त्रिया शोकाकूल झाल्या. नवरसातील हास्य व शोक हे रस इतरांपेक्षा फार शीघ्र संक्रामक आहेत व शीघ्र व्यापतात इतर व्यक्तींना म्हणून तेथील इतर स्त्रियासुध्दा तिच्या बरोबर शोकविव्हळ झाल्या. (२) मेना मुलीच्या एकेका गुणाची स्नेहाने आठवण करून वरच्या सारखीच काही बडबडू लागली. पण एकीकडे मनात विचार चक्र भ्रमण करीत होतेच. त्यातून निघाले की ब्रह्मदेव कर्मानुसार लेख लिहितो; म्हणून त्याचा काही दोष नाही; व प्रारब्ध सुध्दा तपादी करून संत महंताच्या आशीर्वादाने बदलता येते. हा विचार येताच सापडले नारद त्याच चक्रात व ठरविले त्यांना दोषी ! मनुष्य आपल्या व आपल्या कर्माच्या दोषाकडे न पाहता, आपल्या दुःखाचे कारण कुठेतरी बाहेर शोधीत असतो; व दुःख दोषांचे खापर दुसऱ्याच्या डोक्यावर फोडण्यास मानवी मन फार कुशल ! हा मनुज मनाचा स्वभाव येथे दाखविला जात आहे. वर वाईट ११ दोष असलेला मिळवयाचा असे प्रारब्ध असल्याचे सांगून नारदांनी उपाय सांगितला व केला गेला तो वाईट प्रारब्ध अळल

करण्यासाठीच असे तिला आता वाटले म्हणून सांगते :-

हिं. नारद कर मैं काह बिगारा । भवनु मोर जिन्ह बसत उजारा ।।१।।
अस उपदेसु उमहि जिन दीन्हा । बौरे बरहि लागि तपु कीन्हा ।।२।।
साचेहुँ उन्ह कें मोह न माया । उदासीन धनु धामु न जाया ।।३।।
पर घर घालक लाज न भीरा । बाँझ कि जान प्रसव कै पीरा ।।४।।

म. काय नारदा मी बिघडीलें । गृह कि नांदते मम बुडवीलें ।।१।।
त्यानीं असें उमे शिकवीले । मूढ बरास्तव तप आचरिलें ।।२।।
त्यांस खरेच न मोह न माया । उदासीन धन धाम न जाया ।।३।।
पर घर घातक लाज खेद ना । वांझ किं जाणे प्रसव वेदना ।।४।।

अर्थ - मी नारदांचं असं काय बिघडवलं (घोडं मारलं) की त्यांनी माझं नांदतं घर की हो बुडवून टाकलं ॥ १ ॥ त्यांनी उमेला असं काही शिकवलं की तिने वेड्या वरासाठी तप केलंन ! ॥ २ ॥ त्यांना ना मोह ना माया असे म्हणतात ते अगदी खरं; सदा उदासीन, घर ना दार; बायको ना पोर, कवडी नाही जवळ ! ॥ ३ ॥ म्हणून दुसऱ्यांच्या घराचा घात करताना त्यांना लाज ना खेद! वांझेला प्रसूतीच्या वेदना कशा कळणार ? ॥ ४ ॥

टीका-चौ.१- (१) मी नारदांच्या वाटेस सुध्दा गेले नव्हते. त्यांचं मी काही नुकसान, विरोध इत्यादी काही केलं असतं व मग त्यांनी सूड घेतला असता तर गोष्ट निराळी. माझ्या घरावरून नांगर फिरविण्यास नारदांशिवाय कोणी कारण झालं नाही, आणि अगदी विनाकारण हे सगळं त्यांनी केलं.

चौ.२-(१) नारदांनी पोरीला असं काही शिकवलं, पढवलं नि अशी काही मोहिनी, भुरळ घातली गोड गोड बोलून, की आठ वर्षांच्या मुलीनं हो तप केलं! नि कशासाठी? तर म्हणे हा असला वेडा पिशाच वर मिळण्यासाठी, प्रारब्धातच तसा होता - आहे - म्हणे ! मग तो आपोआपच मिळाला असता की? दुःख अनिष्ट भोगण्यासाठी तप का करावं लागतं ! दुःखभोग तर आपोआप पदरात पडतात. हं, वाईट असेल ते बदलण्यासाठी, चुकविण्यासाठी कष्ट तप केल्याने ते टळतात असं म्हणतात. पण इथे तर वाईट फळ मिळण्यासाठीच घोर तप ! कारण इतकंच की चांगल वाईट नारदांस कळतच नसलं पाहिजे.

चौ.३- (१) मोह न माया :- मोह = ममता, माया = दया कृपा, आठ वर्षांच्या मुलीला तपाची भर का घातली व कशी घालवली नारदांच्यानी याची मीमांसा येथून पुढे करते. ज्याला काही दयामाया असेल तो अशा कोवळ्या पोरांना असं कधीच सांगणार नाही. त्यांचा आमचा संबंध नाही म्हणून ममता नाही हे ठीकच आहे, शिवाय त्यांना कोणाबद्दलच ममता नाही असं म्हणतात ते पण खोटं नाही, कारण आई नाही, बाप नाही, बायको नाही, घर नाही, नि जवळ फुटकी कवडी सुध्दा नाही. मग ममता व दयामाया कशी असणार !

ममतेचं मूळ माय = माता, नंतर पैसा, नंतर बायको व नंतर मुलबाळे वगैरे यातलं काहीच नाही, मागावी भीक, भरावं पोट नि हिंडावं कुठेतरी; बरं नुसते भटकले असते काही कोणाचं बिघडलं नसतं, पण :-

चौ.४- (१) पर घर घातक - दुसऱ्यांची घरं बुडवणं हा त्यांचा धंदाच होऊन बसला आहे असे दिसते. दक्षप्रजापतींचं घर बुडवलं, चित्रकेतूच्या हज्जारो राण्या दुःखात ठकलल्या, हिरण्यकशिपूची ती तशी गती करविली. दक्षांनी शाप दिला तरी याचा धंदा चालूच ! कारण लाजलज्जा मुळीच नाही, लोक काय म्हणतील ही भीती नाही. कोणाचा तळतळाट लागेल म्हणावं तर आहे कोण त्यांचं जात ना गोत ! आम्हाला आईबापांना मुलांचं दुःख किती होतं कसं आणि का होतं व होईल याची कल्पनाच त्यांना येणं अशक्य ! जिने कळा दिल्या असतील तिलाच कळवळा येणार, वांझोटीला त्यातलं कळणंच शक्य नाहीं. तसेच नारदांचं! आता मात्र पार्वतीला हे ऐकणे व स्वस्थ बसणे अशक्य झाले. संतनिंदा, सद्गुरुनिंदा, शिवनिंदा आईने केली तरी कोण ऐकेल !

हिं. जननिहि बिकल बिलोकि भवानी। बोली जुत बिबेक मृदु बानी ।।५।।
अस बिचारी सोचहि मति माता। सो न टरइ जो लिखित बिधाता ।।६।।
करम लिखा जौं बाउर नाहू। तौ कत दोस लगाइअ काहू ।।७।।
तुम्ह न मिटिहि कि बिधिके अंका। मातु ब्यर्थ जनि लेहु कलंका ।।८।।

म. जननी व्याकुळ बघुनि भवानी। वदली विवेक युत मृदु वाणी ।।५।।
कर विचार शुच हा त्यज आई। ब्रह्मलिखित फिरविलें न जाई ।।६।।
कर्मिं लिखित जर नाथ बावळा। बावां का मग दोष कुणाला ।।७।।
पुसशिल की तूं विधिचे अंका। घेसि वृथा कां जननि कलंका ।।८।।

अर्थ - जननी व्याकुळ झाली आहे असे पाहून भवानी विवेकयुक्त मृदुवाणीने म्हणाली ॥ ५ ॥ ब्रह्मदेवाने जे कपाळी लिहिले असेल ते टळत नाही असा विचार कर. नि आई हा शोक सोड ॥ ६ ॥ माझ्या कर्मात जर बावळा पतीच लिहिला आहे तर दुसऱ्या कोणाला दोष का बरं द्यावा. ॥ ७ ॥ कपाळीची ब्रह्मलिखित रेषा तू पुसू शकशील का ? (नाही) मग आई! वृथा कलंक का लावून घेतेस ? ॥ ८ ॥

टीका :- चौ.५- (१) कवींची मर्यादा रक्षणाची जागरूकता पाहा :- सद्गुरुंची निंदा केली ती ऐकवेना, ऐकणे योग्य वाटेना; तेथून कानात बोटे घालून पळूनही जाता येईना, म्हणून पार्वती बोलू लागली असे न म्हणता जननी व्याकुळ झालेली दिसली म्हणून बोलू लागली असे म्हटले. ब्रह्मदेवाची निंदा करून शोक विलाप करू लागलेली पाहिली तेव्हा सर्व स्त्रिया व्याकुळ झाल्या असे स्पष्ट सांगितले, पण मेना व्याकुळ झाली असे स्पष्ट सांगितले नाही. तथापि मेनेला व्याकुळ, अतिव्याकुळ झालेली पाहिल्यानेच इतर व्याकुळ होऊ शकतात, म्हणून मेना

त्यावेळी अतिव्याकुळ झाली होती हे ठरते; पण तसे सांगितले नाही. कारण येथे भवानीचे मातृप्रेम प्रगट करून गुरुप्रेम व शिष्यकर्तव्य ध्वनित करावयाचे आहे. गुरुनिंदा ऐकवेना म्हणून बोलली असे म्हटले असते तर भवानीचे आईवरील प्रेम व्यक्त झाले नसते. 'धावा का मग दोष कुणाला' हे पुढील वचन नारदनिंदा ऐकल्यावरचे आहे. ब्रह्मदेवाची निंदा ऐकल्यावर हे सांगण्याची आवश्यकता भवानीस वाटली नाही, यावरून काय ते समजावे.

(२) बिबेक युत वदली - एवढ्या सगळ्या स्त्रिया आहेत पण कोणी कोणाचीच समजूत घालीत नाही असे पाहिले व हे असेच चालले तर आईला मूर्छा येईल असे वाटले म्हणून तिचे सांत्वन करण्यासाठी चार विवेकाच्या गोष्टी सांगण्यास प्रवृत्त झाली. ती भवानीच असल्याने ज्ञानी आहेच, पण लहान तोंडी मोठा घास घेण्याची वेळ टाळावी म्हणून एवढा वेळ वाट पाहिली व आता नाइलाजाने बोलू लागली. (क) इतर स्त्रियांत विवेक नव्हता असे म्हणणे धाष्ट्याचे आहे. त्यांची स्थिती फार चमत्कारिक झाली आहे. चार विवेकाचे शब्द बोलल्या असत्या तर शोकाचे रूपांतर क्रोधात होण्यास वेळ लागला नसता, व उत्तर मिळाले असते की 'परउपदेशिं कुशल बहु असती । आचरती ते विरळा दिसती ॥' लांब जिभा काढून दुसऱ्यांना शास्त्र सांगणं सोपं हो ! तुमच्यावर अशी वेळ न येवो; पण आली असती तर पेढे वाटले असतेत नाही ? शिवाय मेनेचा अधिकार सर्वात मोठा, त्यामुळे विरुध्द बोलण्याची सोयच नव्हती. त्या स्त्रियांनी जे केले तेच असल्या परिस्थितीत योग्य आहे.

चौ.६-(१) ब्रह्मलिखित फिरविले न जाई - असे नारदांनी प्रथमच नाही का सांगितले ? हा आहे ध्वनी; पण आपल्या सर्व भाषणात पार्वती नारदांचे नाव सुध्दा न उच्चारता जे सांगावयाचे आहे ते सांगतेच. 'श्रुणु हिमवंता मुनि म्हणे ब्रह्मलिखित जे भाळिं ॥ देव दनुज नर नाग मुनि कुणि न शक्त जो टाळि' (दो.६८) या नारदवचनांतील सारभूत सिध्दांतच भवानीने येथे सांगितला आहे. येथे विवेक हा की जे टाळण्याचे वा बदलण्याचे आपल्या हातात नाही त्याबद्दल शोक करणे योग्य नाही; कारण तो निरुपयोगी असतो. (क) ज्यावेळी अशी खात्री होते की निरुपाय झाला; प्रयत्न करून उपयोग होणार नाही, त्याचवेळी कोणीही जीव शोक करू लागतो, व तो विवेकाशिवाय नष्ट होत नाही. प्रयत्नशीलता हा मानवांतील विशेष धर्म आहे. अगतिक स्थितीत, दुःख टाळण्याचा प्रयत्न यशस्वी होणार नाही हे जाणून सुध्दा, कर्माने, वाणीने वा मनाने प्रयत्न चालूच असतो; योग्य रीतीने की अयोग्य रीतीने ही गोष्ट निराळी. 'आर्ताचे मनिं विवेक नसतो' म्हणून विवेकाचे शब्द बोलून, विसरलेल्या, मूर्छित झालेल्या, विवेकाला जागृत करणारी कोणी तरी व्यक्ती अशा वेळी लागते. ती व्यक्ती जितकी अधिक प्रेमातील किंवा आदरणीय असेल तितका प्रभाव लवकर पडतो.

चौ.७-(१) कर्मि लिखित जर नाथ बावळा - या वाक्याने नारदवचनांचीच स्मृती दिली जात आहे; मात्र नाव न घेता. 'अगुण अमान जननि -पितृहिन हि । उदासीन सब शंका क्षीण हि जोगी जटिल अकाम-मन नग्न अमंगल वेष ॥ स्वामि मिळेल असा हिला करीं असे अशि रेख' (दो.६७). या येथील चौपाईत सुध्दा स्वामी या अर्थाचा नाथ (नाह) शब्द आहेच. या चरणाने ब्रह्मदेवाचे व नारदाचे निर्दोषत्व सुचविले. विधीने जे कपाळी लिहिले ते माझ्याच

कर्मामुळे; ते स्वतंत्र नाहीत किंवा कोणत्याच पक्षाचे नाहीत त्यामुळे त्यांस पक्षपात करण्याचे कारणच नाही. ज्याचे जसे कर्म व अंती मती असेल तसे ते लिहितात. अनुरूप स्वामी मिळेल कोणीतरी सांगितले होते का ? (क) तप कर असे नारदांनी पार्वतीस सांगितलेच नाही उलट मेनाच तिला तपासाठी जाण्याचा उपदेश देण्यासाठी गेली होती. असे असता नारदांची हजेरी कशी घेतली गेली हे पाहण्यासारखे आहे. हा स्वार्थी मानवी मनाचा स्वभाव ! सर्व दोष दुसऱ्या कोणावर तरी ढकलून मोकळे होणे त्यास फार आवडते. कोणी एखादा तरुण परमार्थाला लागून प्रपंच विमुख होऊ लागला की संतांची निष्कारण अशी निंदा अद्यापही होतेच. भवानी विवेकयुक्त सिद्धान्त सांगते की आपलेच कर्म खोटे असते म्हणून आपल्याला दुःख भोगावे लागते; मग दुसऱ्यांना दोष देण्यात काय अर्थ! दुसऱ्यास दोष देणे अनर्थकारकच असते हे आता सांगते:-

चौ.८ (१) दुसऱ्यांना दोष देण्याने माझे प्रारब्ध काही तुला बदलता येणार नाही. उलट विनाकारण कलंक मात्र लागेल. कलंक शब्द श्लिष्ट आहे. 'अपयश होवो' असे जे मेना म्हणाली त्यावर हे उत्तर आहे; व दुसरा अर्थ हा की परदोष निंदेचे आणखी नवे पातक का पदरात घेतेस! पूर्वी तू व मी अशीच काही पापे केली असतील, व त्यांचे फल अद्याप भोगून संपले नाही तोच परनिंदेचे पाप व मी ती ऐकण्याचे पाप त्यात भरीस घालणे चांगले का? व सगळे ठरल्यावर आता याचा उपयोग काय? डोंगरावरून पडू असं तू म्हणतेस पण तशाने मरण येईलच अशी तुझी खात्री आहे का; व मला डोंगरावरून ढकलून देण्याचा किंवा आगीत टाकण्याचा धीर आई! तुला होईल काय? दुःखभोग भोगल्याशिवाय मरण कसं येईल?

हिं.छं. जनि लेहु मातु कलंकु करुना परिहरहु अवसर नहीं।
दुखु सुखु जो लिखा लिलार हमरे जाब जहँ पाउब तहीं ।।
सुनि उमा बचन बिनीत कोमल सकल अबला सोचहीं ।
बहु भाँति बिधिहि लगाई दूषन नयन बारि बिमोचहीं ।।१।।

हिं.दो. तेहि अवसर नारद सहित अरु रिषि सप्त समेत ।।
समाचार सुनि तुहिन गिरि गवने तुरत निकेत ।।९७।।

म.छं. कां घेसि जननि कलंक शोका सोड हा अवसर नसे ।
जें दुःख सुख मम लिखित भाली जाइ तेथे मिळतसे ।।
या उमा-वचनिं विनीत कोमल सकल अबला शोचती ।
बहु रीतिं विधिला देति दूषण नयन वारि विमोचती ।।१।।

म.दो. समाचार हा तुहिन-गिरि ऐकुनि त्या समयास ॥
नारदमुनि सह सप्त ऋषि गेले शीघ्र गृहास ॥९७॥

अर्थ - (भवानी म्हणाली) आई! का कलंक लावून घेतेस? शोक सोड पाहू; ही वेळ शोक करीत बसण्याची नाही. (कारण) माझ्या कपाळी जे दुःख सुख लिहिले असेल ते मी जाईन तेथे मिळणारच (चुकणार नाही.) उमेचे हे विनययुक्त व कोमल भाषण ऐकून सगळ्या अबला चिंता-चिंतन-विचार करू लागल्या व नाना प्रकारांनी विधीला दोष देत डोळ्यातून आसवे गाळू लागल्या ॥ छंद ॥ त्याच समयास हा समाचार समजताच नारदासहित व सप्तर्षींसह तुहिनगिरि (हिमाचल) त्वरेने घरी गेले.

टीका - छंद- (१) माता विनाकारण पापात पडत आहे याचे उमेला राहून राहून वाईट वाटत आहे हे येथे द्विरुक्तीने सुचविले आहे. (२) हा अवसर नसे हा परममंगल समय असून या वेळी अश्रुमोचन करणे बरे नाही. 'दाबि नयन जल मंगल जाणुनि' (१।३१९।९) 'प्रिये प्रेमवश घडे प्रमाद । तैं यशनाश जगीं अपवाद '(२।७७।४) 'हर्ष समयि का विषाद कीजे' (२।७७।३) (३) 'जें दुःख सुख .. मिळतसे' - दुःखाचा उल्लेख प्रथम करण्यात दोन हेतू आहेत. सध्या फार मोठे दुःख कोसळले आहे असे मेनेला वाटत आहे. हा एक हेतू आहे व आधी दुःख दिसत असले तरी त्यातूनच सुख निर्माण होणार आहे हा दुसरा. (क) पुष्कळवेळा आधी दुःख व मग सुख असे होते व हे आधी सुख व मग दुःख यापेक्षा फार चांगले असते. 'सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते' (ख) 'जाइं तेथे मिळतसे' प्रारब्धभोग भोगल्याशिवाय सरत नाहीत. कुठेही गेले तरी ते भोगावे लागतात. रडत राहिल्याने चुकत नाहीतच पण हसत सोसल्याने हलके वाटतात.

(४) सकल अबला शोचती- मनात विचार करू लागल्या की वय किती लहान पण किती शाहणी आहे उमा! पण काय उपयोग होणार याचा! (क) खरोखर ही म्हणते तेच खरे, नारदाचा काय दोष! शेवटी प्रारब्धाला, दैवाला दोष देऊ लागल्या म्हणजेच उमेच्या वचनाचा इष्ट तो परिणाम झाला. पण चिंता शोक परिहार झाला नाही म्हणूनच नयनवारि विमोचती हे घडत आहे. (ख) याच्यापेक्षा अधिक खोल शिरून विज्ञानप्रकाशाने सर्वांचा शोक-चिंता-तम दूर करणे तिला शक्य होते. पण 'सोंगा योग्य किं नटें नाचणें' कन्या झाली असल्याने व ऐश्वर्य, अवतार रहस्य प्रगट करणे इष्ट नव्हते म्हणून जास्त काही करता येण्यासारखे नव्हते. ही उणीव आता अकस्मात भरून निघेल.

दोहा- (१) या प्रकरणात वऱ्हाडाच्या रचनेपासून हास्यरसाला प्रारंभ झाला. नंतर नगरीत प्रवेश करताना भयानक-रसाची शीग चढली. स्त्रियांच्या वर्णनात भयानकाचा भास होऊन त्यातून करुणा शोकरसाची सीमा झाली. शांतरसाला प्रारंभ भवानीने केला व आता पुढे त्याचे पर्यवसान 'शेवट गोड करी' प्रमाणे भक्तिरसात होईल व नंतर शृंगाररसाचा ओघ वाहू लागेल.

(२) समाचार हा- बाहेर पसरलाच; हिमाचलाची दशा काय झाली असेल याचा विचार

करावा. त्या विचाराला तुहिनगिरि पुष्कळ प्रेरणा देईल. ऐकल्याबरोबर एकदम बर्फासारखा थिजून गारच झाला. विचारच सुचेना, हातपाय हलविण्याची ताकद नाही उरली! (क) ज्यावेळी उमेचे भाषण संपून सकल अबला शोकचिंता करू लागल्या त्याच समयास तेथे आले. (ख) हिंदीत सहित व समेत असे दोन समानार्थी शब्द घालण्यात भाव हा की नारदासह निघतात न निघतात तोच सप्तऋषी तेथे आले; तेव्हा त्यांना पण बरोबर घेतले. सप्तर्षी न बोलावता ऐनवेळी आले हे सुचवावयाचे आहे. मराठीत दोन्ही तऱ्हांनी सोय करून ठेवली आहे. 'सह' शब्द दोन्हीकडे घ्यावा किंवा एकदाच घ्यावा. (ग) नारदांच्या उपदेशाने व सांगण्याने सर्व गोष्टी क्रमाने सरळ घडत गेल्या; पण ऐनवेळी घरातच मोठे विघ्न उपस्थित झाले व दोषारोप नारदावर म्हणून त्यांना घेतले. सप्तर्षी वराकडले पुरोहित म्हणून त्यांनाही घेतले. आता नारद मेनेची समजूत घालतील.

हिं. तब नारद सबही समुझावा । पूरब कथा प्रसंग सुनावा ।।१।।
मयना सत्य सनहु मम बानी । जगदंबा तव सुता भवानी ।।२।।
अजा अनादि शक्ति अविनासिनि । सदा संभु अरधंग निवासिनि ।।३।।
जग संभव पालन लय कारिनि । निज इच्छाँ लीलातनु धारिनि ।।४।।
जनमीं प्रथम दच्छ गृह जाई । नामु सती सुंदर तनु पाई ।।५।।
तहहुँ सती संकरहि बिबाहीं । कथा प्रसिध्द सकल जग माहीं ।।६।।

म. नारद समजाविति सर्वांला । सांगुनि पूर्व-कथा-वृत्ताला ।।१।।
ऐक सत्य, मैने! मम वाणी । जगदंबा तव सुता भवानी ।।२।।
शक्ति अनादि अजा अविनाशिनि । सदा शंभु- अर्धांग-निवासिनि ।।३।।
जगसंभव-पालन-लय कारिणि । स्वेच्छें लीला-विग्रह-धारिणि ।।४।।
प्रथम दक्ष-गृहिं जन्मे जाउनि । नाम सती सुंदर तनु पाउनि ।।५।।
सती तिथे पण शिवा विवाही । विश्रुत विश्वीं सर्व कथाही ।।६।।

अर्थ- (घरात गेल्यावर) पूर्वजन्मकथेचा सर्व वृत्तान्त सांगून नारदांनी सर्वांची समजूत घातली॥ १ ॥ मैने मी सत्य सांगतो ते ऐक; तुझी मुलगी या जगाची जननी भवानी आहे.॥ २ ॥ ती जन्मरहित, आदिरहित (व अन्तरहित) अविनाशी शक्ती असून, सदा सर्वकाल शंकरांच्या अर्धांगात निवास करणारी आहे.॥ ३ ॥ ही जगाची उत्पत्ती (संभव) पालन व प्रलय करणारी असून, आपल्या इच्छेप्रमाणे लीला शरीर धारण करते॥ ४ ॥ हिने पहिल्या प्रथम दक्षाच्या घरी जाऊन जन्म घेतला; तेथे (सुध्दा) तिचे शरीर सुंदर होते व नाव सती होते.॥ ५ ॥ तिथे पण सतीने शिवाचीच विवाह केला ही गोष्ट सर्व जगात प्रसिध्द आहे.॥ ६ ॥

टीका.- चौ. (१) सर्वांला समजाविति - मुख्य समजूत घालायची आहे मैनेची; शिवाय

तेथे त्या नगरातल्या व स्वदेश परदेशातल्या पुष्कळ स्त्रिया आहेत. त्या सर्वांचा गैरसमज घालविण्यासाठी मैनेला उद्देशूनच सांगितले. तुम्ही म्हणता तसे शंकर वेडे, बावळे, पिशाच्च नाहीत बरं,।शंकर जगद्वंद्य जगदीशा। सुरनर मुनि सब नमिती शीर्षा। ते परमेश्वर आहेत. त्यांची लहर लागेल तसा वेष ते करतात. ज्यांच्या दर्शनासाठी योगी मुनी जन्म जन्म तप करतात तरी होत नाही ते शिव तुमचे जावई होणार! असे परमभाग्य कोणाचे तरी आहे का? ते तुमच्या घरी चालत आले व तुम्ही हे काय करीत बसलात! बरं ही तुमची पार्वती, जिला तुम्ही आपली मुलगी समजता ती कोण आहे हे समजले म्हणजे तुम्ही तिच्या पाया पडाल, पूजा कराल व मुलगी म्हणून जो आनंद मिळायचा तो नष्ट होईल म्हणून मागल्यावेळी मी ते गुप्त ठेवले; पण आता सांगितल्याशिवाय गत्यंतरच नाही. आता तुमचा पूर्वेतिहास सांगतो तो ऐका-

चौ. २- (१) ऐक मैने! मी मागल्यावेळीही काही खोटे सांगितले नाही व आता सुध्दां खोट सांगत नाही. ही तुझी मुलगी जगन्माता जगज्जननी, भवाची पत्नी आहे; ती सदा सर्व काळ त्यांचीच पत्नी असते; ती तुमची मुलगी झाली आहे, हे तुमचे अलौकिक भाग्य! मुलगी झाल्याकारणाने मुलीसारखी वागते, आपले ऐश्वर्य लपवून ठेवते त्यामुळे तुम्हाला ते कळत नाही. ती तुमच्या कुळाच्या कीर्तीचा विस्तार करील. चौ.३- (१) जिला आदिअंत नाही अशी जी आदिशक्ती, आदिमाया, मूळमाया, प्रकृती वगैरे म्हणतात ना तीच ही तुमची मुलगी झाली आहे. तिला कधी जन्म नाही व मरण नाही. तिला कसले दुःख नि कसले सुख ! शक्ती कोणातरी शक्तिमानाची असते; ही अनादी अशा ईश्वराची शक्ती आहे. ते ईश्वर म्हणजेच शंभू त्यांचे ही अर्धे अंगच आहे. त्यांचा व हिचा कधी वियोग होतच नाही. दिसायला फक्त दोन, बाकी एकच आहेत.

चौ.४- (१) हीच जगाची उत्पत्ती करणारी आहे. म्हणून हिला जगन्माता, जगज्जननी, म्हणतात; शंकराच्या साह्याने हीच करते जगाची उत्पत्ती तेव्हा तिला भवानी म्हणतात. जगाचे पालन करणारी सुध्दा हीच; पालन करते तेव्हा मृडानी म्हणतात व सर्व विश्वाचा संहार -लय-प्रळय सुध्दा करते हीच; तेव्हां तिला शर्वाणी म्हणतात. अशी जी ती तुमची ही मुलगी पार्वती ! हिला कोण उत्पन्न करणार व तिचे पालन कशाला करायला पाहिजे व तिचा नाश कोण कसा करणार! जेव्हा काही धर्मस्थापनादी कार्य करायचे असते तेव्हा ही निराकार असून साकार बनते व कुठेतरी परम पावन अशा तुमच्या सारख्यांच्या कुळात अवतार घेते, पण अवतार घेतल्यावर तिचा प्रभाव तिच्याच कृपेने कोणाकोणाला कळतो. बाकीचे लोक तिला मुलगी, स्त्रीच मानतात. हिने तुमच्या घरीच अवतार घेतला असे नाही. पूर्वी पण अवतार घेतला होता. ती सर्व हकीगत तुम्ही जाणताच पण त्यातील मर्म तुम्हाला माहीत नाही तितके सांगतो

चौ.५- (१) आदिशक्तीने महामायेने या कल्पात जो अगदी पहिला अवतार घेतला तो दक्षप्रजापतींच्या घरी; त्यावेळी नाव होते सती. सुंदर किती होती हे शब्दांनी कोण कसे

सांगणार? ज्यांनी त्या वेळी पाहिली ते म्हणतील की हिला लपवावी व तिला दाखवावी. त्यावेळी हिचा म्हणजे सतीचा, आदिशक्तीचा विवाह कोणाशी झाला हे सर्व जाणतातच पण थोडे सांगतो.

चौ.६- (१) त्या वेळचे हिचे जनक दक्षप्रजापती. त्यांनी आग्रह करून मध्यस्थी घालून आपली अप्रतिम लावण्यखाणी कन्या शंकरांसच दिली. शिवसतींच्या परस्पर प्रेमाचे वर्णन करणे तर राहोच पण कल्पनासुध्दा करता येत नाही. या सर्व गोष्टी जगाला माहीत आहेत. तिच्या मुखाकडे हळूच पाहा हं ! कशी लाजते आहे व गालातल्या गालात हसते आहे ! तुम्ही म्हणाल की इतके प्रेम होते तर तिचा त्याग का केला व तिने देहत्याग का केला; म्हणून सांगतो ते ऐका.

हिं. एक बार आवत सिव-संगा । देखेउ रघुकुल कमल -पतंगा ॥७॥
भयउ मोह सिव कहा न कीन्हा । भ्रम बस बेषु सीयकर लीन्हा ॥८॥

छं. सिय बेषु सतीं जो कीन्ह तेहि अपराध संकर परहरीं ।
हर बिरहँ जाइ बहोरि पितु के जग्य जोगानल जरीं ॥
अब जनमि तुम्हरे भवन निजपति लागि दारुन तपु किया ।
अस जानि संसय तजहु गिरिजा सर्बदा संकर प्रिया ॥१॥

हिं.दो. सुनि नारद के बचन सुभ सब कर मिटा बिषाद ॥
छनमहुँ ब्यापेउ सकल पुर घर घर यह संवाद ॥९८॥

म. एक वेळ येतां शिव-संगा । पाहुन रघुकुल-कमल-पतंगा ॥७॥
मोह होइ मानि न शिवभाषण । भ्रमे सिता-वेषा कृत धारण ॥८॥

छं. घेई सती सिय वेष या अपराधि शंकर टाकती ।
हर-विरहिं गत जैं जनकमखिं योगानलीं तनु दग्ध ती ॥
तव भवनिं जन्मुनि निजपतीस्तव ती तपा करि दुःसहा ।
गिरिजा सदा प्रिय शंकरा, समजा त्यजा संशय महा ॥१॥

दो. ऐकुनि नारद वच उडे सर्वांचाच विषाद ॥
क्षणिं पसरे सगळ्या पुरीं घरिं घरिं हा संवाद ॥९८॥

अर्थ - एकदा शिवांच्या बरोबर (दंडकारण्यातून) येत असता रघुकुल-कमलांना विकसित करणारे सूर्य (पतंग) रामचंद्र दृष्टीस पडले. ॥ ७ ॥ (तेव्हा) सती मोहवश झाली व शिवांनी

सांगितले ते न ऐकता भ्रमाने सीतेचा वेष धारण केला. ॥ ८ ॥ जेव्हा सतीने सीतेचा (सिय) वेष घेतला तेव्हा मग त्या अपराधामुळे शंकरांनी तिचा त्याग केला. हरविरहाने दुःखी झालेली सती जेव्हा बापाकडील यज्ञात गेली तेव्हा त्या (सती) देहाचा योगाग्नीने त्याग केला. आता तुमच्या घरी जन्म घेऊन तिने आपल्या पतीसाठी दुःसह (दारुण) तप केले. गिरिजा सदाच शंकरांना प्रिय आहे हे (नीट) समजा व हा महासंशय सोडा ॥ छंद ॥ हे नारदांचे भाषण ऐकून सर्वांचाच विषाद पळून गेला व एका क्षणात हा सगळा संवाद त्या नगरात घरोघरी पसरला. ॥ ९८ ॥

टीका :- चौ.७-८; (१) एकवेळ येतां शिवसंगा - अगस्तींच्या आश्रमातून कैलासाकडे येत असता (क) 'एकवेळ' ने सुचविले की शिवांचे सतीवर इतके प्रेम होते की कुठे जाताना ते सतीला बरोबर नेत असत. असेच नेहमीप्रमाणे सतीसह गेलेले शिव तिच्यासह परत येत होते. (२) रघुकुल पतंगा पाहुनि - सूर्याला पाहून जसे वाटावे की तो अंधारात चाचपडत आहे तसे रघुपतीला पाहून सतीला वाटले, असा मोह उत्पन्न झाला. (क) पतंग - सूर्य; पत् पत् गती, भाव हा की अयोध्येसहित सर्व रघुकुळाला परमगतीला घेऊन जाणारे जे राम त्यांच्याविषयी सतीला मोह उत्पन्न झाला. रामावतार समाप्तीनंतर कित्येक युगे गेल्यावर नारद मेनेशी बोलत आहेत हे ध्यानात घेतले म्हणजे वरील भाव मान्य होईल. ही सगळी कथा पूर्वी आली आहे. (ख) नारद सुचवितात की जगज्जननी आदिशक्ती असून तिला रघुनाथाविषयी मोह उत्पन्न झाला; मग शंकरांविषयी तुम्हाला मोह उत्पन्न झाला तर त्यात काही नवल नाही. 'शंकर शब्दां मी न मानले रामीं निज अज्ञान लादले' (१ | ५४ | १) असे सतीवचन आहे. त्याच दोन गोष्टींचा येथे उल्लेख केला.

छंद (१) घेईसती सियवेष .... टाकती - सतीचा त्याग करण्यास कारण काय घडले ते सांगितले. भाव हा की रघुनाथावर मोह लादला तरी त्याचे शंकरांस काही वाटले नाही; कारण तसा मोह गरुडादिकांना व माझ्या सारख्यांना सुध्दा होतो. शंकरांचे सांगणे मानले नाही तरी त्याचेही त्यांना काही वाईट वाटले नाही, कारण त्यांचे प्रेमच तसे अपार होते. त्याग केला एकाच गोष्टीमुळे की सतीने सीतेचा वेष घेतला. तसे करणे कल्याण करणारे (शं-कर) नव्हते; म्हणून स्वताचे व सतीचे कल्याण करण्यासाठी त्याग केला; पण प्रेमाचा त्याग केला नव्हता. 'परम पुनीत न टाकवे प्रेम' सती पति-विरहानलाने इतकी भाजली जात होती की तो विरह दावानल शान्त करण्यास योगानलाचा उपयोग झाला; हे सतीचरित्र तुम्ही जाणताच.

(२) तीच सती तुमच्या घरी जन्मल्यानंतर, तिने आपल्या नित्य (=निज, गी.ल.कोष) पतीच्या प्राप्तीसाठीच तप केले. ती पंचभूतांचे शरीर धारण करणारी अज्ञानी मुलगी का आहे की तप कर असे सांगावे लागेल ? मेने तू तिला 'तप कर' असे सांगण्यासाठी गेलीस तेव्हा ते सांगावे लागले का ? पण जे 'सोंगा-योग्य किं नटे नाचणे' भाग पडते व योग्यवेळ आल्याशिवाय रहस्य स्फोट करून भागत नाही. 'ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा । बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति' (सप्तशती) असा जिचा प्रभाव तिला कोण व काय

शिकवणार ! त्यांच्याशी विवाह केल्याने दुःख होईल असे जर तिला वाटले असते तर तिने तप केले असते कशाला ? आता तीच गिरिजा झाली असली तरी ती शंकरांना प्रियच आहे. पूर्वी होती आज आहे व पुढेही असणारच! आपले अर्धांग आपणांसच जितके प्रिय तितकीच गिरिजा शंकरांस प्रिय आहे. तिला शंकर प्रिय आहेत हे तिच्या तपाने सिध्द झालेच आहे. या सप्तर्षींनी तिच्या शिवप्रेमाची कसून परीक्षा घेतली आहे; विचारा पाहिजे तर त्यांना !

दो.- (१) क्षणिं पसरे सगळ्या पुरीं घरिं घरिं हा संवाद - नवरे मुलाला ओवाळण्याच्यावेळी नगरातल्या स्त्रिया आल्या होत्या त्या परत गेल्या; व त्यामुळे ही आनंदाची बातमी तेव्हाच पसरली. राजवाड्यातील शोक वगैरेची बातमी आधी हळूहळू पसरली होती. ती बातमी जानोशाच्या घरी पोचल्यानंतर सप्तर्षी हिमवंताकडे आले ! (क) या प्रमाणे या प्रकरणात हास्य, भयानक, व शोक-करुण-या रसांचा भरपूर परिपोष केल्यानंतर करुण रसाचे, शोकाचे-पर्यवसान शांत व भक्तिरसात करून नाट्यकलेला महाकाव्यकलेत मिसळली. पं. राजबहादुर लमगौडाजी M.A.LL.B. म्हणतात की अशा प्रकारचें नाटकीय एवं महाकाव्य कलेचे एकीकरण इतक्या सफलतेने जगातील अन्य कोणाही कवीला साधले नाही (मा.पी.पृ.४१८ पाहा)

येथून पुढे आनंदरसाला भरती येते :- मानवी मन क्षणात हसते, क्षणात घाबरते, चार क्षणांनी शोकाकुल होते व पुन्हा लगेच आनंद सागरात प्रेमाने पोहण्यास व बुड्या मारण्यासही त्यास वेळ लागत नाही हे असे पदोपदी दृष्टीस पडते. आता हर्ष व उत्साह यांचे मनमुराद दर्शन बराच वेळ होईल. आता शिवपार्वती विवाहाला वेळ नाही, चला लवकर :-

हिं. तब मयना हिमवंत अनंदे । पुनि पुनि पारवती पद बंदे ।।१।।
नारि पुरुष सिसु जुबा सयाने । नगर लोग सब अति हरषाने ।।२।।
लगे होन पुर मंगल गाना । सजे सबहिं हाटक घट नाना ।।३।।
भाँति अनेक भई जेवनारा । सूप शास्त्र जस कछु व्यवहारा ।।४।।

म. तैं मैना हिमवंत अनंदति । पुन्हां पुन्हां पार्वति-पद वंदति ।।१।।
जरठ तरुण बालक नर नारी । सर्व नगर जन हर्षित भारी ।।२।।
आरंभिति पुरिं मंगल-गाना । सकल सजिति हाटक घट नाना ।।३।।
स्वयंपाक नानाविध झाला । जसा सूपशास्त्राने कथिला ।।४।।

अर्थ :- तेव्हा मैना व हिमवान यांना फार आनंद झाला व दोघेजण पुनःपुन्हा पार्वतीच्या पायांना वंदन करीत सुटली.॥ १ ॥ मुले, तरुण, म्हातारे पुरुष व स्त्रिया इत्यादि त्या नगरातील सर्वच मंडळी फार हर्षित झाली. ॥ २ ॥ नगरात जिकडे तिकडे (घरोघरी) मंगल गीते म्हणण्यास (पुन्हा) प्रारंभ झाला व सर्वांनी (सर्वघरी) नाना प्रकारचे सुवर्ण-मंगल-कलश सजविले. ॥ ३ ॥ (इकडे राजवाड्यात) सूपशास्त्राने (पाकशास्त्राने) वर्णिल्याप्रमाणे नाना

प्रकारचा सर्व स्वयंपाक तयार झाला. ॥ ४ ॥

टीका :- चौ.१- (१) सुरू झालेला विवाहमंगलोत्सव मैनाच्या शोकरूपी तुहिन पाताने व विरोधरूपी वादळाने गोठून बंद पडला होता, म्हणून प्रथम मैनेचा उल्लेख केला. (२) अवतार रहस्य नुकतेच प्रगट झाल्यामुळे, कन्या वात्सल्याची जागा भक्तिभावाने, दास्यभक्तिभावाने पटकावली व जगन्माता भवपत्नी - भवानी आहे हे जाणून वंदन करू लागली. पुन:पुन्हा वंदन का केले याचे उत्तर गीतेतील अर्जुनाच्या शब्दांनी दिलेले बरे, अध्याय ११ :- नमो नमो तुज सहस्रवेळां पुन:पुन्हा तुज नमस्कृती ॥ ३९ ॥ नमन पुढुनि तुज नमन मागुनी नमूं सर्व तुज सर्वत्र ॥ अमित वीर्य तू अमित पराक्रम सर्व व्यापक तू सर्व ॥ ४० ॥ सुता (सखा) गणुनि सलगीनें वदलो उमे पार्वती गिरिजे गे ॥ नेणुनि तव महिमा वदलो ते प्रेमे अथवा चुकुनि अगे ॥ ४० ॥ अज्ञाने अपमानही केला शय्यासनि भोजनि खातां । सन्मुख मागे सर्व अंबिके करी अतर्क्ये क्षमा अतां ॥ ४२ ॥ यांत कृष्ण, सखा, यादवा, थट्टेने यांच्या जागी उमे सुता, पार्वती, अज्ञाने हे शब्द घातले आहेत व इतर किरकोळ थोडा बदल केला आहे. (सं.स.श्लो.)

चौ.२-३; (१) हर्षित भारी - लग्नासारख्या महामंगलोत्सवाला आरंभ होऊन मधेच महाविघ्न उपस्थित होऊन तो स्थगित झाला व थोड्याच वेळात विघ्नविनाश होऊन तो पुन्हा सुरू झाला म्हणजे द्विगुणित उत्साहाने सुरू होतो. 'दु:खानंतर मिळणाऱ्या सुखाची गोडी विशेष असते. 'निर्वाणाय तरुच्छाया तप्तस्य हि विशेषत:' (क) सूचना पहिल्या चौपाईत भाषा माधुर्यगुणयुक्त आहे. या तिसऱ्या चौपाईत पूर्वार्धात माधुर्य आहे तर वाढलेला उत्साह दाखविण्यासाठी उत्तरार्धात हाटकघट हे ओजस्वी शब्द आहेत, कनककलश व हाटकघट यांचा उच्चार करून पाहावा म्हणजे माधुर्य व ओज यांतला फरक तत्काल ध्यानी येईल.

चौ.४-(१) येथील सर्वच वर्णन अति संक्षिप्त आहे. विस्तार रघुवीर विवाह वर्णनात पाहावा; व त्याहून अधिक विस्तार व खाद्य पदार्थांची नावे वगैरे वर्णन भावार्थ रामायणात रामविवाह वर्णनात किंवा नाथांच्या रुक्मिणी स्वयंवर वर्णनात पाहावे. (ल.ठे.) 'सूप शास्त्राने वर्णिल्याप्रमाणे सर्व प्रकारचे भोजनाचे पदार्थ तयार झाले' या अर्थाचा येथे स्पष्ट उल्लेख असता 'शिव विवाहमें पक्की रसोई ही क्यों बनी?' (फक्त पक्वान्नाचेच भोजन का झाले) व रामविवाहात, 'कच्ची पक्की, दोनो प्रकारों की क्यों?' (भात भाजी आमटी वगैरेंना कच्ची रसोई म्हणतात)अशी शंका व तिचे समाधान मासिकाची (मा.मणि १९५४ फेब्रुवारी) १ । २ पृष्ठे पाहिले म्हणजे काय म्हणावे हेच समजत नाही ! (क) सूपशास्त्रात भातभाज्या चटण्या, कोशिंबरी इत्यादि सर्व प्रकारांचे वर्णन आहे. सूप शब्दच आमटी, आंबट वरण, गोडे वरण या अर्थाचा आहे. हा पदार्थ कच्चा म्हणजे खरकट्या (पाण्याचा संबंध ज्यात आला असेल ती कच्ची रसोई) पदार्थातच असतो. येथे सूपशास्त्र म्हटले तर रामविवाहात 'विधिवत्' म्हटले, व 'सूपोदन' हा उल्लेख केला. व दोन्हीकडील साम्य प्रगट केले. (१ । ३२८-३२९ पाहा.) आता तेथल्या प्रमाणेच पाकसिध्दी झाल्यावर व्याह्यांना बोलावणे व मग भोजन हा क्रम येथेही आहेच :-

हिं. सो जेवनार कि जाइ बखानी । बसहिं भवन जेहिं मातु भवानी ॥५॥
सादर बोले सकल बराती । बिष्नु बिरंचि देव सब जाती ॥६॥
बिबिध पाँति बैठी जेवनारा । लागे परुसन निपुन सुआरा ॥७॥
नारिबृंद सुर जेवँत जानी । लगीं देन गारीं मृदु बानी ॥८॥

म. स्वयंपाक तो कोण किं बानी । वसे सदनि जे जननि भवानी ॥५॥
सादर सकल वऱ्हाड अणविती । विष्णु विरंचि येति सुर-जाती ॥६॥
पंक्ति भोजना नाना बसती । निपुण वाढपी वाढुं लागती ॥७॥
सुरां जेवता स्त्रिया पाहती । मधुर उखाणे विविध घालती ॥८॥

अर्थ - ज्या सदनात प्रत्यक्ष माता भवानीचा निवास आहे, तेथील स्वयंपाकातील पदार्थांचे वर्णन कोणी तरी करू शकेल काय ? (नाहीच) ॥ ५ ॥ सगळ्या वऱ्हाडाला मोठ्या आदराने बोलावून आणले तेव्हां विष्णू, विरंची व इतर सर्व जातींचे देव आले. ॥ ६ ॥ व ते निरनिराळ्या पंक्तींनीं जेवणास बसले; व लगेच हुशार वाढपी वाढू लागले ॥ ७ ॥ देव जेवीत आहेत असे पाहून स्त्रियांनी (नारिवृंद =स्त्रीसमुदाय) मधुरवाणीने विविध उखाणे घालण्यास प्रारंभ केला. ॥ ८ ॥

टीका :- चौ.५- (१) सीतासुध्दा साक्षात मूळमायाच असता तेथील भोजनपदार्थांचे वर्णन कसे करता आले हा प्रश्न विचारणे सयुक्तिक होईल; पण असे कोणी केले नाही. पुढील रामचरित्रात भवानी सीतेचा अंश आहे असे वर्णिले असता कवी येथे असे का म्हणतात हा प्रश्न योग्य ठरेल. सीता आदिशक्ती असली तरी ते कोणी जनकपुरीत जाहीर केलेले नाही. उलट सीतेनेच भवानीची पूजा प्रार्थना करून अनुरुप सुभग वर मागितला आहे; व येथे नारदांनी सर्व गुपित अगदी साफ उघड केले आहे, स्त्रीपुरुषादी सर्व नगरलोक येथे जाणतात व जो विवाह राजकन्या व सम्राटपुत्र यांचा आहे; व हा विवाह आहिरात देऊन भव व भवानी यांचा आहे म्हणून वर्णनात भेद आहे.

ल.ठे. - रघुवीर विवाहात सप्तपदीविधी उरकल्यानंतर व्याही भोजन झाले आहे व येथे वऱ्हाड आल्यावर लग्नाच्या आधी भोजन व मग सगळा विधी असा भेद का ? महाराष्ट्रांतील ब्राह्मण समाजात या दोन्ही प्रथांचे मिश्रण झालेले दिसते. रुखवताचे भोजन असते ते या शिवपार्वती विवाहातील प्रथेची आठवण देते व सप्तपदी वरात वगैरे झाल्यावर जे व्याही भोजन असते ते रामविवाहातील पध्दतीची आठवण देते. हा देव समाजातील विवाह आहे व तो मानव समाजातील क्षत्रिय कुळातला आहे. प्रत्येक समाजात लौकिक विधी व त्यांचा क्रम यात भेद असतो हे दाखविणे इतकाच हेतू येथे दिसतो.

चौ.६- (१) सादर सकल वऱ्हाड अणविती - उंची पायघड्या घालून त्यावरून आणविले व पाय धुऊन पाटांवर नेऊन बसविले वगैरे १ । ३२८ मधील वर्णन येथे घ्यावे. पायघड्यांवरून आणण्याचे वर्णन पार्वतीमंगल ग्रंथात उघड आहे. (२) सुरजाती - देवांत सुध्दा जातिभेद

आहेतच. दिक्पाल, वसगुण, रुद्रगण, आदित्यगण, गंधर्व किंनर, यक्ष राक्षस, पिशाच गुह्यक सिध्द इत्यादी अनेक जाती देवांत सुध्दा आहेत.

चौ.७- (१) निरनिराळ्या जातींचे देव निरनिराळ्या पंक्तींनी बसले. जात-पात-भंजक संस्था तु.दासांच्या काळी देवामध्ये किंवा मानवात निघाल्या नव्हत्या असे वाटते. येथील हा भेद रघुवीर विवाह वर्णनात लक्षात ठेवून अर्थ करावा.

चौ.८- (१) 'गारीं' हा हिंदी शब्द शिवीगाळ या अर्थानेहि वापरला आहे; पण अनुवादात उखाणे हा शब्द येथे वापरला आहे. पुरुषांच्या जेवणाच्या वेळी स्त्रियांनी अंचकट विचकट उखाणे घालण्याची पध्दत महाराष्ट्रात नाही. स्त्रियांच्या व विशेषत: विहिणींच्या जेवणाच्या वेळी कुजकट, कळलावे उखाणे घालण्याची पध्दती ४०।४६ वर्षापूर्वी पाहिली होती, अलीकडे लुप्त झाली असल्यास बरे झाले असे म्हणावे लागेल. (क) कवी ज्या भागातील, वर्णातील, जातीतील व ज्या काळातील असेल तद्नुसार लोकाचार वगैरेचे वर्णन त्यास करावे लागते. काही लौकिक रीतिरिवाज देश, काल व परिस्थितीच्या ओघात बदलतात. रुक्मिणी स्वयंवराचे वर्णन (एकनाथकृत) वाचले म्हणजे कोकणस्थ ब्राह्मणात नसलेले पण देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मणात असलेले काही रीतिरिवाज त्यात आढळतात. (ख) हिंदुस्थानातील या उखाण्यात एका बाजूकडील पुरुष व दुसऱ्या बाजूकडील कोणीतरी स्त्री नावाची सांगड घालून ग्राम्य विनोदपूर्ण उखाणे (गारीं) घालतात असे हिंदी टीकाकार म्हणतात. हे उखाणे अशा स्वरूपाचे असतात की इतर वेळी घातले गेल्यास भांडणे, मारामाऱ्या वा लढाया होतील असे टीकाकार म्हणतात. लग्नाच्या जेवणावळींत मात्र तो विनोद समजून हशा पिकतो व जेवणे आनंदाने होतात.

हिं.छं. गारीं मधुर सुर देहिं सुंदरि बिंग्य बचन सुनावहीं ॥
भोजनु करहिं सुर अति बिलंबु बिनोद सुनि सचु पावहीं ॥
जेवँत जो बढ्यो अनंदु सो मुख कोटिहूँ न परै कह्यो ।
अचवाँइ दीन्हे पान गवने बास जहँ जाको रह्यो ॥१॥

हिं.दो. बहुरि मुनिन्ह हिमवंत कहुँ लगन सुनाई आइ ॥
समय बिलोकि बिबाह कर पठए देव बोलाइ ॥९९॥

म.छं. सुंदरि उखाणे मंजु घालति वर्म वचने बोलती ।
सुर करिति भोजन सावकाश विनोद ऐकुनि हासती ॥
आनंद वाढे जेवतां मुख कोटि वर्णिति केविं तो ।
अचवून देतां पान जिथं जनवास ज्याचा जाइ तो ॥१॥

म.दो. लग्न पत्रिका वाचिती मुनि मग हिमवंतासि ॥
लग्न-समय अवलोकुनी बोलाविति देवांसि ॥९९॥

अर्थ - सुंदर सुंदर स्त्रिया सुंदर (मंजु) सुंदर उखाणे घालून वर्मवचने (हास्यविनोदयुक्त) बोलू लागल्या व देव सावकाश (पुष्कळ वेळ) जेवताहेत, व तो विनोद ऐकून हशा पिकतो आहे, अशा रीतीने जेवताना आनंदाला जी भरती आली त्याचे वर्णन कोटी मुखांनी तरी कसे करवणार ! हात धुऊन विडे वगैरे दिले गेल्यावर जो तो आपल्या जानोशाच्या ठिकाणी परत गेला ॥ छं ॥ मग मुनींनी लग्नपत्रिका हिमवंतास वाचून दाखविली; तेव्हा लग्नाची वेळ जवळ आली हे जाणून त्यांनी देवांना बोलावणे पाठवले ॥ दो.९९ ॥

टीका छंद-(१) मंजु=सुंदर; वर्म वचने = व्यंग्य वचने, ज्यांत थट्टा विनोद आहे अशी ही पध्दत चांगली की वाईट हे त्या समाजाने ठरविणे योग्य ! जो पर्यंत = आनंदाची वृध्दी होत आहे व कोणास दुःख होत नाही तोपर्यंत ती चांगलीच म्हटली पाहिजे. (२) अचवून देतां पान - सगळ्यांच्या हातांवर हात धुवायला पाणी घातले गेले व नंतर पान सुपारी अत्तर गुलाब पुष्पहार वगैरे समर्पण करून झाल्यावर सर्व देव आपापल्या जानोशाच्या घरी गेले. या वरून ठरले की सर्वांना योग्यतेप्रमाणे जानोसे दिले होते. एके ठिकाणी केलेले अपूर्ण वर्णन दुसऱ्या ठिकाणी पूर्ण केले जाते!

दो. - (१) लग्नपत्रिका वाचिती मुनि मग हिमवंतासि - लग्नपत्रिका म्हणजे वराकडे पाठविलेली लग्नचिठी असा अर्थ काही टीकाकार करतात; पण ती लग्नपत्रिका ही नव्हे. जिथे घटका घातली जाते तिथे ग्रामजोशी, ग्रामोपाध्याय किंवा कुलपुरोहित भिंतीवर त्या मुहूर्ताचे जे संक्षिप्त वर्णन लिहून ठेवतात तसेच पण सविस्तर कागदावर लिहिलेले असते त्यास लग्नपत्रिका म्हणतात. प्रथम तिचे पूजन केले जाते व नंतर ती पत्रिका यजमानास वाचून दाखविली जाते; या विधीस पत्रिकापूजन व पत्रिकावाचन म्हणतात. घड्याळे झाल्यापासून घटकेचे महत्त्व जसे कमी होत गेले तसेच या पत्रिका पूजन वाचनाचे कमी झालेले (१५ वर्षांपूर्वी) पाहिले होते. हल्ली एक सदर भरणे म्हणून तरी आहे की नाही हे सांगता येत नाही. हे पत्रिका वाचन हिमालयाच्या पुरोहितांनी केले असे मानणेच सयुक्तिक आहे, व व्यवहार असाच आहे. मात्र पत्रिका पूजनाच्या वेळी लग्नकार्यात दोन्ही कडील निदान प्रतिनिधी तरी लागत असत. श्रीरघुवीर विवाहात (१।३१२।.) पाहावे. (क) या पत्रिका वाचनातील हेतू इतकाच असतो की किती घटका भरल्या व लग्नसमय किती जवळ आला हे दोघांस कळावे व त्याप्रमाणे पुढील कृत्ये आवरावीत. हे महाराजे असल्याने त्यांच्या पुरोहितांनी त्यांच्या (हिमालयाच्या) जवळ येऊन वाचून दाखविली इतकाच फरक.

ल.ठे. - शिवगण नगराच्या जवळ आलेले स्वागतीनी पाहिले व पोरांनी त्यांचे वर्णन केले; त्यानंतर पुढे सर्व विवाहविधी उरकून वधुवर कैलासास जाऊन पोचले तरी सुध्दा त्यांचे दर्शन दूरच राहिले पण शिवगण, शंभुगण हा शब्द सुध्दा दिसला नाही ! सर्व देवांना बोलावले व सर्व सुर-जाती = देवांच्या जाती-प्रकार, आल्याचे सांगितले. यानंतर पुढेही सुर

किंवा समानार्थी शब्दच आहेत. शिवविवाहासाठी आलेले शंभुगण परत गेले असे मानणे अव्यवहार्य ठरेल; म्हणून असे अनुमान निघते की विष्णु विरंचींनी शंकरांना आग्रह करून सर्व गणांस सुंदर देवरूपे घावयास सांगितले असावे, व आपल्यामुळे सर्व नगरातील माणसास त्रास होऊ नये म्हणून त्यांनीही मान्य केले असावे; अन्यथा शिवगण, शंभुगण हा शब्दच नाहीसा होण्याचे काही कारण नव्हते. पार्वतीमंगल ग्रंथावरून वरील विधानास पुष्टी मिळते, असे मा.पी.मध्ये म्हटले आहे. आता सर्व देव येतील व विवाह विधी घाईघाईने उरकला जाईल.

हिं. बोलि सकल सुर सादर लीन्हे । सबहि जथोचित आसन दीन्हे ।।१।।
बेदी बेद-बिधान सँवारी । सुभग सुमंगल गावहिं नारी ।।२।।
सिंघासनु अति दिब्य सुहावा । जाइ न बरनि बिरंचि बनावा ।।३।।
बैठे सिव बिप्रन्ह सिरु नाई । हृदयँ सुमिरि निज प्रभु रघुराई ।।४।।

म. अणवुनि सादर सर्व सुरानां । आसन उचित दिलीं सर्वांनां ।।१।।
सजिति वेद-विधिवत वेदीते । नारि गाति शुभ मंगल गीतें ।।२।।
सिंहासन अति दिव्य सुशोभन । रचित विरंचि, न करवे वर्णन ।।३।।
बसति नमुनि शिव विप्रपवांनां । स्मरुनि हृदीं प्रभु निज रघुराणा ।।४।।

अर्थ :- सर्व देवांना आदराने बोलावून आणले-आणविले; व सर्वांना यथायोग्य आसनावर बसविले; (आसने दिली). ॥ १ ॥ वेदविधीप्रमाणे वेदी शृंगारून तयार केली (शृंगारली, सँवारा) व स्त्रिया सुंदर मंगल गीते गाऊ लागल्या. ॥ २ ॥ विरंचीने आपल्या हातांनी तयार केलेले अतिदिव्य व अतिशोभायमान असे सिंहासन (त्या वेदीवर) मांडले; त्याचे वर्णन करता येणे शक्य नाही. ॥ ३ ॥ विप्रांना नमस्कार करून व आपले प्रभु रघुपतींचे (रघुराणा) हृदयात स्मरण करून शिव त्या सिंहासनावर बसले ॥ ४ ॥

टीका-चौ.१- (१) सुरांनां सादर आणविले - पायघड्या, वाद्ये इत्यादी सर्व प्रकारे योग्य सन्मानाने मिरवीत आणविले. स्वतः हिमवान गेले नव्हते व महाराष्ट्रातही जाण्याची पध्दती नाही. (२) यथायोग्य आसने दिली - भाव हा की देवसमाजात ज्यांचा जसा मान, मोठेपणा होता त्याप्रमाणे सिंहासनादी आसन व ज्या जागेवर ज्यांच्या खालीवर बसण्याचा जसा ज्यांचा अधिकार होता त्याप्रमाणे विचारपूर्वक त्यास बसविले, हे दाखविले की देवात सुध्दा या मानापमानाच्या कल्पना आहेत. लग्नात याला फार महत्त्व !

चौ.२-(१) वेदी=विवाह, वेदी बहुले म्हणतात ते. ही वेदी मुलीच्या हाताच्या प्रमाणाने विशिष्ट पध्दतीने विटांची बांधावयाची असते. रामचंद्र चित्रकूटास वेदपुराणादी श्रवणासाठी ज्या वेदीवर बसत असत त्या वेदीचे उदाहरण येथे देणे व्यवहारशून्यतेचे व शास्त्रानभिज्ञतेचे लक्षण ठरेल. या वेदीला सजविण्याचा शास्त्रविधी आहे; पण अलीकडे विवाहात ही बहिष्कृतच

झाली असावी असे वाटते; म्हणून विस्तार निरर्थक ठरेल. मुंजीत कुठे क्वचित दिसत असेल. (२) शुभ = शुभकारक व मंगल म्हणजे विवाहरूपी मंगल कार्यात म्हणतात ती गाणी- गीते. येथे पुनरुक्तिवदाभास अलंकार आहे, कारण 'कल्याणं मंगल शुभम्' हे समानार्थी शब्द आहेत.

चौ.३- (१) सुशोभन = अति शोभन (सु=अति) (२) रचित विरंचि, न करवे वर्णन- असे येथे म्हटले; आहे, व ९४।८ मध्ये 'बघतां पुरशोभा अनुपमता । विरंचिची लघु गमे निपुणता' असे म्हटले आहे; तेव्हा सिंहासनाचे वर्णन करता येणार नाही असे म्हणण्यात औचित्य काय? अशी शंका कोणी विचारतात ब्रह्मदेवाने आपल्या संकल्पाने निर्माण केलेल्या जगात अशी पुरशोभा पाहावयास मिळत नाही असा तेथील भाव आहे; पण हे सिंहासन विरंचीने आपल्या हातांनी विशेष रचना करून तयार केले आहे. असा भाव येथे आहे 'एक म्हणे मी आज निरखिले। विरंचिने स्वकरीं जणूं रचिले' (१।३११।५). यात विरंची आणि रचिले हे शब्द आहेत तसेच या चौपाईत रचित विरंचि हे शब्द आहेत. येथे स्पष्ट नसलेला अर्थ वरील अवतरणात 'स्वकरीं' शब्दाने स्पष्ट केलेला आहे.

चौ.४- (१) बसति नमुनि शिव विप्रपदानां - (क)विप्र-ब्राह्मण, शंकरांसारख्या महादेवांना सुध्दा वंद्य आहेत, (ख) ब्राह्मण प्रभुरामचंद्रानां फार प्रिय आहेत; राम ब्रह्मण्य देव आहेत 'प्रभु ब्रह्मण्यदेव मी जाणे'(१।२०९।४) असे विश्वामित्र वचन आहे. 'त्यजुनि कपट तनुमनवचे जो भूसुर सेवील ॥ मी विधि शिव सुर सर्वही त्याला वश होतील' (३।३३।) हे श्रीरामवचन आहे. आपल्या स्वामीला जे वंद्य वाटतात त्यांना वंदन करणे हा उपासकाचा धर्म आहे. कोणत्याही देवाच्या पूजनारंभी वा कोणत्याही धार्मिक कार्यारंभी ब्राह्मणाला नमस्कार करण्याची प्रथा अद्याप बरीच चालू आहे. (२) स्मरुनि .....रघुराणा, प्रत्यक्ष नसल्यामुळे स्मरण व मानसिक नमन केले. अजून सुध्दा मंगलाष्टके म्हणताना 'इष्ट देवता-स्मरणं विधेयं, कुल-देवता-स्मरणं विधेयं' इष्टदेवतेचे स्मरण करा असे सांगतातच पण ज्यांना इष्टानिष्ट विचार नाही, इष्ट देवता नाही व कुल देवता नाही ते व त्या कोणाचे स्मरण करीत असतील कोणास ठाऊक ! आता नवरीला मंडपात बोलावण्याची वेळ जवळ आली:-

हिं. बहुरि मुनीसन्ह उमा बोलाई । करि सिंगारु सखीं लै आई ॥५॥
देखत रूपु सकल सुर मोहे । बरनै छबि अस जग कबि को है ॥६॥
जगदंबिका जानि भव-भामा । सुरन्ह मनहिं मन कीन्ह प्रनामा ॥७॥
सुंदरता मरजाद भवानी । जाइ न कोटिहुँ बदन बखानी ॥८॥

म. तदा मुनीश उमे बोलाविति । सखी तिला शृंगारुनि आणिति ॥५॥
बघत रूप सुर सर्व मोहले । वर्णिति छवि कवि विश्विं कोठले ॥६॥

जगदंबा जाणुनि भव-भामा । करिती सुर निज मनीं प्रणामा ।।७।।
सुंदरता - सीमाच भवानी । वर्णु शकति ना कोटिहि वाणी ।।८।।

अर्थ - (शंकराना सिंहासनावर बसविल्यानंतर) मुनीशांनी उमेला बोलावली तेव्हा तिला शृंगारून सखी घेऊन आल्या ॥ ५ ॥ उमेचे रूप दृष्टीस पडताच सर्व देव मोहित (मूढ) झाले; तेव्हा तिच्या शोभेचे वर्णन करतील असे कवी विश्वात कुठले असणार! ॥ ६ ॥ ती जगाची अंबिका (माता) व भवभामा आहे हे जाणून देवांनी मनात नमस्कार केला. ॥ ७ ॥ भवानी सौंदर्याची सीमा असल्याने कोट्यावधी वाणींनी (मुखांनी) सुध्दा वर्णन केले जाणे अशक्य आहे. ॥ ८ ॥

टीका :- चौ.५- (१) मुलीला लवकर आणा असे सप्तर्षींनी सांगितले; हा अधिकार वराकडील पुरोहितांचा असतो. 'आणा लवकर कुमारिस अतां'(१ । ३२२ । २) असे वसिष्ठांनी सांगितले आहे. पण सूचना दिल्यापासून सीता मंडपात प्रवेश करीपर्यंत मध्ये १९ ओळी आहेत. येथे आज्ञा देणे व पार्वतीचे येणे एकाच चौपाईत सांगितले, इतकी घाई आहे.

चौ.६- (१) बघत रूप सुर सर्व मोहले - मोहित झाले याचा अर्थ किंकर्तव्य मूढ झाले. असाच घेणे प्रसंगानुकूल आहे. तिला पाहताच तिच्या तेजाने दिपून गेले; व नमस्कार करावा किंवा नाही याचा निर्णय होईना. तेजाकडे पाहून वाटते की नमस्कार करावा व वयाकडे पाहिले म्हणजे शिष्टाचार आड येतो, लाज वाटते. निरोप ऐकून शृंगारून मुलीला मंडपात आणण्यास जितका वेळ लागला त्यापेक्षा अधिक वेळ निर्णय करण्यास लागला ! (क) ज्ञानेश्वरांना पत्र लिहिताना चौदाशे वर्षाच्या चांगदेव योग्याची अशीच दशा झाली. नमस्कार लिहावा की आशीर्वाद ? शेवटी कोरा कागद पाठविला ! तसेच देवांचे झाले. त्यांनी मनातल्या मनात प्रणाम केला. नमस्कार करण्याची लाज वाटली व आशीर्वाद देण्यास धीर झाला नाही.

चौ.७- (१) जगदंबा = जगत् + अंबा (माता) जगाची माता; जगन्माता असल्याने देवांची सुध्दा माता आहेच; म्हणून मातृभावनेने नमस्कार केला, पण मानसिक केला. (२) भव-भामा, भामा हा भामिनीचा अपभ्रंश आहे. 'भाम: क्रोधे रवौ-दीप्तौ' (अ.व्या.सु.) 'कोपना सैव भामिनी' (अमरे) येथे वामा = सुंदर स्त्री हा शब्द न घालता भामा शब्द घालण्यात केवळ अनुप्रास हा हेतू नाही कारण भव वामा यात अनुप्रास व वाघा साधतो जसा भव-भामा मध्ये भ.भा. चा आहे पण भवभामा शब्दात ओज अधिक साधते. सती जन्मात बापाने अपमान केला तर कल्पनातीत क्रुध्द झालेली देवांनी पाहिली होती; म्हणून नमस्कार केला. मनात सुध्दा नमस्कार न केल्यास भामिनी - कोपना = भामा झाली तर भलतेच काही होईल या भीतीने नमस्कार केला. भवपत्नी असल्याने सर्वज्ञ आहे, तेव्हा मनात केला तरी कळेलच व शिष्टाचार-पालनही होईल इत्यादी भावनांनी मनात नमस्कार केला. (क) भामा शब्दाच्या अर्थाविषयी टीकाकार मौन आहेत. (ख) वामा हा पाठभेद निर्माण झालेला आहे. त्याचे कारण हेच दिसते की भामा शब्द कोणत्याही कोषात सापडत

नाही, अर्थ नीट लागत नाही, तेव्हा लेखक प्रमाद मानून हा अतिप्रमाद केला गेला असावा. जुन्या ग्रंथांवर असे पुष्कळ अत्याचार पुनर्लेखक, संपादक, मुद्रण संशोधक व पंडित यांच्याकडून केले जातात ! (ग) भवभामा याविषयी एका टीकाकारांचा भाव पाहा भवपत्नी आहे म्हणूनच जगद्वंद्य आहे' पण भवभामा याचा अर्थ भवपत्नी कसा व का केला ? व भवपत्नी होण्यापूर्वीच सप्तर्षींनी तिला नमस्कार कसा केला ? असो.

(३) ल.ठे.- 'नाम उमा अंबिका भवानी' असे नारदांनी म्हटले होते. (६७।२), येथे त्याच क्रमाने उमा जगदंबिका (जगदंबा, अंबिका) व भवानी हे शब्द चौ.५,७ व ८ यांत वापरले आहेत.

चौ.८- (१) सुंदरता-सीमाच भवानी - भाव हा की हिच्या इतकी सुंदर जगात इतरत्र कोठेही कोणीही नाही. (मरजाद-मर्यादा-सीमा) 'सुंदर सुंदरतेला करते' असे सीतेविषयी म्हटले असता भवानी सुंदरता मर्यादा कशी झाली ? सीतेच्या अवताराची समाप्ती सतीदेहत्यागापूर्वीच झाली आहे हे जे विसरले असतील तेच वरील शंका विचारतील व रामायणातील महत्त्वाच्या गोष्टी कळत्याच नाहीत असे अप्रत्यक्षपणे कबूल करतील. कोटिमुखांनी का वर्णन करता येत नाही याचे कारण सांगतात :-

हिं.छं. कोटिहुँ बदन नहिं बनै बरनत जगजननि सोभा महा ।
सकुचहिं कहत श्रुति सेष सारद मंदमति तुलसी कहा ।।
छबिखानि मातु भवानि गवनीं मध्य मंडप सिव जहाँ ।
अवलोकि सकहि न सकुच पति पद कमल मनु मधुकरु तहाँ ।।१।।

हिं.दो. मुनि अनुसासन गनपतिहि पूजेउ संभु भवानि ।।
कोउ सुनि संशय करै जनि सुर अनादि जियँ जानि ।।१००।।

म.छं. जगदंबा शोभा महा मुखि वर्णवेना कोटि ती ।
श्रुति शेष लज्जित शारदा, मग मंदमति तुलसी किती ।।
छबिखाणि गत माता भवानी मध्यमंडपि शिव जिथे ।
लाजे शके ना पाहुं पतिपदपद्म मन मधुपचि तिथे ।।१।।

म.दो. मुनि-अनुशासनि गणपतिसि पूजिति शंभु-भवानि ।।
ऐकुनि संशय धरुं नका सुर अनादि घ्या ध्यानिं ।।१००।।

अर्थ :- जगज्जननीच्या महा शोभेचे वर्णन कोटी मुखांनी सुध्दा करवणार नाही. वेद शेष व शारदा सुद्धा ते करण्यास लाजतात, मग मंदमती तुलसीदासाची कथा काय! शोभेची खाण अशी माता भवानी, मंडपाच्या मध्यभागी जेथे शिव होते तेथे गेली व लाजली, (लाजेने)

तिला पतीच्या पदकमलांकडे पाहावेना; (मात्र) तिचे मन त्यांत मधुप झाले. ॥ छंद ॥ मुनींच्या सूचनेप्रमाणे शंभुभवानींनीं गणपतीपूजन केले. (वक्ते श्रोत्याची सूचना देतात की) हे ऐकून कोणी संशय मानू नये, व सर्व देव अनादी आहेत हे ध्यानात ठेवावे (म्हणजे संशयास जागा राहणार नाही).

टीका-छंद- (१) कोटिमुखांचा कवी जगात कोणी नाही. कदाचित निर्माण झालाच तरी त्यालासुद्धा वर्णन करवणार नाही. याला दोन कारणे आहेत :- एकतर शोभा अतिशय आहे व दुसरे हे की तो तरी जगातीलच असणार म्हणजे भवानी त्याची सुद्धा माता-जननीच असणार, कोणत्या पुत्रास अशी स्फूर्ती होईल की आपल्या आईच्या सौंदर्याचे शोभेचे वर्णन करावे! (२) वेद, शारदा व शेष ही त्रयी वक्त्यांत श्रेष्ठ आहे; तथापि या तिघांचीही जगज्जननीच्या ठिकाणी मातृभावना असल्यामुळेच त्यांनाही संकोच वाटतो, लाज वाटते, (३) 'वर्णू नये स्त्रियांचे अवयव' अशी श्री समर्थांची साधकांस व कथाप्रवचनकारांस आज्ञा आहे ती याच अर्थाने. <u>सर्व स्त्रियांच्या विषयी मातृभावना ठेवणे हे साधकांचे मुख्य कर्तव्य आहे</u>; म्हणूनच स्त्रियांच्या अवयवादी सौंदर्याचे शोभेचे वर्णन करणे म्हणजे मातेच्या अवयवसौंदर्याचे वर्णन करण्यासारखे आहे. पुढे सीतेच्या रूपाचे वर्णन करताना तु.दासांनी हेच कारण दिले आहे. येथे माता, भवानी, अंबिका हे शब्द वारंवार घालण्यात हेतू इतकाच आहे की स्त्रियांच्या विषयी पुरुषांची मातृभावना वाढीस लागून दृढ व्हावी.

(४) मध्यमंडपि शिव जिथे - वेदांचे व सिंहासनाचे वर्णन केले तेव्हा त्यांचे स्थान सांगितले नव्हते ते येथे सुचविले. शिव सिंहासनावर; व सिंहासन वेदीवर आहे व वेदी मंडपाच्या मध्यभागी आहे, तेथे भवानी जाऊन पोचली. (क) या वर्णनात मंडपाची विशालता फारच खुबीने ध्वनित केली. मंडपाच्या द्वारात प्रवेश केल्यापासून मध्यभागी येईपर्यंतचा काळ सहा ओळींनी सूचित केला व राजवाड्यातून मंडपापर्यंत येण्याचा काळ चौपाईच्या अर्ध्या चरणाने दाखविला! ज्या मंडपात सर्व देवांच्या पंक्ती एकाच वेळी भोजनास बसल्या तो एवढा विशाल असलाच पाहिजे. (५) शेवटच्या चरणात भारतीय सतीच्या स्वभावसुलभ लाजाळूपणाचे व पतिप्रेमाचे मधुर मिश्रण आहे; त्याचे विवेचन व विस्तार नको, हीच गोष्ट सीतेविषयी निराळ्या शब्दात सांगितली आहे; व येथला अर्थ अधिक स्पष्ट केला आहे. 'गुरुजन लाज समाज बहु सिता सलज्ज बघून ॥ बघुं लागे सखिंकडे उरिं रघुवीरा आणून' (१।२४८।-)

दोहा. (१) शंभु शब्दाने गणपती पूजनातील हेतू सांगितला शं- कल्याण व्हावे (भु,भवति) म्हणून गणपती पूजन केले व तेही मुनींच्या सांगण्यावरून केले. विघ्न होऊ नये, अडचणी येऊ नयेत म्हणून कोणत्याही कार्यारंभी गणपतीपूजन करावे व पुरोहितांच्या आज्ञेप्रमाणे विधी करावा, तेथे आपली आवड निवड इत्यादींचा विचार करू नये या दोन मर्यादा दाखविल्या (२) शिवपार्वतींचा पुत्र गणपती; असे असता, त्यांच्याच विवाहात गणपती पूजन कसे? असे अविचारी, अदूरदर्शी, पुराणश्रवण न केलेले लोक विचारतील, त्यांस शंका येईल, हे जाणून येथे सांगतात की देव अनादी आहेत. (क) गणपती आपला पुत्र व्हावा

म्हणून पुढे पार्वतीने जुन्नरजवळील लेण्याद्रीमागच्या दरीत तपश्चर्या केली आहे. तिने प्रसन्न होऊन गणपतीने दर्शन दिले. ज्या रूपात दर्शन दिले त्या रूपाची मूर्ती लेण्याद्रीत आजही आहे. गणेश (स.कृ. फडके लिखित) पुस्तकात लेण्याद्रीचा इतिहास पाहावा. (ख) इतिहासाची पुनरावृत्ति होते व पदार्थ अविनाशी आहे (हे सिद्धान्त आधुनिक सुशिक्षितांसही मान्य आहेत.) देव अनादी आहेत; गुप्त प्रगट होतात; रूप दिसत नाहीसे होते व पुन्हा काही काळाने दिसू लागते. प्रत्येक कल्पामध्ये सती देहत्यागादी पार्वती विवाहापर्यंतचा इतिहास घडतोच. पूर्व कल्पामध्ये गणपती होते, त्याच्या पूर्वीच्यात होते व चालू कल्पात पार्वती विवाहानंतर प्रगट होतील. अशा रीतीने अनादी काळापासून गणपती वगैरे सर्व देव असतातच.

(३) सुर अनादी याला मानसातील आणखी उदाहरणे पुष्कळ आहेत. रामावतारसमाप्ती नंतर लाखो वर्षांनी शिवपार्वती विवाह झाला आहे व रामविवाहाच्या वेळी उमा (सती) गुप्त रूपाने गेली होती या गोष्टी लक्षात ठेवून पुढील उल्लेखांचा विचार करावा :-

(क) 'सरसमीप गिरिजागृह शोभे' गेली प्रमुदित गौरि निकेता' (१।२२८।४-५) जनकपुरीतील सीताविवाह वर्णनात याप्रमाणे पार्वतीच्या मंदिराचा उल्लेख आहे. (ख) 'जय जय गिरियर राजकिशोरी । जयमहेश मुखचंद्र चकोरी' (१।२३५।५) (ग) 'जय गजवदन षड़ानन माये' (१।२३५।६) गिरिवर राजकिशोरी = पार्वती ही प्रार्थना सीतेने धनुर्भंगापूर्वी केली आहे; त्यावेळी सतीने देहत्यागसुद्धा केला नव्हता. यावरून ठरले की पार्वतीच्या जन्माच्या पूर्वी पार्वतीची मंदिरे होती व गजानन, षडाननांची माहिती लहान मुलींनासुद्धा होती. (घ) सीतारघुवीर विवाहात म्हणजे या पार्वतीच्या जन्मापूर्वी लाखो वर्षे गणपती पूजन होत असे :- 'गुरु गौरीगणपति मुदित विप्रां पुजविती' (१।३२३।छं.१). 'हिमवंत दे गिरिजा महेशा सिंधु हरिला श्री जशी' (१।३२४।छं.३) हे सर्व उल्लेख पार्वतीच्या जन्मापूर्वीचे आहेत; पण ही वचने वाचताना अशी शंका येत नाही की गौरीचा जन्मसुद्धा झाला नव्हता तेव्हा गौरी गणपती पूजन कसे केले? ज्या गणपतीचे श्री सीता रघुवीरांनी विवाहापूर्वी पूजन केले, त्याच गणपतीचे पूजन पुढे गणेश जननी होणाऱ्या गिरिजेने व शंकरांनी केले आहे. आणखी २०।२५ उदाहरणे तरी मानसात आहेत. पण टीकाकारांनी दिली नाहीत . सृष्टी उत्पन्न झाली असे मान्य केले की या सर्व गोष्टी अनादी मानाव्याच लागतात. भूमिती शास्त्राचा अभ्यास करावयाचा तर बिंदू, रेषा, इत्यादींच्या व्याख्या मानाव्याच लागतात. लांबी नसलेल्या अनेक बिंदूनी लांबी असलेली रेषा तयार होते हे मानावेच लागते. तसेच हे सर्व जग ब्रह्मांतून उत्पन्न होते; ब्रह्म अनादि आहे म्हणून सर्वच अनादी! जीवसुद्धा अनादी आहे. आता पुढील विवाहविधी पाहा :- अगदी संक्षिप्त,

हिं. जसि बिवाह कै बिधि श्रुति गाई । महा मुनिन्ह सो सब करवाई ॥१॥
गहि गिरीस कुस कन्या पानी । भवहि समरपी जानि भवानी ॥२॥

पानि ग्रहन जब कीन्ह महेसा । हियँ हरषे तब सकल सुरेसा ॥३॥
बेद मंत्र मुनिबर उच्चरहीं । जय जय जय संकर सुर करहीं ॥४॥

म. श्रुति विवाह-विधि वर्णिति जेवीं । करविति सकल महामुनि तेवीं ।१॥
घे गिरीश कुश कन्या-पाणी । जाणुनि भवा समर्पि भवानी ॥२॥
पाणिग्रहणा महेश करती । तैं सुरेश सब ह्रदयिं हर्षती ॥३॥
वेदमंत्र मुनिवर उच्चरिती । जय जय जय शंकर सुर करती ॥४॥

अर्थ - वेदांनी जसा विवाहविधी वर्णिला (सांगितला) आहे; त्याप्रमाणे महामुनींनी सगळे विधी करविले. ॥ १ ॥ नंतर गिरीशाने आपल्या हातात कुश (दर्भ), पाणी (जल) व कन्येचा पाणि (हात) घेऊन, ती भवानी आहे असे जाणून ती भवाला समर्पण केली. ॥ २ ॥ शंकरांनी जेव्हा पाणिग्रहण केले तेव्हा सर्व देवांना व देवश्रेष्ठांना हर्ष झाला ॥ ३ ॥ (हा विधि होताना) मुनिवर वेदमंत्रांचा उच्चार करीत होते व देव जय जय जय शंकर म्हणून जयजयकार करीत होते. ॥ ४ ॥

टीका. चौ.१- (१) येथे व पूर्वी पण फक्त वेदविधींचाच उल्लेख आहे; लौकिक विधींचा उल्लेख नाही. ज्या वराला कन्या द्यावयाची, कन्या दानविधी करवयाचा त्या वेळी असा विधी आहे की भोजन केलेल्या वराला उपोषित दम्पतीने कन्यादान करावे (धर्मसिंधु). या नियमाप्रमाणेच महाराष्ट्रातील रुखवत-भोजन आहे; व येथे शंकरांसह सर्व देवांचे भोजन झालेले आहे. कन्यादानापूर्वी मधुपर्कपूजा व अंतःपटधारण हे विधी आहेत तेही करविले गेले असे मानणे जरूर आहे कारण पुढल्या चौपाईतच कन्यादानाचा उल्लेख आहे.

चौ.२- (१) कन्यादानाचा विधी उरकला - केला गेला हे या चौपाईत सांगितले आहे. येथे कन्यादान न म्हणता समर्पण वर्णिले आहे म्हणून टीकाकार तु.दासांना व्यासांच्यापेक्षा श्रेष्ठ ठरवू पहातात पण यात व्यासांची प्रच्छन्न निंदा होते, म्हणून असे म्हणणे योग्य नाही. वेदविधीप्रमाणे सर्व करविले असे आधी बजावले असता टीकाकार हा अनर्थ करतात! दुसऱ्या चरणाने हिमवंताची भावना सांगितली इतकेच. विधिपूर्वक कर्म करावयाचे म्हणजे उच्चार व क्रिया विधिपूर्वकच करणे भाग आहे. त्यात कान्हा मात्रेचा सुद्धा फरक करून चालणार नाही; भावना मात्र कोणतीही ठेवता येईल. ब्राह्मविवाहात कन्यादानाचा विधी असा आहे :-

(२) कन्यादानाचा संकल्प सोडल्यावर कन्यापित्याने उठून कन्येला घेऊन काशाच्या पात्रात कन्येच्या ओंजळीत वराची ओंजळ ठेवून तीत सुवर्ण घालून झाल्यानंतर कन्यापित्याच्या उजव्या बाजूस त्याच्या पत्नीने उभे राहून वराच्या ओंजळीवर जलाची अखंड धार धरावी, त्यावेळी जे मंत्र असतात ते म्हणून झाल्यानंतर वराच्या गोत्रप्रवरांचा व प्रपितामह, पितामह, व पिता यांच्या नावांचा व वराच्या नावाचा अमुक शर्मणे वराय असा उच्चार केल्यावर व मुलीच्या प्रपितामहादी तिघांचा व मुलीच्या 'पार्वती -भवानी-नाम्नीं कन्या .. तुभ्यमहं संप्रददे'

या प्रमाणे तीन वेळा कन्यादानाचा उच्चार करावा लागतो. नंतर दिलेले दान ग्रहण केल्याचे सूचक म्हणून कन्येच्या उजव्या खांद्याला वराने आपल्या उजव्या हाताने स्पर्श करावयाचा असतो. (प्रतिगृण्हामि म्हणावे लागते.' सीता विवाहात कन्यादानाचा स्पष्टच उल्लेख आहे. 'कन्यादान नृपभूपन कियो' (१ । ३२४ । छं.३) व यालाच समर्पण असे म्हटले आहे पाहा - 'हिमवंत जिमि गिरिजा महेसहि हरिहि श्रीसागर दई (दिली) ॥ तिमिजनक रामहि सिय समरपी-' (१ । ३२४ । छं.४) यावरून वाचकांनीच ठरवावे की हिमवंताने कन्यादान केले की नुसती समर्पण केली?

(३) येथील कुश शब्दाने कन्यादानं करिष्ये हा आधीचा संकल्प सुचविला; (क) कन्या शब्दाने सुचविले की कन्येला आपल्यापुढे घेतली; (ख) कन्यापाणीने कन्येच्या ओंजळीचा उल्लेख सुचविला व पुढील विधी सुचविला.

(४) 'जाणुनि भवा समर्पि भवानी = भवानी जाणुनि भवा समर्पी, अशा प्रकारची भावना व उच्चार सुद्धा कन्यादात्याने करावयाचा असतो. 'अमुक शर्मणे श्रीधररूपिणे वराय अमुकनाम्नीं श्रीरूपिणीं कन्यां तुभ्यमहं संप्रददे' विष्णु नारायण स्वरूपी अमुक वराला लक्ष्मीरूपिणी अमुक कन्या देतो असाच उच्चार करावयाचा असतो. (धर्मसिंधु कन्यादान प्रकरण पाहा.) शिवभक्त असतील ते शिवभवानी म्हणतील इतकाच फरक

चौ.३- (१) पाणिग्रहणा महेश करती - यावरून स्पष्ट दिसते की शंकरांनी पार्वतीचा उजवा हात आपल्या उजव्या हाताने धरला. (२) पाणिग्रहण विधि-(संस्कार कौस्तुभे कन्या दानविधौ) (वर:) प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् प्राङ्मुख्याः वध्वाः उत्तान हस्तांगुष्ठादिप्रदेशं अवाङ्मुखेन करेण 'गृभ्णामि ते सौभगत्वाय... मंत्रेण गृण्हीयात्' पश्चिमेस तोंड केलेल्या वराने पूर्वेस तोंड करून बसलेल्या वधूचा उताणा हात - आंगठा वगैरे उपड्या हाताने उभ्याने धरावा. हा विधी सप्तपदीच्या पूर्वी व लाजा होमानंतर आहे. (क) आश्वलायन गह्यसूत्रे (अ१खं.७) हस्तम् इति. अंगुष्ठमेव गृण्हीयात् यदि कामयीत पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्निति ॥ ३ ॥ अंगुलीरेव स्त्रीकामः ॥ ४ ॥ रोमान्ते हस्तं सांगुष्ठं उभय कामः ॥ ५ ॥ केवळ पुत्रच व्हावे असे वाटत असेल त्याने नुसता अंगुष्ठ, आंगठा, धरावा; ॥ ३ ॥ कन्याच व्हाव्यात असे वाटत असेल तर आंगठ्याशिवाय बाकीची बोटेच धरावीत ॥ ४ ॥ (पुत्रकन्या) या दोन्हींची इच्छा असणाराने आंगठ्यासहित सर्व हात मनगटापर्यंतचा - (रोमान्त) धरावा ॥ ५ ॥.

(३) सर्व देवांची खात्री झाली की आता तारकासुराच्या भयापासून तारणारा देवांचा तारक निर्माण होऊन देवांचा त्रास व संकट टळणार म्हणून त्यांना हर्ष झाला. (क) ल.ठे. सर्व वेदविधी यथासांग करविले असे आधीच (चौ.१) सांगितले आहे.पाणिग्रहण विधी विवाह होमांगभूतच असतो व विवाह होमाची समाप्ती सप्तपदी विधीने होऊन विवाहपूर्णता होते, म्हणून येथील पाणिग्रहणाच्या उल्लेखाने या सर्वांचे ग्रहण करणे भाग आहे. (ख) शाखाभेदाने या क्रमात भेद असतो पण तो विचार येथे आवश्यक नाही. (ग) कन्यादानानंतर दान सांगताप्रीत्यर्थ दक्षिणा द्यावी लागते व इतरही अनेक वरास देण्याचा विधी आहे त्यालाच, आंदण, देज, वरदक्षिणा, हुंडा वगैरे अनेक नावे पडली आहेत. आता हेच वर्णन

करतील :-

हिं. बाजहिं बाजन बिबिध बिधाना । सुमन बृष्टि नभ भै बिधि नाना॥५॥
हर गिरिजा कर भयउ बिबाहू । सकल भुवन भरि रहा उछाहू ॥६॥
दासी दास तुरग रथ नागा । धेनु बसन मनि बस्तु बिभागा ॥७॥
अन्न कनकभाजन भरि जाना । दाइज दीन्ह न जाइ बखाना ॥८॥

म. वाजति वाद्ये विविध विधानां । पुष्पवृष्टि गगनी विध नाना ॥५॥
झाला हर गिरिसुता विवाहू । सकल भुवनि भरला उत्साहू ॥६॥
दासी-दास तुरग रथ नागां । धेनु वसन मणि वस्तु विभागां ॥७॥
अन्न कनक भाजनिं बहु यानी । आंदण दिले कवण वाखाणी ॥८॥

अर्थ - नाना प्रकारची वाद्ये नाना परीनी वाजू लागली; आकाशातून नाना प्रकारच्या फुलांची वृष्टी होऊ लागली ॥ ५ ॥ हर व गिरिजा (गिरिसुता) यांचा विवाह झाला (याबद्दलचा) उत्साह सर्व भुवनात भरून राहिला. ॥ ६ ॥ दासी, दास, घोडे (तुरग), हत्ती (नाग), धेनू, वस्त्रे, रत्ने व इतर नानाविध वस्तू, तसेच सोन्याच्या पात्रात विविध अन्न भरून, ती गाड्या रथ वगैरे वाहनांत (यानी) भरली व या सर्व वस्तू आंदण दिल्या; त्यांचे वर्णन कोण करू शकेल ॥ ७-८ ॥

टीका:- चौ.५- (१) विविध वाद्ये - 'झांजा मृदंग सणया बहुतर । ढोल दुंदुभी भेरी सुंदर॥ सुंदर विविधा वाद्य-सुवादन' (१ । २६३ । १-२). (२) विविध पुष्पवृष्टी-'वर्षति सुमन सुअंजलि सजुनी', 'वर्षति सुभ बहुरंगी माला' 'सुरतरु-सुमनमाळ बहु वर्षति' इत्यादी प्रकारे देवांनीच पुष्पवृष्टी केली.

चौ.६- (१) हर शब्दाने सुचविले की आता लवकरच तिला घेऊन जातील. शि.पु.पार्वती खंडांत - 'अनया कन्यया तेऽद्रे अर्धनारीश्वरो हरः । शरीरार्धं हरस्यैषा हरिष्यति सुता तव' असा हर शब्दाचा अर्थ स्पष्टच सांगितला आहे. (२) विवाह विधी झाला की बहुधा उत्साहाला ओहटी लागते; पण इथे सगळेच उलटे! विवाह झाल्याचा उत्साह चौदा भुवनांत भरला. सर्वांनाच तारकासुराची भीती व त्रास होता, व लोक अगदी निरुत्साह झाले होते. हा विवाह सर्वांच्या उत्साहरूपी जीर्णशीर्ण वनाला वसन्त ऋतू सारखाच झाला.

चौ.-७-८; (१) मणिवस्तुविभाग - नाना प्रकारचे सोन्याचे व रत्नांचे अलंकार, पात्रे इत्यादी. (२) अन्न याचा अर्थ धान्य असा घेऊन मग शंकर भिक्षेकरी होते, त्यांच्याकडे धान्य नसणार म्हणून दिले असे म्हणणे मूर्खपणा आहे. 'दानी कुणि शंकर सम नाही'(वि.प.) असे तुलसीदास म्हणतात. भवानी, अन्नपूर्णा आहे हे माहीत असून असा मूर्खपणा करणारास काय म्हणावे? अन्न म्हणजे पक्वान्ने चिवडा, इत्यादी पदार्थ बरोबर दिले. 'मेवा पक्वान्ने विविधा किति' (१ । ३३३ । ४) असा उल्लेख सीता विवाहानंतर पुन्हा दिलेल्या आंदणात

आहे. आता मुलीची व जावयाची पाठवणी :-

हिं.छं. दाइज दियो बहु भाँति पुनिकर जोरि हिमभूधर कह्यो ।
का देउं पूरन काम संकर ! चरन-पंकज गहि रह्यो ।।
सिव कृपासागर ससुर कर संतोषु सब भाँतिहि कियो ।
पुनि गहे पद पाथोज मयना प्रेमपरिपूरन हियो ।।१।।

हिं.दो. नाथ उमा मम प्रान सम गृह किंकरी करेहु ।।
छमेहु सकल अपराध अब होइ प्रसन्न बरु देहु ।।१०१।।

म.छं. आंदण दिले विविधा,करां मग जुळुनि हिमगिरि बोलले।
म्यां काय द्यावे आप्तकामा, धरुनि शिवपद राहले ।।
संतुष्ट शंकर सासऱ्या करिती कृपानिधि बहुपरीं ।
मग पादपद्मां प्रेमपूरित - मानसे मयना धरी ।।१।।

म.दो. नाथ! उमा मत्प्राणसी गृह-किंकरी कराहि ।।
क्षमा अतां अपराध वर मजला प्रसन्न द्याहि ।।१०१।।

अर्थ - या प्रमाणे विविधा आंदण देऊन मग हिमगिरी हात जोडून म्हणाले की आपण आप्तकाम (पूर्णकाम) आहात, तेव्हा मी आपणास काय देणार! (काय द्यावे!); व लगेच ते शिवाचे चरण धरून राहिले, तेव्हा शंकरांनी आपल्या सासऱ्यास नाना प्रकारे संतुष्ट केले. मग मेनेने प्रेमपरिपूर्ण हृदयाने शंकराचे चरण कमल धरले. ॥ छंद ॥ (व म्हणाली) नाथ! उमा मला माझ्या प्राणांसारखी प्रिय आहे; तरी पण आपण तिला आपल्या घरची दासी करावी, व आता तिचे सर्व अपराध क्षमा करावे; हाच वर आपण प्रसन्न होऊन मला द्यावा ॥ दोहा ॥ १०१ ॥

टीका:- छंद- (१) आंदण दिले विविधा - आंदण कितीतरी प्रकारचे दिले गेले, पण येथे नमुना म्हणून थोडी नावे दिली. येथे आंदण देण्याचा उपसंहार केला. रामचंद्राची वरात अयोध्येस जाण्यास निघाली तेव्हा जनकराजांनी रामाची प्रार्थना केली आहे. (२) हिमगिरि सुचवितो की यावेळेपर्यंत आनंदोत्साहभर टिकला, वाढला पण आता एकाएकी तो गारठला! जावई म्हणून प्रार्थना करीत नसून परमेश्वर भावनेने प्रार्थना करीत आहेत. हात जोडले व काहीतरी मागण्याची इच्छा आहे पण मागवत नाही. (क) म्यां काय द्यावे आप्तकामा - ज्यांच्या सर्व कामना पूर्ण झाल्या आहेत व काही मिळवावयाचे राहिले नाही असे. 'नाऽनवाप्तमवाप्तव्यम् वर्त एवच कर्मणि' (भ.गी.३ । २२), भाव हा की मी जे काही दिले ते आपण स्वीकारावे; आपल्याला काही कमी आहे म्हणून मी दिले असे नव्हे; मी देणार ते

किती व काय! आपणास कशाचीच जरूर नाही; पण माझ्या संतोषासाठी म्हणून स्वीकार करावा.

(२) धरुनि शिवपद राहले - आणखी काही मागण्याची इच्छा आहे; पण बोलवेना तेव्हा धरले शंकरांचे पाय आणि स्तब्ध राहिले, उठेचनात! सीता माता सुनयनेची अगदी अशीच दशा झाली आहे; तिनेही पूर्णकाम (आप्तकाम) वगैरे आधी प्रार्थना करताना म्हटले आहे. 'वदुनि राणि पद धरून राही' (१।३३७।१) या पूर्वीचा दोहा व छंद पाहावा. हिमवान ऐश्वर्य भावनेने शंकरांशी वागत आहेत, पण शंकर आता माधुर्य भावाने वागतील.

(३) नाना प्रकारांनी सासऱ्याची समजूत घालून त्यांचे विरह दुःख कमी करून त्यांस संतुष्ट केले. तुम्ही फारच पुण्यवान, म्हणून भगवान विष्णु चतुरानन आदी सर्व देव तुमच्याकडे न बोलावता आले. आपण सर्वांची चांगली सेवा केलीत सर्व तुमच्यावर प्रसन्न आहेत. काही काळजी करू नका. कैलास काही दूर नाही व तुम्हास अगम्य नाही; आमचेही या बाजूस पुष्कळ वेळा येणे होतेच. आपण माझे पाय धरणे बरे नाही दिसत; आपला अधिकार माझ्यापेक्षा मोठा इ.इ. प्रकारे सांत्वन केले; तेव्हा हिमाचल उठून बाजूस झाले, तोच मेनेने मारली मिठी पायांना.

(४) सीतामातेने असेच रामाचे जावयाचे पाय धरले आहेत; पण ती प्रेमदशा फार गाढ आहे. मेनेत माधुर्य व ऐश्वर्य यांचे तरंग आहेत जसे जनकराजामध्ये दिसतात, मेना पाय धरून राहिली नाही व पाय धरल्यावर सुद्धा तिला बोलवत आहे, पाथोज=कमल.

दो.- (१) नाथ - सुचविले की आपण विश्वनाथ आहात; आम्हाला आपली अशा रीतीने प्राप्ती झाली ही केवळ आपली कृपा, आपल्याला काही कामना नाही असे गिरिराज म्हणालेच; ते जरी खरं आहे तरी माझी उमा मला प्राणासारखी प्रिय आहे; आपण आता तिच्यावर प्रेम करावं व तिला आपल्या सेवेचा लाभ द्यावा. इथे मेना विसरली की पार्वती आदिमाया आहे, आपली मुलगी नाही! सुनयनेने सुद्धा असेच मागणे मागितले पण पाय धरण्याच्या आधी! (१।३३६ छंद व दोहा पाहावा) (२) क्षमा अता अपराध - माझ्याकडून पहिल्या प्रथम आपला फार अपमान केला गेला; त्याची मला आता क्षमा करावी. चुकून, अज्ञानाने, मोहाने घडले; आता आपण मनातून काढून टाकावं इतकंच मागणं आहे. दुसरं काऽही नको आपली कृपा असावी फक्त. (क) सासऱ्याची समजूत घालून त्यास वाटेला लावले तो ही पीडा लागली पाठीशी! आता सासुबाईची समजूत घालतील. चक्रात सापडल्यावर त्याच्या गतीनेच फिरले पाहिजे. सासुसासऱ्याचा निरोप घेण्यासाठी शिव गेले असतील तेव्हाचा हा प्रसंग आहे.

हि. बहु बिधि संभु सासु समझाई । गवनी भवन चरन सिरु नाई ।।१।।
जननी उमा बोलि तब लीन्ही । लै उछंग सुंदर सिख दीन्ही ।।२।।
करेहु सदा संकर पद पूजा । नारि धरमु पति देव न दूजा ।।३।।
बचन कहत भरे लोचन बारी । बहुरि लाइ उर लीन्हि कुमारी ।।४।।

म. शंभु किती सासुस समजाविति । गता भवनि शिर नमुनि पदांप्रति ॥१॥
जननि उमे बोलावुनि घेई - । अंकी, सुंदर शिकवण देई ॥२॥
संतत कर शंकर-पद-पूजा । नारि-धर्म पति-देव न दूजा ॥३॥
लोचनि वळले वदतां वारी । मग आलिंगी हृदयिं कुमारी ॥४॥

अर्थ - शंभूंनी किती प्रकारांनी सासूची समजूत घातली; तेव्हा ती शंकराच्या पायांना मस्तक नमवून घरात गेली. ॥ १ ॥ मग त्या जननीने (मेनेने) उमेला बोलावून घेऊन तिला मांडीवर घेतली व सुंदर शिकवण दिली (उपदेश केला) ॥ २ ॥ नित्य नियमाने (संतत) सर्वदा शंकराच्या चरणाची पूजा (-सेवा) करीत जा, कारण पतीला देव मानणे हाच स्त्रियांचा धर्म आहे, (दुसरा-देव त्यांना नाही) दुसरा नाही. ॥ ३ ॥ (हे) सांगताना तिच्या डोळ्यात अश्रू आले (डोळे पाण्याने भरले); तेव्हा तिने मुलीला हृदयाशी धरून आलिंगन दिले. ॥ ४ ॥

टीका.-चौ.१- (१) सासूची समजूत कशी घातली ते सासऱ्याची समजूत घालण्यावरून जाणावे. शंभू शब्दाने सुचविले की सर्वांचेच सर्वप्रकारे शं भवति कल्याणच होईल, काही काळजी करू नका, वगैरे सांगितले. (२) गता भवनिं - लग्न मंडपात आली होती ती घरात अंतःपुरात गेली.

चौ.२- (१) जननि - जननी; सुचविले की पार्वती जगदंबा भवानी आहे 'सदा शंभु अर्धांग-निवासिनि' आहे वगैरे सर्व विसरली व मी पार्वतीला जन्म देणारी आई या सामान्य भावनेनेच ती आता भवानीशी वागणार! अहो! 'मोह महिमा बलवान् अति!' तिनेच तिला जन्म दिला, पालन पोषण केलं, आंगाखांद्यावर खेळवली, लाड केले, फुलासारखी वागवली ते सर्व ती कशी विसरू शकेल! आता वियोगव्यथा हृदयात बोचू लागली. (२) घेई हे क्रियापद दोन्हीकडे लावावे. शंकराचे-रुद्राचे-प्रथम दर्शन झाले तेव्हा असेच घडले 'बोलाविली गिरीशकुमारी ॥ अंकी बसवी स्नेहे भारी' (१ । ९६ । ६-७) मांडीवर घेणे हे भारी स्नेहाचे निदर्शक आहे. दोन्हीवेळी क्रिया एकच पण प्रेरक हेतू निराळा व भाव निराळा. त्यावेळी स्नेहातून करुण रस शोकच निर्माण झाला पण तो भावी दुःख भयकल्पनाजनित होता. या वेळी स्नेहातून करुण रस शोकच उत्पन्न होत आहे पण हा भावी वियोग भयकल्पनाजनित आहे. अजून शोकात प्रवेश झाला नाही. अशा वेळचे जननीचे मुख्य व आवश्यक कर्तव्य प्रथम करू लागते :-

(३) सुंदर शिकवण देई - येथे सुंदर = आदरणीय; (प्रथम सासरी पाठविताना, आईने ज्या तऱ्हेने जो उपदेश करावयास पाहिजे तो तसा केला जात आहे. पुढे केलेल्या उपदेशाशिवाय इतर प्रकारचा उपदेश अ-सुंदर, अयोग्य, समजावा. सुंदर उपदेश कोणता तो पाहा:-

चौ.३-(१) संतत कर शंकर पद पूजा - चोवीस तास बाराही महिने पूजा कशी करता येईल? सतत= अखंडित उदा:- संततधार धरणे. म्हणूनच सतत पूजा याचा अर्थ गंधफुले वगैरेची करावयाची पूजा इतकाच न घेता लक्षणेने व्यापक अर्थ घ्यावयाचा आहे. संतत=नित्य

नियमाने. 'संततविरतानिशम्-नित्यानवरताजस्रमपि नित्य नियमेन भवम्' खंड न पडता नित्य नियमाने म्हणजे सतत. (क) कोणाचीही पूजा करण्यातील हेतू त्यास प्रसन्न करणे हा असतो; म्हणून सतत पूजा कर म्हणजे सदा सर्वकाळ शंकरांना प्रसन्न ठेवीत जा. सुख देण्याने, मनासारखे वागण्याने, सेवा करण्याने, नम्रतेने, आज्ञापालन केल्याने, वादविवाद विरोध न करण्याने व मुख्यत: अनन्य प्रेमाने कोणीही प्रसन्न होतात व प्रसन्न राहतात; म्हणून प्रसन्न ठेवण्यास लागणाऱ्या सर्व गोष्टी करणे म्हणजे पूजा करणे होय. (ख) अशी पूजाच शं-कर, शं-करणारी, सुखकर होईल, असे न केले तर अकल्याण व दु:ख होईल, कारण

(२) नारि धर्म पति देव, व पूजा - पार्वतीने पुढे गुरुपदेश घेतला असला; विष्णू उपासना तिने वामदेवाकडून घेतली असली, व त्यानंतर ती रामनामाचा जप व रामभक्ती करू लागली असली तरी मेनेने जो उपदेश अन्वयव्यतिरेकाने ठासुन केला तोच करणे योग्य आहे. अपवादांचा उल्लेख यात अन्तर्भूत होऊ शकत नाही. कारण गुरु करणे, मंत्रजप करणे इत्यादी गोष्टी पतीच्या अनुकूलतेने, खुशीच्या परवानगीनेच करता येतात; त्यामुळे वरील मेनोक्त सिद्धान्तास बाध तर नाहीच येत, पण तो निरपवाद ठरतो. (क) सासूसासऱ्यांची सेवा, सवतीशी कसे वागावे वगैरे सांगण्याची येथे आवश्यकता नाही, म्हणून उल्लेख नाही, (ख) परिस्थितीस अनुसरून वरील उपदेश, अत्यंत प्रेमाने, मांडीवर घेऊन केला म्हणून त्यास सुंदर म्हटले. या सर्व गोष्टी असतील तरच तो उपदेश सुंदर = आदरणीय ठरेल. येथील 'संतत शंकर पति, पूजा कर' चा अर्थ सीतेला अशाच वेळी मातांनी केलेल्या उपदेशात आहे 'संतत पतिला प्रिय बाळे! हो' (१।३३४।४) प्रिय होण्यास काय काय करावे लागते ते वर (१क) दाखविलेच आहे.

चौ.४- (१) लोचनि वळले वदतां वारी । .. कुमारी - येथे विरह शोक रसाचा अनुभव डोळ्यात पाणी येणे, संचारी भाव आलिंगन देणे; स्थायीभाव करुणा, आलंबन विभाव कन्या व उद्दीपन विभाव सासरी जाणार हा विचार आहे. (२) सीतेच्या वरातीच्या वेळीचे वर्णन पाहा :- जाइ वरातहि परिसुनि राण्या । विकल मीनगण जणुं लघुपाण्या ॥ राण्या मग घडिघडि आलिंगिति' (१।३३४।२,७) मेना त्या मानाने पुष्कळ कमी व्याकुळ झाली आहे; कारण भवानी वयाने पुष्कळच मोठी आहे; व तिचे ऐश्वर्य नारदमुखाने स्पष्ट कळले आहे. सीता खरोखरच सहा वर्षांची होती, (वा.रा.) व ऐश्वर्याची कल्पनाही नव्हती. मेनेचा शोक-विलाप ऐकला नाही तोपर्यंतच हा भेद वाटेल मेनेची विव्हळता आता पाहावी :-

हिं. कत बिधि सृजीं नारि जग माहीं । पराधीन सपनेहुँ सुखु नाहीं ॥५॥
भै अति प्रेम बिकल महतारी । धीरजु कीन्ह कुसमय बिचारी ॥६॥
पुनि पुनि मिलति परति गहि चरना । परम प्रेम कछु जाइ न बरना॥७॥
सब नारिन्ह मिलि भेटि भवानी । जाइ जननि उर पुनि लपटानी ॥८॥

म. कां विधि जगीं निर्मी नारींना । पराधीन सुख तो स्वप्नींना ॥५॥
प्रेम परम विव्हळ करि माते । जाणुनि कुसमय धरि धीराते ॥६॥
भेटे असकृत् धरी पद नमी । प्रेम परम करुं कसे कथन मी ॥७॥
उमा सकल नारीस भेटली । जाउनि जननी उरी चिकटली ॥८॥

अर्थ - विधीने स्त्रियाना निर्माण केल्या तरी कशाला! सदा पराधीन व सुख तर स्वप्नात नाही ॥ ५ ॥ परमप्रेमाने माता विव्हळ झाली; पण कुवेळ आहे हे जाणून तिने धीर धरला ॥ ६ ॥ अनेक वेळा तिला भेटते व वारंवार पाय धरून नमस्कार करते आहे; (अशा) त्या परम प्रेमाचे वर्णन-कथन-मला कसे करवेल? (करणे शक्य नाही.) ॥ ७ ॥ उमा (भवानी) सगळ्या स्त्रियांना भेटली व आईजवळ जाऊन तिच्या पोटाला - छातीला चिकटली (बिलगली) ॥ ८ ॥

टीका.:-चौ.५-(१) 'कां विधि जगि....स्वप्नींना - या चौपाईचा अर्थ करताना 'प्रेम परम विव्हळ करि माते' हा पुढला चरण ध्यानात घेऊनच अर्थ केला पाहिजे. शोकाने अति व्याकुळ-आर्त झालेल्या कन्याजननीचे हे शोक प्रलाप आहेत. दुसरा चरण 'पराधीन सुख तो स्वप्नीं ना' हा शोकप्रलाप आहे. सुख स्वप्नात सुद्धा नाही हे म्हणणे खोटे आहे. मग, मेना असत्य, शास्त्रविरुद्ध व स्वतःच्या पूर्वानुभयाविरुद्ध बोलते की काय? हे असत्य असले तरी पाप नाही, दोष नाही, कारण हे आर्ताचे प्रलाप आहेत. 'आर्त कधी न विचारे वदतो । डाव जुगाऱ्या अपला दिसतो'. (२ । २५८ । १) सीतामातेने सुद्धा अशाच वेळी विरहभयार्त होऊन असेच उद्गार काढले आहेत। '..निर्मि कां स्त्रिया विधाता' (१ । ३३४ । ८) असले प्रलाप अशा प्रसंगी क्षम्य आहेत. (क) 'तै मैना हिमगिरि आनंदाति' (१ । ९९ । १) 'हर्षि हरा ओवाळु चालते' मेनेला जागृतीत सुख=आनंद, हर्ष झाल्याचे हे पुरावे आहेत.

(२) पहिल्याच वेळी मुलीला सासरी पाठविताना तिच्या जननीच्या हृदयास काय वाटत असते याचे निदर्शक हे सुंदर मार्मिक चित्र आहे. बाळंतपणासारख्या पणातून शिरसलामत बाहेर पडून, प्राणापेक्षा अधिक जपून वाढविलेला, सांभाळलेला स्वताच्या पोटचा गोळा ज्याची ओळख ना पाळख अशा पुरुषाला कायमचा देऊन टाकावयाचा ही गोष्ट खरोखरच फार दुःखद व शोककारक आहे. पण हा भावी शोक सगळ्यांना माहीत असूनही मुलीचे लग्न जमले की आनंद, गळ्यात माळ पडली की समाधान व लग्नसोहळ्यात उत्साह हर्ष वाटतोच सगळ्यांना! कोणत्याही धर्माच्या, जातीच्या व कोणत्याही देशातील परम स्वतंत्र जननी असल्या तरी यावेळी त्या शोक विव्हळ व्हावयाच्याच! कन्याजननी होतील यात काहीच नवल नाही. स्वतःची मुलगी नसून कण्वासारख्या महर्षींची अशीच दशा झाली. सीता भूमिजा असून विदेहीजनकाचे ज्ञान वैराग्य या वेळी पळून गेले आहे. येथे पराधीनता, जात, गोत्र, देश, धर्म, गरीब श्रीमंत इत्यादी कोणत्याच गोष्टीचे वैशिष्ट्य नाही; ही प्रेमाची करामत ममतेचा प्रताप आहे!

(३) पराधीनता - हे स्त्रियांच्या दुःखाचे कारण नसून सुखाचे साधन आहे. असे नसते

तर मातापितरांचा त्याग करून प्रौढ मुली विवाहबद्ध होऊन पराधीनता का स्वीकारत्या? व तेवढ्यासाठी झुरत का बसल्या असत्या? आपल्या जवळ होती ती आपली मुलगी दुसऱ्याच्या ताब्यात धावयाची ही वेळ असल्याने हे शोकप्रलाप आहेत. (क) ज्या पराधीनतेत सुख नाही असे मातेला या क्षणी वाटले त्याच पराधीनतेसाठी पार्वतीने घोर तप केले! व आता तिला परमसुख झालेले पुढे दिसेल. ही चौपाई सिद्धान्तरूप नाही, आर्ताचे वचन आहे.

चौ.६- (१) पहिल्या चरणाने सांगितले की हे प्रेमविव्हळ झालेल्या मातृहृदयाचे स्वभावोद्गार आहेत. (२) कुसमय-कुवेळ, अशा मंगल प्रसंगी अश्रुमोचन करणे अमंगल असते म्हणून शोक-विलाप करण्यास ही कुवेळ आहे, हे जाणून शोक आवरला. सीतेच्या मातेला अशा रीतीने शोक आवरता आला नाही! तिला जागेवरून उठता सुद्धा येईना, म्हणून मुलींना पालखीत बसविण्याची कन्यामातांची कामगिरी जनकराजास करावी लागली. अशा रीतीने मेना व सुनयना यांच्या वियोगव्यथेत आदिअंती महदंतर दाखविले व मधे अगदी थोडावेळ समता दाखविली. याने हे दाखविले की हा शोक काही मातांना विवेकाने आवरता आला तरी काही वेळ सर्वांची दशा सारखीच होते, आता शोक विव्हळता गेली तरी प्रेम विव्हळता आहेच व फार विलक्षण आहे :-

चौ.७- (१) भेटे असकृत्, धरी पद नमी - येथे दोन विरोधी भावनांचे जणू युद्धच चालू आहे. परस्परविरोधी भावनांच्या जयापजयात माणसाच्या कडून वेड्यासारखे आचरण कसे घडते याचे सूत्रमय भावचित्र या चरणात चित्रित केले आहे. एकदा वाटते की उमा आपली मुलगी व ती आता जाणार; म्हणून तिला कडकडून भेटते, लगेच दुसऱ्या क्षणाला वाटते की मी किती वेडी! ही साक्षात जगदंबा भवानी! तिला मी माझी मुलगी समजले; हे पाप, अपराध, घडला! म्हणून 'क्षमा कर भवानी ।' असे मनात म्हणून पाय धरते व पायावर डोके ठेवते. इतक्यात पुन्हा मातृवात्सल्य बळावले की देते आलिंगन! असा भावनांचा हा खेळ, हे युद्ध बराच वेळ चालले. या युद्धाचा शेवट लवकर लागणार नाही असे पाहून भवानीने युक्ती काढली.

चौ.८- (१) एकदा मातेच्या मगरमिठीतून सुटल्यावर जरा पुढे जाऊन सर्व बायकांना क्रमाने भेटली. या महामंगल समयी कन्याजननीची कशी दशा होते हे येथवर दाखवून आता सासरी जाणाऱ्या मुलीचे चित्र रेखाटतात. (२) धावत जाऊन आईला मिठी मारली. इतकी बिलगली की जणू दोघी मिळून एकच झाल्या! आता या भेटण्याचा उपसंहार करून पुढील वर्णितात :-

हिं.छं. जननिहि बहुरि मिलि चली उचित असीस सब काहू दई ।
फिरि फिरि बिलोकति मातु तन तब सखी लै सिव पहि गई ॥
जाचक सकल संतोषि संकरु उमा सहित भवन चले ।
सब अमर हरषे सुमन बरषि निसान नभ बाजे भले ॥१॥

हिं.दो. चले संग हिमवंत तब पहुँचावन अति हेतु ॥
बिबिध भाँति परितोषु करि बिदा कीन्ह वृषकेतु ॥१०२॥

म.छं. भेटुनि पुन्हा माते निघे सब देति आशिस उचित ही ।
फिर-फिरुनि जननिस पाहते सखि नेति शंभु समीपही ॥
सब याचका तोषूनि शंकर सह उमे गृहिं चालती ।
सब अमर हर्षति सुमन वर्षति वाद्य नभिं वहु वाजती ॥१॥

म.दो. प्रेमे अति हिमगिरि सवें पोचविण्या जातात ॥
बहु सांत्वुनी निरोप त्या वृषकेतू देतात ॥१०२॥

अर्थ :- पार्वती पुन्हा एकदा मातेला भेटून निघाली, तेव्हा सर्व स्त्रियांनी तिला उचित आशीर्वाद दिले. जाताना ती पुन:पुन्हा मागे वळून आईकडे पाहू लागली, तेव्हा तिच्या सखींनी तिला शंभूजवळ नेऊन पोचविली. शंकरांनी सर्व याचकांस संतुष्ट केले व ते उमेसह आपल्या घरी चालले (निघाले). हं सर्व पाहून अमरांना (देवांना) हर्ष झाला व त्यांनी आकाशातून पुष्पवृष्टी केली व विविध वाद्ये वाजू लागली, (वरात निघाली)॥ छंद॥ त्यावेळी गिरिराज हिमालय जावयांना पोचविण्यासाठी अतिप्रेमाने बरोबर गेले. वृषकेतू (शंकरां)नी त्यांचे विविधा सांत्वन केले व त्यास निरोप दिला ॥ दोहा॥ १०२॥

टीका :- छंद- (१) उचित आशिस देति - संतत पतीला प्रिय बाळे हो । चिर सौभाग्य अशीस् आमचे हो ! ॥ (१।३३४।४). हा सीतेच्या मातांनी दिलेला आशीर्वादच येथील वचनाचा अर्थ सांगतो. 'तुझा पती तुझ्यावर सदा सर्वकाळ प्रेम करो व तुझे सौभाग्य अखंड राहो' हाच आशीर्वाद या वेळी उचित आहे. मा.पी.मध्ये दिलेली अवतरणे मातादिकांनी दिलेले प्रथम सासरी जाण्याच्या वेळचे आशीर्वाद नाहीत. ते वनगमनाच्यावेळचे आशीर्वाद आहेत; व त्यात माहेरच्या माणसांचे आशीर्वाद मुळीच नाहीत. मानसांतील अवतरणे तुलनेस किंवा आधारास घेताना परिस्थिती साम्य व विषय साम्य इत्यादी ध्यानात न घेतल्यास अनर्थ सिध्द होऊन हास्यास्पद ठरते.

(२) फिरफिरुनि जननिस पाहते - ही सुंदर स्वभावोक्ती आहे. 'कन्या सासुऱ्यासी जाये। मागे परतोनी पाहे । तैसे झाले माझ्या मना ॥' (एकसंत) हिंदीतील येथील 'तन' शब्दाचा अर्थ कडे असा आहे. मातुतन=मातेकडे = मातेला. भाव हा की आता या माझ्या प्रेमळ आईचे दर्शन मला पुन्हा केव्हा घडेल ! हा देह कधी व कसा दिसेल? इत्यादी मातेविषयीचे विचार सारखे मनात येत आहेत व पुन्हा एकदा मागे वळून पाहावे थोडा वेळ; असे चालले आहे.

(३) सखी नेति - सखींनी विचार केला की यामुळे मेनेला पुन्हा प्रेमाचा उमाळा आला व धावत येऊन बिलगली तर पुन्हा गोंधळ होईल; म्हणून त्यांनी पार्वतीचा हात धरून तिला

नेली. समयसूचकता ! (४) याचकां तोषूनि शंकर - सर्व याचकांचे चिरंतन कल्याण केले हे शंकर शब्दाने सुचविले. (क) जे आंदण मिळाले होते ते वाटून टाकले असे म्हटल्यास ते हास्यास्पद व अविचाराचे ठरेल. शंकरांनी ते आंदण काही आपल्या बैलावर लादले नव्हते किंवा झोळ्या भरून खाकेला लावल्या नव्हत्या. आंदण गाड्या, रथ इत्यादिकांत भरून पुढे परभारे पाठवून दिलेले आहे. शंकरांसारख्या लहरी दात्याला याचकांना संतोष करण्यास पर्वताने दिलेले आंदण किती पुरणार व करायचे काय ?

(६) उमेसह चालले - दीर्घकाळ ज्या उमेशिवाय होते व जी शंकरांपासून दूर होती, तिला जवळ घेतली व निघाले. (६) अमर हर्षति - आतापर्यंत सुर, देव, हेच शब्द वापरले उमेसहित शं-करांना कैलासात जाण्यास निघालेले पाहिले तेव्हा पक्की खात्री झाली की आता तारकासुराच्या हातून आपल्याला मरण येत नाही. (मरणाहून दुःखद कारागृहवास करावा लागत नाही) 'डाव जुगाऱ्या अपला दिसतो' (२ । २५८ । १) त्याने या विवाहात विघ्न आणले नाही हे आमचे नशीब !

दोहा :- (१) हिमगिरि - गोठलेल्या, गारठलेल्या, थिजलेल्या अंतःकरणाने जात आहेत. कन्यावियोग दुःखाने अंतःकरण जड झाले आहे. (२) वृषकेतू - सुचविले की धर्मसंरक्षण करण्यासाठी विवाह केला. सेवक धर्मानुसार प्रभूच्या आज्ञेचे पालन केले. आतां पतिधर्माचे पालन करतील. गृहस्थाश्रमाचे पालन करून पुत्रोत्पादन करतील. वृषावर बसुन आले होते तसेच वृषावर बसून चालले; पार्वतीला आपल्यापुढे वृषावरच बसविली आहे. लक्षात ठेवावे की शिवगणांचा उल्लेख परत जाताना नाही ! (३) निरोप देति 'राजन् फिरा दूर बहु आलां ॥ पुन्हां पुन्हां कोसलपति सांगति । प्रेमे जनक न परतू पाहति ॥' (१ । ३४० । ५,४). याप्रमाणे उमाशंकरांच्या वरातीने प्रयाण केले. कैलासात पोचण्यास काही वेळ लागणारच; तोपर्यंत गिरिराज काय करतात ते पाहु या :-

हिं. तुरत भवन आए गिरिराई । सकल सैल सर लिए बोलाई ।।१।।
आदर दान बिनय बहु माना । सब कर बिदा कीन्ह हिमवाना ।।२।।
जबहि शंभु कैलासहि आए । सुर सब निज निज लोक सिधाए ।।३।।
जगत मातु पितु संभु भवानी । तेहिं सिंगारु न कहउँ बखानी ।।४।।

म. शीघ्र भवनिं आले गिरिराजा । अणवुनि शैल सरादि समाजा ।।१।।
आदर दान विनति बहुमानें । बोळविले सकलां हिमवानें ।।२।।
शंभु यदा कैलासीं आले । निज निज लोका देव निघाले ।।३।।
पितरौ विश्वा शंभु भवानी । यास्तव तच्छृंगार न वानीं ।।४।।

अर्थ :- (मुलीला व जावयांना पोचवून) लगेच गिरिराज घरी आले व सर्व पर्वत तलावादी मंडळी बोलावून आणविली ॥ १ ॥ बहु आदर, बहु दान, बहु विनंती व पुष्कळ मान देऊन

हिमवंताने सर्वांना निरोप दिला. ॥ २ ॥ (इकडे) शंभू कैलासास येऊन पोचले तेव्हा सर्व देव आपापल्या लोकाला निघून गेले ॥ ३ ॥ शंभू व भवानी सर्व जगाचे मातापिता असल्याने मी त्यांच्या (तत्) शृंगाराचे (क्रीडांचे) वर्णन करीत नाही. ॥ ४ ॥

टीका :- चौ.१-२; (१) गिरिराजा - राजा शब्दाने दोन भाव सुचविले आहेत. (क) आता लग्न उरकल्यामुळे आलेल्या पाहुणे मंडळींची घरी जाण्याची इच्छा असणारच; पण राजाकडे जाऊन परवानगी कोण मागणार ! नाही म्हटले म्हणजे मग राहावेच लागेल; इत्यादी भावना जाणून स्वत: राजानेच निरोप पाठवून सर्वांस बोलावले. दरबार भरला, व सांगितले की आपण सर्व आणखी काही दिवस राहिलात तर आम्हाला आनंदच होईल; पण ज्याला त्याला आपले घर दुरून सुध्दा दिसत असते; म्हणून आता आग्रह करणे बरे नाही, इत्यादी सांगितले. (ख) पुढील चौपाईवरून स्पष्ट होते की गिरिराज होते पण अभिमान, गर्व मुळीच नाही.

(२) शैलादि सरान्त मंडळींना आमंत्रणे दिली होती; म्हणून येथे फक्त शैलसरांचा उल्लेख केला. आलेली सर्व मंडळी बोलावून घेतली. (३) आदर दान विनति बहुमाने - ही आलेली सर्व मंडळी देवयोनीतील आहेत. देवांमध्ये सुध्दा वर्णजातीआश्रमादी भेद आहेतच, ब्रह्मा विष्णु महेश गृहस्थाश्रमी, दत्तात्रेय संन्यासी, कार्तिकेय, हनुमान, ब्रह्मचारी असे आश्रमभेद उघड आहेत. पर्वत, सरितादिकांच्या देवदेवतांत सुध्दा वर्णभेद आहेत. म्हणजेच आलेल्या पाहुणे मंडळीत ब्राह्मणादी चार वर्णांचे लोक आहेत. त्यांचा त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे सन्मान केला. आदर दान विनति बहुमान या चार गोष्टींचा याच क्रमाने वऱ्हाड्यांचा सन्मान करण्यातच उल्लेख आहे. 'सन्मानि सकल बऱ्हाड आदर दान विनती महतिने' (१।३२६, छं.१) या दशरथांच्या वऱ्हाडात चारी वर्णांचे लोक होते. त्यांचा उल्लेख केल्यानंतर मुनींचा उल्लेख स्वतंत्र आहे. जे अपरिग्रही ब्राह्मण होते त्यांचा आदरासह दानाने, जे क्षत्रिय होते त्यांस प्रार्थना- विनंती, वैश्यांना बहुमान व शुद्रांना मान या प्रमाणे देऊन सर्वांना निरोप दिला. हिमवान शब्द सांगतो की अगदी जड अंत:करणाने निरोप दिला.

चौ.३-(१) पूर्वी घर, भवन म्हटले; येथे कैलास स्थान सांगितले. उमेसहित शंभू कैलासी आल्यावर त्यांना वाटले की आता बरे झाले; गडबड उपाधी, गलका यातून सुटलो. आता शं(सुखं) भवति (होईल). कवींनी सुचविले की सर्वांचे कल्याण होईल. (२) देव जसे स्वताच आले होते तसे आपण होऊनच परत गेले. कैलासावर भोजनाच्या पंक्ती बसल्या नाहीतसे दिसते. विष्णुविरंची शिवाय सर्व देव भोगप्रिय आहेत. त्यांचे कार्य झाले, गेले परत आले तेव्हा नमस्कार कोणी कोणाला केला नव्हता, तसेच जाताना घडले.

चौ.४- (१) पितरौ = मातापिता. (क) भवानी ही महेशाची उत्पादक शक्ती आहे. याच अर्थाने हा शब्द येथे वापरला आहे. जगाचेच मातापिता असल्याने कवी, वक्ते यांचे पण मातापिता आहेतच, आईबापांच्या शृंगार क्रीडांचे वर्णन कोणता सत्पुत्र करील? कोणीच करणार नाही; म्हणून तु.दास म्हणतात की मीही ते वर्णन करीत नाही. ज्यांना ग्राम्य शृंगार क्रीडा म्हणतात त्यांचे काव्यात वर्णन करणे हा अश्लीलता दोष आहे. (ख) स्कंद पुराणातील

वर्णनाप्रमाणे या काळात शिवपार्वती गंधमादन पर्वतावर राहिली होती. मानसात मात्र हे क्रीडास्थान कैलास पर्वतच आहे इत्यादी सांगतात:-

हिं. करहिं बिबिध बिधि भोग बिलासा । गनन्ह समेत बसहिं कैलासा ॥५॥
हर गिरिजा बिहार नित नयऊ । एहि बिधि बिपुल काल चलि गयऊ ॥६॥
तब जनमेउ षटबदन कुमारा । तारक असुर समर जेहि मारा ॥७॥
आगम निगम प्रसिद्ध पुराना । षन्मुख जन्मु सकल जग जाना ॥८॥

म. करिति विविध विध भोग-विलासां । गणां सहित बसती कैलासा ॥५॥
प्रतिदिन हर-गिरिजा विहार नव । काळ लोटला असा विपुल जंव ॥६॥
जन्मे तदा कुमार षडानन । रणिं करि तारक-असुर विनाशन ॥७॥
विश्रुत आगम निगम पुराणां । षण्मुख जन्म विदित सकलांनां ॥८॥

अर्थ - शंभू व भवानी गणांसहित कैलास पर्वतावर राहू लागली व तेथे त्यांनी नाना प्रकारे भोग विलास केले. ॥ ५ ॥ हर व गिरिजा यांचा रोज नवा विहार सुरू झाला व याप्रमाणे पुष्कळ काळ निघून गेला. ॥ ६ ॥ तेव्हा मग कुमार षडाननाचा जन्म झाला व त्याने रणांगणात तारकासुराचा नाश केला. ॥ ७ ॥ वेद, तंत्रादी शास्त्रे व पुराणे यात ही कथा प्रसिद्ध आहे, व षण्मुखाचा जन्म सगळ्यानाच माहीत आहे ॥ ८ ॥

टीका:- ल.ठे. - सखींनी भवानीला शिवाजवळ नेऊन पोचविल्यापासून या प्रकरणाच्या समाप्तीपर्यंत शिव शब्दाचा पुन्हा उपयोग केलेला नाही. शंभू, शंकर शब्दच जास्त वेळा वापरले आहेत, हर शब्द एक वेळा आहे, 'चिदानंदरूप: शिव:' असे पूर्ण उपाधिरहित होते. कैलासास प्रयाण करण्याच्यावेळी भवानीरूपी उपाधी चिकटली; तेव्हा शिवत्व-निरुपाधिक स्थिती - जाऊन जे नव्हते ते पाठीस लागले. सासूने बजावले की गृहकिंकरी करा. त्या प्रमाणे करावे लागले. प्रथम घर, मग नोकरचाकर, गृहस्थाश्रमाचे सर्व व्यवहार, उपाधी इत्यादी गोष्टी क्रमाक्रमाने झाल्याच सुरू. विवाहापूर्वी पूर्ण स्वतंत्र असलेला पुरुष पत्नीग्रहण केले की कसा उपाधींच्या जाळ्यात सापडतो हे येथे मोठ्या मार्मिकपणाने दाखविले आहे. लग्न न करण्याचा दृढ निश्चय असलेल्यांच्या पाठीस सुद्धा संसार कसा लागतो, ते प्रेमरूपी कोमल अदृश्यपाशात कसे जखडले जातात व पूर्वीच्या सर्व वैराग्यादिकांना विसरून स्त्रीसंगतीत भोग रंगात दंग होऊन हरिरंग कसा विसरतात हे येथे दाखविले जात आहे.

(२) घरात राहू लागले - सर्प, नरमुंडमाला वगैरे दिल्या असतील टाकून; सेवेला गणांची मदत आवश्यक वाटू लागली. योग्यवेळी विहार सुरू झाला. गिरिजा खरी पण हराचे मन सुध्दा इतके हरण करून टाकले की रोज नवा विहार, क्रीडा सुरू व काळ किती केव्हा कसा गेला हे त्या दोघांनाही कळलेसुद्धा नाही. वा.रामायणाप्रमाणे शंभर दिव्य वर्षे; म्हणजे आमची छत्तीस हजार वर्षे गेली. मत्स्यपुराणाप्रमाणे हजार दिव्य वर्षे गेली; सारांश हजारो

वर्षे गेली तरी कळली सुद्धा नाहीत. म्हणूनच कवींनी विपुल काळ म्हटले.

चौ.७-(१) तेव्हा षडाननाचा जन्म झाला व त्याने तारकासुराशी लढाई करून त्याला मारला. (क) तारकासुराच्या वधासाठी उपाय योजना सुरू झाल्यापासून हजारो वर्षांनी कार्यसिद्धी झाली. कमीत कमी ५।७ हजार वर्षे व जास्तीत जास्त ४१।४२ हजार वर्षे काळावी लागली. माणसांना वाटते की एक गुरुचरित्राचा सप्ताह वगैरे अनुष्ठान केले की आमचे कार्य झाले पाहिजे. किती कष्ट, किती तपश्चर्या, किती मोठ्यांची भीड वशिले खर्ची पडले याचा नीट विचार करावा; व माणसांनी पुष्कळ धीर धरून चिकाटीने कार्यास लागावे हे यातून शिकले पाहिजे.

चौ.८-(१) शंकरांना पाच मुखे तर त्यांच्या मुलाला सहा मुखे आहेत; म्हणून षण्मुख, षडानन ही नावे! स्कंद, कार्तिकेय, शरजन्मा, गांगेय, सेनानी, अग्निभु, गुह, तारकजित्, विशाखः शिखिवाहनः वगैरे षडाननाचीच नावे आहेत व ती सार्थ असून त्यातील बरीच जन्माचा इतिहास सांगणारी आहेत. षडाननाचा जन्म पार्वती गर्भातून इतरांच्या जन्माप्रमाणे झाला नाही हेही विसरू नये. षडाननाची सविस्तर जन्मकथा वगैरे माहिती वा. रा.; मत्स्यपुराण; स्कंदपुराण, पद्मपुराण, महाभारत इत्यादी ग्रंथात आहे.

हिं.छं. जगु जान षण्मुख जन्मु कर्मु प्रतापु पुरुषारथु महा ।
तेहि हेतु मैं बृषकेतु-सुत कर चरित संछेपहिं कहा ॥
यह उमा संभु बिबाहु जे नर नारि कहहिं जे गावहीं ।
कल्यान काज बिबाह मंगल सर्बदा सुखु पावहीं ॥१॥

हिं.दो. चरित सिंधु गिरिजा रमन बेद न पावहिं पारु ॥
बरनै तुलसीदासु किमि अति मतिमंद गवाँरु ॥१०३॥

म.छं. जगविदित षण्मुख जन्म कर्म प्रताप पुरुषार्थहि महा ।
या कारणे वृषकेतु-पुत्र-चरित्रिं कृत संक्षेप हा ॥
हा उमा-शंभु विवाह जे नर नारि गाती सांगती ।
कल्याण कार्यिं विवाह-मंगलिं सर्वदा सुख पावती ॥१॥

म.दो. चरित सिंधु गिरिजा-रमण वेद न पावति पार ॥
तुलसिदास वर्णिल कसा अति मतिमंद गवार ॥१०३॥

अर्थ - षण्मुखाचा जन्म, कर्म, प्रताप व महापुरुषार्थ इत्यादी सर्व जगाला माहीत आहे; म्हणून मी वृषध्वज-पुत्राच्या चरित्राचा (येथे) संक्षेप केला. जे कोणी स्त्रिया अथवा पुरुष हा उमाशंभू विवाह गातील अथवा सांगतील त्यांना कल्याणकारक कार्यात व विवाहादी मंगल

कार्यात सर्वदा सुख मिळेल. ॥ छंद ॥ गिरिजारमणाचे चरित्र म्हणजे एक सागर आहे; व वेदांना सुद्धा पार जाता येत नाही, (तेथे) अतिमतिमंद व गांवढळ तुलसीदास ते कसे वर्णन करणार! ॥ दोहा१०३ ॥.

टीकाः- छंद- (१) जगविदित - ज्यांना माहीत नसेल त्यांनी मत्स्यपुराण अध्याय १५८ मध्ये ही कथा पाहावी; विस्तार पूर्वकवर्णिली आहे. उपकथेतून आणखी उपकथा वाढवीत गेल्यास मुख्य कथा बाजूसच राहील म्हणून याज्ञवल्क्य श्रोत्यांना मोठेपणा देऊन उमाशंभुविवाहाचा उपसंहार करणार आहेत. (२) षण्मुखजन्माची कथा कल्पभेदानुसार निरनिराळी आहे. त्यांनी सर्व देवाना अभयदान देऊन त्यांना निर्भय केले; जगांतील धर्म विनाशाचे मूळ उपटून टाकले; देवांचे नष्टवैभव व त्यांचे लोक त्यांना पुन्हा मिळवून दिले, हे सर्व लोकोपकारक, लोकसंग्राहक कर्म, दिव्य, अलौकिक व अपूर्व आहे. त्यांच्या वयाची बालके ज्यावेळी मातेच्या मांडीवर घाणीत लोळत पडावयाची, कुशीस वळण्याची सुद्धा शक्ती नसावयाची त्या काही दिवसांच्या शिशूने विष्णूला सुद्धा अशक्य असे कार्य केले! शंकरांची व पार्वतीची हजारो वर्षांची तपश्चर्या सफल झाली.

(३) महाप्रताप - ज्या तारकासुराच्या प्रतापापुढे उभे राहणे सूर्य, चंद्र, इंद्र, अग्नी, इत्यादी कोणासही अशक्य होते त्या तारकासुराचा प्रताप यांच्या प्रतापापुढे फिक्का पडला. षण्मुखाच्या स्मरणाने सुद्धा शत्रू, रोग, पीडा इत्यादींचा नाश होतो. (४) पुरुषार्थ एवढा महान की तारकासुराचा वध सहज केला.

(५) दोन चरणात या उमाशंभु-विवाहाची फलश्रुती सांगितली आहे. स्त्रिया असोत की पुरुष असोत सर्वांनाच येथे अधिकार आहे. याज्ञवल्क्यांनी केलेला हा उपसंहार आहे.

दोहा :- (१) गिरिजारमण= गिरिजापति हा सामान्य अर्थ आहे; गिरिजेशी रममाण होणारे व गिरिजेला रमविणारे हा विशेष अर्थ आहे. विवाहानंतरच्या भोगविलासादिकामुळे षण्मुखजन्मापर्यंतच्या चरित्रामुळे हे नवे नाव शंकरांस प्राप्त झाले. यांच्या चरित्राला पार अंत नाही म्हणून अपार म्हटले. जे अपार अनंत आहे त्याचे वर्णन पूर्णपणे कोणालाच करता येणार नाही, व कोणी केले तरी ते आपल्या बुद्धिशक्तीप्रमाणेच करणार. वेदांना सुद्धा जे अपार वाटते तेथे कोणाही माणसाची मति मंदच ठरणार; पण तुलसीदास आपल्याकडे कमीपणा घेऊन सांगतात की यथामती थोडेसे वर्णन केले ते गोड करून घ्या. लक्षात ठेवावे की येथे सुद्धा तुलसीदास स्वतःविषयी तृतीय पुरुषाचाच प्रयोग करीत आहेत, तुलसीदास कसा वर्णील, तुलसीदास मतिमंद असे म्हटले; मी कसे वर्णन करू शकेन असे म्हटले नाही,

लक्षांत घ्यावे - दोहा ९४ च्या टीकेत जो हवाला दिला आहे तो येथे पटविला जात आहे:-

उमा-शंभु विवाहात प्रत्येक गोष्ट अवर्णनीय !

१. जोगि जमात वर्णन करुं कसे. (९३छंद)	२. विताना - अतिविचित्र ये वर्णाया ना (९४।२)

३. शैलादिक - ना करवे गणती.	४. पुर - कोण वर्णि पुर ते हि (९४।-)
५. पुरशोभा - अवर्णनीय	६. वनबागादि - वर्णि किं कुणि तरी ? (९४छं.)
७. वऱ्हाड - जाइ न वदले. (९५।७)	८. स्वयंपाक - तो कोण कि वानी (९९।५)
९. भोजनानंद - मुख कोटि वर्णिति केविं तो.	१०. सिंहासन - न करवे वर्णन (१००।३)
११. उमारूप - वर्णिति छवि कवि .... कोठले?	१२. भवानी - वर्णु शकति ना कोटिहि वाणी (१००।८)
१३. आंदण - दिले कवण वाखाणी (१०१।८)	१४. मेनाप्रेम - करुं कसे कथन मी (१०२।७)
१५. शंभुभवानी शृंगार - न वानीं (१०३।४)	१६. गिरिजारमण चरित्र - वेद न पावति पार ...(१०३।-)

शिव-वऱ्हाड निघाल्यापासून १६ गोष्टींचे अवर्णनीय म्हणून वर्णन केले पण पुनरुक्ती मराठीत व हिंदीत कोठेही नाही. (मा.पी. मध्ये फक्त दहा गोष्टीच दाखविल्या आहेत दो.९४ टी. पाहा)

विशेष ल.ठे. - ज्या शिवाच्या रूपात व शृंगारात तसेच शिवगणात शृंगार रसाचा उद्दीपन भाव लवलेश सुद्धा नव्हता तेच शिव गिरिजेशी संबंध झाल्याबरोबर शिव न राहता गिरिजारमण झाले व हजारो वर्षे शृंगाररसक्रीडेत मग्न झाले ! ८७ हजार वर्षे शिवस्वरूपात निर्विकल्प समाधीत मग्न होऊन राहिलेले शिव ३६ हजार वर्षे गिरिजारमण (शृंगारक्रीडा दंग) झाले. ज्यांनी कामदहन केले व जे अकाममन होते त्यांची ही स्थिती! 'दोष समर्थां नहिं हृषिकेशा' हेच खरे; परंतु परमार्थ साधकांनी -सिद्धांनी व इतर सर्वांनीच, किती सावध राहिले पाहिजे ते यावरून जाणावे 'नारि विष्णुमाया प्रगट'!

यात कामदेवानी शंकरावर केलेल्या चढाईत वीररस भरपूर आहे. वात्सल्यरसाचे तर पूर वाहले आहेत. भक्तिरस पण कुठे आहे हे टीकेत दाखविले आहे. याप्रमाणे हे उमा-शंभु चरित्र भक्तिरसासुद्धा दाहीरसांनी रसाळ आहे, हे ठायी ठायी टीकेत दाखविले आहे.

येथे हे प्रकरण शंभु-चरित्र समाप्त झाले.

या उमाशंभु - विवाह प्रकरणात ११ छंद आहेत. प्रत्येक दोह्यांत १।१ च छंद आहे. येथे शंभु-चरित्र प्रकरण समाप्त झाले.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका बालकाण्ड अध्याय १२ वा समाप्त

अध्याय १३ वा.

पुत्र झाला म्हणजे गृहस्थाश्रमाच्या जबाबदारीतून - कर्तव्यातून - पुरुष मुक्त झाला. मग दोघांनीही शृंगार-रसाचा व कामाचा त्याग करून शान्तरसात व भक्तिरसात मग्न व्हावे हे आता येथून पुढे दाखवितात.

कैलास - प्रकरण उमाशंभुसंवाद - हेतू कथन

हिं. संभु चरित सुनि सरस सुहावा । भरद्वाज मुनि अति सुखु पावा ।।१।।
बहु लालसा कथा पर बाढ़ी । नयनन्हि नीरु रोमावलि ठाढ़ी ।।२।।
प्रेम बिबस मुख आव न बानी । दसा देखि हरषे मुनि ग्यानी ।।३।।

म. सुंदर शंभु चरित्रा परिसुनि-। सरस, सुखी अति भरद्वाज मुनि ।।१।।
कथा - लालसा वाढे भारी । तनु पुलकित अति लोचनिं वारी ।।२।।
प्रेम-विवश मुखिं नुमटे वाणी । दशा बघुनि मुनि हर्षे ज्ञानी ।।३।।

अर्थ :- शंभूचे सुंदर (सुहावा) व सरस चरित्र श्रवण करून भरद्वाज मुनींना अतिसुख झाले (अतिसुख मिळाले). ॥ १ ॥ (त्यांची) कथा ऐकण्याची उत्कंठा (लालसा) फार वाढली, शरीर अतिपुलकीत झाले आहे व डोळ्यांत अतिशय पाणी आले आहे॥ २ ॥ प्रेमविवश झाल्याने मुखातून शब्द उमटेना. ती (प्रेममग्न) दशा पाहून (भाव) ज्ञानी याज्ञवल्क्य मुनीना हर्ष झाला. (त्यांच्या देहावर रोमांच उभे राहिले). ॥ ३ ॥

टीका :- चौ.१-(१) शंभुचरित्र - ज्याच्या श्रवणादिकांनी शं(कल्याण,सुख) भवति (होते) ते चरित्र म्हणून शंभुचरित्र. (२) सुंदर - चित्ताला पाझर फोडणारे व आदरणीय, या दोन्ही गोष्टींची यथार्थता पुढील दीड चौपाईत दाखविली आहे. (क) असे होण्याचे कारण ते स-रस, म्हणजे सर्व रसांनी परिपूर्ण आहे. परिणाम हा झाला की भरद्वाजांना अतिसुख झाले. यात हे दाखविले की आधी चरित्रच सुखदायक व त्यात नवरसपूर्ण भक्ती रसार्द्र भाषेत वर्णन केलेले म्हणून अतीसुख झाले, येथे काव्याची दोन महत्त्वाची लक्षणे सुचविली, दोन्ही एकत्र पाहिजेत. अशी कथा श्रवण केल्याचा परिणाम-फल पाहा :-

चौ.२- (१) अशी कथा श्रवण करण्यास मिळाली म्हणजे सहृदय, श्रद्धावंत, श्रोत्यास अशी उत्कंठा उत्पन्न होते की त्या वक्त्याच्या मुखाने ती तशी कथा, सतत ऐकावी. असेच भरद्वाजांस वाटले. ज्ञानी मुनी होते तरी वाटले. ब्रह्मज्ञान्यांना लाळ घोटावयास लावणारी अशी ही सगुण कथा आहे. रोमांच,अश्रू व कंठावरोध हे सात्त्विक भाव उत्पन्न झाले.

चौ.३- (१) अशी दशा कशाने झाली ? जगाच्या कल्याणासाठी भगवान शिवासारख्यांनी, स्वतःच्या मनाविरुद्ध, स्वामी रामचंद्रांची आज्ञा मानून, लोक काय म्हणतील याची पर्वा न

करता जगावर केलेले उपकार व या चरित्रात दिसून आलेली रामचंद्रांची भक्तवत्सलता, शंकरांची रामभक्ति-दास्यभाव, त्यांची भक्तवत्सलता इत्यादी गोष्टींच्या श्रवणाने हृदयात भगवान राम व भक्त शंकर व त्यांची भक्ती करणारी सती-पार्वती यांच्याबद्दल शुद्ध सात्त्विक प्रेमाची उत्पत्ती होऊन त्याला चित्त वश झाले व त्याने प्राणामध्ये जोराने प्रवेश केल्यामुळे हे आनंदाचे अनुभव प्रगट झाले. भरद्वाजांच्या रामप्रेमरूपी स्थायी भावाला संशयहिम पात्राने घट्ट करून गोठवून टाकला होता. रामचंद्र आलंबन विभाव, शंभुचरित्र उद्दीपन विभाव व रोमांचादी अनुभाव आहेत. शंभुचरित्र श्रवणाने स्थायीभाव द्रवला व तो रोमांचादी रूपाने अनुभवास आला.

(२) मुखिं नुमटे वाणी - सुचविले की बोलण्याची प्रबळ इच्छा आहे पण बोलवत नाही, इच्छा पण प्रेमाच्या आवेगाने वाणी-वाचा स्तंभित झाली. हीच की याज्ञवल्क्यांचे उपकार मानून रामकथा सांगण्याची किंवा आणखी शिवचरित्र सांगण्याविषयी विनंती करावी, दोन्ही गोष्टी याज्ञवल्क्यांनी ओळखल्या. (३) हर्षे मुनि ज्ञानी

(क) 'ज्ञानी'चा अर्थ आत्मज्ञानी करणे प्रसंगविरोधी आहे. श्रोत्याच्या चर्यादिकांवरून त्याच्या हृदयातील भावांचे ज्ञान ज्यास होऊ शकते असे भावज्ञानी. 'सकल हृदंतरि वसतसां जाणां भाव कुभाव' (२ । २५७) (ख) हर्षे-हर्षित झाले. हर्ष झाला हा अर्थ आहेच, पण त्यांच्याही अंगावर रोमांच आले हा मुख्यार्थ आहे, असा प्रेमळ श्रोता मिळाल्यावर व त्याची अशी प्रेमदशा पाहिल्यावर याज्ञवल्क्यांसारख्या रामभक्तांच्या अंगावर रोमांच उभे राहणार नाहीत, तर काय या दगडावर, प्रज्ञानानंदावर येतील? असा प्रेमळ श्रोता मिळण्यास महद्भाग्य लागते; म्हणून याज्ञवल्क्य म्हणतात.-

हिं. अहो धन्य तव जन्मु मुनीसा । तुम्हहि प्रान सम प्रिय गौरीसा ।।४।।
सिव पद कमल जिन्हहि रति नाहीं । रामहि ते सपनेहुँ न सोहाहीं ।।५।
बिनु छल बिस्वनाथ पद नेहू । राम भगत कर लच्छन एहू ।।६।।

म. अहो! धन्य तव जन्म मुनीश्वर । तुम्हां प्राणसे प्रिय गौरीश्वर ।।४।।
शिवपदकमलीं रति ना ज्यांसी । ते स्वप्निंहि ना प्रिय रामासी ।।५।।
विश्वनाथ-पदिं प्रेम छलाविण । हेंच रामभक्तांचे लक्षण ।।६।।

अर्थ - अहाहा! हे मुनिश्रेष्ठ भरद्वाज! धन्य आहे तुमचे जीवित (जन्म), कारण तुम्हाला गौरीश्वर (गौरीश, गौरीसा) प्राणांसारखे प्रिय आहेत. ॥ ४ ॥ शिवाच्या चरण कमली ज्यांचे प्रेम नाही, ते रामचंद्रांस स्वप्नात सुद्धा (हि) आवडत नाहीत. ॥ ५ ॥ विश्वनाथाच्या चरणीं निष्कपट (छलाविण) प्रेम हेंच तर रामभक्ताचे लक्षण आहे. ॥ ६ ॥

टीका.- चौ.-४ -(१) अहो!- हे आश्चर्यसुचक आहे. 'अहो होच विस्मये.' (अमरे) हा संस्कृत शब्द आहे. अरे चे बहुवचन अहो येथे नाही, आश्चर्य हेच की रामभक्त असून

शंकरांवर प्राणांसारखे प्रेम आहे. ही गोष्ट फार क्वचित पाहण्यास सापडते, बरेचसे रामभक्त म्हणविणारे शिवद्रोही असतात, याचा प्रत्यक्ष पुरावा वीरवैष्णवात पाहावा. रामानंदी सांप्रदायांतील बऱ्याच साधूत शिवद्रोह दिसतो. पण जेथे कोणाचाही द्रोह आहे तेथे साधुत्व नाही, भक्ती नाही! अयोध्येत निघणाऱ्या साप्ताहिकांत ही झगडा पाहावयास मिळाला. तु. मानसांतील शिवभक्तिविषयक वचने तु.दास सांप्रदायांतील साधू, संत, भक्त म्हणविणारास फार बोचतात, तुलसीदास प्रच्छन्न शैव होते असे म्हणण्यापर्यंत मजल जाते.

(२) श्रोता शिष्य असून याज्ञवल्क्यांस इतका आदर वाटला की त्यास मुनीचे मुनीश्वर - मुनीश - बनवले. (क) यावरून दुसरा भाव हा की जे मुनी ज्ञानी आहेत ते जर असे शिवरामभक्त असतील तरच मुनीश, मुनीश्वर या पदवीस योग्य होत. आता सिद्धान्त सांगण्यापूर्वी प्रथम हेतू सांगतात.

चौ.५- (१) ज्यांना शंकर फार प्रिय वाटत नाहीत ते रामास आवडत नाहीत हाही सिद्धान्त आहे; पण पुढील चौपाईत जो सिद्धान्त सांगावयाचा आहे त्यांत हा हेतू आहे, प्रेम नसणे म्हणजे द्रोह, द्वेष करणे नव्हे. 'प्रिय शिवसम मजला नहिं कोणी ' ही प्रतीति सोडा न चुकोनी ॥ ६ ॥ कृपा पुरारि न करिति जयासी । भक्तिलाभ मम मुनि! न तयासी ॥ (१ । १३८ । ६-७) असे भगवान नारदांस म्हणाले आहेत, 'शंकर भजन विना नर भक्ति न मम लभतात' (७ । ४५ । -) श्रीरघुनाथवचन आहे. आता सिद्धान्त सांगतात :-

चौ.६- (१) विश्वनाथपदि ... हेच रामभक्ताचे लक्षण. ज्यांची भक्ती करावयाची त्यांना जे प्रिय ते साधकास प्रिय वाटू लागले तरच तो भक्त, सेवक. भगवंतांनीच सांगितले आहे की त्यांना शिवासारखा दुसरा कोणी प्रिय नाही; व शंकरांच्या कृपेशिवाय माझी रामाची भक्ती मिळत नाही; व शंकर भजनाशिवाय रामभक्ती मिळत नाही. (७ । ४५ । -). म्हणून शंकरांच्या चरणी निष्कपट प्रेम जिथे असेल तोच रामभक्त असे येथे सांगितले. शंकरांच्या भक्तीने शंकर कृपा करतात व रामभक्ती मिळून साधक भक्त होतो, (क) शंकर भजन करीत असून रामभक्ती उत्पन्न झालेली नसेल तर शिवकृपा झाली नाही असे ठरेल व कृपा न होण्याचे कारण शंकर भजन-भक्ती, छलरहित नसणे हेच ठरेल. (२) सतीने शंभूशी कपट केले. म्हणून तिला रामभक्ती प्राप्त झाली नाही. (क) येथे छल-कपट म्हणजे इतरांचा किंवा स्वकर्तृत्वाचा भरवसा, आशा. सतीला आपल्या शहाणपणाचा, ज्ञानाचा, भरवसा वाटत होता म्हणून तर महेशवचनांवर विश्वास बसला नाही व परीक्षा पाहण्यास गेली. ज्यांच्या म्हणण्यावर विश्वास नाही त्यांची कृपा कशी होणार व रामभक्ती कशी मिळणार! शंकर रामचंद्रांस अतिप्रिय होण्याचे कारण आता सांगतील :-

हिं. सिव सम को रघुपति व्रत धारी । बिनु भ्रम तजी सती असि नारी ॥७॥
पन करि रघुपति-भगति देखाई । को सिव सम रामहि प्रिय भाई ॥८॥

म. शिवसम कुणि रघुपतिचें व्रत धर । अनघ सतीशी स्त्री परिहृत वर ।।७।।
दावि करुनि पण रामभक्तिला । कोणि किं शिवसा प्रिय रघुपतिला ।।८।।

अर्थ - शिवासारखा रघुपतीचे व्रत धारण करणारा दुसरा कोणी आहे काय? (अर्थात कोणी नाही) कारण त्यांनी निष्पाप अशा सतीसारख्या उत्तम पत्नीचा त्याग केला ॥ ७ ॥ पण करून रामभक्ती दाखविली, म्हणून रघुपतीला शिवासारखा कोणी प्रिय आहे काय? कोणी सुद्धा नाही. ॥ ८ ॥

टीका.- चौ.७- (१) पतीसंबंधी जे व्रत ते पतिव्रत; ते धारण करणारी ती पतिव्रता त्याप्रमाणेच रघुपतीसंबंधी जे व्रत ते रघुपतिव्रत. शंकर आपणांस रामसेवक समजतात. सतीने सीतेचा वेष घेणे हे त्या व्रताच्या आड येऊ लागले. तिच्यावर पत्नीभावनेने प्रेम करणे रामभक्तिमार्ग विध्वंसक ठरले व अनीती होईल असे वाटले. (१।५६।७- ८) त्या अपराधास्तवच सतीचा त्याग केला, 'घेई सती सिय वेष त्या अपराधि शंकर टाकिती' (९८।छं.) असे नारदांनी म्हटले आहे. तिने काही प्राप्त केले नव्हते ती अनघ = निष्पाप होती. सतीचा त्याग करण्याचा पण केल्याबरोबर आकाशवाणीने त्यांची प्रशंसा केली ती एवढ्याचसाठी की निष्पाप, पतिव्रता व पतीवर अनन्य प्रेम करणारी असून टाकली. पापी स्त्रीचा त्याग केला तर त्यात काही विशेष नाही; स्तुती करण्यासारखे नाही. गौतमांनी अहिल्येचा त्याग केला म्हणून ते प्रशंसापात्र ठरले असे झाले नाही. सतीचा त्याग करण्यास व्यावहारिक, वा धर्मशास्त्रानुसार कारण नव्हते, तरी त्याग केला तो केवळ भक्तिमार्गाची शुद्धता राखण्यासाठीच केला, असे इतर कोणीही केले नाही. येथे एक विवाद्य प्रश्न उत्पन्न होतो :-

सती निष्पाप कशी?

(१) पूर्वपक्ष - तिने रघुपतीचा अपमान केला, पतीजवळ कपट केले, धडधडीत खोटे बोलली व ते सुद्धा पतीजवळ. 'नहिं असत्य सम पातक-पुंजा' (२।२८।५) असे असून सती निष्पाप कशी? 'निज अघ समजुनि वदवत नाहीं' (१।५८।४) असे सतीविषयीच म्हटले आहे; मग ती निष्पाप अनघ कशी? याच्या समाधानासाठी मा.पी. ची पाच पृष्ठे भरली आहेत ती वाटल्यास पाहावी. सती निष्पाप आहे याविषयी पूर्वी ठिकठिकाणी लिहिले आहे; पण येथे थोडसे लिहिणे जरूरीचे आहे.

(२) हल्ली सुद्धा असा कायदा आहे की खुनी माणसाने स्वतः खुनाचा गुन्हा न्यायाधीशापुढे कबूल केला तरी तेवढ्याने तो खुनी, गुन्हेगार, ठरत नाही. गुन्हा पुराव्याने सिद्ध व्हावा लागतो म्हणून 'मी पापी आहे' असे जे सतीने म्हटले ते पुराव्यास घेता येत नाही. ज्याच्या हातून पाप घडले त्याची स्वतःविषयीची दृष्टी कशी असावी इतकेच सतीच्या वरील (१।५८।४ इत्यादी) वचनांवरून ठरते. निष्पाप असल्याबद्दल पुरावे.

(३) (क) सर्वात महत्त्वाचे मत म्हणजे शंकरासारख्या योगीश्वर पतीचे. 'परम पुनीत न टाकवे'. (१।५६।) असत्य बोलली हे शंकरास कळले असता परम पुनीत अनघ कशी?

'शिवें राममायें शिर नमिले । जिनें सतीमुखिं मृषा वदविलें' असे सर्वज्ञ शंकरांचे मत आहे भांग किंवा दारू ज्याला न कळत पाजली असेल तो असत्य बोलला किंवा त्या धुंदीत कोणाचा खून केला गेला त्याच्याकडून तर तो पापी वा गुन्हेगार ठरत नाही तसेच सतीकडून घडले, म्हणून ती निष्पाप.

चौ.७-८; (१) अघ या शब्दाचा अर्थ पाप असा घेण्याचे टाळून कोषाच्या आधारे दुःख खेद, व्यसन इत्यादी अर्थ घेऊन हे कोडे उलगडण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे यातील मर्माचे व सिद्धान्ताचे अज्ञान प्रगट करणे आहे. (२) अशा प्रकारे परम पुनीत, निष्पाप, पतिव्रता व अनन्य पतिप्रेमी स्त्रीचा त्याग केवळ रघुपतिव्रत पालन करण्यासाठी प्रतिज्ञापूर्वक इतर कोणीही केलेला नाही; म्हणूनच शंकर रामास अत्यंत प्रिय झाले.

ल.ठे. - दोन्ही चौपायात प्रथम रघुपति शब्दाने सगुण साकार रामावतार दशरथनंदनाची भक्ती सुचविली; व राम शब्दाने सांगितले की अवतारसमाप्ती झाली तरी असा भक्त अवतारी रामाला प्रिय वाटतो. प्रथम शिवचरित्रच का सांगितले याचे कारण सांगतात:-

हिं.दो. प्रथमहिं मै कहि सिव चरित बूझा मरमु तुम्हार ॥
सुचि सेवक तुम्ह राम के रहित समस्त बिकार ॥१०४ ॥

म.दो. प्रथमहि सांगुनि शिवचरित जाणे तव मर्मास ॥
रहित समस्त विकार शुचि तुम्हिं रामाचे दास ॥१०४॥

अर्थ :- मी प्रथमच शिवचरित्र सांगून तुमचे मर्म जाणले, की तुम्ही सकल विकाररहित पवित्र-शुद्ध - असे रामाचे दास (सेवक) आहात. ॥दो.१०४॥

टीका :- (१) वक्त्याने श्रोत्याच्या रामभक्तीची परीक्षा कशी करावी हे येथे सुचविले. हे शिवचरित्र श्रवण करताना ज्याच्या ठिकाणी शुद्ध प्रेमाचे अनुभाव प्रगट होतील तो रामभक्त आहे असे जाणावे, (२) प्रथम - सांगू रामकथा अति सुंदर (१।४७।५) अशी प्रतिज्ञा करून सुद्धा पहिल्याने जे सांगितले ते उमाचरित्र, शिवचरित्र व उमाशंभुविवाह कथाच सांगितली; तरी हूं की चूं केले नाही; शान्तपणे आदराने मन लावून श्रवण करीत त्यात रंगले. जो खरा शिवप्रेमी नसेल तो लगेच म्हणाला असता की रामचरित्र सांगा की कृपा करून, हे उमाशिवचरित्र कशाला?

(३) रहित समस्त विकार - कामक्रोधादिविकार रहित शुचिता - शुद्धता ही की राम व शिव यात जरा सुद्धा भेदभाव न वाटणे. शिव व राम यात भेद मानणे हा फार मोठा दोष आहे, अपवित्रता आहे, कारण त्यामुळे दोघांची एकदेशीयता सिद्ध होते. त्यांच्या व्यापकत्वाचा अभाव सिद्ध होतो. 'राम शिव अभेद' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे :-

हिं. मैं जाना तुम्हार गुन सीला । कहउँ सुनहु अब रघुपति लीला ।।१।।
सुनु मुनि आजु समागम तोरें । कहि न जाइ जस सुखु मन मोरें ।।२।।

म. मी जाणें तुमचे गुण शीला । सांगु अतां श्रुणु रघुपतिलीला ।।१।।
मुनि घडतां तव आज समागम । कसें सांगु सुख मिळे मना मम ।।२।।

अर्थ - तुमचे गुण व शील मी जाणले. आता रघुपतिलीला सांगतो त्या ऐका. ॥ १ ॥ मुनी! आज तुमच्या समागमात माझ्या मनाला जे सुख झाले ते मी कसे सांगू (कसे सांगता येईल)! ॥ २ ॥

टीका:-चौ.१- (१) अता श्रुणु रघुपतिलीला - अता = रघुपतीच्या गुप्तलीला श्रवण करण्याचे तुम्ही अधिकारी आहात खात्री झाल्यानंतर. 'श्रोता सुमति सुशील शुचिकथारसिक हरिदास ॥ मिळतां प्रगटति गोप्यही सज्जन उमे ! तयास' (७।६९म.) या दोह्यांत गुप्तकथा श्रवणाच्या अधिकाऱ्याची पाच लक्षणे सांगितली आहेत. ती पाची लक्षणे भरद्वाजांच्या ठिकाणी आहेत हे आधी दाखविले - सांगितले व मग रघुपतिलीला (गुप्तचरित्र) सांगतो अशी प्रतिज्ञा केली. सुमति = रहित समस्त विकार; सुशील = शील, शुचि; हरिदास = रामाचे दास; कथारसिक = गुण - श्रवणात उत्पन्न झालेल्या सात्त्विक भावांवरून व श्रवणाची लालसा वाटली यावरून कथारसिकता हा गुण अगदी स्पष्ट दिसला आहे. मागल्या दोह्यांतील 'रहित समस्तविकार' या शब्दांनी उत्तर ६९ मधील 'सुमति' चा अर्थ स्पष्ट केला व तेथील 'कथारसिक' शब्दाने या चौपाईतील 'गुण' शब्दाचा प्रकरणानुसारी स्पष्टार्थ सांगितला; व लीला = गुप्तचरित्र हेही स्पष्ट केले. अशी ही परस्पर देवघेव केली तरच तु.दासांचे भाव सहज प्रगट होतात, (२) श्रुणु = भाव हा की तुमच्यासारखा उत्तम, सर्वलक्षणसंपन्न श्रोता मिळाल्यामुळे मी अगदी गुप्त-गुह्यचरित्र सुद्धा सांगणार आहे.

चौ.२- (१) घडतां तव समागम = तुम्हाला कथा सांगण्यात. 'वक्ता तो वक्ता नव्हे । श्रोतया वीण'(ज्ञाने) उत्तम वक्ता व उत्तम श्रोता यांची भेट व कथन श्रवण होण्यास महाभाग्य लागते. रामकृपेशिवाय असा अपूर्व योग जुळून येत नाही. चणे आहेत तर दात नाहीत व दात आहेत तर चणे नाहीत असेच योग बहुधा जुळतात. (२) कसे सांगु, कोणत्या शब्दानी सांगू. त्या सुखाचे वर्णन करण्यास शब्द अपुरे पडतात, म्हणून सांगता येणे शक्य नाही. 'वचन-अगोचर सुख अनुभविती' (२।१०८।४). दोघेही समान अधिकारी असून विनयशील असतील तर वक्ता व श्रोता या दोघानांही वाचातीत सुख मिळते, (क) भरद्वाजांस अतिसुख झाले हे प्रथम सांगितले व याज्ञवल्क्यांस अवर्णनीय सुख लागले हे येथे दाखविले. भुशुंडी म्हणतात - 'आज धन्य मी धन्य अति सर्वपरीं जरी हीन । संत समागम राम दे जाणुनि निज जन दीन' (७।१२३।) हीच भावना याज्ञवल्क्याची येथे आहे.

(३) रघुपति-लीला-रामचरित्र ही गुप्त ठेवण्याची गोष्ट आहे. 'कथा यथामति मी सांगितली । प्रथम जरी ती गुप्त राखिली ॥ प्रीति अधिक तव मनी पाहिली । रघुपति

कथा तदा मी कथिली' (७।१२८।१-२) 'रामचरित सर गुप्त मनोहर' (७।११३।१२) 'रामभक्ति हृदिं ज्यांचे नाही । वदणे त्यास न तात कदा ही' (७।११३।२३ लोमशवक्त्याचे वचन)

हिं. रामचरित अति अमित मुनीसा । कहि न सकहि सत कोटि अहीसा ॥३॥
तदपि जथाश्रुतु कहउँ बखानी । सुमिरि गिरापति प्रभु धनुपानी ॥४॥

म. रामचरित अति अमित मुनीशा! । वदवे ना शतकोटि अहीशां ॥३॥
तदपि यथाश्रुत सांगु सविस्तर । स्मरुनि गिरेशा प्रभुसि धनुर्धर ॥४॥

अर्थ - अहो मुनिश्रेष्ठ ! रामचरित्र अतिअमित (अपार) आहे; शतकोटी शेषसुद्धा ते सांगू शकणार नाहीत. ॥ ३ ॥ तथापि धनुर्धारी प्रभू वाणीपती (गिरेश, गिरापती) श्रीरामचंद्राचे स्मरण करून मी जे श्रवण केले आहे ते सविस्तर सांगतो. ॥ ४ ॥

टीका.चौ.३- (१) वदवेना शतकोटि अहिशां - अहि+ईश, सर्पात श्रेष्ठ = भगवान शेष, शेषाला हजार मुखे आहेत. अशा शंभर कोटी शेषांनी सांगितले तरी ते कधी संपणार नाही, इतके ते अमित - मोजमाप, मिती नसलेले म्हणजे अनंत अपार आहे. या विषयी मानसाधार १।३३ च्या टीकेत पाहावे. अशा अपार चरित्राचे कथन मी एका मुखाने कसे करणार !

चौ.४- (१) यथाश्रुत - जसे मी श्रवण केले आहे तसे. (२) धनुर्धर गिरेशा प्रभुसि गिरेश = वाणीपति=राम हा अर्थ म.श्लो १ च्या टीकेत सविस्तर साधार सिद्ध केला आहे. (क) प्रभुसि - भाव हा की ते जसे सामर्थ्य देतील तसे मी बोलणार; रामचरित्र सांगण्याची माझी पात्रता नाही; पण प्रभु राम वाणीपती, समर्थ आहेत. 'आपुलि बळे नाहीं बोलवत । सखा भगवंत वाचा त्याची' हा आहे मुख्य भाव. यथाश्रुत यथामती सांगतो असे मानसातील प्रत्येक कथावक्त्याने म्हटले आहे. 'यथाश्रुत यथामति वेदपुराणानुकूल कथन' हे प्रस्तावनेतील प्रकरण पाहावे. गिरापती प्रभू धनुर्धर याच्या अर्थाविषयी अनेक मते मा.पी. मध्ये पाहावीत.

हिं. सारद दारुनारि सम स्वामी । रामु सूत्रधर अंतरजामी ॥५॥
जेहि पर कृपा करहिं जनु जानी । कबि उर अजिर नचावहिं बानी ॥६॥
प्रनवउँ सोइ कृपाल रघुनाथा । बरनउँ बिसद तासु गुन गाथा ॥७॥

म. दारुनारि सम वाणी, स्वामी । राम सूत्रधर अंतर्यामी ॥५॥
ज्या जन जाणुनि कृपाधार दे । नाचवि कवि-उर-अजिरीं शारदे ॥६॥
कृपाकरा प्रणमुनि रघुनाथा । विशद वर्णितो तद्गुण-गाथा ॥७॥

अर्थ - वाणी (शारदा) ही काष्टपुतळीसारखी (दारुनारि = लाकडाची बाहुली) आहे;

तिचे स्वामी राम असून ते सूत्रचालक अंतर्यामी आहेत. ॥ ५ ॥ आपला सेवक (जन) जाणून ते ज्याला कृपेचा आधार देतात (कृपा+आधार=कृपाधार) त्या कवीच्या हृदयरूपी अंगणात ते शारदेला (वाणीला) नाचवितात. ॥ ६ ॥ (त्या) कृपासागर रघुनाथाला प्रणाम करून मी त्यांच्या उज्वल गुणांची गाथा (कथा) वर्णन करतो. ॥ ७ ॥

टीका :- चौ.५- (१) वाणी = शारदा, सरस्वती, गिरा, तिचे पती = स्वामी राम आहेत हे येथे स्पष्ट सांगितले. (क) दारुनारीने सांगितले की शारदा काष्टपुतळीसारखी परतंत्र आहे. तिला स्वतः हालचाल करता येत नाही. लाकडाच्या बाहुलीला जसा दुसरा कोणी नाचवील, हालवील, चालवील त्याप्रमाणे करताना ती दिसते. शारदा परतंत्र असून तिचे स्वामी राम आहेत. शारदेच्या - वाणीच्या - कृपेशिवाय गद्यपद्यादी काव्यनिर्मिती होऊ शकत नाही. राम तिचे चालक सूत्रधार आहेत व ते प्रत्येकाच्या हृदयात अंतर्यामी - अंतस्थ अन्तरात्मारूपाने असतातच; म्हणून मी वाणीचे, सरस्वतीचे स्मरण न करता तिच्या स्वामीचे स्मरण केले. ती काही कलियुगीन, स्वातंत्र्यवादी, समान हक्क सांगणारी स्त्री नाही; ती रघुवरदासी किंकरी आहे व आपल्या पतीच्या प्रेरणेशिवाय ती काही करूच शकत नाही. (२) वरील सिद्धांत केवळ भावना नसून ते तात्त्विक सत्य आहे, वाणी हे कर्मेंद्रिय आहे. ते स्वतः जड आहेच. हृदयस्थ ईश्वरच सर्वांना नाचवीत असतो. 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया' (भ.गी.) 'ईशस्य वशे, लोके योषा दारुमयी यथा' असे शारदेबद्दलच श्रीमद् भागवतात म्हटले आहे. विजेच्या लोकलगाड्यात ड्रायव्हर कुठे दिसत नाही. विजेच्या शक्तीने तारांच्या साह्याने गाडी चालते; पण चालक यंत्रे फिरवील, हालवील त्याप्रमाणे गाडी चालते; तशीच काव्यशक्ती - वाणीशक्ती - आहे; तिचा चालक हृदयस्थ राम आहे.

चौ. ६- (१) त्या चालकाने कृपा केली की भगवद्गुणगान करण्यास लागणारी शक्ती - वाणी आपोआप हृदयात प्रगट होते. पश्यंती रूपाने हृदयांत येते; मध्यमा रूपाने गुणगुणू लागते व वैखरी रूपाने मुखातून बाहेर पडते. (क) जन = भक्तसेवक किंवा सेवक, भक्त; आहे असे जाणून त्याची इच्छा पुरविण्यासाठी, किंवा त्याची इच्छा नसली तरी, रामचंद्रच वाणीला - शारदेला हृदयात नाचायला लावतात. नाचण्याचा ध्वनी येतो; तो ध्वनीच नाद होतो व नादच शब्द बनून ऐकू येतो व त्यातून अर्थ प्रगट होतो, रामकृपांकित भक्ताला काव्यनिर्मितीसाठी कष्ट, खटाटोप करावे लागत नाहीत. रामकृपेचा आधार मात्र मिळाला पाहिजे.

चौ.७- (१) कृपाकराला सर्वस्वी शरण जाऊन नमस्कार करतो, पूर्ण निरहंकार, कर्तृत्वभावनारहित, दीन, परमलीन होऊन केलेला जो नमस्कार तो प्रणाम, कृपा+आकर, सागर = कृपाकर, कृपेचा सागर. त्याने बिंदुमात्र कृपा केली की लगते काव्य प्रगट व्हायला! (२) विशद वर्णितो तद्गुण-गाथा - येथील वर्णितो शब्दाने तात्त्विक चर्चा सुचविली, त्यांच्या गुणादिकांची तात्त्विक चर्चा करतो. दो. १२० पर्यंत तात्त्विक चर्चाच आहे. येथून पुढे उमाशंभुसंवादाची प्रस्तावना करून नंतर उमाशंभुसंवादरूपाने रामचरित्र सांगणार आहेत.

षडाननाचा जन्म होऊन तारकासुराचा वध झाल्यानंतर काही काळाने उमाशंभुसंवादास प्रारंभ झाला आहे.

हिं. परम रम्य गिरिबर, कैलासू । सदा जहाँ सिव उमा निवासू ॥८॥

दो. सिद्ध तपोधन जोगिजन सुर किंनर मुनिबृंद॥
बसहिं तहाँ सुकृती सकल सेवहि सिव सुखकंद ॥१०५॥

म. परम रम्य गिरिवर कैलासी । सदा जिथें शिव उमा निवासी ॥८॥

दो. सिद्ध तपोधन योगिजन सुर किंनर मुनिवृंद॥
तिथे वसति सुकृती सकल सेविति शिव सुखकंद ॥१०५॥

अर्थ.- परम रमणीय पर्वतश्रेष्ठ कैलासावर जिथे शिव व उमा नेहमी निवास करतात ॥८॥ तिथे सिद्ध तपोधन (मोठे तपस्वी) योगी, मुनी, सुर, व किन्नर यांचे समुदाय राहतात; व ते सगळे सुकृती असून सुखकंद (सच्चिदानंद घन) शिवाची सेवा-भक्ती-करतात. ॥ दो.१०५ ॥

टीका.- चौ. ८-(१) उमाशंभूसंवाद कोठे होणार हे सुचित करून त्या स्थानाचे व तेथील रहिवाशांचे वर्णन प्रथम करतात. चार संवादांच्या स्थानांचे वर्णन-

(क) तुलसीदास व त्यांचे श्रोते स्थान अयोध्या वर्णन १।३५।३-५ पाहावे.

(ख) याज्ञवल्क्यभरद्वाजसंवादाचे स्थान भरद्वाजाश्रम १।४४।६-७ पाहावे.

(ग) काकभुशुंडीगरुडसंवादाचे स्थान नीलगिरिशिखर - वर्णन ७।५७।२-३ इ. पाहा,

(घ) लोमशभुशुंडीसंवादाचे स्थान मेरुशिखरी वटछाये. (७।११० म)

(२) रू.ठे.- रामकथा अतिगूढ जेथे चालवयाची ते स्थान परम रम्य, परम पावन, संत, मुनी, देव इत्यादींचे निवासस्थान असलेले असे असावे हे येथे सुचविले. चारी पाची संवादांची स्थाने अशीच आहेत हे तुलना करून पहिल्यावर मान्य होईल.

(३) शिव उमा निवासी - विवाहापूर्वी शिव व उमा हे त्यांचे वैशिष्ट्य होते. पत्नीला घेऊन कैलासास निघाल्याबरोबर शंभु-भवानी झाले. शृंगारविहार सुरू केल्याबरोबर हरगिरिजा बनले; त्या शृंगारक्रीडात मग्न झाल्याने गिरिजारमण झाले शिव होते ते! आता पुत्रोत्पत्तीनंतर पुन्हा पूर्ववत शिव-उमा झाले; या स्वरूपात निवास करून राहिले. समानार्थी पण भावार्थभेद असलेले शद्ब वापरून विशेष काही न सांगता, अत्यंत गूढ भावना, परिस्थिती, कर्तव्य इत्यादींचे निदर्शन करण्याची ही काव्यकला कुशलता सर्व ग्रंथभर इतरत्र कोणी पाहिली आहे काय? (क) चिदानंदरूप शिव व त्यांची मा = उमा, शिवशक्ती, माया; यांचा सदा सर्वकाळ कैलास पर्वतावर वास असतो.

दो.- (१) जे कोणी सुकृती असतील तेच तेथे जाऊन राहतात. या रहिवाशांत नर व

नाग नाहीत हे लक्षात ठेवावे. नरांनी तपोधन योगी किंवा मुनी, सिद्ध बनल्याशिवाय येथे निवास करून शिवसेवेचा लाभ कोणास घेता येणार नाही, (२) शिव सुखकंद आहेत. कं = सुख - जल द = देणारा सुखरूपीजल देणारे. सुखजलाची वृष्टि करणारे जल्द कंद शिव आहेत. श्रीरघुवीर सुद्धा सुखकंद आहेत. 'निघति भवनि सुखकंद' (७।८ रा) (क) शिवसेवेचें पुत्र हेंच फळ । अविरल भक्ति रामपदिं निर्मळ (७।१०६।२) असे शिवभक्त विप्राने सांगितले आहे. 'गाती वेद पुराण सुख किं मिळे हरिभक्तिविण' (७।८९ रा) 'रामाख्यमीशं हरिम् (मं श्लो ६) यावरुन ठरले की शिवसेवेने शिव प्रसन्न होतात, कृपारुपी जलाची वृष्टि करतात. त्यामुळे रामभक्ती मिळते व रामभक्तीने सुख होते. 'शंकरभजन बिना नर भक्ति न मम लभतात' (७।४५ रामवचन).

उमा-शिव चरित्र - अध्यात्म योगपर अर्थ

उमा-शिव चरित्र हा जसा इतिहास आहे तसेच हे एक अध्यात्मयोगपर प्रदीर्घ रूपक आहे. याचे वर्णन श्रीमदाचार्यकृत सौंदर्यलहरी ग्रंथातील आनंदलहरी या कुंडलिनी महायोगाच्या ग्रंथांत पाहावे (श्लो १-४१). येथे साररूपानेच देणे भाग आहे.

शिव = सच्चिदानंदघन ब्रह्म, सती = शिवशक्ती, + ब्रह्मविद्या, कुंडलिनी शक्ती. दोघांचा निवास ब्रह्मरंध्ररूपी कैलासावर होता; पण ती मायामोहित झाल्याने तिचा व त्यांचा वियोग झाला. ती पार्वतीरूपाने पर्वताच्या घरी, पृथ्वीतत्त्वाच्या ठिकाणी, आधारचक्राजवळ जन्मास आली. सद्गुरुरूपी नारदांनी तिला जागृत केली; तेव्हा तिने तपासाठी पर्वतावर गमन करण्यास प्रारंभ केला, प्रथम तत्त्वविशिष्ट अन्नांचा त्याग केला; म्हणजेच ज्या कुंडलिनी नाडीत होती तेथून पृथ्वीतत्त्वाचा ग्रास केला. तप हा मोठा अग्नी आहे. नंतर ती तपरूपी अनलाने जलावर राहिली. जलतत्त्वाचे शोषण केले. स्वाधिष्ठान चक्रावर काही काळ राहिली. पुढे अग्नितत्त्वाच्या मणिपूर चक्राचा भेद करून, वायुभक्षण करून राहिली; म्हणजेच वायुतत्त्वाच्या अनाहत चक्रात राहिली. पुढे वायुभक्षणही सोडले; म्हणजेच अनाहत चक्राचा त्याग केला व आकाशतत्त्वाच्या विशुद्धी चक्रांत गेली. तरीही शिवदर्शन होत नाही असे पाहून, इडापिंगलासुषुम्ना या त्रिदळांचे योग असलेले स्थान जे भ्रूमध्यचक्र, आज्ञाचक्र त्या एकाच शुष्क बिल्वपत्रावर पुष्कळ काळपर्यंत राहिली. आज्ञाचक्रात तीन हजार वर्षे राहिली. तीन घटका आज्ञाचक्रात स्थिर राहिल्याने ज्ञानप्राप्ती होते. तरीसुद्धा पूर्ण समाधान शिवसंयोग नाहीच झाला. तेव्हा तेही सोडून देऊन, शुष्कबिल्वपत्राचाही त्याग करून ती राहिली. म्हणजे मनश्चक्रात सहस्त्रारांत प्रवेश केला; तेव्हा शिवाशी संयोग होईल अशी आकाशवाणी झाली. पुढे सप्तर्षीरूपी विविध सिद्धी येऊन तिला भुलविण्याचा प्रयत्न केला गेला; विविध सुखांची व ऐश्वर्याची लालूच दाखविली गेली. सद्गुरू आज्ञारूपी आकाशवाणीने सांगितल्याप्रमाणे पुन्हा काही दिवस खाली आली व शुद्ध स्वरूपात आपल्या भवानी भवनातच पण पितृगृही येऊन राहिली. खाली आल्याबरोबर विविध विघ्ने उपस्थित झाली. सप्तर्षीरूपी सिद्धी पण पुन्हा आल्या; त्यातून सुटते न सुटते तोच जननीनेच मोठे विघ्न उपस्थित केले ते सद्गुरूंनी,

नारदांनी निवारण केले, नंतर शिवब्रह्म रंध्रातून खाली डोकावून हिमालयात आले, त्यांनी तिचा हात धरून तिला आपल्याजवळ बसविली (पाणिग्रहण केले) खाली असलेल्या माणसास वर घेण्यास वरून हात द्यावा लागतो. पुन्हा उभयता कैलासपर्वतावर आपल्या मूळनिवासस्थानी एकत्र राहू लागली. आत्मरति, आत्मक्रीड, आत्ममिथुन अशा स्थितीत कैलास पर्वतावरच हजारो वर्षे काळली, तो ब्रह्मानंदाचा पूर ओसरला व मोक्षरूपी पुत्राची प्राप्ती झाली. आता यांच्या संगतीत श्रवणादिकांनी सुखप्राप्ती करून घेण्यासाठी, मोठमोठे सिद्ध, तपस्वी, योगी, मुनी इत्यादी येऊन राहू लागले. असा जीवन्मोक्षपुत्र झाल्यावर मिळाल्यावर - कर्तव्यकर्म संपले. याच विषयावर प्रस्तावनेत साधार अधिक विस्तृत वर्णन केले आहे. आता रघुपतिप्रेमभक्तीची प्राप्ती पार्वतीला करून दिली की तिचे जन्मसाफल्य होईल.

सुकृती कोण ते सांगून कैलासावरील कथास्थानाचे वर्णन करतात :-

हिं. हरिहर बिमुख धर्मरति नाहीं । ते नर तहँ सपनेहुँ नहिं जाहीं ॥१॥
तेहि गिरि पर बट बिटप बिसाला । नित नूतन सुंदर सब काला ॥२॥
त्रिबिध समीर सुसीतलि छाया । सिव बिश्राम बिटप श्रुति गाया ॥३॥
एक बार तेहि तर प्रभु गयऊ । तरु बिलोकि उर अति सुखु भयऊ॥४॥

म. हरिहर विमुखी धर्म रती ना । नर ते स्वप्निं तिथें जाती ना ॥१॥
तिथे विटप वट विशाल, गिरिवर । नित्य नवा त्रय काळीं सुंदर ॥२॥
त्रिविध पवन शीतल छाया अति । शिव-विश्राम-विटप गाती श्रुति ॥३॥
प्रभु एकदा तया-तळिं गेले । अति सुख उरिं तरु बघुनि उदेलें ॥४॥

अर्थ - जे हरिहरभक्त नाहीत (विमुख वळले आहेत) व ज्यांच्या ठिकाणी धर्मरती नाही ते लोक (नर) स्वप्नात सुद्धा तेथे जाऊ शकत नाहीत ॥ १ ॥ त्या कैलास पर्वतावर एक विशाल वडाचे झाड आहे, ते नित्य नवे व तिन्ही काळी सुंदर असते. ॥ २ ॥ तिथे शीतल मंद सुगंधी (त्रिविध) वायू (पवन) वाहात असतो व त्या वडाची छाया अतिशीतल असते. त्या वृक्षाला शिवविश्रामविटप असे श्रुती म्हणतात. ॥ ३ ॥ प्रभु (शिव) एकदा त्याच्या खाली गेले व तो तरू पाहून हृदयात अतिसुख उत्पन्न झाले, ॥ ४ ॥

टीका.- चौ-१- (१) धर्मरति नाही - याने सुकृताचा अभाव दर्शविला. सुकृत = पुण्य, त्याची प्राप्ती यथाविधी धर्मनिष्ठेने आचरण केलेल्या कर्मादिकांनीच होते, धर्माने विरती विरतीने योग, या क्रमाने ज्ञान विज्ञान व भक्ती अशी उन्नती होत जाते. पण ज्यांना धर्माचीच दृढ प्रीती (रति) नाही त्यांना हरिहरांकडे तोंड वळविण्याची इच्छाच होत नाही. त्यांची पाठच त्यांच्याकडे फिरलेली असणार! विमुखी = विरुद्ध बाजूस मुख असलेले. हरिहरांची आवड नसलेले कैलासास जाऊ शकत नाहीत. अशांना मानसात विमूढ म्हटले आहे. 'पावति मोह विमूढ जे हरिविमुख, न धर्मरति' (अर.मं.सो.) ज्यांच्या ठिकाणी हरिहरप्रीती आहे व

धर्मरति आहे तेच तेथे जातात, जाऊ शकतात, तेच सुकृती होत; यावरून ठरले की बाकीचे दुष्कृति. "न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः" (भ.गी.) येथे सुकृती व दुष्कृती व यांच्या व्याख्या सांगितल्या. (क) जे सुकृती नसतील त्यांना असे स्वप्नसुद्धा पडणार नाही की आपण कैलासावर गेलो आहोत. धर्मराज युधिष्ठिर एकदाच व भगवान कृष्णाच्या सांगण्यावरून 'नरो व कुंजरो वा' बोलले; इतकाच अधर्म घडला होता; तरी कैलासास जाताना एक आंगठा गळून पडलाच!

चौ.२- (१) कैलास पर्वतच आधी परमरम्य, व त्यावर एक सुंदर व विशाल वडाचे झाड आहे. या विटपाचे वर्णन श्रीमद्भागवतांत आहे. तो शंभर योजने उंच, पंचाहत्तर योजने लांबीच्या शाखा असलेला, वर पक्षांची घरटी नसलेला, सदासर्वकाळ दाट छाया असलेला व उन्हाचा त्रास होऊ न देणारा आहे. (भाग ४।६।३२).

(२) त्रय काळी सुंदर - उन्हाळा, पावसाळा व थंडी; भूतभविष्यवर्तमान या सर्व काळी सुंदर असतो; म्हणजेच काळाचा व ऋतूंचा परिणाम त्याच्यावर होत नाही. (क) नित्य नवा - सदा टवटवीत; सदा सर्वकाळ सुंदर पालवी व लाल फळे यांनी भरलेला. चित्रकूटचा श्रीरामविश्राम वट विटप कसा होता पाहा। 'त्या तरुवरांमध्ये वट शोभत । मंजु विशाल बघुनि मन मोहित ॥ नील सघन पल्लव फल लालहि । सुखद दाट छाया त्रयकालहि" जणुं कीं तिमिर-अरुणमय राशी । विधि रचि संकलुनी सुषमेसी" (२।२३७।३-५). (ख) नर्मदा तीराला कबीरवट नावाचा फार विशाल वटवृक्ष अद्याप आहे. तो इतका विशाल आहे की ५।६ सैन्यांचा तळ तंबू वगैरे न ठोकता त्याच्या छायेत सहज देता येईल. ही हल्लीची स्थिती, मग शिवविश्राम विटप भागवतात वर्णिल्याप्रमाणे असेल तर नवल नाही. सदा हिरवे राहणाऱ्या छायातरूंत वडाचे झाड सर्वांत श्रेष्ठ. पाने जाड, मोठी व दाट असल्याने व विस्तारही मोठा असल्याने थंडीत ऊबदार व उन्हाळ्यात छाया शीतल असते.

चौ.३- (१) 'त्रिविध पवन शीतल छाया - कैलास पर्वत उंच व मोकळा असल्याने वारा सदा वाहतो. वटवृक्षाचा विस्तार फारच मोठा असल्याने पवनाची गती मंद होते. कैलास पर्वतावर कुबेराचे चैत्ररथ नावाचे मोठे उद्यान असल्याने वारा सदा सुगंधी असतो व कैलास फार उंच असल्याने वारा शीतल असतो. (क) विश्रांती घेण्यासाठी बसल्याचे उल्लेख मानसात जेथे आहेत तेथे वडाचाच उल्लेख आहे. : १।५२।२; २।११५.३; २।१२४।३-४; २।२३७।२-३; ७।६३।३; ७।११० म।- ही स्थाने पाहावीत.

चौ. ४- (१) एकदा - याने नवीन प्रकरणाचा उपक्रम सुचविला जातो, अनेक वेळी जात येत असत तसे एकदा गेले असता काही तरी विशेष घटना घडली ती पुढे सांगितली जाईल. (२) प्रभू - सर्व प्रकारे समर्थ असून वडाच्या झाडाखाली बसण्यास आले ! याने वैराग्य व एकान्तप्रियता दिसली; पुढे व्याघ्रचर्म आपल्या हातानी घातले पसरले; याने स्वावलंबन, साधी राहणी व शुचिता इत्यादी, प्रभुत्वात सहसा न दिसणाऱ्या गुणांचे दर्शन करवून सांगितले की निरहंकार वृत्ती, उच्चविचारसरणी, साधी राहणी, महान ऐश्वर्य व सामर्थ्य यांचा अपूर्व मधुर संगम येथे आहे.

(३) अतिसुख झाले - याने सुचविले की फार प्रसन्न झालेले आहेत तेव्हा आता कोणावर तरी कृपा करणार! रामचरित्रात सुद्धा जिथे कुठे राम प्रसन्नतेने बसल्याचा उल्लेख दिसेल तिथे खुशाल भविष्य सांगावे की कोणा तरी भक्तावर कृपा करणार! समर्थांची प्रसन्नता व्यर्थ कशी जाणार! ३।१४।५; ३।४१।४; पहा. आता येथे पार्वतीवर कृपा केली जाणार आहे.

हिं. निज करडासि नागरिपु छाला। बैठे सहजहिं संभु कृपाला ॥५॥
कुंद इंदु दर गौर सरीरा। भुज प्रलंब परिधन मुनिचीरा ॥६॥
तरुन अरुन अंबुज सम चरना। नख दुति भगतहृदय तम हरना ॥७॥
भुजग भूति भूषन त्रिपुरारी। आननु सरद चंद छबि हारी ॥८॥

म. स्वकरिं नागरिपु चर्म पसरलें। शंभु कृपालु सहज वर बसले. ॥५॥
कुंद-इंदु-दर-गौर शरीरहि। दीर्घबाहु, मुनिपट परिधानहि ॥६॥
चरण तरुण अरुणांभोजा सम। नखभा भक्तहृदयगत हरि तम ॥७॥
भुजग-भूति-भूषण त्रिपुरारी। आनन शरदचंद - छवि - हारी ॥८॥

अर्थ - (त्या विश्रामतरू खाली) आपल्या हातांनी सिंहाचे (वाघाचे) चर्म पसरले व कृपालू शंभु सहज त्याच्यावर बसले ॥ ५ ॥ त्यांचे शरीर कुंदाची फुले, चंद्र व शंखाप्रमाणे (दर = शंख) गौरवर्णाचे असून बाहू दीर्घ (आजानु) आहेत व ते मुनिवस्त्र नेसले आहेत. ॥ ६ ॥ नवीन फुललेल्या लाल कमलासारखे पायांचे तळवे आहेत व बोटांच्या नखांचे तेज भक्तांच्या हृदयातील तमाचे हरण करणारे आहे. ॥ ७ ॥ त्रिपुरारींनी भुजंग व भस्म ही भूषणे घातली असून मुखाचे लावण्य शरदऋतूंतील चंद्राच्या सौंदर्याला लाजविणारे आहे. ॥ ८ ॥

टीका.- चौ.५ - (१) स्वकरिं नागरिपु चर्म पसरले - (क) नाग = हत्ती त्यांचा रिपू सिंह = नागरिपु त्याचे चर्म = सिंहाचे चर्म. हा मुख्यार्थ आहे. नागरिपु शब्दाचा अर्थ व्याघ्र असा लक्षणेने करण्याची आवश्यकता नाही. शंकर गजचर्म सुद्धा वापरीत असत. (ख) आपल्या हातांनीच आसन घालण्यात स्वावलंबन व मोठेपणाचा अभाव दिसतातच पण योगाभ्यासकादी साधकांनी कसे वागावे हे पण याने सुचवितात. आपल्या साधनासाठी बसावयाच्या आसनाला इतर कोणाचा स्पर्श न होऊ देणे हितावह असते. त्यामुळे हीन संस्कारांचे वगैरे संक्रमण होत नाही. (२) शिव होते ते आता शंभू झाले. सुचविले की आता कोणाचे तरी शं- कल्याण होईल व कोणाला तरी सुख (शं) होईल व स्वतःसही सुख होईल.

(३) नागरिपु - नाग = सर्प = संशय त्यांचा विनाश करणारे होणार हे सुचविले. 'संशय सर्प तात मज डसला' पार्वतीच्या संशयांचा उच्छेद करणार आहेत. (४) सहज बसले - हेतू कोणताच नाही. बसण्याच्या हेतूने आलेच नव्हते. वटवृक्ष पाहिल्यावर फार सुख झाले, तेव्हा खांद्यावर असलेले सिंहचर्म टाकले जमिनीवर व बसले सहज. इतकेच दाखविले की आता

सहजावस्थेत राहू लागले. योग्यांनी कोठेही बाहेर जाताना आसन आपल्या खांद्यावर टाकून न्यावे; दिसले रमणीय स्थान की घातले आसन, बसला तेथे कोणतेही बंधन नाही. 'प्रेममग्न फिरती स्वेच्छेनें' (१।२५।८) ल.ठे.- श्रोत्याची लक्षणे व रामकथेचे स्थान यांचे वर्णन पूर्वी केले, आता वक्ता-गुरु - यांची लक्षणे सांगतात.

चौ.६- (१) कुंद = कुंदाचे फूल फार सुगंधी, मृदू व कोमल असते. याने अंतर्बाह्य मृदुता, प्रसन्नता, सरसता, साधकमनोभ्रमराला आकर्षण करून घेण्याची शक्ती व शरीरसुगंध हे गुण सुचविले. योग्यांच्या शरीराला निरनिराळ्या वेळी भिन्नभिन्न, फार आल्हादकारक सुगंध येतो हे आज या करालकलिकालात सुद्धा अनुभवावयास मिळते, गोष्ट प्रत्यक्ष प्रमाणसिद्ध आहे. स्त्रियांच्या शरीराला सुद्धा असा सुगंध येऊ शकतो!

(२) इन्दु - उन्दी क्लेदने, ओले आर्द्र करणारा तो. भाव हा की ज्याच्या दर्शनानेच अन्तःकरणाला शान्ती, समाधान, प्रेमभक्ती इत्यादी रसांचा पाझर फुटतो असे शरीर असलेले. या उपमेने शीतल सुतेजस्विता, शान्तता, प्रसन्नता, शीतलता, सुखदायिता, तापहारकता इत्यादी विशेष गुण दाखविले जे कुन्दाने दाखविता येत नाहीत, इंदु=चंद्र.

(३) दर = शंख, कम्बु. याने काठिन्य, कठोरता, गंभीरता, भयकारिता, भयहारिता (दृभये दृ अवदारणे) इत्यादी गुण सुचविले जातात. हे पहिल्या दोन उपमांनी दाखविता येत नाहीत. प्रत्येक उपमेत गौरपणा हा सामान्यगुण असून इतर गुण प्रत्येकात आहेत. यात परस्परविरोधी गुणांचे मधुर मिश्रण आहे. कुन्द इन्दु दर गौरसुन्दरं । अम्बिका पतिमभीष्ट सिद्धिदम् ॥ कारुणीक कलकज्जलोचमम् । नौमि शंकरमनंगमोचनम्' (उ.मं.श्लो. तुलना करावी. उपक्रम बालकाण्डात आरंभी व उपसंहार उत्तरकाण्डारंभी आहे. (क) ल.ठे. हेच सर्व गुण श्रीरामाच्या ठिकाणी अधिक प्रमाणात दाखविण्यास अशा तीनच उपमा वापरल्या आहेत 'नील सरोरुह नीलमणि नीलनीरधर शाम' (१।१४६।-) टीका पाहावी.

(४) दीर्घबाहु - आजानुभुज. हे अलौकिक ऐश्वर्याचे चिन्ह आहे. या नेत्रांस अद्याप आजानुबाहू - गुडघ्यापर्यंत हात पोचतात असा, पुरुष दिसला नाही. (५) मुनिपट परिधान- -हि मुनिपट - वल्कले, मुनिवस्त्रे; मुनिचीर = अधोभागी नेसण्याचे, वापरण्याचे वस्त्र. परिधन (हिंदीतील) = परिधान. परम समर्थ आहेत, जीवन्मुक्त आहेत तरी तपस्वी वेष व साधकांची अवस्था सोडून राजैश्वर्याचा स्वीकार विवाहित असून सुद्धा केला नाही!

चौ.७ - (१) तरुण अरुण-अंभोजा सम चरण - (क) अम्भोज, अम्भस्- जलकंज = जलज - कमल. तरुण = नवीन, ताजे फुललेले, पहिल्यानेच फुललेले. कमल एकदा फुलले म्हणजे रोज सायंकाळी ते मिटते व पुन्हा सकाळी फुलते; असे अनेक दिवस चालते. जसजसे ते जुने होत जाईल तसतसे त्याचे सर्वच गुण कमी होत जातात. अशा गुणहीन कमळाचे ग्रहण करता येऊ नये म्हणून तरुण शब्द वापरला. (ख) चरण शब्दाने पायांचे तळवेच ग्रहण केले पाहिजेत, कारण बाकी सर्व शरीर गौर आहे हे आधीच सांगितले आहे. रामचंद्रांचे चरणतल असेच आहेत. 'नव-राजीव अरुण मृदु चरणहि' (७।७६।६).

(२) नख-भा - नखांची कांति-तेज-प्रकाश. हे तेज मोत्यांच्यासारखे असते. 'नख जोती।

कमल दलीं बसलीं जणुं मोतीं' (१ । १९९ । २) हे रामप्रभूचे वर्णन आहे. 'श्रीगुरुपदनख मणिगण जोती। स्मरतां दिव्य दृष्टि हृदिं होती')१ । १ । ५) मणि = मोती 'होति काव्य मुक्तामणि चारू' (१ । ११ । ९) 'वंदे बोधमयं नित्यं गुरुं शंकररूपिणम्' (मंश्लो.३). याप्रमाणे राम, गुरू व शंकर यांचे साम्य दाखविले. (३) नखभा भक्तहृदय तम्-हारी- वरील १ । १ । ५ ची टीका पाहावी. 'यद्वचनें रविकर निकर, महामोहतमपुंज' (मं.सो.५) 'श्रुणु गिरिराज कुमारि भ्रमतम रविकरवचन मम' (१ । ११५ । -) यावरून ठरले की हृदयतम = मोह, भ्रम, संदेह इत्यादी. येथे सुचविले की कोणाच्या तरी मोहभ्रमादिकांचा नाश करणार.

चौ.८ - (१) वि.सू.- या व मागील तीन चौपायांतील शद्बरचनेकडे पाहिले म्हणजे मधुर व ओजस्वी अशा शद्बांचे मिश्रण चारी चौपायांत दिसते. शंभूच्या ठिकाणी जसे कोमल व ओजस्वी गुणांचे मिश्रण आहे तशीच येथील भाषा माधुर्य व ओज या काव्यगुणांनी युक्त आहे. प्रसाद सर्वत्र आहेच. अगदी सहज सरल असून त्यात ध्वनी, विषयनिर्देश, इत्यादी गोष्टींनी रमणीयता आहे. काव्याच्या या तिन्ही गुणांचे इतके मधुर सहेतुक संमीलन इतर ग्रंथांत क्वचितच पाहावयास मिळेल!

(२) भुजंग-भूति-भूषण तिपुरारी- यांत ओजाची कमान चढती आहे. भुजंगभूतिभूषण इत्यादींचा गूढ अध्यात्मपर अर्थ 'अशिववेष शिवधाम' यांत पाहावा. (क) तिपुरारी = त्रिपुरारी, स्थूलसूक्ष्मकारण देहरूपी तीन पुरांचा नाश करणारे. कोणाच्या तरी अज्ञानाचा नाश करणार हे सुचविले.

(३) आनन शरद चंद छविहारी - (क) चंद हा संस्कृत शद्बच आहे. अ.व्या.सु. पाहा. चंद्र शद्बात रेफ रकार अग्निसूचक आहे तो चंद शद्बात नाही. चंद्र चक्रवाकांना दुःखद व विरही जनांना तापद असतो. पण शिवमुखचंद्र तसा मुळीच नाही म्हणून रेफरहित चंद्र=चंद चदि अल्हादने. हा पूर्ण आल्हाददायक आहे. शरच्चंद्र या शंभुमुखचंदास पाहून इतका संकुचित झाला की त्याची चंद्रकोरच बनली! तेव्हा तो शिवमुखचंद्रास शरण गेला. हे पडले आशुतोष कृपाल! केला त्याला मस्तकावर धारण! हेच पुढे सांगणार आहेत. 'निशिशशि शरदातप अपहरतो' तसे हे आपल्या शरदचंदमुखाने मोहशरदातपाचे हरण करतील हे सुचविले. तम हरण करण्यात सूर्यासारखे प्रखर व मोहशरदातप हरण करण्यात चंद्रापेक्षा शीतल, अधिक सुधामय

(ख) आनन = आन न यांच्यासारखा दुसरा कोणी नाही हे ही श्लेषालंकाराने सुचविले 'त्रिभुवनगुरु तुम्हिं वेद वानती। क्षुद्रजीव किति आन जाणती' (१ । १११ । ५) असे पार्वती म्हणणार आहे. 'परिसुनि तुमचे वच सम शशिकर । फिटे मोह शरदातप अति तर' (१ । १२० । १) असे पुढे पार्वती म्हणणार आहे; तेच येथे सुचविले आहे. (ग) सुंदर मुख शरदेंदु बिनिंदक' (१ । २४३ । २) असे राममुखाचे वर्णन केले आहे. म्हणजे दोघांचे पूर्ण साम्य दाखविले. शिव व राम यांचा अभेद दाखविण्याच्या हेतूने केलेल्या वर्णनाच्या टीकेत प्रत्येक ठिकाणी ते साम्य दाखविणे हे टीकाकारांचे कर्तव्य आहे; पण ते अशा ठिकाणी मुद्दाम मौन असतात! गौरवर्ण व श्यामवर्ण असा भेद असल्याने आन न या म्हणण्यास बाध

येत नाही. दिसती भिन्न न भिन्न असा शिव- राम संबंध आहे.

हिं.दो. जटा मुकुट सुरसरित सिर लोचन नलिन बिसाल ॥
नीलकंठ लावन्यनिधि सोह बालबिधु भाल ॥१०६॥

म.दो. जटामुकुट सुरसरित शिरिं लोचन नलिन विशाल ॥
नीलकंठ लावण्यनिधि भालिं चारु विधु बाल ॥१०६॥

अर्थ. - मस्तकावर जटांचा मुकुट व सुरसरिता गंगा आहे; नेत्र कमलासारखे असून विशाल आहेत; कण्ठ निळा आहे, व कपाळावर सुंदर बालविधु (द्वितियेचा चंद्र) आहे; शंकर असे लावण्याचे सागर (निधी) आहेत॥ दो.१०६)।.

टीका. (१) जटामुकुट - हे तपस्वी वेषाचे चिन्ह आहे. 'धृतजटा जूटेन संशोभितं',असे राम आहेत (३ । मं.२). (२) लोचन नलिन विशाल, राजीवायत लोचनं (मं.२) राजीव - लाल कमल. आयत - विशाल. 'जटामुकुट मस्तकि सुभग उरभुज नयन विशाल' (२ । ११५ ।) हे रामचंद्रांचे वर्णन आहे. येथे नुसते नलिन = कमल, श्वेतकमल. अरुणनयन शृंगार व वीररसद्योतक आहेत, शंकर ब्राह्मण कुळातले वन्दे ब्रह्मकुलं, राम क्षत्रियकुळातले वीर आहेत शान्तरस हे ब्राह्मणाचे भूषण आहेत वीररस हे क्षत्रियाचे भूषण आहे.

(३) सुरसरित शिरि - ज्ञानगंगा तर आहेच. ज्ञानाचे स्थान मस्तक व भक्तीचे स्थान हृदय आहे. शंकरांनी गंगेला आपल्या मस्तकावर धारण केली; कारण ती भगवच्चरणामृत आहे. रामपदापासून झालेली आहे. 'ज्यांपदिं सुरसरिता परम पुनीता प्रगट होइ शिव शिरीं धरीं' (१ । २११ । छं) भगवच्चरणामृत मस्तकावर धारण करणे हा भक्ताचा धर्म, कर्तव्य, आहे. (क) आणखी कारण की, रामचंद्र शंकरांचे गुरू आहेत. रामचंद्रांनी स्वतः रामषडक्षर मंत्राचा उपदेश शंकरांस केल्याचा उल्लेख पूर्वी टीकेत साधार केला आहे. महेशांनी उमेस सांगितलेल्या गुरुगीतेत गुरुध्यान वर्णनात खालील श्लोक आहेत, 'प्रसन्नवदनाक्षंच सर्वदेवस्वरूपिणम् ॥ तत्पादोदकजा धारा निपतन्ती स्वमूर्धनि ॥ ६ ॥ तया संक्षालये देहे ह्यन्तर्बाह्यगतं मलं । तत्संगात् विरजो भूत्वा जायते स्फटिको पमः ॥ ७ ॥ सुद्गुरूंच्या उजव्या पायाच्या आंगठ्यापासून उत्पन्न झालेल्या व आपल्या मस्तकावर पडणाऱ्या जलप्रवाहाने (पादोदकधारा) आपल्या देहातील व देहावरील सर्वमल धुकन टाकावा म्हणजे शिष्याचा अन्तर्देह स्फटिकासारखा शुद्ध, निर्मळ होतो. अशीही गुरुपादोदकधारा सुरसरिता शंकरांच्या मस्तकावर पडू लागल्यामुळेच जणू ते अंतर्बाह्य स्फटिकगौर झाले आहेत! शुद्धस्फटिकसंकाशं पवित्रं निर्मलं शिवम्' असे वर्णन शंकरांचे आहेच. शंकरांनी आधी स्वतः केले व मग गुरुगीतेत उमेला सांगितले!

(४) लोचन नलिन विशाल - शृंगाररसाच्या धनुष्याकार भिवया येथे वर्णिलेल्या नाहीत, विशाल निर्मल नेत्र कृपालु स्वभावाचे द्योतक असतात. विशाल = कर्णान्तायत लोचन; काना पर्यंत पोचणारे नेत्र ते विशालनेत्र. (५) नीलकण्ठ - हालाहल विष भक्षण केल्याचे हे चिन्ह

आहे, याने शंकरांची रामनामनिष्ठा व विश्वोपकारी स्वभाव जाहीर होतात. (६) भालि चारू बाल विधु - विधु = चंद्र, 'यमाश्रितो, हि वक्रोपि चंद्रस्सर्वत्र वंद्यते') म.श्लो.३) टी. पाहा. दीन, हीन, मलीन, कलंकित, निराश्रित शरणागताला आश्रय देऊन जगद्वंद्य बनवितात याची ही जाहिरातच आहे.

(७) लावण्यनिधि - लावण्यसागर. कवी म्हणतात की शंकरांच्या शोभेचे वर्णन कितीही केले तरी सरणार नाही. ते लावण्यसागर आहेत, एवढ्यांत काय ते समजा, श्रीराम सुद्धा लावण्यसागर आहेत- 'छविसमुद्र हरिरूप विलेकुनि' (१।१४८।५) हे मनुशतरूपांना दर्शन दिले त्या रामरूपाचे वर्णन आहे.

वि.ल.ठे. - शिवलावण्य सागरात क्षीरसागर मंथन करून काढलेल्या चौदा रत्नांपैकी बरीच आहेत :- १ हलाहल कंठात आहे. २ चंद्र मस्तकावर आहे. ३ लक्ष्मी - उमा ही महेशांची लक्ष्मी आहे ओः महेशस्य मा=लक्ष्मी = उमा (अ.व्या.सु.) ४ शंख - या वर्णनात दर = शंख आहेच. ५ सुधा-शम्भुमुखेन्दु सुन्दर वरे संशोभितं सर्वदा श्रीरामनामामृतम्' (कि.मं.श्लोक २ पाहा. (रु) स्रवत नाथ आनन शशी कथासुधा रघुवीर (७।५२।) रघुवीर कथासुधा आहे. ६ मणि - नखे मुक्तामणी आहेत. व भक्तिचिंतामणी हृदयी आहे. ७ कल्पतरू - प्रणत - कल्पतरू नाम (दो. १।१०७). ८ सुरधेनुसुरामकथा सुरधेनुसम (दो. १।११३) ९ धन्वंतरी (वैद्य) - हे सद्‌गुरु वैद्य आहेत. 'गुरुं शंकर रूपिणम्' 'सद्‌गुरु वैद्य वचनिं विश्वासहि (७।१२२।६) 'त्रिभुवन गुरु तुम्हिं वेद वानती' (१।१११।५) १० सुरा - रामस्नेह रूपी सुरा आहे. 'स्नेह सुरा मदमस्त चालती' (२।२२५।३) ८११ गज - नागरिपु शद्बात नाग = गज आहे. आणखी राहिलेली तीन शोधून सापडतील असे वाटते. (१२) रम्भादी अप्सरा - शिवांच्या वऱ्हाडात 'करिति अप्सरा गान' (१।९१दो.) (१३) धनुष्य - शिवधनुष्याचा उल्लेख पुढे रामचरित्रात आहेच.

ल.ठे.- मागील शिवरूपवर्णनात व पुढील दोह्यांत उत्तम सद्‌गुरूची लक्षणे सुचविली आहेत. शंकरांनी पार्वतीलाच सांगितलेल्या सद्‌गुरुलक्षणांशी यातील लक्षणांची तुलना करून पाहावी :-

शिवप्रोक्त सद्‌गुरुलक्षणे (महायोग विज्ञान, हिंदी)

श्रीगुरु : परमेशानि शुद्धवेषो मनोहर : । सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वावयवशोभितः ॥ १ ॥ सर्वा ऽऽगमार्थ तत्त्वज्ञः सर्वतंत्र विधानवित् ॥ लोक संमोहना कारो देववत्प्रियदर्शनः ॥ २ ॥ सुमुखः सुलभः स्वच्छो भ्रमसंशयनाशकः ॥ इङ्गिता कारवित्प्राज्ञ ऊहापोहविचक्षणः ॥ ३ ॥ अन्तर्लक्ष्यो बहिर्दृष्टिः सर्वज्ञो देशकालवित् ॥ आज्ञासिद्धिस्त्रिकालज्ञो निग्रहानुग्रहक्षमः ॥ ४ ॥ वेधको बोधकः शान्तः सर्वजीवदयाकरः ॥ स्वाधीनेन्द्रियसञ्चारः षड्वर्गविजयप्रदः ॥ ५ ॥ अग्रगण्योऽतिगम्भीरः पात्रापात्र विशेषवित् । शिवविष्णुसमः साधुर्मनुभूषणभूषितः ॥ ६ ॥ निर्ममो नित्यसंतुष्टः स्वतंत्रोऽ नन्तशक्तिमान् ॥ सद्भक्तवत्सलो धीरः कृपालुः

स्मितपूर्ववाक् ॥७॥ नित्यनैमित्तिकेऽकाम्ये रतः कर्मण्यनिन्दिते ॥ रागद्वेषभयक्लेश दम्भाहंकारवर्जितः ॥८॥ स्वविद्यानुष्ठानरतो धर्मज्ञानार्थदर्शकः॥ यदृच्छालाभ संतुष्टो गुणदोषविभेदकः ॥९॥ स्त्रीधनादिष्वनासक्तो ह्यसग्ङे व्यसनादिषु ॥ सर्वाहंभावसंतुष्टो निर्द्वन्द्वो नियतव्रतः ॥१०॥ अलोलुपो ह्यसंगश्च पक्षपाती विचक्षणः॥ निःसंगो निर्विकल्पश्च निर्णीतात्माऽतिधार्मिकः॥ ११॥ तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी निरपेक्षो नियामकः॥ इत्यादिलक्षणोपेत; श्रीगुरुः कथितः प्रिये ॥१२॥ (हे श्लोक कशांतले हे वरील ग्रंथांत दिलेले नाही; तथापि शिष्यांची परीक्षा पाहण्यासाठी गुरुने मुद्दाम पक्षपात करावा असे कुलार्णवतंत्रात सांगितले आहे; व येथे सांगितले आहे की पक्षपाती गुरु असावा; यावरून हे श्लोक कुलार्णव तंत्रातले असावेत असे वाटते. हिंदीत वरील पुस्तकांत दिलेला अर्थ समाधानकारक नाही.)

हिं. बैठे सोह कामरिपु कैसें । धरें सरीरु सांतरसु जैसें ॥१॥
पारबती भल अवसरु जानी । गईं संभुपहिं मातु भवानी ॥२॥
जानि प्रिया आदरु अति कीन्हा । बामभाग आसनु हर दीन्हा ॥३॥

म. बसलेले शोभति कामारी । जेविं शांतरस शरीरधारी ॥१॥
संधि पार्वती सुयोग्य मानी । शंभुपाशिं गत जननि भवानी ॥२॥
प्रिया जाणुनी कृत अति आदर । वामभागिं दे शुभासना हर ॥३॥

अर्थ.- शांतरसाने शरीर धारण करून बसावे त्या प्रमाणे तिथे बसलेले कामरिपू (शिव) शोभत आहेत॥ १ ॥ पार्वतीला वाटले की ही अगदी योग्य संधी आहे (सुयोग, भल अवसर); म्हणून माता भवानी शंभूंच्या जवळ गेली.॥ २ ॥ प्रिया आहे हे जाणून तिला अतिआदर दिला व हरांनी आपल्या वामभागी तिला शुभासन दिले. ॥ ३ ॥

टीका.- चौ.१- (१) वटवृक्षाखाली आसन घालून बसले वगैरे सांगून शंकरांच्या रूपाचे वर्णन करण्यास प्रारंभ केला होता; त्याचा उपसंहार येथे करतात. (क) वटवृक्षाखाली बसलेले शिव साक्षात शांतरसाची मूर्तीच दिसत आहेत. इतकी शांतता कशाने आली याचे मुख्य कारण कामारि - कामरिपू शब्दाने सांगितले आहे, सर्वत्याग केल्यावरच शान्ती मिळते; 'त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्' (श्रुति.) सर्व अशांतीचे मूळ काम आहे; तो असेल तोपर्यंत सुख, समाधान; शांतता मिळत नाही 'काम तियें स्वप्निं न सुख भासे' (७।९०।१) संतोषाविण काम न नासे' 'रामभक्तिविण काम न मरती' (७।९०।२) रामभक्तीने कामनाश झाला व कामनाशाने संतोष झाला. 'कधिं विश्रामा ठाव तात सहज संतोषा विण' सहज संतोषाने विश्राम पावलेले शिव कधी विश्रामतरूच्या खाली सहज बसले आहेत त्यामुळे शान्तरसमूर्ती दिसत आहेत. शान्त रस आहे; सहज संतोष - शम हा स्थायीभाव आहे; आलंबन विभाव सद्गुरु रामचंद्र, आहे. एकान्त, शान्त, सुशीतल, त्रिविध पवनयुक्त सुंदर, परमरम्य परम पावन वटछाया हा उद्दीपन विभाव आहे; व अतिसुख, प्रसन्नता हा अनुभाव आहे. श्रोता

मिळाला की आता संचारी भावकृपा वगैरे प्रगट होतील.

चौ.२- (१) सुयोग्य संधी - शंकर एकांतात एकटे व प्रसन्न होऊन बसले आहेत ही फार योग्य संधी आहे. पार्वतीला आपल्या शंकांचे निरसन करून घ्यावयाचे आहे, त्यासाठी ही वेळ योग्य आहे. जिज्ञासुवृत्तीने आपल्या शंका, प्रश्न, विचारण्यास वेळ कशी असावी हे येथे दाखविले. लक्ष्मणाने व नारदाने आपल्या शंका अशा वेळीच विचारल्या आहेत. (क) 'प्रभु एकदां सुखें आसीन। लक्ष्मण वचन वदति छलहीन' (३।१४।५). 'सुप्रसन्न रघुनाथा पाहति । नारद पुन्हां वचन मृदु भाषति' (३।४३।१) 'नानाविध विनती करुनि प्रभू प्रसन्न बघून ॥ नारद वचना बोलले पाणि सरोज जुळून' (३।४१।-) (ख) प्रश्न, शंका कशा पद्धतीने विचाराव्या हे वरील अवतरणांनी सहज कळेल. पार्वती अशा पद्धतीनेच विचारणार आहे.

(२) या चौपाईत पार्वती व भवानी ही एकाच व्यक्तीची दोन नावे असल्याने द्विरुक्ती दिसते; परंतु हा पुनरुक्तिवत् आभास अलंकार आहे. (क) पार्वती - पर्वताची मुलगी. याने जन्मसंबंध सुचविला. शंभूंची नित्य शक्ती जी भवानी तिला पार्वती का व्हावे लागले वगैरे विचार भवानीच्या मनात येऊन ज्या कारणांमुळे पार्वतीजन्म घ्यावा लागला त्या संशयांचा निरास करून घेण्यास हा सुयोग आहे असे वाटून ती आली. (ख) गिरि जड सहज; त्याचीच मुलगी पार्वती; ती आपली जडता आता प्रगट करील. (ग) संत विटप सरिता गिरि धरणी। सर्वांची परहितार्थ करणी (७।१२५।६) 'पर-उपकार वचन मन कायां । प्रकृति सहज संता खगराया' (७।१२१।१४). या सहज स्वभावानुसार पार्वती पर्वतकन्याच असल्याने तिच्याकडून परोपकाराचे कार्य सहज घडणार आहे.

(३) येथे पाची परोपकाऱ्यांचे सम्मेलन झाले आहे. १ संत-शंकर, २ विटप-विश्राम विटप; ३ सरिता - शंकरांच्या मस्तकावर सुरसरिता आहे. भक्तिभागीरथी आहे; ४ गिरि परमरम्य गिरिवर कैलास आहे. ५ धरणी - शंकर जेथे ८७ हजार वर्षे समाधी लावून बसले होते अशी परमपवित्र, महासिद्धपीठ अशी ही जागा आहे. या सम्मेलनात पर्वतकन्या तेथे आली ही साहवी गोष्ट. आता रामकथा मंदाकिनी प्रगट होऊन भक्तिभागीरथीला पूर येतील व त्या पुरात श्रोता वक्ता बुड्या मारतील.

(४) जननि भवानी - षडाननाची (जननी) माता होऊन सर्व देवांवरील, जगावरील व धर्मावरील संकट निवारण करणारी जननी झाली. आता भवानी रामकथामंदाकिनीरूपी कन्येची जननी होईल, व भव त्या कन्येचे जनक होतील. पुत्र प्रथम व्हावा अशी स्त्रियांची लालसा असते. भवानीला प्रथम स्कंद-मोक्षरूपी पुत्र झालाच पण भक्तिरूपी कन्या झाल्याशिवाय पूर्ण समाधान होत नाही. मोक्ष पुत्र झाला की शान्ती सुनबाई घरी येतात; पण भक्तिपुत्री झाल्याशिवाय परमानंद घरजावई कसे होतील? रामकथा कन्या रामरूप सागराला अर्पण केलीच पाहिजे. भवानी ही शिवाची उत्पादक शक्ती आहे. मागे वर्णिल्याप्रमाणे घडले की त्या रामकथेच्या योगाने सर्वांचे शं भवति व रामरूपसागराची प्राप्ती होऊन शं-सुखंभवति (शंभु). कशी मजा आहे!

चौ.३- (१) आपली गेलेली शक्ति पुन्हा आली म्हणजे ती कोणाला नाही प्रिय वाटणार! तिचा अनादर कोण करील! प्रिया = पत्नी; पत्नी भावनेने तिचा आदर सत्कार केला; कारण ती आता पार्वतीरूपाने आली आहे. भवानी सतीरूपाने आली होती येथेच, तेव्हा पत्नीभावाने आदर करणे अशक्य झाले होते म्हणून त्यावेळी समोर आसन द्यावे लागले होते व त्यामुळेच ती दुःखी होती. आता त्या दुःखाचे परिमार्जन व्हावे, पूर्वजन्मात समोर मिळालेल्या आसनाची आठवण व्हावी व त्या स्मृतीच्या संसर्गाने पूर्वापराधाबद्दल पश्चात्ताप व्हावा, व तिने क्षमा मागून त्यातून मुक्त व्हावे व आपल्या मनातील जडता नाहीशी करावी म्हणून ही युक्ती योजली. या बसा! काय उरकलं सगळं काम; आतां फुरसत मिळाली वाटतं; बरं झालं आलात; बसा येथे पाहू, असे म्हणून किंचित उजव्या बाजूला सरून आपल्या डाव्या मांडी जवळील आसनावर डावा हात मारला. सुंदर नाट्य आहे!

(२) शिवाचे शंभू झाले व आता शंभू हर झाले. संशय, मोह जडतादिकांचे हरण केल्या शिवाय शं कसे होणार? ज्ञान झाल्यानंतर सुध्दा मोह होतो. सती, गरूड, नारद, भरद्वाज, भुशुंडी यांना झाला होता. कलियुगातील विद्यमान, जीवन्मुक्ताना कलिप्रभावामुळे गुरुशिवाय ज्ञान होते, जीवन्मुक्ती मिळते व यथेष्टाचरण करून सुद्धा मोह होत नाही असे ते म्हणतात! चांगली गोष्ट आहे! कोणाला मोह व्हावा असे या टीकालेखकास मुळीच वाटत नाही! तुलसीदास, भगवान शंकर, भगवान व्यास, याज्ञवल्क्य, भुशुंडी, गरुड, शुकाचार्य, नारद इत्यादी सर्वांचे मंत मात्र असे आहे की गुरुशिवाय ज्ञान होत नाही; व नुसत्या ज्ञानाने भागत नाही; मोह होण्याचा संभव असतो, म्हणून ज्ञानोत्तर भक्तीची आवश्यकता आहे. ज्ञानी पार्वतीच्या मनात शिल्लक असलेला मोहशरदातप नाहीसा करविण्यासाठी ती आता प्रश्न विचारील; पण तत्पूर्वी गुरु-शिष्य भावनेने शरण जाईल:-

हिं. बैठीं सिव समीप हरषाई । पूरुब जन्म कथा चित आई ।।४।।
पति हियँ हेतु अधिक अनुमानी । बिहसि उमा बोलीं प्रिय बानी ।।५।।
कथा जो सकल लोक हितकारी । सोइ पूछन चह सैल कुमारी ।।६।।

म. हर्षित ती शिव समीप बसली । मागिल-जन्म-कथा आठवली ।।४।।
प्रेमअधिक पतिमनिं अनुमानी । विहसुनि वदे उमा मृदु वाणी ।।५।।
कथा सकल लोकां हितकारी । तीच वधे पुसुं शैलकुमारी ।।६।।

अर्थ.- ती (भवानी) हर्षाने शिवांच्या जवळ (मांडीला मांडी लावून) बसली; व तिला पूर्वजन्मातील गोष्टींची आठवण झाली. (चित आई - चित्तांत आली कथा) ॥ ४ ॥ पतीच्या मनात आपल्या विषयी अधिक प्रेम (हेतु) आहे असे अनुमान केले (अनुमानाने जाणले) 'हिंदी अनुमानी = अनुमान करून) व उमा मोठ्याने हसून मृदू भाषण करती झाली. ॥ ५ ॥ (याज्ञवल्क्य भरद्वाजांस म्हणतात) शैलकुमारी जी कथा पुसू इच्छित आहे ती सकल

लोकहितकारी कथाच आहे ॥ ६ ॥

टीका.- चौ.४- (१) हर्षित बसली - एकान्त शान्त रमणीय स्थान व शिवासारख्या कामरिपुपतीने आपल्या हाताने अगदी डाव्या मांडीजवळ, मोठ्या आदराने स्वागत करून आसन दिले; तेव्हा महापतिव्रता पत्नीला हर्ष का नाही होणार! एकांतात असता प्रिय पतीने आपल्याला आदर, मानसन्मान द्यावा; मनधरणी करावी, प्रेमानं जवळ बोलवावे, लाड करावे असे स्त्रियांना वाटतेच. (असे ज्यांना फार वाटते त्यांना मानिनी म्हणतात.) तेच आता घडून आले.

(२) वि.सु.- येथे असा प्रश्न उठतो की स्कंद जन्मापूर्वी शृंगार लीला विहारांत जो प्रदीर्घ काळ गेला, त्यात प्रेमाने जवळ बसणे बोलणे वगैरे गोष्टी झाल्याच नाहीत की काय? झाल्या असे तुम्हा आम्हाला वाटले, समजले; पण त्या दोघांना त्या काळाची व त्यातील लीलांची मुळीच स्मृती नाही; त्या घडल्या याची दोघांनाही दाद नाही. कोणी एखादा झोपेत वळकटी गुंडाळून डोक्यावर घेऊन बाहेर हिंडून येऊन पुन्हा झोपून उठल्यावर त्याला जर विचारले तर त्यास त्या सर्व घटनेचे ज्ञान खरोखरच नसल्याने तो म्हणतो की मी रात्री जो झोपलो तो आता जागा झालो. तुम्ही काय म्हणता ते मला मुळीच माहीत नाही. अशीच दशा शिवशक्तिसंयोग झाल्यावर काही साधकात पाहावयास सापडते. नित्याचे सर्व व्यवहार देहाकडून बिनचूक योग्य वेळी घडत असतात; डोळे उघडे असतात; पण त्याच्या बुद्धीला त्यांतील कशाचेही तिळमात्र ज्ञान नसते! हे कसे घडते याला दृष्टान्त वर दिलाच आहे, घडते ही गोष्ट अगदी सत्य सत्य त्रिवाचा! शंकरांनी सुद्धा 'प्रिया जाणुनी' आसन दिले. आता आज कळले त्यांना की ही प्रिय पत्नी आहे!

(३) मागिल जन्मकथा आठवली - आठवण केली असे नाही, आठवण झाली. 'अपरिग्रह प्रतिष्ठायां पूर्वजन्मज्ञानं' (पा.यो.) हा मानव जीवाचा नियम आहे. पण भवानी सदाच त्रिकालज्ञ सर्वज्ञ आहे. पूर्वस्मृती जागृत होण्यास पूर्वीसारखे किंवा त्या विरुद्ध काहीतरी घडावे लागते. पूर्वीचे समोर आसन देणे व आत्ताचे प्रेमाने वामांगी जवळ आसन देणे या समान पण विरोधी क्रियांनी ती स्मृती जागृत झाली. आसन देणे हे साम्य व समोर-वामांगी हा विरोध. आसनावर समोर बसल्याचे स्मरण होताच त्याचा कार्यकारण संबंध जागृत होऊन सर्व पूर्वेतिहास आठवला, व त्या वेळच्या आपल्या चरित्राचा चित्रपट हृदयात उलगडू लागला, मानसशास्त्राचा हा एक सुंदर नमुना येथे दाखविला आहे. हर्ष होण्याचे आणखी कारण म्हणजे मागले सर्व अपराध पोटात घालून जणू काहीच घडले नसावे अशा रीतीने आदर सन्मान केला गेला. शंकरांची क्षमाशीलता व कृपाशीलता पाहून हर्ष झाला.

चौ.५ - (१) प्रेम अधिक पतिमनि अनुमानी - शंकरांची प्रसन्नता, मुद्रा, बोलणे, व आसन देण्यातील क्रिया इत्यादी सर्वांवरून नक्की वाटले की पूर्वजन्मांत अपराध घडण्यापूर्वी सुद्धा इतके प्रेम कधी दिसले नाही. (२) विहसुनि. विषेश हसून, विशेष प्रकारे हसून.

(ख) आपल्या पूर्वजन्मातील मूर्खपणाचे हसू आले. (ख) पतिप्रेम पाहून जो आनंद झाला

त्याने हसू आले (ग) लडिवाळपणाने, स्नेह प्रदर्शित करून बोलण्याचे ते एक चिन्ह आहे. हावभावातील एक हाव आहे. उदा.- 'मग वर कपटी स्नेह वाढवुनि । विहसुनि वदे नयन मुख मुरडुनि' (२।२७।८) (२) काय बोलली उमा हे सांगण्यास प्रारंभ करण्यापूर्वी, तिच्या बोलण्यातील सार काय हे वक्ते श्रोत्यांस आधी स्पष्ट सांगून ठेवतात. पार्वती आपला मुख्य विषय आधी न सांगता बरीच प्रस्तावना वगैरे करणार आहे. मुख्य गोष्ट कोणती विचारणार हे कळेपर्यंत श्रोत्यांची जिज्ञासा अतृप्त राहिल्याने उपक्रमात्मक वचनांकडे लक्ष लागणार नाही, हा मानसशास्त्रसिद्धान्त जाणून मुख्य विषय सुचवून ठेवतात.

चौ. ६ - (१) लोकांचे हित करण्याच्या इच्छेने पार्वती विचारणार आहे असा अर्थ करणे महाअनर्थ आहे. 'सहज बोलणे हित उपदेश' हा संतांचा स्वभाव असतो. मी एक लोकहितकर्ता आहे, किंवा मी लोकहित करीन ही भावना, हा अहंकार त्यांच्या ठिकाणी स्वप्नातसुध्दा नसतो. त्यांच्याकडून सहज घडणाऱ्या गोष्टींनी लोकहित सहज होते. 'पर उपकार वचन मन कायां। प्रकृति सहज संतां, खगराया!' (७।१२१।१४). इच्छापूर्वक परोपकार करतील तर तो सहज स्वभाव (प्रकृती) म्हणता येणार नाही. उदाहरणे पाहू - (क) मनुशतरूपांनी घोर तपश्चर्या करून परमात्म्याला पुत्ररूपाने अवतरण्यास लावले. याने सहजच लोकहित साधले. तप करताना किंवा वर मागताना लोकहिताची कल्पना त्यांना स्वप्नात सुद्धा नव्हती. (ख) पार्वतीने तप केले ते शिव भर्ता मिळावा म्हणून केले; लोककल्याण हा हेतू मुळीच नव्हता; पण तिच्या तपाने लोकहित सहज साधले. (ग) तु. दासांनी रामायण लिहिले ते लोकहिताच्या हेतूने नव्हे स्वान्तःसुखाय असे त्यांनी स्पष्ट सांगितले आहे. (घ) प्रल्हादाने हरिभक्ती केली ती बापास ठार मारवून लोकांस सुखी करण्यासाठी नव्हे; त्याने स्वतःच्या कल्याणासाठी केली; त्यातून बापाचा वध व लोककल्याण या गोष्टी सहज घडल्या. संत विटप सरिता गिरि धरणी । जे जे करतात त्याने लोकहित होते; पण - त्या हेतूने त्यातील कोणीही परोपकार करीत नाही. वाहात राहणे हा सरितेचा स्वभाव असतो; ती लोकहिताच्या इच्छेने वाहात नाही; तसे मानले तर प्रत्येक महानदीला पक्षपाती म्हणावे लागेल, सूर्य उगवतो तो कमळांना फुलविण्यासाठी किंवा कुमुदांना मिटविण्यासाठी नव्हे. ठरलेल्या वेळी ठरलेल्या ठिकाणी उगवणे हा त्याचा स्वभाव आहे.

(२) शैलकुमारी - शैलाचीच मुलगी; शैल, पर्वत जसे निर्हेतुकपणे, मुद्दाम प्रयत्न न करता स्वाभाविक स्थितीतच असतात; पण त्यांच्यामुळे लोकहित सहज होते तसेच या शैलकुमारीच्या विचारण्यामुळे लोकहित साधणार आहे. (३) तीच - दुसरी तिसरी प्रापंचिक गोष्ट ती विचारणार नाही. ती जी गोष्ट विचारणार आहे ती अशीच की ती कथा सकललोकहितकारी ठरेल. 'एकांतांत बसलेल्या नवऱ्याच्या मांडीला मांडी लावून बसून बायको म्हणू लागली की' एवढे ऐकल्यावर श्रोत्यांना काय वाटेल? आम्हाला आता काही शृंगारलीला ऐकविणार की घरातल्या रडकथा ऐकविणार? असेच वाटेल. कामी काकबलकांचे कान टवकारून त्यास उत्साह वाटेल ही गोष्ट वेगळी! सज्जनांस व परमार्थसाधकांस तसा संशय येऊ नये म्हणून हे याज्ञवल्क्य उवाच मधेच करावे लागले. भवानी-शैलकुमारी काय

विचारते, म्हणते ते ऐका :-

हिं. बिस्वनाथ मम नाथ पुरारी। त्रिभुवन महिमा बिदित तुम्हारी ॥७॥
चर अरु अचर नाग नर देवा। सकल करहिं पद-पंकज सेवा ॥८॥

दो. प्रभु समरथ सर्बग्य सिव सकल कलागुन धाम ॥
जोग ग्यान बैराग्य निधि प्रनत कलपतरु नाम ॥१०७॥

म. विश्वनाथ मम नाथ पुरारी। त्रिभुवन जाणे महिमा भारी ॥७॥
देव नाग नर अग जग जगती। सकल कमल पद सेवा करती ॥८॥

दो. प्रभु समर्थ सर्वज्ञ शिव सकल कला गुण धाम ॥
ज्ञान-योग-वैराग्य-निधि प्रणत कल्पतरु नाम ॥१०७॥

अर्थ:- हे विश्वनाथा! माझ्या नाथा! हे त्रिपुरसंहारका आपला महामहिमा त्रिभुवनात प्रसिद्ध आहे (त्रिभुवन जाणते) ॥ ७ ॥ या जगातील अग (अचर) जग (चर) जीव मनुष्ये नाग व देव हे सगळे आपल्या चरण कमलांची सेवा करतात ॥ ८ ॥ हे प्रभो! आपण समर्थ सर्वज्ञ, शिवस्वरूप (ब्रह्मस्वरूप), सकल कलांचे व सकल गुणांचे धाम (निवासस्थान) आहात; आपण वैराग्य, योग व ज्ञान यांचे सागर (निधी) असून आपणास प्रणतकल्पतरू म्हणतात. (असे नाव आहे.) ॥ दो. १०७ ॥

टीका:- चौ.७- (१) विश्वनाथ मम नाथ पुरारी - माझे एवढे महद्भाग्य की जे सर्व विश्वाचे नाथ (स्वामी) व ज्यांनी त्रिपुरासारख्यांचा वध करून सर्व जग सनाथ केले ते आपण मला नाथ म्हणून लाभलात. आपण माझे स्वामी आहात, मी आपली दासी आहे, भाव हा की पार्वती दास्यभावानेच विचारणार आहे. 'सुर नर मुनि अग जगता स्वामी!। प्रभु-भावेंचि होय पुसता मी' (३।१४।६) असे लक्ष्मण श्री रघुनाथास म्हणाले आहेत. नात्याचा संबंध बाजूस ठेवून सेव्य-सेवक भावाने विचारणार आहे.

चौ.८- (१) देव नर व नाग यांनी स्वर्गमृत्यू व पाताळ या तीन लोकांचा बोध होतो. अग जग = स्थावर जंगम प्राणी. सार हे की त्रैलोक्यातील सर्व स्थावर जंगम प्राणी आपली सेवा करीत असतात. 'शंकर जगद्वन्द्य जगदीशा। सकल नमिति मुनि नर सुर शीर्षा' (१।५०।६) असे सती म्हणाली आहे; त्याचाच येथे थोडा विस्तार केला आहे इतकेच. पार्वतीचे वरील म्हणणे अल्पज्ञ, अतत्त्वज्ञ मानवांना हास्यास्पद, आक्षेपार्ह वाटेल पण ते अक्षरशः सत्य आहे. येथे व ५०।६ मध्ये सुद्धा सकल शब्द असल्याने या प्रत्येक वर्गातले प्राणी - काही जीव असा अर्थ घेऊन व मानसातील उदाहरणे देऊन खंडन किंवा समाधान करणे अनावश्यक आहे; व तसे करणे म्हणजे या वचनांतील रहस्य न कळल्याचे जाहीर करणे आहे. कोणी जीव शिव कोण हे जाणून सेवा करतात, प्रसन्न करण्याचा, सुखी ठेवण्याचा प्रयत्न करतात

पण हे फारच थोडे असतात; बाकीचे सर्व स्थावर जंगम प्राणी प्रत्येक क्षणाला ईश्वरालाच सुखविण्याचा प्रयत्न करीत असतात. 'ईश्वर अंश जीव अविनाशी । चेतन अमल सहज सुखराशी ॥' असा प्रत्येक जीव आहे. जो जीवात्मा तोच परमात्मा, तोच ईश्वर, त्यांच्यात तत्त्वत: भेद नाही. आपल्या जीवास म्हणजे आपणास दु:ख व्हावे असे कोणास तरी वाटते काय? प्रत्येक प्राण्याचा रात्रंदिवस सुखासाठीच प्रयत्न चालू असतो; मग तो प्रयत्न योग्य की अयोग्य, स्तुत्यर्ह की शिक्षार्ह असो, आत्मसुखासाठीच प्रयत्न केला जातो. स्वत:च्या आत्म्याची सेवा करीत करवीत असतो, म्हणजे शिवाचीच सेवा करीत करवीत असतो. ईश्वर नाही असे नास्तिक म्हणेल पण मी नाही, मला सुख नको, दु:ख पाहिजे असे म्हणणारा वेड लागलेल्याशिवाय कोणी म्हणणार नाही. ज्याच्याबद्दल ज्ञानाने वा अज्ञानाने मी असे म्हटले जाते तोच आत्मा, तोच शिव. 'आत्मा त्वं गिरिजा मति: सहचरा: प्राणा: शरीरं गृहं' इत्यादी ज्ञानी जीव जाणतो, अज्ञानी जाणत नाही. इतकाच फरक. 'देह ही पंढरी आत्मा हा विठ्ठल' यात तेच सांगितले आहे. या प्रमाणे सर्व प्राणिमात्र शिवाची सेवा करण्याचा प्रयत्न रात्रंदिन करीत आहेत; पण मार्ग व पद्धती चुकीची असल्याने सुखाचे जागी दु:खाची प्राप्ती होते. सच्चिदानंदघन प्रभू शिव, राम; हृदयात असून सर्व जीव दु:खी असतात याचे कारण गुंजांच्या ढिगावर सर्पण घालून, फुंकीत बसून थंडी निवारण करण्यासारखेच प्रयत्न बहुतेक जीव करीत असतात.

दोहा- (१) प्रभु समर्थ - सर्व प्रभूंत आपण समर्थ आहात हे त्रिपुरासुरांच्या वधाने सिद्ध झाले आहे. आपण सर्वज्ञ असल्याने माझी इच्छा जाणताच, 'जीव-बंध-मोक्षदहि सर्वपर मायाप्रेरक शीव' (३ । १५ ।-) (२) ज्ञान योग वैराग्यनिधि - वैराग्याने योग साधतो, योगाने ज्ञान होते व ज्ञानाने मोक्ष मिळतो. 'विरतिस धर्म योग दे ज्ञाना ।' धर्माशिवाय वैराग्य मिळत नाही, म्हणून धर्मनिधी पण सुचविलाच. येथे षड्गुणैश्वर्य सुचविले आहे. प्रभुसमर्थ, = सर्वऐश्वर्य, त्रिभुवन जाणे महिमा - यश सुचविले; ज्ञानवैराग्य स्पष्टच आहेत; वैराग्याचे मूळ धर्म त्याने सुचविला; व 'प्रणत कल्पतरु' ने श्री सुचविली. सर्व प्रकारची श्री असल्या शिवाय प्रणतांच्या कामना पुरविता येणार नाहीत.

(३) प्रणत-कल्पतरु नाम - शरणागताच्या सर्व इच्छा पुरविणारे आपण आहात. हाच अर्थ येथे मुख्य आहे. कारण पुढील चौपायांत शंकरानांच सुरतरू असे दृष्टान्ताने म्हटले आहे. भाव हा की मी प्रणत आहे; आपण माझी इच्छा पूर्ण करावी. (क) गौणार्थ हा की आपले नाम सुद्धा प्रणतकल्पतरू आहे.

(४) वरील सर्वगुण रामचंद्रांत सुद्धा दाखविले आहेत. (क) प्रभु समर्थ कोसलपुर राजे (३ । १७ । १४). (ख) सर्वज्ञ-'शुनु सर्वज्ञ कृपासुखसिंधो' (७ । १८ । १) (ग) शिव=सच्चिदानंद- 'राम सच्चिदानंद....' (१ । ११६ । ५); (घ) सकल कला - 'अल्पकालिं सब विद्या आल्या' (१ । २०४ । ४) (ङ) गुणधाम- 'गुणसागर' (१ । २८५ । ३) (च) ज्ञानयोग वैराग्य- भगवान शब्द अनेक वेळा वापरला आहे. (छ) प्रणत कल्पतरू- 'प्रणतकल्पतरू करुणा पुंजी' (७ । १२६ । २) (ज) 'नाम कल्पतरू - नाम कामतरू कराल काला' (१ । २७ । ५).

वि.ल.ठे.- सद्गुरुला शरण जाऊन अज्ञाननाश व भक्ती प्राप्त करून घेऊन सदासुखी होऊ इच्छिणाऱ्या शिष्याची सद्गुरुविषयी भावना कशी असावी हे येथे दाखविले आहे. 'शिव एव गुरू: साक्षात् । गुरूरेव शिवस्वयम्' यावर मंगलाचरण श्लोक ३, व सोरठा ५ यांत विस्तार केला आहे; शिष्याने कसे शरण जावे व स्वत:विषयी त्याची भावना कशी असावी हे आता पार्वती मुखानेच दाखविले जात आहे. वर दाखविल्याप्रमाणे सद्गुरूंची स्तुती करून ते प्रसन्न असतील त्यावेळी शरण जावे.

हिं. जौं मो पर प्रसन्न सुखरासी । जानिअ सत्य मोहि निज दासी ॥१॥
तौ प्रभु हरहु मोर अग्याना । कहि रघुनाथ कथा बिधि नाना ॥२॥
जासु भवन सुरतरु तर होई । सहि कि दरिद्र जनित दुखु सोई ॥३॥
ससिभूषन अस हृदयँ बिचारी । हरहु नाथ मम मति भ्रम भारी ॥४॥

म. मजसी प्रसन्न जर सुखरासी । समजा सत्य मला प्रिय दासी ॥१॥
तर हरणें प्रभु! मम अज्ञाना । वदुनि विविध रघुनाथ कथांनां ॥२॥
ज्याचें घर सुरतरूतळिं राही । तो दारिद्र्य दु:ख कधिं साही ॥३॥
शशिभूषण हें हृदयिं धरावें । महा भ्रमा मम नाथ! हरावें ॥४॥

अर्थ - सुखसागर जर माझ्यावर प्रसन्न असतील व मला खरोखरच आपली प्रिय (निज) दासी मानीत असतील ॥ १ ॥ तर हे प्रभो! विविध रघुनाथ कथा सांगून माझे अज्ञान हरण करावे ॥ २ ॥ ज्याचे घर कल्पतरूच्या खाली असेल त्यास दारिद्र्य दु:ख कधी तरी सोसावे लागेल काय? ॥ ३ ॥ हे शशिभूषणा! याचा विचार करून हे नाथ! माझ्या महाभ्रमाचे आपण हरण करावे (तो दूर करावा). ॥ ४ ॥

टीका.- चौ.१- (२) मजसी प्रसन्न जर सुखरासी - आपण आज माझ्यावर प्रसन्न झाला आहात असे मला वाटते. माझे हे अनुमान जर खरे असेल तर. जर शब्दाने शंकरांच्या प्रसन्नतेविषयी संशय व्यक्त केला नसून आपल्या स्वत:च्या अनुमानाविषयी संशय व्यक्त करीत आहे. 'प्रेम अधिक पतिमनिं अनुमानी' अनुमान नेहमी सत्य ठरतेच असे नाही. (२) सुखरासी-सुखराशि=सुखसागर; 'पारावार: पयोराशौ पारावारं तदद्वये (अ.व्या.सु.) पयो राशि=सागर, जलनिधी, तसाच सुखराशी = सुखसागर. 'सुखसागर रघुवर सुख पावति' 'राम कृपा-सुख-पुंज' सागर प्रसन्न झाला म्हणजे त्याला भरती येते; व त्याचे जल किनाऱ्यावर जवळ असलेल्यांना भिजविते, चंद्र डोक्यावर आला म्हणजे सागराला खूप भरती येते. 'आनन शरदचंद छविहारी' असे पार्वती म्हणालीच आहे. भाव हा की आता सुखाच्या लाटा माझ्या डोक्यावरून जाऊ द्याव्या, मला सुखस्नान घालावे.

(३) समजा सत्य मला प्रिय दासी - मूळांत 'निजदासी' शब्द आहेत त्यांतील 'निज'चा अर्थ- खरा, खरी, अंतरंगांतील, आवडता, प्रिय असा आहे. १।१४५।५; १।१५०।८;

३।१०।१६; ७।१२१।२; या व आणखी इतर ठिकाणी ताडून पाहा. भाव हा की स्वामीचे प्रिय सेवकावर जसे प्रेम असते तसे माझ्यावर असेल, माझा कळवळा येत असेल तर

चौ.२ - (१) तर हरणे प्रभु मम अज्ञाना - प्रभु शद्बाने सेव्यसेवक, आश्रय-आश्रित संबंध सुचविला; व आणखी हे ही सुचविले की हे करण्यास आपण समर्थ आहात. (क) हरणे शद्बात ध्वनी आहे की आपले हर नाव यथार्थ सार्थक करावे; नाहीतर त्याला बट्टा लागेल. स्वतःचा प्रिय सेवक अज्ञानी राहिल्यास स्वामींनाच कमीपणा येईल हा भाव आहे. (ख) मी अज्ञानी आहे हे सांगून सुचविले की मी दुःखी-कष्टी आहे. अज्ञानच सर्व दुःख भयादिकांचे कारण आहे. अज्ञान = ज्ञानाचा अभाव. दोरी दोरी म्हणून न जाणणे हे अज्ञान, व सर्प समजणे हा भ्रम, विपरीत ज्ञान. अज्ञान अनेक प्रकारचे असू शकते म्हणून अतिव्याप्ती अव्याप्ती दोष टाळण्यासाठी पुढील चरण आहे. अज्ञाननाश व सुखप्राप्ती हे प्रयोजन सुचविले. पुढील चरणांत विषय सांगतात.

(२) विविध रघुनाथ-कथांनां - 'तुलसी रघुनाथगाथा-भाषानिबन्धमतिमंजुल मातनोति' (मं.-श्लो-७) टी. पाहावी, (क) विविध कथा कोणत्या ते पुढे पार्वती प्रश्नांनी स्पष्ट होईल. (बिधि नाना=नाना विध=विविध.) रघुनाथकथा हा विषय सुचविला. आता आपली दीनता व शिवांची कल्पतरुता प्रदर्शित करते.

चौ.३- (१) ज्यांचे घर सुरतरुतळिं राही - आपण कल्पतरु असताना व मी आपली आश्रित दासी झाले असता माझे दारिद्र्य जर नष्ट झाले नाही तर आपल्या प्रणत कल्पतरू नावास बट्टा लागेल, सुरतरूचा स्वभाव असतो की - 'जात निकट तरु ओळखुनि छाया शुच शमवीच। मागत अभिमत लभे जगि राव रंक शुचिनीच' (२।२६७/-) आपल्या निकट, आपल्या आश्रयाला आल्याबरोबर पूर्वजन्मातील जो शोक, जी चिंता होती ती नष्ट झाली, तिचे शमन झाले. अधिकारी, अनधिकारी, चांगला वाईट, श्रीमंत गरीब हा विचार कल्पतरू करीत नाही. जो कोणी जे काही मागेल ते देतो. तशी माझी मागणी पुरवावी.

(२) तो दारिद्र्य दुःख कधिं साही - कल्पवृक्षाखाली राहणाराच्या घरात जर दारिद्र्य नांदत राहिले तर त्याला कल्पवृक्ष कोण म्हणेल? तसेच 'अज्ञान दारिद्र्य माझे सरेना' असे होणे इष्ट नाही. 'निकट मोहदारिद्र्य येत ना' (७।१२०।४) असे करून टाकावे. मोह = अज्ञान. 'दारिद्र्यासम जगीं दुःख ना' (७।१२१।१४). आता आपली दीनता, हीनता, सकलंकता व शरणागती सूचित करून या सामान्य मागणीचा उपसंहार करते.

चौ. ४ - (१) शशिभूषण हे हृदयिं धरावें - शशी=कलंकित चंद्र अगदी दीन, हीन, क्षीण गुरुशापदग्ध असा असून तो आपणास शरण आल्याबरोबर, आपण त्याला आश्रय दिलात, वक्र असून सुद्धा जगद्वंद्य सुपुनीत केलात. मी सुद्धा अज्ञान, संशय भ्रमानी दीन दुःखी आहे, प्रभु रामचंद्रांचा व आपला अपमान केला हा गुरुअपमानरूपी कलंक मलाही लागलेला आहे, मीही आपला आश्रय करून आपणास शरण आले आहे, तरी

(२) महा भ्रमा मम नाथ! हरावे - नाथ शद्बाने सुचविले की मी अज्ञानजनित भ्रमाने

अनाथवत् झाले आहे, तेव्हा माझा भ्रम हरण करून मला सनाथ करा; म्हणजे आपले विश्वनाथ, प्रणत कल्पतरू कृपासागर, समर्थ, हर, इत्यादी नावांचे सार्थक होईल. अज्ञान हरा प्रथम सांगितले, भ्रम हरा असे आता विनविले, कोणता भ्रम झाला आहे ते आता सांगते :-

हिं. प्रभु जे मुनि परमारथ बादी । कहहिं राम कहुँ ब्रह्म अनादी ।।५।।
सेस सारदा बेद पुराना । सकल करहिं रघुपति गुनगाना ।।६।।
तुम्ह पुनि राम राम दिन राती । सादर जपहु अनँग आराती ।।७।।
रामु सो अवध नृपति सुत सोई । की अज अगुन अलखगति कोई ।।८।।

म. प्रभु! परमार्थवादि मुनि असती । ब्रह्म अनादि राम, ते म्हणती ।।५।।
शेष शारदा वेद पुराणें । सकल करिति रघुपति गुणगानें ।।६।।
तुम्हिं तर राम राम दिन रातीं । सादर जपा अनंगाराती ।।७।।
राम अयोध्यानृप-सुत तो ही । कुणि किं अगुण अज अलक्षगति ही ।।८।।

अर्थ.- प्रभो! जे परमार्थवादी मुनी आहेत ते म्हणतात की जे अनादी ब्रह्म तोच राम ॥ ५ ॥ शेष शारदा वेद पुराणे इत्यादी रघुपतीचे गुणगान करतात. ॥ ६ ॥ तुम्ही तर अनंगाचे शत्रू असून सुद्धा रात्रंदिवस राम राम जपत असता ॥ ७ ॥ (म्हणून संशय हा की) असा जो राम तोच का अयोध्यानृपाचा पुत्र, की अजन्मा अगुण व ज्याची गती जाणता येत नाही असा कोणी राम (निराळा) आहे? ॥ ८ ॥

टीका.- चौ.५- (१) परमार्थवादि मुनि - (क) परमार्थवादी - जे प्रातिभासिक सत्ता किंवा व्यावहारिक सत्ता खरी न मानता केवळ पारमार्थिक सत्ताच सत्य मानून बोलतात ते. ज्याच्या अस्तित्वास कोणत्याही काळी, कोणत्याही स्थळी, व कोणत्याही अवस्थेत बाध येत नाही, असे जे ब्रह्म, जे अनादी वगैरे आहे त्याच्याविषयीच बोलणारे. (ख) मुनि - तत्त्वज्ञानी. भाव हा की ज्यांचे म्हणणे सत्य असते ते म्हणतात - (२) ब्रह्म अनादि राम - जे अनादी ब्रह्म तोच राम. म्हणजे ज्याला आदी आहे व जे ब्रह्म नाही तो राम नव्हे, 'ब्रह्म निरीह विरज अज व्यापक अकल अभेद' (१।५०।-) 'ते ब्रह्म सर्वगराम' (५१ छंद) येथे निर्गुण निराकार ब्रह्माचा निर्देश केला. आता सगुण ब्रह्माचा निर्देश करते.

चौ. ६ (१) सकल करिति रघुपति-गुण-गानें - रघु=जीव, पति=स्वामी पालक; जे सगुण ब्रह्म, ईश्वर राम त्यांचा उल्लेख येथे केला. 'राम भुवन निकाय-पति मायाधनी' (५१।छं.) यांचे वर्णन शेष शारदा वेद पुराणादि करतात. गुण शब्दाने सगुणत्व सुचविले. निर्गुण अगुण असल्याने त्याचे गुणगान शक्य नाही. येथे सुद्धा आकाराचा, रूपाचा उल्लेख नाही. (क) पार्वतीच्या म्हणण्यातील भाव हा की या दोन प्रकारच्या ब्रह्म-रामांशिवाय, तिसरा राम किंवा ब्रह्म आहे असे कोणीच म्हणत नाहीत, शिवाय-

चौ.७- (१) तुम्हि राम राम - अनंगाराती - (क) तुम्हिं तर - पूर्वी वर्णन केलेले सर्व अलौकिक ऐश्वर्यादी समस्त गुण असलेले तुम्ही सुद्धा जपता हे एक आश्चर्य, रात्रंदिवस अखंड जपता हे दुसरे आश्चर्य, आदराने जपता हे तिसरे आश्चर्य आणि अनंगाचे सुद्धा शत्रू असून जपता हे चौथे परमाश्चर्य! (२) अनंगारती - अनंग + अराति-शत्रु. प्रथम कामारी, कामरिपु होते; कारण कामदेवाला जाळला. त्यानंतर रतीला वर देऊन त्या कामाला अनंग अशरीरी केला. व आता त्याचेही शत्रू झाले आहेत, कोणत्याही प्रकारच्या कामनेचा गंधसुद्धा नसता राम राम असा जप करीत असता. भाव हा की स्वतःपेक्षा अधिक समर्थ असणाऱ्या रामाचेच नाव तुम्ही जपत असणार हे ठरलेच, म्हणून विचारते की :-

चौ.-८ (१) राम अयोध्यानृप सुत तोही - आपण ज्याचे नाम जपता तो राम म्हणजे अयोध्यापती दशरथ कुमारच का? 'त्याचे नाव नसाल जपत' हा आहे पार्वतीचा भाव, (२) 'कुणि कि अगुण अज अलक्षगति ही' अलक्षगति = अव्यक्त, अज्ञेय; भाव हा की परमार्थवादी मुनी ज्याला ब्रह्म अनादी म्हणतात असा जो राम त्याचा जप करता? संशयाचे सार हे आहे की दशरथनन्दन रामाचा जन्म झाला, तो गुणवान होता, दृश्य, व्यक्त होता, तो ब्रह्म असणे शक्य नाही, व सगुण निराकार ब्रह्म राम दशरथनंदन असणे शक्य नाही; कारण त्याला आकार, व्यक्ती नाही, जन्मादी विकार नाहीत. सतीने ब्रह्म व विष्णू नाहीत असे ठरविले होते.

ल.ठे.- भरद्वाजांच्या संदेहाशी तुलना करून पाहा. टीकेत पूर्वीच केली आहे. ज्या प्रमाणे भरद्वाजांनी बिचकत, लाजत, हळूहळू शंका मांडली त्या प्रमाणेच पार्वतीने या वेळेपर्यंत केले, आता आपली शंका स्पष्ट शब्दात प्रगट करते, दो५१।७ पासून अवतीर्ण 'भक्तहितार्थ निज निजतंत्र अज रघुकुल मणि' (५१।छंद) या शंकराच्या वचनावर पार्वतीचा कटाक्ष आहे.

हिं. जौं नृप तनय त ब्रह्म किमि नारि बिरहँ मति भोरि ॥
देखि चरित महिमा सुनत भ्रमति बुद्धि अति मोरि ॥१०८॥

म. ब्रह्म कसा जर भूप-सुत स्त्रीविरहे धी भ्रान्त ॥
बघुनि चरित महिमा श्रवुनि मम मतिला भ्रम नान्त ॥१०८॥

अर्थ - ज्या रामाच्या नामाचा तुम्ही जप करता तोच जर भूपपुत्र असेल तर तो ब्रह्म कसा असू शकेल? (सगुण निराकार ब्रह्माचा अवतार म्हणावा तर) स्त्री विरहाने त्याच्या बुद्धीला भ्रम कसा झाला. तें चरित्र पाहीले व महिमा ऐकला त्यामुळे माझ्या बुद्धीला सुद्धां अपार भ्रम झाला (मागल्या जन्मातील हकीगत सांगत आहे.) ॥ दो.१०८ ॥

टीका :- (१) ब्रह्मकसा जर भूप सुत - मागल्या जन्मात शंका आली होती पण विचारली नव्हती ती अद्याप कायम आहे! व तीच या जन्मात आता विचारली - 'ब्रह्म निरीह विरज अज व्यापक अकल अभेद । तें किं धरुनि तनु होइ नर जाणति ना ज्यां वेद' (१।५०।) टी. पाहावी, (२) स्त्री विरहें धी भ्रान्त - 'विष्णु सुरहिता नर तनु-धारी । तो सर्वज्ञ जसे

त्रिपुरारी ॥ तो किं अज्ञसा शोधिल नारी । ज्ञाननिधी श्रीपति असुरारी' (१।५१।१-२) ही होती मागल्या जन्मातली दुसरी शंका, (क) मागल्या चौ.६ मध्ये विष्णू न म्हणता रघुपती म्हटले ते शंकरास वाईट वाटू नये व त्यांनी रागावू नये एवढ्यासाठीच; कारण 'सर्वग राम भुवननिकायपति मायाधनी । अवतीर्ण भक्त हितार्थ निज निजतंत्र अज रघुकुलमणी' असे त्यावेळी महेश म्हणाले होते.

(३) महिमा श्रवुनि - शंकरांनी त्यावेळी जो राममहिमा वर्णन केला त्याविषयी हा उल्लेख आहे. चरित्र आधी पाहिले व नंतर महिमा महेशमुखाने ऐकला होता; तसाच क्रम येथे आहे. 'बघुनि चरित महिमा श्रवुनि. कुंभज ऋषि यत्कथेस गाती' (५१।७) पासून 'निजतंत्र अज रघुकुलमणि' (५१।छंद) पर्यंत व त्यानंतर शिवांनी अनेक वेळा उपदेश केला तो महिमा ऐकून. (४) बघुनि चरित - स्त्रीविरहाने भ्रमिष्ट बनून वृक्षलतांना आलिंगन देणे, पशुपक्षी वगैरेंना प्रश्न विचारणे; त्यांनी उत्तर दिले नाही की त्यांच्यावर क्रोधाने चिडणे इत्यादी सतीने आधी पाहिले होते. (क) हे पाहिलेले आचरण आणि ऐकलेला महिमा यात तमप्रकाशासारखे महदंतर-विरोध दिसल्यामुळे (५) त्यावेळी बुद्धीला अतिभ्रम अपारभ्रम उत्पन्न झाला होता त्याचे हे वर्णन केले आहे; परंतु टीकाकारांचे या गोष्टीकडे लक्ष गेलेले नाही. येथे 'भ्रमत बुद्धि अति' (मतिला भ्रम नान्त) असे म्हटले असून पुढे स्पष्टच सांगत आहे की 'अजहुन कांहि मम मनि संशय ते' 'आता तसला विमोह नाही' (१।१०९।५,७) या दोह्यात वर्णिल्याप्रमाणे पूर्वी अतिशय भ्रममोहादी होते आता तेवढे नाहीत. आता त्यातील काही संशय आहेत, ते पूर्वीचे अपार होते. या वचनावरून या दोह्यातील अतिभ्रम (नाना भ्रम) त्या वेळचा आहे असे मानलेच पाहिजे. मागील जन्मातील आणखी काही अनुभव व त्यांचा परिणाम पुढेही सांगत आहेत.

हिं. जौं अनीह व्यापक बिभु कोऊ । कहहु बुझाइ नाथ मोहि सोऊ ॥१॥
अग्य जानि रिस उर जनि धरहू । जेहि बिधि मोह मिटै सोइ करहू ॥२॥
मैं बन दीखि राम प्रभुताई । अति भय बिकल, न तुम्हहि सुनाई ॥३॥
तदपि मलिन मन बोधु न आवा । सो फलु भली भाँति हम पावा ॥४॥

म. व्यापक अनीह विभु जर कोणी । नाथ वदा मज समजावोनी ॥१॥
अज्ञ गणुनि हृदि रोष न धरणे । जाइ मोह मम तेवीं करणें ॥२॥
वनि मज रामप्रभुत्व दिसलें । अतिभय विकल, न तुम्हास वदले ॥३॥
तदपि मलिन मन बोध न येई । तत्फल उचित पदरिं मी घेई ॥४॥

अर्थ :- व्यापक, अनीह व विभू असा आणखी कोणी (राम) असेल तर मला तसे समजावून सांगावे ॥ १ ॥ मी अज्ञानी आहे हे जाणून मनात माझ्यावर रोष (मात्र) धरू नये आणि जेणेकरून माझा मोह नष्ट होईल असे करावे. ॥ २ ॥ मला (मागील जन्मात) रामाचे

प्रभुत्व वनात दिसले; पण अतिभयाने विकल होऊन मी ते आपणास सांगितले नाही. ॥ ३ ॥ तथापि माझ्या मलिन मनात बोध काही उत्पन्न झाला नाही. व त्याचे योग्य फळ माझ्या पदरात पडले ॥ ४ ॥

टीका:- चौ.१- (१) पहिल्या चरणातील व्यापक अनीह व विभू या तीन विशेषणांनी 'ब्रह्म कसा जर भूप सुत' या प्रश्नाचे अधिक स्पष्टीकरण केले. दो.५० पाहावा. असे जे ब्रह्म तेच जर दशरथ नृपनंदन झाले असेल तर ते कसे काय शक्य आहे हे मला समजावून सांगावे. मला कळत नाही, कळले नाही म्हणून विचारते. (क) मागल्या आठव्या चौपाईतील विचार शिव-शंकरांच्या कानी पडल्यानंतर त्यानी हुं! हुं, म्हणण्याचे बंद केले तेव्हा जरा वर मान करून पार्वती पाहते तो दिसले की शिवत्वाची जागा रुद्रत्वाने पटकावली आहे! तेव्हा म्हणाली :-

चौ.२- (१) मी बोलून चालून अडाणी, त्यात आणखी स्त्री 'नारि सहज जड अज्ञ', त्यामुळे विचारताना माझी काही चूक झाली असेल कदाचित; तेवढ्यामुळे आपण मनातल्या मनात माझ्यावर रागावू मात्र नये. माझ्या वेड्यावाकड्या शब्दांकडे दुर्लक्ष करावे; आणि तसला मूर्खपणा माझ्याकडून पुन्हा कधी घडू नये म्हणून मूर्खपणाचे मूळच उपटून टाकावे म्हणजे झाले. (२।ल.ठे.- येथे ज्याप्रमाणे श्रोत्यांच्या मुखावरील चिन्हावरून येथील वक्त्याने (पार्वतीने) मुख्य विषय बाजूस ठेवून ही एक चौपाई मधे घातली तसे रामकथा वक्त्यांनीही केले आहे. काही उदाहरणे :- (क) कथा सकल लोकां हितकारी । तीच बघे पुसुं शैल कुमारी ॥' (यात.१।१०७।६); (ख) नट मर्कट इव जगा नाचविति । राम, खगेश वेद हे वर्णिति' (४।७।२४ भुशुंडी वक्ते). (ग) दारुनारि सम सब जीवांप्रति । उमे! राम गोस्वामि नाचवति' (४।११।७ शंकरवक्ते) (घ) नाश यत्कृपें मदमोहासी । उमे! स्वप्निं की क्रोध तयासी या चरिता ज्ञानी मुनि जाणति। जे रघुवीर चरणि रति मानति' (४।१८।६-७ शंकर वक्ते) आणखी पुष्कळ आहेत.

(३) उपदेश मिळतो की वक्त्याचे लक्ष श्रोत्याकडे पाहिजे; मुखावर प्रगट होणाऱ्या अनुभावावरून श्रोत्याच्या हृदयातील भाव ओळखून त्याप्रमाणे सावधगिरीची सूचना वेळीच देता आली पाहिजे.

चौ.३- (१) राम अयोध्यानृपसुत तो ही । कुणि कि अगुण अज अलक्षगति ही' (१।१०८।८) इत्यादी प्रश्न शंकरास रुचले नाहीत हे पाहून क्रोधपित्त जास्त खवळू नये म्हणून उमा आपली चूक सुधारून घेते. महेश यावेळी काही बोलले नाहीत तरी त्यांच्या मनातील क्रोध गेला नाही हे पुढे दिसेल; चांगली खरडपट्टी काढणार आहेत. (क) भूपसुत समजून मी त्या वनात परीक्षा पाहण्यास गेल्यावर तेथे मला दिसले की मानवाच्या ठिकाणी अशक्य असलेले प्रभुत्व रामाच्या ठिकाणी आहे.(ते प्रभुत्व अलौकिक होते; त्यावरून ते भूपसुत नसून परमात्मा भगवान आहेत असे ज्ञान माझ्या मनाला व्हावयास पाहिजे होते; ते झाले नाही! हेही एक आश्चर्यच. कसं कळलं उमगलं नाही याचं माझं मलाच नवल वाटताय आता!) एक आश्चर्यकारक महामूर्खपणा त्यावेळी माझ्या मनाने केला. (२) जो प्रभाव

दिसला तो त्याचवेळी आपल्या कानावर घातला असता तर आपण तेव्हाच समजावून सांगितले असतेत; पण अपराधी पराभूत मन भ्याड बनते म्हणतात ना तसेच झाले. माझे सर्व तर्क खोटे ठरले; व आपला प्रत्येक शब्द खरा असल्याचे प्रतीती आली; पण अशी धास्ती पडली की आपण रागवाल, म्हणून तुमच्यापासून लपवून की हो ठेवलं सगळं! (क) येथील भयाचा संबंध विश्वरूपाकडे घेणे योग्य नाही. 'ती रघुवीर प्रभाव जाणे । तरि करि कपट शिवास भयाने' (१।५६।१) 'काय देउ मी जाबा जाउन । उपजें हृदयीं दाह सुदारुण'(५४।२) अशी भीती विश्वरूप दर्शनापूर्वीच उत्पन्न झाली होती.

(३) ल.ठे.- येथे सुद्धा अजून असे म्हणत नाही की मी तुमच्याजवळ खोटे बोलले त्याचे फळ मला मिळाले. (क) नाट्यकलेची व मानसशास्त्राची प्रतीती येथे नीट पाहावी :- रामाचे प्रभुत्व पाहिल्यावर त्याचा परिणाम व्हावयास पाहिजे होता पण तो झाला नाही; हे कार्य त्याच्या कारणानंतर सांगावयास पाहिजे होते. 'वनि मज रामप्रभुत्व दिसले। तदपि मलिन मन मुळि न उमजले'। अतिभय विकल, न तुम्हास कथिले । तत्फल उचित पदरि मम पडले ॥ अशा क्रमाने हे चार चरण यावयास पाहिजे होते म्हणजे कार्यकारणसंबंध सुसंगत लागला असता व तदपि शब्दाची आणि तत्फल शब्दाची योग्य संगती लागली असती. असे न घडल्याने दोन्ही चौपायांत विसंगती उत्पन्न झाली. याची कारणे दोन या रंगभूमीवर बोलणारे पात्र अज्ञानी आहे, अडाणी स्त्री कधी सुसंगत बोलेल का? सुसंगतपणे बोलेल तर तिचा अडाणीपणा प्रेक्षकास कसा दिसेल! हे नाट्यकलेचे प्रदर्शन आहे. दुसरे कारण हे की शंकर मनात रुष्ट झाले आहेत असे वाटताच भ्याली, घाबरली व त्याचा परिणाम बोलण्यात विस्कळितपणा आला; हा भयानक रसाचा संचारी भाव आहे. आधीच घाबरलेली व त्यात भयभीत झाल्याचीच गोष्ट सांगावयाची होती नंतर यथाक्रम न सांगता आधीच सांगून टाकली. या दोन गोष्टी मान्य न केल्यास 'तदपि' शब्दाची संगती लावण्यास मागे दूर जावे लागते व दूरान्वय कार्यकारण विसंगती हे दोन दोष निर्माण होतात. येथील चरणांच्या क्रमास उदा:- आज मी खेळताना पडलो। तुम्ही रागवाल म्हणून तुम्हास सांगितले नाही ॥ तथापि काही कोठे लागले नाही ॥ लपवून ठेवल्याने आंग मात्र दुखत आहे॥ यात जसा विस्कळितपणा व दुरान्वय आहे तसाच ही चौपाई व पुढील चौपाई यांच्या चार चरणात आहे; पण नाट्यकला व भयार्ताची स्वभावोक्ती असल्याने दोष नाही. 'दूरान्वय नाट्यकला' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पाहावे.

चौ.४- (१) तदपि मलिन मन बोध न येई - (क) तदपि तरीसुद्धा याचे संबंधी जरी मागल्या चरणाशी जुळते का पाहू. 'जरी मी भयाने आपणास सांगितले नाही तरी सुद्धा बोध झाला नाही'. न सांगणे व बोध होणे न होणे यांचा काहीच संबंध नसून तो येथे जोडला गेला; याचे कारण मनात उत्पन्न झालेल्या भयाने बुद्धीत व वाणीत विस्कळितपणा आणला हे आहे. जरी मला रामप्रभुता दिसली तरी सुध्दा बोध झाला नाही असे सांगावयाचे मनात होते पण सांगितले गेले भलतेच. मी पडलो पण लागले नाही असा सहज संबंध मागल्या

उदाहरणात जसा पाहिजे तसाच येथे प्रभुता दर्शन व बोध न होणे यांचा असावयास पाहिजे होता.

(२) तत्फळ = त्याचे फळ, कशाचे फळ? बोध झाला नाही याचे फळ की शंकराजवळ कपट केले, लपवून ठेवले त्याचे फळ? असत्य सांगितल्यावर जें फळ मिळावयाचे ते यथायोग्य मिळाले. मी जें रघुपतिला अपमानीं । पतिवचनाहीं मिथ्या मानीं ॥ देइ विधाता मजला तत्फळ । उचित कांहि जें तें कृत केवळ ॥ (१।५९।२-३) असे सती म्हणाली आहे. यात बोध न होण्याचा संबंध फळाशी जोडलेला नाही. पतिवचनाला मिथ्या मानले म्हणून रघुपतीचा अपमान करण्याची बुद्धी झाली, अपमान केल्यावर (जो) प्रभाव दिसला (त्याने बोध तर नाहीच झाला) पण उलट शंभूपाशी न सांगता, लपवून ठेवून असत्य बोलली, कपट केले म्हणून पुढे जे फळ मिळणे योग्य होते ते मिळाले असे सतीच पूर्वी म्हणाली आहे व तेच पार्वती येथे सांगत आहे. टीकाकारांनी खूप लांबलचक विस्तार केला आहे पण 'तदपि' चा विचार केला नाही. बोध का झाला नाही पाहू :-

(३) तदपि मलिन मन बोध न येई - 'गुरुशिं कपट करता नव्हें ज्ञान विमल हृदयांत' (१।४५) असे भारद्वाज म्हणाले आहेत. वास्तविक पाहता प्रतीती आल्यावर प्रीति उत्पन्न व्हावयास पाहिजे होती, पण तसे झाले नाही याचे कारण मन मलीनता असे पार्वतीच सांगत आहे. मन मलीन होण्याचे कारण 'मी जें रघुपतिला अपमानीं । पतिवचनाही मिथ्या मानी' (१।५९।२) तिने रामाशी व शंकराशीही कपट केले. 'जगद्गुरुंच शाश्वतं' असे रामरघुनाथ व 'त्रिभुवन-गुरु तुम्हि वेदवानती' (१।१११।५) असे शंकर, शिव, 'वन्दे बोधमयं नित्यं गुरुं शंकररूपिणम्' दोघांशीही कपट केल्याने मन मलीन झाले. गुरुशी कपट, लपवालपव करणाराला कधी ज्ञान होत नाही, कारण कपटाने मन मलीन झालेले असते. पार्वतीचे हे येथील वाक्य लक्षात ठेवूनच पुढे शंभू म्हणतात की मुकुरमलीनां नयन विहीनां । रामरूप कसं दिसेल दीनां ॥ (१।११५।४) (क) त्यावेळी बोध नाही झाला; पण योगाग्नीने देह त्याग केला, मध्ये हजारो वर्षे गेली; नंतर नारदांसारख्या गुरूकडून मंत्रोपदेश मिळाला, त्याचे अनुष्ठान हजारो वर्षे घोर तप करून केले, त्यामुळे अज्ञान मोहभ्रम नष्ट होऊन सर्व संशयनिवृत्ती झाली असेल असे म्हणतील म्हणून आता सांगते. येथे गुरुशिष्य संबंधाविषयी एक फार महत्त्वाचा सिद्धान्त ग्रथित कोण टीकाकार लक्षात घेतो!

हिं. अजहूँ कछु संसउ मन मोरें । करहु कृपा बिनवउँ कर जोरें ॥५॥
प्रभु तब मोहि बहु भाँति प्रबोधा । नाथ! सो समुझि करहु जनि क्रोधा ॥६॥
तब कर अस बिमोह अब नाहीं । राम कथा पर रुचि मन माहीं ॥७॥
कहहु पुनीत राम-गुन-गाथा । भुजगराज भूषन सुरनाथा ॥८॥

म. अझुन कांहि मम मनिं संशय ते । कृपा करा कर जुळुनि विनवतें ॥५॥
बोध विविध मज कृत तैं प्रभुनीं । नाथ! न रोष धरा तें स्मरुनी ॥६॥

आता तसला विमोह नाहीं । राम-कथा मम रूचे मना ही ॥७॥
वदा पुनीत रामगुण-गाथा । भुजगराज भूषण सुर-नाथा ॥८॥

अर्थ - अजून सुद्धा ते संशय माझ्या मनात थोडे आहेतच; (म्हणून) मी हात जोडून विनवते की आपण माझ्यावर कृपा करा. (आपण कृपा केल्याशिवाय त्यांचे निर्मूलन होणार नाही) ॥ ५ ॥ त्यावेळी प्रभूंनी मला नाना प्रकारे बोध केला; (पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही) हे मनात आणून नाथ! आपण रोष धरू नये. ॥ ६ ॥ (कारण) आता तसा विशेष मोह (वि-मोह) नाही व (आता) रामकथा श्रवण करण्याची अभिरुची - आवड पण (ही) मनात उत्पन्न झाली आहे. ॥ ७ ॥ म्हणून हे सुरनाथा! भुजगराज-भूषणा! (आता) पावन रामगुणगाथा आपण (मला) सांगावी ॥ ८ ॥

टीका:- ल.ठे.- ज्या सद्गुरुंचा अपमान केला गेला असेल, त्यांनाच पुन्हा शरण जाऊन, त्यांची कृपा संपादन केल्याशिवाय तरणोपाय नाही. इतर कितीही जपतप योगादी साधने केली किंवा हजारो वर्षे समाधी लावली तरी संशय सर्पाचे दुर्धर विष उतरणार नाही! म्हणूनच श्रीसमर्थ म्हणतात- 'ऐसे जे पापरूप । दीर्घदोषी वज्रलेप । तयां प्रायश्चित अनुताप । उद्भवता आहे ॥७॥ तेहि पुन्हा शरण जावे । सद्गुरुस संतोषवावे । कृपादृष्टि झालिया व्हावे पुन्हा शुद्ध ॥७२॥ (दा.बो.५।३), 'रक्षिति गुरु जरि कुपित विधाता । गुरु-विरोधि जगि कुणि ना त्राता ॥ (१।१६६।६) 'गुरोरवज्ञया सर्वं नश्यते च समुद्भवम्' (स्कं.पु.) 'पतिर्माता पतिर्विष्णुः पतिर्ब्रह्मा पतिः शिवः ॥ पतिर्गुरुः पतिस्तीर्थमिति स्त्रीणां विदुर्बुधाः' (स्कं.पु.)

चौ.५- (१) त्यावेळी पुष्कळ संशय होते, आता तेवढे नसले तरी थोडे आहेतच, सर्व गेले नाही. (२) कृपा करा - आपण कृपा केल्याशिवाय ते जाणार नाहीत. इतर साधने केली तरी उपयोग होत नाही (हि तिला पूर्वी दाखविल्याप्रमाणे चांगले अनुभवास आले आहे.), होणार नाही (क) हात जोडून विनविणे व कृपेची याचना दीन बनून करणे ही शरणागतीची चिन्हे आहेत. सद्गुरूंनी कृपापूर्वक उपदेश केल्याशिवाय संशयनाश होत नाही. कृपा मुख्य आहे, उपदेश निमित्तमात्र असतो. त्याची आवश्यकता असतेच असे नाही.

चौ.६- (१) तैं=मागल्या जन्मात मोह, महामोह झाला होता तेव्हा (२) प्रभूंनी पुष्कळ बोध केला पण संशय गेले नाहीत, या म्हणण्यात ध्वनी आहे की, आपण बोध केलात पण कृपा केली नाही, हा बोध १।५१।६ पासून ५१ अखेरपर्यंत पाहावा. (३) मागे एवढा बोध केला, पुष्कळ समजावून सांगितले तरी संशय गेले नाहीत मग आता तरी सांगून काय उपयोग होणार आहे असे मानून आपण रागावू नये, माझा अव्हेर करू नये. 'संशय हटति न मी वदतांहि' (१।५२।६) येथे सद्गुरु वक्ते यांना उपदेश आहे, स्वभावोक्ती अलंकार आहे. नायेके तयाशी शिकवी । तो एक मूर्ख। (दा.बो.२।१।२०) असे समर्थ म्हणाले आहेत. न ऐकणाराला शाहणे लोक शिकवीत नाहीत हे ठरले. हे न शिकवणे म्हणजेच रोष धरणे असे पार्वतीस वाटत आहे. कदाचित मागील चौपाईतील प्रथम चरण उच्चारल्यावर

शंकरांची चर्या बदलली असेल म्हणून हात जोडणे वगैरे केले व येथे सुचवीत आहे की मागल्या गोष्टीबद्दल क्षमा करावी.

चौ.७- (१) आता तसला विमोह नाही - त्या वेळी मोह फारच भयंकर होता; आपण प्रसन्न नव्हता; रस्त्याने जाता जाता, मी प्रार्थना, विनवणी केली नसता, आपण उपदेश केलात; पण तेवढ्याने जाण्यासारखा तो विमोह नव्हता, 'गरुडा मार्गी भेटसि मजला अता कसे समजावू तुजला ॥ तदा सकल संदेहा भंग । जै बहुकाळ करिति सत्संग ॥(७।६१।४) विण सत्संग न हरिकथा त्या विण मोह न जात' (७।६१) संत संगतीत, हरिकथा-श्रवण, बहुत काळ घडेल; रमणीय पवित्रस्थानी घडेल; श्रोता आर्तजिज्ञासू व निरहंकारी असेल; वक्ता प्रसन्न असेल व काळवेळ अनुकूल असेल तरच महामोह जाईल. यातील एकही गोष्ट त्यावेळी नव्हती. (२) आता सर्वच गोष्टी अनुकूल आहेत, स्थान, श्रोता, वक्ता व काळवेळ या चार गोष्टी पूर्ण अनुकूल आहेत. शिवाय विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मोह थोडा आहे, व रामकथाश्रवणाची आवड आहे. बहुकाळ व रामकथाश्रवण या दोन गोष्टी राहिल्या. त्या साठीच आता पार्वती विनवीत आहे.

(३) रामकथा रुचे मना ही - मागल्या चरणातील 'आता' चा संबंध येथे असल्याने ध्वनी निघतो की त्यावेळी रामकथा श्रवणाची रुची नव्हती. ऐकणे भागच पडले म्हणजे ऐकत असे. सुचविले की ज्याला रामकथा श्रवणाची मनापासून आवड नाही, त्याने ती श्रवण केली तरी संशय न जाता उलट वाढतील. रामकथाश्रवणास मी अधिकारी आहे हे सुचविले. (क) पार्वतीच्या मागील शंकांवरून रामकथा याचा अर्थ निर्गुण ब्रह्माची चर्चा असा होणे शक्य आहे हे जाणून आता आपली चूक पुढल्या चौपाईत सुधारते.

चौ.८- (१) वदा पुनीत रामगुण गाथा - मलिन मनाचा मल हरण करणारी आहे म्हणून पुनीत म्हटले 'करि मंगला हरि कलिमला रघुनाथ गाथा परम ही' (१।१० छं.) 'रामकथा कलि कलुष विभंजनि. 'शमन पाप संतापा शोका।' 'जगमंगल रामाचे गुणगण' मागील मलिन मन' याला अनुलक्षुन येथे पुनीत शब्द आहे, व गुण शब्दाने सगुणाची कथा सुचविली.

(२) भुजगराज भूषण - भुजगराज शब्दाने केवळ शेष घेणे योग्य नाही, कारण शंकरांच्या शरीरावर एकच भुजंगश्रेष्ठ नसून अनेक असतात. भुजगराज = भुजग श्रेष्ठ = महानाग समजणेच योग्य आहे. (क) पाचव्या चौपाईत संशय शब्द आहे व येथे भुजगराज भूषण आहे. भाव हा आहे की असे महाविषारी भुजंग आपणास वश आहेत मला संशयसर्प डसलेला आहे. आपण महामंत्रिक असल्याने माझे हे सर्पविष उतरावे. 'संशय सर्प तात मज डसला। दुःखद लहरि कुतर्क वाढला' (७।९३।६). (ख) भूजगराजभूषण = सर्पमणि असा अर्थ होऊ शकतो. भुजगराजाचे भूषण = सर्पमणी. ते तुम्ही आहात. मला संशयसर्पदंश झाला आहे. तेव्हा हा योग सुंदर जमला आहे. रामचंद्रांना 'संशय सर्पाशन-उरगादः । शमन सुकर्कश तर्क- विषादः।' असे म्हटले आहे. (३।११।९).

(३) सुरनाथा - सुरश्रेष्ठ, देवश्रेष्ठ, सुरस्वामी; 'अवधेश सुरेश' (७।१४।२) 'मायातीतं सुरेशं' (६मं.१) असे श्री रघुपतीसही म्हटले आहे. भाव हा की आपण भगवान आहात.

माझा मनोमल हरण करून मला सुखी करणे आपणास सहज सुलभ आहे. 'विश्वनाथ, सुरनाथ, व मम नाथ' अशी तीन विशेषणे दिली. आपण सर्वदेवश्रेष्ठ, महादेव माझे नाथ असता मी इतर कोणास शरण जाणार नाही. अनन्य शरणागती सुचविली. 'तरि हरणे प्रभु मम अज्ञाना । वदुनि विविध रघुनाथ कथाना' याने उपक्रम केला. 'वदा पुनीत रामगुणगाथा' याने उपसंहार केला मलिन मन पावन इत्यादींनी उपपत्ती सांगितली व सुखप्राप्ती फळ सांगितले. एवढ्या विनवण्या केल्या तरी शिव शान्तमूर्ती! काही बोलत नाहीत असे पाहून कळवळली व म्हणाली:-

हिं.दो. बंदउँ पद धरि धरनि सिरु विनय करउँ कर जोरि ।।
वरनहु रघुबर बिसद जसु श्रुति-सिद्धांत निचोरि ।।१०९।।

म.दो. नाक घासुनी नमुनि पदि विनवी कर जोडून ।।
विवरा रघुबर विशद यश श्रुति सिद्धान्त पिळून ।।१०९।।

अर्थ - मी जमिनीवर नाक घासून (हिं.दो-डोके टेकून) पायांना नमस्कार करून, हात जोडून विनवणी करते की रघुवर विशद यश व श्रुतीना पिळून (सार काढून) त्यांचा सारभूत सिद्धान्त सांगावा ॥ १०९ ॥

टीका:- (१) धरणीवर डोके टेकून पायाना वंदन करते असा हिंदी वाक्याचा अर्थ आहे. जमिनीवर नाक घासून पायांना नमस्कार हे अधिक भावपूर्ण वचन असून क्षमेची याचना अधिक स्पष्टपणे दाखविते. नाक घासताना मस्तक धरणीला लागतेच. बोलणारी स्त्री आहे. पुरूष असता तर 'साष्टांग नमस्कार घालून' असे म्हणाला असता. येथे पार्वतीने आपली परमदीनता व शरणागती दाखविली.

(२) निचोरि-निचोडि; =पिळून (निचोडणे)= पिळून काढणे, सार काढणे. कोणतीही रसमय वस्तु पिळली की एकच कोणता तरी रसरूप पदार्थ निघतो. तसाच कोणत्याही शास्त्राचा मुख्य सिद्धान्त एकच असतो, म्हणून श्रुतिरूपी कंद पिळून त्यातील एक सिद्धान्तरूपी रस मला पाजा; मात्र तो रघुवर विशद यशाविषयी असावा. जो श्रुतिसिद्धान्त म्हणून सांगितला आहे तो एकच आहे. 'उरगारी! हा श्रुति सिद्धान्तहि राम भजा भुलुनी सब काजहि ॥ ' (७।१२३।२) 'श्रुति सिद्धान्त मानसी अद्भुत' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पाहावे. (क) इतके झाले तरी कैलासपती शिव, 'कर्पूरगौर शिवशान्तमूर्ति पाहून वाटले की अझून का नाही सांगत, का नाही बोलत? नारि सहज जड अज्ञ' समजून नसतील सांगत कदाचित, म्हणून पुन्हा विनविते :-

हिं. जदपि जोषिता नहिं अधिकारी । दासी मन क्रम बचन तुम्हारी ।।१।।
गूढउ तत्त्व न साधु दुरावहिं । आरत अधिकारी जहँ पावहिं ।।२।।
अति आरति पूछउँ सुरराया । रघुपति कथा कहहु करि दाया ।।३।।

म. अधिकारी नारी नाहीं जरि । प्रभु-दासी मन वच-कर्मे तरि ॥१॥
गूढहि तत्त्व न साधू लपवति । आर्त यदा अधिकारी पावति ॥२॥
पुसतें अति आर्ता सुरराया! । रघुपति कथा ववावी सदया ॥३॥

अर्थ - श्रुतिसिद्धांन्त श्रवण करण्यास स्त्री (जोषिता, योषित्) अधिकारी नाही असे जरी असले तरी मी मनाने, वाणीने व कर्माने आपली दासी आहे. ॥ १ ॥ (शिवाय) जेव्हा आर्त अधिकारी भेटतो (मिळतो) तेव्हा साधू गूढ तत्त्व सुद्धा लपवून ठेवीत नाहीत. (त्यास सांगतात) ॥ २ ॥ हे सुरश्रेष्ठा! मी तर अतिआर्त असून विचारते आहे; म्हणून माझ्यावर दया करून (स-दया=दये सहित) मला रघुपतिकथा सांगावी.

टीका चौ.१- (१) हिंदीत जोषिता शब्द आहे तो योषित् (स्त्री) या संस्कृत शब्दाचे रूपांतर आहे. (२) 'स्त्री शुद्रद्विजबंधूनां त्रयी न श्रुति- गोचरा' (भाग१।४।२५) या वचनावरून पार्वती म्हणत आहे. स्त्रियांना श्रुति-वेदमंत्र श्रवणाचा अधिकार नाही. असा सर्वसाधारण नियम आहे. पण त्याला अपवादही आहेतच. गार्गी, मैत्रयी इत्यादींची नावे उपनिषदात असली तरी ती अपवादात्मकच आहेत. पतिसमीप वेदमंत्र श्रवणाचा अधिकार आहे. अग्निहोत्री स्त्रियांना तर कर्मांगभूत मंत्र उच्चारण्याचा सुद्धा अधिकार आहे. म्हणून पार्वती म्हणते- (३) मी मनाने, वाणीने व कर्माने आपली दासी आहे, आपण प्रत्यक्ष ईश्वर आहात मी पतिव्रता दासी आहे तेव्हा स्त्रियांना अधिकार नाही हे वचन मला लागू नाही असे वाटते. (क) स्त्री शूद्रांना शालिग्राम पूजेचा अधिकार नाही असा सामान्य नियम आहे, पण याला सुद्धा अपवाद आहेच. स्कंद पुराण, ब्राह्मखंड, चातुर्मास्य महात्म्यात महर्षी गालवानी पैजवन शूद्राला शालिग्राम पूजा करण्यास सांगितले. त्यानेच शंका विचारली की स्त्री शूद्रांना हा अधिकार नाही असे म्हणतात तर मी ती पूजा कशी करावी? गालवानी सांगितले की असत् शूद्राविषयी निषेध आहे :- सच्छूद्र व पतिव्रता यांविषयी निषेध नाही. (स्कंदपुराणांक पृ.४९६ पाहा) पण सच्छूद्र वा पतिव्रता आहे की नाही हे कोणी ठरवावयचे? गालवासारख्या महर्षींनी,ज्याचे त्याने ठरविण्याचे म्हटले की जगात एकही असच्छूद्र व एकही 'मी पतिव्रता नाही' असे म्हणणारी स्त्री आढळणार नाही. पती नसून अखंड सौभाग्यवती असलेल्या सुद्धा म्हणतील की मी पतिव्रता आहे. पार्वतीसारखी तपस्या केलेली किंवा पतीचा अपमान असह्य होऊन योगाग्नीने देह जाळण्याची लायकी ज्यांची असेल त्यांनी वाटल्यास वेदश्रवण व शालिग्राम पूजा करावी. येथे पार्वतीने अतिविनयाने आपला विशेष अधिकार सांगितला. आता सामान्य नियम सांगते.

चौ.२- (१) गूढहि तत्त्व न साधू लपवति - गूढतत्त्व = ब्रह्म, आत्मा. 'एकः देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्व भूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलः निर्गुणःच' (श्वेताश्व उ.६-११) 'एषः सर्वभूतेषु गूढः आत्मा न प्रकाशते' हे निर्गुण ब्रह्माचे गूढत्व. दुसरे सगुण ब्रह्माचे गूढत्व - 'उमे रामगुण गूढ' (३ । म.सो.) 'श्रोता वक्ता ज्ञाननिधि रामकथा अतिगूढ' (१ । ३०।) 'गूढ रामगुण ऐकु बघतसां (१ । ४७ । ४)' निर्गुण रूप सुलभ

अति सगुण न जाणे कोणि ॥ सुगम अगम चरिता श्रवुनि जाती मुनिहि भुलोनि ॥ (७।७३।-) ७।४८।४ व २।१२७।६-८ पाहा निर्गुण ब्रह्मापेक्षाही सगुण अवतारलीला अधिक गूढ असते. पार्वतीचा कटाक्ष या सगुण साकाराच्या गूढत्वावर आहे,

(२) आर्त यदा अधिकारी पार्वति - येथे सकाम आर्ताचे ग्रहण नसून निष्काम आर्त असा अर्थ करणे जरूर आहे. निष्काम असून श्रवणासाठी तळमळणारा 'जो संसार दुःखे दुखवला । त्रिविध तापे पोळला । तोचि अधिकारी झाला । परमार्थासी ' (दा.बो.) येथे आर्त हा अधिकारी सांगितला विषय संबंध व प्रयोजन १।१०८।२-४ मध्ये सांगितली आहेत. या प्रमाणे अनुबन्धचतुष्टय सुचविले आहे.

चौ.३- (१) पार्वती म्हणते मी तर अतिआर्त आहे. सती, पतिव्रता म्हणून अधिकारी आहे; व नुसती आर्त नसून अतिआर्त आहे, त्यामुळे तिहेरी अधिकारी ठरली! आता शेवटी दीनता हा अधिकार सांगते. दया करून सांगा असे म्हणून विनवते. सुरश्रेष्ठाचा स्वभावच असतो की दीन पाहिला की दया येते. तशी माझी दया येऊ द्या म्हणून विनविले, 'दीन दयाल भगत आरतिहर सब प्रकार समरथ भगवान (वि.प.३।१) 'सकत न देखि दीन कर जोरे' (वि.प.६।२) असे शंकरांविषयीच म्हटले आहे.

(२) पार्वतीने आतापर्यंत 'ब्रह्म कसा जर भूप-सुत', रामकथा सांगा, रामगुणगाथा सांगा, रघुवर विशद यश सांगा अशा प्रार्थना केल्या, तरी शिवः शान्तरसाकारः आहेतच; तेव्हा वाटले की आपल्या विनंत्या मोघम आहेत. सांगणारांनी तरी काय व कसे सांगावे, म्हणून आता अतिव्याप्ति-अव्याप्तिहीन प्रश्न विचारील. येथपर्यंत पार्वतीप्रश्नांचा हेतु, पार्वतीची शरणागती, अनुबंध चतुष्टय इत्यादी गोष्टी वर्णिल्या. आता पार्वती विनंतीरूप प्रश्न विचारील; तिच्या मुख्य शंकेचे उत्तर आधी देऊन मग प्रश्नांची उत्तरे देण्यास प्रारंभ होईल.

हिं. प्रथम सो कारन कहहु बिचारी । निर्गुन ब्रह्म सगुन बपु धारी ॥४॥
पुनि प्रभु कहहु राम अवतारा । बालचरित पुनि कहहु उदारा ॥५॥
कहहु जथा जानकी बिबाहीं । राज तजा सो दूषन काहीं ॥६॥

म. प्रथम विवेचुनि वदा कारणहि । ब्रह्म अगुण कां धरि वपु सगुणहि ॥४॥
प्रभु मग वदा राम-अवतारा । पुढें बालचरिताहि उदारा ॥५॥
वदा जानकिस कशी विवाही । त्यजि राज्या त्या दूषण कांहीं ॥६॥

अर्थ - निर्गुण ब्रह्म सगुण देह का धारण करते याचे कारण पहिल्याने नीट विचार करून सांगावे. ॥ ४ ॥ हे प्रभो, मग रामाचा अवतार कसा झाला ते सांगा; व मग त्यांनी उदार बाललीला कशा केल्या ते सांगा ॥ ५ ॥ मग जानकीशी विवाह कसा केला ते सांगावे व मग राज्याचा त्याग केला तो कोणत्या दोषास्तव केला ते सांगावे. ॥ ६ ॥

टीका:- चौ.४- (१) प्रथम पहिल्याने, हा अर्थ आहेच पण मुख्य हा अर्थ मुख्य आहे.

भूमिती शास्त्रात एकदा बिंदूची व रेषेची व्याख्या पटली की मग सर्व सिद्धान्त सहज सिद्ध करता येतात. त्याप्रमाणेच निर्गुण (अगुण) ब्रह्म देहधारक होते हे एकदा निर्विवादपणे निःसंशय रीतीने पटले म्हणजे मग सर्व रामचरित्र मान्य करावेच लागणार. (२) सतीचा सिद्धान्त होता की निर्गुण ब्रह्म देहधारी होऊ शकत नाही.(दो.१ । ५०) शंकरांचा सिद्धान्त आहे की निर्गुण ब्रह्मच सगुण रूप धारण करून सुर-संत-हितार्थ अवतीर्ण होते, (१ । ५१ । छंद), पार्वती देहामधे पार्वतीला मान्य झाले आहे की ब्रह्म भूपसुत होऊ शकेल; पण कसे होऊ शकेल हे समजले नाही. 'ब्रह्म कसा जर भूपसुत' हीच शंका येथे निराळ्या शब्दांनी विचारली आहे. (३) या चौपाईतील एका प्रश्नांत दोन प्रश्न आहेत. (क) निर्गुण ब्रह्म सगुण कसे होते? (ख) सगुण ब्रह्म देहधारी - साकार का होते, त्याला कारण काय?

(४) विवंचुनि वदा - विचार करून सांगावे म्हणण्यात भाव हा आहे की मला समजेल अशा पद्धतीने सांगावे. श्रोता जसा असेल त्या प्रमाणे विवरणाच्या पद्धतीत बदल करावा लागतो. श्रोत्याच्या अधिकाराचा विचार करून तदनुसार विवेचनाची पद्धती ठरवावी लागते. श्रोत्याला शंका कोणत्या येतील याचाही विचार करून बोलावे लागते. (क) या सर्व प्रश्नांची उत्तरे मानसात कोठपासून कोठपर्यंत दिली आहेत हे पूर्वी दो.४ च्या टीकेत बावीस प्रतिज्ञा व बावीस प्रश्न यांचा संबंध दाखविताना स्पष्ट सांगितले आहे.

चौ.५- (१) वदा राम अवतारा - कुठे केव्हा कसा कोणत्या कारणास्तव अवतार झाला इत्यादी. (२) बाल-लीलांना उदार म्हणण्यात फार गूढ, गंभीर हेतू आहे. पंचभूतात्मक, योनिसंभव देह धारण करणाऱ्या बालकांत उदारपणा नसतो. परमात्मा राम सदा उदार असल्याने, त्यांचाच अवतार असल्यास, बालपणीही औदार्य लपून राहणार नाही. कोणी जीवच जन्मला असल्यास त्याच्या ठिकाणचे औदार्य अगदी शिशू असताना सहज दिसणार नाही, कदाचित मुळीच दिसणार नाही. (क) दातृत्वादी गुण वा लोभादी दुर्गुण बालकांत सुद्धा असतात. आजपर्यंत या नेत्रांनी हजारो बालके पाहिली; पण काही खाऊ वगैरेची लालुच दाखविली नसता, मागितल्याबरोबर हातातील खाण्याचा पदार्थ किंवा अंगावरील दागिना देणारी दोनच मुले २॥/३ वर्षा आतील दिसली. बाकीच्यांत अनेक प्रकार दिसले. (१) लोभी पण स्पष्टवक्तेपणा; नाही देत असे उत्तर चटकन देणारी. (२) लोभी पण वेळकाढू; आज नाही; उद्या, मग देईन सांगणारी. (३) लोभी पण सबबी सांगणारी; सोवळ्यांत आहे, उंचावर आहे, इत्यादी. (४) लोभी पण खोटे बोलणारी; लाडू केले असले तरी सांगतील की नाही केले; संपले इत्यादी असे अनेक प्रकार आढळले. मुलांचे पाय पाळण्यात दिसतात हे चांगले दिसते; पण प्रेमाने पाहिले मात्र पाहिजे.

चौ.६- (१) वदा जानकीस कशी विवाही - विचारण्यात हेतू हा आहे की क्षत्रिय राजपुत्र असल्याने इच्छा स्वयंवरात मिळाली की पण स्वयंवरात मिळविली, की वीर्यशुल्का मिळविली, की ब्राह्मविधीने विवाह झाला, अथवा दुष्यन्त शकुन्तलाच्या विवाहासारखा गांधर्व विधीने झाला, की मुलीच्या नातेवाईकांबरोबर युद्ध करून मुलीची इच्छा पुरविण्यासाठी पळवून नेऊन मग विवाह केला? हल्ली विचारतील की प्रीती विवाह की नीती विवाह, का रजिस्टर्ड

लग्न? काही पाश्चात्य देशात म्हणतील की किती वर्षाच्या कराराने लग्न? इत्यादी.

(२) त्यजि राज्या त्या दूषण काही - काही दोष, अपराध घडला म्हणून पित्याने हद्दपार केला म्हणून की आणखी कारण घडले? आता पुढील चरित्रविषयक प्रश्न विचारते.

हि. बन बसि कीन्हे चरित अपारा । कहहु नाथ जिमि रावन मारा ।।७।।
राज बैठि कीन्हीं बहु लीला । सकल कहहु संकर सुखसीला ।।८।।

म. वसुनिं वनीं कृत चरित्र पार न । वदा नाथ हत केवीं रावण ।।७।।
राज्यीं बसुनी कृत बहुलीला । वदा सकल शंकर सुखशीला ।।८।।

अर्थ - नंतर वनात बसून अपार (पार न) लीला केल्या त्या व नाथ! रावणाचा वध कसा केला ते सांगा ॥ ७ ॥ (नंतर) राज्यावर बसून ज्या पुष्कळ सुखशील लीला केल्या असतील त्या सर्व हे सुखशील शंकरा! आपण सांगाव्या ॥ ८ ॥

टीका.चौ.७- (१) पार न - ज्याचा पार - अंत - लागत नाही, लागला नाही व लागणार नाही असे हे विशेषण भावगर्भित आहे. सतीला जो मोह झाला व ज्याचे संस्कार अजूनही नष्ट झाले नाहीत ती त्या वनवासातील फक्त एकच चरित्र पाहून झाला होता; त्या एका चरित्राचा पार ती भवानी असून तिला लागला नाही.

(२) हत केवी रावण - अपेक्षा ही की काहीतरी दैवी लीला करून, लढाई वगैरे न करता मारला असेल. हा एक प्रश्न संपूर्ण वनवास काळाच्या चरित्राविषयी आहे.

चौ.८- (१) राज्यी बसुनी कृत बहु लीला ... सुखशीला - तिची अपेक्षा ही की वनवास थोडा काळ झाला व राज्य हजारो वर्षे केले, तेव्हा लीला सुद्धा पुष्कळ केल्या असतील व त्या सर्व सर्वांना सुखकर असतील. या पार्वतीच्या प्रश्नात व पुढील पाच प्रश्नांत सीताहरण, सीतपरित्याग व लवकुशजन्म यांचा उल्लेख नाही; म्हणजेच सीतेशी संबंध असलेले सर्व प्रश्न टाळले आहेत. सीता पतिव्रता, सती-पार्वती पतिव्रता, सतीला पती समीप असून पति-विरह व पार्वतीला विवाहापर्यंत पतिविरहदुःखाचा अनुभव असल्याने ते प्रश्न विचारण्याचा तिला धीर झाला नाही. वरील काही प्रश्नांचा अंतर्भाव फारच मार्मिक रीतीने पुढे एका प्रश्नात केला गेला आहे. आता रामचरित्राविषयी शेवटचा प्रश्न विचारते:-

हिं.दो. बहुरि कहहु करुनायतन कीन्ह जो अचरज राम ।।
प्रजासहित रघुबंसमनि किमि गवने निज धाम ।।११०।।

म.दो. वदा कृपाकर कृत करें रामें आश्चर्यास ।।
गत सप्रज रघुवंशमणि कैसे निज धामास ।।११०।।

अर्थ - मग हे कृपासागरा! (कृपाकर) रघुवंशमणि राम प्रजेसह निज धामास गेले हे आश्चर्य कसे केले ते सांगावे ॥ ११० ॥

टीका :- (१) रामे कृत आश्चर्यास - अयोध्येतील सर्व जीवजंतुसहित राम निजधामास गेले, हे खरोखर महदाश्चर्य आहे. इतर कोणत्याही अवतारात असे घडले नाही. सप्रज = प्रजेसहित; (२) निजधाम = नित्य वैकुण्ठ, = साकेत (रामचंद्राचे अवतारापूर्वीचे धाम) (३) या आठव्या प्रश्नाचे उत्तर मानसांत उघड उघड दिलेले नाही, पण ध्वनीने स्पष्ट सुचविले आहे. याचे विवरण प्रतिज्ञा व प्रश्न यांच्या वर्णनात दो.४३ च्या टीकेत केले आहे.

(४) या प्रश्नाचे उत्तर दिलेच नाही असे काही सांप्रदायिक टीकाकार म्हणतात; कारण त्यांच्या मते रघुनाथ अयोध्येतून कधीच जात नाहीत; अप्रगट रूपाने अयोध्येतच असतात. असे जर असते तर शंकरांनी तसे स्पष्ट उत्तर दिले असते. पार्वतीपासून लपवून ठेवण्याचे कारण नव्हते. काहीच गुप्त वा प्रगट उत्तर दिले नसते तर पार्वतीने विचारले असते की माझ्या एका प्रश्नाचे उत्तर मला मिळाले नाही ते सांगावे. (क) काही रामभक्त रामचंद्रांचे निर्याण वर्णन करीत नाहीत; अशांच्या भावनांचे संरक्षण व्हावे म्हणून कवीनी ते स्पष्ट शब्दात वर्णिले नाही. बुद्धिमान, चतुर माणसास ता म्हणजे ताकभात हे समजते. सनकादिकांच्या आगमनापासून दोहा ५१ अखेरपर्यंत या आठव्या प्रश्नाचे उत्तर आहे. टीकेत त्या त्या ठिकाणी स्पष्ट केले आहे. (ख) राज्यारोहणानंतर सीतेचा परित्याग, त्याचे कारण लोकनिंदा, सीतेने पुन्हा दिव्य करून भूगर्भात गुप्त होणे व रामनिर्याणापूर्वी लक्ष्मणाचे निर्याण या सर्व गोष्टी फारच गूढ युक्तीने मानसात सुचविल्या आहेत, टीकेत त्या त्या स्थळी उघड करून दाखविले आहे. ऐकल्यावर, वाचल्यावर, वाटेल की खरेच! किती कौशल्याने सुचविले आहे! शंकर अतिप्रेमळ रामभक्त व तु.दास सुद्धा फार प्रेमळ रामभक्त व हे सर्व अतिदु:खद व शोकदायक प्रसंग स्पष्ट वर्णन करणे त्यांना जवळ जवळ अशक्य, पण प्रश्नांचे उत्तर देणे तर आवश्यक होते, म्हणून नुसत्या संकेतांनी या गोष्टी सुचवून ठेवल्या आहेत. 'ज्ञाननयनि निरखत मानी मन' हे मात्र खरे. आता चार अवांतर प्रश्न विनंती रूपानेच विचारील.

हिं. पुनि प्रभु कहहु सो तत्त्व बखानी । जेहिं बिग्यान मगन मुनि ग्यानी ॥१॥
भगति ग्यान बिग्यान बिरागा । पुनि सब बरनहु सहित बिभागा ॥२॥
औरउ राम रहस्य अनेका । कहहु नाथ अति बिमल बिबेका ॥३॥

म. मग तें तत्त्व वदावें विवरुनि । यद्विज्ञानीं ज्ञानि मग्न मुनि ॥१॥
ज्ञान-भक्ति-विज्ञान-विरागा । सकल सांगणें सहित विभागां ॥२॥
रामरहस्यां अनेक अपरां । प्रभु! अति विमल-विवेकी! विवरा ॥३॥

अर्थ - तसेच ज्या तत्त्वाच्या विशेष ज्ञानात (विज्ञानात-स्वानुभवात, साक्षात्कारात) ज्ञानी मुनी मग्न असतात ते तत्त्व विवरण करून सांगावे. ॥ १ ॥ तसेच वैराग्य, ज्ञान, विज्ञान व भक्ती यांचे विवरणसुद्धा त्यांच्या विभागासहित सांगावे ॥ २ ॥ हे विमल विवेकी प्रभो! इतर जी अनेक रामरहस्ये असतील ती विवरण करून सांगावी. ॥ ३ ॥

टीका:- चौ.१- (२) रामायणविषयक आठच प्रश्न विचारले व ते क्रमाने रामचरित्र क्रमानुसारी विचारले; व त्या प्रत्येक प्रश्नाला वदा (कहहु) हे क्रियापद वापरले कारण त्या चरित्र-कथा आहेत. या प्रश्नांना विवरण करणे, वर्णन करून सांगणे (कहहु बखानी) ही क्रियापदे वापरली कारण हे सर्व तात्त्विक प्रश्न आहेत. या प्रश्नांचा चरित्राशी काही संबंध नाही या भावनेने हे निराळे विचारले असे मानणे अयोग्य आहे; दोहोतील भेद व क्रियापदातील भेद याकडे लक्ष न गेल्यास मात्र तसा भ्रम उत्पन्न होईल.

(२) या प्रश्नांची उत्तरे मात्र स्वतंत्रपणे, निरनिराळी व पहिल्या आठ प्रश्नांच्या उत्तरानंतर दिलेली नाहीत. चरित्र वर्णनातच प्रसंगानुसार ठिकठिकाणी अनेक वेळाच नव्हे तर बहुधा प्रत्येक काण्डात या प्रश्नाची उत्तरे कुठे संक्षेपाने तर कुठे विस्ताराने आहेत.

(३) ते तत्त्व = ब्रह्म, वेदतत्त्व, 'वेदतत्त्व नृप! तव सुत चारी' (१।१९८।१) (क) ज्ञानी मुनि मग्न - 'रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि इति राम पदेनाऽसौ परंब्रह्माभिधीयते' (रा.पू.ता.) याने ठरले की निर्गुण ब्रह्माचे निरूपण अपेक्षित आहे.

चौ.२- (१) विरागा, ज्ञान, विज्ञान व प्रेमभक्ति - असा यांचा प्राप्तव्य क्रम आहे, हे पूर्वी टीकेत अनेक वेळा सिद्ध झाले आहे. वैराग्याचे अपरवैराग्य व परवैराग्य हे मुख्य विभाग असून अपर वैराग्याचे यतमानादी चार प्रकार आहेत हे ही पूर्वी (३७।१० टीका) वर्णन केले आहे. (क) ज्ञानाचे परोक्ष ज्ञाज्ञ व अपरोक्षज्ञान हे मुख्य विभाग असून अपरोक्षाचे विभाग व्यतिरेक ज्ञान व अन्वय ज्ञान हे आहेत. अन्वय ज्ञानालाच कोणी विज्ञान म्हणतात. (ख) भक्तीचे श्रवण कीर्तनादी साधनभक्ती व प्रेमभक्ती असे मुख्य विभाग आहेत.

चौ.३- (१) अपर - याहून इतर रामरहस्य = रामचंद्रांच्या स्वभावादिकाविषयी गुप्त सिद्धान्त, गुप्त मते, (२) अति विमल विवेकी - इतर कोणी वक्ते विवेकी असतील, कोणी विमल विवेकी असतील, पण अतिविमल विवेकी फक्त आपणच आहात याचाच अर्थ पुढे पाचव्या चौपाईत स्पष्ट सांगणार की 'त्रिभुवन गुरु तुम्हि वेद वानती । क्षुद्र जीव किति आन जाणती ॥' याने अनन्यगतिकत्त्व सुचविले. एकूण ११ प्रश्न विचारून झाले (८+३); आता शेवटचा एक प्रश्न विचारील :-

हिं. जो प्रभु मैं पूछा नहिं होई । सोउ दयाल राखहु जनि गोई ॥४॥
तुम्ह त्रिभुवन गुर बेद बखाना । आन जीव पाँवर का जाना ॥५॥
प्रस्न उमा कै सहज सुहाई । छल बिहीन सुनि सिव मन भाई ॥६॥

म. नाथ! न जें मज पुसतां आलें । ठेवुं नये तें गुप्त दयालें ॥४॥
त्रिभुवन-गुरु तुम्हिं वेद वान्ती । क्षुद्र जीव किति आन जाणती ॥५॥
प्रश्न उमेचे सहज मनोहर । कपटहीन शिवचित्ता रुचिकर ॥६॥

अर्थ :- नाथ! (प्रभू, स्वामी) जे मला विचारता आले नसेल (विचारले नसेल) ते सुद्धा

आपण दयाळू असल्याने गुप्त ठेवू नये. ॥ ४ ॥ आपण त्रिभुवनाचे गुरू आहात असे वेद (च) म्हणतात; इतर जीव पामर (क्षुद्र) ते काय व किती जाणणार! (त्यांचे ज्ञान ते किती!) ॥ ५ ॥ हे उमेचे सहज व मनोहर प्रश्न कपटहीन असल्यामुळे शिवचित्तास (मनाला) रुचिकर वाटले (रुचले,आवडले.) ॥ ५ ॥

टीका :- चौ.४- (१) हा प्रश्न फार खुबीदार, भावगर्भित व अज्ञ श्रोत्याचा स्वभाव निदर्शक आहे. मुळात पूछा नहिं होई = विचारले नसेल असा अर्थ आहे; त्याचा भाव मराठीत अधिक स्पष्ट केला. 'अज्ञ गणुनि हृदिं रोष न धरणें' (१ । १०९ । २) असे पार्वती म्हणाली आहे. अज्ञ माणसाला सर्वच गोष्टी विचारता आल्या असत्या तर त्यास अज्ञ म्हणणेच चुकीचे ठरले असते. शंका, प्रश्न विचारण्यास सुद्धा त्या त्या विषयाचे चांगले ज्ञान व अक्कल चांगली लागते. ही चौपाई स्वभावोक्ती आहे, आणि म्हणूनच या प्रश्नास सहज म्हटले आहे पुढे. (२) पुसता न आले - याचा गूढार्थ हा की विचारवले नाही; ते शब्द उच्चारणे अशक्य झाले. सीताहरण, सीतापरित्याग व तिचा भूविवरांत प्रवेश वगैरे विषयी तिला विचारवले नाही. चौलादी संस्कार, विद्याऽध्यन, मुनिमखरक्षण इत्यादी विचारणे राहिले.

(३) ठेउ नये ते गुप्त दयाले - मी विचारले नाही या निमित्ताने कोणताही चरित्र विभाग किंवा सिद्धान्त विभाग गुप्त ठेवू नये. मी अज्ञानी आहे हे जाणून मजवर दया करावी व सर्व काही सांगोपांग सांगावे (क) मलाच का विचारता असे म्हणतील म्हणून आपली अनन्य-निष्ठा व अनन्यगतिकत्व एका चौपाईत दर्शित करील :-

चौ.५- (१) त्रिभुवन-गुरु तुम्हि वेद वानती - 'बंध मोक्षदहि सर्वपर मायाप्रेरक शीव (शिव) (३ । १५ । -) अज्ञान-भ्रम-हाच बंध आहे. बंधापासून सुटका-मोक्ष-करणारे शिव आहेत. 'ज्ञानं महेश्वरादिच्छेत्' 'वन्दे बोधमयं नित्यं गुरुं शंकररुपिणम्' (१मं.३) त्रैलोक्यातील सर्व जीवांचे गुरू आपण आहात असे मीच नाही म्हणत, तर वेदसुद्धा वर्णितात. कोणाही जीवाला जे ज्ञान होते ते आपल्याच कृपेने होते; म्हणूनच विमल ज्ञानाला शाम्भव म्हणतात. असे असता घरी कामधेनू असता दुधासाठी रुईची झाडे मी का धुंडावी? (२) इतर कोणी कितीही ज्ञानी, समर्थ झाले तरी ते जीवच! त्याचे ज्ञान, सामर्थ्य, प्रभाव आपल्या पासंगाला सुद्धा पुरणार नाही. सुधासागर जवळ असलेला सोडून थिल्लराचा आश्रय कोणी करावा? (क) जगाच्या कल्याणासाठी आपण या प्रश्नाची उत्तरे द्या असा जर पार्वतीच्या म्हणण्यातील हेतू असेल तर तिला आर्त म्हणताच येणार नाही मग अतिआर्त कशी ठरेल? पार्वतीची भूमिका अज्ञानी साधकाची आहे. साधकाने जगाच्या कल्याणाचा विचार करणे सुद्धा अनर्थकारक ठरते; म्हणूनच श्रीमदाचार्य साधनपंचकात म्हणतात :- 'जनकृपानैष्ठुर्यं मुत्सृज्यताम्' साधकाने लोकांवर कृपा करणे किंवा निष्ठुरता करणे या दोन्ही गोष्टी अगदी सोडाव्यात. (मा.पी.पाहा) हे प्रश्न कसे आहेत व शंकरास कसे वाटले हे आता वक्ते सांगतील.

चौ.६- (१) प्रश्न उमेचे सहज, मनोहर, कपटहीन - टीकाकार सहजमनोहर असा अर्थ घेतात तो योग्य नाही. सहज = स्वाभाविक मनहरण करणारे = मनोहर, कारण ते राम

चरित्राविषयी आहेत. परीक्षा पाहण्यासाठी, वादविवादाच्या हेतूने; घटकाभर करमणूक म्हणून किंवा आपल्या शहाणपणाचे प्रदर्शन करण्यासाठी विचारले नसल्याने कपटहीन आहेत. केवळ स्वतःचे संशय दूर करून घेऊन जन्मसाफल्य करण्यासाठी तळमळीने अतिआर्त बनून जिज्ञासेने विचारले असल्याने व अज्ञानी माणसाच्या स्वभावाला शोभणारे असल्याने सहज आहेत 'अंतरीचे धावे स्वभावे बाहेरी' असे सहज बाहेर पडले आहेत. मनात आलेले विचार लपवून न ठेवणे म्हणजे सहज सरलता. 'उमे प्रश्न तव सहज, चांगले। सुखद संत संमत मज रूचले' (१।११४।६), असे महेशांनीच पुढे म्हटले आहे. (२) शिवचित्ता रुचिकर वाटले, आवडले याचे कारण ते सहज, कपटहीन व शिव-मनो-हर आहेत. यातले एक लक्षण जर कमी असते तर रूचले नसते, संतांना सुद्धा असे प्रश्नच रूचतात हे वरील अवतरणाने ठरते. हे शिव मनोहर कसे झाले ते सांगतात.

हिं. हर हियँ रामचरित सब आए। प्रेम पुलक लोचन जल छाए ॥७॥
श्री रघुनाथ रूप उर आवा। परमानंद अमित सुख पावा ॥८॥

दो. मगन ध्यानरस दंड जुग पुनि मन बाहेर कीन्ह ॥
रघुपति चरित महेस तब हरषित बरनै लीन्ह ॥१११॥

म. हर-हृदिं रामचरित सब आलें। प्रेम पुलक लोचनिं जल भरलें ॥७॥
श्री रघुनाथ-रुप हृदिं आलें। परमानंद अमित सुख झालें. ॥८॥

दो. बुडे ध्यानरसिं दुघडि मन मग भानावर नेति ॥
रघुपति चरित महेश तैं हर्षे वर्णू येति ॥१११॥

अर्थ - हरांच्या हृदयात सर्व रामचरित्र आले (आठवले) प्रेमाने (शरीरावर) रोमांच आले व डोळे पाण्याने भरले. ॥७॥ नंतर श्रीरघुनाथाचे रूप हृदयात आले व परमानंद होऊन अमित अपार सुख झाले (मिळाले). ॥८॥ दोहा :- (त्या अमित सुखाच्या विचारांत भान न राहिल्याने की काय कोण जाणे!)

अर्थ :- त्या विशाल तेजस्वी रघुनाथ रूपाच्या ध्यानरसात (रस-सुख-प्रेम) शंकराचे मन दोन घटका बुडाले (मग्न झाले); मग त्यांनी ते भानावर आणले (नेले) आणि महेशांनी हर्षाने रघुपतिचरित्र वर्णन करण्यास प्रारंभ केला.

टीका :-चौ.७- (१) हर - याने सुचविले की हे स्वतः हर असून पार्वतीच्या प्रश्नांनी यांचे मन हरले; व ते आता पार्वतीच्या अज्ञान - भ्रमाचे हरण करतील. (२) रामचरित हृदि आले 'शंभुचरित हे सुंदर रचिती । पुढे कृपने उमेस कथिती.' (१।३०।३) 'रचुनी महेश मानसि राखति । सुसमय येता शिवेस भाषती' (१।३५।११) असे पूर्वीच सांगितले आहे; म्हणून ठरले की जे पूर्वी मनात ठेवले होते ते बाहेर आले, आठवले. कागदावर लिहून

ठेवलेले नव्हते. (क) भक्तिरस आहे; स्थायीभाव प्रेम आहे; आलंबन विभाव रामचंद्र आहेत, उद्दीपन विभाव पार्वतीचे प्रश्न आहेत; अनुभाव रोमांच, अश्रु व संचारीभाव तटस्थता (दोह्यात) आहे! याप्रमाणे सांगोपांग रसपरिपोष केला आहे. या चौपाईत सहज भक्तिप्रेमाची उत्कटता दाखविली.

चौ.८- (१) श्रीरघुनाथ रूप हृदि आले - आधी चरित्र हृदयात आले व रामरूप आले. येथे रामचरित्र हे कारण व रघुनाथ रूप हृदयात येणे हे कार्य-फल - सुचविले. स्मरणानेच असे झाले; मग श्रवणाने का होणार नाही हा ध्वनी आहे. उपदेश - आधी संत-सद्गुरुमुखाने रामचरित्र श्रवण करा व त्याचे स्मरण मनन करा म्हणजे रामरूप हृदयात येईल. (क) जसे चरित्र आले तसेच रूप आले. (आए, आवा-आले हे शब्द आहेत) आणावे लागले नाही. मानसात पूर्वीच ठेवलेले चरित्र आता आले तसेच हृदयात यापूर्वी ठेवलेले रूप आपोआप आले. पूर्वी कोणते रूप ठेवले होते व केव्हा? 'अन्तर्धान वदुनि अस पावति' त्या मूर्तिस शंकर उरि राखति (१।७७।७) 'प्रगटति राम कृतज्ञ कृपालू । रूप-शीलनिधि तेज विशालू' (१।७६।५) हे त्या मूर्तीचे रूप या वेळी हृदयात आले असे मानणे जरूर आहे. पुढील बालरूपाचा संबंध येथे घेणे चूक आहे. (ख) आता श्री शब्दाचा अर्थ आपोआपच प्रगट झाला. श्री तेज विशालू. विशाल तेज असलेले रघुनाथाचे रूप श्री रघुनाथ रूप. आता मानस पीयूष पाहून पसंत पडेल तो अर्थ घ्यावा.

(२) परमानंद अमित सुख झाले - रामाच्या सगुण साकार स्वरूपाने होणाऱ्या आनंदाला परमानंद म्हटले; व त्या रूपाच्या प्राप्तीला परमपरमार्थ म्हटले आहे. निर्गुण रूपाने होणाऱ्या आनंदाला ब्रह्मानंद व स्वरूपाच्या प्राप्तीला परमार्थ म्हटले आहे. परमार्थ व परमपरमार्थ हा भेद अयो.कां. ९३।३ व ६ च्या टीकेत पाहावा. अमित सुख झाले म्हणजे काय झाले ते आता दोह्यात दिसेल.

(१) ध्यानरस - ध्यानाने प्राप्त होणारा प्रेमरस 'हरिपदरति रस वेद वदे कल' (१।३७।१४) 'प्रेमपुरि मुनि बुडाले ज्ञानी । वदवेना ती दशा भवानी' (३।१०।१० सुतीक्ष्ण मुनि) (२) भानावर नेति - मन देह भानावर - बाहेर-येण्यास तयार नव्हते ते मुद्दाम ओढून आणावे लागले; व तेवढ्यासाठी महेशत्व खर्च करावे लागले. भाव हा की इतर कोणी असता तर किती काळ गेला असता सांगता येत नाही! (३) एवढ्या अमित सुखातून मन बलात्काराने बाहेर आणण्याचे कारण रघुपतिचरित्र सांगावयाचे आहे, शरणागताचे अज्ञान हरण करावयाचे आहे, हे कर्तव्य आहे, व ते प्रथम केले पाहिजे. शिवाय सगुणाचे ध्यान करता करता मन निर्विकल्प समाधीत जाण्यास वेळ लागला नाही हे माहीत होते. जो परमानंद सगुणध्यानात मिळतो तोच चरित्र कथन करण्यात व श्रवणात मिळतो. म्हणून तर ब्रह्मानंदात मग्न असणारे सनकादिकांसारखे त्या आनंदाचा त्याग करून राम-चरित्र श्रवणाने परमानंद मिळविण्याचा प्रयत्न करतात व तो आनंद सदा भोगणाऱ्या नारदांची स्तुती करतात. 'जिवन्मुक्तही ब्रह्मपर श्रवती त्यजुनी ध्यान । जे न धरिति हरिकथारति ते हृदयें पाषाण' (७।४२) 'वाखाणिति सनकादि नारदा । ब्रह्मनिरत मुनि जरी सर्वदा । गुण

परिसुनि विसरुनी सुख समाधि ही। त्यजती श्रवति परम अधिकारी' (७।४२।७-८) (४) हर्षे वर्णू घेति - हर्षे = उत्साहाने असाच अर्थ घेणे जरूर आहे. 'परमोत्साह तया मनिं भरला। रघुपति गुणगण सांगुं लागलां.' (७।६४।६) (क) वर्णू घेति - वर्णन करण्यास प्रारंभ केला. वर्णन शब्दाने सुचविले की आता तात्विक सिद्धान्तच सांगणार! (५) महेश तै वर्णू घेति - या शब्दात सुद्धा उत्साहाची (ओजाची) उत्तरोत्तर वाढच होत गेली आहे. दोह्याच्या पूर्वार्धात ओज अगदी थोडे आहे. मागील दोन चौपायांत सुद्धा ओज आहे; पण तेथे ओज व माधुर्य यात रस्सीखेच चालली होती, एका बाजूला मन माधुर्याकडे वाणीरूपी दोरीला ओढीत होते व दुसरीकडे महेश मनासुद्धा वाणीला उत्साहाकडे ओढीत होते. शेवटी महेशांची ईशन शक्ती बलवत्तर ठरली व उत्साह वाढला. आवडीच्या विषयाचे प्रतिपादन करताना प्रेमळ वक्त्याला असाच उत्साह चढतो.

हिं. झूठेउ सत्य जाहि बिनु जानें। जिमि भुजंग बिनु रजु पहिचानें ॥१॥
जेहिं जानें जग जाइ हेराई। जागें जथा सपन भ्रम जाई ॥२॥
बंदउँ बालरूप सोइ रामू। सब सिधि सुलभ जपत जिसु नामू ॥३॥
मंगल भवन अमंगल हारी। द्रवउ सो दसरथ अजिर बिहारी ॥४॥

म. मिथ्यहि सत्य गमे ज्या नेणुनि। जसा भुजंग, न रज्जु ओळखुनि ॥१॥
लया जाइ जग जया जाणतां। स्वप्नींचा भ्रम जसा जागतां ॥२॥
वंदु बालरूपा त्या रामा। सिद्धि सुलभ जपतां यन्नामा ॥३॥
मंगल भवन अमंगल हारी। तो द्रवु दशरथ-अजिर विहारी ॥४॥

अर्थ - रज्जु (दोरी) न ओळखल्याने जसा भुजंग खरा वाटतो, तसेच ज्याला न जाणल्यामुळे मिथ्या असलेले (जग) सुद्धा सत्य वाटते ॥ १ ॥ ज्यास जाणल्याने सर्व जग लयास जाते जसा स्वप्नातला भ्रम, जागृती आल्याने, जागृत झाल्याने जातो. ॥ २ ॥ ज्याच्या नामाचा जप केल्याने सर्वसिद्धी सुलभ होतात त्याच रामाच्या बालरूपाला मी नमस्कार करतो. ॥ ३ ॥ अमंगलाचा नाश करणारे व मंगलाचे माहेरघर असे जे दशरथाच्या अंगणात विहार करणारे (राम) ते दया करोत; (त्यांना द्रव फुटो) ॥ ४ ॥

टीका :- चौ.१-२; (१) या दोन चौपायांत ब्रह्म व जग यांच्या संबंधाचा सिद्धान्त सांगितला; पहिलीत व्यतिरेक पद्धतीने व दुसरीत अन्वय पद्धतीने सांगितला. (क) अज, अगुण, अनीह ब्रह्मच राम दशरथनंदन की दुसरे कोणी अशी जी पार्वतीला शंका होती, आहे तिचे खंडन येथे चार चौपायांत आहे. ब्रह्मच दशरथसुत झाले हा सिद्धान्त चवथ्या चौपाईत अप्रत्यक्षपणे सांगितला आहे. 'ब्रह्म कसा जर भूपसुत' यावर कटाक्ष आहे. येथे उत्तर किंवा शंकानिरसन प्रत्यक्ष नसून आपला स्वतःचा निश्चय व अनुभव सक्रिय सुचविला आहे; ही फार मोठी वक्तृत्वकला मानसशास्त्रावर अवलंबून असलेली येथे वापरली आहे. पहिल्या दोन

चौपायांतील उल्लेख ज्या, जया (ज्यास- जाहि) असे सर्वनामांनी केले व त्यांसच तिसरीत राम म्हटले व त्यांच्या बालरूपाला नमस्कार करून सुचविले की जे ब्रह्म, तेच राम व तेच दशरथ अजिर बिहारी राम व ते मला वंद्य आहेत,

(२) या दोन चौपायांत जो ज्या, जया या सर्वनामांनी निर्गुण ब्रह्माचा उल्लेख केला आहे. (क) ज्या ब्रह्माला न जाणल्याने मिथ्या असलेले जग सुद्धा सत्य वाटते. याला जो दृष्टान्त दिला तो केवलाद्वैत-वेदान्तातील प्रसिद्ध असलेला विवर्तवादाचा रज्जुसर्पाचा दृष्टान्त आहे. दोरीचा साप त्रयकाळी होत नाही पण दोरी न जाणल्याने दोरीच्या अज्ञानाने सर्पाचा आभास-भ्रम उत्पन्न होतो. सर्पच आहे असे मिथ्याज्ञानच सत्य वाटू लागते तसेच जोपर्यंत दोरी दोरी म्हणून अनुभवास आली नाही तोपर्यंत सर्प सत्य वाटतो. तसेच हे जग अज्ञानजनित भ्रमाने ज्याच्यावर भासते त्याला न जाणल्याने ते मिथ्या असून सत्य भासते. मानसातील दार्शनिक सिद्धांत हे प्रस्तावनेतील प्रकरण पाहावे. (ख) ध्वनी हा आहे ज्या रामाच्या लीला पाहून तुम्हाला मोहभ्रम उत्पन्न झाला त्या लीला त्या सर्पभ्रमासारख्याच अज्ञानी पाहणाराला दिसत होत्या. श्रीरामांनी सीतेसाठी शोक केला नाही; त्यांची सीता चोरीस गेलीच नाही; पण 'सोंगा योग्य कि नटे नाचणे' केल्यामुळे व सोंग घेणारा कोण हे न ओळखल्याने भ्रम झाला. (३) दोरी ओळखली, भ्रमाचे अधिष्ठान जाणले म्हणजे भ्रम राहात नाही व त्या भ्रमाने उत्पन्न झालेले सुखदुःखही राहात नाही. याला स्वप्नभ्रमाचा प्रसिद्ध दृष्टान्त देतात. रज्जुसर्पाचा अनुभव सगळ्यांना असेलच असे नाही पण स्वप्नभ्रमाचा सर्वांनाच असतो. स्वप्नकाळी स्वप्नातील सर्वच गोष्टी खऱ्या वाटतात व सुखदुःखाचे अनुभव येतात; पण तोच मनुष्य जागा झाला म्हणजे स्वप्न खोटे असा अनुभव येतो; मात्र जागा झाला तरच स्वप्न भ्रम नष्ट होतो; तसेच

(४) लया जाइ जग जया जाणता - जाणणाराच्या दृष्टीने अनुभवाने जग राहातच नाही; ब्रह्मच राहते. 'सर्वं खलु इदं ब्रह्म नेह नाना अस्ति किंचन' (श्रुती) अशी त्याची अनुभूती असते. याला श्रीसमर्थांनी ज्ञानप्रलय म्हटले आहे. जगाच्या सत्यत्वाचा लय म्हणजेच जगाचा लय. व्यावहारिक सत्ता ईश्वराशिवाय कोणी नष्ट करू शकत नाही. ज्या मृगजळाच्या मागे लागून हरणे दुःखी होतात ते मृगजळ माणसास दिसत असून सुद्धा ते ओळखल्यामुळे सुखदुःख देऊ शकत नाही तसेच या जगाचे आहे.

चौ.३- (१) या चौपाईत सुचविले की असा जो सर्व विश्वभ्रमाचा आधार, अधिष्ठान राम तोच (सोइ) बालरूप होतो, व मी त्यालाच वंदन करतो, (क) ध्वनी हा आहे की - 'जय सच्चिदानंद जग पावन' म्हणून मी ज्यांना नमस्कार केला ते व आता वर्णन केले ते राम व ज्यांचे बालचरित्रादी विचारलेत ते राम यांत भेद नाही. मी ज्यांना नमस्कार करतो ते रामच असतात. त्यांची त्रिविधरूपे भिन्न मानणे हा स्वप्नभ्रम आहे. 'त्रिविध रामरूप' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पाहावे. (२) सिद्धि सुलभ जपता यन्नामा - त्या बालरूप रामाचे नाम जपूनच मला सर्व सिद्धी सुलभ झाल्या. 'तुम्हि तर रामराम दिनराती । सादर जपा अनंगाराती' तो राम कोणता? अशी पार्वतीची शंका आहे, त्यावर ही सूचना आहे. (क) पुढल्या चौपाईतील

'मंगलभवन अमंगलहारी। हा चरण, या चरणांती राम नामाकडे सुसंगतपणे व साधार घेता येतो; भाव हा की त्या बालरूप रामाचे नाम मंगलभवन अमंगलहारी आहे. 'मंगलभवन अमंगलहारी । उमेसहित जें जपति पुरारि। ' (१।१०।२)

चौ.४- (१) बालरूपाला वंदन केले पण ते बालरूप कोणते हे सुचविले नव्हते ते या चौपाईत 'दशरथ अजिर -विहारी' या शब्दांनी स्पष्ट सांगितले. 'राम अयोध्यानृपसुत तोही कुणि किं अगुण अज अलक्षगतिही (१।१०८/८) या पार्वतीच्या शंकेचे निर्मूलन करून ध्वनीने सुचविले की मी ज्याचे नाम जपतो तो दुजा तिजा कोणी नसून जो दशरथ-अजिर-विहारी तोच.

(२) तो द्रवु - त्याला दया येवो. कोणाची? टीकाकार म्हणतात शंकरांची! हे म्हणणे संदर्भाला धरून नाही. तो 'माझ्यावर व तुझ्यावर दयाकरो' हा अर्थ योग्य होईल; पण मनात भाव हा आहे की तो या पार्वतीवर दया करो. कारण मागल्यावेळी पुष्कळ उपदेश केला तरी हिचे संशय गेले नाहीत 'संशय हटति न मी वदतांही। विधि विपरीत भलाई नाही' (१।५२।६) 'शिरे न उरिं उपदेश जरि शिव वदले वार किति ॥ कथिती हसुनि महेश हरिमायाबल विदित हृर्दि' (१।५१।) येथे शंकरांनी रामास प्रार्थना केली आहे की आता आपल्या मायेला आवरून घ्या व या उमेवर दया करा, नाहीतर मी जे सांगणार आहे ते पुन्हा निष्फळ ठरेल. 'यस्य नाम भवभेषज घोर हरी त्रय शूल । तो कृपालु मज तुजवरी असो सदा अनुकूल' (७।१२४) असे भुशुंडी गरूडास म्हणाला आहे. तसेच शंकर येथे दया करो असे दोघांविषयी म्हणत आहेत. अमंगलहारीचा अर्थ वरील अवतरणात स्पष्ट केलेला पाहावा. भुशुंडीने नामाचे महत्त्व गाऊन मगच दोघांच्या कल्याणाची प्रार्थना केली आहे. शंकरांनी सुद्धा नामाची महती सांगूनच रामाला प्रार्थना केली आहे. चरित्र व रूप यांचा कारण-कार्य संबंध मागल्या दोह्यात सुचविला तसाच येथे नामाचा व रूपाचा संबंध सुचविला. नामानेच रूपाची प्राप्ती होते हा मानससिद्धान्त येथे पुन्हा सुचविला.

वि.ल.ठे.- शंकरांनी बालरूप रामालाच वंदन का केले? शंकरांनी कोणकोणत्या रूपाचे ध्यान वगैरे केले ते प्रथम पाहू :-

१.(१) दण्डकारण्यात सीतेच्या शोधासाठी हिंडणाऱ्या रघुवीराला 'जय सच्चिदानंद जगपावन' असे म्हणून प्रथम वंदन केले (१।५०।३). हे बालरूप नाही. (२) ते रघुवीर चि इष्टदेव मम (१।५१।८) ते म्हणजे सीतेच्या शोधासाठी वनात विलाप -प्रलाप करीत हिंडत असलेले व महेश वर्णित रामचरित्र मानसात रामचरित्रात रघुवीर ही पदवी विश्वामित्रांनी अहल्योद्धाराच्या आधी आज्ञा देताना प्रथम दिली आहे. अवतार झाल्यापासून (१।१९२।) दो २०९ पर्यंत कोणीही कुठेही रघुवीर म्हटलेले नाही. 'चरणकमल रज वांछिते कृपा करा रघुवीर' (१।२१०) यात प्रथम वापरला आहे म्हणून रघुवीर इष्ट देव याचा अर्थ बालरूप रामइष्ट देव होऊच शकत नाहीत. प्रस्तावनेत 'रघुवीर- वीरता' हे प्रकरण पाहावे. (३) प्रगटति राम कृतज्ञ कृपालू । रूपशील निधि तेज विशालू ॥ (१।७६।५) हे अवतार

समाप्तीनंतर लाखो वर्षांनी दिलेले दर्शन आहे. 'त्या मूर्तिस शंकर उरिं राखति' (१।७७।७) हे सुद्धा बालरूप नाही. (४) बसति नमुनि शिर विप्रपदांना । स्मरुनि हृदीं प्रभु निज रघुराणा' (रघुराई) (१।१००।४) हे विवाह समयी घडले. हे हि बालरूप नाही. (५) 'श्रीरघुनाथरूप हृदिं आलें' (१।१११।८) हे बालरूप नाही हे टीकेत नुकतेच सिद्ध केले आहे. (६) 'जे पद सरोज मनोज-अरि-उर-सरिं सदैव विराजती । ते क्षाळिती पद भाग्य भाजन जनक, जन जय बोलती' (१।३२४।छं.२) जनकांनी बालरूप रामाचे पाय धुतले नसून रघुवीर रामाचे विवाहसमयीच्या रूपाचे धुतले आहेत व तेच सदा शंकरांच्या हृदयात असतात, असे येथे अगदी स्पष्ट सांगितले आहे.

२. शंकरांनी बालरूपाचे ध्यान, स्मरण वगैरे केल्याचे आणखी उल्लेख मानसात नाहीत वरील अवतरणात (२) मध्ये (१।५१।८) शंकरांचे इष्ट देव कोण याचा निर्देश शंकरांनीच केला आहे व ते बालरूप नाही हे अवतरणे (१) व (२) यावरून स्पष्टपणे सिद्ध होते; त्याला दुजोरा अवतरण (६) ने मिळतो. शंकरांची उपास्यमूर्ती बालरूप नाही हे मानसवचनांनीच सिद्ध झाले. प्रसंगानुसार ज्या रूपात दर्शन होईल ते घेण्याची उत्कंठा शंकरास असते, हे रामजन्मवर्णन, रामविवाहवर्णन, सतीमोहवर्णन म्हणजे वनवासकाळातील वर्णन, लंकेतील युद्धवर्णन, व राज्यारोहणवर्णन यातील उल्लेखावरून स्पष्ट आहे. (२) काक भुशुंडी बालरूपाचे उपासक असल्याने 'इष्टदेव मम बालक रामहि' पाच वर्षापर्यंतच्या रूपाचेच ते दर्शन, स्मरण, वंदनादी करतात. त्यानंतरच्या रामरूपाचे दर्शन घेण्यास भुशुंडी जात नाहीत व ते दर्शन व्हावे असे त्यांस वाटत नाही.

(३) येथे बालरूपाचा मुद्दाम उल्लेख करण्यातील हेतू या चार चौपायांच्या टीकेवरून स्पष्ट कळला असेलच. सती पार्वतीला वनवासी रामाबद्दल संशय होते, आहेत; त्या रूपाचा उल्लेख करून तिचे संशय पुन्हा जागृत न करता दशरथनंदन राम व ब्रह्म एकच आहेत हे सुचवावयाचे होते, ते युक्तीने सुचविले व पुढे प्रथम बालचरित्रानेच रामचरित्रास आरंभ करावयाचा आहे, म्हणून बालरूपाचा उल्लेख केला. शंकरांच्या मते रामचंद्रांची सर्वच रूपे वंद्य व उपास्य आहेत. (क) पार्वतीने जसे प्रश्न विचारले तसे एखाद्या श्रोत्याने विचारले म्हणजे त्या आर्तअधिकारी श्रोत्याबद्दल रामचरित्रप्रिय रामभक्त वक्त्याला काय वाटते हे येथे आरंभीच दाखवितील. याज्ञवल्क्यांनी व भुशुंडीने पाठीमागून सांगितले आहे.

हिं. करि प्रनाम रामहि त्रिपुरारी । हरषि सुधा सम गिरा उचारी ॥५॥
धन्य धन्य गिरिराज-कुमारी । तुम्ह समान नहिं कोउ उपकारी ॥६॥
पूँछेहु रघुपति कथा प्रसंगा । सकल लोक जग पावनि गंगा ॥७॥
तुम्ह रघुबीर चरन अनुरागी । कीन्हिहु प्रस्न जगत हित लागी ॥८॥

म. प्रणमुनि रामाला त्रिपुरारी । हर्षित सुधा गिरा उद्गारी ॥५॥
धन्य धन्य गिरिराज-कुमारी । तुम्हां समान न कुणि उपकारी ॥६॥

पुसिले रघुपति कथा-प्रसंगां । सकल लोक पावनि जग गंगा ॥७॥
तुम्हि रघुबीरचरणिं अनुरागी । पुसले प्रश्न जगत-हित-लागी ॥८॥

अर्थ - त्रिपुरारींनी रामाला प्रणाम करून हर्षित होऊन अमृतरूपवाणी उद्गारली ॥ ५ ॥ अहो गिरिराज कुमारी! तुम्ही धन्य आहात, धन्य आहात, कारण तुमच्यासारखा उपकारी कोणी नाही. ॥ ६ ॥ तुम्ही जे रघुपती कथा प्रसंग विचारलेत ती सकल लोकांना पावन करणारी जंगम (जग) गंगा आहे. ॥ ७ ॥ तुमचा रघुवीर चरणाच्या ठिकाणी अनुराग आहे; पण तुम्ही जगाच्या हितासाठी प्रश्न विचारलेत ॥ ८ ॥

टीका-चौ.५- (१) ही मराठी चौपाई व हिंदी चौपाई आलटून पालटून उच्चारून पाहावी म्हणजे ओजगुण कशात अधिक आहे हे दिसेल. (क) त्रिपुरारीच्या ठिकाणी आता जणू वीर रसाचा संचार झाला आहे. संशय, मोह, भ्रम या तीन असुरांचा आता लवकरच संहार करून टाकणार! रामाचे ध्यान शंकरांनी प्रथम केले व नंतर प्रणाम केला. या प्रमाणे रामाचे ध्यान करून, तो दया करो अशी प्रार्थना व प्रणाम करून जे कोणी युद्धाला गेले त्यांचा जय झाला आहे. जे कोणी अशा रीतीने गेले नाहीत त्यांचा पराभव झाला आहे. लंकाकांडात शोध घ्यावा, मुख्य उदाहरण लक्ष्मणाचे आहे. (२) हर्षित = हर्षाने व उत्साहाने; कार्यारंभीचा हर्ष कार्यसिद्धिसूचक शुभशकुन आहे. (क) सुधेच्या ठिकाणी स्वाद, तोष व अमरत्व देणे हे तीन गुण असतात. सुचविले की आता जी कथा सांगणार आहेत, ती सर्वांना गोड वाटेल, ती सर्वांना संतोष देईल व, ती कथा अजरामर होईल व ती कथासुधापान करणारांना अमरता = मोक्ष व मोक्षावरील भक्ती देईल. (ख) उद्गारी = उद्गारली; त्यांच्या मुखातून पुढील शब्द सहज बाहेर पडू लागले.

चौ.६- (१) धन्य - 'सुकृती पुण्यवान् धन्यः' (अमरे), धन्य = धनगणंलब्धा = धनांचा समुदाय ज्याला मिळाला असा. (अ.व्या.सु.) (२) गिरिराजकुमारी - 'संत विटप सरिता गिरि धरणी । सर्वांची परहितार्थ करणी'(७।१२५।६) पार्वती तर गिरिराज-कुमारी आहे; मग सर्वश्रेष्ठ उपकार करणार यात नवल काय? (क) कुमारी = कुमारपति = क्रीडति, कुमार क्रीडायां अथवा कामयते इति कुमारी । कमु कान्तौ; क्रीडा करणारी व इच्छा करणारी हे दोन्ही अर्थ येथे लागू पडतात. उपकार करणे ही तुमची क्रीडा-खेळ-आहे, व परहित करण्याची तुमची इच्छा आहे. हा दुसरा अर्थ 'पुसले प्रश्न जगत हित- लागी' यात पुढे स्पष्टच सांगितला आहे. आता विचार करावा वाचकांनी की हे शब्द कवींनी मुद्दाम वापरले की हा लेखक काही कपोल कल्पित आहे! भुशुंडीने गरुडाच्या मतीला धन्य धन्य म्हटले आहे- 'धन्य धन्य तव मति उरगारी । तुमचा प्रश्न मला प्रिय भारी '॥ (७।९५।२) अध्यात्म रामायणात शंकरांनी पार्वतीला धन्यवाद दिला आहे; पण येथल्या काव्य व भाव सौंदर्यापुढे ते भाषण नीरस वाटते. 'धन्यासि भक्तासि परात्मनस्त्वं । यज्ज्ञातुमिच्छा तव राम तत्त्वम् ॥ पुरा न केनाप्यभि चोदितोऽहं वक्तु रहस्यं परमं निगूढम् ॥' (अ.रा.स.१।१६) यात परोपकार शीलता, परहितेच्छा, कथेची पावनता व सुधामयता इत्यादी गोष्टींचा

मागमूस नाही!

(३) तुम्हा समान न कुणि उपकारी - शंकरांनी हे रामचरित्र रचून जवळ आपल्या ठेवल्यास कमीत कमी २७ कल्पे तरी होऊन गेली होती. २८ व्या कल्पाच्या २७ व्या महायुगात पार्वतीने हे प्रश्न विचारले. एवढ्या काळात पार्वतीसारखा प्रश्नकर्ता भेटून शंकरांच्या मुखाने ते बाहेर पडले नव्हते; ते बाहेर पाडण्याचे परमश्रेय पार्वतीला आहे. जे रामचरित्र शंभू सांगणार आहेत ते सर्वांचे सर्व प्रकारे हित करणारे आहे, व परमहित, परमपरमार्थ प्राप्त करून देणारे आहे. अध्यात्म रामायणातील श्लोकात हेच म्हटले आहे की पूर्वी कोणी मला हे सांगावयास लावले नाही. असा उपकार कोणी केला नाही असे म्हणण्याचे कारण पुढील चौपाईत आहेच.

चौ.७- (१) रघुपति-कथा-प्रसंग = चरित्रकथा व चरित्रातील महत्त्वाचे प्रसंग. (२) 'सकल लोग जग पावनि गंगा' - असा पाठ हिंदीत आहे. लोक व जग हे समानार्थी शब्द असल्याने द्विरुक्ती दोष होतो. हा पोथी लेखकांचा प्रमाद असावा असे विचारवंत टीकाकारांचे म्हणणे असून 'सकल लोक पावति जसि गंगा' असा पाठ असावा असे ते म्हणतात. मा.पी.संपादक 'जसि जगपावनिगंगा तसी पावन' असा अर्थ करतात; म्हणजे वरील म्हणण्यासच अप्रत्यक्षपणे दुजोरा देतात. पण जग = जंगम अर्थ घेतला की कोणताच दोष राहात नाही व काही अध्याहृत घ्यावे लागत नाही. अग जग (स्थावर जंगम) हे शब्द मानसात अनेक ठिकाणी वापरले आहेत. ३।३२छं.३; ६।३६।८; ६।५५।२; ६।१०४।१३; ७।छं.२; (७।१३।छं.२)७।६०।५; ७।९४।७; या स्थळी अग जग शब्द स्थावर जंगम या अर्थाने हिंदीत सुद्धा वापरले आहेत. संत समाजाला जंगम प्रयाग म्हटले असून त्या जंगम प्रयागात भक्ती भागिरथी आहे, 'रामकथा मंदाकिनी चित्त चित्रकूट चारू' असेही पूर्वी म्हटले आहे; म्हणून सकललोकांना (स्वर्गादी) पावन करणारी जंगम गंगा आहे असा अर्थ वर केला आहे. स्थावर गंगानदी तिन्ही लोकात आहे, पण ठरलेल्या देशातच वाहते; पण ही रामकथा गंगा संतमुखाने वाटेल त्या देशात स्थानात वाहू लागेल; म्हणून जंगम म्हणणे योग्यच आहे. भगीरथाने गंगा पृथ्वीवर आणली पण शंकरांनी धारण केली, शंकर मध्यस्थ झाले म्हणून आली. या गंगेला पार्वती स्वतःच प्रगट करीत आहे. स्वर्गातून खाली आणण्यापेक्षा पृथ्वीवरून स्वर्गादी लोकात पाठविणे फारच कठीण, पण ते पार्वतीकडून होणार आहे, म्हणून पार्वती सारखा उपकारकर्ता कोणी नाही हे सहजच सत्य आहे. गंगा फक्त पापनाश करते 'गंगा पापं शशीतापं ..' पण तोही ताबडतोब प्रतीतीस येत नाही; पण ही कथागंगा पाप ताप दैन्यहारिणी, सद्यः फलदायिनी आहे इत्यादी प्रकारे पुष्कळ महती दाखविता येईल. स्वतःच्या अज्ञान भ्रमाविषयी पार्वतीस वाटणारा संकोच पुढल्या चौपाईने दूर करतात. याज्ञवल्क्यांनी भरद्वाजांना प्रारंभी तसेच म्हटले आहे; त्याची तुलना पूर्वीच केली आहे.

चौ.८- (१) 'तुम्हि रघुवीर चरणि अनुरागी' - पार्वतीशी विवाह करण्याची गळ रामचंद्रांनीच घातली; त्यावरून कळले की तिचे रामपदी प्रेम असले पाहिजे. (२) पुसले प्रश्न

जगत हित-लागी - पार्वतीने खरोखर जगाच्या हिताच्या हेतूने प्रश्न विचारले नसून आपला मोह भ्रम नाहीसा व्हावा म्हणूनच विचारले आहे; पण शंकर तिला मोठेपणा देऊन निःसंकोच, निर्भय बनवीत आहेत. वक्त्याने अधिकारी श्रोत्याविषयी कशी भावना ठेवावी हे येथे पुन्हा दाखविले. शंकरांनी जाणले आहे की पार्वतीचा मोह स्वाभाविक नसून हरिमायानिर्मित आहे; पार्वतीने प्रश्न विचारले म्हणून तीच जगाच्या हितास कारण झाली आहे. हे रंगभूमीमागील रहस्य आहे, आता सांगतील की मोह मुळीच नाही; पण ते पडद्यामागील दैवी दृश्य आहे; कारण येथे हे सगळे सांगूनसवरून, पुढे तिची चांगली खरडपट्टी काढणार आहेत, ते रंगभूमीवरील लौकीक, बाह्य, भौतिक दृश्य आहे, अशा रीतीने विरोध कोठेच नाही. डॉक्टर रोग्याला धीर देण्यासाठी जसे सांगतात की तुम्हाला काही रोग झालेला नाही, थोडा अशक्तपणा तुम्हास वाटत असेल तो आता गेलाच म्हणून समजा, तसेच हे व दोह्यातील शंकरांचे सांगणे आहे.

हिं.दो. राम कृपा तें पारबति सपनेहुँ तव मन माहिं ॥
सोक मोह संदेह भ्रम मम बिचार कछु नाहिं ॥११२॥

म.दो. रामकृपेनें पार्वती स्वप्निंहि तव मनिं कांहिं ॥
शोक मोह संदेह वा भ्रम मज वाटे नाहिं ॥११२॥

अर्थ :- पार्वती! मला तर वाटते की रामकृपेने तुमच्या मनात शोक मोह संदेह किंवा भ्रम इत्यादी काही नाही.

टीका :- (१) मोह, संदेह, भ्रम - यांतील भेद १।३१।४ च्या टीकेत स्पष्ट दाखविला आहे मोह = अज्ञान, संदेह-संशय, भ्रम = विपरीत ज्ञान, पार्वती म्हणाली की ती दुःखी अज्ञानी आहे; संशयमोहादी अपार झाले होते; आता तेवढे नसले तरी थोडे आहेतच. इथे शंकर सांगतात की माझ्या मते तुम्हाला मोहभ्रमादी काही नाही! एवढाच निश्चितार्थ सांगावयाचा असता तर 'रामकृपेने' म्हणण्याची आवश्यकता नव्हती; म्हणून भाव हा आहे की मोहादिक आहेत असे तुम्हाला वाटत असले तरी रामकृपेने ते गेलेच असे समजा! काही चिंता करू नका. ही न्यायासनापुढील भाषा नसून हा खाजगी, प्रेमाचा संवाद आहे; एक भयार्त आहे व वक्ता आर्ताचे भय हरण करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. उदा १. :- कालकेतु निशाचर कपटी मुनीला सांगतो - तुम्हि माझा उपदेश मानिला । नृपति रिपुस मी अतां मारिला ॥ स्वस्थ निजा सब चिंता त्यागुनि । शमवि कफा विधि सुंठी वाचुनि ॥४॥ (१।१७१/३-४) २. धरुनि धीर दृढ सीता वदते । थांब खला! प्रभु आले बघ ते ॥ (३।२८।१४) एखादी गोष्ट भविष्यकाळी लवकरच घडणार अशी बोलणाराची खात्री असते तेव्हा ती गोष्ट जणू आजच घडली आहे असे समजून बोलत असतो. हा भाविक अलंकार आहे. ही स्वभावोक्तीही आहे. भाव हा की रामकृपेने तुमचे शोक मोहादी गेलेच असे समजा. काकाने गरुडास असेच म्हटले आहे. तुम्हां न संशय माया मोह न । दया

मजवरी केली आपण ॥ मोहमिषे प्रभु तुम्हां धाडती । रघुपति देती मजला महती ॥ (७।७०।३-४). तसेच शंकर म्हणाले की ज्या अर्थी हे मजजवळ येऊन हे प्रश्न विचारण्याची सुबुद्धी तुम्हास झाली त्या अर्थी तुमच्यावर रामकृपा झाली आहे हे नक्की व रामकृपा झाल्यावर शोकमोहादीनाश पावण्यास वेळ तो किती?

(२) शंकरांच्याच पुढील अनेकवचनावरून हे स्पष्ट आहे की पार्वतीच्या ठिकाणी मोह आहे हे त्यांना मान्य आहे; पण त्यांची ही पण खात्री आहे की तो मोह अविद्याजनित नसून रामप्रभूच्या विद्यामायेने निर्माण केलेला आहे. आता दीन बनून विनवण्या करीत आहे, यावरून स्पष्टपणे कळते की तिच्यावर रामकृपा झाली आहे. आता मोहनाश होण्यास मुळीच वेळ लागणार नाही. (३) इतर वक्त्यांनी सुद्धा पुढे म्हटले आहे की पार्वतीचा मोह गेला :- पार्वतीने व गरुडानेही कबुलीजबाब दिला आहे की 'मोह शरदातप भारी' गेला! असे पार्वती म्हणाली व 'गेला तुमच्या कृपे मोह मम' असे गरुड म्हणाला आहे. याप्रमाणे विचार केला असता विसंगती कुठेही नाही. आता प्रथम रामकथेचे महत्त्व वर्णन करतील.

मानस गूढार्थ चंद्रिका बालकाण्ड अध्याय १३ वा समाप्त

अध्याय १४ वा

हिं. तदपि असंका कीन्हिहु सोई । कहत सुनत सब कर हित होई ।।१।।
जिन्ह हरि कथा सुनी नहिं काना । श्रवन रंध्र अहि भवन समाना ।।२।।

म. तरी अशंका कृता तुवां जी । श्रवणिं कथनिं हितकर सर्वां ती ।।१।।
जिहिं हरिकथा श्रुता नहिं कानां । श्रवण रंध्र अहिभवन हि माना ।।२।।

अर्थ - तरी पण तुम्ही जी अतिशंका (अशंका-असंका) काढलीत तिच्या कथनाने व श्रवणाने सर्वांचे हित होईल. ॥ १ ॥ ज्यांनी आपल्या कानांनी हरिकथा श्रवण केले नाही त्यांचे ते कान म्हणजे सर्पांची राहण्याची रंध्रे (बिळे) आहेत असे समजा. ॥ २ ॥

टीका :- चौ.१- (१) अशंका = अतिशंका. 'अति संदेह मनी तुमचे जर' (५२ । १) असे पूर्वी शंकरच सतीला म्हणाले आहेत. (१ । ५२ । १ टी.पाहावी) आशंका शब्दाचे प्राकृत रूप आहे असे कोणी टीकाकार म्हणतात. बनावट, खोटी शंका असा कोणी अर्थ करतात. हे दोन्ही अर्थ निराधार असुन पुढील संदर्भाशी विसंगत आहेत. अतिसंदेह = अतिशंका = अशंका. जसे 'अचपळ मन माझे नावरे आवरीतां' (करुणाष्टक) यांत अचपळ = अतिचपळ. अतिशंका म्हणजे अयोग्य शंका (१ । ५२ । १) च्या टीकेत साधार विवेचन केले आहे. एका अयोग्य शंकेविषयीच महेश पार्वतीवर चांगले घसरणार आहेत. जी एक अयोग्य शंका, संतांना असंमत असणारी, अस्तिकांना न शोभणारी, तुम्ही विचारलीत ती निंद्य, वाईट असली तरी तिच्याविषयी मी जे सांगणार आहे (कथन) ते श्रवण केल्याने सर्वांचे हित होईल. असली भलतीसलती शंका ही कथा श्रवण करणारे विचारणार नाहीत व त्यामुळे त्यांचे हित होईल; कारण ती तसली शंका वेदविरुद्ध आहे इत्यादी पुढे सांगणार आहेत. पार्वतीची एक शंका शंकरांच्या भक्तचित्तांत सलते आहे, म्हणून तिच्याविषयी प्रथम उल्लेख केला; उपसंहारसुद्धा त्या एका शंकेविषयी स्पष्ट बोलून हृदय मोकळे करून करतील व मग पुढील विषयाचे वर्णन करतील. येथे सोई = तीच हे एकवचन आहे हे लक्षात असावे. पार्वतीने पुष्कळ शंका घेतल्या त्यातील एक अतिशंका कोणती हे शंकर सांगणार आहेत; मा.पी.टीका पाहावी व मान्य झाल्यास वरील विचार बाजूस सारून तेथील ग्रहण करावे,

चौ.२- (१) जिहिं हरिकथा श्रुता नहिं काना - या व पुढील सहा चौपायांचे येथे प्रयोजन काय? मागील चौपाईत अशंकेची चर्चा असता येथे हरिकथेचा संबंध एकदम उपटसुंभासारखा का जोडला? ही शंका पूर्वसंदर्भसंगतीचा विचार करणारास आल्याशिवाय राहणार नाही. ही शंका कोणीही टीकाकारांनी काढली नाही! कारण पूर्वापार संगतीचा विचारच फारसा कोणी कोठे केला नाही. ही शंका फारच मार्मिक आहे म्हणण्यापेक्षा भासमान संदर्भ-विसंगती फारच मार्मिक आहे असेच म्हटले पाहिजे. येथे जो ध्वनी आहे, जे खवखवत आहे पण

दाबले जात आहे ते पुढे ११४।७ पासून ११५।८ पर्यंत वैखरीने बाहेर ओकले जाणार आहे. ध्वनी हा आहे की ज्यांनी हरिकथा श्रवण केली नाही तेच असल्या अतिशंका, पाखंडी, वेदविसंमत, संतअसंमत, शंका विचारतात हा विचार मनात येताच ही चौपाई बाहेर पडली, व एक जोराचा ओघच सुरू झाला. मानसशास्त्राभ्यासकांस येथे सुंदर खाद्य आहे. माणसाच्या मनास एखादी गोष्ट, एखादे वचन अतिशय बोचून सलू लागले म्हणजे ती खवखव कोणत्यातरी निमित्ताने ओकून टाकल्याशिवाय त्याचे मन त्याला स्वस्थ बसू देत नाही. एकवेळ थोडेसे ओकून टाकून इतर काही बोलू लागले विचार करू लागले, तरी ती मळमळ अंतरात चाललेलीच असते; त्यामुळे पुन्हा पूर्वपदावर येऊन ती मळमळ शान्त करावी लागते हे मनोवैशिष्ट्य पुढे दिसेलच. या सहा चौपायांत स्पष्ट बोलून मळमळ बाहेर पडली नाही; ध्वनीने फक्त सूचित केली आहे. ११३।८ पासून ११४।६ पर्यंत आतल्या आत ढवळत होते; पण ती मळमळ स्वस्थ कशी राहणार! ११४।७ मध्ये वैखरीने बाहेर पडून पार्वती सतीवर ताशेरे झाडले जातील!

(२) या चौपाईत पुन्हा ओजगुणाला भरती आली. श्रीमद् भागवतातील ज्या श्लोकाचा हा अनुवाद आहे त्यात इतके ओज आहे का पाहावे व येथे ओज कशामुळे निर्माण झाले याचा विचार वरील विवेचनाच्या आधारे करावा. 'बिले बतोरुक्रमविक्रमान् ये न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य' बिल=रंध्र; या श्लोकात अहिभवन शब्द नाही. महेशांच्या चित्तात उडालेली खळबळ ओज निर्माण करीत आहे, व ते सातव्या चौपाईपर्यंतच वाढले; आठवीत ओज कमी झाले आहे व दोह्यापासून माधुर्य मिसळू लागले ते ११४।६ पर्यंत टिकले आहे; पुन्हा खळबळीने जोर केल्याबरोबर ओजाला जोर चढू लागला आहे, हे सूक्ष्मावलोकनाने कळेल! खरोखर साहित्यशास्त्राची साधारण माहिती असल्याशिवाय तुलसी मानस-काव्य रसाचा यथार्थ आस्वाद घेता येणार नाही हे पदोपदी निदर्शनास येते. टीकाकारात मोठमोठे साहित्यसिंह आहेत, तथापि त्यांनी क्वचितच या गोष्टी दाखविल्या आहेत, म्हणून सार हेच की 'जो जाणे ज्या जाणू देता' (२।१२७।३).

(३) श्रवण अहिभवन रंध्र - कान सर्पाची राहण्याची रंध्रे (बिळे) आहेत. रंध्र व बिळ यांच्या धात्वर्थांत पुष्कळ भेद आहे. 'रमं क्रीडा धरति इति रन्ध्रं' (अ.व्या.सु.) क्रीडेला धारण करणारे किंवा 'रध रन्धयति हिंसायाम्', हिंसक, हिंसा करणारे. 'रंध्रं तु दूषणे छिद्रे' (विश्वमेदिन्यौ) (क) बिल - बिल भेदने, विलति, भिनत्ति, भेद करणारे ते बिल. म्हणून रंध्र = हिंसक क्रीडा करणारे सर्पाचे निवासस्थान. सर्प = 'संशयसर्प तात मज डसला.' (७।९३।६) अहिभवन रंध्र = संशय-शंका-रूपी सर्पाच्या हिंसक क्रीडेचे स्थान = कान = श्रवण. सती पार्वतीला जी शंका (अशंका) आहे त्यावर हे ताशेरे आहेत हे आता बरोबर पटेल. टीकाकारात कोणी सर्प = प्रपंच, तर कोणी सर्प = विषय असा अर्थ घेतला आहे, पण मानसाधार दिलेला नाही. संदर्भसंगती लावली नाही म्हणजे असेच चाचपडावे लागते व मानसात असलेले आधार पुढे येत नाहीत.

(४) ज्यांनी हरिकथाश्रवण केले नाही त्यांना हरिरूपाविषयी भलते सलते पाखंडी संशय

येणारच, व ते त्या संशयग्रस्तांचीच हिंसा केल्याशिवाय राहणार नाहीत. ते कान त्यांना दूषण (=रंध्र) लावण्यासच उपयोगी पडावयाचे. (क) अहि - आहन्ति, आघात करणारा तो अहि. अशांच्या हृदयावर संशयाचे हिंसक, दुःखद आघात व्हावयाचेच. आता विचार करावा की ही चौपाई व मागली चौपाई यांचा जो संबंध दाखविला तो योग्य की अयोग्य? भागवतातील वचनापेक्षा हे किती गंभीर भावार्थ-ध्वनि-युक्त आहे! येथील शंकराच्या मनःस्थितीला असला फरक आवश्यकच आहे; पण हा गूढ भाव स्पष्ट करण्यास किती लिहावे लागले! व मानसातील आधार व व्युत्पत्तिशास्त्र यांची सांगड घालावी लागली. (ख) हरिकथा ज्या कानात जाऊन राहील तिथे संशय अहीना प्रवेश करण्यास पोकळी राहात नाही; कारण ते कान मग रंध्र न होता श्रवण=श्रुति-वेदरूप होतात! वेदविरुद्ध संशयाची अतिशंकाची येथे चर्चा आहे हे मात्र विसरू नये. हे सगळे ध्वनी पुढे प्रगट केलेच आहेत. (५) (क) सतीला रामरूपाबद्दल अयोग्य शंका आली त्याची चर्चा येथवर केली. (ख) रामरूप दिसल्यावर सतीने त्यांचे दर्शन घेतले नाही. (ग) तिने त्यांस नमस्कार केला नाही. (घ) शंकरांनी पुष्कळ समजावून सांगितल्यावर सुद्धा रामभक्ती तिच्या हृदयात उत्पन्न झाली नाही. (ङ) तिने रामचंद्राचे गुणगान तर नाहीच केले पण परीक्षा पाहण्यास गेली. (च) व रामप्रभाव दिसल्यानंतर कैलासास जात असता शंकरांनी विविध कथा सांगितल्या पण त्या ऐकताना तिला हर्ष झाला नाही. या सहापैकी राहिलेल्या पाच गोष्टींचीच चर्चा शंकरांनी पुढे केली आहे. भागवतातील ज्या श्लोकाच्या आधारे ही व पुढील पाच चौपाया लिहिल्या त्यात हात, पाय, नाक व भगवन्नाम यांचीही चर्चा आहे,पण ती येथे घेतलेली नाही. ज्या सहा गोष्टी शंकरांनी केल्या पण सतीने गाळल्या तेवढ्याचीच चर्चा येथे केली आहे. यावरून चौ.१ व २ यांचा जो संबंध पूर्वी टीकेत दाखविला तोच सिद्ध होतो. हा गूढार्थ व संबंध न समजल्यास या ६ चौपाया केवळ मधेच लोंबकळत राहणाऱ्या व विषयांतर ठरतील. धन्य तुलसीदास! व धन्य धन्य बाबा गंगादास - आशीर्वाद-बल!!

हिं. नयनन्हि संत दरस नहिं देखा । लोचन मोरपंख कर लेखा ।।३।।
ते सिर कटु तुंबरि सम-तूला । जे न नमत हरि गुर पद मूला ।।४।।

म. नयनिं संत दर्शन ना करती । मोर-पंख लोचन ते गणती ।।३।।
तुलणें कडु तुंबुडिशीं शिर तें । हरि-गुरु-पद-मूलिं न जें नमतें ।।४।।

अर्थ - जे डोळ्यांनी संतदर्शन करीत नाहीत ते मोरपंखलोचन (मोराच्या पंखातील डोळ्यासारखे डोळे असलेले) आहेत असे गणावे (लेखावे, लेखा=गणती) ॥ ३ ॥ जे हरी (राम, विष्णु आदी) व गुरु यांच्या पादमूलाला नमत नाहीत (नमस्कार करीत नाहीत) त्यांचे डोके कडू दुध्याभोपळ्यासारखे आहेत असे समजावे (त्यांच्याशी त्याची तुलना करावी) ॥ ४ ॥

टीका.चौ.३- (१) दंडकारण्यात राम दुरून दिसले तेव्हा शंकरांना संशय आला नाही.

सती भवानीला अतिसंशय आला; त्याचे वर्णन मागल्या चौपाईत केले. (२) राम दिसल्यावर शंकरांनी आपल्या डोळ्यांनी त्यांचे दर्शन डोळे भरून घेतले. सतीने दर्शन घेतले नाही; राजपुत्राचे दर्शन काय घ्यायचे, असे तिला वाटले; त्याला अनुलक्षुन हा ताशेरा आहे. या साही चौपायांत गूढोक्ती अलंकार आहे. (३) मोरपंखलोचन = मोराच्या पंखावरील लोचनासारखे लोचन (डोळे) आहेत ज्यांचे ते. नयनन्हि ही तृतीया विभक्ती आहे. (डोळ्यांनी) जे आपल्या डोळ्यांनी संतदर्शन घेत नाहीत त्यांचे डोळे मोरपिसावरील डोळ्यांसारखे म्हणावे; हा अर्थही चांगला आहे, व वाच्यार्थ हाच आहे.

(४) मोर, त्याचे पंख व पंखावर डोळे, असतात. हजारो डोळे मोराच्या पिसाऱ्यावर असतात; पण शोभेच्या उपयोगी! त्यांनी त्या मोराला दिसत नाही मुळीच. (क) तसेच मनुष्य, त्याचे तोंड व तोंडावर डोळे असतात. पण संतदर्शन न करणाराचे डोळे म्हणजे मोरपिसावरील डोळे. याने ठरले की त्याचे मुख म्हणजे मोरपीस व तो मनुष्य मोर. 'मधुर वचन मोरासम बोलति हृदय कठोर महा अहि भक्षिति' (७।३९।८) दिसण्यात सुंदर असतात पण स्वभाव मोरासारखा असतो.

(५) संत = साधु हा वाच्यार्थ आहेच; पण सन्त = सद्वस्तु=परमात्मा. 'सत् हरिभजन' 'असन्तमप्यन्त्यहि मन्तरेणे सन्तं गुणं तं किमुयन्त्यसन्तः' (भाग १०।१४।२८) अहि-साप असन्त, गुण-दोरी सन्त, एकदा वेदविरोधी संशयसर्प डसला म्हणजे समोर असणारा परमात्मा, राम, संत, साधू हे विषयीजन आहेत असा भ्रम उत्पन्न होतो व त्यांचे दर्शन घेणे व पापातून मुक्त होणे घडत नाही. डोळे असून नसल्यासारखेच होतात. जिथे दर्शन घेण्याची इच्छाच होत नाही तिथे त्यापुढील अधःपात ओघानेच होतो.

चौ.४-(१) कडु तुंबडी - कडू दुध्याभोपळा जो डोक्यासारखा वर वाटोळा व देठाकडे मानेसारखा निमुळता असतो तो. हरि = परमात्मा, राम, विष्णू इत्यादी व गुरू यांच्या पादमूलाला नमस्कार करीत नाहीत, हे दुधे वेलाला लागतात; तसेच या लोकांचे शरीर हा तो कडू वेल असतो व ती तुंबडी-डोके त्याचे फळ असते. एक दोन वेळा त्या दुध्याचा उपयोग (खाण्यात-भाजी वगैरे) केला की प्रत्येकजण खाताना थू!थू! करतो व नंतर तो वेल मुळासुद्धा उपटून फेकून दिला जातो. हरि-गुरुसंत चरणांना नमस्कार न करणारांची छी थू! होते व शेवटी 'क्षिपाम्यजस्त्रमशुभान् आसुरीष्वेव योनिषु' (भ.गी.) असे घडते. 'कालरूप मी त्यांना त्राता! । शुभ वा अशुभ कर्मफलदाता' (७।४१।५) असे श्रीरामवचन आहे.

(२) येथे काही टीकाकार म्हणतात की असल्या भोपळ्याचे कमंडलू होतात व ते साधूच्या उपयोगी पडतात म्हणून हा अर्थ न घेता लांब काकडीसारखे असतात ते येथे समजावे; पण डोक्याच्या वाटोळेपणाचे व मानेचे साम्य त्यात नाही हे त्यांच्या डोक्यात कसे येत नाही! दृष्टान्त एकदेशी असतो. मोरपंख तर श्रीकृष्णाच्या मस्तकाला विभूषित करतात! तेव्हा पूर्वी दिलेला मोरपंखाचा दृष्टान्त-उपमा सुद्धा चूक ठरेल; कारण मोरपंख कृष्णसेवक, कृष्ण त्यांना डोक्यावर घेऊन नाचतात; देवपूजादिकात मोरचेल वापरतात! असा विचार करू लागल्यास कोणाचीही उपमा कोणाला देता येणार नाही; कारण प्रत्येक वस्तूत काही

सद्गुण व काही दुर्गुण असतोच. पूर्ण निर्दोष फक्त भगवान राम परमात्माच असतो; म्हणून असल्या शंका हास्यास्पद होत!

(३) पदमूल = पादांगुष्ठ किंवा पायाचा तळवा. नमस्कार करताना पायाची धूळ हातांना घेऊन मस्तक, नेत्र व हृदय यांना लावण्याची किंवा तशी भावना करण्याची पद्धती अजून भारतात काही ठिकाणी आहे. महाराष्ट्र जास्त सुशिक्षित, पुढारलेला प्रांत, व त्यात ब्राह्मण वर्ग जास्त पुढारलेला आहे त्यामुळे त्यात ही पद्धत नाही! आता जीभ व छाती यांचे वर्णन करून मग मूळपदावर जातील.

हिं. जिन्ह हरि भगति हृदयँ नहिं आनी । जीवत सव समान तेइ प्रानी ॥५॥
जो नहिं करइ राम गुन गाना । जीह सो दादुर जीह-समाना ॥६॥
कुलिस कठोर निठुर सोइ छाती । सुनि हरिचरित न जो हरषाती ॥७॥

म. हृदयीं हरिभक्ति न आणिति जे । जीत्त शवासम गणा प्राणि ते ॥५॥
गान रामगुण जीभ करी ना । ती दर्दुर-जिव्हाच खरी ना ॥६॥
निष्ठुर कुलिश -कठोरा छाती । हरिचरिता श्रवुनि न हर्षे ती ॥७॥

अर्थ - हरिभक्तीला आपल्या हृदयात जे आणित नाहीत (स्थान देत नाहीत) ते प्राणी जिवंत असून शवासारखे गणावे. ॥ ५ ॥ जी जीभ रामगुणगान करीत नाही ती खरी जीभ नसून बेडकाची जीभ आहे असे म्हणावे. (बेडकाच्या जिभेसारखी समजावी) ॥ ६ ॥ हरिकथा श्रवणाने जिला हर्ष होत नाही ती छाती वज्रासारखी कठोर आहे व निष्ठुर आहे असे समजावे ॥ ७ ॥

टीका-चौ.५- (१) शंकरांना राम दिसल्यावर त्यांनी नमस्कार केला व त्यांच्या हृदयात रामप्रेम उत्पन्न झाले; पण सतीच्या हृदयात झाले नाही. शंकरांच्या ठिकाणी सात्त्विक भाव उत्पन्न झाले; पण सतीला त्याबद्दलच आश्चर्य वाटले की नृपसुताला यांनी प्रणाम कसा केला व पुनःपुन्हा पुलकित का होत आहेत? (२) हृदयात भक्ती आणणे म्हणजे भक्तिभावाने हृदय द्रवित करण्याचा प्रयत्न करणे. भक्तिभाव हृदयात आपोआपसुद्धा उत्पन्न होतो; पण हरिगुरुपदसेवा करण्याचा प्रयत्न केला तर ते घडते. विनम्र दीन बनून, विश्वासयुक्त श्रद्धेने, संतसंगतीत, संतमुखाने हरिकथा श्रवण करणे हे भक्तीला हृदयात आणण्याचे साधन आहे. हे जे करीत नाहीत त्यास भक्ती मिळू शकत नाही हा भाव आहे.

(३) जीत शवासम गणा प्राणि ते - प्राण निघून गेलेल्या देहाला शव म्हणतात. (प्रेत, मढे, मुडदा) शव जिथे असेल ते स्थान, तो गाव, ते कुटुंब ही सर्व अशुची, अपवित्र होतात, त्यांना काही काळ अशौच येते. शव तर अतिशय अपवित्र, जिथे ते जाळतात वा पुरतात ते श्मशान अपवित्र! (क) ज्या कुटुंबात शव असेल, त्या कुटुंबातील लोक त्याच्यासाठी शोक करतात. ज्याचे शव असेल तो शोच्य होतो. 'सर्वपरी अतिशोच्य सतत तो । जो त्यजुनी

छल हरिसि न भजतो।' (२।१७३।४) (ख) श्वासोश्वास करीत असले, प्राणी असले (प्राणी =श्वासोच्छ्वास करणारा) यांचा जीव गेला नसला तरी यांना शवासारखे समजावे. सतीला ही अवस्था, शवता आली होती म्हणून शंकरांनी ८७ हजार वर्षे तिला स्पर्शसुद्धा केला नाही. शेवटी ते शव योगाग्नीत जाळले गेले. ते स्थान स्मशानासारखे झाले. रुद्राच्या भूतपिशाचगणाचा धुमाकूळ तेथे सुरू झाला. त्या श्मशानात राहिलेल्या सर्वांना शुद्ध करण्यासाठी प्रायश्चित दिले गेले. दक्षाला तर देहान्त प्रायश्चित देऊन मग शुद्ध करून घेतला. सर्वांना यथायोग्य प्रायश्चित मिळाल्यावर तो यज्ञ पुन्हा करविला! जिवंत असून श्वासोश्वास करणारे वृक्षसुद्धा अपवित्र नसतात. निर्जीव, कातडयाचे बनविलेले व श्वासोश्वास करणारे लोहार सोनारादिकांचे भातेसुद्धा इतके अपवित्र नसतात.

चौ.६- (१) शंकरांनी 'जय सच्चिदानंद जगपावन' 'परंधाम' असे म्हणून व पुढे दो.५१ ज्या छंदात गुणगान केले, पण सती-भवानीने केले नाही इतकेच नव्हे तर नाना तर्क-कुतर्क करीत रामाची परीक्षा पाहण्यास गेली. ऐश्वर्याचा प्रभाव उघड्या डोळ्यांनी पाहून सुद्धा त्याविषयी एक अक्षरसुद्धा शंकरांनी विचारल्यावरही बोलली नाही. 'वनि मज रामप्रभुत्व दिसले । अति भय बिकल न तुम्हास वदले' असे (१।१०९।३) पार्वती जन्मात तिने सांगितले; म्हणून येथे जिभेचे वर्णन केले. (क) दर्दुर-बेडूक,भेक, ते नुसती निरर्थक व कर्णकर्कश डराँव डराँव इत्यादी बडबडत असतात. तशीच असली जीभ! तिला माणसाची जीभ म्हणावी तरी कशी ! मुळात उपमा अलंकार आहे; पण तो अपन्हुति-गर्भित आहे; तो अनुवादात स्पष्ट केला. सतीने रामनिन्दाही केली. पार्वतीने 'स्त्रीविरहे धी भ्रांत' वगैरे म्हटलेच. त्यामुळे तिला बेडकाचा जन्म यावयाचा पण ती देवी व योगाग्नीने देह जाळल्यामुळे व पश्चातापाने शुद्ध झाली. 'हरिगुरुनिंदक दर्दुर होती' (७।१२१।२३) बेडकाला जिव्हा नसते तशीच यांची असून नसल्यासारखी!

चौ.७- (१) सतीला सुख व्हावे म्हणून कैलासास जाताना शंकरांनी 'सुन्दरकथा' हरिकथा नाना प्रकारच्या सांगितल्या, पण तिला हर्ष झाला नाही. (दो.१।५८।६-७ पाहा) म्हणून म्हणतात (२) निष्ठुर कुलिशकठोरा छाती - निष्ठुर = क्रूर, कुलिशकठोर = वज्रासारखी कठीण. (क) न हर्षे - हर्ष होत नाही. रोमांच अश्रू इत्यादी न येणे म्हणजेच येथे हर्ष न होणे हे कठोर छातीचे लक्षण आहे. सतीने हरिचरित्र (विश्वरूप) प्रत्यक्ष पाहिले तरी हर्ष झाला नाही. संशयसर्पाचे विष चढले क्रमशः असे अनर्थ व अधःपात होतो हे या सहा चौपायांत दाखविले. 'संशयात्मा विनश्यति' (भ.गी.) पत्नी सहधर्मचारिणी असली पाहिजे व पतीला अनुकूल वर्तन करणारी असली पाहिजे. वरील साही गोष्टीत सतीचे आचरण शंकरांच्या अगदी विरुद्ध घडले.

(३) त्या वेळी शंकर रामतीर्थ-यात्रा करीत नव्हते व रामपूजा तेथे केली नाही त्यामुळे पायाचे व हाताचे वर्णन येथे नाही. पूजा नसल्यामुळे निर्माल्यातील तुलसीमंजरीचा वास घेणे अशक्य म्हणून घ्राणेंद्रियाचे वर्णन नाही. (क) भागवतातील पुढे दिलेल्या श्लोकात 'जिवंत प्राणी-शव' या संबंध नाकाच्या वर्णनात आहे, पण तो येथे हरिभक्तीच्या वर्णनात आणला

आहे. (ख) कुलिशकठोर हृदयाचा संबंध भागवतात नामोच्चारणाशी आहे, पण तो येथे हरिचरित श्रवणाशी जोडला आहे. (ग) भागवत श्लोकात 'जीवन् शव' एके ठिकाणी व 'श्वसन् शव' दुसरे ठिकाणी असून येथे 'जीत शवासम प्राणी' यात दोन्ही एकत्र आणली. (घ) भागवतात मस्तकाला नुसते भाररूप म्हटले तर येथे कडू तुंबडीची उपमा स्वतंत्र दिली, इत्यादी वैशिष्ट्ये व स्वातंत्र्य आणि एकापुढे एक असलेल्या श्लोकांचा आधार घेताना हात पाय नाक यांचे वर्णन मुद्दाम गाळणे आणि तु.दास व शंकर नामभक्त, असून पुढील श्लोकात नामाचा उल्लेख असून तो येथे गाळणे या सर्व गोष्टी सहेतुक नाहीत असे कोण म्हणेल? हेतू कोणता तो प्रारंभी व येथे टीकेत दाखविलाच आहे. आता समानार्थी मूळ श्लोक पाहा :- (भाग.स्कं.२अ.३) तरवः किं न जीवन्ति भस्त्राः किंन श्वसन्युत । न खादन्ति न मेहन्ति किं ग्राम पशवोऽपरे ॥१८॥ श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः । न यत्कर्ण पथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः ॥१९॥ बिलेबतोरुक्रम विक्रमान् ये न श्रृण्वतः कर्णपुटे नरस्या जिव्हाऽसती दार्दुरिकेव सुत न चोपगायत्युरुगायगाथाः ॥२०॥ भारः परंपट्ट किरीट जुष्टम् अप्युत्तमांगम् न नमेन्मुकुंदम् ॥ शावौ करौ नो कुरुतः सपर्यां हरेर्लसत्कांचन कुंकणौवा॥२१॥ बर्हायिते ते नयने नराणां लिंगानि विष्णोर्ननिरीक्षतो ये ॥ पादौ नृणां तौ द्रुमजन्म भाजौ क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरे र्यौ ॥२२॥ जीवच्छवो भागवतांघ्रिरेणुं न जातु यर्त्योपलभेत यस्तु ॥ श्री विष्णु पद्या मनुजस्तुलस्याः श्वसञ्छवो यस्तु न वेदगन्धम् ॥२३॥ तदश्मसारं हृदयं बतेदं यद् गृह्यमाणै र्हरिनामधेयैर्न विक्रियेताथ यदा विकारो नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्षः ॥२४॥ (शुक परीक्षितीच्या संवादात भगवंताच्या प्रसिद्ध कथा झाल्या असतील त्या मला सांगा असा प्रश्न शौनकांनी विचारल्यावर त्यांनी हरिकथा श्रवणादिकांचे महत्त्व या श्लोकांत वर्णन करुन पुन्हा २५ व्या शेवटच्या श्लोकात कथा सांगण्याची प्रार्थना केली गेली आहे.)

अर्थ :- वृक्ष काय जगत नाहीत की लोहाराचे भाते श्वासोश्वास करीत नाहीत? पोट भरणे व मलत्याग इतर ग्रामपशू करीत नाहीत की काय? ॥१८॥ गदाग्रजाचे (कृष्णाचे) चरित्र ज्यांच्या कर्णपथात पडत नाही ते पुरूष कुत्रे डुकरे (ग्रामसूकर) उंट गाढव इत्यादिकांसारखे गणावे ॥१९॥ हे सूता! जो मनुष्य त्या सर्वशक्तिमान परमेश्वराचे पराक्रम श्रवण करीत नाही त्याचे कान म्हणजे केवळ बिळे होत । तसेच जी जीभ त्या अतुलकीर्ती परमात्म्याच्या चरित्राचे गायन करीत नाही ती दुष्ट असून बेडकाचीच ती जीभ समजावी ॥२०॥ फेटा मुकुट इत्यादिकांनी सुशोभित होणारे मस्तक श्रीकृष्णापुढे नम्रतापूर्वक लवणार नाही तर ते भारभूत होय; तेजस्वी, सुवर्णाच्या कंकणांनी सुशोभित होणारे हात जर भगवंताची पूजा करणार नाहीत तर तेही शवाच्या (प्रेताच्या) हातासारखेच गणावे. ॥२१॥ श्री विष्णुमूर्तीचे दर्शन न घेणारे माणसाचे डोळे म्हणजे मोराच्या पिसावरील डोळेच होत. जे पाय भगवंताच्या तीर्थक्षेत्रांना चालत जात नाहीत ते वृक्षांसारखेच होत. ॥२१॥ जो मनुष्य भागवताच्या (भगवद्भक्तांच्या) पायधुळीचा स्वीकार करणार नाही तो जिवंत शवच होय. श्रीविष्णूच्या पायावर राहिलेल्या श्री तुलसीचा सुगंध जो मनुष्य जाणत (घेत) नाही तो जिवंत

शयच होय. ॥ २३ ॥ हरिनामाचा गजर चालला असता ज्या हृदयाला प्रेमाचा पाझर फुटणार नाही ते हृदय केवळ पाषाणच समजावे; मनावर हरिनामाचा परीणाम झाला की नेत्रात अश्रू व अंगावर रोमांच हे विकार उत्पन्न झाले पाहिजेत. ॥ २४ ॥

वि. सूचना - वरील श्लोकांची किंवा या अर्थाची व चौपायांची तुलना करून विचार करावा की मधला भाग का गाळला? विशेष बदल का केला? आणि मग स्वतःचे मत बनवावे आता रामलीलातील हेतू सांगून रामकथेची महती गातील.

हिं. गिरिजा सुनहु राम कै लीला । सुर हित दनुज बिमोहनसीला ॥८॥

दो. रामकथा सुरधेनु सम सेवत सब सुख दानि ॥
सत समाज सुरलोक सब को न सुनै अस जानि ॥११३॥

म. गिरिजे श्रुणु रामाची लीला । सुरहित दनुज-विमोहन शीला ॥८॥

दो. रामकथा सुरधेनु सम सेवत सब सुख-दानि ॥
सत्-समाज सुरलोक, हैं कळुन न ऐके प्राणि! ॥११३॥

अर्थ - गिरिजे ऐका! श्रीरामाची लीला सुरहित करण्यासाठी दानवांना विमोहित करणारी असते (आहे)॥ ८ ॥ रामकथा सुरधेनू (कामधेनू) सारखी आहे; सेवा केल्यास सर्वांना सुख देणारी आहे. संतांचा समाज हेच सुरलोक होत; इतके कळल्यावरसुद्धा असा कोण प्राणी असेल की तो श्रवण करणार नाही? ॥ दो.११३ ॥

टीका.:-चौ. ८- (१) या चौपाईचा भाव समजण्यास मागील दो.४९ व त्याची टीका प्रथम पाहावी. येथे सुर व दनुज असे दोन विरोधी वर्ग पाडले. रामलीला = 'अति विचित्र रघुपतिचरित' (दो.४९) त्याचे दोन विरुद्ध परिणाम होतात. जे दनुज = मतिमंद असतील ते विमोहित होतात हा अशा लीलांचा सहज परिणाम असतो; व जो भक्तिमार्गीय परम सुजाण असेल त्याचे हित होते हा दुसरा परिणाम असतो; पण ज्ञानी भगवद्भक्तांच्या हितासाठीच रामाच्या गूढ लीला असतात. (क) रामाची अशी गूढ लीला पाहूनच सती विमूढ झाली होती; व पार्वती जन्मातसुद्धा 'आता तसला विमोह नाही' तरी मोह व भ्रम आहेच. त्यावर ही व्यंग्योक्ती आहे व गिरिजा शब्दाने मतिमंदताच ध्वनित केली आहे 'जे मतिमंद विमोहवश काहि धरिति हृदिं आन' (१ । ४९ ।) 'ती तनु-धर हरि भजति न जे नर । होति विषयरत मंद मंदतर' (७ । १२१ । ११) सुचविले की पूर्वजन्मात तुम्ही हरिभजन करीत नव्हतात म्हणून मती अधिकाधिक मंद होत गेली व रामलीला पाहताच विमोह उत्पन्न झाला, भाव हा की यात दोष रामाचा नसून मंदमती असणे हे विमोहाचे कारण असते. अरण्य मं.सो.पाहा. 'अशि रघुपति लीला उरगारी । दनुज विमोहक जन सुखकारी' (७ । ७३ । १) याच्या पुढील चौपायाही पाहाव्या. याने ठरले की येथील सुरहित = जनसुखकारी, सुर =

जन = भगवद्भक्तसेवक, हा गूढार्थ आहे. वाच्यार्थ देवांचे हित हा आहे. दनुज = रावणासारखे सुरशत्रू असुर हा वाच्यार्थ आहे; व हरिभक्ती विमुख आसुरी, राक्षसी प्रकृतीचे मतिमंद लोक हा गूढार्थ आहे. (ख) एकाच कारणाने परस्परविरुद्ध परिणाम प्रत्यही घडत असतात. शारदी पौर्णिमेचा चंद्र चकोरांस परम सुखद, बहुजन समाजास सुखद पण चक्रवाकांस व विरही जनास दाहक दुःखद असतो. सूर्योदयाने कमळे फुलतात व कुमुदे कोमजतात. इत्यादी इत्यादी. या चौपाईतील गूढार्थच दोह्यात उपमेने स्पष्ट करून रामलीलांच्या दर्शन - श्रवणाने झालेला विमोह नष्ट करण्याचे साधन व स्थान सांगतील. (मा.पी.पहा!)

दोहाः- (१) रामकथा सुरधेनु सम - सुरधेनु = कामधेनू हा अर्थ असला तरी, सुरांच्या जवळ असणारी धेनू हा विशेष अर्थ येथे आहे. धेनू = नवीन व्यालेली सवत्स गाय. सर्व इच्छित मनोरथ पूर्ण व्हावयास पाहिजे असले तर सुरांना प्रसन्न करून सुरलोकातच असणारी सुरधेनू मिळवावी लागते. सुरांनी नन्दिनी नावाची सुरधेनू वसिष्ठांस दिली होती. ती वसिष्ठांनी अयोध्याधीश दिलीपास दिली त्याने तिची सेवा केली तेव्हा मनोरथ पूर्ण झाले. (क) रामकथारूपी सुरधेनू अशीच परंपरेने ज्याच्याजवळ आलेली असेल, त्याच्याजवळ जाऊन त्यांना यथाविधी शरण जाऊन, त्यास प्रसन्न करून ती मिळविली पाहिजे, व तिची मनोभावाने सेवा केली पाहिजे. दिलिपाने जशी देहाची पर्वा न करता नन्दिनीची सेवा केली तशी केली पाहिजे. (ख) येथे सेवा करणे म्हणजे सेवन करणे विश्वास श्रद्धायुक्त अंतःकरणाने मन लावून श्रवण करणे. (ग) सुरधेनू प्रसन्न झाली तरी फारतर अर्थ, काम व धर्म या तीन पुरुषार्थांची पूर्ती करू शकेल व त्याचे सुख देईल; सर्व सुख देऊ शकणार नाही; म्हणून 'सब सुख दानि' हे रामकथा सुरधेनूचे अपूर्वत्व सांगितले. 'सर्व सुखाचे आगर! बाप रखुमादेवी वर॥' 'अशि हरिभक्ति सुगम सुखदाती । असा कोण जड तरूचे ज्या ती ॥ (७।११९।१०) 'सुख कि मिळे हरिभक्तिविण' (७।८९ रा) ७।१२२।१८-१९ पाहा. 'मुक्त विरक्त नि विषयी ऐकति । भक्ति सुगति नव वैभव पावति' (७।१५।५) ज्ञानी श्रवण करतील तर भक्ति मिळेल; विरक्तांना सुगती -ज्ञान, जीवन्मुक्ती मिळेल; विषयी जनांना वैभव मिळेल; या प्रमाणे सर्वांना अपेक्षित सुख मिळेल. 'जाण सुर संत' (७।१२० रा) संत = ज्ञानीभक्त हेच सुर होत.

(२) सत्-समाज सुरलोक - संतांचा समाज हेच सुरलोक स्वर्गादी लोक आहेत, सुरलोकात सुरधेनू असतात; तशा रामकथा सुरधेनू संत समाजात असतात. 'संतसमाजपयोधि रमा सी' (१।३१।१०) १।३१।५ पासून ३२।१ पर्यंत रामकथेची महती वर्णिली आहे ती पाहावी. 'रामकथा कलि कामधेनु वर' (१।३१।७) (३) प्रत्येक जीवाला, मनुष्याला अर्थ, धर्म, काम, मोक्ष व भक्ती यापैकी काहीतरी पाहिजे असते; व या सर्व गोष्टी रामकथा सुरधेनू, दिलीपासारखी सेवा केली असता, देऊ शकते, व ती संतसमाजरूपी सुरलोकातच असते, हे सर्व ऐकल्यावर कळल्यावर असा कोण प्राणी असेल की जो या स्वर्गलोकात जाऊन रामकथा श्रवण करणार नाही? भाव हा की जो श्रवण करणार नाही तो प्राणी नसून जिवंत शव आहे असे म्हटले पाहिजे 'तरवः किं न जीवन्ति' इत्यादि दोन श्लोक (चौ.७च्या

टीकेत) व चौ. २ व ५ पाहा. (क) रामलीला श्रवण दर्शनाने मंदमतीना झालेला विमोह, संतसमाजात श्रवण केल्याने रामकथा कसा नाहीसा करते हे आता सांगतील, पार्वतीची एक अतिशंका महेशाच्या हृदयात सलत आहे हे लक्षात असावे.

हिं. रामकथा सुंदर कर-तारी । संसय बिहग उड़ावनिहारी ।।१।।
रामकथा कलिबिटप कुठारी । सादर सुनु गिरिराज कुमारी ।।२।।

म. रामकथा सुंदर करटाळी । संशय-विहगां दूर पिटाळी ।।१।।
रामकथा कलि-विटप कुठारी । सादर ऐक गिरिश कुमारी ।।२।।

अर्थ - रामकथा सुंदर करटाळी आहे व ती संशयरूपी विहगांना (खगांना) दूर पिटाळून लावते. (उडविणारी आहे.)।। १ ।। कलिरूपी विशालवृक्षाला (विटपाला) रामकथा कुऱ्हाड (कुठारी) आहे; तरी हे गिरिराजकुमारी सादर श्रवण कर ।। २ ।।

टीका- चौ. (१) करटाळी - हातांनी वाजविली जाणारी टाळी. टाळी वाजविली की पाखरे पळून जातात. मागला दोहा व त्या पूर्वीची चौपाई ध्यानात न घेता अर्थ केला तर कसा अनर्थ होतो. हे मा. पी. पृ.५३२ टिप्पणी २ मध्ये पाहावे! रामकथेचे ते अधिकारी। प्रिय ज्यांना सत्संगति भारी' हे विसरता नये. 'सैसगती दुर्लभ संसारा'(७/१२३/६)हे जितके खरे; तितकेच हे ही खरंच की संतसमाजरूपी जंगम प्रयाग 'सकल सुलभ सबदिन सबदेशा। सादर सेवत शमवी क्लेशां' (१/२/१२) 'विण सत्संग न हरि कथा त्यांविण मोह न जात ।। मोहनाश विण रामपदिं दृढ अनुराग न तात' (७/६१) (क) टाळी एका हाताने वाजत नाही, दोन हात पाहिजेत. संत सद्गुरू हा एक हात, अधिकारी शरणागत शिष्य हा दुसरा हात, व रामकथा कथन-श्रवण हे टाळी वाजविणे आहे; व परिणाम फळ संशय विहग उडून जाणे हा आहे. (ख) विहग शब्द येथे आहे, पक्षी किंवा पंख असलेला या अर्थाचा शब्द नाही. विह+ग =आकाशात गेलेला, गमन करणारा. संशय विहग हृदयाकाशात शिरून संचार, विहार करू लागले की त्यांच्या परस्पर विरुध्द दिशेस असणाऱ्या तर्करूपी दोन पंखांच्या फडफडाटाने व स्पर्शाने हृदयातील शांतता, स्व- स्वस्थता नष्ट होते. हे संशय विहग सुखसमाधानरूपी अन्न धान्य खाऊन टाकतात. येथे वृक्षाचा विचार विसंगत ठरेल. घराच्या आजूबाजूच्या झाडांवर बसलेले असता त्यास विह-ग, खग, विहंगम, विहयसगती म्हणता येणार नाही. पक्षी, शकुन्ती, शकुनि, शकुन शकुंत, नगौकस वगैरे म्हणता येईल. 'जणुं अरुण चटक तमाल विटपीं विपुल बसलें सुखभरीं ।(६।१०३।छं)' वृक्षांवर स्वस्थ बसलेल्या किंवा फलादिक खात असलेल्या पाखरांना उडविणे हा अधर्म व हिंसा आहे. तेंच पक्षी घरात शिरले तर नुसत्या टाळी वाजविण्याने उडून जाऊन झाडांवर बसतात. 'अझुन काहि संशयमय मनिं ते। कृपा करा कर जुळुनि विनविते' (१/१०९/५) असे जे पार्वतीने म्हटले आहे त्यावर हे उत्तर आहे. रामकथा श्रवण केल्याशिवाय ते संशय विहग तुझ्या हृदयातून निघून जाणार नाहीत हे सुचविले. (ग) विहग घरातून पळून गेले तरी जवळपास

झाडांचा आश्रय करून, घरटी बांधून तेथे सुरक्षित गुप्तपणे राहतात. सुसंधी साधून शिरतात पुन्हा घरात, म्हणून आता सांगतात.

चौ.-२ (१) रामकथा कलि-विटप-कुठारी-कलीरूपी विटपाला समूळ तोडणारी कुऱ्हाड रामकथा आहे. विटप=मोठमोठ्या शाखा असलेला वृक्ष. रामकथा स्त्रीलिंगी आहे म्हणून करटाळी व कुठारी या स्त्रीलिंगी उपमा दिल्या. कलि=पाप, कलियुग, कलह, विरोध, व मलीनता (क) संशयरूपी पक्षी या पापादी वृक्षांचा आश्रय करून लपून राहतात. हे पापादी वृक्ष तोडून टाकण्याचे कार्यसुध्दा रामकथाच करते. 'कलि केवळ मलमूल मलीनही। पापपयोनिधि जन मन मीनही (१/२७/४) 'रामकथा कलि कलुष विभंजनि' काम कोप कलि कलुष करिगणा केसरि शावक दास मन-वनां॥ (१/३१/५,१/३२/७) (२) सादर ऐक गिरीशकुमारी' (क) प्रत्येक वक्त्याने सादर ऐकण्याविषयीच सांगितले आहे. सादर श्रवणाचा अर्थ 'ऐका मति मनचित्ता लावुनि' (३/१५/१) हाच आहे. (ख) गिरीश कुमारी - गिरिराजकुमारी (१/११२/६ टी-पाहा) येथे महेशांच्या मनात टोचले आहे. त्या दृष्टीने जडता, मतिमंदता, अविवेक इ. अवगुण येथे मानणे योग्य नाही. (ग) येथे सुनु-ऐक हे एकवचन आहे. आतापर्यंत बहुवचनाचाच प्रयोग केला आहे. हे एकवचन हृदयातील टोचणीने बाहेर पडले. किंवा प्रसन्नतेमुळे, असे म्हणता येईल. परंतु पुढे 'प्रीति अति बघुनि व तुझी असा उल्लेख आहे, म्हणून येथे 'प्रसन्नता सूचक हे एकवचन मानणे योग्य आहे. मात्र ही प्रसन्नता फार वेळ टिकणार नाही. पुन्हा बहुवचनाचे प्रयोग सुरू होतील. रघुवीर रामचंद्रांनीसुध्दा फार प्रसन्न असता 'बालक सुत सम दास अमानी' भक्तास एकवचनाने संबोधिले आहे. आता रामकथेची माहिती निराळ्या प्रकारे सांगतील.

हि. रामनाम गुनचरित सुहाए । जनम करम अगनित श्रुति गाए ॥३॥
जथा अनंत राम भगवाना । तथा कथा कीरति गुन नाना ॥४॥
तदपि जथा श्रुत जसि मति मोरी । कहिहउँ देखि प्रीति अति तोरी ॥५॥

म. रामनाम गुणचरित्र शोभना। जन्म कर्म वदती श्रुति माप न ॥३॥
अंत न जेविं राम भगवाना। तथा कथा कीर्तीस गुणांना ॥४॥
तदपि यथाश्रुत तुजसी यथामति ।वदतो बघुनि तुझी प्रीती अति ॥५॥

अर्थ - रामचंद्रांची नामे, गुण, चरित्र, जन्म व कर्म सुंदर (शोभन) व अमाप-अगणित आहेत असे वेद वर्णन करतात.॥ ३ ॥ भगवान राम जसे अंतरहित (अनंत) आहेत तसाच त्यांच्या कथा, कीर्ती व गुण यांनाही अंत नाही.॥ ४ ॥ तथापि तुझी अतिप्रीती पाहून मी तुला यथाश्रुत यथामति सांगतो. ॥ ५ ॥

टीका.-चौ.३ (१) रामनाम राम नाम तो सोम॥ अपर नाम उडुगण विमल (३ । ४२)

आकाशातील विमल नक्षत्रे जशी मोजता येत नाहीत, तशीच रामाची नावे अनंत अगणित आहेत. (क) रामचरित अति अमित मुनीशा। वदवेना शतकोटि अहीशा' (१/१०५/३) यावरील टीका पाहावी ७/९१/३ पासून ९२ अखेर पहा. 'रामचरित शतकोटी पारन। श्रुती शारदा वर्णनि शक्तन रामअनंत अमित गुणखाणी। जन्म, कर्म अगणित नामानी॥ जलसीकर महिरजहि गणवति। रघुपति चरित न वर्णुनि सरती॥ (७/५२/२-४)

चौ.४ (१) राम अनंत-(अंत न) म्हणून त्यांच्यासंबंधी सर्वच गोष्टी अनंत आकाश अनंत असल्याने त्याची लांबी, रुंदी, खोली यातील एकाचा जरी अंत लागला तरी आकाशाला अनंत म्हणता येणार नाही; तसेच रामाचे. राम= रूप, नाम, गुण, कीर्ती, शील, चरित्र, जन्म, कर्म इत्यादी सर्वांचा समुच्चय. यातील एकाचा जरी सान्त ठरले तरी रामाचे अनंतत्व राहणार नाही; म्हणून शंकर पुढल्या चौपाईत सांगतात.

चौ. ५ (१) यथाश्रुत- जे श्रवण केले, समजले व लक्षात राहिले ते (क) यथामति- जे श्रवण केले त्यातले बुध्दिशक्तीच्या प्रमाणात जसे जितके सांगता येईल तितकेच कोणीही सांगणार! 'आकाश आक्रमिति शक्त्यनुसार पक्षी' (ख) शंकरांनीच रामचरितमानस-रचना केली, व तेच वक्ते आहेत; असे असता यथाश्रुत असे ते का म्हणतात? शंका योग्य आहे. शंकर स्वरचितमानस सांगणार असले तरी काक भुशुंडीजवळ जे श्रवण केले ते सांगणार आहेत. भुशुंडीने लोमशाजवळ श्रवण केले व लोमशांना शिवविरचित रामायणच कोणाजवळ श्रवण न करता येथे शंकराच्या कृपेने समजले. कळाले. येथे हे दाखवावयाचे आहे की रामकथा अशी परंपरेने संतमुखाने ज्यांनी श्रवण केली असेल त्यांनीच सांगावी व अशा परंपरेने श्रवण केलेल्या संतमुखानेच ती श्रवण केली असेल. त्यांनीच सांगावी व अशा परंपरेने श्रवण केलेल्या संतमुखानेच ती श्रवण करावी. (दो. १-३८ पाहा.) स्वत: शंकरांनी रचना केली तरी त्यांनी भुशुंडीजवळ श्रवण केले व तेव्हा स्वमुखाने पार्वतीस सांगणार आहेत. 'माझे मन' मी रचलेली कथा' असे कोणीही वक्ता म्हणत नाही. मानसातच नव्हे तर कोणत्याही प्राचीन संतांच्या ग्रंथात असले अहंकाराचे उद्गार सापडणार नाहीत. एवढ्यासाठीच श्रीराम, श्रीकृष्ण परमात्मा, ब्रह्म असून आपापल्या गुरूचे शिष्य बनले. तु. दास दो ॥ १-३०।- याज्ञवल्क्य १-१०५/४ व भुशुंडी ७/१२ मध्ये असेच म्हणाले आहेत.

(२) शंकरासारखे 'प्रभू समर्थ सर्वज्ञशिव सकल कला, गुण धाम॥ ज्ञान योग वैराग्यनिधी प्रणत कल्पतरू नाम (१/१०७) म्हणतात की मी यथाश्रुत यथाशक्ती सांगतो. यावरून आधुनिकांनी काय तो बोध घ्यावा विद्या, ज्ञान, पांडित्य इत्यादिकांचा अहंकाररूपी कॅन्सर होऊ देऊ नये; नाहीतर केव्हाना केव्हातरी दक्षासारखे बोकडाचे तोंड धारण करावे लागेल!

(३) वदतो बघुनि तुझी प्रीती अति - रामकथा कोणाला सांगावी हे येथे सुचविले आहे. येथे उपक्रम केला व उपसंहार १/१२०/८ मध्ये केला आहे. (पुरवणी)- श्रोत्याची रामकथेवर अत्यंत प्रीती आहे हे ओळखल्याशिवाय श्रीरामकथा कोणाला सांगू नये हे येथे सुचविले. रामकथा-श्रवणाधिकारी कोण हे ७/१२८/४-८ मध्ये सविस्तर सांगितले आहे.

हिं. उमा प्रस्न तव सहज सुहाई । सुखद संतसंमत मोहि भाई ।।६।।
एक बात नहिं मोहि सोहानी । जदपि मोह बस कहेउ भवानी ।।७।।
तुम्ह जो कहा राम कोउ आना । जेहि श्रुति गाव धरहिं मुनि ध्याना।।८।।

म. उमे प्रश्न तव सहज चांगले । सुखद संत-संमत मज रूचले।।६।।
एक गोष्ट मजला नहि रूचली । जरी मोहवश भवानि! कथिली।।७।।
तुम्ही कथिलें जें राम दुजा कुणि । श्रुति गाती ज्या ध्याति महामुनि।।८।।

अर्थ - उमे! तुझे प्रश्न स्वाभाविक, सुंदर, (चांगले), सुखदायक व संताना मान्य होणारे असल्याने मला आवडले. ॥ ६ ॥ भवानी! जरी तुम्ही मोहवश होऊन म्हणाला असला तरी एक गोष्ट (अतिशय) मला मुळीच रुचली नाही. ॥ ७ ॥ ज्याला श्रुती गातात व महामुनी ज्यांचे ध्यान करतात तो राम कोणी निराळा असे जे तुम्ही म्हणालात तेवढेच आवडले नाही, असे कोण म्हणतात ते ऐका- ॥ ८ ॥

टीका./ चौ. ६ (१) उमे प्रश्न तव सहज चांगले- मज रूचले-प्रश्न उमेचे सहज मनोहर। कपटहीन शिव-चित्ता रुचिकर' (१/१११/६) असे याज्ञवल्क्य म्हणाले; त्याची सत्यता येथे शिवमुखाने दाखविली. त्या चौपाईची टीका पाहावी. स्वाभाविक, सुंदर, सुखद व संतसंमत आहेत म्हणून सुखद आवडले. पुढील एक गोष्ट मात्र स्वाभाविक असली तरी संतसंमत नाही म्हणून सुखद न होता दुःखद झाली.

चौ. ७ (१) भवानी व मोहवश! हेच शंकरांस पसंत पडले नाही. महेश पार्वतीशी या संवादांत बोलू लागल्यापासून 'गिरिराज कुमारी, पार्वती गिरिजा व गिरिराजकुमारी (गिरीशकुमारी) हीच नावे वापरली. मागल्या चौपाईत प्रथम शिवसंबंधदर्शक नाव उमा वापरले व येथे भवानी. ११३ व्या चौपायांच्या टीकेत दाखविले आहे की एक गोष्ट शंकरांच्या मनात डाचते आहे. पण उघड बोलवत नाही; कारण प्रश्न आक्षेपार्ह नाहीत. ते सलत होते ते शेवटी येथे बाहेर पडत आहे. स्पष्ट बोलल्याशिवाय राहवले नाही! मात्र एवढी खात्री आहे की मोहवश होण्यापूर्वी तसे बोलली. रामाचा अपमान करण्यासाठी किंवा शंकरांच्या म्हणण्यावर विश्वास नसल्याने बोलले असे नाही अज्ञानामुळे तिला जे वाटले तेच ती बोलली, पण ते तिच्या उमा-भवानीपणास शोभणारे नाही. तिने केलेले प्रश्न मात्र महेशांच्या माया-शक्तीला-उमेला-शोभतील असेच आहेत. 'प्रगट वदेना यदपि भवानी ॥ हर हृदयास्थित जाणे ज्ञानी (१/५१/५) त्या वेळेस सतीने लपवून ठेवलेले यावेळी भवानीने स्पष्ट सांगितले. इतकाच फरक पडला.

चौ.-८ (१)- १/१०८/५-८ यात पार्वतीने जी शंका प्रदर्शित केली ती शिवचित्तास टोचत होती. "राम अयोध्यानृपसुत जो कीं वा अज अगुण अलक्ष दुजा कीं ॥ " हेच ते पार्वतीचे वचन, जे आवडले नाही असे शंभू आता म्हणाले-पार्वतीच्या बाकी म्हणण्याचा संबंध सुध्दा येथे आणला आहे. 'प्रभु! परमार्थवादि मुनि असती। ब्रह्म अनादि राम ते

म्हणती' याचा संबंध ध्याति महामुनि शब्दांनी व 'शेष शारदा वेद पुराणे। सकल करिति रघुपति गुणगाने याचा संबंध 'श्रुति गाती ज्या' या शब्दांनी दाखविला. 'तुम्ही तर राम राम दिनराती। गुणगाने', सादर जपा अनंगाराती' याबद्दल येथे काहीच उल्लेख केला नाही. त्याचा उल्लेख ११२/३-४ मध्ये आधीच केला आहे. अशा प्रकारच्या शंका कोणास येतात व कोण ऐकतात तें पुढे सांगतात. तिघांकडे घेतात कोणी टीकाकार; पण ते स्वतंत्र घेणेच योग्य आहे. 'पावती मोह विमूढ जे हरिविमुख न धर्मरति (३ मं. सो.) 'जे मतिमंद विमोहवश काही धरिणी हृदि आज' (१/४९) १) मोहपिशाचग्रस्त = विमोहवश २) मतिमंद = जाणति मृषान साच ३) न धर्मरति = पाखंडी ४) हरिविमुख = हरिपदविमुख, असे हे चार वर्ग आहेत. हे चारी प्रकारचे लोक असे संतसंमत नसलेले दुःखद भाषण करू शकतात व ऐकू शकतात. (ख) ऐकतात = ऐकून घेतात, म्हणजे दंड शिक्षा करीत नाहीत, त्यांना असे ऐकणे वा बोलणे अयोग्य वाटत नाही.

(पुरवणी) श्रवति (सुनही) टीकाकारांनी याविषयी काहीच लिहिले नाही! ऐकणारेही अधम! असे का? कारण हेच की बोलणारा हरिनिंदाच करतो; आणि 'हरिहर निंदा ऐकति कानां। गोहत्या सम पाप तयानां' (६।३२।२) 'संत शंभु मापति अपवादा ऐकति तेथे अशि मर्यादा॥३॥ जीभ कापण्या शक्त असावे। नातर कान मिटून पळावे॥४॥ (१/६४/३-४) हे सती भवानीचेच वचन आहे. जे श्रोते या दोहोपैकी काहीच न करता शांतपणे ऐकत बसतात त्यांनाही अधम समजणे योग्यच आहे. शंकर जीभ कापण्यास समर्थ आहेत. पण भक्तीने मोहवश तसे म्हटले असल्याने या शब्दांनी अप्रत्यक्ष ताडन करीत आहेत. (ख) अधम- नीच, निंद्य,गर्ह्य (अमरे), कोणी टीकाकार अधम=अधर्मी असा अर्थ करतात, पण तो कपोलकल्पित आहे. मानसात अधम शब्द ३६ वेळा वापरला आहे. पण कुठेही अधर्मी हा अर्थ नाही. (१/१८/२) (२/१४४/४) पाहा.

३) ज्ञानी असून प्रभूच्या विद्यामायेने मोहित झालेले सती-पार्वती गरूडासारखे अभागी म्हणून वर्णिले जातील. (क) पाखंडी = वेदविदूषक, वेदविरूध्द आचरण करणारे रावणादी, याना अंध म्हणतील. (ख) हरिपदविमुख = हरिभक्ती न करणारे किंवा हरिविरोध करणारे, यांना अकोविद म्हणतील. (ग) जाणति मृषा न साच = मूर्ख अडाणी; यांना अस म्हणतील, हेच मतिमंद. यांचा उल्लेख उलट क्रमाने पुढल्याच चौपाईत आहे. 'अज्ञ अकोविद अंध अभागी' असे चार वर्ग न मानल्यास सती-पार्वती, भरद्वाज हे पाखंडी, हरिपद विमुख व 'जाणति मृषान साच' होते असे म्हणावे लागेल, पण ते वस्तुस्थितीला सोडून आहे. (मा. पी. पाहा)

हिं.दो. कहहिं सुनहिं अस अधम नर ग्रसे जे मोह पिसाच।
पाषंडी हरि पद विमुख जानहिं झूठ न साच ॥११४॥

म.दो. श्रवति ववति असं अधम ज्यां लागे मोहपिशाच ।
पाखंडी हरिपदविमुख जाणति मृषा न साच ॥११४॥

टीका - श्रवति = ऐकतात-सुनहिं, पार्वतीला वाक्ताडन तर करावयाचे आहे, पण उघड करवत नाही. म्हणून सामान्य नियम सांगतात; पण त्यांत प्रथम उल्लेख मोह-पिशाच्चाचाच करतात कारण की भवानीने ती शंका मोहवश होऊन विचारली आहे. पिशाच्चाने झपाटलेली व्यक्ती विवेकाने, विचारपूर्वक बोलत नसते त्या बोलण्याला काही अर्थ नसतो. त्याला कोणी किंमत देत नाही पिशाचें माराला भितात. भाव हा की, असे म्हणणाऱ्यांना दंड शिक्षाच केली पाहीजे. (२) येथे अधम मानवांचे चार वर्ग पाडले; त्यातील पहिल्या वर्गात पार्वतीचा अन्तर्भाव केला. 'जाणति मृषा न साच' हे वाक्य बाकी तिघांकडे घेतात (कोणी टीकाकार) पण तें स्वतंत्रपणे घेणेही इष्ट आहे. 'पावति मोह विमूढ जे हरिविमुख न धर्म रति ॥ (३ मं. सो.) 'जे मतिमंद विमोहवश काहिं धरिति हृदि आन ॥(१।४९) मोहपिशाचग्रस्त = विमोहवश, मतिमंद = जाणति मृषा न साच, न धर्मरति = पाखंडी, हरिविमुख = हरिपद-विमुख, असे हे चार प्रकार आहेत. हे चारी प्रकारचे लोक असे संतसंमत नसलेले दु:खद भाषण करुं शकतील.

(३) ज्ञानी असून प्रभूच्या विद्यामायेने मोहित झालेले सती, पार्वती, गरुडासारखे हे अभागी म्हणून वर्णिले जातील. (क) पाखंडी = वेद विदूषक वेदविरुद्ध आचरण करणारे रावणादी यांना अंध म्हणून म्हणतील. (ख) हरिपद विमुख=हरिभक्ति न करणारे किंवा हरिविरोध करणारे यांना अकोविद म्हंटले जाईल. हेच मतिमंद यांचा उल्लेख व चर्चा उलट क्रमाने अज्ञ, अकोविद, अंध, अभागी असा पुढल्या चौपाईत आहे. असे चार वर्ग न मानल्यास सती, पार्वती, भारद्वाज, हे पाखंडी, हरिपदविमुख व जाणति मृषा न साच' होते असे म्हणावे लागेल; पण तें वस्तुस्थितीला सोडून आहे. (मा.पी.पहा!)

हिं. अग्य अकोबिद अंध अभागी । काई बिषय मुकुर मन लागी ॥१॥
लंपट कपटी कुटिल बिसेषी । सपनेहुँ संत सभा नहिं देखी ॥२॥
कहहि ते बेद असंमत बानी । जिन्ह कें सूझ लाभु नही हानी ॥३॥

म. अज्ञ अकोविद अंध अभागे । विषय बुरशि मन मुकुरीं लागे ॥१॥
फार कुटिल लंपट कपटीही । स्वप्निं न संत सभा दिसली ही ॥२॥
ववति वाणी ते वेद विसंगत । लाभ हानि ना ज्यांना उमगत ॥३॥

अर्थ - जे अज्ञ-अडाणी असतील ते (मूर्ख); ज्यांना धर्मशास्त्रादिकांचे ज्ञान नाही असे अकोविद; जे आंधळे झालेले असतील व जे अभागी आहेत (तेच असे बोलतात ऐकतात) व विषयरूपी बुरशी ज्यांच्या मनरूपी आरशावर चढली आहे.॥१॥ जे फार विषयलंपट कपटी आणि कुटिल असतात; व ज्यांनी स्वप्नातसुद्धा (ही) संतसभा पाहिली

नाही. ॥ २ ॥ व ज्यांना लाभहानी उमगत नाही ते अशी वेदविसंगत भाषा बोलतात.

टीका. वि. सु. - या व पुढील चौपाया मागील पुढील संदर्भाशी सुसंगत लावणे म्हणजे तारेवरचा नाच आहे; कोण केव्हा कुठे पडेल याचा नेम नाही. एकेका चौपाईचा अर्थ करून शास्त्राधार देणे सोपे आहे. मागील दोह्यात पार्वतीला लागू असणाऱ्या मोहाचा उल्लेख प्रथम केला आहे व नंतर सर्वसाधारण नियम सांगितला. पुढील दोह्यात पुन्हा पार्वतीच्या मोहावर जाऊन पोचावयाचे आहे; म्हणून येथे क्रम उलटा केला.

चौ. १-३ (१) येथे प्रथम चरणात मागील चौघांचा उलट क्रमाने उल्लेख मात्र केला. दुसऱ्या चरणापासून या चौघांचे विवेचन या नवीन क्रमाने करतील व हे लोक संतसंमत नसलेले का बोलतात याचे कारण सांगतील.' स्वप्नि न संतसभा दिसली ही' हे आहे. म्हणजे दुसरीचा दुसरा चरण व तिसरीचा पहिला चरण यांनी अशा अकोविद अंध यांच्याविषयीचे सामान्यचरण सांगून ठेवले.

(२) विषय बुरशी मन मुकुरीं लागे फार कुटिल लंपट कपटीही' अज्ञ, अडाणी लोक संतसभासेवन का करीत नाहीत याचे कारण येथे सांगितले. विषयरूपी मळ प्रथम मनावर चढतो व वाढत जातो; त्याने विषयलंपटता, विषयासक्ती वाढत जाते. विषयांच्या प्राप्तीसाठी कपट व कुटिलता करू लागतात, ही दुर्जन लक्षणे आहेत. संतांच्या रूचीच्याविरूध्द त्यांची रूची असते. संत 'विषयी अलंपटशील गुणाकर' (७/३८/१) स्वप्नातसुध्दा संतसभा दिसली नाही याचा कार्यकारणसंबंध मागील दोन चरणांशी सुसंगत लागला की नाही हे ठरवावे. 'विण सत्संग व हरिकथा त्याविण मोह न जात' (७/६१) हे शंकराचेच वचन आहे. येथे मोह = अज्ञान; व वरील चर्चा, अज्ञ अडाणी लोकांबद्दलच आहे. विषयासक्त अज्ञानी जीवांना कथेची आवडच नसते व सत्संगाची त्यांस मुळीच इच्छा नसल्याने तो प्राप्त होत नाही. वेदविरोधी भाषा आणखी कोण बोलतात ते तिसरीचा दुसरा चरण व पुढील चौपाई यात सांगतात.

हिं. मुकुर मलिन अरू नयन बिहीना । राम रूप देखहि किमि दीना ॥४॥
जिन्ह के अगुन न सगुन बिवेका । जल्पहि कल्पित बचन अनेका ॥५॥
हरिमाया बस जगत भ्रमाहीं । तिन्हहि कहत कछु अघटित नाही ॥६॥

म. मुकुर मलीनां नयन विहीनां । राम-रूप कसं दिसेल दीनां ॥४॥
अगुण न सगुण विवेक जयांनां । ते जल्पति कल्पित वच नाना ॥५॥
हरिमाया-वश विश्वीं भ्रमती। त्यां अघटित ना कांहिहि वदती ॥ ६॥

अर्थ- ज्यांना लाभ वा हानी कळत नाही व ज्यांचा मनरूपी आरसा (मुकुर) मलीन झाला आहे; व ज्यांना नयन नाहीत त्या दीनांना रामरूप दिसेल तरी कसे? ॥ ४ ॥ ज्यांना निर्गुणाचा किंवा सगुणाचा. विवेक (ज्ञान-बोध) नाही ते नाना प्रकारची वचने जल्पत

(बडबडत) असतात. ॥ ५ ॥ जे हरिमायेला वश होऊन जगात भ्रमण करीत असतात त्यांनी काहीही बोलणे अघटित नाही (अशक्य नाही) ॥ ६ ॥

टीका- चौ. ४ (१) मागे अज्ञ-विषयासक्त लोकांबद्दल सांगितले. येथे अकोविदांबद्दल सांगतात; व 'वदति वाणी ते वेद विसंगत लाभ हानी ना ज्याना उमगत' हा भाग या चौपाई बरोबरही घ्यावयाचा आहे. (क) लाभ काय व हानी काय याचे वर्णन पाहा. 'लाभ की जगी हरिभक्तिसमान 'जी गाती श्रुति संत पुराण॥ या सम हानी असे की जगती। नरतनु मिळुनिही राम न भजती' (७/११२/८-९) रामभक्ती- हरिभक्ती मिळणे हा उत्तम लाभ व रामभजन न करणे, हरिविमुख राहणे ही सर्वात मोठी हानी आहे. हे ज्यास उमजत नाही ते वेदविसंगत वेदविरोधी वाणी बोलतात. (ख) विषयमलाने मन मुकुर मलीन झालेल्यांचे अज्ञांचे वर्णन मागल्या चौपाईपर्यंत केले. त्यात आता नयन विहीनपणाची भर पडली. 'ज्ञान विराग नयन उरगारी' (७/१२०।१४) नीयते अनेन इति नयनम्. लाभाकडे नेणारे दोघे नयन म्हणजे ज्ञान व विराग होत. पण वैराग्याचा लाभ सच्छास्त्र श्रवणाशिवाय होत नाही. 'श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे (वृध्दपाराशर) सर्वस्य लोचनं शास्त्रम्' (हितोपदेश) (ग) कोविद=वेदवेत्ता, को =वेदस्य विद' (अ.व्या.सु.) वेदशास्त्रादी जाणणारा तो कोविद; ते जाणत नाहीत ते अकोविद श्रुतिशास्त्रज्ञानविहीन (२) अशांना रामरूपाचे दर्शन होणे शक्य नाही. असे जे अकोविद ते धर्मशास्त्र-वेदविरोधी भाषा बोलतात. (क) येथे ज्यांना नयन म्हटले ते अंतरातले नयन होत, अकोविद=अंतर्नयन नसलेले अंध. पुढल्या चौपाईत बाह्यदृष्टिहीन अंधांचे पाखंडी लोकांचे वर्णन आहे. येथे सगुण निर्गुण भक्ती सुचविली आहे व हरिपदविमुखाचे वर्णन केले.

चौ.५ (१) - जे शास्त्रज्ञानविहीन-अकोविद-हरिपदविमुख यांचे वर्णन केले आता पुढली पायरी पाखंड्यांची. मागे वर्णिलेले दोघे जे वेदविरोधी बोलतात ते जाणून बुजून बोलत नाहीत. पण पाखंडी जाणूनबुजून हेतुपूर्वक बोलतात. (क) पाखंडी वेदांचे खंडन करणारे. 'पालनाच्च त्रयीधर्म पा शब्देन निगद्यते तं खंडयन्ति ते यस्मात् पाखंडास्तेन हेतुना' (अ.व्या.सु.) पा शब्दाने पालन करणारा त्रयीधर्म (वेदधर्म) सांगितला जातो. त्याचे जे खंडन करतात ते पाखंड (पाखंडी) पार्षडी=पाषंड (संस्कृत) शब्द पापं सनोति ददाति इति पाषंड; षणु दाने; पाप देणारे ते पाखंडी = वेद धर्माचे खंडण करणारे = पाखंडी. वेदधर्माचे आचरण पुण्य देणारे आहे. 'ग्रस्त कलिमले धर्म सब लुप्त सकल सद्ग्रंथ॥ दांभिकि निजमति कल्पित प्रगटविले बहु पंथ' (७/९७) 'श्रुतिसंमत हरिभक्तिपथ संयुत विरति विवेक॥ तो न धरिती कुणी मोहवश कल्पित पंथ अनेक' (७/१००) 'श्रुणुखगेश कलि कपट हठ, द्वेष दंभ पाखांड।... व्याप्त सदा ब्रह्मांड' (७/१०१) येथेही 'ते जल्पति कल्पित वचनाना' याने पाखंड-पाखंडध सुचविले आहे.

(२) जल्पति - वृथा प्रलाप करीत असतात; बडबडतात. यांना अगुण माहीत नसते व सगुणही माहीत नसते; पण मदांध होऊन वाटेल त्या वल्गना करीत असतात. दारू प्यायलेल्या माणसास डोळे असून तो आंधळा झालेला असतो. 'सहज अशंक लंकपति जाइ

सभे मद अंध' (६/१६) 'तो नरकी दशशीस एक शरे जिहि वालि हत॥ अंधहि लोचन वीस धिक- तन जन्म कुजाति जड' श्री रघुवीरांचे परमैश्वर्य रावणास अनुभवास आले असूनसुध्दा तो प्रभूला मनुष्यच मानीत होता. निर्गुण सगुण तो जाणत नव्हता. दुर्योधनाचे तसेच, कंसाचे तेच, हे असले सर्व तेच असून अंध. वेदविरुद्ध आचरण करण्यास प्रवृत्त करणारे होत. वेदधर्माचा विध्वंस-खंडन-रावण कसे करीत करवीत होता याचे वर्णन १/१८३/१ पासून १८३ दोहा पाहा. हे पाखंडी लोक देव विप्र श्रुति संत विरोधी असतात. रावण, कंस, दुर्योधनादिकांनी जे केले करविले तेच हल्ली सर्व धार्मिक राजांना पदच्युत करून कलिमहाराजा सत्ताधीशांकडून, कायदेमंडळांकडून करवीत आहे! याप्रमाणे, अ कोविद, अज्ञ यांचे साम्य क्रमशः पाखंडी हरिपदविमुख व 'जाणति मृषा न साच' (मंदमति) यांच्याशी दाखविले. आता मोहपिशाचग्रस्त= अभागी हे पाहावे.

चौ.-६ (१) हरिमायावश विश्वी भ्रमती- हे त्यांचे वैशिष्ट्य आहे. मोहातून भ्रम होतो, जसा सती, पार्वती, गरूड, भरद्वाज (नारद) यांना झाला. सर्वांनी आपल्या भ्रमाचे वर्णन केले आहे. संदेह मोह भ्रम या सर्वांना झाले आहेत. हे सर्व ज्ञानी, संतसेवक, वेदधर्म मानणारे, धर्मशील, धर्मज्ञ लोक होते; अशांना जो मोहवश भ्रम झाला तो हरिमायावश झाल्यामुळेच झाला. वरील अंध अकोविद अज्ञ या तिघांच्या मोहाला जी कारणे सांगितली. त्यातील एकसुध्दा यांना लागू नाही; असे असता यांना भ्रम झाला, व वाटेल ते बोलले हे लोक. भवानी व मोहवश होणे, गरूड-हरिवाहन मोहवश होणे याला त्यांच्या अभाग्याशिवाय दुसरे कारण नाही. अभागी होते म्हणून हरिमायावश झाले. भगवंताची भक्ती प्राप्त करणे, ती मागणे हे महाभाग्य! ७/८५/३ पाहा. 'भाग्यवंत व अभागी' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पाहावे. असलेल्या सज्ञानभक्तीला ग्रहण लागणे, भगवंताबद्दलच संशयभ्रम उत्पन्न होणे हेच मोठे अभाग्य! हरिमायाच अघटित घटना-पटीयसी (कुशला) आहे. तिला जे कोणी वश झाले त्यांनी पार्वतीप्रमाणेच तोच राम की निराळा असे म्हणणे, सतीप्रमाणे धडधडीत असत्य बोलणे, गरूडास वाटले त्याप्रमाणे प्रभू प्रभावहीन, ऐश्वर्यहीन वाटणे-मानणे, नारदाप्रमाणे प्रत्यक्ष भगवंतास शाप देणे इत्यादी कधी न घडणाऱ्या गोष्टी घडल्या तर नवल नाही. 'मायावश मतिमंद अभागे' हृदयि जवनिका बहुविध लागे;' (७/७३/८).

(क) अज्ञ अकोविद अंध अभागी या चौघांत दोन वर्ग पडतात. अविद्याजनित अज्ञानभ्रमवश होणारांचा एक वर्ग, व यात अज्ञ अकोविद (जाणति मृषा न साच, हरिपदविमुख व पाखंडी) असे तीन प्रकार आहेत; दुसरा वर्ग हरिमाया (विद्यामाया) वश होणारांचा, यात ज्ञानी भक्त पण अभागी हा एकच प्रकार आहे. पहिल्या वर्गाचा उपसंहार सातव्या चौपाईत व दुसऱ्या वर्गाचा उपसंहार आठव्या चौपाईत करतील. दोहा ११४ मध्ये यांचा ज्या क्रमाने उल्लेख केला त्याच्या उलट क्रमाने येथपर्यंत वर्णन केले. (११४/७-८ पासून दोहा ११५ पर्यंतची मा. पी. टीका पाहावी व योग्य वाटल्यास ग्रहण करावी)

हिं. वातुल भूत बिबस मतवारे । ते नहिं बोलहिं बचन बिचारे ॥७॥
जिन्ह कृत महामोह मद पाना । तिन्ह कर कहा करिअ नहिं काना ॥८॥

म. वातुल भूतविवश मदमस्त । ते बोलती अविचारें ग्रस्त ॥७॥
जिहिं कृत महामोहमदपाना । त्यांचे शब्द न घेणें कानां ॥८॥

अर्थ- ज्यांना वात झालेला असतो (वातुल), ज्यांना भूत लागलेले असते व जे मदाने (अहंकार, अभिमान) धुंद झालेले असतात, ते अविचारग्रस्त होऊन बोलतात. सुविचाराने बोलत नाहीत ॥ ७ ॥ ज्यांनी महामोहरूपी मदाचे (मद्याचे) पान केलेले असते, त्यांचे बोलणे कानावर घेऊ नये. ॥ ८ ॥

टीका-चौ. ७ - (१) अज्ञ (सत्यासत्यादिविचारहीन), अकोविद (हरिपदविमुख) व अंध (पाखंडी वेदविरोधक) या तिघांच्याविषयी येथे उपसंहार करतात. (क) 'अज्ञ जाणति मृषा न साच' विषयासक्त जीवांना येथे वातुल = वात झालेले म्हटले. 'काम वात कफ लोभ अमित तो' (७/१२१/३०) 'त्याला विझवी लोभ वात ना' (७/१२०/४) काम व लोभ हे वात आहेत असे ठरले. 'येता पाहुनि विषयसमीरण (विषयवात) (७/११८/१२) अज्ञ-मतिमंद- मूर्खाचे लक्षण पाहा. 'फार कुटिल लंपट कपटी ही.' विषयलंपट, परधनलंपट स्त्रीलंपट- विषयवात, लोभवात व कामवात झालेले.

(२) भूत-विवश-भूत व पिशाच एकच असे टीकाकार म्हणतात. ते मानसाधारेच खोटे आहे. 'प्रेत पिशाच भुता वेताळा' (१/८५/६) 'बहुजाति भूत पिशाच जोगि जमात' (१/९३/छं.) 'सप्रेत भूत पिशाच जोगिणी' (१/९५/छं.) ही वचने शिवविवाहवर्णनातच येऊन गेली आहेत. (क) माधवनिदान ग्रंथात उन्माद प्रकरणात भूतग्रहोत्थ उन्माद व पिशाचग्रहोत्थ उन्माद यांची लक्षणे भिन्न आहेत. (मा. नि. उन्माद घ. श्लोक १७-२५ पाहावे). भूतविवश झालेल्याच्या लक्षणाचे सार म्हणजे मनुष्याला न शोभणारे आचरण, भाषण इत्यादी करणे. श्लोक १७ वा पाहावा. मनुष्याला न शोभणारे आचरण म्हणजे हरिभजन न करणे व न शोभणारे आचरण म्हणजे हरिपदविमुख बनणे होय. अशांनाच अकोविद म्हटले आहे. 'ती (नर) तनुधर हरि भजनी न जे नर॥ काचखंड ते बदला घेती। करगत परीस फेकुन देती॥' (७/१२१/११-१२) यावरून सिध्द झाले की भूतविवश = हरिपदविमुख = अकोविद.

(३) मदमस्त - पाखंडी-अंध; अहंकार, अभिमान, सत्तादिमदाने अंध होऊन वेदविरोधी वेदधर्मविनाशक आचरण करणारे व करविणारे, रावणादी सुरशत्रूसारखे लोक. मागील चौ. ५ ची टीका पाहावी. मद = मद्य, मदिरा ती पिणे हेच आधी वेदविरोधी आहे. दारू पिऊन धुंद झालेले जसे आचरण करतात. तसेच यांचे आचरण असते, म्हणून मदमस्त (मतवारे) उन्मत झालेले असे म्हटले. (क) हे तिन्ही प्रकारचे लोक अविचाराने वाटेल ते बडबडतात. रावणाच्या मदांधतेची काही उदाहरणे चौ. ५ च्या टीकेत दिली आहेत. रावण-अंगद संवाद

मंदोदरी-रावण संवाद इत्यादिकांत पुष्कळ उदाहरणे आहेत. सर्वांनी त्यास मद-अभिमान गर्व-अंध म्हटले आहे. पुढल्या चौपाईत हरिमायावशांचा उपसंहार करतात.

चौ. ८- (१) जिहिंकृत महामोहमदपाना= हरिमायावश,- मोहपिशाचा ग्रस्त- अभागी सती-पार्वती, भरद्वाज, गरूड व नारद यांच्या मोहाला केव्हा मोह, केव्हा महामोह, केव्हा महाभ्रम, भारीभ्रम इत्यादी मानसातच म्हटले आहे. म्हणून इतर वचनांची उठाठेव आवश्यक नाही. (क) 'भरद्वाज-नाथ एक मज संशय भारी' (१/४५/७) 'जाईल जेणे भ्रम मम भारी (१/४७/१) प्रगटि नाथ निज मोहा म्हणुनी (१/४६/१) (ख) सती- 'मोह महाभ्रम जेणे जावा' (१/५२/३) 'अति संदेह मनी तुमचे जर (१/५२/१) पार्वती महा भ्रमा मम नाथ! हरावे' (१/१०८/४) 'जाइ मोह मम तेवीं करणें' (१/१०९/२) 'मम मतिला भ्रम नान्त' (१/२०८) (ग) गरूड-ज्ञान नव्हे भ्रम हृदया ग्रासी (७/५९/१) मोहा वश झाला तुम्ही जेवी ७/५९/२ महामोह मनि तुझ्या उपजला (७/५९/७१) 'झाला मज अति मोह' (७/६८) इतकी उदाहरणे पुरेत.

या उदाहरणांवरून हे स्पष्ट झाले की हरिमायावश होऊन झालेल्या मोह-संशय, संदेह भ्रम यांना कुठे मोह, महामोह, भारीभ्रम इत्यादी म्हटले आहे. येथेही मोहपिशाचग्रस्त होणे व महामोहमदपान म्हटले. ईश्वराच्या अवतारलीला पाहून होणाऱ्या मोहाविषयीचे हे वर्णन आहे. हे हरिमाया मोहीत झालेले लोक आपले अज्ञान रामावर लादतात. 'मायावश मतिमंद अभागे' हृदयिजवनिका बहुविध लागे॥ ते शठ हठवश संशय धरती। रामीं निज अज्ञान लादती (७/७३/८-९) हे हरिमायावंशाचे वर्णन आहे. सतीला हरिमायेनेच व्यापली होती. ती म्हणाली-शंकर शब्दा मी न मानले। रामी निज अज्ञान लादले.' या मायामोहितांनाच अभागे म्हटले आहे. अभागी. सती भवानीच व पार्वती पण भवानीच. (१/११४/७ पाहा.) पार्वतीने महाभ्रमा मम नाथ हरावे; (१/१०८/४) व जाइ मोह मम तेवीं करणे (१/१०९/२) अशी विनंती केली आहे. ज्याला मुनी ध्यातात तो राम व दशरथसुत राम एक की निराळे ही तिची शंका आहे. या अतिशंकेला उद्देशूनच महेशांनी ही सर्व कानउघाडणी चालविली आहे. ती शंका व तिची कारणे ही मोहपिशाचग्रस्तांची, महामोह मदपान केलेल्यांची बडबड आहे. असल्या व्यक्ती काहीही बोलू शकतील; पण त्यांची बडबड कोणी कानांवर घेऊ नये; विशेष महत्त्व देऊ नये. त्याविषयी त्यास वाईटपणा देऊ नये; कारण ती बडबड त्यांची स्वाभाविक नसून हरिमायाबलाने त्यांच्या दुर्भाग्याने ते ती करतात. इतर कोणतेही पाप, अपराध, अनाचार घडला नसता असल्या व्यक्ती त्यांच्या दुर्भाग्याने हरिमायेच्या तडाक्यात सापडतात म्हणून हे अभागी हरिमायावश = मोहपिशाच- महामोहमदपान केलेले. पिशाचग्रस्तांची काही लक्षणे सती गरूड नारद इत्यादींच्या ठिकाणी होती.

पिशाचग्रस्तांची लक्षणे (माधवनिदाने - उन्माद निदाने)

श्लोक २५ व्या चा अर्थ - हात वर करणारा अंगाने कृश व रूक्ष, थोडावेळ बोलणारा, फार घाणेरडा, अपवित्र, चंचल, निर्जन अरण्यात राहणारा भटकणारा, विलक्षण चाळे

करणारा, रडत फिरणारा मनुष्य पिशाचाने पछाडला आहे, असे समजावे. (१) सती एकटी दण्डकारण्यासारख्या निर्जन अरण्यात फिरली, सीतेचे रूप घेऊन रामाची परीक्षा पाहण्याची व शंकराजवळ खोटे बोलण्याची अशा विलक्षण चेष्टा केल्या. शंकर नको म्हणत असता, बोलावणे नसता यज्ञाला गेली, क्रोधाने बापाला व इतरांना शाप दिला; अतिक्रोधाने हात वर करून सर्व सभासदांस दरडावले व शेवटी योगाग्नीत देह जाळला. या सर्व तिच्या स्वभावाविलक्षण चेष्टाच होत. (२) गरूड - नारदाकडे गेले, तेथून चतुराननाकडे गेले. पण नमस्कार केला नाही. तिथून शंकराकडे याप्रमाणे रानावनातून भटकलाच. शेवटी कावळ्याकडे गेला. खगराज हरिवाहन असून खगाधम कावळ्याला शरण जाणे ही विलक्षण चेष्टाच आहे. भ्रमाने पीडित होऊन शोकार्त झालाच होता. नारदमोह कथेत ही लक्षणे नारदाच्या आचरणात ताडून पाहावी. भरद्वाजांच्या मोहाचा इतिहास मानसात नाही.

(३) याप्रमाणे शंकरांच्या मनातील मळमळ त्यांनी ओकून टाकली. आता पार्वतीवर प्रसन्न होऊन तिचा भ्रमहरण करण्यास प्रारंभ करतील. त्याविषयी सूचना व प्रतिज्ञा आता दोघांत करतील.

हिं.सो. अस निज हृदयँ बिचारी तजु संसय भजु राम पद।।
सुनु गिरिराजकुमारी भ्रमतम रबिकर बचन मम ।।११५।।

म.सो. असें स्वहर्दिं सुविचारिं त्यज संशय भ्रम राम पद।।
श्रुणु गिरिराजकुमारी भ्रमतमरविकर वचन मम''।।११५।।

अर्थ- (हे भवानी!) तू आपल्या हृदयात असा सुविचार कर आणि दे संशय सोडून आणि रामपद (रामपदी शरणजा) गिरिराजकुमारी! आता भ्रमाचा व अंधाराचा (मोहाचा) नाश करणारे माझे सूर्यकिरणरूपी वचन श्रवण कर. ॥ दो.११५ ॥

टीका- दोहा - (१) असे- मागल्या चौपाईतील त्यांचे वचन व घेणे काना' म्हणजे असे, असे समजण्याचा मोह कदाचित होईल; पण हा मूर्खपणा व अदूरदर्शीपणा ठरेल. कारण सती-पार्वतीला जो मोहभ्रम झाला व आहे तो अज्ञकोविद अंध अभागी-पाखंडी हरिपदविमुख इत्यादी कोणाचे भाषण ऐकून झालेला नाही. सती रामलीला पाहून हरिमाया बळानेच मोहित झाली व त्यातीलच संशयमोहभ्रम पार्वतीला अजून आहे. वरील वचन (चौ.८) येथे आधारास दडपून देणे म्हणजे अंधारात चाचपडताना गारगोटी हातास सापडली तरी तिला हिरा मानण्यासारखे ठरेल.

(क) असें - 'एक गोष्ट मजला नही रुचली' ती किंवा तशी भाषा कोण बोलतात वगैरे मी आतापर्यंत जे काही सांगितले ते. त्या चार वर्गांपैकी तू कोणत्या वर्गात आहेस याचा चांगला विचार कर. तू विषयलंपट, कामी, लोभी मूर्ख आहेस का? हरिपदविमुख, अकोविद, भूतविवश आहेस का? तू पाखंडी, वेदविरोधक, वेदधर्मविनाशक, मदमस्त-मदांध आहेस का? तू हरिमायावश, मोहपिशाचग्रस्त, महामोहपान केलेली अभागिनी आहेस का? याचा

चांगला विचार कर. तू भवानी, उमा (११४/६-७) आहेस, गिरिराजकुमारीच्या ठिकाणी 'तो राम व हा राम (अयोध्या नृपसुत) एक की निराळा' असा संशय असणे शोभते का याचा चांगला विचार कर (ख) आणि मी जे सांगणार आहे त्याचाही चांगला विचार कर.

(२) त्यज संशय - अयोध्येशसुत राम योगिध्येय राम कसा असू शकेल इत्यादी जे थोडे संशय तुला आहेत ते सोड. भाव हा की तुझे संशय चुकीचे आहेत, संतांना, मला न आवडणारे वेदविरुध्द आहेत याचा विचार कर व मी जे सांगणार आहे ते श्रवण करीत त्याचा चांगला विचार कर म्हणजे तुला संशयाचा असंभावनांचा - त्याग करता येईल. त्याशिवाय संशय जाणार नाहीत. स्वतःच्याच प्रयत्नाने असले संशय जात असते तर गरूडाला लाखो वर्षे संशय-तर्कांचे दु:ख का सोसावे लागले असते व अनेकांना ते स्वतःच्या मुखाने सांगून खगराज असून खगाधम जो काक त्या एका काकाकडे जाऊन श्रवण कशाला केले असते. अशा मोठ्यांना आपला मोह आपल्या मुखाने सांगण्यास लाज वाटत असते हे भरद्वाजांनी स्पष्ट सांगितले आहे. संशय सोड असे सांगून संशय सुटत नाहीत, रामकृपा झाल्यास संतकृपेने, संतमुखाने कथा श्रवण केल्यानेच ते जाऊ शकतात.

(३) भज राम पद - भाव हा की श्रीरामचरणांना भज - शरण जा, तरच माझ्या सांगण्याचा उपयोग होईल व तुझे संशय तुला सोडता येतील, ते जातील व मग दास्यभावाने भजन करता येईल. भज आश्रय करणे. पूर्वी नानाप्रकारे उपदेश करूनसुध्दा संशय गेले नाहीत. हे महेशांना पक्के माहीत आहे. 'संशय हटति न मी वदतां ही (१/५२/६) असे म्हणावे लागले आहे. या संशयांना कारण हरिमायाबल आहे व हरिला शरण गेल्याशिवाय हरिमायाबल नष्ट होत नाही, हे शंकर चांगले जाणतात. रामपदी शरण गेल्यावर राम आपल्या मायेला आकर्षित करून घेतील व मग उपदेशाचा उपयोग होईल हे जाणून 'भज राम पद' ही सूचना आहे (रूप) गिरिराजकुमारि- 'धन्य गिरिराजकुमारी' ११२/६ टीका पहावी.

(४) भ्रम तम रविकर वचन मम - भ्रम व तम याना रविकिरणाप्रमाणे असणारे वचन वि. सु. 'महामोह तमपुंज यद्वचने रविकर-निकर' (मं. सो. ५) या दोह्यात फक्त तम आहे. तमपुंज नाही म्हणून रविकर-निकर नाही (निकर समुदाय) उपमा रूपकांच्या उपयोगात किती काटेतोलपणा व सावधगिरी! मानसात हे सर्वत्र आढळते. 'उपमादिकांतील सुसंबध्दता हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे. (क) पार्वतीला आता फार मोह नाही, उगाच थोडासा आहे. त्याला घालविण्यास पुष्कळ किरणरूपी वचनांची आवश्यकता नाही. जराशा एकाच वचनकिरणाने उरलेला जरासा अंधार जाईल व अंधार - तम मोह- अज्ञान गेले की भ्रम आपोआपच जाईल. अंधुक प्रकाशात एक काडी ओढली तरी दोरी दिसते, दोरी दिसली की सर्प उरतच नाही. म्हणून येथे भ्रमरूपीतम असा अर्थ घेण्यापेक्षा भ्रम व तम असा अर्थ घेणे अधिक शास्त्रीय ठरते. भ्रमजनक तम असा अर्थ घेतला तरी शास्त्रशुध्दता राहते, पण एक शब्द पदरचा घालावा लागतो (ख) यापूर्वी मंगलाचरणात महामोहतमपुंज यात मोहालाच तम

म्हटले आहे, म्हणून भ्रम व तम हाच अर्थ योग्य आहे. (ग) पार्वतीचा मोह व असंभावना केवळ चारच दोह्यांच्या उपदेशाने जाईल हे पुढे दिसेल (११६/१ पासून १२०/२ पर्यंत) देहत्याग करण्यापूर्वीच सती रामाला शरण गेली हे लक्षात असेलच. आता भ्रम-तमभंजक शंकरवचनाला आरंभ होईल. (घ.) ल. ठे. या दोह्यात शंभूंनी पुन्हा पार्वतीला एकवचनाने संबोधण्यास प्रारंभ केला आहे, हे फार प्रसन्न असल्याचे लक्षण आहे.

हिं. सगुनहि अगुनहि नहिं कछु भेदा । गावहिं मुनि पुरान बुध बेदा॥१॥
अगुन अरूप अलख अज जोई । भगत प्रेम बस सगुन सो होई॥२॥
जो गुन रहित सगुन सोइ कैसें । जलु हिम उपल बिलग नहीं जैसें॥३॥

म. सगुणिं अगुणिं काहीं नहि भेदहि । गाती मुनि पुराण बुध वेदही॥१॥
जो अलक्ष अज अरूप अगुणहि । भक्तप्रेमें होतो सगुणहि॥२॥
जो गुण-रहित सगुण तो केवीं । जल जलगार अलग ना जेवीं॥३॥

अर्थ - सगुण व निर्गुण (अगुण-गुणरहित) यात काही सुध्दा (ही) भेद नाही असे मुनी, पुराणे, बुध (ज्ञानीभक्त) व वेदसुध्दा विस्तारपूर्वक वर्णन करतात. (= गती)॥ १ ॥ जो अलक्ष, अजन्मा, अरूप (रूपरहित) आणि अगुण (गुणरहित) आहे तोच (परमात्मा, ब्रह्म) भक्तांच्या प्रेमामुळे सगुण होतो.॥ २ ॥ जो गुणरहित (अगुण) आहे तो सगुण कसा होतो? पाणी व पाण्याची झालेली गार जशी भिन्न नसतात तसाच (अगुण सगुण होतो व त्यात भेद नसतो.)॥ ३ ॥

टीका. चौ. १- (१) सगुणाचा प्रथम उल्लेख करून हे सुचविले की शंकरास सगुण ब्रह्म = सगुण साकार अवताररूप राम अधिक प्रिय आहेत. उत्तरकांडात गरूडाचा प्रश्न व भुशुंडीचे उत्तर यांत रूचिप्राधान्य सहज दृष्टीस पडते. 'ज्ञान भक्ति यांमधि किति अंतर' असे गरुडाने विचारले. कारण गरुडाचा ओढा ज्ञानाकडे जास्त आहे. भुशुंडी म्हणाले, 'भक्तीज्ञानामधि नहिं भेद' कारण काकाचा ओढा भक्तीकडे फार आहे. तसेच येथे आहे. सती पार्वतीचा ओढा निर्गुणाकडे जास्त म्हणून तिसऱ्या चौपाईत पूर्वपक्ष मांडताना गुणरहित - (अगुण) प्रथम आहे. (२) येथील सगुण शब्दाचा अर्थ जलगार या दृष्टान्ताने सगुण साकार नरावतार ब्रह्म असं सुचविला आहे. सगुण निराकार (ईश्वर) व निर्गुण निराकार ब्रह्म यांच्या ऐक्याविषयी शंका, संशय बहुधा कोणास येत नाहीत; व सतीपार्वतीचा संशय सगुण निराकार (ईश्वर) व निर्गुण निराकार (ब्रह्म) याविषयी नाही.

(३) अगुणिं-गुणरहित ब्रह्मात. जे गुणाती, गुणरहित आहेत अगुण निर्गुण= मायातीत, सर्वातीत ब्रह्म ज्याचे वर्णन दो ५० मध्ये सतीशंकेत आले आहे ते (क) निर्गुण निराकार ब्रह्म व सगुण साकार ब्रह्म यांत तत्त्वदृष्ट्या काहीच भेद नाही. कारण की गुण तितके मायाकृत आहेत. सगुण ब्रह्म जरी रूपाला आलेले दिसत असले, त्यांचा देह पंचभूतांच्या देहासारखा

दिसत असला तरी 'चिदानंदमय'च असतो. 'चिदानंदमय अपली काया। विगत विकार कळे अधिकाऱ्या' (२/१२७/५) (ख) मुनींचा उल्लेख प्रथम व वेदांचा शेवटी करण्यात हेतू आहे. 'प्रभु परमार्थवादि मुनि असती! ब्रह्म अनादि राम ते म्हणती॥ (१/१०८/५) असा उल्लेख पार्वतीने प्रथम केला आहे; व नंतर 'शेष शारदा वेद पुराणें' असा उल्लेख केला आहे; व 'ते किं धरूनि तनु होइ नर जाणति ना ज्या वेद' (१/५०) असा सतीने उल्लेख केला आहे; म्हणून प्रथम मुनि व शेवटी वेद व बुध शब्दाने शेष शारदा व इतर ज्ञानीभक्त यांचा उल्लेख केला व सांगितले की हे सगळेच कंठरवाने सांगतात की सगुण-अगुण यांत भेद नाही. (ग) मा. पी. मध्ये दिलेली अवतरणे विशिष्टाद्वैतमत सिध्द करण्यासाठी दिलेली आहेत. केवलाद्वैत सिध्दातानुसार 'सर्वं खलु इदं ब्रह्म न इहनाना अस्ति 'किंचन (श्रुति) हा सिध्दान्त असल्याने सगुण व अगुण यांत भेद नाहीच. निर्गुणनिराकार, सगुणनिराकार व सगुणसाकार या त्रिविध रामस्वरूपात अभेद असल्याचे मात्र मानसाधारें प्रस्तावनेत सविस्तर सिध्द केले आहे. 'त्रिविध रामस्वरूप' हे प्रकरण पहावे.

चौ. - (१) अलक्ष - मनबुध्दी व ज्ञानेंद्रियांनी सुध्दा जे जाणता येत नाही असे जे निर्गुण निराकार ब्रह्म व सगुण निराकार ब्रह्म तेच भक्तांच्या प्रेमाला वश होऊन सगुणसाकार बनते. 'व्यापक विश्वरूप भगवन्त। देह धरूनि कृत चरित अनंत' 'करिति सकल हे भक्तालागी' (१/१३/४-५) (७/७२;) (५/४/८-९) पाहा. 'तें कि धरुनि तनु होइ नर जाणति ना ज्या वेद' (१/५०) या सतीच्या मूळ संशयाचे समाधान येथे केले आहे. 'निर्गुण ब्रह्म + माया (मूलप्रकृती) = सगुणनिराकार ब्रह्म = ईश्वर, माया मिथ्या आहे म्हणून ब्रह्मच सगुण साकार बनते असे म्हटले. माया मिथ्या व मायेचे स्वरूप याविषयी मानसाधाराने विवेचन प्रस्तावनेत 'माया' या प्रकरणात केले आहे.

चौ. ३ (१) जे निर्गुण निराकार तेच सगुण साकार का होते याचे कारण वर सांगितले. कसे होते याविषयी दृष्टान्ताने येथे सांगतात. जलाला आकार नाही, वर्ण, रूप, रंग नाही, गंध नाही, ते प्रवाहधर्मी आहे. तेच जल गारा किंवा बर्फरूपाने दिसू लागले की त्याला आकार येतो; रंग, रूप त्याच्या ठिकाणी दिसू लागतात. प्रवाहधर्म दिसत नाही, इतके सर्व झाले तरी त्याच्या पाणीपणात यत्किंचित भेद, विकार' परिणाम झालेला नसतो. दुसऱ्या कोणत्याही वस्तूच्या मिश्रणाशिवाय पाण्याची गार बनते व जे कार्य जलाला करता येत नाही ते करते. तसेच ब्रह्मात मिसळण्यास 'न इह नाना अस्ति किंचन, एकम् एव अद्वितीयं ब्रह्म'(श्रुति) विशिष्ट शैत्याच्या परिस्थितीने जलाच्या जशा लहान मोठ्या विविध गारा बनतात; तसेच प्रल्हाद, मनु, बिभीषण, यांच्यासारख्या भक्तांच्या प्रेमाच्या योगाने ब्रह्मच सगुण साकार बनते व पूर्ण अविकारी सच्चिदानंदघनच राहते. विकार पावत नाही हे आता सांगतात-

हिं. जासु नाम भ्रम तिमिर पतंगा। तेहि किमि कहिज बिमोह प्रसंगा ॥४॥
राम सच्चिदानंद दिनेसा। नहिं तहँ मोह निसा लवलेसा ॥५॥
सहज प्रकासरूप भगवाना। नहिं तहँ मुनि बिग्यान बिहाना ॥६॥

म. नाम जयाचें भ्रमतमभानु। त्या विमोहसंबंध वदा नु ॥४॥
राम सच्चिदानंद दिनेशीं। नाहीं मोहनिशा लवलेशीं ॥५॥
सहज प्रकाशरूप भगवाना। अरूणोदय-विज्ञान कदा ना ॥६॥

अर्थ - भ्रमरूपी तमाला (भ्रमजनक अंधाराला) ज्याचे नाम भास्करासारखे आहे, त्यांच्या ठिकाणी विमोहाचा संबंध आहे असे कसे म्हणता? ('तु' प्रश्नार्थक अव्यय आहे.) ॥ ४ ॥ राम सच्चिदानंदस्वरूप दिनेश, (दिनपती, दिनकर) आहेत; त्यांच्या ठिकाणी मोहरूपी रात्रीचा लवलेशसुध्दा नाही. ॥ ५ ॥ राम सहज प्रकाशरूप (स्वयंप्रकाशरूप) भगवान आहेत, त्यांना विज्ञानरूपी अरूणोदय (बिहाना) सुध्दा (माहीत) नाही ॥ ६ ॥ (नु. पृच्छायाम्.)

टीका- चौ. ४- (१) नाम जयाचें भ्रम तम भानु - पूर्वी ११४/१-२ मध्ये रामकथेचा प्रभाव सांगितला. येथे रामनामाचा प्रभाव सांगतात. रामाचे नाम (राम) हे भानु भास्करासारखे आहे. त्याने भ्रम, मोहरूपी तम (तिमिर, अंधार) विनाकष्ट केव्हाच नष्ट होतो, व रामरूप स्पष्ट दिसू लागते. असा ज्यांच्या नामाचा प्रताप आहे त्या रामाच्या ठिकाणी विशेष मोह (बिमोह) आहे असे कसे म्हणता येईल? 'ब्रह्म कसा जर भूप सुत स्त्री विरहे धी भ्रान्त' (१/१०८) या पार्वतीच्या शंकेवर हा प्रश्न आहे. ज्यांच्या नामाने मोह भ्रमादी सहज नष्ट होतात त्यांच्या ठिकाणी मोह असू शकेल काय याचा विचार करावा. 'असें हृदयिं सुविचारि' (११५ टी. प.) 'रामनाम-मणि दीपधर जीभ देहलीद्वार' 'तुलसी अंतर्बाह्य जर इच्छा प्रकाश फार' (१/२१/-टी.प.) येथे भानु (पतंग) शब्दाने रामनामाचे स्वयंप्रकाशत्व सुचविले, पूर्वी मणिदीप शब्दाने सुचविले आहे. 'प्रेमे सेवक नामा स्मरती। प्रबल मोहदल अश्रम जितती' (१/२५/७) आता रामाला दिनेश - सूर्य म्हणतील.

चौ. ५ (१) सच्चिदानंद = ब्रह्म = राम. दिनेश = दिन+ईश, दिवसाचा ईश. ज्याच्यामुळे, जो दृष्टिपथात आला म्हणजे दिवस होतो व दृष्टीआड झाला म्हणजे रात्र होते तो दिनेश. मोह निशा (रात्र) आहे. 'सर्वहि मोहनिशे निजणारे' (२/९३/२) म्हणून दिनेश = ज्ञानरूपी दिवस करणारा, ज्ञानरूपी दिनाचा ईश = सूर्य, भानू इत्यादी शब्दांनी हा अर्थ इतका सहज मिळाला नसता. 'जय भ्रम मोह कोप मदहारी (१/२८५/२) अशा रामाच्या ठिकाणी मोहनिशा कोठली? दिनेशाला निशा कधीतरी माहीत असते काय? दिनेश असेल तिथे रात्र डोकावूसुध्दा शकत नाही. मोहरूपी निशाच नाही तिथे मी, माझे रूपी स्वप्ने तरी कुठली? याप्रमाणे रामाच्या ठिकाणी असतात व विपरीत ज्ञान भ्रम नाहीत हे या दोन चौपायांनी सिध्द झाले. आता सांगतील की रघुवीर रामाच्या ठिकाणी ज्ञानरूपी दिवस आहे असेही म्हणता येणार नाही-

चौ - ६ (१) रात्र व दिवस, ज्ञान व अज्ञान या सापेक्ष दशा आहेत. ज्याला रात्र, संध्याकाळ, माहीत नाही, अंधारतम माहीत नाही त्याला दिवस व तम सुध्दा माहीत नसते. सूर्य स्वयंप्रकाश आहे. प्रकाशरूपच आहे. त्याला प्रकाश व तम या दोन्ही गोष्टी माहीत नाहीत. 'यध्दभासा भासतेऽर्कादि' (श्रुति) 'यदादित्यगतं तेजो, जगद्भासयते ऽखिलं यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विध्दि मामकम्' (भ. गी. १५/१२) सूर्याला प्रकाशणारे सुध्दा भगवान रामच आहेत, म्हणून त्यास सहज प्रकाशरूप म्हटले. म्हणून ज्ञान विज्ञानरूपी अरुणोदयसुध्दा त्यांच्या ठिकाणी नाही. अरूणोदय, सूर्योदय, सकाळ मध्यान्ह, संध्याकाळ, रात्र इत्यादी कल्पना माणसांना असतात; सूर्याला यातले काहीच माहीत नसते. 'जरि दिनकरि दिन न रात राही॥ परी रात्रि दिन नरान्तरा ही॥ (ब्रह्मस्तुती २६ मराठी टीका) 'नाहो न रात्रिः सवितुर्यथाभवेत् प्रकाशरूपाऽ= व्यभिचारतः क्वचित्॥ ज्ञानं तथाऽज्ञानमिदं द्वयं हरौ रामे कथं स्थास्यति शुध्द चिद्धने ॥२३॥ तस्मात्परानन्दमये रघूत्तमे विज्ञानसूर्ये नहि विद्यते तमः॥ अज्ञानसाक्षिण्यरविन्द लोचने मायाश्रयत्वात्रही मोह कारणम्॥२४॥ (अ. रा.१/२) ज्ञान अज्ञान, बंधमोक्ष, इत्यादी द्वद्वे जीवाच्या ठिकाणी भासतात, दिसतात इत्यादी आता सांगतील.

हिं. हरष बिषाद ग्यांन अग्याना। जीव धर्म अहमिति अभिमाना॥७॥
राम ब्रह्म व्यापक जग जाना। परमानंद परेस पुराना॥८॥

म. हर्ष खेद नी ज्ञानाज्ञानहि। जीवधर्म मी हा अभिमानहि॥७॥
व्यापी ब्रह्म राम जग जाणें। परमानंद परेश पुराणें॥८॥

अर्थ - हर्ष व खेद (विषाद), ज्ञान आणि अज्ञान व मी हा अभिमान हे जीवांचे धर्म आहेत.॥७॥ रामचंद्र तर ब्रह्म, व्यापक (व्यापी) परमानंद स्वरूप, परेश व पुरातन (पुराण) आहेत व हे सर्व जग जाणते.॥८॥

टीका- चौ. ७- (१) हर्ष - आनंद, खेद-विषाद, दुःख, ज्ञान-अज्ञान ही जीवाची लक्षणे आहेत; कारण त्याला मी मी असा अभिमान असतो. (क) जीवाला प्रारब्ध कर्म असल्यामुळे सुखदुःखादी कर्मफळे त्याला भोगावी लागतात. ईश्वराला, ब्रह्माला प्रारब्ध कर्म नाही; म्हणून सुखदुःख, हर्षविषाद, शोक इत्यादी विकारही ब्रह्म, ईश्वर, राम रघुवीर यांच्या ठिकाणी नाहीत: सुखदुःखभोगाचे आयतन म्हणजेच जीवांचे शरीर आहे 'पंचीकृत महाभूत संभवं कर्म संचितम्। शरीरं सुखदुःखानां भोगायतनमुच्यते' (आत्मबोध ११) (२) रामाच्या ठिकाणी ज्ञान, अज्ञान, नाहीत, सुखदुःख, हर्षशोक, अहंकार, अभिमान इत्यादी धर्म ईश्वराच्या ठिकाणी, रामाच्या ठिकाणी, नाहीत; ते जीव धर्म आहेत. 'मायाविवश जीव अभिमानी। ईशा वश माया गुणखाणी' (७/७८।६) म्हणून हर्षशोकादी विकार रामाला नाहीत, 'ज्ञान अखंड एक सीतावर। मायावश्य जीव सचराचर'।

(३) मी हा अभिमान - 'अहं ममेत्ययं बंधो' (श्रुती) मी व माझे हाच बंध आहे. बंध

दुःखद असतो. 'मी माझे तू तुमचे माया। करते जी वश जीव निकाया' (३/१५/२) टी.प.

(क) धर्म - स्वभावगुण, ज्याचा पूर्ण नाश कधी होत नाही असा - ऊष्णता, दाहकता हा अग्निधर्म, शैत्य हा जलधर्म आहे. जो ज्याचा धर्म आहे तो काही काळ निष्क्रिय, निरूध्द झालेला दिसेल कदाचित; पण पूर्णपणे नष्ट होणार नाही; केव्हाना केव्हा तरी डोके वर काढणारच; म्हणून तर नारद, सनकादि, लोमश, अगस्ती, इत्यादींनी शाप सुध्दा दिलेले आहेत. ब्रह्मदेव शंकर हे नित्ययुक्त असले तरी त्यांना सुध्दा मोह, क्रोध इत्यादी झाले आहेत; म्हणजेच जीवधर्माचे अस्तित्व प्रतीतीस आले आहे. आता कलियुगातील 'पक्व आम्रफळें प्रतिबिंब जळीं। आकंठ भक्षिलीं तृप्त झाले॥ ऐसे जीवन्मुक्त जीवधर्म त्यांनां। स्वप्नी अल्पही ना विचारावें॥

चौ. ८ (१) ब्रह्म = बृहत् अणोरणीयान् महतः महीयान् आत्मा ॥ (श्वे.उप.) तें मोठ्याहून मोठे असले तरी लहानाहून लहानही आहे. अणूरेणूला व्यापून आहे. आकाश असेच आहे पण त्या आकाशाला सुद्धां व्यापणारें ब्रह्म आहे. म्हणून म्हंटले. सर्वगत आहे. सर्वत्र सदा आहे म्हणून व्यापक म्हणावयाचे. याने सुचविले की त्यांना कुठे जाणे येणे इत्यादि क्रिया करण्याचे कारणच नाही. एकदेशी नाही. व्यापी - व्यापक = व्यापणारे अणुरेणूपासून आकाशासुध्दा सर्वांना व्यापून सर्वात असणारे. याने सुचविले की रामप्रभूला कुठे यावे जावे लागत नाही. ते एकदेशी नाहीत. सीतेला शोधीत भटकत होते. सीता विरहाने 'धी भ्रान्त' झाले होते, इत्यादी सती व भरद्वाज यांच्या संशयाचा निरास या शब्दाने केला. (२) परमानंद स्वरूप आहेत. म्हणून हर्षविषादादी त्यांच्यात नाहीत. हर्षविषादरहित रघुनाथ आहेत याची प्रतीती राज्यत्याग व वनगमनाचे वेळी दिलेली आहे.

"हर्ष विषाद रहित रघुराऊ" याची प्रतीति राज्य त्यागाचें वेळी दिलेली आहे. (ख) पुराणें - पुराण = पुरातन अस्तित्वांत असलेले (ब्रह्म); तेच पुराण पुरुष राम, तेच पुराण, पुरुषोतम; नवीन उत्पन्न झाले नाहीत हा भाव दो. ५० च्या टीकेत केलेला सतीच्या शंकांचा विस्तार पहावा (ग) कोणी म्हणतील की हर्षशोकादि, जन्मादि विकार दिसले ते कसे? याचे समाधान ११७/४ मध्ये फारच सुंदर दृष्टांताने देऊन ठेवले आहे. पुढे येतच आहे. आता शंकर रामांचे आणखी वर्णन करतात -

हिं.दो. पुरुष प्रसिद्ध प्रकास निधि प्रगट परावर नाथ।
रघुकुलमनि मम स्वामि सोइ कहि सिवँ नायउ माथ॥११६॥

म.दो. प्रथित पुरुष जो प्रभानिधि प्रगट परावर नाथ।
रघुकुलमणि मत्स्वामि ते वदुनि नमिति शिव माथ ॥११६॥

अर्थ - जो पुरुष म्हणून प्रसिद्ध (प्रथित) आहे, प्रकाशाचा (प्रभा)निधि (भांडार) आहे; प्रकट आहे व परावर नाथ आहे (सर्वांचे नाथ आहेत) तेच रघुकुलमणी माझे स्वामी आहेत. असे म्हणून शिवांनी मस्तक (माथा =माथ) नमविले.

टीका - प्रथित = प्रसिद्ध. 'अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः (भ.गीता १५।१९) लोकांत व वेदांमध्ये प्रसिद्ध पुरुष = पुरि शेते इति पुरुषः, सर्वांच्या हृदयरुपी पुरांत निवास करणारा पुरुष' मागील चौपाईतील विशेषणांच्या आधारें उत्तम हे विशेसण येथे अध्याहृत आहे. म्हणून पुरुषोत्तम हा अर्थ घेणे जरुर आहे.

(क) प्रभानिधि = प्रकाशनिधि प्रकाशाचा मूळ खजिना व जेथून सर्वांना ज्ञानरुपी प्रकाश मिळतो तो "तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः । तमेव भान्तम् अनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ (मुंडक उप.)" "तत्त्वस्वरुपं पुरुषं पुराणं स्वतेजसा पूरित विश्वमेकम् । राजधिराजं रविमण्डलस्थं विश्वेश्वरं राममहं भजामि । (रामस्तवराज ६२) 'नमोऽस्तु वासुदेवाय ज्योतिषां पतये नमः । नमोऽस्तु रामदेवाय जगदानंदरुपिणे ॥ (रामस्तवराज ५०) पर=उत्तम व अवर = चरम, शेवटचा, ज्या पलीकडे दुसरे काही, कोणी नाही ते, म्हणजेच परात्पर (ग) पर-उत्तम नाही, उच्च, वरचे व अवर=खालचे ते; जे खालीही आहे व वरही आहे असे परावरनाथ-उत्तमांचे व अधमांचे स्वामी म्हणजेच सर्वांचे स्वामी, आश्रय, असे जे तेच रघुकुलमणी; व तेच माझे स्वामी आहेत दो. ५१/८ मध्ये 'ते रघुवीरांचे इष्ट देव मम' असे जे म्हटले तेच येथे अधिक स्पष्ट करून सांगितले व त्यास नमन केले. ते मला वंद्य आहेत. मी त्यांचाच, रघुकुलश्रेष्ठ रघुवीरांचा दास आहे, हे सुचविले. जवळ जवळ याच अर्थाचे पण अधिक विस्तृत वर्णन काकाने गरूडाजवळ केले आहे. 'तो सच्चिदानंद घन रामही' पासून 'रवि सन्मुख तम जाइ कदाही' (७/७२/३ पासून ८) पर्यंत पाहावे.

(२) ते रघुकुलमणी - हे म्हणण्यात भाव हा की अज, दशरथ वगैरे सुध्दा रघुकुलमणी होते, पण ते माझे स्वामी नाहीत. वर वर्णन केलेले ब्रह्म व्यापक वगैरे लक्षण संपन्न असून जे रघुकुलमणी झाले ते माझे स्वामी आहेत. ब्रह्म राम व दशरथनंदन राम एक की निराळे असा जो सतीचा अतिसंशय व पार्वतीचा थोडासा संशय होता. त्याचे निरस येथे सक्रिय केले व सुचविले की तो राम हा राम असा भेद नाही ; दोघे एकच. 'अगुणि सगुणि काही नहिं भेदही' याचा येथे सक्रिय उपसंहार केला; व ज्याचे नाम 'तुम्हि तर राम राम दिन राती। सादर जपा अनंगाराती' ते रामच दशरथसुत रघुकुलमणी व नुसते नामच जपतो असे नव्हे तर नमस्कारसुध्दा त्या रघुकुलमणी रामालाच करतो हे दाखविले. 'ते करिती नृपसुता प्रणामा वदुनी सच्चित्सुख परधामा' या सती-वचनाची आठवण पार्वतीला दिली. रघुकुलमणी राम ब्रह्म व्यापक असून अज्ञानी माणसासारखे का दिसले याची चर्चा आता तीन चौपायात करतात.

हिं निज भ्रम नहिं समुझहिं अग्यानी । प्रभु पर मोह धरहिं जड प्रानी ॥१॥
जथा गगन घन पटल निहारि । झाँपेउ भानु कहहिं कुबिचारी ॥२॥
चितव जो लोचन अंगुलि लाएँ । प्रगट जुगल ससि तेहि के भाएँ ॥३॥

म. अज्ञानी भ्रम निज न जाणती । प्रभुवर जड निज मोह लावती ।।१।।
घन घनपटल बघुनि नभिं भारी । म्हणती छन्न भानु कुविचारी ।।२।।
लोचनिं अंगुलि घालुनि पाही । इंदु दोन दिसती त्याला ही ।।३।।

अर्थ - स्वत:सच भ्रम झालेला आहे, हे अज्ञानी लोक जाणत नाहीत व ते जड आपला मोह प्रभूवरच लादतात॥ १ ॥ आकाशात फार घनदाट मेघपटल पाहून कुविचारी लोक म्हणतात की सूर्य झाकला गेला॥ २ ॥ स्वत:च्या डोळ्यात बोट खुपसून जो पाहतो त्यालाच दोन चंद्र प्रगट दिसतात. ॥ ३ ॥

टीका - सूचना - या व पुढील दोन चौपायांतील गूढ रहस्य चार क्षणांपूर्वीच प्रकाशित झाले! या तीन चौपायांत मिळून 'अज्ञ अकोविद अंध अभागे' या चौघांची चर्चा सोदाहरण आहे; मात्र अनुक्रम चालू विषयानुसार बदलला आहे. (क) वाच्यार्थाने या चौपाईत प्रभूमध्ये मोह दिसण्याचे सर्वसामान्य कारण सिध्दान्तरूपाने सांगितले आहे; व पुढील दोन चौपायांत दृष्टान्त आहेत. प्रथम सामान्य वाच्यार्थ घेऊ (१) अज्ञान हे भ्रमाचे कारण असते; पण ज्याला भ्रम झालेला असतो त्याला भ्रमकाळी असे मुळीच वाटत नाही की मला भ्रम झाला आहे. दोरी असून ज्याला साप दिसतो तो भ्रमानेच दिसतो, पण तो त्याला खरा वाटतो. याचे कारण त्याला दोरीचे ज्ञान नसते. तो दोरीवर सर्पाचा आरोप करीत असतो; तथापि दोरी दोरीपणानेच असते. तो भ्रमिष्टच दोरीवर सर्पपणा लादतो. अज्ञानी माणसे आपल्या अज्ञानजनित भ्रमाने प्रभूवर, राम-कृष्ण आदीवर आपला मोह, अडाणीपणा, अज्ञान इत्यादी लादत असतात. (क) दुसऱ्या चरणातील जड शब्दाची या अर्थाला आवश्यकता काय? अज्ञानी म्हणजेच जड, मूढ. या जड शब्दानेच गूढार्थ प्रगट करण्यास मदत केली! मानसात जड शब्दांची व्याख्या पाहा- आत्मघातकी जीव हि जड ते। ज्याना रघुपति कथा न रुचते' (७/५३/६) भक्ति अशी जाणुनि परिहरती। ज्ञाना केवळ जे श्रम करती॥ ते जड गृहि सुरधेनू त्यजती।" (७/११५/१-२२) राम! चरित तव ऐकुनि पाहुनि। सुख बुधांस जड जाती मोहुनि'(२/१२७/७) यावरून ठरले की जड = हरिपद विमुख - गूढार्थ हा १) अज्ञानी आपला मोह प्रभूवर लादतात २) हरिपद विमुख असणारे जड म्हणजे अकोविद आपला मोह प्रभूवर लादतात. अज्ञ व अकोविद यांच्याविषयी या चौपाईत सांगितले. 'जे मति मलिन विषयवश कामी। प्रभुवर लाविति' मोहा स्वामी! (७/७३/२). हे अज्ञानी जनांचे लक्षण आहे. ७/११५/१-२ शी ताडून पाहावे व ७/७३/३/-६ यात दिलेले चार दृष्टान्त व त्यावरील गूढार्थ चंद्रिका पाहावी. आता वाच्यार्थाने दृष्टान्त देतात व गूढार्थाने हरिमायावश अभाग्यांचा उल्लेख सुचवितात.

चौ. २ (१) घनपटल - मेघपटल, मेघांचा पडदा (समुदाय) मेघ - ढग कधी सूर्याजवळ जाऊच शकत नाहीत, असे असता 'घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कं यथा निष्प्रभं मन्यते चाति मूढः। तथाबध्दवद्भाति यो मूढ दृष्टेः स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा' (हस्तामलकस्तोत्र १२) आकाश ढगांनी भरलेले असता तिकडे पाहिले तर सूर्य व सूर्यकिरण दिसत नाहीत.

पाहणारास वाटते की सूर्याला मेघपटलाने (पटल-पडळ) झाकला आहे. खरे पाहता मेघपटल याच्या दृष्टीसमोर येऊन याची दृष्टी सूर्यबिंब व किरण पाहू शकत नाही. स्वतःच्या डोळ्यांवर पडळ (पटल) आले की सूर्य उगवलेला असून प्रकाश पडला असून पाहणाऱ्यास अंधार दिसतो व तो म्हणतो सूर्याचा प्रकाशच पडला नाही. तसाच रामावर अज्ञान मोहांचा आरोप केला जातो. (क) तु. दास एकापेक्षा अधिक उपमा दृष्टान्तादी वापरतात तेव्हा प्रत्येकात काही वैशिष्ट्य असते. आकाशात येणारे मेघपटल पाहणाराने आणलेले नसते; किंवा त्याच्या मनबुध्दीइंद्रिये यात काही दोष उत्पन्न झालेला नसतो. मेघांना आकाशात जमविणारा असतो वारा. तसेच ज्यांच्या हृदयात हरिमाया 'मोहाम्भोधरपूग' (अर. मं.१) मोहरूपी मेघांचे पटल आणते ते लोक सुध्दा 'रामी निज अज्ञान लादती' 'मायावश मतिमंद अभागे। हृदयि जवनिका (पडदा) बहुविध लागे। ते शठ हठवश संशय धरती। रामी निज अज्ञान लादती' (७/७३/८) या चौपाईत पटल शब्द आहे तो आचार्यकृत हस्तामलक स्तोत्रांतील समानार्थी अवतरणात नाही; पण पटल, पडदा = जवनिका हा खुणेचा शब्द वरील कांडातील अवतरणात घालून ठेवून गूढार्थ स्पष्ट करण्याची किल्ली तयार करून ठेवली आहे. (ख) येथे मोहाचे निमित्त कारण इंद्रियविघात आहे. इंद्रियशक्तीला आडकाठी येणे आणणे नव्हे. जाणून बुजून आंधळे बनलेल्या पाखंडी मदमस्तांची चर्चा गूढार्थाने पुढील चौपाईत आहे व वाच्यार्थाने दृष्टान्त असून इंद्रिय दोष निमित्त कारण आहे.

चौ. ३ (१) लोचनि अंगुलि घालुनि पाहि- एकाच डोळ्याच्या खालच्या पापणीवर बोट दाबून वर चढवून चंद्राकडे पाहिले म्हणजे दोन्ही दृष्टींचे केंद्रीकरण न झाल्याने प्रत्येक डोळ्याला १/१ चंद्र दिसतो; पण ते ज्ञान ग्रहण करणाऱ्या जीवास दोन चंद्र दिसतात. हा एक नेत्ररोगसुध्दा पुष्कळांना होतो. त्यांना दूरचा प्रत्येक पदार्थ दोन रूपांनी दिसतो. आकाशात असतो एकच चंद्र, पण दृष्टीत दोष उत्पन्न केल्यामुळे दोन दिसतात व तो म्हणतो की दोन चंद्र उगवले आहेत. येथे वर्णिलेला दृष्टिदोष मुद्दाम उत्पन्न केलेला आहे म्हणून उत्तरकांडातील 'नयन दोष ज्याला जैं होतो। पीतवर्ण शशि तैं म्हणतो तो' (७/७३/३) हे अवतरण येथे तुलनेस घेता येत नाही. दोन्ही ठिकाणी दृश्य चंद्रच असला तरी दृष्टिदोष एकाच प्रकारचा नाही. येथे दृष्टिदोष मुद्दाम निर्माण केलेला आहे. पाखंडी लोक जाणूनबुजून वेदशास्त्राविरूध्द बोलतात व रामावर विविध आरोप करतात. याची चर्चा ११५/५ च्या टीकेत पाहावी. म्हणजे येथील गूढार्थ मान्य होईल. (मा. पी. वाचून पाहणे!).

(२) निष्कर्ष- मोहपिशाचग्रस्त, पाखंडी, हरिपदविमुख व जाणति मृषा न साच (अज्ञ) यांच्या स्वतःच्या मोहभ्रमांची कारणे जरी भिन्न असली तरी चौघेही जे कार्य करतात ते 'प्रभूवर निज अज्ञान लादती' हे एकच असते, म्हणून ते एकदाच सांगून ठेवले. प्रभू अज्ञानी बध्द जीवासारखे का वागतात हे आता सांगावयाचे आहे.

हिं. उमा राम बिषइक अस मोहा । नभ तम धूम धूरि जिमि सोहा ॥४॥
बिषय करन सुर जीव समेता । सकल एक तें एक सचेता ॥५॥
सब कर परम प्रकासक जोई । राम अनादि अवधपति सोई ॥६॥

म. रामाविषयीं उमे मोह ते । नभ जस तम रज धूम्रिं शोभतें॥४॥
विषय इंद्रियें सुर जीवांसी । एकें चेतनना दुसऱ्यासी॥५॥
सर्वां परम-प्रकाशक हि जो । राम अनादि अयोध्यापति तो ६॥

अर्थ- आकाश जसे नभ (अंधार) धूळ (रज) व धुराने (धूम्रि) शोभा पावते तसेच उमे! रामाविषयींचे मोह रामास शोभा आणणारेच असतात. ॥ ४ ॥ विषय, इंद्रिये, इंद्रिय देवता व जीव यांना चेतना मिळते ती क्रमशः एकापासून दुसऱ्यास अशी मिळते. सर्वांचा मुख्य - परम प्रकाशक जो अनादी राम तोच अयोध्यापती राम ॥ २ ॥

टीका - चौ. - ४ (१) वि. सूचना - या चौपाईचे अनेक टीकाकारांनी अनेक अर्थ केले आहेत. ते सर्व मा.पी. मध्ये पाहावे. या अल्पमतीस जो अर्थ योग्य वाटतो तो - (क) सोहा - शोभले, शोभते हे एकवचनी पुल्लिंगी क्रियापद आहे. क्रियापदाजवळ धूरि (धूळ) शब्द मूळात आहे तो स्त्रीलिंगी आहे. तदनुसार धूरि सोही असे एकवचनी स्त्रीलिंगी रूप पाहिजे होते. नभ, धूम धूरी या तिहींबद्दल अनेकवचनी क्रियापद सोहहीं पाहिजे होते तसेही नाही; म्हणून नभ सोहा = आकाश शोभले, शोभते हा मुख्यार्थ घेणे जरूर आहे. बाकीच्या नभ धूम धूरी या शब्दांची अप्रत्यक्ष तृतीया विभक्ती आहे; मराठी धूम्री ही तृतीयाच वापरली आहे.

(२) आकाशात अंधार, तम पसरला, धूळ (रज) पसरली, किंवा धूर पसरला तरी त्यांच्यामुळे आकाशाच्या मूळच्या रूपात काहीच वैगुण्य, कमीपणा येत नाहीच. पण उलट यांच्यामुळे आकाश शोभा पावते. तसेच अज्ञान, भ्रम, शोक मोहादी जे विकार राम चरित्रात दिसतात त्यांनी रामाच्या शुध्द सच्चिदानंदमय परमानंदकंद, अनंत, अगाध स्वरूपात काही कमीपणा तर नाहीच येत, पण ते ब्रह्म सच्चिदानंद शोभा पावते. 'कमल फुलुनि सर कसें खुलतसे। ब्रह्म अगुण जैं सगुण होतसें (४/१७/२)

(३) तमाने आकाश शोभते - तम अंधार तमोगुणाचे प्रतीक आहे. राम सच्चिदानंद दिनेश = निर्गुण ब्रह्म, सूर्य उगवल्यावर आकाश शोभते की आकाशाची शोभा रात्री अंधारात पाहावयास सापडते याचा विचार करावा. संध्याकाळ संपून काळोख पडला की त्या रात्रीच्या तमात उषावधी, अनंत तारागण, आकाशगंगा, निरनिराळ्या रंगाचे ग्रह दिसू लागतात. आकाशाला स्वतःचा कोणताच वर्ण नसून ते मनोहर नीलवर्णाच्या मखमलीसारखे, मोराच्या कंठासारखे दिसू लागते. त्या शरद ऋतूतील रात्र असली म्हणजे त्या आकाशाची शोभा व तिच्या निरीक्षणाने मिळणारे सुख, शांती, प्रसन्नता, तापहानी इत्यादींचे वर्णन कोण करणार? निर्गुण ब्रह्म दिवसाच्या आकाशासारखे आहे. वर डोळे करून पाहण्याचीसुध्दा

सोय नाही. जिकडे तिकडे भकभकाट, कुठली शोभा, कुठली शांती व आनंद मिळणार! तेच ब्रह्म सगुण झाले म्हणजे 'शरदम्बराभनीलं' 'अनंत नक्षत्रांप्रमाणे अनंत गुण व अनंत नामे, त्यात रामनाम हा सोम (चंद्र) व रामभक्तीरूपी राकारजनी असली म्हणजे मग विविध ताप विनाश व परमानंद-परमसुखलाभ करून घेणे सोपे होते. सगुण ब्रह्माच्या मोहाच्या कथा (तमोगुणीचरित्र) श्रवण करून सेवक मोहातून सुटतात. आकाशातील तम आकाशास स्पर्श न करता जसा संतप्तांस शांती देतो, तशाच रामकृष्णादी चरित्रात दिसणाऱ्या तमोगुणी मोहमयलीला आपल्या शोभेने जीवांस मोहातीत करतात. 'राकारजनी भक्ति तव राम नाम तो सोम। अपर नाम उडुगण विमल वसो भक्त हृद्व्योम' (३/४२) निर्गुणाला चरित्रच नाही. कोणतेच इंद्रिय दिवसाच्या आकाशाप्रमाणे त्यास पाहू शकत नाही, सदा जवळ असून शोकमोहांचा विनाश होऊ शकत नाही, तो एका क्षणभर झालेल्या सगुण ब्रह्माच्या मोहमयलीलांच्या दर्शनाने जातो! हे आहे तमाने आकाश शोभते असे सांगण्यातील मर्म.

(४) रज - धूळ - हे रजोगुणाचे प्रतीक आहे. धूळ आकाशात उडण्यास वायूचे साह्य लागते. 'चढे पवन संगति रज गगनी' (१/७/९) निर्गुण - अगुण ब्रह्माच्या ठिकाणी कोणताच गुण नसतो व दिसतही नाही. सगुण ब्रह्माच्या ठिकाणी मायेच्या साह्याने रजोगुण दिसतो. हर्षशोकादी, विरहविलापादी, कामीजन चरित्रादी, विवाहादी रजोगुणी चरित्रांच्या श्रवणाने ही साधकांचा रजोगुण नष्ट होऊन ते भगवत्भक्त बनतात. जीवांच्या हृदयाकाशात रजोगुण शिरला तर ते मलिन होते; पण महदाकाशात कितीही धूळ उडाली तरी ती आकाशाला मलिन न करता मेघ निर्माण करण्यास उपयोगी पडते. वायू व सूर्यकिरण (अग्नि) यांच्यायोगे आकाशात तयार झालेल्या वाफेला या रजःकणांच्या आश्रयाने मेघरूप प्राप्त होऊन लोकांस जीवन मिळते. तशीच निर्गुण ब्रह्मरूपी आकाशात रजोगुणी सगुणाचे चरित्ररूपी धूळ मायारूपी वायूच्याबरोबर उडाली म्हणजे करुणाघन दयाघन बनतात. व कृपाजलाचा वर्षाव करतात. 'कृपावारिधर राम खरारी' निर्गुण ब्रह्म दिवसाच्या निरभ्र आकाशासारखे आहे. जीवांच्या ठिकाणचा रजोगुण अविद्याजनित असल्याने रस्त्यावर पडलेल्या धुळीसारखा, अपमान, अनादर सहन करण्यास योग्य आहे. 'रज पथिं पतित अनावृत राही। सर्वांच्या पदलत्ता साही॥ (७/१०६/११)

(५) धूम्र-धूर- हा आकाशात जाऊ लागला की शुभ्र दिसू लागतो. हा ऊर्ध्वगामी आहे. 'उर्ध्वं गच्छंति सत्त्वस्था:' (भ.गी.) सद्गति-ऊर्ध्वगती (वर जाणे) हे सत्त्वगुणाचे लक्षण आहे. म्हणून येथील धूम्र सत्त्वगुणाचे प्रतीक आहे. निर्गुण ब्रह्माच्या ठिकाणी सत्त्वगुणसुध्दा नाही. धुराला वर जाण्यास वायूची मदत लागतेच. कोणतीही गती वायूच्या साह्याशिवाय शक्य नाही. वायु=माया,+ब्रह्म=सगुण ब्रह्म त्यांच्यांत सत्त्वगुणीचरित्र आकाशगामी धुरासारखी शोभतात. या चरित्रांच्या अनुकरणाने जीवाला ऊर्ध्वगती मिळते. आकाशात जाणाऱ्या धुराकडे, त्याच्या निमिषा निमिषाला बदलणाऱ्या गतीकडे पाहणेसुध्दा सुखदायक असते. धूर वर जात असलेल्या आकाशाचे फोटोसुध्दा काढतात. सगुणाच्या सत्त्वगुणी चरित्रानी ज्ञान व भक्ती प्राप्त होतात. जी जन्ममरणरूपी संसारगती जीवाच्या पाठीस लागली आहे ती सुटते.

याप्रमाणे या चौपाईचे विवेचन यथामती केले गेले आहे. हे ज्यास मान्य नसेल त्यांनी मा.पी. मधील अनेक मतांपैकी जे मान्य होईल ते सुखेनैव ग्रहण करावे! सगुण चरित्रात त्रिगुणात्मक लीलांशिवाय दुसरे काय असते! हे जरी खरे असले तरी जीवांचा गुणाशी असणारा संबंध व सगुण भगवनाचा गुणांशी असणारा संबंध जो वर दृष्टान्ताने दाखविला, तोच पुढील चौपायात तात्त्विक दृष्टीने विशद करून सांगतात.

चौ. ५ (१) या चौपाईचे येथे प्रयोजन काय ? हे कोणीही टीकाकारांनी दाखविलेले नाही. टीकाकारांनी महत्त्वाच्या ठिकाणी पूर्वापार संगती दाखविलेली नाही. मागल्या वर्णनाचा व पुढल्याचा संबंध काय हे कळले तरच कवीचा भाव व सुसंगत अर्थ समजतो. नाहीतर शब्दारण्यात भटकण्यासारखे काहीतरी लिहिले जाण्याचा संभव असतो. गुण मायाकृत असतात व प्रभूचे चरित्र गुणमयच असते. तरी निर्दोष कसे हेच येथे दाखवितात. गुण शब्दाचे इतर अनेक अर्थ आहेत. (२) विषय, इंद्रिये, इंद्रिय देवता, जीव व प्रभू राम असा हा खालून वर क्रम आहे. (क) विषय - शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध हे पाच मुख्य विषय आहेत. हे सुध्दा गुणच आहेत. यातील एक किंवा अधिक ज्यांत असतील त्या सर्व पदार्थांस विषयच म्हणतात. हे पंच विषय पंचभूतांचे क्रमशः गुण आहेत म्हणून यांनाही गुण म्हणतात व ज्या पदार्थात असतील त्यांना सुध्दा गुण म्हणतात. 'गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इंद्रिये॥ त्याग शौर्यादि सत्त्वादि संध्याद्यावृत्तिरज्जुषु शुक्लादावपि बुध्यांच' (मेदिनी) धनुष्याची दोरी, अप्रधान, रूपादी (शब्द स्पर्शरूपादी), स्वयंपाक करणारा - आचारी, इंद्रिये, त्यागशौर्यादी, सत्त्वरजतम, संध्यादी, पट (दुप्पट, तिप्पट इ.) दोरी, शुभ्रवर्णादी व बुध्दी या सर्वांना गुण म्हणतात. मन अन्तरिंद्रिय असल्याने गुण आहे. 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' (भ. गी.) यात गुणा- इंद्रिये व गुणेषु = सर्व विषयात असाच अर्थ आहे. (ख) सुखदुःखादिकांची प्राप्ती विषय व इंद्रिये यांच्या संयोगाने होते; पण विषय स्वतः जड आहेत. इंद्रियेसुध्दा स्वभावतः जड आहेत. हे झोपेतील स्थितीवरून समजते. त्यांच्यात नैसर्गिक चैतन्य नाही. विषयांचे ज्ञान जीवाला होते ते मन, ज्ञानेंद्रिये व बुध्दी यांच्या मध्यस्थीने होते. मनसुध्दा एक इंद्रिय आहे. बुध्दी पण इंद्रियच आहे. (ग) विषयांना चेतनता-चैतन्य मिळते इंद्रियांकडून, इंद्रियांना त्यांच्या त्यांच्या देवतांकडून मिळते; देवतांना जीवाकडून मिळते व जीव ईश्वरांश असल्याने त्यास ईश्वराकडून चैतन्य = विषय ज्ञानादी विविध शक्ती मिळतात. 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया' (भ.गी.) इंद्रिय देवता व जीव यांना नाचविणारी प्रभूची माया आहे. गुण मायेचे आहेत. मायेच्या ताब्यात असतात व ती माया ईश्वराच्या - प्रभूच्या ताब्यात असते. 'एक रची जग, गुण, वश जीते। प्रभूप्रेरिता स्वबल न तीतें' (३/१५/६) माया स्वतंत्र नाही. 'ईशा वश, माया, गुण खाणी,' माया ईश्वराच्या आधीन असते, सगुण ब्रह्माच्या ताब्यात असते. 'रघुवीराची दासि तीं' (७/७१म) 'जी माया नाचविं जगताला। जिचे चरित्र न कळे कुणाला॥ प्रभू-भुवईने ती खगराजा। नाचे नटिसम सहित समाजा' (७/७२/१-२) यापुढील सहा चौपाया पाहाव्या. ती माया रघुवीराला भीत असते. तेव्हा मायाजनित गुणांचा चांगला किंवा वाईट परिणाम प्रभू

रामचंद्रांवर कसा होऊ शकेल? जो सर्वांच्यावर सत्ता चालविणारा आहे त्याच्यावर इतरांची सत्ता कशी चालेल? माया भगवन्ताच्या अधीन असल्यामुळे भगवच्चरित्रात दिसणारी त्रिगुणांची कार्ये भगवंतावर काही परिणाम करू शकत नाहीत.

(२) जीव - ईश्वराचा अंश, ब्रह्माचे प्रतिबिंब असल्याने त्याच्या ठिकाणी असलेले चैतन्य ब्रह्माचे, रामाचेच असते. जीवचैतन्यसुध्दा स्वतंत्र नाही, प्रभूकडूनच त्याला चैतन्य मिळते. (क) इंद्रिये कोणती व त्यांच्या देवता कोणत्या याचे विवरण लंका १४-१५ यांच्या टीकेत पाहावे. (ख) ज्ञोपेत बुध्दीला विषयज्ञान होत नाही, नसते; यावरून ठरते की बुध्दीच्या ठिकाणची ज्ञानशक्ती, चैतन्य तिचे स्वतःचे नाही. अभिनव रामायणातील वेदांन्तपर भूपाळी पाहावी म्हणजे कळेल की बुध्दीपासून खालची सर्व कार्य करणारी यंत्रे स्वतः जड आहेत.

चौ। ६ (१) सर्वां परम - प्रकाशक राम अनादि- सर्वांना प्रकाश, ज्ञान, चैतन्य देणारे सर्वांहून श्रेष्ठ असे प्रकाशक राम आहेत व ते अनादी आहेत. ते सहज प्रकाशरूप, स्वयंप्रकाशशील आहेत. त्यांचे ज्ञान करून देण्यास इतर साधनांची आवश्यकता नाही. बाकी सर्व परप्रकाशमान आहेत. दीपाला सूर्याला पाहण्यास इतर प्रकाशाची अपेक्षा नसते. ब्रह्म = आत्मा = राम स्वसंवेद्य आहेत. 'येन सर्वं विज्ञातं भवति स केन रे जानीयात्' (बृहउ) ज्याच्या योगाने सर्व जाणले जाते त्याला जाणणारा दुसरा कोण असणार; त्याचा तोच. ब्रह्म सर्वांचेच अधिष्ठान असल्यामुळे तेच सर्वांचे प्रकाशक आहे, असे म्हटले. भ्रमाचे जे अधिष्ठान असते तेच भ्रमाला प्रकाशित करते. दोरी जर वाटोळी दोन तीन वेटाळ्यात पडली असेल तर तिच्यावर होणारा सर्पभ्रम लांब पसरलेल्या सर्पाचा न होता वेटोळे घालून बसलेल्या सर्पाचा होईल; फुलांची माळ पडली असेल तर आग्या सर्पाचा भ्रम होईल. फार काय अभावाला प्रकाशित करणारे अधिष्ठानसुध्दा शाश्वत ब्रह्मच आहे. 'यत्सत्वादमृषेव भाति सकलं रज्जौयथा हेर्भ्रमः' हा मंगलाचरणातील सिध्दान्तच येथे निराळ्या भाषेत सांगितला. त्या श्लोकांत सच्चिदानंदपैकी सत् विषयी सांगितले. येथे चित्विषयी सांगितले व पुढे आनंदाविषयी सांगतील. सत् चित् व आनंद एकमेकांस सोडून असत नाहीत, याची चर्चा मागे झाली आहे. साखर, गोडी व शुभ्रपणा, कापूर, सुगंध व शुभ्रपणा इत्यादी दृष्टान्त तिथे दिले आहेत. सर्व जीवांचे प्रकाशक राम आहेत. ते अनादी आहेत. (अनंत आहेत हे पूर्वीच सांगितले आहे) व तेच अयोध्यापती आहेत हे येथे सांगितले. जीवांचा व रामाचा संबंध सांगितला. आता रामाचा व जगाचा संबंध सांगतील.

हिं. जगत प्रकास्य, प्रकासक रामू । मायाधीस ग्यान गुन धामू ॥७॥
जासु सत्यता तें जड़ माया । भास सत्य इव मोह सहाया ॥८॥

म. जगत् प्रकाश्य प्रकाशक रामहि। मायापति ज्ञानगुणधामही ॥७॥
यत्सत्यत्वें जड जी माया । गमे सत्यशी मोह सहार्या ॥८॥

अर्थ - जग हे प्रकाश्य आहे. (प्रकाशित करण्याचा विषय) व त्याला प्रकाशक रामच

आहेत. ते मायेचे स्वामी (माया+ अधीश= मायाधीश) आहेत व (हि) ते ज्ञानाचे व गुणांचे धाम आहेत॥ ७॥ त्यांच्या सत्यतेने (सत्तेमुळे, सत्तेवर) जड असणारी जी माया ती मोहाच्या साह्याने सत्य असल्यासारखी वाटते-भासते (म्हणजेच सत्य नाही.)॥ ८॥

टीका.- चौ. ७ (१) जगत् प्रकाश्य आहे - प्रकाशित केले जाणारे, म्हणजे दृश्य आहे. दिवा प्रकाशक व दिव्याच्या प्रकाशाने दिसणाऱ्या वस्तू प्रकाश्य होत. तसे राम व जग यांचे आहे. दाखविले की जग जड आहे व राम = ब्रह्मच काय ते स्वयं चित्स्वरूप, ज्ञानस्वरूप आहे. 'विश्व दृश्य आपण बघणारे। विधि हरि शंभुस नाचविणारे' (२/१२७/१) शंका- तर मग दृश्य व द्रष्टा, प्रकाश्य व प्रकाशक असे द्वैतच सिध्द झाले की? थांबा जरा! जड व चेतन विरुध्दधर्मी असल्याने त्यांचा आधाराधेय संबंध, अंश-अंशी संबंध इत्यादी संबंध असूच शकत नाहीत. कोणता संबंध आहे ते पुढील चौपाईत व दोह्यात स्पष्ट करतील. व्यवहारात काय दिसते ते येथे सांगितले. (२) मायापती = मायाधीश, मायेचे स्वामी, माया ज्यांच्या ताब्यात आहे ते राम जगाचे प्रकाशक आहेत. येथे सुचविले की हा प्रकाश्य प्रकाशक संबंध मायेच्या योगे उत्पन्न झालेला दिसतो. मायेची सत्ता, शक्ती रामअयोध्यापतीवर चालत नाही. (क) ज्ञानधाम - ज्ञानाचे माहेरघर किंवा ज्ञान हाच ज्यांचा धाम = प्रकाश आहे असे. धाम आणि धामन् हे दोन्ही शब्द संस्कृत भाषेतले आहेत. (अ.व्या.सु.पाहा) याने असे वाटेल की ते गुणरहित असतील, म्हणून सांगतात की (ख) गुणधाम आहेत. गुणांचे निवासस्थान आहेत. गुण मायेला वश आहेत व माया प्रभूला वश आहे, म्हणून गुण प्रभूला वश आहेत; गुणांचे स्वामी आहेत. कुबेर ज्याचा सेवक असेल त्याला निर्धन - भिकारी कसा म्हणता येईल. आता मायेचे स्वरूप सांगतात.

चौ. ८/(१) माया सत्यशी वाटते (गमे) - सांगितले की माया सत्य नाही तर मग माया असत्य ठरली? नाही, असत्य नाही, कारण ती भासते. मृगांना मृगजळ दिसते व ते सत्य वाटते; म्हणून ते पिण्यासाठी त्याच्याकडे धावतात. म्हणून ते असत्यही म्हणता येत नाही. सत्य नाही व असत्यही नाही, मिथ्या आहे हे पुढे सांगतील. (क) सत्य नसून सत्य भासणाऱ्या भासाला काहीतरी सत्य अधिष्ठान लागते. म्हणून सांगतात की ज्याच्या त्रिकालाबाधित सत्यतेवर (सत्तेवर, अस्तित्वावर) सत्य नसलेली माया सत्य असल्यासारखी भासते, तेच राम रघुपती अयोध्याधीश (ख) सत्य नसलेली माया सत्य भासण्याचे कारण मोह आहे. अज्ञान, मोह, भ्रम हेच सत्य नसलेला सर्व सत्य असल्यासारखा भासण्याचे कारण असते. दोरी कधीतरी सर्प होते का? मग भासतो कसा? भ्रमाने, पण भ्रमाला आधार दोरीच. येथे अध्यास वाद-विवर्तवाद सुचविला.

(२) दोरीच्या अस्तित्वावर जसा सर्प मोह-भ्रमामुळे भासतो, सत्य वाटतो तशीच ब्रह्म राम यांच्या सत्तेवर मोहभ्रमामुळे माया व तिचे कार्य सत्यवत भासते. यावरून ठरले की जग = मिथ्यामाया व ते ब्रह्मावर अज्ञान व भ्रमामुळे भासते. सत्य वाटते, पण सत्य नाही, मिथ्या आहे. 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' हा सिध्दान्त इतका स्पष्ट सांगितला असून सांप्रदायिक पंडित

म्हणतात की 'सत्य नाही म्हणजे परिणामशील आहे, परिवर्तनशील आहे, विकारी आहे.' अशा रीतीने ते आपले समाधान करून घेतात! हे त्यांचे करणे त्यांच्या दृष्टीने योग्यच आहे.

हिं.दो. रजत सीप महुँ भास जिमि जथा भानुकर बारि ॥
जदपि मृषा तिहुँ काल सोइ भ्रम न सकइ कोउ टारि ॥११७॥

म.दो. रजत शुक्तिमधिं भासतें यथा भानुकरि वारि ॥
मृषा त्रिकाळिंहि तरि कुणी शक्त न जो भ्रम वारि ॥११७॥

अर्थ - शिंपीत जसे रूपे-चांदी (रजत) भासते व सूर्यकिरणात जसे जल (वारि) भासते. (तसेच रामाच्या ठिकाणी जग भासते) (ते रूप व ते जल) जरी तिन्ही काळी मृषा असते. मिथ्या असते तरी तो भ्रम कोणी निवारण करू शकत नाही. ॥ दो ॥ ११७ ॥

टीका - (१) येथे दाखवितात की जगाच्या व्यावहारिक सत्तेचा विनाश कोणाही जीवाला करता येणे शक्य नाही. जीवन्मुक्तावस्थेतसुध्दा जग दिसणारच. ते सत्य वाटणे वा न वाटणे एवढाच फरक अज्ञानी व ज्ञानी यांच्या बुध्दिवृत्तीच्या ठिकाणी असतो. या हेतूनेच वरील दृष्टान्त आहेत. (२) रजतशुक्तिमधिं भासते. शुक्ति =शिंपी, शिंपला. हे या भ्रमाचे अधिष्ठान आहे. शिंपीच्या पोटातील पांढऱ्या भागावर स्वच्छ सूर्यप्रकाश पडला म्हणजे शिंपी नसून रूपे चांदी आहे, असे वाटू लागते; व अडाणी माणूस ते रूपे घेण्यास जवळ जातो व रूपे न दिसता शिंपी दिसते किंवा हातात येते. शिंपी दिसली की रूपे दिसत नाहीसे होते. शिंपात रूपे कालत्रयी नसते; पण विशिष्ट परिस्थितीत सूर्य प्रकाशाने दिसते. सूर्यप्रकाश निमित्त कारण बनतो. उपादान कारण शिंपीतील पांढरा भाग असतो. तो पांढरा वर्ण नाहीसा केला तर भ्रम रूपे दिसणार नाही. शिंपीवर सूर्यप्रकाश पडण्यापूर्वी रूपे नव्हते, जेव्हा योग्य सूर्यप्रकाश पडून रूपे दिसते तेव्हाही रूपे नसतेच व सूर्यप्रकाश मंद झाल्यावरही नसतेच (क) रूपे नसून शिंपी आहे हे ज्ञान झाल्यावरसुध्दा विशिष्ट प्रकाशात दुरून पाहिल्यावर त्याला रूपे दिसणारच, पण तो लहान मुलांसारखा धावत जाणार नाही ते रूपे घेण्यास. शिंपी व चांगला प्रकाश असेपर्यंत रूपे दिसणारच; कोणी सत्य मानील कोणी सत्य मानणार नाही, भासमान आहे म्हणेल; पण दृष्टीला भ्रम दिसणारच. तसेच हे जग मिथ्या आहे व त्याचे अधिष्ठान ब्रह्म सत्य आहे असा अनुभव आला तरी जगद्भ्रम इंद्रियांना दिसणारच. मन व बुध्दी मिथ्या मानतील इतकेच. ज्ञानदृष्टीने जगाचे अस्तित्व राहणार नाही. पण व्यावहारिकदृष्टीने राहीलच. म्हणजेच जगाला पारमार्थिक सत्ता नसून मिथ्या व्यावहारिक सत्ता आहे. पृथ्वीतत्त्वाच्या भासाचा हा दृष्टान्त दिला. पुढील मृगजलाच्या दृष्टांन्तात जलाचा भास कसा होतो हे दाखवितात.

(३) भानुकरि वारि- मृगजळ न म्हणता भानुकरि वारि = सूर्यकिरणातील जल म्हणण्यात, भ्रमाचे अधिष्ठान भानुकर आहेत हे दाखविणे हा हेतू आहे. मृगजळ शब्दाने हे दाखविता आले नसते. भानु = सूर्य, कर = किरण, वारि - जल, पाणी भानुकर हे येथे उपादान

कारण आहे व विशिष्ट देशकालपरिस्थितीनिमित्त कारण आहे. शुक्तिका रजतात शुक्तिका उपादान आहे व सूर्यकिरणांची विशिष्ट परिस्थिती हे निमित्त कारण आहे. दोन्ही दृष्टान्तात सूर्य कारण आहेच, पण एकात निमित्त कारण असून दुसऱ्यात उपादान कारण आहे. (क) केवलाद्वैती वेदान्त्यांत हे दोन्ही सांप्रदाय आहेत. कोणी ब्रह्माला उपादान कारण व मायेला निमित्त कारण मानतात; तर कोणी मायेला उपादान कारण व ब्रह्माला निमित्त कारण मानतात; पण दोघेही माया मिथ्याच मानतात म्हणून हा मतभेद उपेक्षणीय आहे. 'न घटत उद्भवः प्रकृतिपुरूषयोरजयो.' (भाग १०/८७/३१) या श्लोकावरील श्रीधरी टीका पाहावी. श्रीधर ब्रह्माला उपादान व मायेला निमित्त मानतात. या बुध्दीला हेच मत मान्य आहे. पूर्वी रामाला - दिनेश - सूर्य म्हटले व येथे सूर्याचा संबंधं असलेलेच दृष्टान्त दिले व अशा रीतीने दोन्ही मतांचे दिग्दर्शन केले.

(ख) ओसाड मैदानात किंवा वाळवंटात सूर्याचे प्रखर उन्ह पडले म्हणजे त्या किरणातच जलाचा भास उत्पन्न होतो, जसा शिंपीत रूप्याचा. समुद्रकाठच्या लोकांना याचा चांगला अनुभव असतो. पण ज्याने मृगजळ कधी पाहिले नाही असा मनुष्य पहिल्याने पाणी पिण्यासाठी लोटा घेऊन तिकडे जाणारच. इतके स्पष्ट व लाटा येत असलेले पाणी दिसते. एकदा अनुभवाने कळले की जल नसून ओसाड मैदान आहे, म्हणजे मग मनुष्य पुन्हा जाणार नाही. तरीपण दृष्टीला ते दिसणारच. असेच जग मिथ्या आहे, पण त्याला मिथ्या व्यायहारिकसत्ता आहे; कारण ते ईश सृष्ट आहे. त्यामुळे त्याचे व्यावहारिक अस्तित्व कोणीही जीव नष्ट करू शकणार नाही. ईशसृष्ट जग बंधक दुःखद नसून जीवसृष्टजग व ईशसृष्टसत्य मानणे हेच बंधाचे व दुःखाचे कारण आहे, हे पुढल्या चौपाईत सांगतील.

सूचना- मा. पी. मध्ये या दोह्यावर पाच पृष्ठे टीका आहे. खंडण, मंडण पुष्कळ आहे, पण दोन दृष्टान्त का व त्यातील भेद काय याची चर्चा अद्वैती व द्वैती टीकाकारांनी केली नाही. दार्शनिक सिध्दान्ताचे खंडण करण्याची आवश्यकता या अल्प बुध्दीस वाटत नाही; कारण 'जगीं (जनीं) वाद वेवाद तैसाचि ठेला.' बाजारात कोणता पदार्थ विकण्यास आणावा हे नियमांनी ठरविता येणार नाही. प्रस्थान त्रयीत श्रीमद्‌भागवत यांच्या भाष्य व टीकाकारांत जशी भिन्न मते खंडन मंडनानंतरसुध्दा आहेत व असावयाची तसेच तुलसीमानसाचे आहे.

हिं. एहि बिधि जग हरि आश्रित रहई । जदपि असत्य देत दुख अहई ।।१।।
जौं सपनें सिर काटै कोई । बिनु जागें न दूरि दुख होई ।।२।।
जासु कृपाँ अस भ्रम मिटि जाई । गिरिजा सोइ कृपाल रघुराई ।।३।।

म. राही हरिआश्रित जग यापरिं । जरि असत्य देतें दुःखा तरि ।।१।।
स्वप्नीं शिर जर कोणि कापलें । जागृतिविण कधिं दुःख हरपलें ।।२।।
ज्यांची कृपा असा भ्रम हरते। गिरिजे ! कृपालु रघुनायक ते ।।३।।

अर्थ- या प्रकारे सर्व जग हरीच्या आश्रयावर राहते; व जरी ते सत्य नाही (असत्य) (मिथ्या आहे) तरी ते दु:ख देतेच. ॥ १ ॥ जर स्वप्नात कोणी आपले मस्तक कापले तर ते दु:ख जागृती आल्याशिवाय (जागा झाल्याशिवाय) नष्ट होत नाही. ॥ २ ॥ अशा या भ्रमाला ज्यांची कृपा दूर करते ते हे! गिरिजे कृपालु रघुनायकच (दुसरे कोणी नाहीत; निर्गुण ब्रह्म नाही बरं का) ॥ ३ ॥

टीका - चौ.१ (१) असत्य - सत्य नसलेले, यापरि, = शुक्तिकारजत व मृगजळ ही जशी शिंपी व भानुकर यांच्या आश्रयावर राहतात व सत्य नसुन सत्यवत भासतात तसेच हे जग हरीच्या अधिष्ठानावर भासते, सत्य नसून सत्य आहे असे वाटते. हरी सत्य आहे, त्याला पारमार्थिक सत्ता आहे. हरीचे सत्यत्व भ्रमाने जगावर आरोपित केले जाते. हा सत्यत्वभ्रमच दु:खाला कारण असतो. भ्रम-भास दु:खाचे कारण नसुन, भास सत्य मानणे हे दु:खाचे कारण आहे. हरिणे मृगजळ सत्य मानतात म्हणून दु:ख भोगतात. विचारी माणसास भ्रम, भास दिसत असला तरी सत्य नाही असे अनुभविल्यावर दु:ख होत नाही; तसेच जगाचे आहे हे आता दृष्टान्ताने सांगतात.

चौ. - (१) असत्य-सत्य नसलेल्या वस्तूपासून दु:ख कसे होईल. या शंकेच्या निरसनासाठी सुध्दा हा दृष्टान्त आहे. मृगजळ व शुक्तिकारजत या गोष्टी सर्वांच्या अनुभवात असतील असे नाही, असा कोणीही नसेल की ज्याला स्वप्नाचे अनुभव कधी आले नाहीत. येथील दृष्टान्त सर्वांस कळण्यासारखा आहे. स्वप्नावस्था व निद्रावस्था यांचे अनुभव माणसांना जर नसते तर वेदान्तसिध्दान्त पटवून देणे जवळजवळ अशक्य झाले असते. (क) स्वप्न सत्य नसते हे सर्वांना माहीत असते. स्वप्नात आपले मस्तक कोणीतरी कापीत आहे, किंवा कापले आहे, हे पाहून मनुष्य स्वप्नातच भितो, रडतो, दु:खी होतो. ते गळा कापणे सत्य नसते. पण त्या दु:ख शोकाने स्थूल शरीराच्या नेत्रांतुन गळलेले अश्रू सत्य असतात. उशी ओली झालेली दिसते. सत्य नसलेल्या कारणापासून दु:ख शोकादी कार्ये होतात याचे कारण स्वप्नकाळी तो भ्रम सत्य वाटत असतो. जागा झाल्याशिवाय ते दु:ख भयादी नष्ट होत नाही. स्वप्नातले दृश्य प्रातिभासिक (मिथ्या) असले तरी स्वप्नकाळी ते खरे वाटते. जागा झाल्यावर त्यातील दृश्य मनश्चक्षुंना दिसते सुध्दा, पण भीती वाटत नाही, दु:ख होत नाही, याचे कारण ते सत्य नव्हते हे जागृती झाल्यामुळे कळले. म्हणजेच मिथ्या असलेल्या विषयांना सत्य मानणे हे दु:ख शोकादिकांचे कारण आहे हेही ठरले. (ख) स्वप्नात घाबरलेल्या माणसाला पुष्कळ वेळा दुसऱ्याने जागा करावा लागतो. काही आपोआपच जागे होतात. ' दीर्घस्वप्नमिदं जगत्' 'उमे सांगतो तज्ञ अनुभव मम। सत् हरिभजन, जगत स्वप्नासम' (३/३९/५) 'सर्वहि मोहनिशे निजणारे। दिसती स्वप्ने किती प्रकारें' (२/९३/२) या जगत्स्वप्नातून आपोआप जागे होणे शक्य नसते. हे स्वप्न एकच जन्म नव्हे तर अनंत जन्मपर्यंत पडत असते. कोणीतरी कृपेने जागे केल्याशिवाय या स्वप्नभयादिकांतून सुटका होत नाही. गाढ निद्रेत घोरत पडलेला किंवा स्वप्नात असलेला दुसऱ्यास जागा करू शकत नाही. जागा झाल्याचे लक्षण २/९३/३-४ पाहा. निर्गुण ब्रह्म निष्क्रिय असल्याने ते कोणाला जागे करू शकत नाही. जीव स्वत: जागा

होऊ शकत नाही व निर्गुण ब्रह्म सर्वत्र सदा सर्वव्यापक असून जीवाला जागा करू शकत नाही मग जीव जागा होणार तरी कसा? याचेच उत्तर पुढल्या चौपाईत देतात.

चौ. ३- (१) हरते ज्याची कृपा भ्रमा या - या भ्रमाला म्हणजे जगद्भ्रमाला नव्हे तर जगत्सत्यत्व भ्रमाला. जगाचा प्रलय झाल्याशिवाय जगरूपी भ्रम अदृश्य होणार नाही. (२) यातून जागा करणारा सगुण ब्रह्माशिवाय कोणी नाही. प्रभूची कृपा झाली तरच या भ्रमातून, या जगत्सत्यत्व स्वप्नातून जागे होता येते. ते सगुण ब्रह्म म्हणजेच रघुनायक राम असे शंभू उमेला, भवानीला नव्हे तर गिरिजेला सांगतात. भ्रमगिरीने उत्पन्न झालेली जडता तिच्या ठिकाणी आहे. रघुपती ब्रह्म नाहीत. हा भ्रम तिच्या ठिकाणी आहे. तो गेला म्हणजे मग तिला उमा म्हणतील, (दो.१।१२० पाहा.) त्यानंतर जरी 'गिरिजे' असे संबोधिले असले तरी मधूनमधून पूर्वस्थितीची आठवण देण्यासाठी आहे. महेशाची जी शक्ती ती उमा. (क) ईश्वराच्या रघुनाथाच्या कृपेशिवाय ही जागृती येऊ शकत नाही, हा सिध्दांत येथे सांगितला असे का? हा सत्यत्व भ्रम हरिमायेने व मुख्यत: अविद्येने उत्पन्न झालेला असतो. माया प्रभूलाच भिते; ती इतर कोणास दाद देत नाही. 'रघुवीराची दासि ती जरि मिथ्या ज्ञानास। रामकृपेविण ना सुटे : (७/७१). हे भुशुंडीवचन आहे. दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया। मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते (भ.गी.) 'जय जय जह्यजाम् अजित! दोषगृभीतगुणाम्' (भागवत वेदस्तुति श्लो. १) 'अनुदिन अनुतापें तापलो रामराया। परम दिनदयाळा नीरसी मोहमाया'(करुणाष्टक, समर्थ) 'ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैत वासना' (अव. गी.) 'तेषामहं समुध्दर्ता मृत्युसंसार सागरात्' (भ.गी.) हे मत कट्टर केवलाद्वैती संत मुकुंदराय, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, समर्थ, तुकोबा, वामन पंडित (यथार्थ दीपिकाकार) टेंबेस्वामी आदी सर्व महाराष्ट्रीय संतांचे आहे. आधुनिक महाराष्ट्रीय केवलाद्वैती जीवन्मुक्त, ब्रह्मनिष्ठ म्हणविणारांचे मत भक्तीचा तिरस्कार करते ही गोष्ट निराळी. (क) मा. पी. टीकेत अद्वैत मतप्रतिपादक विवेचन चांगले केले आहे व इतर मतांशी तुलना बरी केली आहे. प्रस्तावनेतील 'मानसातील दार्शनिक सिध्दान्त' 'माया', 'जग' व 'जीव' ही प्रकरणे पाहावीत.

(ख) जे निर्गुण ब्रह्म तेच रघुनायक राम- रामस्वरूपाचे वर्णन महेशांनी निरनिराळ्या प्रकारांनी केले व प्रत्येक वेळी उपसंहार वरील सिध्दान्ताने केला, म्हणजेच शान्तरसाचे पर्यवसान प्रत्येक ठिकाणी भक्तिरसात केले. 'ते रघुवीरचि इष्टदेव मम' (१/५१/८) 'मंगलभवन अमंगल हारी। तो प्रभु दशरथ -अजिरविहारी (१/११२/४), 'रघुकुलमणि मत्स्वामि ते वदुनि नमिती शिव माथ' (१/११६) व येथील ही चौपाई. सती-पार्वतीचा व भरद्वाजांचा मूळ संशय हाच आहे की जे निर्गुण ब्रह्म राम तेच रघुनंदन राम की निराळे. हे राम चरित्रलीला कशा करू शकतात हे पुढील चौपायांत सुचवितात.

हिं. आदि अंत कोउ जासु न पावा। मति अनुमानि निगम अस गावा ।।४।।
बिनु पद चलइ सुनइ बिनु काना। कर बिनु करम करइ बिधि नाना ।।५।।
आनन रहित सकल रस भोगी। बिनु बानी बकता बड जोगी ।।६।।

तन बिनु परस नयन बिनु देखा । गहइ घ्रान बिनु बास असेषा ।।७।।
अिस सब भाँति अलौकिक करनी । महिमा जासु जाइ नहिं बरनी ।।८।।

म. कोणी यदन्त न आदि समजले । मतिअनुमानिं निगम असं वदले ।।४।।
चळे अपद ऐके विण कानां । कर्म करविण करि विध नाना ।।५।।
भोगी सकल रसां मुख नाहीं । अति पटु वक्ता वाणिविना ही ।।६।।
स्पर्शे तनुविण अचक्षु पाहे । घ्राण न, गंध अखिल घेताहे ।।७।।
अशि सबपरीं अलौकिक करणी । कोण कसा तन्महिमा वर्णी ।।८।।

अर्थ - ज्याचा आदी किंवा अंत कोणालाच लागला नाही, त्याचे आपल्या बुध्दीने अनुमान करून वेदांनी वर्णन केले आहे ते असे. ॥ ४ ॥ पाय नसून हालचाल करतो व कान नसून श्रवण करतो; हात नसून नानाप्रकारची कर्मे करतो॥ ५ ॥ मुख नाही तरी सर्व रसांचा भोग भोगतो, चाखतो; वाणी नसून अतिउत्तम वक्ता आहे (जोगी = जोगा = योग्य)॥ ६ ॥ तनु = त्वचा नसून स्पर्श करतो व नेत्र नसून पाहतो, घ्राणेंद्रिय (नाक) नसून सर्व प्रकारचे वास (गंध) घेत असतो ॥ ७ ॥ अशी सर्वप्रकारे अलौलिक ज्याची करणी आहे त्याचा महिमा कोण कसा वर्णन करणार! (वर्णन करणे शक्य नाही)॥ ८ ॥

टीका. चौ. ४ - (१) ईश्वराला रामाला आदि = आरंभ, उत्पन्न होणे व अंत = नाश नाही असे मागे सांगितले. जगातील सर्वच धर्म म्हणतात की ईश्वर अनादि अनंत आहेत हे कसे व कोणास कळाले? या प्रश्नाचे उत्तर येथे देतात. जो ईश्वराच्यापूर्वी व ईश्वराच्यानंतर विद्यमान असेल तोच सांगू शकेल की ईश्वर केव्हा उत्पन्न झाला व केव्हा नष्ट झाला; पण असा सांगणारा कोणी असणे शक्य नाही. ईश्वराचे तर राहू द्याच पण जग केव्हा झाले याचे ज्ञान कोणालाही प्रत्यक्ष प्रमाणाने सुध्दा होणे शक्य नाही. जग झालेले ज्याला दिसणार तो जगाच्या उत्पत्तीनंतरचा असणार. त्याला जग दिसते तेव्हा त्याचा कोणीतरी कर्ता, कोणती तरी शक्ती असली पाहिजे, असेही कोणीही अनुमानानेच ठरविणार. सर्वात जुने वेद 'यस्य निःश्वसितं वेदाः' असे त्याचेच म्हणणे आहे. ज्यांच्या निःश्वासापासून वेद झाले तो सगुण परमात्मा कधी झाला हे वेदांनी पाहिले असणे शक्य नाही. म्हणून म्हणतात की वेदसुध्दा अनुमान प्रमाणेच सांगतात की ईश्वर अनादी अनंत आहे. ज्याच्या योगाने सर्व जाणता येते त्याला जाणणारा समर्थ दुसरा कोण असणार? आदी असलेले जेथे दिसले तेथे अनादी असे काही तरी असलेच पाहिजे. धूर दिसतो तेथे अग्नी असलाच पाहिजे. हे अनुमान प्रमाण आहे. येथे मन बुध्दीचा निरास केला. वेद आणखी जे सांगतात ते सगुण निराकार ब्रह्माला, ईश्वराला लागू आहे, तो अंतरात्मा आहे व तेच प्रभू रघुवीर होत.

चौ. ५- ७; (१) पंच ज्ञानेंद्रिये व पंचकर्मेंद्रियांपैकी येथे पंचज्ञानेंद्रियांचा व तीन कर्मेंद्रियांचा निषेध केला आहे. बाकीच्या दोन कर्मेंद्रियांचा उल्लेख अश्लीलता दोष उत्पन्न करणारा आहे म्हणून तो येथे केला नाही. भाव हा की कोणतेही इंद्रिय नसून इंद्रियांच्या

विविध क्रिया तो करतो. समानार्थक श्रुति 'सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितम्॥ सर्वस्य प्रभुम् ईशानं सर्वस्य शरणं बृहत्' (श्वेता. उ.३.१७) 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुःस शृणोत्यकर्णः॥ सवेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता' (३/१९), 'तदेजति तन्न एजति तद्- दूरे तद् उ आन्तिके'(ईशा. उ.).

(२) ब्रह्म अंतरात्मा निरिंद्रिय आहे पण त्याच्या अधिष्ठानावर सर्व इंद्रिये आपापले कार्य करतात. त्याच्याकडून प्रकाश मिळाल्याशिवाय बुध्दयादी सर्व जड आहेत. सर्वांचे प्रकाशक राम आहेत म्हणून जे सांगितले तेच येथे निराळ्या प्रकारे सांगतात. जीवालासुध्दा इंद्रिये नाहीत. पण त्याला सुध्दा सर्व इंद्रियजन्य ज्ञान होते व सर्व क्रिया करता करविता येतात. ब्रह्माच्या अधिष्ठानावर मायाच सर्व करीत करवीत असते म्हणून ईश्वर सर्व करून करवून अकर्ता आहे. सूर्य उगवला म्हणजे सृष्टीत विविध व्यापार सुरू होतात. सूर्य मावळला म्हणजे बंद पडतात; अशा अन्वय व्यतिरेकाने सूर्य त्या त्या व्यापाऱ्यांचा कर्ता ठरतो. पण तत्त्वतः तो काही करीत नाही. तसेच आत्म्याचे आहे म्हणून त्याला प्राणाचा प्राण, मनाचे मन, नेत्राचा नेत्र इत्यादी केनोपनिषदात सांगितले आहे. ऐतरेयोपनिषदात सांगितले की ज्याच्या योगाने सर्व इंद्रियादिकांच्या क्रिया घडतात तो आत्मा, तेच प्रज्ञान, तेच ब्रह्म.

(३) अवतार देहांत जी इंद्रिये, अवयवादी दिसतात ती केवळ योगमायेचा अंगीकार केल्याने दिसतात. सर्व देहच चिदानंदमय असल्याने, दिसणारी इंद्रिये चिदानंदमय असतात, जड, पांचभौतिक, प्रकृतिजनित नसतात. साखरेच्या मूर्तीचे सर्व अवयव जसे साखरेचे, साखरच, तशीच अवतारदेहात दिसणारी सर्व इंद्रिये चिदानंदमयच असतात. सार हे की मायाजनित सर्व कार्ये प्रभूच्या केवळ इच्छेने, प्रभूच्या ताब्यात असलेली मायाच करीत असते. ती दिसत नाही व प्रभूच करताना दिसतात म्हणून काहींना भ्रम होतो. (क) मंगलाचरण श्लोक ५ मध्ये सप्रमाण सिध्द केले आहे की सीता हीच मूलप्रकृती, मूळमाया, विद्यामाया आहे व राम व सीता या दोघांमुळेच सर्व कार्ये घडतात. वेदस्तुतीतील 'न घटत उद्भवः' या श्लोकात तेच सांगितले आहे.

चौ. ८ (१) अशी अलौकिक करणी म्हणण्याचे कारण इतर कोणाच्याही ठिकाणी अशी करणी दिसून येत नाही. रामाचे सर्वच अलौकिक = लोकात कुठेही केव्हाही न दिसणारे न घडणारे अशी करणी ज्यांची आहे त्यांचे वर्णन कोणासही करता येणे शक्य नाही. राम जसे अनिर्वचनीय तशा त्यांच्या लीलाही अनिर्वचनीयच.

हिं.दो. जेहि इमि गावहिं बेद बुध जाहि धरहिं मुनि ध्यान ॥
सोइ दसरथ सुत भगत हित कोसलपति भगवान ॥११८॥

म.दो. श्रुति बुध गाती ज्या असें मुनि धरिती यद्ध्यान ॥
ते दशरथसुत भक्तहित कोसलपति भगवान ॥११८॥

अर्थ - वेद व बुध ज्याचे असे वर्णन करतात व मुनी (ज्ञानी) ज्याचे ध्यान धरतात तेच भगवान भक्तांच्या हितासाठी कोसलपती झाले. ॥ ११८ ॥

टीका - दो. (१) असें - मागील चौ. ४-८ पर्यंत जे सांगितले तसे १/११६/१ मध्ये सांगितले की 'सगुणि अगुणि काही नहि भेदहि। गाती मुनि पुराण बुध वेदही॥' 'ज्या ध्याति योगी सिध्द संतत धीर मुनि मन शुचि अती' (१/५१ छंद) असे महेश म्हणाले. 'प्रभु! परमार्थवादि मुनि असती। ब्रह्म अनादि राम ते म्हणती॥ शेष शारदा वेद पुराणें। करिति सकल रघुपति गुणगानें' (१/१०८/५-६) ही पार्वती वचने आहेत. वरील वचनांवरून हे ठरले की वेदपुराणे व बुध = शेषशारदा आदी ज्या निर्गुण ब्रह्माचे वर सांगितल्याप्रमाणे विस्तारपूर्वक वर्णन करतात. (गाती) व मुनि = ज्ञानी परमार्थवादी ज्याचे गान व ध्यान करतात ते निर्गुण ब्रह्मच दशरथसुत कोसलपती झाले होते व ते भगवान होते. (क) 'दशरथसुत झाले' याने अवतार सुचविला व 'कोसलपती झाले' याने राज्यारोहण सुचविले आणि भगवान शब्दाने सुचविले की नरकरणी करताना दिसले तरी भगवानच होते. (ख) 'कोसलपती'ने कौसल्येचा संबंध सुचविला, व 'भक्तहित' ने मुख्य अवतार हेतू सुचविला. आता सांगतील की ते कोसलपती दशरथसुतच प्रभू परमात्मा होत व मी त्यांचेच नाम जपतो.

हिं. कासीं मरत जंतु अवलोकी। जासु नाम बल करउँ बिसोकी ॥१॥
सोइ प्रभु मोर चराचर स्वामी। रघुबर सब उर अंतरजामी ॥२॥
बिबसहुँ जासु नाम नर कहहीं। जनम अनेक रचित अघ दहहीं ॥३॥
सादर सुमिरन जे नर करहीं। भव बारिधि गोपद इव तरहीं ॥४॥

म. काशीं मरत जंतु जैं बघतो। नामबलें ज्या विशोक करतो॥१॥
ते प्रभु मम विश्वाचे स्वामी। रघुवर सकल हृदंतर्यामी ॥२॥
यन्नामा नर विवशहि वदती। बहु जन्मार्जित अघगिरी दहती॥३॥
जे स्मरणा नर सादर करती। भववारिधि गोपद इव तरती॥४॥

अर्थ - जीवजंतूंना काशीत मरताना जेव्हा पाहतो तेव्हा ज्यांच्या नामबळाने मी त्यांना शोकरहित (मुक्त) करतो- ॥ १ ॥ तेच प्रभू रघुवर माझे व सर्व विश्वाचे (चराचराचे) स्वामी आहेत व तेच सर्वांच्या हृदयात अन्तर्यामी आहेत. ॥ २ ॥ विवश होऊन सुद्धा ज्यांच्या नामाचा उच्चार केला की अनेक जन्मांत जमविलेल्या पापपर्वतांचे दहन होते. (ते जळतात.) व जे नर आदराने नामस्मरण (उच्चार) करतात, ते भवसागराला गोपदाप्रमाणे तरून जातात. (संबंध पुढल्या चौ. आहे.) ॥ ३.४ ॥

टीका.- चौ. १-२ (१) पार्वतीची शंका होती की 'तुम्हिं तर राम राम दिनराती। सादर जपा अनंगाराती' (१/१०८/७) ते राम कोणते? याचे उत्तर या चौपाईपासून देतात. मी जो

राम राम जपत असतो तो उगाच नाही जपत. त्यांच्या नामाचा प्रभावच (बल) असा आहे की (क) काशीत मरत असलेल्या कोणाही जीवाला मी 'राम' या मंत्राचा महावाक्याचा उपदेश करतो व ते जीव शोकमोहरहित म्हणजे मुक्त होतात. हे जे घडते तो माझा प्रभाव नसून रघुवर, दशरथसुत, कोसलपती रामाच्या नामाचा प्रभाव आहे. ते 'राम' नाम दुसऱ्या कोणाचे नसून अयोध्यापती रामाचेच ते नाम आहे, हे येथे मुख्यतः सांगितले. (१/१०८/७ टी. प.) (ख) मोह- अज्ञान-नाश झाल्याशिवाय शोकनाश होत नाही. 'दृष्टा देवं शोकमोही जहाति' '(श्रुती) जन्ममरणादी दुःख शोक नष्ट होण्यास आत्मज्ञान व्हावे लागते. १/११/३, १/४६/४-५ /४/१०/४ टी. पहा.

(२) ते प्रभू - ते प्रभू आहेत. कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमूसमर्थ आहेत हे या एका गोष्टीनेच सिध्द होते. ज्यांच्या नामाचा प्रभाव असा अचिंत्य आहे त्यांच्या प्रभावाची कल्पना तरी कशी करता येईल! (क) ते माझे प्रभू व चराचराचे स्वामी आहेत असा अर्थ घेतल्यास, माझे प्रभू = माझे स्वामी हाच अर्थ निघतो व द्विरुक्ती दोष उत्पन्न होतो. (ख) रघुवर माझेच स्वामी आहेत असे नसून सर्व विश्वाचेच ते स्वामी आहेत. भाव हा की तुझे स्वामी पण तेच आहेत. जे कुठे दूर नसून तुझ्या, माझ्या व सर्व चराचर जीवांच्या हृदयात आहेत. (ग) हृदन्तर्यामी = हृद- + अंतर्यामी, हृद = हृदय, अंतर = आत, यामी = संयम करणारा, हृदयात राहून त्या जीवावर सत्ता चालविणारा. 'यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः (अ.व्या.सु.) 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् - सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया' (भ. गी) १८/६१, या श्लोकात हृदयान्तर्यामी शब्दाचाच अर्थ स्पष्ट केला आहे. अशांना मनुष्य म्हणणे किती योग्य आहे याचा पार्वती! तू विचार कर, हा या दोन चौपायांतील भाव आहे.

चौ. ३-४ (१) पहिल्या चौपाईत शंकरांनी जे सांगितले तो केवळ त्यांचा विजय आहे, व तो प्रभाव रामनामाचा नसून शंकरांचा आहे, असे पार्वतीस वाटणे शक्य आहे, म्हणून या दोन चौपायांत या संशयाचे निराकरण करतात. (क) शिक्षक किंवा वक्ता यांना श्रोत्यांच्या संभाव्य शंकांचा अंदाज आपल्या शब्दावरून व परिस्थितीवरून सहज करता आला पाहिजे हे येथे दाखविले आहे. (ख) विवश ही-कोणत्याही विकाराला वश होऊन सहज, इच्छा नसता भय, शोक, पीडा इत्यादिकांमुळे, प्रेम नसता इत्यादी विविध अर्थांचा समावेश होऊ शकतो. (१/२७/१ टी. पाहा). अशा प्रकारे रघुवराचे नाम 'राम' उच्चारले तरी सुध्दा अनेक पूर्वजन्मात जाणूनबुजून केलेली (अर्जित= मिळविलेली) सर्व पापे जळून जातात. तेथे तर माझा काही संबंध नसतो ना? हा ध्वनी आहे. (२) मग सादर म्हणजे मनमतिचित्त एकाग्र करून श्रध्देने जो नामोच्चार करील त्याच्याबद्दल काय सांगावे! गाईचे पाऊल ओलांडण्यास जितके कष्ट पडतात तितके सुध्दा पडत नाहीत. 'नाम घेत सुकतो भवसागर। सुजन विचार करा मनिं नागर' (१ । २५ । ४). टी. पाहावी. जमिनीवर गाईच्या खुराचे जे चिन्ह उमटलेले असते तेवढा लहान होतो, म्हणजे नाहीसाच होतो. 'पापिहि ज्याचे नामा स्मरती । अति अपार भव- सागर तरती' (४ । २९ । ३) यात सादर शब्द नाही, म्हणून सागर शब्द आहे.

ल. ठे. :- नामाविषयी हा सिद्धान्त फक्त भक्तांचाच आहे असे कोणी म्हणतात. ज्यांनी ज्ञानेश्वरादी टेंब्येस्वामींपर्यंतच्या अद्वैती संत कवींचे सद्ग्रंथ पाहिले नसतील तेच असे म्हणतील. सगुण साकार - अवतार न मानणारे कबीरादीसुद्धा राम नामाचा अमोघ अपार महिमा गातात; पण जे शब्दज्ञानाने सद्गुरुकृपेशिवायच जीवन्मुक्त बनतात तेच असे म्हणतात. (क) मानसात नामस्मरण = नामोच्चार हाच अर्थ सर्वत्र आहे. १।६०।३ पाहा- चौपाई तीनमधील ध्वनितार्थ स्पष्ट बोलून दाखविल्याशिवाय राहवत नाही अशी आता शंकरांची स्थिती झाली आहे. पार्वतीची आशंका अजून बोचत आहे.

हिं. राम सो परमातमा भवानी । तहँ भ्रम अति अविहित तव बानी ।।।५।।
अस संशय आनत उर माहीं । ग्यान बिराग सकल गुन जाहीं ।।६।।

म. तो परमात्मा राम भवानी! । भ्रम तिथं! अति अविहित तव वाणी ।।५।।
हृदयिं आणतां संशय असले । ज्ञान विरति गुण पळती असले ।।।६।।

अर्थ - भवानी! असा जो परमात्मा तेच रामचंद्र बरं! त्यांना (तिथे) भ्रम झाला इत्यादी तू जे म्हणालीस ते सर्व तुझे म्हणणे अगदी वेदविरुद्ध आहे (अतिअविहित). ॥ ५ ॥ असले संशय मनात आणताच असलेले ज्ञान, वैराग्य व सर्व सद्गुण पळून जातात. ॥ ६ ॥

टीका.चौ.५ - (१) तोच तो सिद्धान्त पुनःपुन्हा निरनिराळ्या प्रकारे ठसवीत आता पार्वतीच्या भ्रमाचे भंजन करणारा हा शेवटचा किरण पाडीत आहेत. प्रथम 'व्यापी ब्रह्म रामजग जाणे । परमानंद परेश पुराणे ॥८॥ प्रथित पुरुष जो प्रभानिधि प्रगट परावर नाथ ॥ रघुकुलमणि मत्स्वामि ते ॥१।११६॥ असे सांगितले. नंतर 'तेच कोसलपति भगवान झाले' असे सांगितले, (१।११८) 'ते प्रभु मम विश्वाचे स्वामी' असे म्हणाले; व तेथे ते परमात्मा राम' असे म्हणाले. ब्रह्म भगवान, प्रभु, परमात्मा इ. इ. ज्यांस म्हणतात ते व दशरथनंदन, कौसल्यासुत, अयोध्याधीश, रघुकुलमणी राम दोन नसून एक आहेत हे शेवटी सांगितले. वेदान्ती ब्रह्म म्हणतात, योगीपरमात्मा म्हणतात व भक्त भगवान म्हणतात; अशी नावे निराळी असली तरी वस्तू एकच. आम्र, आंबा, आम, मँगो अशी निरनिराळी नावे असली तरी वस्तू एकच, तसेच हे.

(२) अविहित - न विहित, वेदविहित नसलेले - वेदविरुद्ध. 'वदति वाणि ते वेदविसंमत' (१।५।३) तेच येथे नुसत्या अविहित शब्दाने सांगितले. एकच प्रकरण चालू असल्याने पूर्व संदर्भानुसार वेदविरोधी (= अविहित) असा अर्थ ठरला. 'ब्रह्म कसा जर भूपसुत स्त्री विरहें धीभ्रान्त' असे जे पार्वती म्हणाली त्यावर हा तडाका आहे. (क) भवानी असून वेदविरुद्ध भाषण, म्हणून अतिअविहित, अतिअयोग्य; अगदी न शोभणारे १।११४।७ मध्ये भवानी शब्दांत जो भाव आहे तोच येथे आहे. भवानी मोहवश! कोण काय म्हणेल? भवानी आणि प्रभूवर भ्रम लावते! तेव्हा हे योग्य का? काय म्हणतील लोक तुला नि मला?

चौ. ६- (१) भवानीने वेदविरुद्ध बोलणे ही गोष्ट अगदी अयोग्य, पण हे काहीच नाही.

याहून फार मोठी हानी होते व झाली ती सांगतात. प्रभूवर परमात्म्यावर मोहभ्रमादिकांचा आरोप केला तरी प्रभूचे काही बिघडत नाही; त्यांना राग येत नाही; हे असले संशय जो कोणी मनात आणील त्यास ज्ञान, वैराग्य, क्षमा, दया, अभय इत्यादी दैवी गुणांची प्राप्ती होणे तर दूर राहो; पण ज्ञान वैराग्यादी जे काही सद्गुण असतील ते नष्ट होतात. भाव हा की तो जीव पशूसारखा बनतो. मनुष्य असून पशु बनतो म्हणून नीच योनीला जातो; तो आत्मद्रोही, आत्मघातकी ठरतो. सतीला - पार्वतीला जो मोह-भ्रम झाला व जो नारदांचा उपदेश व इतकी घोर तपश्चर्या करूनसुद्धा गेला नाही, याचे कारण परमात्म्यावर भ्रम लादला; आलेला संशय उराशी बाळगून ठेवला. अशाच प्रकारचा उपदेश सतीला केला होता; पण त्यावेळी त्याचा काही उपयोग झाला नाही. पण यावेळी ती रामाला शरण गेलेली असल्याने व पश्चातापदग्ध झाल्याने तिचा संशय मोहभ्रमरूपी मानसरोग आता बरा झालेला दिसेल.

हिं. सुनि सिव के भ्रम भंजन बचना । मिटि गै सब कुतरक कै रचना ।।७।।
भइ रघुपति पद प्रीति प्रतीती । दारून असंभावना बीती ।।८।।

म. श्रुत्वा भ्रम-भंजक शिव-वचना । सकल विलयिं गत कुतर्क- रचना ।।७।।
रघुपतिपदिं ये प्रतिती प्रीती । दारूण असंभावना गत ती ।।८।।

अर्थ - शिवाचे भ्रमभंजन करणारे भाषण ऐकून (पार्वतीच्या हृदयांतील) कुतर्कांची सर्व रचना लयाला गेली (नष्ट झाली). ॥ ७ ॥ रघुपतिपदांच्या ठिकाणी विश्वास (प्रतीती) उत्पन्न झाला व (त्यामुळे) प्रीती उत्पन्न झाली व पूर्वीचा भयंकर असंभावना दोष गेला. ॥ ८ ॥ (असे याज्ञवल्क्य भरद्वाजांस म्हणाले.)

टीका :- चौ.७-८; (१) मागल्या चौपाईत महेशांचे भाषण संपले, या दोन चौपाया व पुढील दोहा याज्ञवल्क्याचे भाषण आहे. (क) श्रुत्वा = श्रवण करून, कुतर्करचना = भ्रमाने रचलेले कुतर्कांचे मनोरे; ते साफ ढासळले. पायाच नाहीसा केल्यावर वरील इमारत ढासळण्यास क्षणसुद्धा लागत नाही. दो.११५ ची टीका प्रथम पाहावी. संशयरूपी सर्प डसला म्हणजे कुतर्करूपी दुःखद लहरी येतात. (७ । ९३ । ६) मोहनिशेतच संशयसर्प चावण्याआधी अज्ञान = मोह, मग संशय मग असंभावना, मग कुतर्क म्हणजे विपरीत भावना किंवा भ्रम असा याच्या उत्पत्तीचा क्रम असतो. येथे उलट क्रमाने वर्णन केले असले तरी अज्ञान- मोह-नाश झाल्याशिवाय बाकीच्यांचा नाश होत नाही. दोरी दिसल्याशिवाय, दोरी आहे हे ज्ञान झाल्याशिवाय संशयभ्रमादी कशाचाही नाश होणार नाही. दोरी असणे संभवत नाही अशी जी भावना = असंभावना, तीच फार भयंकर असते. ही भावना होईपर्यंत दोरी आहे का काठी आहे का दुसरेच काहीतरी आहे अशी जी अनिश्चित भावना तेच संशय दोरी नाही अशी भावना होईपर्यंत कुतर्क भ्रम-विपरीत भावना उत्पन्न होत नाही व तोपर्यंत संशयाचा निरास चटकन होण्याची शक्यता असते; म्हणून असंभावनेला दारूण - भयंकर म्हटले.

रघुपतिराम ब्रह्म नाहीत अशी जी भावना होती ती नष्ट झाली याचे कारण पुढे सांगतील. असंभावना व कुतर्क -भ्रम नष्ट झाल्यावर पुष्पहार आहे, सर्प नाही असे कळताच तो उचलून चटकन गळ्यात घालावासा वाटतो. तसेच येथे झाले.

रघुपतिराम ब्रह्म आहेत असा विश्वास उत्पन्न झाला, अशी प्रतीती आली. पण जाणल्याशिवाय प्रतीती येत नाही व प्रतीतीशिवाय प्रीती उत्पन्न होत नाही. प्रतीती आल्याचे सांगून ज्ञान झाल्याचे सुचविले, तेच १।१२०।२ मध्ये स्पष्ट सांगितले जाईल. 'न जाणतां परि न ये प्रतीती । विना प्रतीति न उपजे प्रीती ॥ (७।८९।७)

हिं.दो. पुनि पुनि प्रभुपद कमल गहि जोरि पंकरुह पानि ॥
बोलीं गिरिजा बचन बर मनहुँ प्रेमरस सानि ॥११९॥

म.दो. कितिदां प्रभुपद कमल धरि; पंकजपाणि जुळून ॥
बोले गिरिजा वचन वर प्रेमरसिं किं घोळून ॥११९॥

अर्थ - तिने प्रभूचे चरणकमल कितीदा तरी (पुनःपुन्हां) धरले व आपले कमळासारखे हात जोडून गिरिजा जणू प्रेमरसात घोळून उत्तम वचन बोलली. ॥ दो.११९ ॥

टीका - (१) कितिदां = वारंवार (पुनिपुनि) हृदयात प्रीती उत्पन्न झाली आहे हे आधीच सांगितले आहे. भावना व्यक्त करण्याची इच्छा आहे पण बोलवत नाही त्यामुळे कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी वारंवार पाय धरले. 'मज करवेना प्रत्युपकारां पाया पडतो वारंवारा (७।१२५।४) प्रेमाचा उमाळा कमी झाला तेव्हा उठून उभी राहिली, हात जोडले व सुन्दर (वर) वचन बोलली. ते तिचे शब्द जणू प्रेमरसात घोळलेलेच आहेत असे कवी म्हणतात. (क) प्रभू शब्दाने सुचविले की आपल्या कृपासामर्थ्याने शंकरांनी मोह विनाश केला असे पार्वतीस वाटले. (ख) गिरिजा शब्दातील विशेष भाव हा की 'नारि सहज जड अज्ञ' अशी मी आहे हे तिच्या मनात डसले पण तटस्थता आली असल्याने बोलवले नाही. काही वेळाने बोलू लागली,

हिं. ससिकर सम सुनि गिरा तुम्हारी । मिटा मोह सरदातप भारी ॥१॥
तुम्हि कृपाल सबु संसउ हरेऊ । राम स्वरुप जानि मोहि परेऊ ॥२॥
नाथ कृपाँ अब गयउ बिषादा । सुखी भयउँ प्रभु-चरन प्रसादा ॥३॥
अब मोहिं आपनि किंकरि जानी । जदपि सहज जड़ नारि अग्यानी ॥४॥

म. परिसुनि तुमचे वच सम शशिकर । फिटे मोह शरदातप अतितर ॥१॥
तुम्हिं कृपालु सब संशय हरले । रामस्वरूप मज आकळलें ॥२॥
नाथ! कृपें पळविले विषादा । आतां सुखी प्रभु-पद-प्रसादां ॥३॥
आतां जाणुनि मज निज किंकरि । नारी सहज अज्ञाणी जड जरि ॥४॥

अर्थ - आपले चंद्रकिरणांसारखे भाषण ऐकून माझा अतिशय मोहरूपी शरदातप नाहीसा झाला. ॥ १ ॥ तुम्ही आपल्या कृपेने माझे सर्व संशय हरले व मला रामस्वरूपाचे ज्ञान झाले. ॥ २ ॥ नाथ! आपण आपल्या कृपेने माझा विषाद पळवून लावलात व मी आता आपल्या पायाच्या प्रसादाने (कृपेने) सुखी झाल्ये ॥ ३ ॥ आता मला आपली खरी (प्रेमातली) दासी समजून, मी जरी स्त्री, स्वभावताच अडाणी व जड (मूर्ख, मंदमती) असल्ये तरी- ॥ ४ ॥

टीका.:- चौ.१-२; (१) शब्दांना शशिकर म्हणून मुखाला चंद्र म्हटल्याचे ध्वनित केले 'स्रवत नाथ आनन शशी कथा सुधा रघुवीर' (७।५२ पार्वती वचन) (क) महेश म्हणाले आहेत की 'भ्रम तम रविकर वचन मम, श्रुणु' तेच पार्वतीने ऐकले, पण तिला ते सूर्यकिरणासारखे प्रखर व तापद न वाटता चंद्रकिरणांसारखे शीतल अमृतमय आल्हाददायक वाटले. भाव हा की मोहरूपी तम नाहीसा करणारे सूर्यकिरण शीतलता व सुधारस देऊ शकत नाहीत. म्हणजेच नुसत्या ज्ञानाने शीतलता, परमानंद व आल्हाद मिळत नाही. ज्ञानभास्कराच्या प्रचंड किरणांनी उत्पन्न झालेला ताप व वैराग्य अग्नीची दाहकता अमृततम, शीतल करण्यास रामप्रेमरूपी सुधाकराचे किरणच पाहिजेत. महेशांनी प्रयत्न केला ज्ञानदान करून मोह हरण करण्याचा पण रघुनाथकृपेने रामपदप्रीती सुद्धा उत्पन्न झाली, हा ध्वनी कवी सुचवितात, म्हणून रविकर न म्हणता शशिकर म्हटले (ख) शरदातप -शरद ऋतुंतील, विशेषत: चित्रानक्षत्रातील उन्हाळा, उन्हाचा ताप, फार तापदायक असतो. पण त्याच ऋतूतील चंद्र तो सबंध दिवसाचा उन्हाळ्याचा ताप आपल्या किरणांनी एका घटकेत हरण करतो, ज्या महामोहाचा ताप सतीला ८७ हजार वर्षे व पार्वती देहात व मधल्या काळात मिळून निदान तीन महायुगे सोसावा लागला त्याचा नाश केवळ चार दोह्यांचा उपदेश करण्यास जेवढा वेळ लागला त्याच्या आतच झाला! तेव्हा शशिकर म्हणणेच योग्य की अयोग्य याचा विचार करावा!

(२) दुसऱ्या चौपाईत 'संशय हरले' शब्दांनी सुचविले की आता हर नामाचे सार्थक झाले, पण ज्या वेळी 'हर' बनून संशय हरण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा तो विफळ ठरला, (१।५१।५) त्यावेळी महेश नावसुद्धा निरर्थक ठरले हा भेद हरिमायाबल व हरिकृपाबल एवढाच फरक! हर तेच, महेश तेच आणि भवानी तीच! (क) रामस्वरूपाचे ज्ञान झाले, म्हणजेच ब्रह्म, परमात्मा, भगवान, प्रभू दशरथनंदन झाले व त्यांच्या ठिकाणी मोहभ्रम इत्यादी काहीही दोष, विकार नव्हता हे कळले. (ख) येथे सुचविले की साधकाची श्रद्धावन्त तीव्रतम तळमळ, उपास्यकृपा व सद्गुरुकृपा झाल्याशिवाय रामस्वरूपाचे ज्ञान होऊन रामपदप्रीती उत्पन्न होणे शक्य नाही. यांतील कोणतीही एक गोष्ट नसेल तर शोकमोह निवृत्ती होऊन भक्तिलाभ होणार नाही. सती देहात शंकरांवर (गुरुंवर) व देहावर विश्वासयुक्त श्रद्धा नव्हती म्हणून हर उपदेश करून हरले.

चौ.३- (१) मोह गेला व ज्ञान झाले, असा उल्लेख पार्वतीने केला असला तरी प्रत्यक्ष कसे घडले ते पाहा :- 'तारा विकल दिसत रघुराया । दिधले ज्ञान निरसली माया' (४।११।३) 'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्य वज्ज्ञानं प्रकाशयति

तत्परम्' (भ.गी.) ज्ञान दिले जाते तेव्हा तेच मोह-अज्ञान यास पळवून लावते, ज्ञानानेच अज्ञानाचा नाश केला जातो. हा आहे वास्तविक क्रम; पण साधकाला वाटते की मोह गेला व ज्ञान झाले, मध्यंतरीची स्थिती अरुणोदयासारखी असते. सूर्य उगवला म्हणजे रात्र संपली असे वाटते; पण अंधार जो कमी कमी होत जातो तो सूर्याच्याच प्रकाशाने कमी होत असतो. 'अरूणेनेव बोधेन पूर्वसंतमसे हृते । तत अविर्भवेदात्मा स्वयमेवांशुमानिव।' (आत्मबोध ४२)

(२) संशयनिवृत्ती होऊन रामस्वरूप ज्ञान झाले म्हणजे लाखो वर्षांचे खेद, विषाद, दुःख नष्ट होतात व जीव खरा सुखी होतो. (क) पण हे प्रभूप्रसादाशिवाय, सद्गुरुकृपाप्रसादाशिवाय होत नाही, हे येथे दाखविले. विषाद नष्ट झाला की प्रसाद = प्रसन्नता त्या कृपाप्रसादानेच येते 'प्रसादे सर्व दुःखानां हानिरस्योपजायते' (भ.गी.) (ख) चंद्रकिरणांचे रूपक येथवर लागू आहे. चंद्रकिरणांनी प्रथम शरदातप नष्ट होतो (मोह); नंतर शीतलता येते, नंतर त्या तापाच्या योगाने झालेले दुःख जाते व नंतर आल्हाद वाटतो, सुख होते.

वि.ल.ठे. - जरी मोह नष्ट झाल्याचा कबुलीजबाब येथे पार्वतीने दिला असला तरी तो निःशेष गेलेला नाही हे मानसातील पुढील वचनांनी सिद्ध होते. येथील कबुलीजबाब भयवश होऊन दिला आहे असे मानणे भाग आहे. 'तो परमात्मा राम भवानी । भ्रम तिथं! अति अविहित तववाणी ॥ हृदयिं आणिता संशय असले । ज्ञान विरति गुण पळती असले ॥' (१।११९।५-६) या महेशवचनामुळे धास्ती वाटली की आता कबूल न केल्यास रामकथा सांगणार नाहीत; व जरी थोडासा मोह असला तरी तो रामकथा श्रवणाने यांच्या कृपेनेच जाईल, असे मनात आणून पार्वतीने कबुलीजबाब दिला. मोह शिल्लक असल्याचे पुरावे :-

(१) मोह गेल्याचा हा कबुलीजबाब (१।१२०।१-२) दिल्यानंतर, मनुशतरुपाख्यानाच्या उपक्रमांत शंकर म्हणतात :- 'बघुनि भवानी यच्चरिताला । सती शरीरीं भ्रमिष्ट झालां ॥ ती छायातवअझुनी न गता । भ्रमरुजहारी श्रुणु तच्चरिता ॥' (१।१४१।४-५) याने ठरले की मोहशरदातप गेला असे जे भवानी म्हणाली ते अर्धसत्य होते, (२) भवानीचीच दुसरी जबानी पाहा :- उत्तरकाण्डात, सर्व रामकथा श्रवण केल्यावर, (शंकरांनी उपसंहार केल्यावर) पार्वती म्हणाली तुमच्या 'कृपे कृपायतन अता कृतार्थ, न मोह । विदित राम-महिमा, प्रभू चिदानंद संदोह' (७।५२) (क) रामकथा श्रवणास आरंभ करण्यापूर्वीच येथे जर 'मोहशरदातप गेला' तर मग अता न मोह असे उत्तरकांडात का म्हणावे लागले? गेला असे वाटले, पण साफ गेला नव्हता; थोडा होता तो नंतर गेला.

(३) येथे (१२०।१-२) मोहनष्ट झाल्यानंतर वाटणाऱ्या कृतार्थतेचा उल्लेख नाही. उत्तरकाण्डात मोह गेल्यामुळे कृतार्थता वाटली व तसे सांगितले गेले (क) येथे 'रामस्वरूप मज आकळले' इतकेच म्हणाली; पण रामस्वरूप म्हणजे काय व काय कळले हे स्पष्ट सांगितले नाही ते 'प्रभू चिदानंदसंदोह' असे उत्तरकाण्डात स्पष्ट म्हणाली. (४) येथे उत्तरकांड ५२ मध्ये असे म्हणाली असली तरी काही संदेह संशय शिल्लक होतेच हे पार्वतीच्या पुढील वचनाने ठरते :- 'नाथ कृपे मम गत संदेहो । रामचरणि नव उपजे स्नेहो.' (७।१२९।८)

'मी कृतार्थ झाले अतां रामभक्ती दृढ उपजली गेले सगळे क्लेश' (७।१२९।-)

(५) सारांश हा की येथे बा.कां. १२०।१-२ मध्ये मोह गेला असे भवानी म्हणाली; पण तो पूर्णपणे गेला नव्हता; थोडा होताच, तो थोडा (७।५२) गेल्यानंतर सुद्धा काही संदेह होतेच.

उपदेश - जगज्जननी भवानी श्रोता व स्वयं महेश वक्ते गुरू, उपदेशक तरी भवानीची ही दशा! मग कलियुगीन पामर मानवांनी किती सावध राहिले पाहिजे याचा विचार करावा. भगवान गोपालकृष्णगुरू अर्जुनश्रोता व 'नष्टो मोहः' अशी जबानी दिली तरी अनुगीता सांगावी लागली. आज मात्र 'मी मुक्त झालो.' 'मी शोक मोहातीत झालो' म्हणणाऱ्या ब्रह्मनिष्ठांचे व राजयोगी म्हणविणारांचे जणू पेवच फुटले आहे! हाच कलिप्रभाव! (उ.कां.१२९।८ ची टीका लिहिताना येथले मर्म बाहेर पडले) मोह गेला असे पुष्कळ वेळा वाटते, पण ते वाटणे पुष्कळ वेळा भ्रम असतो हे येथे स्पष्ट दाखविले गेले, प्रीती, दृढप्रीती, भक्ती व दृढभक्ती अशा या पायऱ्या आहेत. शेवटच्या पायरीवर स्थिर झाल्याशिवाय मोह गेला असे कोणी समजू नये (७।१२९।८ व दो१२९ टी. पाहावी)

चौ.४- (१) या चौपाईत पार्वती आपली दीनता पुन्हा प्रगट करते. रामकथा श्रवणाची आवड पूर्वीच उत्पन्न झाली होती. 'रामकथा मम रूचे मना ही' (१।१०९।७), पण त्यावेळी संशय मोह होतेच. आता ते गेल्यासारखे वाटून रामपदप्रीती उत्पन्न झाली आहे, चित्त प्रसन्न आहे व विषाद नष्ट झाला आहे त्यामुळे रामकथेची आवड फारच वाढली. 'कथा लालसा वाढे भारी' (१।१०४।२) असे भरद्वाजांचेही झाले आहे. तरीपण 'म्यां कृत कपटा शंभुसी नारि सहज जड अज्ञ' (१।५७।-) असे जे पूर्वजन्मात घोळत बसली होती त्यातील उत्तरार्धच आता स्पष्ट बोलून दाखवीत आहे. 'आधिकारी नारी नाही जरि । प्रभुदासी मन वच कर्मे तरि' (१।११०।१) पासून तीन चौपाया सटीक पाहाव्या. तीच भावना येथे आहे. (क) रामस्वरूप कळले, आता रामकथा ऐकण्याची आवश्यकता नाही असे तिला वाटले नाही. रामस्वरूप समजले, मोह गेला, सुखी झाली आता रामकथा कशाला सांगू असे वाटण्याचा संभव जाणून पुन्हा आपली अत्यंत दीनता, निरहंकारता, व लीनता प्रगट करीत कथालालसा व्यक्त करण्यासाठी प्रार्थना करते.

हिं. प्रथम जो मैं पूछा सोइ कहहू । जौं मो पर प्रसन्न प्रभु अहहू ।।५।।
राम ब्रह्म चिन्मय अबिनासी । सर्ब रहित सब उर पुर बासी ।।६।।
नाथ धरेउ नरतनु केहि हेतू । मोहि समुझाइ कहहु बृषकेतू ।।७।।

म. पुसिलें मी जें प्रथम वदा तें । प्रभु जर असली प्रसन्न मातें ।।५।।
ब्रह्म राम चिन्मय अविनाशी । सर्वरहित सब उरपुरवासी ।।६।।
नाथ! हेतु नरतनू धराया । मज वृषकेतु वदा समजाया ।।७।।

अर्थ - प्रभू जर मजवर (माते-मोपर) प्रसन्न असतील तर मी जे प्रथम विचारले तेच सांगावे. (वदा, कहहु) ॥ ५ ॥ जे राम ब्रह्म चिन्मय, अविनाशी, सर्वरहित पण सर्वांच्या हृदयरूपी पुरात निवास करून असते ॥ ६ ॥ त्याने हे नाथ! नरतनू धारण करण्यास हेतू काय तो मला समजण्यासाठी वृषकेतूंनी सांगावा. (मला समजेल अशा रीतीने सांगावा) ॥ ७ ॥

टीका.चौ.५- (१) प्रथम - हा शब्द येथे दोनतीन अर्थांनी वापरला आहे. पूर्वी व पहिला प्रश्न मी जो विचारला तोच प्रथम (पहिल्याने) सांगावा. 'प्रथम विवंचुनि वदा कारणहि। ब्रह्म अगुण कां धरि वपु सगुणहि' (१।११०।४) (क) आता विश्वासाची गाडी येथपर्यंत आली आहे की निर्गुण ब्रह्म व सगुण ब्रह्म यांत भेद नाही; निर्गुण ब्रह्मच सगुण साकार नरतनू धारण करते इतके पटले आहे. जे निर्गुण ब्रह्म तेच दशरथनंदनराम अशी खात्री झाली आहे, पण असे करण्यात हेतू काय तो अद्याप कळला नाही. तो व्यवस्थितपणे सविस्तर कळावा अशी तळमळ आहे, म्हणून सांगते की पूर्वी विचारलेला पहिला प्रश्न अजून माझ्यापुढे उभा आहे, म्हणून तोच चर्चिला जावा हे प्रथम चरणाने सांगितले. मी नारी अडाणी जड आहे हेच हा प्रश्न विचारण्याचे कारण हा मागल्या चौपाईचा संबंध येथे आहे. (२) प्रभू शब्दाने सुचविते की आपण ते करण्यास समर्थ आहात. (क) जर प्रसन्न असला तर म्हणण्यात भाव हा की आपण प्रसन्न आहात असे मला वाटते; हे जर खरे असेल तर सांगावे. (ख) संशयाला जागा नसावी व पहिला प्रश्न कोणता ते स्वतःच्या लक्षात असल्याचे दाखवावे म्हणून तोच प्रश्न निराळ्या पद्धतीने पुन्हा विचारते,

चौ.६-७; (१) पूर्वी ब्रह्म अगुण = निर्गुण ब्रह्म म्हटले त्याचे स्पष्टीकरण सहाव्या चौपाईत येथे करते. निर्गुण ब्रह्म न म्हणता रामब्रह्म म्हणाली व पुढील सर्व विशेषणे निर्गुणाचीच वापरली; चिन्मय अविनाशी, सर्वरहित व सर्वहृदयपुरवासी असे जे ब्रह्म तेच राम हे आपणास मान्य असल्याचे सुचविले. (क) उरपुरवासी - याने पुरूष शब्दाचा अर्थ स्पष्ट केला. (ख) सर्वरहित - विकार, भेद, परिच्छेद इत्यादी मायाजनित कोणतेहि कार्य व गुणदोष ज्यांच्यात नाहीत असे. बाकीच्या शब्दांतील भाव दो.५९ च्या टीकेत पाहावे; फरक एवढाच की बृहत् असलेले तनू (लहान) कसे होईल असे आता वाटत नाही. का झाले हे कळत नाही इतकेच! चिन्मय असलेले भूतमय देहधारी का झाले? पूर्वीच्या शंकेच्या जागी का आले एवढाच फरक झाला. (२) मी स्त्री आहे, अडाणी आहे, व गिरि-जा असल्याने स्वभावताच जड-मूढमती आहे हे लक्षात घेऊन मला समजेल अशा रीतीने विस्तारपूर्वक सांगावे, हा सातव्या चौपाईतील भाव आहे. येथे अवतार हेतू विचारला या दीन प्रार्थनायुक्त प्रश्नाने काय झाले पाहा :-

हिं. उमा बचन सुनि परम बिनीता। राम-कथा पर प्रीति पुनीता ॥८॥

दो. हियँ हरषे कामारि तब संकर सहज सुजान ॥
बहु बिधि उमहि प्रसंसि पुनि बोले कृपानिधान ॥१२०॥(क)

म. श्रवुनि उमावच परम विनीत । राम कथेवरि प्रीति पुनीत ॥८॥

दो. हृदिं हर्षति कामारि तैं शंकर सहज सुजाण ॥
उमे प्रशंसुनि बहुपरीं वदले कृपानिधान ॥१२० रा॥

अर्थ - उमेचे परम विनीत (नम्र) वचन ऐकून व तिची रामकथेवरील पुनीत प्रीती पाहून ॥८॥ कामारी हृदयात हर्षित झाले; व मग स्वभावताच सुजाण असणाऱ्या कृपानिधान शंकरांनी उमेची नानापरींनी प्रशंसा केली व म्हणाले ॥दो.१२०॥

टीका.-चौ.८- (१) या वेळचा शंकरांचा उपदेश श्रवण करण्यापूर्वी प्रश्न केले त्याचे आधी 'कृपा करा कर जुळुनि विनविते (१।१०९।५); 'अधिकारी नारी नाही जरि । प्रभुदासी मन वचकर्मे तरि' (१।११०।१) वगैरे भाषणात नम्रता नव्हती असे कसे म्हणता येईल? पण ती नम्रता अती आर्त झालेल्या व्यक्तीची होती. 'पुसते अति आर्ता सुरराया' (१।११०।३) आपली आर्ती नष्ट करून घेण्यासाठी कोणीही अती आर्त अती नम्रतेची दैन्यवाणी भाषा बोलतो, म्हणून ती नम्रता स्वाभाविक नसते, आर्तिजनित असते, म्हणून त्या वेळच्या वचनास विनीत सुद्धा म्हटले नाही. 'प्रश्न उमेचे सहज मनोहर । कपटहीन शिवचित्ता रूचिकर' (१।१११।६) इतकेच म्हटले. (क) यावेळी संशयमोहभ्रमादी जाऊन रामस्वरूप ज्ञान झाले आहे. ज्ञानाने अहंकार उत्पन्न होण्याचा संभव पुरुषांतही असतो, स्त्री असून सुद्धा तो उपजला नाही एवढेच नव्हे तर 'नारी अडाणी जड' वगैरे जे म्हटले त्यामुळे कवी, वक्ते तिच्या भाषणाला परम विनीत - अत्यंत नम्र म्हणाले.

(२) उमा - येथे गिरिजा वगैरे न म्हणता उची (महेशाची) मा (लक्ष्मी) = उमा म्हटले कारण यावेळचे तिचे भाषण आचरण महेशाच्या ऐश्वर्य शक्तीला शोभेल असेच आहे. उमा = महेशाला जाणणारी हा अर्थ टीकाकार देतात पण मा = जाणणारी याला आधार देत नाहीत. वर दिलेला अर्थ अ.व्या.सु. या ग्रंथात दिला आहे. (क) पुनीत प्रीती - स्वार्थ, कपट, दंभ, कामना, अन्यांचा भरवसा इत्यादी काही हेतू किंवा दोष नाही हे शंकरांनी ओळखले म्हणून पुनीत म्हटले. महेशमुखाने रामकथाश्रवण करून रामभक्ती दृढ करण्यासाठीच रामकथेची आवड उत्पन्न झाली आहे म्हणून पुनीत-पवित्र 'प्रीती, नाती, सद्गुण, सकल वणिज उपाय अनेक ॥ छलबल कलिमल मलिन मति फसविति एका एक ॥ दंभयुक्त कलि धर्म सब युक्त छले व्यवहार ॥ स्वार्थमूळ ही स्नेह सब मनमाना आचार' (दोहा.५४७-४८ अनुवाद)

दो.१२०रा-(१) हृदिं हर्षित कामारि - कामनासिद्धी झाली की कोणालाही हर्ष होतो, पण हे कामारी असून हर्ष झाला; मात्र तो बाहेर दिसू दिला नाही. (क) बायकोची इच्छा फार चांगली आहे हे जाणून हर्ष झाला असेही नाही. कामारी, अनंगाराती असणारांच्या मनात ही भावना कुठली! निष्काम, निःस्वार्थ भगवत्प्रेमाने भगवत्प्रेमासाठीच विचारले म्हणून हृदय प्रसन्न झाले. (ख) हर्ष = उत्साह; कथा सांगण्याचा उत्साह हृदयात उत्पन्न झाला. कार्यारंभी

होणारा हर्ष कार्यसिद्धिसूचक शुभशकुन आहे. (२) जो उत्साह उत्पन्न झाला तो शरणागताचे शं-करणारा मिळणार या भावनेने हर्ष झाला, म्हणून शं-कर शब्द वापरला. (क) रामकथेवरील पुनीत प्रीती पाहून हर्ष झाला म्हणण्यात ध्वनी हा आहे की मोहभ्रम गेल्याबद्दल हर्ष झाला नाही; कारण मोहाची छाया अद्याप आहे हे सहज सुजाण असल्याने त्यांनी ओळखले. पण पावनप्रीती उत्पन्न झाली आहे तेव्हा आता रामकथा श्रवणाने शेष राहिलेला मोह सहज जाईल अशी खात्री आहे; म्हणून हर्ष झाला. रामकथाप्रीती असल्यावर व नम्रता असल्यावर रामकथाच मोहनाश करील हे ठरलेले आहे.

(३) सहज सुजाण - वाच्यार्थ प्रथम दिलाच आहे. 'अतिविचित्र रघुपतिचरित जाणे परम सुजाण' (१-४९) जो अतिविचित्र रघुपतिचरित्र जाणतो तो परम सुजाण तोच सहज सुजाण 'जे मतिमंद विमोहवश धरिति कांहि हृदि आन' (१ । ४९ । -) असे सती पार्वतीचे अतिविचित्र रघुपतिचरित्र पाहून झाले होते; पण आता ज्या अर्थी पुनीतप्रीती उत्पन्न झाली आहे त्या अर्थी प्रभूंनी आपल्या मायेचे बल आकर्षित करून घेतले आहे हे शंकर परम-सहज-सुजाण असल्याने त्यांना कळले. (क) वदले कृपानिधान आता आपल्या कृपेचा उपयोग होईल हे जाणून पार्वतीवर कृपा करण्याच्या हेतूने बोलले.

(ख) उमे प्रशंसुनि बहुपरी - 'धन्य धन्य गिरिराज कुमारी' (१ ॥ ११२ । ६) वगैरे पहावे.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका बालकांड अध्याय १४ समाप्त

अध्याय १५ वा.

हिं.सो. सुनु सुभ कथा भवानि रामचरितमानस बिमल ।।
कहा भुसुंडि बखानि सुना बिहग नायक गरुड ।।१२०म.।।
सो संबाद उदार जेहि बिधि भा आगे कहब ।।
सुनहु राम अवतार चरित परम सुंदर अनघ ।।१२०चं.।।
हरि गुन नाम अपार कथा रूप अगनित अमित ।।
मै निज मति अनुसार कहउँ उमा सादर सुनहु ।१२० द्रा।।

म.सो. श्रुणु शुभ कथा भवानि! रामचरितमानस विमल ।।
जी भुशुंडी वाखाणि ऐके खगनायक गरूड ।।१२०म।।
तो संवाद उदार घडे कसा सांगेन मग ।।
ऐक राम अवतार चरित परम सुंदर अनघ ।।१२०चं.।।
हरिगुण नाम अपार कथारूप अगणित अमित ।।
मी निज मति-अनुसार वदतो सादर उमे श्रुणु ।।।१२०द्रा।।

अर्थ - भवानी! रामचरितमानस नावाची विमल व मंगल (शुभ) कथा श्रवण कर, ती भुशुंडीने विस्तारपूर्वक सांगितली, व खगनायक (पक्षिराज) जो गरूड त्याने श्रवण केली ॥ म. ॥ तो त्याचा उदार संवाद कसा घडला हे पुढे (मग) सांगेन. (प्रथम) रामचंद्रांचा परम सुंदर व निष्पाप (अनघ) असा अवतार व अवतार चरित्र ऐका ॥ चं. ॥ हरीचे गुण, नाम, कथा, रूप इत्यादी सर्वच अपार, अगणित व अमित आहेत; (म्हणून) मी आपल्या बुद्धीप्रमाणे आदराने सांगतो, तुम्ही आदराने श्रवण करा ॥ द्रा. ॥

टीका- (१) वि.ल.ठे.- येथे सोरठा वृत्त क्रमाने तीन वेळा वापरले आहे हे वृत्त अन्तःकरणाच्या कोमलभावना प्रदर्शित करतानाच वापरले आहे असे विधान पूर्वी १ । ३७ । ५ च्या टीकेत केले आहे त्याची सत्यता येथेही पाहावी. उमेच्या कथाश्रवण-प्रेमास पाहून प्रसन्न झाले आहेत, व रामप्रेमाने शंकरांचे हृदय द्रवले आहे. (क) या तिन्ही सोरठ्यात व पुढील चौपाईत पण, श्रुण, ऐक, श्रुणु व श्रुणु शब्द आहे, चार वेळा लागोपाठ एकाच क्रियेचा उल्लेख करण्यात मुख्य हेतू हा आहे की, पार्वतीने पहिल्या प्रश्नाने रामावतार हेतू विचारले आहेत. शंकर एकाच रामावताराची कारणे सांगणार नसून चार कल्पातील मिळून चार रामावतारांची कारणे सांगणार आहेत; व चार कल्पातील कथांचा सारांश एकत्र करून सांगणार आहेत, म्हणून येथे श्रुणु (ऐक-सुनु, ऐका- सुनहु) हे क्रियापद चार वेळा वापरले आहे. मा.पी.मधे दिलेला भाव वाचावा व पटल्यास घ्यावा. (पृ.६०२ पाहा)

सो.म. (१) शुभ-मंगल, मंगलकारक,'कल्याणं मंगलं शुभम्' (अमरे) 'करि मंगला हरिकलिमला रघुनाथ गाथा परम ही'(१।१०।छं.) 'मंगलायतन राम यश (१।३६१) (क) 'श्रुणु शुभकथा भवानि' असा येथे उपक्रम केला व 'श्रवुनि कथा शुभ उमा हर्षली' (७।५२।८) याने या कथेचा उपसंहार केला आहे. या उमाशंभू संवादालाही शुभ म्हटले आहे. 'हा शुभ शंभु-उमा संवाद' (७।१३०।१) असे याज्ञवल्क्यांनी म्हटले आहे; त्यालाच तु.दासांनी 'सुभगसंवाद' (१।४३) म्हटले आहे. (ख) रामचरितमानस व कथा ऐका असा अर्थ कोणी टीकाकार करतात. या दोन गोष्टी नसून या कथेचे नाव रामचरितमानस आहे हे मागे अनेक वेळा सांगितले आहे. 'रामचरितमानस हिज नामहि' (१।३५।७) असे स्पष्ट म्हटले आहे. (ग) शुभ व विमल या दोन शब्दांनी 'करि मंगला हरिकलिमला' हाच अर्थ सांगितला.

(२) उत्तरार्धाने सांगितले की मी कपोलकल्पित कथा सांगणार नसून भुशुंडी-गरूड संवादात जी ऐकली तीच सांगणार आहे. सांप्रदाय परंपरासंरक्षण सुचविले. 'अतिसुंदर संवाद वर ...... घाट मनोहर चारि' (१।३६)ची टीका पाहावी म्हणजे पुढील कथा वाचताना व श्रवण करताना संदर्भ चांगले ध्यानी येतील.

सो.चं.(१) संवाद उदार - पुढे सांगेन या संदर्भाने उदार = मोठा - विस्तृत असा अर्थ करणे योग्य आहे. 'उदारो दातृमहतो:' (अमरे) दाता व महान असे दोन अर्थ आहेत. येथे आताच तो संवाद न सांगता पुढे सांगण्याचे कारण सुचविले की तो संवाद मोठा आहे, तोच प्रथम सांगू लागलो तर तुमच्या मुख्य प्रश्नाचे उत्तर मागे पडेल. (क) शंकर काक-गरूड संवादातील कथाच सांगणार आहेत, पण ती कथा २७ कल्पांच्या पूर्वीची असल्याने, ज्या रामावताराचे कारण पार्वतीने विचारले, ज्या रामावतार चरित्राला पाहून सतीला मोह झाला होता व पार्वती जन्मात शिल्लक होता त्या रामावताराची कथा त्यात नाही, ती येथे सांगावयाची असल्याने ही प्रस्तावना केली गेली.

(२) भुशुंडी गरुड संवाद का, कसा व कोठे घडला वगैरे इतिहास मग - शेवटी सांगणार आहेत उ.कां.दो.५२ मध्ये ही कथा पूर्ण झाल्यावर पार्वती त्या संवादाविषयी प्रश्न विचारील तेव्हा सांगतील. येथे तो संवाद हेतुपूर्वक गुप्त ठेवला आहे. (७।१२८टी.प.)

(३) परम सुंदर अनघ चरित्र - रामकथा स्वभावताच सुंदर व पावन आहे, पण ही राम चरित्रमानस-कथा परमसुंदर व परमपावन (अनघ) आहे. हा भाव 'नमितो मुनिपद कंज' (१।१४ द्रा.सो.) यांत व 'अतिमंजुलमातनोति' या भेदाने कवींनी पूर्वीच सुचविला आहे. हे अगदी अक्षरश: खरे आहे. (क) सुंदर = आदरणीय व चित्ताला पाझर फोडणारे 'सुंदर हे प्रभुचरित पुनीत । कुठे कृपालु! वायसा प्राप्त' (७।५५।१) यांत येथील अनघ शब्दाचा अर्थ -पुनीत, पावन, पवित्र शब्दाने स्पष्ट केला आहे.

सो.द्रा. - (१) अपार, अगणित, अमित - (१।११४।३-५) पाहा. अपार = अगाध; अगणित-संख्यातीत, संख्येने अनंत, अमित-मिति -सीमा- अन्त, ज्याला नाही ते असे अर्थ येथे घेणे भाग आहे. खोलीला अंत नाही म्हणून अपार, संख्येला अंत नाही म्हणून अगणित

व विस्तारास अंत नाही म्हणून अमित. (क) सादर सांगतो व सादर ऐका असा अर्थ घेणे जरूर आहे. 'मनिं उरगारि वचे सुख झाले । सादर काक सुजाण म्हणाले. ॥ (७।११५।१२) काक वक्ता असून गरुडाच्या प्रश्नाचे उत्तर आदराने देत आहेत. वक्ता व श्रोता या दोघांच्याही ठायी आदर पाहिजे. ते श्रोते वक्ते सम शीलें' (१।३०।६) हे वर्णन शिवपार्वती, काक-गरुड, व याज्ञवल्क्य भरद्वाज यांच्याबद्दलच आहे.

अवतार- हेतू प्रकरण

हे प्रकरण विस्तृत आहे. १।१२१।१ पासून १८८।६ अखेरपर्यंत याचा विस्तार आहे. अवतार हेतूविषयी आपले स्वतःचे मत प्रथम सांगतील; मग संतमुनी वेदपुराणांचे मत सांगतील. त्यानंतर मागील तीन कल्पांतील रामावताराची कारणे सांगतील, पण त्यांत भुशुंडी कथेतील रामावताराचे कारण नारदमोह कथा विस्ताराने सांगून मग ज्या रामचरित्राला पाहून सतीला मोह झाला त्या रामावताराची कारणे मनुशतरूपाख्यान व रावणावताराची पूर्वकथा प्रतापभानुचरित्र सांगतील हे या प्रकरणातले मुख्य विषय आहेत.

हिं. सुनु गिरिजा हरिचरित सुहाए । बिपुल बिसद निगमागम गाए ॥१॥
हरि अवतार हेतु जेहि होई । इदमित्थं कहि जाइ न सोई ॥२॥
राम अतर्क्य बुद्धि मन बानी । मत हमार अस सुनहि सयानी ॥३॥

म. श्रुणु गिरिजे हरिचरित मनोरम । विपुल विशद गाती निगमागम ॥१॥
हरिअवतारा हेतु कोणते । इदमित्थं वदले न जात ते ॥२॥
राम अतर्क्य बुद्धिमनवाणीं । मत अमचें हें ऐक शहाणी ॥३॥

अर्थ-गिरिजे! ऐक, हरीची चरित्रे पुष्कळ (विपुल) उज्वल (विशद) व सुंदर आहेत व ती वेदपुराणे गातात. ॥ १ ॥ हरि-अवतारचे हेतू (कारणे) कोणते हे, हाच अमुक हेतू असे निश्चित सांगता येत नाही. ॥ २ ॥ तूं शाहणी आहेस म्हणून सांगतो ते ऐक, राम बुध्दीने, मनाने व वाणीने अतर्क्य आहेत असे आमचे मत आहे ॥ ३ ॥

टीका.-चौ. १ (१) गिरिजे श्रुणु- गिरीप्रमाणे स्थिरचित्ताने श्रवण कर (क) पार्वतीने ब्रह्मरामाच्या अवताराचा हेतू विचारला असता येथेच व पुढील चौपाईत हरीचा उल्लेख साभिप्राय आहे. कारण की प्रत्येक वेळेला ब्रह्मरामच रामावतार घेतात असे नाही. कधी विष्णू, कधी शेषशायी नारायण तर कधी सगुण ब्रह्माचा अवतार होतो. हरी शब्द या सर्वांचा समन्वय करणारा आहे; म्हणून जेथे तिन्ही अवतारींया समन्वयात्मक उल्लेख करावयाचा असेल तेथे मानसात हरी शब्द वापरला आहे. संदर्भानुसार वा आपापल्या सांप्रदायिक अभिमानानुसार योग्य वा रुचेल तो अर्थ घ्यावा.

(२) ल. ठे. गुण, नाम, कथा व रूप यातील कशालाही गौणत्व येऊ नये म्हणून चार

ठिकाणी या चौघांचा उल्लेख प्रथम करून चौघांचेही महत्त्व सारखे आहे हे सुचविले आहे. 'हरि गुण नाम अपार कथा रूप'-(१/१२० द्रा.) यात गुण प्रथम आहेत. 'रामनाम गुण चरित्र शोभन' (१/११४/३) यात रामनाम प्रथम आहे. 'श्रुणु शुभ कथा भवानी' (१२० म) यात कथा प्रथम आहे. 'अंत न जेवि' राम भगवाना (११४/४) यात रूप प्रथम आहे.

(३) गाती निगमागम-जरि अमित, अगणित व अपार आहेत तरी वेद्पुराणे (निगामागम) गातच आहेत, त्यास कंटाळा येत नाही व ती संपत नाहीत, तथापि सुंदर व उज्वल असल्यामुळे गातच असतात. 'नाथ आम्ही गावु कीर्तिच सगुण ती' (७/१३/छं.६) हे वेदाचे म्हणणे आहे.

चौ.-२ (१) हरि अवतारा हेतु कोणते- हरी अवतार का घेतात हे निश्चितपणे सांगणे कोणासही अशक्य आहे. हरीचे असंख्य अवतार होतात व झाले; प्रत्येक वेळी एकच किंवा अमुकच कारणे असतील असे कसे म्हणता येईल! खरे कारण काय वा कोणते हे फक्त हरीलाच माहीत असणार (क) मग वेदशास्त्रपुराणादी जी कारणे सांगतात व भ. गी. भगवंतानी जी कारणे सांगितली ती खोटी की काय? अशी शंका येण्यासारखी आहे. 'परित्राणाय साधूनां वगैरे वेदशास्त्रोक्तपुराणादी कारणे पुढें शंकर देणारच आहेत, म्हणून ती खोटी अशी शंका घेण्यास जागा नाही, पण 'परोक्षप्रिया देवाः, परोक्षप्रिया ऋषयः अशी वेदशास्त्रांचीच वचने आहेत. अनुमानाने सर्वांस पटण्यासारखा, उघड उघड दिसण्यासारखा सामान्य बुध्दीला आकलन करता येण्यासारखा बाह्य हेतू असतो तोच उघड उघड सांगितला जातो. बाकीच्या हेतूंचा अंदाज जो तो आपल्या ज्ञान शक्तीप्रमाणे करू शकतो. शंकर आपले स्वतःचे मत येथे सांगत आहेत व पुढील चौपाईत याचे सयुक्तिक कारणही दिले आहे.

सूचना - मा. पीयूषात कृष्णावतारापर्यंतच्या मत्स्यादी सात अवतारांचे गौण व मुख्य हेतू दिले आहेत ते वाटल्यास पाहावे तर अमुक कारण गौण व अमुक कारण मुख्य असे लिहिण्यास हा लेखक कचरला नसता जेथे शंकरांनासुध्दा निश्चितपणे सांगता येत नाही तेथे प्रज्ञानानंदाच्या पामर बुध्दीला पत्ता कसा लागणार!

चौ.३ (१) अतर्क्य = तर्काने न कळण्यासारखे 'तर्कः अप्रतिष्ठः' (श्रुती) 'यतः वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' (तै.उ) 'न त त्र चक्षुः गच्छती न वाग् गच्छती नो मनः न विद्मः न विजानीमः (कें. उ. १/३ वाणी मन व बुध्दी यांची गती जेथे नाही ते ब्रह्म.

असे या श्रुतीत सांगितले. तर्क मनाने केला जातो. बुध्दी त्याविषयी योग्यायोग्य विचार करते व मग वाणी बोलून दाखविते. या तिघांचा जेथे प्रवेश नाही ते ब्रह्म, ते हरी अवतार का घेतात हे नक्की निश्चयात्मक कसे सांगवेल! एवढ्यासाठी पूर्वी म्हटले की 'मति अनुमातिं निगम असं वदले' (१/११८/४) 'मन वाणी आदि न ज्या जाणति। तर्कवे न सर्वहि अनुमानति' (१/३४१/७) असे जनकविदेही म्हणाले आहेत. (२) पार्वतीला शाहणी म्हणण्यात भाव हा की 'चतुर जाणती भात शिताने' थोडक्यात 'उमजे सुज्ञाना' शाहण्यांना फार सांगावे लागत नाही. थोडक्यात समजते. म्हणून मुख्य सार थोडक्यात सांगितले असे

शंकर म्हणाले. तथापि आता वेदपुराणादीचे रूढ असलेले मत आता सांगतील-

हिं. तदपि संत मुनि वेद पुराना । जस कछु कहहिं स्वमति अनुमाना ।।४।।
तस मैं सुमुखि सुनावउँ तोहि । समुझि परइ जस कारन मोही ।।५।।
जब जब होइ धरम कै हानी । बाढ़हिं असुर अधम अभिमानी ।।६।।
करहिं अनीति, जाई नहिं बरनी । सीदहिं बिप्र धेनु सुर धरनी ।।७।।

म. तदपि संत मुनि वेद पुराणें । वदति कांहिं जें मतिअनुमानें ।।४।।
सुमुखि सांगतो तुजला तैसें । कारण मजहि समजलें जैसें ।।५।।
जैं जैं येते धर्मा ग्लानी । माजति असुर अधमअभिमानी ।।६।।
करिति अनीति, न वदली जाई । सीदति विप्र धरा सुर गाई ।।७।।

अर्थ- (हरि-अवतार हेतू अतर्क्य असला) तरी संत मुनी वेद व पुराणे आपापल्या बुध्दी बलानुसार अनुमानाने जे काही (कारण) सांगतात ॥ ४ ॥ ते हे सुमुखी तुला सांगतो; त्याचप्रमाणे मला जे काही कारण समजले आहे ते सुध्दा सांगतो ॥ ५ ॥ ज्या ज्या वेळी धर्माची हानी होते (धर्म क्षीण होतो=ग्लानी येते) नीच देहाभिमानी असुर उन्मत होतात (माजतात, वाढतात) ॥ ६ ॥ व ते इतकी अनीती करतात की तिचे वर्णन करणेसुध्दा अशक्य (व त्यामुळे) विप्र, गाई, पृथ्वी व देव अगदी त्रस्त, पीडित होतात (सीदति-सीदहि) ॥ ७ ॥

टीका- चौ.४-५ (१) तदपि - तरीसुध्दा राम अतर्क्य बुध्दी मन वाणी असे असले तरीसुध्दा 'आपणादि (गरूडादिक) खग बहु मशकांत। गगनी उडती पावति नान्त॥ (७/९१/५) आकाश अनंत अपार असून ज्यास जेवढे जसे उडण्याची शक्ती मिळाली आहे तसे तितके तो उडतोच. त्याचप्रमाणे 'निज निज मति मुनि हरिगुण गाती। निगम शेष शिव पार न जाती' तसे अवतार हेतूविषयी घडते. (क) प्रत्यक्ष प्रमाण अशक्य आहे. त्यामुळे आप्तवाक्य अनुमान व स्वानुभव यांच्या साह्याने संत (ज्ञानी भक्त) मुनी (ज्ञानी) व वेद्पुराणादी शास्त्रे अवतारहेतू वर्णन करतातच. कार्य दिसले की कारण असणारच हे जाणून ते जाणण्याची इच्छा होणे हा मनुष्याचा स्वभावच आहे; त्याला अनुसरून संतादिकांनी अवतार हेतू सांगितले आहेत. (क) ते सांगितल्यानंतर, माझे मत जे जसे माझ्या बुध्दीला अनुभवास आले तेही सांगणार आहे. प्रथम संतादिकांचे मत सांगतात.

चौ.६.७, (१) या दोन चौपाया व पुढल्या दोह्याचे पूर्वार्ध मिळून भ.गी.४/७-८ या दोन श्लोकांचाच विस्तार आहे हे स्पष्ट दिसते. 'यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत= जै जै येते धर्मा ग्लानी (हानी) 'अभ्युत्थानमधर्मस्य' याचा विस्तार 'माजति असुर अधम अभिमानी ॥ करिति अनीति, न वदली जाई', या दोन चरणांनी केला. अभ्युत्थान=वृध्दी, अधर्मस्य = अधर्माची वृध्दी (क) आसुरी संपत्तीमान लोक जेव्हा वृध्दी पावतात तेव्हा ते आपल्या

ऐश्वर्याने धुंद होऊन वैदिक सनातन धर्माने प्रतिपादलेल्या नीतीचा अत्यंत उच्छेद करतात, हे अधर्म वृध्दीचे लक्षण येथे स्पष्ट केले आहे. सध्या या दोन्ही गोष्टी झाल्या आहेत, पण साधूंचे परित्राण करण्याची वेळ अजून आलेली नाही.

(२) परित्राणाय साधूनां यातील साधू शब्दाचा अर्थ 'विप्रधेनु सुरधरणी (विप्रधरा सुरगाई)' हा स्पष्ट केला. परित्राण कोणापासुन, कशासाठी व कशापासून याचा उल्लेख गीतेत नाही तो 'सीदहि=सीदति' त्रस्त, पीडित होतात; त्यांच्यावर अत्याचार होऊ लागतात; त्यांचा धर्म, जीवित, मालमत्ता, स्त्रिया इत्यादी सर्वांची विटंबना, विनाश केला जातो व त्यामुळे ते दीन, तेजोहीन बनतात तेव्हा यातील विप्र व धेनू यांच्यावर पध्दतशीर अत्याचार झाले, होत आहेत. पण देवांचे हविर्भाग पूर्णपणे बंद झाले नाहीत; संतांचा छळ, ब्राह्मणांचा (ब्राह्मण्यसंपन्नांचा) छळ व्हायला पाहिजे तेवढा अद्याप होत नाही, नुकता प्रारंभ झाला आहे, म्हणून या वाक्याला हरताळ लागला असे म्हणता येत नाही.

हिं. तब तब प्रभु धरि विविध सरीरा। हरहिं कृपानिधि सज्जन पीरा ॥८॥

दो. असुर मारि थापही सुरन्ह राखहिं निज श्रुति सेतु ॥
जग विस्तारहिं बिसद जस रामजनम कर हेतु ॥१२१॥

म. तैं तैं प्रभु वपु विविधा धरती॥ सज्जन पीडा कृपाब्धि हरती ॥८॥

दो. स्थापि सुरां असुरां वधुनि निज राखी श्रुति सेतु ॥
जगिं विस्तारिति विशद यश रामजन्मिं हा हेतु ॥१२१॥

अर्थ- तेव्हा तेव्हा कृपासागर प्रभू विविध (वपु) चे देह धारण करून सज्जनांची पीडा हरण करतात. ॥ ८ ॥ असुरांचा वध करून सुरांची देवांची पुन्हा स्थापना करतात व आपल्या वेदमर्यादेचे रक्षण करतात व जगात आपले उज्वल यश पसरतात हा रामांनी जन्म घेण्यात हेतू असतो. ॥ १२१ ॥

टीका. चौ. ८ (१) तैं तैं- तेव्हा तेव्हा, जेव्हा जेव्हा मागे वर्णन केल्याप्रमाणे परिस्थिती उत्पन्न होते तेव्हा तेव्हा देह धारण करतात. प्रभू असून मत्स्यकूर्मादि नीच योनीतील देहसुध्दा धारण करतात, याचे कारण ते कृपेचे सागर आहेत. सज्जनांना होत असलेली पीडा त्यांस बघवत नाही, 'विप्रधरा सुर गाई' बद्दलच येथे सज्जन शब्द वापरला. परित्राणाय साधूनां याची टीका येथे पूर्ण झाली. 'विनाशायच दुष्कृतांचा अर्थ दोह्यातील पूर्वार्धात सांगतात. पीडा हरती, कशी हरण करतात ते सुध्दा दोह्यातच सांगतात.

दोहा- (१) असुरांचा वध करूनच सर्व गोष्टी साधल्या जातात.

कार्याचा अभाव होण्यास कारणाचा विनाश करणेच जरूर असते. विनाशाय च दुष्कृतां = असुरां वधुनि; धर्मसंस्थापनार्थाय = निज श्रुतिसेतु राखी (राखीतात) अधर्म वृध्दीचे

कारण असुरांची सर्व प्रकारे वृध्दी हेच असते. अधर्म वृध्दीचे कारण दूर करून स्वतःच्या चरित्राने, वागणुकीने धर्माची स्थापना करतात. 'धर्ममार्गं चरित्रेण' (रा. पू. ता.) येथपर्यंत गीतेच्या दोन्ही श्लोकांवरही टीकाच आहे. (२) देवांचे गतवैभव त्यांना प्राप्त करून देवांची पीडा हरतात. अधर्मी असुरांचा विनाश करून धरणीची पीडा हरण करतात. धर्माची स्थापना झाली व असुरांचा विनाश झाला म्हणजे वेदधर्माचे आधारस्तंभ विप्र व धेनू यांची पीडा आपोआपच नष्ट होते. कारण वैदिक धर्म विप्र, धेनू, धरणी व सुर या चौघांवरच अवलंबून असतो. वेदांचे अध्यापन, अध्ययन व यजन याजन ही कार्ये विप्र करतात. यज्ञयागादिकास लागणारी हविर्द्रव्ये गाई व धरणी यांच्यामुळे मिळतात. यज्ञांनी देवता संतुष्ट होऊन विप्रादी तिघांचे संरक्षण करतात. 'परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ' (भ.गी.) असे घडते. यज्ञयाग व वेदशास्त्रादिपठन पाठन बंद पडले म्हणजे हे चक्रच बिघडते. हे बिघडविण्यास आसुरी संपत्तिमान लोकांचा उदय हेच कारण असते. येथपर्यंत संतमुनीवेद पुराणांचे मत सांगितले. येथपर्यंत वर्णन केलेल्या धर्मविनाशक गोष्टी रामावतारापूर्वी कशा घडल्या याचे वर्णन १/१७८/१ पासून १८४ अखेरपर्यंत केले आहे. आता दोह्याच्या उत्तरार्धांत व पुढील चौपाईत रामावताराचा हेतू स्वतास काय वाटतो ते शंकर सांगतात, असे मानणे जरूर आहे. कोणाही टीकाकारांचे या मुद्याकडे लक्ष गेलेले नाही. प्रतापभानुचरित्र हेच शंकरास कळलेले विशेष कारण असे काही टीकाकार म्हणतात; पण हे मत परस्पर खंडित आहे. हे नीट लक्षात ठेवावे की प्रतापभानुचरित्र हे रामावताराचे कारण नसून त्या कल्पातील रावणावताराचे कारण सांगणारा इतिहास आहे.

(२) असुरांचा विनाश करण्याने सर्व अनर्थ चुकतात व सज्जनांची पीडा नष्ट होते हे वरील विवेचनात ठरले. ज्यांच्या भृकुटीविलासाने सृष्टीचा लय होऊ शकतो त्यास अवतार न घेता ते असुर विनाशाचे कार्य करता येणार नाही असे नाही. तेवढ्याने त्यावेळची संकटेच फक्त नाहीशी झाली असती, पण भगवंताचे यश, महिमा इत्यादी या भूतलावर पसरण्यास काही साधन राहिले नसते. मानवांना हरिगुणयशगान करण्यास काहीच आधार सापडला नसता. त्या असुरांचा विनाश भगवंतांनी भक्तांसाठी केला असे म्हणता आले नसते व सगुणभक्तीला पायाच राहिला नसता; म्हणून शंकर म्हणतात की माझ्या मतीप्रमाणे अनुमानाने मला असे वाटते की भगवद्चरित्र मागे राहावे, भगवद्गुण-यशगान करण्यास आधार मिळावा म्हणून भगवान रामांनी नरावतार घेतला. या मताचा अंतर्भाव भ. गी. च्या श्लोकातील वर्णनात होत नाही. यशविस्तार करण्यात हेतू काय तो पुढल्या चौपाईत सांगतात. शंकराचे हे अनुमानाने व अनुभवाने ठरलेले मत सर्वच अवतारास लागू पडते. यामुळेच जांबुवन्त हनुमंतास म्हणाले की तुम्ही रावणाला मारणे, लंका समुद्रात बुडविणे इत्यादी गोष्टी करण्याच्या भानगडीत पडू नका म्हणजे 'स्वभुजबळे मग राजिवलोचन। सवे कपिचमू कौतुक-कारण॥ १२॥ कपि कटक संगे वधुनि निशिचर, राम सीते आणिती। त्रैलोक पावन सुयश सुरमुनि नारदादिक वानिती॥ जे श्रवत गातहि वदत समजत परम पदनर लभतसे' (४/३०) घ. पुढील चौपाईच वरील छंदातील तिसरा चरण आहे. (क)

प्रतापभानू चरित्रात त्यास कोणीही असा शापानुग्रह केलेला नाही की तू भगवंताच्या हातून मरण पावून परमपदास जाशील; म्हणून प्रतापभानुचरित्र रामावताराचा हेतू मानता येत नाही. तो रावण झाला त्याचे कारण विप्रशाप नसून त्याची स्वतःची प्रबल वासनाच रावण होण्यास कारण झाली आहे. विप्रशापाने तो नुसता निशाचरच झाला असता. रावण व त्याचे ऐश्वर्य हे विप्रशापाचे फळ नाही इत्यादी पुढे टीकेत स्पष्ट केले आहे.'अवतार-हेतु-कथन' हे प्रस्तावनेतील प्रकरण पाहावे. यशविस्तार कशासाठी ते पुढील चौपाईत सांगतात.

हिं. सोइ जस गाइ भगत भव तरहीं। कृपासिंधु जन हित तनु धरहीं ॥१॥
राम जनम के हेतु अनेका। परम बिचित्र एक तें एका ॥२॥
जनम एक दुइ कहउँ बखानी। सावधान सुनु सुमति भवानी ॥३॥

म. तें यश गाति भक्त भव तरती। भक्तहिता तनु कृपाब्धि धरती ॥१॥
हेतु रामजन्मास अनेकहि। एकाहुनि अति विचित्र एकहि ॥२॥
एक दोन जन्मां मीं वानीं। श्रुणु सावध तूं सुमति भवानी ॥३॥

अर्थ- त्या यशाचे गान करून भक्त भवसागर तरून जातात; म्हणून कृपासिंधू भक्तांच्या हितासाठीच देह धारण करतात (असे माझे मत आहे.)॥ १ ॥ रामजन्माला अनेक हेतू आहेत व ते एकाहून एक अतिविचित्र आहेत. ॥ २ ॥ एक दोन जन्मांचे हेतू मी विस्तारपूर्वक सांगतो. भवानी! तू सुमति आहेस तरी ध्यान देऊन श्रवण कर ॥ ३ ॥

टीका.- चौ. १ (१) संतमुनिवेदपुराणांचे मत सांगतो व मला जे कळले ते माझे मत सांगतो, अशी प्रतिज्ञा केली. प्रतिज्ञेप्रमाणे 'तैं तैं प्रभु वपु विविधा धरती। सज्जन पीडा कृपाब्धी हरती॥' यात संतादिकांच्या मते अवतार हेतू सांगितला. दोहाचा पूर्वार्ध दोन्ही हेतूंत सामान्य असल्याने तो भाग देहली दीपाप्रमाणे दोहोंच्यामध्ये घातला व नंतर 'जगि विस्तारिति विशदयश रामजन्मि हा हेतु॥ ते यश गाति भक्त भव तरती' या वाक्यानी प्रतिज्ञेचा दुसरा भाग पुरा केला. असे न मानल्यास 'कृपाब्धिं प्रभू वपु धरती' व 'कृपासिंधु तनु धरती' या वाक्यात पुनरुक्ती दोष उत्पन्न होतो. प्रतापभानुचरित्र ज्या प्रतिज्ञेनुसार सांगणार आहेत ती प्रतिज्ञा 'एक दोन जन्मां मीं वानीं' ही तिसऱ्या चौपाईत स्वतंत्र आहे, म्हणून त्या प्रतिज्ञेशी प्रतापभानुचरित्राचा संबंध जोडता येत नाही. प्रथम केलेल्या प्रतिज्ञेप्रमाणे प्रभूच्या सर्वच अवतारांना सामान्यतः लागू असणारे हेतू सांगतले. तिसऱ्या चौपाईतील प्रतिज्ञा विशेष कारणांचे निवेदन करण्याविषयी आहे.

(२) जन्म घेऊन विविध विपुल, विशद, चरित्र करून पावन यश विस्तारण्यात हेतू हा असतो की, त्या यशाचे गानादी करून साधकांनी भक्त बनून सुखाने भवसागर तरून जावा. (क) मनुशतरूपास वर दिल्यावर प्रभू काय सांगतात पाहा. इच्छामय नरवेषा घेईन। प्रगट निकेती तुमच्या होईना। १ ॥ तात! धरूनि देहा अंशांसह। करिन चरित भक्तांस सुखावह॥

जे सुभाग्य तर सादर ऐकुनि। तरतील भव ममता मद टाकुनि॥ ३ ॥ (१/१५२) यात अवतारहेतू सांगितला असून परित्राणाय साधुनां वगैरे हेतू सांगितला नसून येथे शंकरांनी आपल्या मताने जो हेतू सांगितला तोच स्पष्ट सांगितला आहे. मनुशतरूपाकथा काक-गरूडसंवादात नसून शिवपार्वती संवादातीलच ती कथा आहे व वक्ते शंभू आहेत. म्हणून त्यांनी आपले मतच प्रभूच्या मुखाने बाहेर पाडले आहे. रामजन्माच्या विशेष कारणांची चर्चा पुढील चौपाईपासून करतात.

चौ. २ (१) वर दर्शविलेले सर्वसाधारण हेतू भगवंताच्या अंशकलादी सर्वच अवतारात कमीअधिक प्रमाणात असतातच. पण प्रत्यक्ष भगवंताला अवतार घेण्यास प्रत्येक वेळी काही विशिष्ट कारणे लागतातच. राम व कृष्ण यांचे अवतारसुध्दा आजपर्यंत हजारो वेळा होऊन गेले. 'कल्पीं कल्पीं प्रभू अवतरती' (१/१४०/२(या नियमानेच विचार केल्यास सध्या ब्रह्मदेवाचे ५१ वे वर्ष चालू आहे. ब्रह्मदेवाचा एक दिवस म्हणजे आमचे एक कल्प या हिशोबाने ५० x ३६०=१८००० अठरा हजार कल्पे होऊन गेली व तितके रामकृष्णावतार झाले. भ. गी. प्रमाणे 'संभवामि युगे युगे' याचा अक्षरशः अर्थ घेतल्यास मागील संख्येला चार हजारांनी गुणावे लागेल; कारण एक कल्प म्हणजे चार हजार युगे. म्हणून म्हणतात की रामजन्माचे हेतू अनेक, अनंत आहेत, कारण रामजन्म अनंत असतात. (११४/३/४ पाहा) प्रत्येक वेळेच्या कारणात काहीतरी वैचित्र्य असतेच, त्यामुळे सर्व जन्मांची विशेष कारणे कोणासच सांगता येणार नाहीत. कदाचित शंकर सांगू शकतील. कारण त्यांचे आयुष्य ब्रह्मदेवाच्या आयुष्याच्या कितीतरी पट आहे, पण सांगणार केव्हा व ऐकणार कोण एवढे? म्हणून म्हणतात.

चौ. ३ (१) एक दोन रामावतारांची कारणे विस्तारपूर्वक सांगतो. बखाना, गाना हे शब्द मानसात, विस्तारपूर्वक सांगणे या अर्थाने वापरले आहेत, हे पूर्वी या टीकेत अनेक वेळा दाखविले आहे. १/३०/२ च्या टीकेत मा. पी. पृ. ४९७ वर बखानी=विस्तारसे' असा उल्लेख संपादकांनी केलेला आहे. (क) येथून पुढे एकंदर चार रामावतारांची कारणे सांगितली आहेत. त्यातील दोन अतिसंक्षेपाने सांगितली आहेत. नारदमोहकथा विस्ताराने सांगितली असून ते एका अवताराचे कारण आहे. मनुशतरूपाख्यान हे मुख्य अवताराचे कारण असून त्यावेळी रावण कोण झाला हे सांगण्यासाठी प्रतापभानुचरित्र सांगितले आहे. हा भाग अधिक विस्तृत आहे. नारदमोहकथा १४ दोह्यात (१२५-१३९ दोन्ही धरून) आहे व नंतरची मुख्य अवताराच्या हेतूची कथा ४९ दोह्यात (१४०-१८८) आहे. म्हणून प्रत्यक्ष प्रमाणानुसार येथे असा अर्थ करणे भाग आहे की दोन कथा विस्तारपूर्वक सांगतो पण त्यात एक = मुख्य असलेली अधिक विस्ताराने सांगतो. काही टीकाकार १+२=३ संक्षेपाने सांगतो, असा अर्थ घेतात, पण बखानी क्रियापद आहे व तिसरी कथा पहिल्या दोन कथांप्रमाणे संक्षिप्त नाही. (ख) एक दोन संक्षेपाने सांगतो व एक दोन विस्ताराने सांगतो असा अर्थ घेतला की वस्तुस्थितीशी चांगला मेळ बसतो. पहिल्या दोन संक्षिप्त कथांतसुध्दा संक्षेप सारखा नाही. (ग) सुमति- 'नारी सहज अडाणी जड' असे

गिरिजा स्वतःविषयी म्हणाली आहे; म्हणून शंकर सांगतात की तू जड नाहीस, मूर्ख नाहीस. तुला रामकथाश्रवणाची लालसा उत्पन्न झाली हीच खरी सुमती आहे. सु= शुध्द मती हीच. 'सुमति तिथे संपत्ती नाना' (५/४०/५) सुचविले. पूर्वजन्मात तुला कुमति सुचली होती. आता तुझे भवानी नाम सार्थ झाले.

हिं. द्वारपाल हरि के प्रिय दोऊ । जय अरु बिजय जान सब कोऊ ॥४॥
विप्र श्राप तें दूनउ भाई । तामस असुर देह तिन्ह पाई ॥५॥
कनककसिपु अरु हाटकलोचन । जगत बिदित सुरपति मद मोचन ॥६॥

म. द्वारपाल हरिचे प्रिय दोघे । जय नी विजय जाणती अवघे ॥४॥
विप्रशापवशं दोघे भ्राते । धरिति असुर तामस देहा ते ॥५॥
कनककशिपु नी हाटकलोचन । जगविश्रुत सुरपतिमदमोचन ॥६॥

अर्थ - हरीचे (विष्णूचे) दोन प्रिय द्वारपाल जय आणि विजय हे सर्वांना माहीत आहेत. ॥ ४ ॥ विप्रशापबळाने ते दोघे भाऊ तामस असुर देह धारण करते झाले ॥ ५ ॥ तेच हिरण्यकशिपु (कनक कशिपु) व हिरण्याक्ष (हाटक=हिरण्य=कनक, लोचन) इंद्राचा गर्व हरण करणारे असे जगात प्रख्यात झाले. ॥ ३ ॥

टीका- चौ. ४-५ (१) हरि= विष्णू. जय विजय वैकुंठाचे द्वारपाल होते व आहेत ही. हे दोघे विष्णूला प्रिय होते. मानसात भावाच्या नावाचा उल्लेख करताना वडील भावाचे नाव आधी व धाकट्याचे नंतर उल्लेखिलेले आढळते. त्याप्रमाणेच येथे समजणे योग्य आहे. जय मोठा व विजय धाकटा भाऊ. (२) ते तामस असुर देहा धरिती - या देहाचाच धर्म असा की तमोगुणी आसुरी कर्माकडे सहज प्रवृत्ती असते. याने सुचविले की ज्यांच्या ठिकाणी तमोगुणी प्रवृत्ती सहज दिसत असेल ते असुर समजावे. (क) विप्रशापवश सनकादिमुनी वैकुंठात प्रवेश करीत होते; पण नग्न असणाऱ्या पाच वर्षे वयाचे दिसणाऱ्या त्यांना जयविजयांनी आत प्रवेश करून दिला नाही. तेव्हा त्यांनी जय विजयास शाप दिला की वैकुंठात राहण्याची तुमची पात्रता नाही; तुम्ही तामसी असुर योनीत जन्म घ्याल. पुढे विष्णू येऊन भेटले व नंतर सनकादिकांनी अनुग्रह केला की तीन जन्म असुर योनीत घ्यावे लागणारच, पण तिसऱ्या जन्मात हरिहस्ते मरण येऊन तुम्ही पुन्हा स्वस्थानी याल. ही कथा सर्वांच्या परिचयाची असल्याने आणखी विस्तार नको. (ख) सनकादिकास इतर ठिकाणी ऋषी, मुनी म्हटले असून येथे विप्र का म्हटले? हरीचे प्रिय द्वारपाळ, वैकुंठात राहणारे असूनसुध्दा विप्रांनी दिलेल्या शापाप्रमाणे घडले आहे. हे विप्रशापाचे सामर्थ्य दाखविण्यासाठी विप्र शब्द वापरला. 'मुनि विप्रशाप कधि ठरे मृषाही' (१/१७५/७) मुनी असून क्रोध आला म्हणून विप्र शब्द वापरला असे म्हणावे, तर इतर ठिकाणी शाप देणाऱ्या मुनींना-ऋषींना विप्र शब्द वापरला नाही. 'कुंभज-ऋषि शापे कि भवानी । राक्षस बनला मुनी जो ज्ञानी' (५/५७/

११) 'शाप मला दिधला दुर्वासें' (३/३३/७) सनकादिक ब्रह्मलोकात राहणारे, ब्रह्मदेवाचे पहिले मानसपुत्र, वय लाखो वर्षांचे पण दिसण्यात पाच वर्षांचे ज्यांना प्रभू रामचंद्रानी दंडवत प्रणाम केला आहे अशांचा अनादरसूचक हेतू विप्र शब्द वापरण्यात तु. दासाचा असेल असे या अल्प मतीस वाटत नाही.

चौ. ६ (१) जय कनककशिपु- हिरण्य कशिपु झाला व विजय हाटकलोचन-हिरण्याक्ष झाला. कनक=सोने, हिरण्य, कशिपु= केस, सोन्यासारखे केस होते म्हणून हिरण्यकशिपू हे नाव पडले. हिरण्य = हाटक, सोने, अक्ष-लोचन-डोळे, सोन्यासारखे डोळे होते म्हणून हिरण्याक्ष, हाटकलोचन (क) हे जुळे जन्मले असल्याने येथे गर्भज्येष्ठतेच्या दृष्टीने उल्लेख केला आहे. दुसरी पध्दती जन्म ज्येष्ठतेची जो प्रथम जन्माला येईल त्याला ज्येष्ठ व पाठीमागून जन्मेल त्याला लहान समजतात. धर्मशास्त्रात (संस्कार कौस्तुभ) दोन्ही पध्दतींचा उल्लेख आहे. ज्या कुळात जशी प्रथा असेल तशी ज्येष्ठता मानावी असे म्हटले आहे. जो गर्भ ज्येष्ठ असतो तो पाठीमागून जन्मतो. (ख) सुरपति-मदमोचन-सुरपति-इंद्र, देवांचा राजा, देवांचा पालक, त्याची सर्व सत्ता हरण करून त्याला ऐश्वर्यहीन केला होता. याने सुचविले की बाकी सर्व देवांची तीच दशा झाली होती.

हिं. बिजयी समर बीर बिख्याता । धरि बराह बपु एक निपाता ।।७।।
होइ नरहरि दूसर मुनि मारा । जन प्रहलाद सुजस बिस्तारा ।।८।।

म. रणविजयी विख्यात वीर; परि । एका वराहवपुधर वधि हरि ।।७।।
दुसऱ्या मारी बनुनि नरहरी । प्रल्हादाचें सुयशा पसरी ।।८।।

अर्थ - ते दोघेही रणांत विजयी व प्रख्यात वीर झाले; तरीसुध्दा हरीने वराहरूप घेऊन एकाचा (हिरण्याक्षाचा) वध केला ॥ ७ ॥ नरसिंह बनून दुसऱ्याला मारला व भक्त प्रल्हादाचे सुयश जगात पसरले ॥ ८ ॥

टीका. चौ. ७-८ (१) या दोघांच्या पुढे रणांगणात उभे राहण्याची सुध्दा कोणाची छाती नव्हती. सगळे लोक व लोकपती यांनी जिंकले इत्यादी कथा भागवतात पाहावी. प्रथम हिरण्याक्षाला मारला म्हणून त्याचा उल्लेख येथे प्रथम केला. भगवान विष्णूंनी वराहाचे (डुकराचे) रूप घेतले व त्याने जल मग्न केलेली पृथ्वी दाढेवर धरत बाहेर काढू लागले तेव्हा हिरण्याक्ष युध्दासाठी आला व त्याचा वराहरूपधारी विष्णूने वध केला. (२) भावाचा सूड घेण्यासाठी हिरण्यकशिपूने घोर तपश्चर्या केली व ब्रह्मदेवाकडून अतिदुर्लभ वर मिळविला. याचा वध भक्त प्रल्हादाच्या संरक्षणासाठी नृसिंहरूप घेऊन केला व प्रल्हादाची कीर्ती जगात पसरली. (क) स्वतःचे यश पसरविण्यासाठी अवतार घेतात असे पूर्वी म्हटले व प्रल्हादाचे सुयश भगवंतांनी पसरले असे येथे म्हटले! याने सुध्दा भगवंताचे सुयश पसरले. आपल्या सेवकाचे भक्ताचे संरक्षण करण्यासाठी नरशरीर सिंहमुख असे विचित्र रूप घेतले व भक्ताचे

सुयश पसरणारे व भक्तसंरक्षक भगवान हे यश पसरलेच. 'महती दासां सदा देतासा' (३/१३/१४) भक्तांचे यश व भगवंताचे यश चंद्रकिरण व चंद्रप्रकाशाप्रमाणे एकरूपच असतात. जेथे कुठे भगवंतयश असेल तेथे कोणातरी भक्ताचे यश असावयाचेच. येथे रामावताराचा संबंध आला नाही म्हणून यांच्याच पुढल्या दुसऱ्या जन्माची हकीकत सांगतात.

हि.दो. भए निसाचर जाई तेई महाबीर बलवान।
कुंभकरन रावन सुभट सुर बिजई जग जान॥१२२॥

म.दो. होति वीर बलवन्त अति धरूनि असुरदेहास॥
कुंभकर्ण रावण सुभट सुरजयि विदित जगास॥१२२॥

अर्थ - त्या दोघांनी असुर (निशाचर) देह धारण केला व ते अतिबलवान वीर कुंभकर्ण व रावण देवांना जिंकणारे सुभट झाले, हे सर्व जगाला माहीत आहे. ॥ १२२ ॥

टीका. (१) हिरण्याक्षाचा वध प्रथम केला गेला होता; म्हणून येथे कुंभकर्णाचा उल्लेख प्रथम करून सुचविले की विजय द्वारपाल जो हिरण्याक्ष झाला होता तो कुंभकर्ण झाला व जय हिरण्यकशिपु रावण झाला. (क) हिरण्याक्ष हिरण्यकशिपु कृतयुगात झाले व ते सुरपतिमदमोचन होते. कुंभकर्ण रावण त्रेतायुगात मारले गेले व ते सुरजयी-सुरविजयी होते असे सांगितले. याने सुचविले की त्यांचे सामर्थ्य युगधर्मानुसार कमी झाले. हेच जयविजय रावणकुंभकर्ण द्वापरयुगात शिशुपाल दंतवक्त्र क्षत्रिय झाले व ते देवांनासुध्दा जिंकू शकले नाहीत हेही सर्वांत माहीत आहे. हिरण्यकशिपूच्या कानातील एक कुंडल पाताळात होते ते रावणास आपल्या वीस हातांनी उचलता आले नाही! शंकर ही कथा त्रेतायुगात सांगत असल्याने व कृष्णावतार झालेला नसल्याने तिसऱ्या जन्माची कथा शंकरांनी सांगणे योग्य नव्हते. (ख) रावणावतारात सुरपती मदमोचन रावणपुत्र मेघनाद असतो, रावण इंद्राला जिंकू शकला नाही म्हणून येथे सुरपतिविजयी म्हटले नाही. रावण कुंभकर्णाचा वध रामावताराकडूनच होतो व रामजन्महेतू सांगावयाचे आहेत म्हणून आता तेच सांगतात.

हिं. मुकुत न भए हते भगवाना । तीनि जनम द्विज बचन प्रवाना ॥१॥
एक बार तिन्ह के हित लागी । धरेउ सरीर भगत अनुरागी ॥२॥

म. मुक्त न झाले हत भगवानें । जन्म तीन कीं द्विज-वचनानें ॥१॥
एकेवेळीं हरि त्यां लागीं । धरिति शरीर भक्तअनुरागी ॥२॥

अर्थ - भगवंतांनी त्यास (हिरण्याक्ष-हिरण्यकशिपू व रावण कुंभकर्ण) मारले तरी ते मुक्त झाले नाहीत, कारण की द्विजांच्या (सनकादिकांच्या) वचनाप्रमाणे त्यांना तीन जन्म घ्यावेच लागणार ॥ १ ॥ त्यांच्यासाठी एकदा भक्तावर प्रेम करणाऱ्या हरीने (विष्णूने) (नर) शरीर धारण केले (रामावतार घेतला)॥ २ ॥

टीका - चौ.१ (१) या चौपाईचा मागील व पुढील चौपाईशी संबंध आहे. (क) पूर्वी सांगितले की भगवान विष्णूंनी वराह व नृसिंह बनून हिरण्याक्ष-हिरण्यकशिपू यांना मारले व तेच कुंभकर्ण रावण झाले, म्हणजे मुक्त झाले नाहीत. भगवंतांच्या हातून मरणाराला मोक्ष मिळतो, असा भगवत्प्रभाव असून विप्रवचनाच्या प्रभावाने ते घडू शकले नाही. विप्रवचनाचा-शापाचा व अनुग्रहाचा प्रभाव येथे पुन्हा दाखविला. 'रघुवीर शरतीर्थी त्यजुनि तनु मुक्त होतिल निश्चिती' (५/३/छं.) (२) दुसऱ्या जन्मात रावणकुंभकर्ण झाले व भगवंतांच्या हातीच त्यांचा वध झाला तरीसुध्दा मुक्त झाले नाहीत असा संबंध पुढल्या चौपाईशी आहे.

चौ. २ (१) त्यालागी- जे जय विजय रावण कुंभकर्ण झाले त्यांच्यासाठी (क) हरि= विष्णू हा शब्द हिंदी चौपाईत नाही; पण पूर्वसंदर्भाने अध्याहृत असलेला मराठीत घातला. तो भक्तअनुरागी व हरिचे प्रिय द्वारपाल या शब्दांनी सुचविलेला आहे. आपल्या प्रिय द्वारपालांना इतर कोणाकडून मरण येऊ नये व त्यांना दुसऱ्या जन्मातून सोडवावे म्हणून भक्त अनुरागी जे हरि-विष्णू त्यांनी रामावतार घेतला. येथे सुध्दा भक्तांच्या हितासाठीच हाच अवतारहेतू सुचविला. त्या कल्पात जयविजय रावण कुंभकर्ण असताना जो रामावतार झाला तो विष्णूंनी घेतला व भगवंताच्या हाती त्यास मरण आले तरी पुन्हा जन्म घ्यावा लागणारच हे येथे सांगितले. त्या कल्पातील रामावतार नाटकात दशरथ कौसल्याचे काम कोणी केले हे आता सांगतील.

हिं. कश्यप अदिति तहाँ पितु माता । दसरथ कौसल्या बिख्याता ।।३।।
एक कल्प एहि बिधि अवतारा । चरित पवित्र किए संसारा ।।४।।

म. कश्यप अदिति तदा पितृमाता । दशरथ कौसल्या विख्याता ।।३।।
एक कल्पि अवतार असा धरि । संसारी पावन चरिता करि ।।४।।

अर्थ - त्यावेळी (त्या अवतारात) कश्यप व आदिती पिता व माता बनून दशरथ कौसल्या नावांनी विख्यात झाले. ।। ३ ।। याप्रमाणे एका कल्पात रामावतार घेऊन या जगात पावन चरित्र निर्माण करून ठेवले. ।। ४ ।।

टीका - चौ.३-४ (१) प्रभूचे अवतारकार्य म्हणजे विश्वरंगभूमीवरील एक नाटक असते. प्रत्येक अवतारात कार्य करणारी पात्रे ठरलेली असतात. निरनिराळ्या कल्पांत निरनिराळी मंडळी त्या त्या पात्रांचे काम करतात. एका कोणत्या तरी कल्पामध्ये विष्णूंनी रामाचे काम केले. जयविजयांनी नृसिंहावतार वराहावतार नाटकात खलनायकाचे काम करून पुन्हा त्याच कल्पात रावण कुंभकर्णांचे काम केले, त्यावेळी कश्यपांनी दशरथाचे व अदितीने कौसल्येचे रूप घेऊन रामपिता व रामजननी यांचे काम केले. ही त्या कल्पातील रामावतार नाटकातील अगदी प्रमुख पात्रे होत. बिभीषणाचे काम कोणी केले हे सांगितले नाही. सर्वांच्या कार्याचा जो समुच्चय ते रामावतार-चरित्र नाटक. ते या संसारातील लोकांना पावन करण्यात उपयोगी पडते. याप्रमाणे १२२/५ पासून १२३/४ अखेरपर्यंत, म्हणजे दहा

ओळीत एका कल्पातील रामावताराचे कारण व इतर अंगभूत प्रमुख गोष्टी सांगितल्या. आता पुढे आठ ओळीत आणखी एका रामावताराची कथा थोडक्यात सांगतील.

हिं. एक कल्प सुर देखि दुखारे । समर जलंधर सन सब हारे ।।५।।
संभु कीन्ह संग्राम अपारा । दनुज महाबल मरइ न मारा ।।६।।
परम सती असुराधिप नारी । तेहिं बल ताहि न जितहिं पुरारी ।।७।।

म. एक कल्पिं सुर दुःखी दिसतां । सकल जलंधर-समरीं हरता ।।५।।
त्यासी शंभु करिती रण पार न । दनुज महाबल मारून मरत न ।।६।।
परम सती असुराधिपनारी । तिच्या बळें त्रिपुरारिस भारी ।।७।।

अर्थ- एका कल्पामध्ये जलंधराशी युध्द करून सगळे देव हरले व दुःखी झाले ॥ ५ ॥ हे पाहून शंभूंनी (शंकरांनी) त्याच्याशी अपार युध्द (रण) केले; पण तो महाबलवान दनुज मारता मरे ना ॥ ६ ॥ त्या असुराधिपाची (असुरपती जलंधराची) स्त्री परम सती होती; तिच्या बळाने तो त्रिपुरारींना (सुध्दा) भारी झाला. (जय मिळेना, त्यास जिंकवेना) ॥ ७ ॥

टीका. ल. ठे.- मागल्या कल्पातील रामावतार हेतू सांगताना सहजासहजी विप्रशापाचे व विप्रवचनाचे महत्त्व दाखविले. या कल्पातील रामावतार हेतूकथनात पतिव्रतांच्या प्रभावाचे व शापाचे सामर्थ्य दाखवितात. (क) मागील वर्णनात जयविजय या भक्तांच्यासाठी व विप्रवचन सत्य करण्यासाठी रामावतार झाला हे गुप्त कारण सांगितले. या अवतारात देवांचे दुःखहरण करण्यासाठी व सती पतिव्रतेचा शाप खरा करण्यासाठी हे गुप्तहेतू सांगतात.

चौ. ५ - ६ (१) तारकासुराशी लढताना देवांची जशी स्थिती झाली तशीच जलंधराशी लढताना झाली. 'लोक लोकपति सब तो जिंकित । झाले सुर सुख संपद् विरहित ॥ अजर अमर, ना जाई जिंकला । करूनि विविध रण सुरगण थकला ॥ (१/८२/६-७) (२) देव थकले, कचरले, पळाले मेरू-पर्वतात; तेव्हा महादेवांनी देवांचे शं व्हावे म्हणून अपार युध्द केले. नानाप्रकारे पुष्कळ काळपर्यंत, आपली सर्व शक्ती-युक्ती खर्च करून शंभू लढले. त्याला मारण्यासाठी अमोघ वाटणाऱ्या शस्त्रास्त्रांचा मारा केला. पण तो असुराधिपती जलंधर मरेना! त्रिपुरासुराना एका बाणाने मारणाऱ्या महेशांची अशी स्थिती का याचे कारण सांगतात.

चौ.-७ (१) त्याच्या ठिकाणी इतके बळ आले याचे कारण एकच; त्याची बायको महापतिव्रता होती. तिच्या पातिव्रत्याचे तेज, बळ, त्याला मिळत होते म्हणूनच तो त्रिपुरारींना सुध्दा अजिंक्य (भारी) झाला. (क) पातिव्रत्याचे तेज, बळ, त्याला मिळत होते म्हणून तो त्रिपुरारींनासुध्दा अजिंक्य (भारी) झाला. (क) पतिव्रतेचा प्रभाव किती असतो हे दाखविले; दुसरे हे दाखविले की जलंधराचे व्यक्तिगत सामर्थ्य त्रिपुरासुराच्या एवढे नव्हते.

वि.सू.- जलंधराची कथा या प्रकरणाच्या शेवटी दिली आहे. 'यस्य पत्नी भवेत्साध्वी

पतिव्रतपरायणा ॥ स जयी सर्व लोकेषु स सुखी सधनी पुमान् ॥ कंपन्ते सर्व तेजांसि दृष्ट्वा पातिव्रतं महः ॥ भर्ता सदा सुखं भुंक्ते रममाणो पतिव्रताम् ॥ धन्या सा जननी लोके धन्योऽसौ जनकः पुरः। धन्यः सच पतिः श्रीमान यस्य गेहे पतिव्रता' (मा. पी.मधून)

हिं.दो. छल करि टारेउ तासु ब्रत प्रभु सुर कारज कीन्ह॥
जब तेहिं जानेउ मरम तब श्राप कोप करि दीन्ह॥१२३॥

म.दो. भंगुनि कपटें व्रत तिचें प्रभु करि सुर-कार्यास॥
मर्म तिनें जैं जाणलें दे कोपें शापास॥१२३॥

अर्थ- कपटाने तिचे पातिव्रत्य व्रत भंग करून प्रभूंनी सुरकार्य केले; तिने जेव्हा मर्म जाणले तेव्हा कोपाने प्रभूला (शेषशायीनारायणाला) शाप दिला. ॥ १२३ ॥

टीका - दो. (१) जलंधराचा वध होण्यास एकच साधन उरले होते. ज्या बळावर तो लढत होता ते बळच नष्ट करणे जरूर होते. त्याच्या पत्नीचे पातिव्रत्य भंग करणे जरूर होते. ते करणे इतरास शक्य नव्हते; व भगवंतांना सुध्दा उघड उघड करणे अशक्य होते, म्हणून कपट करावे लागले. ते कपटसुध्दा यशस्वी होणे कठीण होते, पण जलंधराने कपटाने पार्वतीचे पातिव्रत्य नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला म्हणून ते यशस्वी झाले हे पुढे दिलेल्या जलंधर कथेवरून ठरते. (क) प्रभू शब्दाने सुचविले की 'दोष समर्था नहिं हृषिकेशा' कपटसुध्दा स्वतःच्या स्वार्थासाठी नसून भक्त शिव, पार्वती व देव यांच्यासाठी करावे लागले. (ख) करि सुरकार्यास - जलंधर पत्नी वृंदेचे पातिव्रत्य खंडित होताच तो महेशाकडून मारला गेला व त्यामुळे देवांचे दुःख जाऊन त्यांचे गतवैभव त्यांस प्राप्त झाले. (ग) मर्म तिने जैं जाणले - भगवंताच्या गूढलीलांचे मर्म त्यांनी कळू दिल्याशिवाय कळत नाही. 'विश्व दृश्य आपण बघणारे। विधि हरि शंभुस नाचविणारे ॥ तुमचे मर्म न कळते त्यासही ॥ कोण अन्य जाणेल तुम्हासहि ॥ तो जाणे ज्या जाणू देता (२/१२७/१-३) यावरून हे ठरले की प्रभूच्या इच्छेनेच तिला मर्म कळले, असे करण्यात हेतू हा की तिने आपणास शाप द्यावा व अवतारलीला करण्यास निमित्त तयार व्हावे व त्यामुळे नवीन चरित्र निर्माण करून भक्तांना भवतरणाचे साधन उपलब्ध करून ठेवता यावे. नारदांनी भगवंतास शाप दिल्यावर भगवान 'म्हणति मदिच्छा, दीनदयाळू' (१।१३८।३) खेळ करण्यास तुल्यबळ दोन बाजू लागतात. त्या दोन्ही बाजू वृंदेने दिलेल्या शापाने निर्माण केल्या गेल्या. तो शाप असा - माझे पती कपटाने तुमच्या स्त्रीचे हरण करतील, कारण तुम्ही माझ्याशी कपट केलेत. तुम्ही मला पतिविरह शोकात लोटलीत. तरी माझे पती तुम्हाला स्त्रीविरह शोकात लोटतील. तुम्ही मनुष्यरूपाने मला फसविलीत म्हणून तुम्हास मनुष्य व्हावे लागेल. (घ) दे कोपे शापास - मानसात जेथे जेथे शाप दिले गेले आहेत तेथे शाप व कोप यांचा जन्यजनक संबंध दाखविला आहे. नारदाने नारायणास, विप्रांनी प्रतापभानूस, रुद्राने शूद्रास व लोमशांनी त्याच ब्राह्मणास कोपाने शाप दिला आहे.

(२) येथे अशी शंका येईल की शंकर वक्ते असता त्यांनी शंभु त्रिपुरारी इत्यादी शब्द कसे वापरले? असे वाटणे हा भ्रम आहे. कारण शंकरांनी पार्वतीस सांगितलेली कथा याज्ञवल्क्य भरद्वाजास सांगत आहेत; येथे याज्ञवल्क्य वक्ते आहेत. हे पुढल्या चौथ्या चौपाईत 'श्रुणु मुनि' या शब्दानी सुचविले आहे. याज्ञवल्क्यानी आपल्या कल्पातील रामावताराचे कारण येथे सांगितले हे पण सुचविले गेले. (क) वृंदेने विष्णूला शाप दिला नसून क्षीरसागरनिवासी शेषशायी नारायणाला शाप दिला आहे. हे प. पुराणातील पुढे दिलेल्या कथेवरून सिध्द होते. (ख) ब्रह्मनिष्ठ किंवा भगवान यांना दिलेले शाप त्यानी स्वीकारले नाही तर निष्फळ होतात म्हणून सांगतात.

हिं. तासु श्राप हरि दीन्ह प्रमाना । कौतुकनिधि कृपाल भगवाना ।।१।।
तहँ जलंधर रावन भयऊ । रन हति राम परम पद दयऊ ।।२।।
एक जनम कर कारन एहा । जेहि लगि राम धरी नर देहा ।।३।।

म. हरि तच्छापा प्रमाण मानी । भगवान् कृपालु कौतुकखाणी ।।१।।
जलंधरें रावण वपु धरिलें । रामें रणिं हत परम पद दिलें ।।२।।
जन्मा एका हेतु असे हा । जास्तव रामें धृत नरदेहा ।।३।।

अर्थ - हरींनी शाप प्रमाण मानला; (कारण) ते कृपालु, षड-गुणैश्वर्यसपंन्न (भगवान) व कौतुकांची खाण (निधी) आहेत ।। १ ।। मग जलंधराने रावण देह धारण केला (तो रावण झाला) व रामांनी त्याचा वध करून त्याला परमपद (निर्वाण, मोक्ष) दिले ।। २ ।। ज्या कारणास्तव रामांनी नरदेह धारण केला त्यात एका जन्माला हा हेतू आहे. ।। ३ ।।

टीका. चौ.१ (१) तच्छापा=तत+शापा तिच्या शापास, प्रमाण मानला = अमान्य केला नाही. त्यांनी स्वतःच तिचा मोठा अपराध केला होता. स्वतः भगवान असल्याने समग्र धर्माचे पालन करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर होती. अपराध्याला दंड देणे व तो त्याने आनंदाने सोसणे हा धर्म आहे. त्यांनी स्वतःच जर धर्मनाश केला असता तर इतरांनी त्यांचे अनुकरण केले असते म्हणून वृंदाचा शाप प्रमाण मानला. पक्षनिष्ठ लोकशाहीत मोठमोठया अधिकारावरील माणसे व त्या पक्षाचे नेते कसे वागतात हे पुष्कळानी अनुभविले आहे. ज्या नियंत्रणाच्या कायद्याने पावशेर अर्धाशेर तांदूळ जास्त आणणाऱ्यास किंवा १०/२० पाने जास्त जेवण्यास घातली तर शेकडो रुपये दंड शिक्षा होत होती. त्या कायद्याचा राजरोस भंग करून व बडया लोकांकडे शेकडो पाने जेवीत होती व काहीकडे रेडक्रासमधून सामान जात होते! (क) स्वतः भगवान असल्याने या मायातीत, मायाधीश व मायाश्रय असल्याने अवतार घेतल्याचा काहीच इष्टानिष्ट परिणाम त्यांच्यावर होत नाही.

(२) कृपालु - वृंदेवर कृपा केली व अनेकांवर प्रत्यक्ष कृपा करण्यासाठीही शाप मान्य केला. तो मान्य केला नसता तर वृंदेच्या चित्ताची तळमळ कधीच शांत झाली नसती व त्या

क्रोधाचे शमन न होता तो वाढल्याने कोणाचे किंवा जगाचे किती नुकसान झाले असते याची कल्पनासुध्दा करता येणे अशक्य आहे, तसे होऊ दिले नाही म्हणून कृपाळू म्हटले (३) शिवाय प्रभू लीलाप्रिय, कौतुकाची खाण आहेत. नारद मोहाचे वेळी स्वतःच मनाशी ठरवितात की 'मुनि हित होईल, कौतुक मम पण। अशा उपाया योजू आपण' (१/१२९/६) भूमीरूपी रंगभूमीवर पुन्हा पुन्हा येऊन निरनिराळे खेळ, कौतुक, लीला करणे त्यास आवडते म्हणून कौतुक खाण कौतुकनिधी म्हटले.

चौ. २ (१) शंकरांच्या हातून मरणाने सुध्दा जलंधर मुक्त व्हावयास पाहिजे होता. पण वृंदेचा शापच त्याने रावण जन्म घेण्यास कारण झाला. हा क्रोधाचा परिणाम! पण प्रभूंनी शेवट गोड केला; ही त्यांचीच कृपा. रावणाचे काम कोणीही करो; काय काय कसे करावयाचे याची रूपरेषा अगदी रेखीव, ठरलेली. 'आवश्यकतेनुसार (किरकोळ) फेरफार केला जाईल.' ही सूचना मोठया अक्षरात नाट्यमंदिरावर प्रसिध्द करतात हे सर्वास माहीत आहेच.

(२) जलंधर-रावणाच्या अत्याचारांना शीग लागल्यावर रामावतार झाला; त्या रावणाचा रामानी वध केला व त्याला मोक्ष दिला. त्याला कोणाच्या शापाची आडकाठी नव्हती म्हणून नियमानुसार घडले. (क) येथे कुंभकर्णादिकांचा उल्लेख नाही म्हणून कोणी म्हणतात की या कल्पात एकटा रावणच होता; कुंभकर्ण बिभीषण नव्हते. पण हे म्हणणे योग्य नाही. नारदांनी दोन शिवगणांनाच शाप दिला असून भुशुंडीने त्या कल्पातील जी कथा सांगितली आहे त्यात 'येऊन भेटे कसा बिभीषण व भूप बिभिषण सुरशुचमोचन' (७/६७/८ व६८/२) या कथा सांगितल्याचा स्पष्ट उल्लेख शंकरांनी केला आहे. अवतारहेतू कथनात दोनच हरगणांचा राक्षस होण्याबद्दलचा उल्लेख आहे! व अवतार चरित्रात बिभीषणसहीत तिघांचा आहे. तसाच येथे अवतार हेतु-कथनात एकट्याचाच उल्लेख असला तरी अवतार चरित्राचेवेळी तिघेही होते असे मानणे भाग आहे. रावणाचा वध झाल्यावर त्या कल्पाच्या शेवटापर्यंत बिभीषणच लंकापती असावयाचा (ख) येथे जसा कुंभकर्ण बिभीषणांचा उल्लेख नाही तसाच दशरथ कौसल्या यांचाही नाही, मग अवतार कुठे घेतला व वनात कोणी धाडला हेही नाहीच. दशरथ कौसल्य यांचे ग्रहण ज्या न्यायाने केले जाईल तोच न्याय कुंभकर्ण बिभीषणास का लावू नये!

चौ.३ (१) एका कल्पामध्ये रामजन्माला हे (वर वर्णिलेले) कारण झाले, असे म्हणून या कल्पाच्या रामावतार-हेतूकथनाचा उपसंहार केला. पुढील चौपाई येथील वक्ता कोण हे सुचविण्यासाठी आहे. त्यापुढील (५ व्या) चौपाईत नारदमोह कथेची प्रस्तावना केली जाईल.

जलंधर-कथा

(१) जालंधर-जलंधराची कथा पद्म-पु.उ. खंडात दोन ठिकाणी आहे. ती आज २६/१२/६६ रोजी सहज दृष्टीस पडली. अध्याय ३-१९ या १७ अध्यायात एक कथा विस्तारपूर्वक

आहे. दुसरी अध्याय ९८-१०७ या दहा अध्यायात आहे. कल्पभेदानुसार अगदीच किरकोळ भेद आहेत. मात्र जालंधर रावण झाल्याचा उल्लेख दोन्ही कथांत नाही व त्याला शिवसायुज्य मिळाल्याचा उल्लेख दोन्ही कथांत आहे. (अ.१९/१०७ जालंधराची शिरकमले शंकरात प्रविष्ट झाली व त्याचे तेज रुद्रात प्रविष्ट झाले. (अ.१०७/१६) (क) पहिल्या कथेत जालंधर नाव आहे व दुसरीत जलंधर नाव आहे. येथे मानसात जलंधरच आहे.

दोन्ही कथांतील सामान्य सार

शंकरांच्या तृतीय नेत्रातून प्रगट झालेला दुर्धर क्रोध शिवाज्ञेने सागरात सागरसिंधुसंगमी शिरला. तो तेथे पुत्ररूपाने प्रगट झाला म्हणून सागरतनय व सिंधु (नद) सुत झाला. तो जन्मल्याबरोबर इतक्या मोठ्याने रडला की त्रैलोक्य घाबरले. कारण शोधण्यास ब्रह्मदेव गेले. पुत्राला मांडीवर घेतला तेव्हा त्याने धरली दाढी, ती ब्रह्मदेवाला त्या नव शिशूच्या हातातून सोडविता येईना व डोळ्यातून जल गळले. विधात्याने जालंधर-जलंधर नाव ठेवले व त्याचे संस्कार केले; त्यास पुष्कळ वर दिले. शंकराशिवाय इतर सर्वांना अवध्य व अजेय असाही वर दिला. तो इतका बलवान व विविध अद्भुतशक्ती संपन्न झाला की त्याने विष्णूचा पराभव केला. विष्णू संतुष्ट झाले व वर माग म्हणून म्हणाले. त्याने मागितले - की माझ्या बहिणीसह (महालक्ष्मी, सागरकन्या व हा सागरतनय) तुम्ही सागरात सतत राहावे, त्यामुळे विष्णू क्षीराब्धि निवासी शेषशायी नारायण झाले ते कायमचेच.

जलंधराने कपटाने पार्वतीला पळवून नेण्याचा प्रयत्न सुरू केला तेव्हा लक्ष्मीपती नारायणांनी तपस्व्याचे रूप घेऊन जलंधराच्या राणीला (वृंदेला) आपल्या मायेने मोहीत केली; तेव्हा ती भयार्त होऊन तिने मायावी तापसाच्या गळ्याला पाहि पाहि म्हणत मिठी मारली. जलंधर शंकराबरोबर दुसरीकडे लढत होता. पुढे जलंधराचे मायानिर्मित शिर व धड असे दोन तुकडे तिच्यासमोर पडले. माया तापसाच्या सांगण्यावरून तिने ते जोडून त्यास आलिंगन दिले तोच तापस अदृश्य झाला व मायिक जलंधर सजीव झाला. नारायणानेच त्यात प्रवेश केला. त्या जलंधराचा व वृंदेचा पूर्ववत व्यवहार सुरू झाला. एक दिवस वृंदेला कपट कळले तेव्हा तिने शाप दिला की 'त्वं चापि भार्या दुःखार्तो वने कपिसहायवान। भ्रम सर्पेश्वरेणाय यस्ते शिष्यत्वमागत;' (१०५/३०) सर्पेश्वर = शेष त्या मायातापसाचा शिष्य बनला होता. याने ठरले की वृंदेच्या शापाने जो रामावतार झाला तो शेषशायी नारायणाचा व त्यावेळी सर्पराज शेष लक्ष्मण झाले होते.

वृंदेपासून तुलसीची उत्पत्ती कशी झाली हे या दोन्ही कथांत वर्णिलेले आहे, पण येथे देणे विषयांतर ठरेल. जलंधर रावण झाल्याची कथा कुठेतरी अन्यत्र असणारच. हा एक संशोधनाचा विषय आहे.

संगति-काक भुशुंडीने ज्या कल्पातली कथा सांगितली व जी शंकरांनी हंसरूपाने श्रवण केली त्या अवताराचे कारण आता पुढे सांगतील.

हिं. प्रति अवतार कथा प्रभु केरी । सुनु मुनि बरनी कबिन्ह घनेरी ।।४।।
नारद श्राप दीन्ह एक बारा । कल्प एक तेहि लगि अवतारा ।।५।।

म. प्रभुच्या प्रतिअवतार-कथांनां । श्रुणु मुनि कविनीं वर्णित नाना ।।४।।
शापिति नारद एके वारां । एक कल्प घे तरी अवतारा ।।५।।

अर्थ - (याज्ञवल्क्य म्हणतात) मुनी! ऐका! प्रभूच्या प्रत्येक अवताराच्या अनेक (नाना) कथांचे वर्णन कवीनी केले आहे. ॥ ४ ॥ एकदा नारदांनी शाप दिला व त्यामुळे एका कल्पात (राम) अवतार घेतला ॥ ५ ॥ (अवतारा=अवतार, एकवचन हिंदीत आहे)

टीका. चौ. ४ (१) या चौपाईने सुचविले की याज्ञवल्क्य वक्ते आहेत व जलंधर-वृंदा संबंधाने ज्या कल्पात अवतार झाला ती कथा याज्ञवल्क्य सांगत आहेत व शिवपार्वती संवादात भर घालीत आहेत. एवढ्याचसाठी येथे उल्लेख केला की प्रत्येक कल्पामधील अवतारकथा अनेक कवींनी वर्णन केली आहे.

चौ.५ (१) तरि= म्हणून (क) एक कल्पि-प्रत्येक ठिकाणी एक, एक, एक असा उल्लेख केला आहे; एका दुसऱ्या तिसऱ्या असा अनुक्रमसूचक उल्लेख नाही. याने हे सुचविले आहे की कल्पांच्या अनुक्रमाने हे अवतार वर्णिलेले नाहीत. कोणत्यातरी एका असा अर्थ प्रत्येक ठिकाणी घेणे जरूर आहे. या ब्रह्मदेवाच्या आयुष्यात १८हजार कल्पे होऊन गेली तेव्हा क्रम कसा व कोण सांगणार! (ख) नारदाने एकदा शाप दिला असे शंकरांनी सांगितल्यावर पार्वतीवर काय परिणाम झाला व तिने काय विचारले ते याज्ञवल्क्य भरद्वजास सांगत आहेत हे लक्षात ठेवून पुढील भाग वाचावा.

हि. गिरिजा चकित भई सुनि बानी । नारद बिष्नुभगत पुनि ग्यानी।।६।।
कारन कवन श्राप मुनि दीन्हा । का अपराध रमापति कीन्हा।।७।।
यह प्रसंग मोहि कहहु पुरारी । मुनि मन मोह आचरज भारी।।८।।

म. चकित चि गिरिजा ऐकुनि वाणी । विष्णुभक्त नारद तो ज्ञानी।।६।।
कारण काय किं मुनीश शापति । काय करी अपराध रमापति।।७।।
हा प्रसंग मज वदा पुरारी । मुनि मनि मोह! आश्चर्य भारी।।८।।

अर्थ- (याज्ञवल्वक्य म्हणाले की शंकरांचे) ते भाषण ऐकून गिरिजा अगदी चकित झाली (की) नारद तर विष्णुभक्त व ज्ञानी! (आणि हे कसे घडले! तेव्हा तिने विचारले की)॥ ६ ॥ मुनीश नारदांनी शाप काय म्हणून दिला? रमापतीने असा अपराध तरी काय केला?॥ ७ ॥ हा सगळा प्रसंग, हे त्रिपुरारी! मला सांगावा. मुनींच्या मनात मोह झाला हे आश्चर्यच आहे!॥ ८ ॥

टीका - सूचना - यातील चौपायांत आश्चर्याचे नाट्य आहे. अद्भुत रस आहे. ऐकल्याबरोबर

आश्चर्याचा धक्का बसला व भवानी होती ती गिरिजा झाली. तटस्थ, स्तंभित झाली हे गिरिजा शब्दाने सुचविले. 'श्रुणु सावध तूं सुमति भवानी' (१/१२२/३) या शंकराच्या सूचनेप्रमाणे भवानी एकाग्र चित्ताने, लक्ष देऊन ऐकत होती हेही सुचविले. पुढेसुध्दा ठिकठिकाणी असेच घडले आहे. कुठे तिने विचारले आहे, तर कुठे तिच्या मुखावरील भाव जाणून शंकरांनीच समाधान केले आहे. ४/११/७ ४/१८।६, ५/३/९, ५/४१/७ वगैरे अनेक स्थळे आहेत. (क) प्रथम तटस्थ दशेत मनाशी जे विचार केले तेच नंतर मुखाने बाहेर पडले. गिरिजेला इतके आश्चर्य वाटत आहे की तिसऱ्या (चौ.८) ओळीत ती बोलताना अडखळू लागली! तिथे यतिभंगाने छंदोभंग निर्माण करून ते अडखळणे व्यक्त केले आहे. मोह आचरज-मोह आश्चर्य हे शब्द उच्चारताना अडखळावे लागते, चरणात मात्रा कमी अधिक नाहीत. अचरज, अचरजु, अचिरिजु हे शब्द आश्चर्य, विस्मय या अर्थाने अन्यत्र वापरले आहेत. आचरज, आचरजु सुध्दा इतर ठिकाणी वापरले आहेत. पण असा छंदोभंग नाही.

चौ.- ६ (१) जय विजय विष्णुभक्त व ज्ञानी होते आणि सनकादिकसुध्दा विष्णुभक्त ज्ञानी होते; असे असून त्यांनी शाप दिल्याचे ऐकल्यावर भवानीला मुळीच आश्चर्य वाटले नाही. नारदांनी शाप दिल्याचे ऐकून भारी आश्चर्य वाटले. शाप देणे आश्चर्याचे कारण नसून शाप कोणी व कोणाला दिला हे आश्चर्याचे कारण आहे. जयविजयांनी अपराधच केला होता व ते सनकादिकांचे उपास्य दैवत नव्हते. भक्ताने आपल्या उपास्य देवाला शाप दिला हे ऐकून कोणासही आश्चर्यच वाटेल. शिवाय नारद पार्वतीचे गुरू व जगमित्र आहेत त्यामुळे भारी आश्चर्य वाटणे स्वाभाविक आहे. (क) उपास्य देवावर क्रोध करणे हा अधर्म आहेच. पण नारदासारख्या ज्ञानी भगवद्भक्ताकडून हे घडणेच शक्य नाही, असे कोणासही वाटणारच. (ख) भक्त व ज्ञानी - यांनी सुचविले की मातेवर रागावणाऱ्या, तिला मारणाऱ्या, तिचा खून करण्यास प्रवृत्त होणाऱ्या अज्ञानी, कामी, लोभी नरराक्षसाने असे करणे शक्य आहे. ज्ञानी भक्ताकडून असे होणे शक्य नाही. नुसते ज्ञानी असते तर एवढे आश्चर्य वाटले नसते; कारण 'बहुत अवज्ञा प्रभु जैं घडे । ज्ञान्याचे मन रोषा चढे ॥ करता कोणी अति संघर्षण । करी प्रगट अनलास हि चंदन' (७/१११/१५-१६) पण नारदभक्तीसूत्रात काय म्हटले आहे पाहा. 'तदार्पिताखिलाचार: सन् कामक्रोधाभिमानादिकं तस्मिन्नेव करणीयम्' (ना. भ. सू.) ज्यांनी आपले सर्व आचार-विचार भगवंतालाच समर्पण केले आहेत, अशांनी कामक्रोध अभिमान उत्पन्न झाले तर त्यांचा सुध्दा उपयोग भगवंतावरच करावा.७-८ महिन्यांच्या बालकाने क्रोध कोणावर करावा? आईशिवाय त्याचे कोण असते? अशा 'बालक सुत सम दास अमानी' दुसरे स्थानच नसते. तेव्हा काहीतरी मोठा अपराध केल्याशिवाय शाप देण्याइतका क्रोध नारदास येणार नाही असे वाटून विचारते.

चौ. ७) (ख) कारणाशिवाय नारद शाप देणार नाहीत असे वाटत असल्याने येथे तोच प्रश्न केला. (क) येथे रमापती म्हटले पुढे हरी (१२५/४) श्रीनिवास (१२८/४) श्रीभगवान

(१२८) श्रीपती (१२९/८) कमलापती (१३६/२) हे शब्द ज्या एकाविषयीच आले आहेत त्यांचा स्पष्ट उल्लेख 'क्षीराब्धीं मुनिनाथ पोचती। श्रुति शिर जेथे श्रीपती वसती॥' (१२८/४) यातील क्षीराब्धी शब्दाने केला आहे. क्षीरसागर निवासी भगवान शेषशायी नारायणांनीच या कल्पात रामावतार घेतला आहे हे या संदर्भाने ठरले, म्हणून वरील सर्व ठिकाणी भगवान नारायण हाच अर्थ घेणे जरूर आहे. (ख) भगवान रमापती अपराध करतील असेही वाटेना म्हणून दोन्ही प्रश्न विचारले.

चौ.-८ (१) साहव्या चौपाईत पार्वतीच्या आश्चर्याचा उपक्रम केला व या चौपाईत आश्चर्य भारी या शब्दांनी उपसंहार केला. पार्वती म्हणते की मागील दोन प्रसंगांप्रमाणे संक्षेपाने सांगून उपयोगी नाही. तो सर्व प्रसंग माझ्या डोळ्यांपुढे राहील अशा प्रकारे सविस्तर सांगावा. (क) पुरारी-त्रिपुरारी, सुचविले की माझ्या हृदयरूपीपुरात तीन संदेह (शंका) रूपी असुर बळावले आहेत. १) मोहाशिवाय क्रोध नाही, क्रोधाशिवाय शाप देता येत नाही, असे असता शाप दिला तेव्हा नारदांना मोह कसा होईल हा पहिला संदेह तर, २) क्रोध आला तर भक्त असल्याने भगवन्तालाच शाप कसा देतील हा दुसरा संदेहासुर; ३) भगवान अपराध कसा करतील हा तिसरा संदेहासुर. या तिन्ही असुरांचा नाश करण्यास आपणच समर्थ आहोत. आता महेश एक मोठा सिध्दांत सांगतील की जो लक्षात ठेवला असता ज्ञानीभक्तांना मोह झाल्याचे ऐकून आश्चर्य वाटणार नाही.

हि.दो. बोले बिहँसि महेस तब ग्यानी मूढ़ न कोइ ॥
जेहि जस रघुपति करहिं जब सो तस तेहि छन होइ ॥१२४ रा॥

म.दो. वदले हसुनि महेश तैं कोणि मूढ ना ज्ञानि ॥
रघुपति करि जैं ज्या जसा होइ तसा तैं प्राणि ॥१२४ रा॥

अर्थ - तेव्हा महेश हसून म्हणाले की कोणी मूढ नाही व कोणी ज्ञानी नाही, ज्यावेळी, ज्याला रघुपती जसा करतात तसा त्यावेळी तो प्राणी होतो॥ १२४॥

टीका- दोहा. (१) महेश 'रघुपति चरित महेश तैं हर्षे वर्णू घेति' (१/१११) यातील महेश शब्दावरील टीका पाहावी. (क) उमा - भवानी असून ज्ञानी असून स्वतःस महामोह झाला होता त्याचे आश्चर्य वाटले नाही! आणि आता नारदांना मोह झाल्याचे ऐकताच भारी आश्चर्य वाटले!

(२) कोणी मूढ ना ज्ञानी- वि. ल. ठे.- हे वचन अज्ञानी बध्दादी जीवाविषयी नसून नारद, गरूड, भरद्वाज, भुशुंडी, सती, पार्वती अशासारख्या अलौकिक ज्ञानी, भक्त, ब्रह्मनिष्ठ महापुरुषांविषयी आहे. यथार्थ भाव हा आहे की अशा महापुरुषांनी सुध्दा समजू नये की मी ज्ञानी मुक्त आहे. अशा महापुरुषांना मोह झाला. ते मूढ झालेले दिसले, मूढासारखे वागताना आढळले तरी त्यांना कोणी मूढ समजू नये. मी ज्ञानी आहे असे ज्यास वाटेल त्यांची

नारदासारखी दुर्दशा होईल, फजिती होईल व जे त्यांना मूढ मानतील त्यांना शिवगणांसारखी दुर्गती प्राप्त होईल. (क) हे वचन अविद्यामोहित जीवांबद्दल नसून, प्रभूच्या विद्यामायेने, प्रभूच्या इच्छेने मुद्दाम मोहित केलेल्या लोकांबद्दल आहे हे उत्तरार्धाने स्पष्ट होते. भुशुंडी म्हणतात- 'प्रेरित रघुपति लागे माया॥ १ ॥ ती माया न दुखद मज काही। आन जीव इव संसृति नाही॥ ' (७/७८/१-२) या मायेने मूढ झालेल्यांच्यामागे संसार चक्र लागत नाही. काही कारणाने क्वचित अहंकारादी विकार उत्पन्न झाले की त्याच्या पाठीशी आपली दैवी माया दुरत्यया लावून त्याला मोहित-मूढ करतात तेव्हा तो तसा होतो; व पुन्हा त्याच्यावर पूर्ण कृपा करून प्रभू त्याला आपली अनपायिनि भक्ती देऊन पूर्ण निर्भय व मायामुक्त करतात.

(३) ज्या जै रघुपति करि जसा - याने ठरले की कोणी महाज्ञानी असून मूढ झालेला दिसतो. तो मूढ होत नसून मूढ केला जातो व ही अदृश्यलीला करणारे रघुपती रामच असतात. (क) ज्या जै जसा या शब्दांनी सुचविले की ही पाळी कोणावर केव्हा येईल व कशी याचा काही नेम नाही. (ख) अशा मूढ झालेल्यांना किंवा इतर मूढांना केव्हा कसे ज्ञानी बनवितील याचाही काही नियम नाही. (ग) उपदेश-मिळतो की 'जितं मया', 'मी मुक्त झालो,' 'मला कामक्रोधादिकांचे भय नाही,' 'मी ज्ञानी आहे' इत्यादी भावना कोणीही उराशी धरू नये, हाच भगवत्कृपा संपादन करून भवसागर पार होण्याचा खरा व सुकर मार्ग आहे.

(४) पार्वतीने नारदाबद्दल भक्त, ज्ञानी व मोहित होणे या तीन गोष्टींचा उल्लेख केला, पण महेशांनी ज्ञानी व मूढ (मोहित होणे) या दोन गोष्टींचाच उल्लेख करून 'भक्त' हे विशेषण गाळले व सुचविले की त्यावेळी नारद खरे भक्त नव्हते. त्यांना भक्त बनविण्यासाठीच मोहित केले. (क) महेशांनी ध्वनीने पार्वतीला सुचविले की, तुला सुध्दा प्रभूंनीच मोहित केली होती. कारण तुझ्या ठिकाणी ज्ञानाहंकार होता, तो नष्ट करून तुला भक्त बनविण्यासाठीच सती देहात प्रभूंनी आपल्या मायेने मोहित केली होती.

(५) प्रभू वाटेल त्याला कारणाशिवाय मोहित करतात, असे मात्र कोणी समजू नये. जे कर्मातीत झाले आहेत, पण ज्ञानाचा किंवा कसला तरी अहंकार उत्पन्न होऊन जेव्हा तो अहंकार त्यांना अकल्याणाच्या मार्गावर नेणार असे वाटू लागते तेव्हा त्याचे परम हित करण्यासाठी व त्या निमित्ताने काही लीला करण्यास सापडाव्यात म्हणून भगवान त्यांना मोहित करतात. 'एक पंथ अनेक काज' हा नियम प्रभूंच्या अगदी लहानशा अवतारलीलेतसुध्दा पाहावयास सापडतो.

(ख) अज्ञानी, विषयी जीवांच्यासाठी पुढील वाक्ये आहेत. 'जो करि जसे तसे फळ चाखित' (२/२१९/४) 'कालरूप मी त्याना भ्राता। शुभ वा अशुभ कर्म फल दाता' (७/४१/५)

श्रीमानस गूढार्थ चंद्रिका बालकाण्ड अध्याय १५ वा समाप्त.

अध्याय १६ वा.

हिं.सो. कहउँ राम गुन गाथ भरद्वाज सादर सुनहु।।
भव भंजन रघुनाथ भजु तुलसी तजि मान मद।।१२४ मा।।

म.सो. वदुं राम-गुण-गाथ भरद्वाज आदरें श्रुणु।।
भवभंजन रघुनाथ भज तुलसी त्यज मान मद।।१२४ मा।।

अर्थ - (याज्ञवल्क्य म्हणाले) भरद्वाजा! मी आता रामगुणगाथा सांगतो ती आदराने श्रवण करा. तुलसीदास म्हणतात (बा!मना!) मान मद सोड व भवभंजन करणाऱ्या रघुनाथाचे भजन कर (त्यांचा आश्रय करून शरण जा) १२४ सो.

टीका - सोरठा- (१) मागल्या दोह्यात महेशांनी पार्वतीस सुचविले की तुझ्या गुरूंनासुध्दा एकदा मोह झाला होता; तेव्हा तुला झाला यात नवल नाही. भरद्वाजाना सावध करून हेच सुचविले जात आहे की तुमच्या परम-गुरूंना नारदानांसुध्दा मोह झाला होता, तेव्हा तुम्हाला झाला यात काही आश्चर्य नाही. भरद्वाजांचे गुरू वाल्मीकी व वाल्मीकीचे गुरू नारद हे मागे सांगितले गेले आहे. (क) पार्वतीच्या प्रार्थनेवरून महेशांनी जी रामगुणगाथा पार्वतीस सांगितली ती मी तुम्हास सांगतो, असे याज्ञवल्क्य भरद्वाजास म्हणाले. (२) उत्तरार्धाने तु. दास सुचवितात की ज्ञान झाल्यावरसुध्दा राममायेच्या तडाक्यातून सुरक्षित राहावयाचे असेल तर मान = मोठेपणा, प्रतिष्ठा व मद-अहंकार, गर्व सोडून रघुनाथाचे भजन करीत राहा तर भवाचा विनाश होईल; नाहीतर 'हरिमाया अति दुस्तर तरवेना विहगेश' कोण जगी ज्याच्या व्यापी न माया मान मद सोडून अंत काळापर्यंत सगुणभक्ती करीत राहिला तर तरणोपाय आहे (क) येथे ध्वनित केले आहे की नारदांना मान व मद यांच्यामुळे मोह झाला. नारद मोहकथेत हे आता स्पष्ट दिसेलच.

नारद-मोह-कथा

सूचना-१२४/५ पासून १२४ अखेरपर्यंत नारदमोह कथेची प्रस्तावना झाली. आता १२५/१ पासून १३९ अखेरपर्यंत ही कथा आहे.

हिं. हिमगिरि गुहा एक अति पावनि । बह समीप सुरसरी सुहावनि।।१।।
आश्रम परम पुनीत सुहावा । देखि देवरिषि मन अति भावा।।२।।
निरखि सैल सरि बिपिन बिभागा । भयउ रमापति पद अनुरागा।।३।।
सुमिरत हरिहि श्राप गति बाधी । सहज बिमल मन लागि समाधी।।४।।

म. हिमगिरि-गुहा एक अति पावन । सुरनदि वाहे समीप शोभना।।१।।
आश्रम परम पवित्र सुशोभन । बघुनि रमे अति देवर्षीमन।।२।।
बघुनि गिरि,नदी विपिनविभागीं । रमे रमापति-पदानुरागीं।।३।।
हरिला स्मरत शापगति बाधित । सहज विमल मन मग्न समाधिंत।।४।।

अर्थ - हिमालय पर्वतात एक अतिपावन गुहा आहे व जवळच सुंदर (शोभन) सुरनदी (गंगा) वाहात आहे ॥ १ ॥ सुंदर व परम पवित्र आश्रम पाहताच देवर्षींचे मन तेथे रमले. (तो मनाला फार आवडला)॥ २ ॥ तो पर्वत, ती नदी व तेथील वन इत्यादी विशेष भाग पाहून त्यांचे मन रमापतिपदप्रेमात रमले ॥ ३ ॥ हरीचे स्मरण करू लागताच शापाची गती कुंठित (बाधीत) झाली व त्यांचे सहज विमल असलेले मन समाधीत मग्न झाले. (समाधी लागली) ॥ ४ ॥

टीका-चौ.१-२ (१) आधीच हिमालय पर्वत पावन, त्यात ही एकांतस्थानी सुंदर गुहा व जवळून गंगा वाहते, त्यामुळे ते स्थान परम पवित्र झाले. (क) खळखळ आवाज करीत, नागमोड्या गतीने, रमणीय वनपर्वतातून वाहात असणारी नदी सुंदर शोभून दिसते व तिच्याकडे दूरवर पाहात बसावेसे वाटते. (२) या सर्व गोष्टींमुळे ती गुहा परमपवित्र आश्रम बनली, भोवतालच्या सौंदर्याने गुहाही सुंदर झाली. सौंदर्य व परमपवित्रता क्वचितच एकत्र असतात. पण मानसात भरद्वाजाश्रम, वाल्मिकी आश्रम, कैलास, अयोध्या-रामपुरी, चित्रकूट पंचवटी इत्यादी स्थाने रमणीय असून पवित्र आहेत. हा आश्रम तर इतका सुंदर व पावन की राजर्षी-देवर्षींचे मन रमेल यात नवल नाही. पण देवर्षींचे मन तेथे रमले. दृष्टीस पडताच वाटले की येथून हलूच नये; इथेच बसावे व हरिस्मरण करावे. (क) मानसातील वर्णनाप्रमाणे नारद सहज हिंडत हिंडत या ठिकाणी आले आहेत, कोणताही, तप करण्याचा वगैरे, हेतू नाही. शिवपुराणातील मा. पी. मध्ये दिलेल्या श्लोकावरून ठरते की नारद दिव्यदृष्टी असल्याने तपास योग्य स्थान जाणून तपासाठी गेले. पण मानसातील पुढील शापसंदर्भावरून वाटते की शापाचा प्रभाव माहीत असणाऱ्या नारदास तप करण्याची इच्छा होणे अशक्य आहे. शिवपुराण रुद्रसंहितेत अध्याय २-२० मध्ये जी नारदमोहकथा आहे, तिच्याशी येथील बरेच साम्य आहे, असे मा. पी. मध्ये म्हटले आहे; पण ते श्लोक व माहिती या अल्पमतीस विश्वसनीय वाटत नाही म्हणून श्लोक येथे दिले नाहीत. चांद्ररामायणात ही कथा आहे. प्रस्तावनेत माहिती दिली आहे.

चौ. ३(१) ते सृष्टीसौंदर्य निरखून पाहताच ते हृदयातील स्थायीभाव उद्दीपित झाला, रमापतिपदांच्या ठिकाणी अनुराग उत्पन्न झाला असा अर्थ हिंदीत आहे व त्यामुळे पूर्वी अनुराग नव्हता की काय इत्यादी शंका काढण्यास जागा आहे ती अनुवादात ठेवली नाही. प्रेमळ पुत्राचे प्रेम आईवर नेहमी असते. पण तिचे पत्र, तिने वापरलेली वस्तु, तिचे एखादे प्रेमाचे वचन इत्यादी गोष्टींनी ते प्रेम उद्दीपित होते, तसेच भगवद्भक्तांचे अशा रमणीय पवित्र ठिकाणी होते. प्रत्येक वस्तूकडे पाहून असे वाटू लागते की प्रभो! या सृष्टीस जडचेतनात,

वृक्षपुष्पफलात इतके सौंदर्य, इतके सुखदायीकत्व, मनोहरता, गंभीरता इत्यादी आहे, तर मग या सर्व गोष्टी तुझ्या ठिकाणी किती कशा असतील याचा पत्ता आम्हा पामरास कसा लागणार? इ.इ. प्रकारे जणू प्रभूंशी प्रत्यक्ष मानससंवादच तो करू लागतो, नेत्रांतून अश्रू वाहू लागतात. हृदय प्रेमाने दाटते, पण 'वांझ की जाणे प्रसव-वेदना' (१/९७/४) त्यामुळे प्रकरणानुसार अर्थ न करता अनर्थकारक अर्थ व कुतर्क-शंका उत्पन्न होतात.

चौ.४ (१) दक्षप्रजापतीने नारदास शाप दिला होता याविषयी दक्ष कथेत टीकेत पूर्वी विस्तार केला आहे. त्या शापामुळे नारदास एके ठिकाणी जास्त वेळ स्थिर राहता येत नसे. पण यावेळी तसे झाले नाही, म्हणजेच शापाच्या गतीला बाध आला, शापाचा प्रभाव पडू शकला नाही व हरिस्मरण करू लागताच त्यांची समाधी लागली. (क) हरिस्मरणाने शापसामर्थ्य चालले नाही, असा अर्थ येथे घेता येणार नाही; कारण नारद नेहमीच हरिस्मरण करीत असत. पण अशी समाधी कधी लागली नव्हती. प्रयत्न करूनसुध्दा पूर्वी समाधी लावता येत नसे. कारण तसा प्रयत्न करू लागताच शाप प्रभावाने मनात चंचलपणा, विक्षेप इत्यादी विघ्ने उत्पन्न होत असत. यावेळी तसे घडले नाही, हरिस्मरण करू लागताच समाधी लागली. मन हरिस्वरूपात लय पावण्याइतके स्थिर झाले. निर्विकल्प समाधी लागली असे म्हणता येत नाही. हे १२७/१ च्या टीकेत सिध्द केले आहे. भाव हा की शापगती बाधीत झाली ती केवळ हरिकृपेनेच. हे दाखवावयाचे आहे की ज्यांच्या कृपेने विप्रशापगती बाधीत-कुंठित होते त्या भगवंतालाच नारदांनी पुढे शाप दिला व प्रभूंनी त्याचा प्रेमाने अंगीकार केला. माझ्या भक्ताला माझ्या कृपेने विप्रशापसुध्दा बाधू शकत नाही हे या लीलेने दाखविण्याची प्रभूची इच्छा आहे, म्हणून त्यांनीच शापगती कुंठित केली. हा या चौपाईतला गूढार्थ आहे. याचा परिणाम काय झाला पाहा.

हिं. मुनि गति देखि सुरेस डेराना । कामहि बोलि कीन्ह सनमाना ।।५।।
सहित सहाय जाहु मम हेतु । चलेउ हरषि हियँ जलचरकेतू ।।६।।

म. सुरपति मुनिगति बघुनी भ्याला । बाहुनि सन्मानी कामाला ।।५।।
हस्तकयुत जावे मम-हेतू । निघे हर्ष मनिं जलचरकेतू ।।६।।

अर्थ - नारदमुनींची ती स्थिती पाहून सुरपती (सुरेश-इंद्र) भिऊन गेले (उरले, धास्ती पडली) व त्यांनी कामदेवाला बोलावून त्याचा सन्मान केला ॥ ५ ॥ (व विनविले की) माझ्यासाठी तुम्ही आपल्या हस्तकांना घेऊन जावे (इत्यादी), तेव्हा ज्यांच्या ध्वजावर जलचराचे (मीनाचे) चिन्ह आहे ते (कामदेव, मदन) मनात हर्ष पावले व निघाले ॥ ६ ॥

टीका-चौ.५ (१) एक मुनी समाधी लावून बसले काय व सुरपती असून त्यास धास्ती पडली काय? एखादा राक्षस, असुर, असा बसला असता व असे केले असते तर सुरपती नावाची सार्थकता झाली असती. पण एका मुनीमुळे एवढी धास्ती पडावी की त्या मुनीच्या तपश्चर्येत विघ्न करण्यासाठी कामाला पाठविण्याची आवश्यकता वाटावी हे सुरपतीला

शोभण्यासारखे नाही. हा भाव मुनी व सुरपती (सुरेश) या शब्दांनी सुचविला आहे. (क) 'बाहुनि बोलावून,' याने सुरेशाचा अधीरपणा प्रगट होतो, मुद्दाम बोलावून आणविला. (२) सन्मानी सन्मान केला. त्याची स्तुती केली. प्रार्थना विनवण्या केल्या व सांगितले की नारदमुनी अमुक अमुक ठिकाणी समाधी लावून बसले आहेत, त्यांच्यावर हल्ला करून त्यांच्या तपाचा भंग करा.

चौ.६ (१) हस्तकयुत जावे- आपल्या सगळ्या साह्यकर्त्यांना हस्तकांना घेऊन जावे, एकट्याने जाऊन साधण्यासारखे सोपे काम दिसत नाही. कारण त्यांचे तपसामर्थ्य एवढे वाढलेले दिसते की कधी खोटा न पडणारा विप्रशाप खोटा ठरलेला दिसत आहे. नाहीतर इतका वेळ एके जागी स्थिर राहणे अशक्य होते, इत्यादी सर्व सांगून पायसुध्दा धरले असतील. शिवसमाधीभंगाच्या वेळचे वर्णन पाहावे म्हणजे सन्मान कसा केला असेल ते कळेल. (२) जावे मम-हेतू - माझ्यासाठी जा असे म्हटले, सुरहितासाठी जा असे म्हणाले नाहीत. नारद इंद्र झाले तरी देवांच्या हितात व सुखात काही कमतरता येणार नाही. कारण नारद दानव दैत्य नसून हरिभक्त आहेत हे इंद्रास माहीत आहे. मम हेतु शब्दाने सुचविले की इंद्राला स्वत:बद्दलच धास्ती पडली आहे. आपले इंद्रपद जाईल असे इंद्राला वाटू लागले आहे म्हणून एकट्या सुरेशानेच बोलावला कामाला, एकट्यानेच स्तुती केली व विनविले की तुम्ही एवढे कार्य केलेत तरच माझे इंद्रपद राहील, नाहीतर नारद इंद्र होणार हे स्पष्ट दिसते.

(३) ज्यावेळी सर्व देवांना धास्ती वाटू लागली तेव्हा सर्वांनी कामाची स्तुती केली आहे. त्यावेळी कामाला हर्ष झालेला नाही. (क) लक्षात ठेवले पाहिजे की हे वर्णन मानसात पार्वतीविवाह वर्णनानंतर असले तरी इतिहास या पार्वती विवाहापूर्वी कमीत कमी २७ कल्पांच्या आधी घडलेला आहे. या पार्वतीच्या विवाहानंतर म्हणजेच मदनदहनानंतर घडलेली ही गोष्ट नाही. (ख) यावेळी जलचरकेतु-मीनकेतन मदन मनात हर्षित झाला आहे, बाहेर दाखवीत नाही व काही बोललाही नाही. भाव हा आहे की अशा हरिभक्ताला छळणे मला पसंत नाही व तुमच्यासाठी म्हणूनच जातो हे न बोलता प्रदर्शित करण्याचा त्यांचा हेतू आहे. मनात हर्ष एवढ्यासाठी की मी महेश ब्रह्मदेव इत्यादी सगळ्यांना लोळवले आहेत, पण हा अजून माझ्या तडाख्यात सापडला नव्हता. बरे झाले! आता चांगला हात दाखवतो इत्यादी भावना मनात आहेत (ग) जलचर केतु-मीन केतू शब्दातील केतु शब्दाने ध्वजाचा व त्यामुळे रथाचा बोध होत असला तरी मदनाने यावेळी आपली आयुधेसुध्दा येथे प्रगट केली नाहीत. मदनाचा रथ त्रिविध वायू किंवा मलयमरुत आहे. हे पूर्वी सौंदर्यलहरीच्या आधारे सिध्द केले आहे. त्रिविध वायु, वसंत इत्यादींची निर्मिती पुढे केली आहे. यावरून यावेळी निघताना रथ वगैरे काही बरोबर न घेताच निघाला असे ठरते. एकटाच निघण्यात भाव हा आहे की नारदास जिंकणे माझ्या हाताचा मळ आहे, तेवढ्यासाठी म्हणे हस्तक घ्या! पाहिजेत कशाला हस्तक नि धनुष्य बाण! मासे मारणारे जलचरांना, मीनांना जसे सहज पकडतात तसा या नारदाला पकडून होता की नव्हता करून टाकतो. मदनाची ही भावनाच 'जलचरकेतु' शब्दाने सुचविली आहे. इथे केतु अरी शत्रु हा अर्थ आहे. 'केतुर्ना रुक् पताकाऽरि

(पताका+अरि) प्रहोत्पातेषु लक्ष्मणी' (इति मेदिनी) लक्ष्म=चिन्ह, जलचरांचा अरि वैरी=धीवर, मासे मारणारा - आता कवीच्या मनातील भाव पाहा मृगमीन-सज्जनानां तृणजल-संतोष-विहितवृत्तीनाम्। लुब्धक धीवर-पिशुना निष्कारण वैरिणोजगति' (सुर.) जलचर - मासे पाण्यात राहून पाण्यावर आपली उपजीविका करतात तरी धीवर-कोळी त्यांच्याशी निष्कारण शत्रुत्व करतात, त्यांचे वैरी बनतात तसाच मदन संतोषाने राहणाऱ्या सज्जनरूपी मीनाचा निष्कारण वैरी आहे हे सुचविले. इंद्र का घाबरला! सुनासीर मुनीला इतका घाबरला या सांगण्याने नारदासारख्या मूर्तीच्या तपाचा प्रभाव किती मोठा असू शकतो याची कल्पना दिली. (२) इच्छा मम पुर वास मागल्या चौपाईत 'ममहेतु' ने जो अर्थ सुचविला होता तो येथे स्पष्ट सांगितला. पुर= अमरावती, इंद्राचा स्वर्ग लोक, 'नगरीत्वमरावती' (अमरे) वासा= वासाला, निवासाला 'स्यात्प्रासादो वैजयन्तः' (अमरे) इंद्राच्या राजवाडयाचे नाव वैजयंत प्रासाद आहे. माझी नगरी अमरावती व माझा प्रासाद वैजयंत आता नारद घेणार; म्हणजेच मला पदच्युत करून नारदमुनी स्वतः इंद्र बनणार! देवराजा होणार! त्रास = भय, भीती, धास्ती.

(३) सुरर्षि इच्छा-सुरर्षि-देवर्षि, देवर्षीचे निवासस्थान सत्यलोक, ब्रह्मलोक-पृथ्वीवरील एखाद्या मुनीला कदाचित इन्द्रपद मिळविण्याची इच्छा होऊ शकेल; पण ज्या ब्रह्मलोकातील सुखसंपत्ती ऐश्वर्याच्या पासंगाला इंद्राचे ऐश्वर्य पुरणार नाही, त्या ब्रह्मलोकात निवास करणारा कोणीही प्राणी इंद्राच्या स्वर्गात राहण्याची इच्छा करणार नाही, कारण ते अधःपतन होईल. कोणता शाहणा प्राणी अशा अधःपतनासाठी तप करील! इतका साधा विचारसुध्दा सुनासीराला करता आला नाही! हा भाव नुसत्या मुनी शब्दाने प्रगट करता आला नसता. शिवपुराणातील समानार्थी श्लोकात मुनी शब्द आहे. देवर्षी (सुरर्षी) शब्द नसता तर पुढल्या दोह्यातील उपमासुध्दा निरर्थक ठरली असती. सुनासीर व शुनासीर हे दोन्ही शब्द संस्कृतात आहेत व अर्थ एकच आहे. सुनासीर असून मुनीला इतका का घाबरला हे अर्थान्तरन्यास अलंकाराने आता सांगतात.

चौ.८ (१) येथे इंद्राला कामी, ऐश्वर्यलोलुप व कुटील ठरवून काकाची उपमा दिली. 'कामी काक विचारे बगळे' (१/३८/५) 'काकसमान पाकरिपु-रीती। छली मलीन, न कुठे प्रतीती' (२/३०२/२) 'कपट-कुचालि-सीम सुरराजे। परहानी प्रिय अपली काजे' (२/३०२/१) वायस इव सर्वा घाबरसी' (७/११२/१४) आता इंद्राला कुत्र्याची उपमा देतात.

हिं. सुनासीर मन महुँ मसि त्रासा। चहत देवरिषि मम पुर बासा ॥७॥
जे कामी लोलुप जग माहीं। कुटिल काक इव सबहिं डेराहीं ॥८॥

म. सुनासीर धरि मनिं या त्रासा। इच्छी सुरर्षि मम पुरवासा ॥७॥
जे कामी लोलुप या जगतीं। सकलां कुटिल काकसे डरती ॥८॥

अर्थ - सुनासीरानें (इन्द्राने) मनात अशी धास्ती धरली कीं देवर्षी नारद माझे पुर व माझे

निवासस्थान मिळवूं पाहतो आहे ॥ ७ ॥ (याज्ञवल्क्य म्हणतात) या जगांत जे कामी व लोभी असतात ते कुटील कावळ्यांसारखे सर्वांना घाबरतात. ॥ ८ ॥

टीका - सुनासीर - 'सुष्टु नासीरं सेनामुखं यस्य सः (अ.व्या.सु.) ज्याच्याजवळ चांगले सेनामुख आहे तो तीन हत्ती, तीन रथ, नऊ घोडे, व पंधरा पायदळ म्हणजे सेनामुख हा सैन्याचा एक लहान विभाग आहे. म्हणून ज्याच्याजवळ चांगले सैन्य, सेना आहे असा सुरपति = इंद्र. भाव हा की, यम, काळ व वरुण इत्यादि, मोठ्-मोठ्या गजपशुला मारून टाकले आहे. 'नव गजेन्द्र रघुवीर मन राज्य किं अलान समान' (२।५१) यात मनाला गजेन्द्र म्हंटले आहे व राज्याला आलान (हत्ती बांधून ठेवण्याचा खुंटा = खांब) म्हंटले आहे. नारदांच्या मनरुपी हत्तीला ब्रह्मलोक निवास सुद्धा सुखकर वाटेना म्हणून तें मन या आश्रमात रमले; पण त्याला सुद्धां ज्या देवर्षींनी मारुन टाकले त्यांना इन्द्राचे राज्य म्हणजे शुष्क हाडच वाटणार! हाड अति अपवित्र त्याला नारद स्पर्श सुद्धां करणार नाहीत. सिंहाने कधी सुकलेल्या हाडाच्या तुकडयाची इच्छा केली आहे काय? तरीपण कुत्र्याला वाटते की सिंह माझे हाड घेईल व तो पळत सुटतो, कुत्रा बोलून चालून पशु, मूढ; पण हे सुरपति! (देवांचे पालन करणारे) असून त्यांना नारदाची भीती वाटली म्हणून ते कुत्र्यासारखे जड-मूढ-मंदमति ठरले. अशा प्रकारचे वर्तन करताना कुत्र्याला अशी लाज वाटत नाहीं. वाटतं की लोक मला काय म्हणतील? इंद्राला, सुरपतीला लाज वाटावयास हवी होती; पण वाटली नाही म्हणून निर्लज्ज आहेत हें ही ठरलेच. इंद्राला कुत्र्याची उपमा अयोध्याकांडात पण दिली आहे व ती रामचंद्रांनी दिली आहे. 'बघुनि हसति हृदिं कृपानिधान किं । श्वान युवा मघवान समान किं ॥ '(२.३०२.८) भाव हा कीं, कामवशता व विषयलंपटता (लोलुपता) या दोन गोष्टीत हे तिघे सारखेच! पाणिनीच्या सूत्राबद्दल विचार करण्याचें हें स्थान नाही. अयोध्याकांड ३०२ च्या टीकेत तो केला आहे. तेथें ते वचन आहे.

हि. सूख हाड़ लै भाग सठ स्वान निरखि मृगराज।।
छीनि लेइ जनि जान जड तिमि सुरपतिहि न लाज।।१२५।।

म. सुकें हाड घे पळे शठ श्वान बघुनि मृगराज।।
घेईल हिरुनि म्हणून जड तशि सुरपतिस न लाज।।१२५।।

अर्थ - मृगराज सिंहाला पाहताचा कुत्रा जसा सुके हाड घेऊन पळतो (कारण) त्या शठाला वाटते की मृगराज माझ्याजवळचे हडुक हिसकावून घेईल. तसे वाटताना देवराज इंद्राला (जरासुध्दा) लाज वाटली नाही ॥ दो.१२५ ॥

टीका- (१) ल. ठे.- या अर्थाचा श्लोक शिवपुराणातील कथेत नाही, इतर कुठेतरी यातील पूर्वार्ध वाचल्याचे आठवते. नैतिक सिध्दांत-ग्रथनासाठी तु.दासानी किती कसून प्रयत्न केला आहे व त्यासाठी मूळापेक्षा किती सुंदर व सयुक्तिक बदल अलौकिक शब्दकलेने

केला आहे हे येथे आणि जागोजागी दिसते. (२) नारदमुनी, देवर्षी समाधी लावून बसले आहेत. समाधीत मनाचा पूर्ण विलय होतो, मन मारले जाते. नारदांना मृगराज म्हटले. मृगराज सिंह हत्तीच्या कळपांना जसे एकटा सहज मारतो तसे नारदांनी मनरूपी गजपशूला मारले आहे. 'नव राजेंद्र रघुवीर मन' 'मनकरि विषय वनातलिं जळता' नारदांच्या मनरूपी हत्तीला ब्रह्मलोकनिवास सुध्दा सुखकर वाटेना म्हणून या आश्रमात तो रमला, पण त्यालासुध्दा ज्या देवर्षी मृगराजाने मारला त्याला इंद्राचे राज्य म्हणजे शुष्क हाडच! हाड अतिअपवित्र म्हणून नारद त्याच्याकडे पाहणारसुध्दा नाहीत. सिंहाने कधी सुकलेल्या हाडाची इच्छा केली आहे काय? तो गजराजाला स्वपराक्रमाने मारून मुक्ताफळ कवळच भक्षण करणार! तसेच देवर्षी मृगराज मनमृगराजाला मारून समाधीरूपी गंडस्थळातील परमानंदरूपी मुक्ताफळ कवळ भक्षण करण्यातच परमसुख मानणार! तरीसुध्दा कुत्र्याला धास्ती पडते की वनराज माझे अमूल्य सुके हाड हिसकून घेईल आणि या भीतीने तो पण पळतो हाड घेऊन. पण कुत्रा बोलून चालून ग्रामपशू! आणि हे सुरपती! देवांचे पालनकर्ते देवराज! तरीसुध्दा यांना देवर्षी नारदाची भीती पडली म्हणून ते कुत्र्यासारखे शठ, जडमूढ पशूसारखे ठरले. कुत्र्याला तसे वागताना जशी मनलज्जा वाटत नाही तशी सुरेंद्रालासुध्दा अशी लाज नाही वाटली की लोक मला काय म्हणतील! २/३०२/८ सटीक पाहा.

ल. ठे.- ज्ञानीभक्ताला इंद्राचे राज्य व प्रासादसुध्दा शुष्क हाडासारखे वाटले पाहिजेत हे येथे सुचविले. (क) मोठमोठे सत्ताधीश सेनाधीश सुध्दा अकिंचिन, अनिकेत, धनहीन, निरीच्छ संतांचे निष्कारण वैरी बनतात व 'उच्च निवास नीच कर्तूती' असे वर्तन करतात हे येथे दाखविले. (ख) असे करणे म्हणजे कावळ्या कुत्र्यांचेपेक्षाही नीच, निर्लज्ज, भ्याड बनणे आहे. हे ज्या सुरेशाने केले व ज्या भयाने केले तो इंद्र व त्याचे राज्य-प्रासाद तरी किती काळ टिकणार! त्यांचा नाश आहेच व अशा नश्वर ऐश्वर्याच्या वृथा भीतीने एवढा दुष्टपणा! जगात असेच नाही का चालत? इंद्रादी देवांचा स्वभाव व काकस्वभाव ही प्रकरणे प्रस्तावनेत पाहावी. आता मदन जाऊन पोचला असेल तिकडे जाऊ या.

हिं. तेहि आश्रमहि मदन जब गयऊ । निज मायाँ बसंत निरमयऊ।।१।।
कुसुमित विविध विटप बहुरंगा । कूजहिं कोकिल गुंजहिं भृंगा।।२।।
चली सुहावनि त्रिविध बयारी ।काम कृसानु बढ़ावनिहारी ।।३।।
रंभादिक सुर नारि नवीना । सकल असमसर कला प्रवीना।।४।।

म. त्या आश्रमा मदन जै गेला । निज-माये ऋतु बसंत केला।।१।।
विविध विटप बहुरंगी फुलती । कूजति कोकिल भृंग गुंजती।।२।।
त्रिविध मनोहर वाहे वारा । कामकृशानुस वाढविणारा।।३।।
रंभादिक सुरनारि नवीना।। सकल विषयशरकलाप्रवीणा।।४।।

अर्थ - मदन जेव्हा त्या आश्रमाजवळ गेला तेव्हा त्याने आपल्या मायेने वसंत ऋतु निर्माण केला. ॥ १ ॥ नाना प्रकारच्या वृक्षांना विविध रंगांची फुले आली (फुलांनी भरून गेले). कोकिळा कूजन करू लागल्या व भुंगे गुंजारव करू लागले ॥ २ ॥ कामरूपी अग्नीला वाढविणारा शीतल मंद सुगंधी (त्रिविध) वारा मनोहर वाहू लागला ॥ ३ ॥ विषयशराच्या (कामाच्या) सकल कलांमध्ये प्रवीण असलेल्या रंभादिक तरुण सुरस्त्रिया (अप्सरा) ॥ ४ ॥

टीका.-१/८६/६ पासून पुढील भागाशी तुलना करून पाहावी. (१) मदन शब्दाने सुचविले की मोठ्या मदाने गेला, पण मदन असे शेवटी होणार! 'फिरला मदन, सहित निज हस्तक' (१/१२७/२) असा उपसंहार केला आहे.

चौ. ३ (१) कामकृशानुस वाढविणारा - कृशानु-अग्नी, वारा अग्नीचा मित्र आहे. तो मित्राचे सामर्थ्य वाढवितो. 'शीतल सुगंधी सुमंद मारूत मित्र मदनानल खरा'(१/८६ छंद) अग्नी असेल तर वारा त्यास वाढवितो. पण नसला तर काय उपयोग! याने सुचविले की या साधनांचा काही उपयोग होणार नाही. चित्तात कामाग्नी असून जे समाधी लावून बसले असतील त्यांच्यावर याचा परिणाम झाला असता. नारदांच्या मनात कामकृशानु नाही हे 'सहज विमल मन' याने पूर्वीच सुचविले आहे. (क) जागविणारा (जगावनिहारी) असा पाठभेद मा. पी. पादटीपात आहे पण तो सयुक्तिक नाही हे वरील विवेचनावरून पटेल. बयारी हा स्त्रीलिंगी शब्द आहे. मराठीत व संस्कृतात वायूला स्त्रीलिंगी शब्द नाही. येथे स्त्रीलिंगी शब्दांचे औचित्य विशेष आहे. रितु (ऋतु) सुध्दा स्त्रीलिंगी आहे.

चौ.४ (१) विषयशर = विषयबाण, पंचशर:काम, विषयशरकला = कामकला, काम भोगाच्या कला. रंभादिक अप्सरा काय करतात ते पाहा.

हिं. करहिं गान बहु तान तरंगा । बहुबिधि क्रीड़हिं पानि पतंगा ।।५।।
देखि सहाय मदन हरषाना । कीन्हेसि पुनि प्रपंच बिधि नाना।।६।।
काम कला कछु मुनिहि न ब्यापी । निज भयँ डरेउ मनोभव पापी।।७।।
सीम की चाँपि सकइ कोउ तासू । बड़ रखबार रमापति जासू।।८।।

म. करिति गान सह तानतरंगां । क्रीडति विविधा पाणिपतंगा।।५।।
पाहुनि साह्या मदन हर्षला । बहुविध माया प्रपंच रचला।।६।।
व्यापि न कामकला मुनिला लव । स्वभयें पापी भीत मनोभव।।७।।
कोण तयाची सीमा भक्षक । ज्यास रमापति महा सुरक्षक।।८।।

अर्थ - त्या अप्सरा ताना घेत आरोहावरोहा सहित गाऊ लागल्या व हातात चेंडू (पतंग कंदुक) घेऊन नाना प्रकारांनी क्रीडा करू लागल्या. ॥ ५ ॥ याप्रमाणे आपणास साह्य मिळलेले पाहून मदनाला हर्ष झाला व त्याने आपल्या मायेचा विस्तार नाना प्रकारे केला. ॥ ६ ॥ पण कामदेवाच्या एकासुध्दा कलेचा मुनीवर लवलेशसुध्दा परिणाम झाला नाही. तेव्हा पापी

मनोभव (काम) स्वतःच्या कल्पित भयानेच घाबरून गेला. ॥ ७ ॥ रमापती ज्याचा महासुरक्षक आहे त्याची सीमा कोण खाईल? ॥ ८ ॥

टीका-चौ.५ (१) तान-गाण्यात ताना घेतात त्या. त्यांचे मुख्य ४९ प्रकार आहेत असे संगीत शास्त्रे सांगतात. तरंग = आरोह व अवरोह तान घेताना स्वर हळूहळू मोठा करीत जाणे व पुन्हा कमी करीत करीत अगदी खर्जात खालच्या स्वरात जाणे याने सभोवतालच्या वातावरणात विविध प्रकारचे तरंग (लहरी) उत्पन्न होतात. (क) पाणि पतंगा, पतंग = चेंडू, कंदुक, हातांनी चेंडू जमिनीवर आपटून ती क्रीडा करणाऱ्या श्रीमद्‌भागवतात चेंडू या अर्थानेच पतंग शब्द वापरला आहे. 'योऽ सौत्वया करसरोजहतः पतंगो। दिक्षु भ्रमन भ्रमत एजयतेऽक्षिणी मे' (५/२/१४) पाणीपतंगा= हातानी कंदुकक्रीडा करणाऱ्या.

चौ. ६-७ (१) वसंत, विविधवारा, अप्सरा, त्यांचे गायन व क्रीडा हे सर्व कामदेवाचे साह्यकर्ते आहेत. त्या सर्वांनी आपला प्रभाव पाडण्याचा प्रयत्न सुरू केला. तेव्हा स्वतः मदनाला हर्ष-उत्साह चढला. त्याने नाना प्रकारच्या युक्त्या, कपट माया वगैरे सर्व प्रयोग करून पाहिले. 'प्रपंचःसज्जयेऽपिस्यात् विस्तरेच प्रसारणे' (मेदिनी) मायाप्रपंच= मायेचा विस्तार, मायेने प्रतारणा-फसवणूक प्रपंच, पसारा. पण त्या कलांनी मुनीच्या मनावर काहीच परिणाम झाला नाही. एकही कला मुनिहृदयात शिरून मनाला व्यापू शकली नाही. तेव्हा मात्र तो गडबडला. पापी, अपराधी, असल्याने त्याला स्वतःच भीती वाटू लागली की मुनी आता शाप देतील की काय करतील कोणास ठाऊक! पापी दुर्जन अशा वेळी आपल्या पापानेच भयभीत होतात. स्वभयें शब्दाने सुचविले की नारदापासुन याला काही भय नाही तरी सुध्दा हा कल्पित भयानेच घाबरून गेला. हरिभक्तांचे भय बाळगण्याचे कारण नसते हे सुचविले; व हेही दाखविले की हरिकृपापात्र भक्तांस प्रत्यक्ष कामदेवसुध्दा भितो. कामदेवाने एवढा दांडगा प्रयत्न करूनसुध्दा तो फुकट कसा गेला व ही असंभाव्य गोष्ट कशी घडली याचे मर्म सांगतात.

चौ. ८ (१) कोण तयाची सीमा भक्षक-सुरक्षक' एखाद्या शेताला त्याच्या चारी सीमांवर कुंपण घातलेले असले, पण कोणी दक्ष व बलवान संरक्षक नसला म्हणजे शेजारचा मालक चोरून किंवा दिवसा ढवळ्या ते कुंपण आत सरकावतो. त्या शेतातील जागा आपल्या शेतात सामील करतो, सीमा खातो. बलाढ्य व दक्ष संरक्षक असला म्हणजे कुंपणावरील वेलाच्या पानालासुध्दा हात लावण्यास धजत नाही. काम स्वतः मनात उद्भवणारा-मनोभव. पण त्याला नारदाने त्याच्या घरातून-मनातून हाकलून दिला होता; तो आत शिरण्याचा प्रयत्न करीत आहे; पण मनाची सीमा जी इंद्रिये व जडदेहरूपी कुंपण, ते मोडल्याशिवाय त्यास आत शिरताच येत नाही; म्हणून त्याने ही द्वारे - इंद्रिय झरोके - उघडण्यासाठी पुष्कळ प्रयत्न केला. पण रमापतिरूपी महाबलाढ्य व अत्यंत दक्ष रक्षकांनी अशी व्यवस्था करून ठेवली की त्यास त्या कुंपणाच्याजवळ जाववेना; मग आत घुसणे तर दूर राहिले. भाव हा की 'ज्या रक्षी रघुवीर ते बचले' (१/८५) सुचविले की नारदांनी हा जो अपूर्व कामजय केला तो

त्यांचा स्वतःचा प्रभाव नसून प्रभूंनी आपल्या भक्ताचे या पापी चोरापासून-डाकूपासून संरक्षण केले. 'हे गुण साधन करूनि न लाभत। तुमचे कृपे कुणी कुणि पावत' (४/२१/६) नारदास मात्र असे वाटले नाही हे पुढे दिसलेच.

हिं.दो. सहित सहाय सभीत अति मानि हारि मन मैन ॥
गहेसि जाइ मुनि चरन तब कहि सुठि आरत बैन ॥१२६॥

म.दो. सहित सहाय सभीत अति मदन मानि मनिं हार ॥
जाउनि धरि मुनिचरण तैं वदुनि दीन वच फार ॥१२६॥

अर्थ - तेव्हा आपल्या सहायकासह अतिभयभीत होऊन मदनाने (मैन- मयन-मदन) मनात हार मानली व जवळ जाऊन अतिदीन वचने बोलून मुनीचे पाय धरले. (बैन, बयन बचन, वचन, वच) ॥ १२६ ॥

टीका. - मुनीचे भय नसता पापी मनोभव घाबरला असे पूर्वी सांगितले, त्यामुळे असा समज होण्याचा संभव आहे की त्याला साह्य करणारी मंडळी घाबरली नाहीत, म्हणून ते येथे स्पष्ट सांगितले. (क) हार मानि - आपला पराभव झाला व आता आपली सर्व शक्ती, युक्ती संपली असे त्यास वाटले. ॥ रक्ष रक्ष मुनिनाथ मी चरणीं शरण अति दीन ॥ भानु पौर्णिमे पाहिला गिळण्यां मी मतिहीन ॥ प्रज्ञा ॥ वगैरे केविलवाण्या मुद्रेने म्हणाला व जाऊन पाय धरले. सुठि=अति-नारदांनी काय केले ते आता सांगतात.

हिं. भयउ न नारद मन कछु रोषा । कहि प्रिय बचन काम परितोषा ॥१॥
नाइ चरन सिरू आयसु पाई । गयउ मदन तब सहित सहाई ॥२॥
मुनि सुसीलता आपनि करनी । सुरपति सभाँ जाइ सब बरनी ॥३॥
सुनि सब कें मन अचरजु आवा । मुनिहि प्रसंसि हरिहि सिर नावा ॥४॥

म. नारद-मनिं मुळिं रोष न आला । प्रिय वचनें तोषवि कामाला ॥१॥
घे आज्ञा नमुनी पदिं मस्तक । फिरला मदन सहित निज हस्तक ॥२॥
मुनिची सुशीलता निज करणी । जाउनि सुरपति सभेंत वर्णी ॥३॥
ऐकुनि सर्वहि विस्मय पावति । हरिस नमिति मुनिवरा प्रशंसती ॥४॥

अर्थ - नारदांच्या मनात मुळीसुध्दा रोष आला नाही; (उलट) त्यांनी प्रिय बोलून कामदेवाचे सांत्वन केले. (तोषविला) ॥ १ ॥ मुनींच्या पायावर पुन्हा मस्तक ठेवून व त्यांचा निरोप घेऊन मदन आपल्या हस्तकांसहित परत फिरला ॥ २ ॥ सुरपतीच्या सभेत जाऊन त्याने मुनीची सुशीलता व आपण काम काय केले (करणी) ते सर्व वर्णन केले. ॥ ३ ॥ ते ऐकून सर्वांनाच आश्चर्य वाटले; व सर्वांनी मुनीची प्रशंसा करून हरीला नमस्कार केला. ॥ ४ ॥

टीका.-चौ. १ (१) पूर्वी सांगितले की 'व्यापि न कामकला मुनिला छव' येथे सांगितले की क्रोधसुध्दा बिलकुल आला नाही. याने सुचविले की क्रोध येण्यासारखे कारण घडले असताही क्रोध आला नाही. (क) यावर विचारवंत वाचकांस व श्रोत्यांस शंकेला जागा आहे की जर निर्विकल्प समाधी लागली होती व कामदेवाच्या कलांनी तिचा भंग झाला नाही, तर कामदेवाने केलेल्या अत्याचाराचे ज्ञान मुनीला होणेच शक्य नाही व मग क्रोध येण्याला कारणच नव्हते. निर्विकल्प समाधी लागली होती, असे मानल्यास कामदेवाचा परितोष करण्यासाठी बोलू लागण्यापूर्वी ती उतरली असली पाहिजे व मग कामकलेचा परिणाम मुळीच झाला नाही व मदनाचा पराभव झाला असे म्हणता येत नाही. तेव्हा हे कोडे कसे उलगडावयाचे. हे कोडे उलगडण्यास दोन पक्ष संभवतात. (१) कामदेवाने घाबरून जाऊन मुनींच्या पायावर डोके ठेवले. त्याच क्षणी त्या स्पर्शाने समाधी उतरली असे एक पक्ष म्हणेल. पण कामदेव एवढा मूर्ख नव्हता की आधीच अपराध केला असता समाधीमग्न मुनींच्या पायावर डोके ठेवण्याचे दु:साहस करील. शिवाय ठरणार असेच की कामदेवाने स्पर्श करताच समाधी भंगली. म्हणजे कामदेवांचाच जय झाला. एकच पक्ष उरला की निर्विकल्प समाधी लागली नव्हती. सविकल्प समाधीत मन एकाग्र झालेले होते. कामदेव करीत असलेल्या चेष्टांचे पडसाद येत होते; पण मुनी कोणत्याही प्रकारे कामाला वश झाले नाहीत किंवा इंद्रिये चंचल झाली नाहीत. 'जाणे ब्रह्म जाणे माया। ते जाणारि अवस्था तुर्या॥' (दा. बो.) तुर्या म्हणजे प्रत्यक्ष द्वैत (दा.बो.) हीच सविकल्प समाधी. निर्विकल्प समाधीने कामजय करणे सोपे आहे. सविकल्प समाधीचे सहा प्रकार आहेत; पैकी एका प्रकारात इंद्रियद्वारे बंद असली तरी बाह्य स्पर्श व शब्द यांचे ज्ञान होत असते. पण बुध्दी त्यांचे ग्रहण विषयभावनेने न करता सोऽहं किंवा रामोऽसौ भावनेने ग्रहण करते. 'विषय तो त्यांचा झाला नारायण' 'निज प्रभुमय जग पाहती करिति कुणाशि विरोध' (७/११२ म.) सारांश नारदांची निर्विकल्प समाधी लागली नव्हती; ते सविकल्प समाधीत होते. 'पाहि मां शरणागतम्' असे ऐकताच डोळे उघडले. तेव्हा कामाने पाय धरले; व मुनींनी त्यास सांगितले की तुम्ही आपले काम केलेत मी आपले काम केले. तुमचा अपराध काय तेच मला कळत नाही. अपराध घडला असेल तर क्षमा! तुम्हाला जो बुध्दिदाता आहे तोच मला बुध्दिदाता आहे, म्हणून घाबरण्याचे कारण नाही, शांत चित्ताने घरी जा, मुळीच वाईट वाटून घेऊ नका. भगवंताचे स्मरण करा म्हणजे झाले. इत्यादी सांगितले.

चौ.(२) काम-मदन निघाला तेव्हा एकटाच निघाला होता. या आश्रमाजवळ आल्यावर निज मायेने वसंतादिक निर्माण केले होते; बरोबर आणले असते तर निर्माण करण्याची आवश्यकता नव्हती. (क) जाताना मात्र सगळ्या मदतगारास बरोबर घेऊन गेला; नाहीतर इंद्राला म्हणण्यास जागा राहिली असती की कामाने मुनीवर आक्रमणच केले नाही, कामसुध्दा नारदांच्या बाजूचा झाला इत्यादी आरोप आले असते. (ख) येताना मदाने फुगून आला होता पण जाताना मदन असा होऊन परत फिरला. मद किती उतरला याचा पुरावा येथे आहेच.

आला तेव्हा मुनीला मनाने सुध्दा नमस्कार केला नव्हता; पण जाताना दीन बनून पायावर डोके ठेवून परतला. आणखी पुरावा पुढल्या चौपाईत आहे.

चौ.३ (१) आपला पराभव आपल्या तोंडाने भर देवसभेत सांगणे सोपे नाही. इंद्राला एका बाजूस घेऊन एकांतात सांगता आले असते; पण संतदर्शन, चरणस्पर्श व संभाषण यांनी तो इतका सरळ बनला की सुरपतीच्या भर दरबारात सर्व हकीगत आपल्या मुखाने सांगून टाकली. (क) नारदांच्या सुशील शांत स्वभावामुळे कामदेवाच्या मनात त्यांच्याविषयी फार प्रेम व आदर उत्पन्न झाला आहे. त्याला नारद म्हणजे परमात्माच वाटू लागले; कारण 'नारि नयन शर जया न लागे। क्रोध घोर तम निशि जो जागे.॥ बध्द गळा ज्या लोभ पाश ना। तो नर रघुराणा! सम अपणा' (४/२१/४-५) (ख) मदनाने आपला प्रताप प्रथम गाजविला व मुनिसुशीलता नंतर अनुभवास आली; असे असता सुरपती सभेत मुनी सुशीलतेच्या वर्णनास प्रामुख्य दिले यावरूनही नारदाबद्दल किती आदर वाटला हे दिसलेच.

चौ. ४ (१) इंद्रादी सर्व देवांना आश्चर्य वाटले; कारण अशा प्रकारे जीवाने केलेला असा कामदेवाचा पराभव अपूर्वच होता. पूर्वी जे कोणालाही शक्य झाले नव्हते ते नारदाकडून घडले. सर्वांनी नारदाची प्रशंसा केली. यात काहीच नवल नाही. पण ही असंभाव्य गोष्ट कशी घडली याचे मर्म देवांना समजले, म्हणून त्यांनी भगवंतास, हरीला नमन केले. केवळ श्रीहरी कृपेनेच हे घडले, अन्यथा असे घडणे अशक्य आहे. या कामदेव नारद चरित्रात हे दाखविले की श्री हरीच्या कृपेनेच नारद ज्ञानी- 'निर्मान मोहा जितसंग दोषा.' कामक्रोधवियुक्तांना यतीना यतचेसाम्.' (भ.गी.) असे बनले. रघुपतीनीच यावेळी नारदांना ज्ञानी केले, ठरविले. आता पुढे दिसेल की याच नारदांना मूढ केले आहेत. 'कोणी मूढ ना ज्ञानी' हा सिध्दांत यथार्थ करवून दाखवीत आहेत. मदनाचा मद नाहीसा करून नारदाला ज्ञानी बनविला ठरविला. आता नारदाला मद झाला की त्यास मूढ बनवितील व कामाचे जे मुख्य बळ नारी, तिच्या नुसत्या दर्शनाने!

हिं. तब नारद गवने सिव पाहीं। जिता काम अहमिति मन माहीं ॥५॥
मार चरित संकरहि सुनाए। अति प्रिय जानि महेस सिखाए ॥६॥
बार बार बिनवउँ मुनि तोही। जिमि यह कथा सुनायहु मोही ॥७॥
तिमि जनि हरिहि सुनावहु कबहूँ। चलेहुँ प्रसंग दुराएहु तबहूँ ॥८॥

म. मग नारद पोचले शिवा प्रति। जित मी कामा गर्व मना अति ॥५॥
मारचरित शंकरास सांगति। प्रिय अति जाणुन महेश शिकवति ॥६॥
वारंवार विनवुं मुनि तुजसी। निवेदिली ही कथा मज जशी ॥७॥
हरिपाशीं तशि कधिं न वदावी। निघे प्रसंग हि तरि लपवावी ॥८॥

अर्थ- (मदन निघून गेल्यानंतर) मी कामाला जिंकला असा अतिगर्व मनात उत्पन्न झालेले

नारद शिवाकडे जाऊन पोचले.॥५॥ व त्यांनी माराचे (मदनाचे) सर्व चरित्र शंकरास सांगितले, तेव्हा नारद अत्यंत प्रिय आहेत हे जाणून महेशांनी त्यास शिकविले. उपदेश केला की॥६॥ मुने! मी तुला वारंवार विनंती करतो की ही हकीगत जशी मला सांगतलीत॥७॥ तशी हरीच्या जवळ कधी सुध्दा सांगू नका बरं! तो प्रसंग जरी सहज निघाला तरीसुध्दा अगदी गुप्त ठेवा हो!॥८॥

टीका-चौ. ५ (१) मदनाने इंद्रसभेत सांगितल्यावर देवांनासुध्दा समजले की ही केवळ हरिकृपा आहे; पण नारद ज्ञानी भक्त असून सुध्दा त्यास वाटले की मी काम जिंकला, मी जितकाम झालो. आपल्याला मोठया लोकांनी शाबासकी द्यावी, धन्य म्हणावे, मान सन्मान व्हावा असे अहंकारास वाटतेच. (मानपत्र, थैल्या समर्पणादिकांचा जन्म यांच्यातूनच झाला!) तेच येथे घडले. काम परत गेला म्हणजे इंद्राला व इतर देवांना कळणारच, म्हणून इंद्रादिलोकात जाण्याची इच्छा झाली नाही. मदन गेला न गेला तोच निघाली नारदांची स्वारी आणि पोचले कैलासास. (क) शिवाकडे गेले - मदनारिकडे नाही गेले, कारण ही नारदमोहाची कथा भुशुंडीने लोमशाजवळ २७/२८ कल्पापूर्वी श्रवण केलेली आहे. पार्वती विवाहापूर्वीची आहे. मदनदहनापूर्वीची आहे. त्यावेळी शिव कामारी झालेले नव्हते. उलट नारदमोहाच्या पूर्वीच महेश मोहिनीरूपाने काममोहित केले होते. हे समुद्रमंथनाच्या उल्लेखावरून (दो.१३६) ठरते.

(ख) कवितासरितेची गती कुटील असते असे पूर्वी (१/१०/छंद) सांगितले आहे ते एवढ्याचसाठी. मदनदहनाच्या वर्णनानंतर त्या काळाच्या पूर्वीच्या इतिहासाचे वर्णन चालले आहे. कविता प्रवाहात वाहात गेल्याने हे लक्षात राहात नाही व गतकथेचा संबंध पुढील कथेशी चटकन जोडला जातो व कुशंका येतात, तसे होऊ नये म्हणून हा विस्तार करावा लागला. (ग) नारद शिवाकडे गेले - शिव निर्विकार, भाव मनात हा आहे की नाव शिव पण मोहिनीला पाहून काममोहीत झालेच. मी मात्र खरा शिव आहे, हे दाखविण्यासाठी शिवाकडे प्रथम गेले. कामक्रोधादी त्रयीतून सुटल्यावर मदमोहमत्सर ही मदत्रयी कशी पछाडते हे येथे नीट पाहावे. म्हणूनच अधिकृत स्तुतीत 'अकामिनां स्वधामदम्' म्हटल्यावर 'मदादिदोषमोचनं' असा उल्लेख मुद्दाम केला.

चौ. ६ (९) शंकरांना रामचरित प्रिय आहे हे माहीत असता, रामचरितगान करण्याचे सोडून मुद्दाम मारचरितच सांगू लागले! मारणारा तो मार. शंकरानांसुध्दा मोहिनी रूपाने मारून नरम करणारा असून त्याला मी मेल्यापेक्षा अधिक मारला हे नारदांनी सुचविले. 'संभावितास अपयश लाहो। मरणकोटिसम दारूण दाहो॥' एका मुनीने जिंकला अशी अकीर्ती होणारच. (क) शंकरांनी विचार केला की नारदाची वृत्ती त्यांचे शं करणारी दिसत नाही तेव्हा आपण त्याचे शं करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. शिवाकडे गेल्यावर कामजयी नारदांनी नुसता साधा नमस्कारसुध्दा केला नाही! शिवाला त्याचे काय वाटणार! पण शंकरांनी विचार केला की 'ग' चा गड्डा बराच मोठा आहे, तो थोडया शंकर शक्तीने उपटून

निघणार नाही म्हणून आपली महा ईशता= महेशता खर्च करून का होईना नारदाचे शं करण्याचा प्रयत्न आपण केला पाहिजे. एकाच चौपाईत शंकर व महेश शब्द मुद्दाम घातले आहेत. (ख) प्रिय अति जाणुनी - स्वतःस व भगवंतास अतिप्रिय असणाऱ्या संताच्या कल्याणासाठी आपली महेशता नाही वापरायची तर कोणासाठी व केव्हा? अहंकाररूपी अर्बुद (कॅन्सर) लवकर कळत नाही; पण महेशाजवळ क्ष किरणादी साधन असल्याने त्यांना तो गड्डा चांगला दिसला. ज्याला होतो कॅन्सर त्याला तो विकोपास जाईपर्यंत कळत नाही! पण आरंभीच्या काळात कोणीही उत्तम डॉक्टर सांगेल तरी पटणार नाही त्या रोग्याला, म्हणून स्पष्ट न सांगता मध्यममार्ग काढावा लागतो. शंकर आता तसेच करतात.

चौ. ७-८ (१) शंकर महेश असून गर्वाने फुगलेल्या नारदाला विनवितो म्हणालेच तोही तुला हे एकवचन वापरले. हे अत्यंत वात्सल्याचे लक्षण आहे. लहान आडमुठ्या मुलास माता जशी सांगते तसेच शंकर समजावीत आहेत. 'अन्य गुप्त मत एक ते सांगू जोडून हात' (७/४५) असे भगवान राम ऐश्वर्यभावाने बोलत असता अयोध्याजनास म्हणाले आहेत. त्यांनी उपदेशाप्रमाणे वागून आपले कल्याण करून घ्यावे म्हणून स्वतःकडे कमीपणा घेऊन अत्यंत कळकळीने व कळवळ्याने सांगताना अशी भाषा सहजच बोलली जाते.

(२) सातव्या चौपाईत तोही हे एकवचन वापरले. पण ते अहंकाराने फुगलेल्या नारदास कसे रुचणार! त्यांच्या मुखावर अप्रसन्नता दिसू लागली म्हणून या चौपाईत आदरार्थी बहुवचनी भाषाच वापरावी लागली. महेश म्हणतात नारदा! मी न विचारताच मला आपला स्वतःचा पराक्रम तुम्ही सांगितलात यात काही बिघडले नाही. पण हरीच्याजवळ ही गोष्ट स्वतःतर काढूच नका पण प्रभूंनी संदर्भासंदर्भाने तो प्रसंग जरी पुढे आणला तरी त्याविषयी ब्र काढू नका बरं! काही तरी विषयांतर करून हा विषय अगदी टाळावाच. हरी मुद्दाम काहीतरी निमित्ताने या तुमच्या विषयावर येणार हे मला माहीत आहे. तुम्ही जर का आपला पराक्रम सांगितलात तर मग काय होईल ते कोणी सांगावे! कारण की प्रभू जननीसारखे नुसते आंधळे प्रेम करणारे नाहीत बरं! ते पित्याप्रमाणे परिणामी हित पाहात असतात हो! अहंकाराने फुगलेल्या व्यक्तीने न विचारता केलेला असा प्रतिष्ठाविरोधी उपदेश यशस्वी न होता उलटा फळतो तसेच येथे झालेले आता दिसेल. मत्सराची उत्पत्ती अशा वेळी व्हावयाची. याज्ञवल्क्य सार सांगतात.

हिं.दो. संभु दीन्ह उपदेस हित नहिं नारदहि सोहान।
भरद्वाज कौतुक सुनहु हरि इच्छा बलवान॥१२७॥

म.दो. हित उपदेशिति शंभु जरि नहिं नारदा पसंत॥
भरद्वाज कौतुक बघा हरीच्छाच बलवंत ॥१२७॥

अर्थ - शंभूंनी हिताचा उपदेश केला (खरा) पण नारदास तो मुळीच पसंत पडला नाही. भरद्वाजा! हरीची इच्छा बलवत्तर हेच खरे. काय मजा झाली ती पाहा (ऐका तर

खरी)॥ १२७ ॥

टीका - दो. (१) नारदाचे शं व्हावे (भवती) म्हणून शंभूंनी उपदेश केला त्याचे अहित होऊ नये म्हणून प्रेमाने, वात्सल्याने उपदेश केला; पण नारदांनी निराळाच अर्थ केला. माझा मानसन्मान होईल, मला भगवान धन्य म्हणतील, लोकात प्रतिष्ठा वाढेल ते यांना बघवणार नाही म्हणूनच मला पुनः पुन्हा बजावून सांगत आहेत, विनवीत आहेत की नारदा! हरीजवळ सांगू नको हं!' आपल्यापेक्षा अधिक मान मला मिळू नये या हेतूनेच सांगितले दुसरे काय? परोत्कर्ष यांनासुध्दा सहन होत नाही हेच खरे! बरं मी सांगितलं ते काही खोटं का सांगितलं यांना! खरं सांगायला चोरी कसली? आणि शिकवतात की हरीजवळ लपवालपव कर! इत्यादी अनेक कुकल्पना अशा पुरुषांच्या मनात यायच्याच. (क) न विचारता, केलेल्या उपदेशाचा सदुपयोग न होता उलट प्रेमभावना व संबंध मात्र कलुषित होतात हा अनुभव फार फार पुरातन काळी या नारदांच्या उदाहरणाने शंकरास आला होता तरी सतीने न विचारता तिला उपदेश केलाच! मातृप्रेम आंधळे, निर्लज्ज, कोडगे असते, पितृप्रेम डोळस, स्वाभिमानी असते. दोन वेळा असा अनुभव आल्यावर तिसऱ्या वेळी पार्वतीच्या वेळी मात्र सावध राहिले. त्याबरोबर सुपरिणाम झाला, महेशता व्यर्थ गेली नाही. नारदांना अहंकार, गर्व व प्रतिष्ठालोभ या दोन मोहपिशाच्चांनी ग्रासले आहेत. अशांना विरक्तीचा उपदेश विनवण्या करून हात जोडून फार काय डोके फोडून जरी केला तरी त्याचा अर्थ उलटा घेतला जावयाचा हे ठरलेलेच!

(ख) आधिदैविक दृष्टीने 'हरेरिच्छा बलीयसी' हेच खरे. महेशांचा उपदेश फुकट जावा व तो नारदास कडू वाटावा! शंकराचा उपदेश, सतीला केलेला, फुकट गेला तेथे शंकरांनीच हा सिध्दांत मांडला.'हरि इच्छा भावी बलवान अति! नारद प्रकरणात भावी नाही, केवळ हरिच्छाच असे याज्ञवल्क्यास वाटले. (ग) अशा वेळी जे करण्याचा निषेध केलेला असतो, ते मुद्दाम करावेसे वाटते, नारद तसेच करणार.

हिं. राम कीन्ह चाहहिं सोइ होई । करै अन्यथा अस नहिं कोई ।।१।।
संभु बचन मुनि मन नहिं भाए । तब बिरंचिके लोक सिधाए ।।२।।
एक बार करतल बर बीना । गावत हरिगुन गान प्रबीना ।।३।।
छीरसिंधु गवने मुनि नाथा । जहँ बस श्रीनिवास श्रुति-माथा ।।४।।

म. राम करूं इच्छिति तें घडतें । कोणि नसे जो करी उलट तें।।१।।
शंभु-वचन मुनि-मना न आलें । तै विरंचि-लोकास निघाले।।२।।
एकवार वर-वीणा-पाणी । गात हरिगुणां प्रवीण गानीं।।३।।
क्षीराब्धीं मुनिनाथ पोचती । श्रुति शिर जेथें श्रीपति वसती।।४।।

अर्थ - राम करू इच्छितात तेच घडते, त्याचा उलट करू शकेल असा कोणी नाही ॥ १ ॥

शंभूंचे म्हणणे मुनींच्या मनास आवडले नाही, तेव्हा ते विरंचिलोकास (ब्रह्मलोकास) निघून गेले.॥ २ ॥ गायनकलेत प्रवीण असे ते मुनिराज एकदा हातात सुंदर वीणा घेऊन हरिगुणगान करीत निघाले व क्षीर सागरात जेथे वेदप्रतिपाद्य (श्रुतिशिर) श्रीपती राहतात तेथे गेले ॥ ३-४ ॥

टीका- चौ.१ (१) महेशाचे प्रयत्न फुकट का गेले याचे कारण याज्ञवल्क्य भरद्वाजास सांगत आहेत. शंकरांचे प्रयत्न ज्या अर्थी फुकट गेले त्या अर्थी हे नक्की ठरले की हरीची इच्छा काही निराळी आहे, शंकरांच्या इच्छेहून निराळी आहे. हरीच्छा इतकी बलवान असते की महेशांचे प्रयत्न सुध्दा निष्फळ ठरतात मग दुसरा असा कोण असेल की जो हरीच्छेला विफल करील!

वि.ल.ठे. ही चौपाई श्री रामचरितमानसाचा पाया आहे. सती मोह, नारद मोह, मनूने वर मागणे, प्रतापभानुमोह, मंथरा कुटीलकरणी, कैकयी मोह, राम वनवास, सीताहरण, रावणमोह इत्यादी सर्व चरित्रांचा पाया 'राम करू इच्छिति तें घडते। कोणी नसे जो करी उलटते' हे सूत्र आहे. पाया चटकन दिसत नाही. वरील भव्य इमारत तेवढी दिसते व तिच्याच गुणावगुणांची चर्चा प्रेक्षक करतात, म्हणून आतापर्यंत मानसात हा सिध्दांत तीन वेळा सांगितला. (मानस मणीतील हिंदी लेख 'रामचरितमानस की नीवं' हा पाहावा किंवा स्थळप्रत पाहावी)

चौ.२ (१) शंभुवचन मुनिमनां न आलें - महेशाच्या उपदेशाने आपले हे (कल्याण) होईल असे मुनीला वाटलेच नाही. हा उपदेश माझ्या हिताचा, माझ्या हितासाठी, नाही असेच त्यास वाटले. महाज्ञानी म्हणून जे नुकतेच प्रसिध्दीस आले, कामदेवाने व इंद्रादी सर्व देवांनी ज्यांची प्रशंसा केली तेच मुनिदेवर्षी कसे मूढ बनले पाहा की जे हितकर होते ते अहितकर वाटले व जे हितघातक तेच गोड वाटू लागले. हा उपदेश पुरे झाला, नको हे ऐकणे! असे वाटून निघाले कैलासाहून, परत जातानासुध्दा काही शिष्टाचार पालन, नमस्कार, निरोप घेणे इत्यादी घडले नाही!

(२) विरंचिलोकास निघाले - ब्रह्मलोक न म्हणता विरंचिलोक म्हटले. ब्रह्मलोक हेच नारदाचे मुख्य निवास स्थान, त्यांच्या पित्याचाच लोक हा. कामदेवाचे निवासस्थान सुध्दा ब्रह्मलोकात. पराभव पावलेला मदन इंद्रलोकातून ब्रह्मलोकात स्वस्थानी गेल्यावर माझ्या पराक्रमाचा डांगोरा तो सहज पिटणार व ब्रह्मदेवास सहजच कळणार. ते आपल्या पुत्राचा अपूर्व पराक्रम व कीर्ती ऐकून परमप्रसन्न होणार व स्वागत सन्मानाची काहीतरी अलौकिक विशेष रचना करणारच असे मनोरथ करीत नारद गेले विरंचिलोकास! (क) तशी काही विशेष रचना केली नसल्यास ती करण्यासाठी गेले. तेथे नारदांना मान देणारे ब्रह्मलोकनिवासी सनकादिकासारखे थोर महापुरुष पुष्कळ! नारद पुष्कळ दिवसांनी परत आल्यामुळे ते विचारणार विश्वातील नवेजुने कौतुक काय काय पाहिले ते. असे विचारले की चरित्र सांगण्याच्या निमित्ताने आपल्या कामविजयाचा पाढा म्हणण्यास वेळ कितीसा लागणार! म्हणून मारचरित कशा पध्दतीने सांगावे म्हणजे शंकर म्हणाले तसे म्हणण्यास जागा

राहणार नाही याचा विचार करीत गेले. ब्रह्मदेवालासुध्दा माराने चांगले लोळविले होते म्हणून येनकेनप्रकारेण ब्रह्मदेवाच्या कानी हा अद्भुत पराक्रम कसा पडेल याचा विचार करीत गेले व तेथे आपली कीर्ती सर्वतोमुखी झालेली पाहिल्यावर नारदाला मूठभर मास चढले असेल व वाटले असेल की येथे चतुराननांनी सुध्दा मलताच उपदेश केला नाही, तेव्हा आता श्रीहरीकडे जाऊन त्याच्याकडून शाबासकी मिळविली. म्हणजे माझ्यासारखा मोठा या विश्वात कोणी नाही! मग शंकरास काय ते सांगू!

चौ.३- (१) वीणापाणि- वीणा = सतार हातात असलेले वीणा = सतार, ज्याला सात तारा व सप्तकांचे पडदे असतात ते तंतुवाद्य. सरस्वतीदेवीच्या हातात सतार-वीणाच असते. महाराष्ट्रात वीणा - तंबोरी हा अर्थ रूढ असल्याने हा विस्तार करावा लागला. सतारवादन व त्याबरोबर गायन करणे फार कठीण आहे. (२) नारदांनी गायन विद्येचा अभ्यास एका घुबडाजवळ केला वगैरे इतिहास अद्भुत रामायणात आहे. त्यापूर्वी नारदास संगीत चांगले येत नव्हते म्हणून जलशाच्या-गंधर्वगायनाच्या वेळी लक्ष्मीने त्यास बाहेर जाण्यास सांगितले. त्यावेळी नारदांनी लक्ष्मीस शाप दिला व त्याचा परिणाम म्हणजे सीतावतार (क) त्या हिमालयातील गुहेकडे गेले तेव्हा व तेथून शिवाकडे जाताना वीणा व हरिगुणगान यांचा उल्लेख नाही. वीणा नेण्यास विसरले असतील असे मानणेच योग्य. कारण त्या आश्रमात जाताना काही अहंकार नव्हता. भगवंताचे आवडते भक्त या महाविजयानंदाने फुलून त्यांच्याकडे जाण्यास निघाले असता वीणा घेण्यास कसे विसरतील. शिवाकडे जाताना हरिगुणगान त्या नवीन विजयाच्या चिंतनात विसरले होते म्हणून तर मारचरित सांगण्याची बुध्दी झाली!

चौ. ४ (१) क्षीराब्धी - क्षीरसागरात क्षीरसिंधु - छीरसिंधु. या चौपाईने सुचविले की क्षीरसागरनिवासी लक्ष्मीपती या कल्पात अवतार घेणार आहेत. (क) मागे प्रथम वैकुंठवासी श्रीपतीच्या अवताराचा हेतू सांगितला. नंतर दुसरा क्षीरसागरनिवासी नारायणचा वृंदेच्या शापामुळे सांगितला व ही तिसरी अवतारहेतू कथा क्षीरसागरनिवासी श्रीपतीची नारायणाची. नारदशापामुळे अवतार (ख) श्रुतिशिर श्रुतिमाथा-हिंदी) उपनिषदांनासुध्दा श्रुतिशिर म्हणतात. पण श्रीपती व क्षीरसागरानिवासी यांच्या संबंधामुळे तो अर्थ घेता येत नाही. 'शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपिच (मेदिनी) वेदांनी सर्वात श्रेष्ठ, मुख्य प्रधान म्हणून वर्णिलेले 'वेदेच प्रथितः पुरुषोत्तम' (भ. गी. १५/१९) या वचनाचे सारच श्रुतिशिर- श्रुतिमाथा या शब्दानी सांगितले. (ग) सूचना - आता येथून पुढे हास्यरसाचे गंभीर पूर वाहतील. शिवविवाह-वर्णनात हास्यरस मुख्य असला तरी या प्रकरणापेक्षा कमी आहे व बीभत्सादिरसानी तो युक्त आहे. विश्वसाहित्याची तुलना करून लिहिणारे प्रोफेसर म्हणतात की यासारखा हास्यरसाचा सुंदर परिपोष जगातील कोणत्याही महाकाव्यात नाही.(मा. पी. पाहा)

हि. हरषि मिले उठि रमा निकेता। बैठे आसन रिषिहि समेता॥५॥
बोले बिहसि चराचर राया। बहुते दिनन कीन्हि मुनि दाया॥६॥
काम चरित नारद सब भाषे। यद्यपि प्रथम बरजि सिव राखे॥७॥
अति प्रचंड रघुपति कै माया। जेहि न मोह अस को जग जाया॥८॥ ॥

म. उठुनि रमापति मुदित भेटले। ऋषि समवेत निजासनिं बसले॥५॥
चराचरेश्वर वदले विहसुनि। केली बहुदिनिं दया आज मुनि!॥६॥
कामचरित नारदें वर्णिलें। पूर्विच यद्यपि शिवें वर्जिलें॥७॥
अति रघुपतिची प्रचंड माया। मोहि न कोणा जगिं जाता या॥८॥

अर्थ - रमापती (रमानिकेत) उठून आनंदाने भेटले व ऋषीसह आपल्या आसनावर बसले.॥ ५ ॥ (मग) चराचरांचे ईश्वर (राजा) विशेष हसून म्हणाले की मुनी (राज!) आज फार दिवसांनी माझ्यावर दया केलीत। (फार दिवसांनी दर्शन दिलेत)॥ ६ ॥ सांगू नका असे शिवांनी पूर्वीच बजावले होते तरी नारदांनी कामदेवाचे सर्व चरित्र विस्तारपूर्वक सांगितले॥ ७ ॥ (याज्ञवल्क्य म्हणतात भरद्वाज!) रघुपतीची माया अत्यंत प्रचंड आहे. ती या जगात जन्मलेल्या कोणाला नाही मोहित करीत?॥ ८ ॥

टीका-चौ. ५ (१) नारदाला पाहिल्याबरोबरच श्रीपतींनी लीला-क्रीडा करण्यास प्रारंभ केला ते रमापती (रमानिकेत) शब्दाने सुचविले. रमु क्रीडायाम्, रम क्रीडा करणे. प्रथम श्रीपती होते. सर्व ऐश्वर्याचे स्वामी होते. आता क्रीडेचे स्वामी निवासस्थान बनले. शेवटी परिणाम हा की नारदाला व्रीडा (लज्जा) वाटेल! (क) शंकरांनी नारदास मान दिला नाही; पण रमापतींचा स्वभावच असा की ज्याला अधिक व आधी मान पाहिजे असे वाटते त्याला आधीच खूप मान द्यावयाचा. सुग्रीव, बिभीषण व निषादराज यांच्याशी वागताना रामचरित्रात हेच दिसते. (ख) नारदांनी आल्यावर भगवंतास सुध्दा नमस्कार केला नाही! मी ब्रह्मदेव व शंकर यांच्यापेक्षा श्रेष्ठ आहेच. पण यांना सुध्दा रमण्यास रमा लागतेच! म्हणून तर शंकरांच्या गळ्यात घातले विष व आपण उपटली रमा; असे जे यावेळी मनात आले तेच त्यांनी पुढे स्पष्ट बोलून दाखविले आहे. (दो.१३६) भगवंतांनी हे सर्व जाणले व आपल्यापेक्षा मोठ्यास जसे उत्थान देतात तसे दिले, नारदास पाहताच सिंहासनावरून उठून उभे राहिले, पुढे जाऊन भेटले, हात धरून आणून आपल्या सिंहासनावर उजव्या बाजूस बसविले व आपण त्यांच्याशेजारी जरा तिरके त्यांच्याकडे थोडे वळून बसले. आता मात्र नारदांच्या आनंदास पारावार राहिला नसेल! शिव व रमापती यांच्यातील तमप्रकाशवत फरक नारदांच्या चित्तात जाणवला असणारच. नारदांच्या मनात चाललेल्या विचारांना जाणून भगवान आता उघड उघड प्रहसनास प्रारंभ करतात.

चौ. ६ (१) विहसुनि वदले - भगवान जे हसले ते साधे हास्य नसून त्यांनी त्या हास्याने

आपल्या मायेला नारदावर सोडली! 'माया हास्य, बाहु दिक्पालही' (६/१५/५)१/५३/६ टी. पाहावी. हसण्याच्या निमित्ताने आपल्या मायेला नारदाच्या पाठीस लावली आहे. या प्रहसनाच्या शेवटी अवतारहेतू पूर्णपणे तयार झाला म्हणजे तिला आकर्षून घेतील. (१३७ पाहा)

(२) चराचरेश्वर - नारदास वाटू लागले आहे की मी पूर्ण स्वतंत्र आहे. माझ्यावर सत्ता चालविणारा कोणी नाही! पण त्यास आता कळेल की नारदसुध्दा एक परतंत्र जीव आहे. हरिमायेच्या हातातले एक विश्वविख्यात, सर्वजनप्रिय असलेले राजीव बाव्हले आहे. अशांना सुध्दा हरिमाया नाचवते मग चरांची कथा काय? पाण्यावर पाषाण तरलेच!

(३) मुनी! आज फार फार दिवसांनी तुमचे दर्शन झाले. मी पडलो प्रापंचिक, मुद्दाम जाऊन, तुमच्यासारख्या पण तुमच्यासारखे कोणी नाहीतच! तुमचे - परमसाधुवर्यांचे दर्शन घेणे होत नाही. तुम्ही आता गृहस्थावर दया करून दर्शन दिलेत तरच घडणार. पूर्वी आपण वरचेवर दर्शन देत होतात, पण यावेळी किती दिवस गेले तरी दर्शन नाही. तेव्हा म्हटले मनाशी की मागल्या वेळेला देवर्षी आले होते तेव्हा आपल्याकडून त्यांचा काही अपमान तर नाही घडला चुकून! रागावले की काय? पण दुसरे मन सांगे की नारद आणि क्रोध! शक्यच नाही. कारण काम असला तरच क्रोधाची शक्यता असावयाची. चंद्रातून अग्निकण निघतील कदाचित, पण नारदांच्या मनात कामक्रोध उत्पन्न होणार कसे! असे नक्की वाटले तेव्हा जरा समाधान झाले; वाटच पाहात होतो तोच तुम्ही दयेने दर्शन दिलेत हे माझे मोठे भाग्यच! पण आपण रागायला तर नाही ना? इत्यादी भगवान म्हणाले. नारदाच्या मनासारखेच झाले. आपला पराक्रम, कामक्रोधांची फजीती केलेली सांगण्यास सुसंधी मिळाली.

चौ. ७-८ (१) कामाचा पराभव केल्याचा पाढा भगवान्तापुढे वाचून दाखविण्याची संधी मिळताच नारदांनी सर्व हकीगत अगदी इत्यंभूत सांगितली. शंकरांनी बजावून सांगितले होते त्याचा मान राखला नाही. स्वकर्तृत्वाच्या वृथाभिमानाने फुगून, मिळालेल्या अपूर्व सन्मानाने आकाश ठेंगणे झालेल्या व्यक्तींना त्यांच्या मनाविरुध्द मोठ्यांनी मना केलेल्या गोष्टी मुद्दाम कराव्याशा वाटतात. हे ऐतिहासिक, भौतिक दृश्य दाखविले. आता दैवी दृश्य दाखवितात. (२) रघुपतीची माया अतिप्रचंड आहे- चण्ड = फार मोठी, फार क्रोधी, तीव्र अशी देवांची व राक्षकांची माया असते. तिच्याहून अधिक चंड = प्रचंड ब्रह्मशंकर यांची माया असते व या सर्वांपेक्षा प्रचंड = अतिप्रचंड रघुपतीची माया आहे. भाव हा की यामुळेच शंकरांच्या उपदेशाचा काही उपयोग झाला नाही. (क) मागे रामाच्या इच्छेला अतिप्रबल म्हटले. येथे रघुपतिमायेला अतिप्रचंड म्हटले. रामेच्छा, हरीच्छा = राममाया, हरिमाया हे समीकरण दाखविले. कोणी कितीही मोठा असो जो जन्माला आला तो केव्हाना केव्हातरी मायेच्या चक्रात सापडून भ्रमला आहे. उदा - नारद गरूडास म्हणतात. 'खगा प्रबल रामाची माया जी व्यापी बहुवेळा मजला' (७/५९/४-६) ब्रह्मदेव म्हणतात - 'ज्ञानी कवि कोविद वश माया ॥ हरिमाया-प्रभाव मिती नाही ॥ ती नाचवी बहुवार मलाही' (७/६०/३-४) नारदांनी सांगितलेली हकीगत ऐकून भगवान काय करतात पाहा-

हिं.दो. रूख बदन करि वचन मृदु बोले श्रीभगवान ॥
तुम्हरे सुमिरन तें मिटहिं मोह मार मद मान ॥१२८॥

म.दो. करूनि रूक्ष मुख मृदु वचा वदले श्रीभगवान ॥
तुमचें स्मरणें पळति की मोह मार मद मान ॥१२८॥

अर्थ - आपले मुख रूक्ष करून श्रीभगवान मृदु वचन बोलले की तुमचे स्मरण केल्यानेच मोह, काम, मद, मान (इत्यादी) नष्ट होतात, होतील (तुम्ही कामाला जिंकाल यात नवल काय)॥ १२८ ॥

टीका- भगवान सदा प्रसन्नमुख असतात, पण नारदांनी शंकरांच्या शंकर उपदेशाचा अव्हेर करून आपल्याच मुखाने आपला स्वतःचा प्रताप वर्णन केला हे प्रभूस आवडले नाही हे दाखविण्यासाठी मुद्दाम अप्रसन्नतेची मुद्रा धारण केली. हेतू हा की एवढ्याने नारदाने शाहणे बनून, अहंकार सोडून, शरण येऊन दीन बनावे. पण नारदांचे लक्ष भगवंताच्या मुखाकडे असेल तर! ते होते विजयाभिमानात गुंग झालेले व मिळालेल्या अपूर्व सन्मानाने धुंद झालेले. हे पाहिले तेव्हा भगवान म्हणाले. सरळ वाच्यार्थ वर दिलाच आहे. गूढार्थासाठी अन्वय असा करावा - म्हणाले की 'तुमचे ठिकाणी मोह, मार, मद, मान (शिव) स्मरणे पळती! तुम्ही कामाला जिंकला नसून तुमच्या ठिकाणी मोह, काम, मद, मान हे सर्व उत्पन्न झाले आहेत व शंकरांचे स्मरण केल्याशिवाय ते जाणार नाहीत. 'जा शंकर-शतनामा जपणे।· शीघ्र हृदयि विश्राम पावणे' (१/१३८/५-७ पाहा.) भगवंताला कोणती गोष्ट विशेष रुचली नसेल तर एकच की आपल्या प्राणप्रियभक्ताचा शिवाचा नारदाने अपमान केला! यासाठीच 'स्मरणे=शिवस्मरणे' असा अर्थ घेणे जरूर आहे. शिवापराधाबद्दल शिक्षा, प्रायश्चित शिवस्मरणच सांगितले आहे. (क) शि. पु. श्लोकात सुध्दा श्लेषात्मक असाच गूढार्थ आहे. 'धन्यस्त्वं मुनिशार्दूल तपोनिधिरुदारधीः॥ भक्तित्रिकं न यस्यास्ति काम मोहादिकं मुने॥' भक्तित्रिकं= भक्तिज्ञानवैराग्य ज्याच्याजवळ नाहीत त्याला काममोहादिक होतात हा बाह्यार्थ आहे. तुमच्या ठिकाणी भक्तिज्ञान वैराग्य नाहीत व काम मोहादिक आहेत. (शि.पु.२.२.५१ मा.पी मधून) 'शिवपदकमली रति ना ज्यांसी। ते स्वप्निं हि ना प्रिय रामासी (१/१०४/५) 'शंकर भजन विनानर भक्ति न मम लभतात' (७/४५) या वचनावरून स्मरण= शिवस्मरण हाच अर्थ योग्य ठरतो. पुढील चौपायात भक्तित्रिकापैकी दोहोचाच उल्लेख करून सुचविले जाईल की तुमच्याजवळ भक्ति नाही.

हिं. सुनु मुनि मोह होइ मन ताकें। ग्यान बिराग हृदयँ नहिं जाकें॥१॥
ब्रह्मचरज ब्रत रत मति धीरा। तुम्हहि कि करइ मनोभव पीरा॥२॥
नारद कहेउ सहित अभिमाना। कृपा तुम्हारि सकल भगवाना॥३॥
करुनानिधि मन दीख बिचारी। उर अंकुरेउ गरब तरु भारी॥४॥

म. मुने मोह मनिं होई त्यांचे । ज्ञान विराग हृदयिं ना ज्यांचे॥१॥
ब्रह्मचर्य रत तुम्ही धीरधी । मनसिज पीडा शके करूं कधीं॥२॥
नारद वदति सहित अभिमाना । सकल कृपा तुमची भगवाना!॥३॥
करूणानिधि मनिं बघति विचारूनी । महा गर्व तरू उरीं ये उगवुनि॥४॥

अर्थ - मुने! (हे पाहा की) ज्यांच्या हृदयात ज्ञान वैराग्य नसते. त्यांच्या मनात मोह उत्पन्न होतो ॥ १ ॥ तुम्ही तर ब्रह्मचर्य (व्रत) रत असून धीर बुध्दी (धी=मति) आहात, तेव्हा मनात उद्भवणारा (=काम) तुम्हाला कधी तरी पीडा करू शकेल का? (कधीच नाही) ॥ २ ॥ नारद अभिमानाने म्हणतात की भगवंता ही सगळी तुमचीच कृपा ॥ ३ ॥ करुणानिधींनी मनात विचार करून पाहिला तेव्हा दिसले, ठरले की नारदांच्या हृदयात मोठा थोरला गर्वतरू उगवला आहे. ॥ ४ ॥

टीका.- चौ.१.(१) या चौपाईतसुध्दा श्लोक आहे. त्यांचे व ज्यांचे यांच्या स्थानांची अदलाबदल केली म्हणजे झाले. 'ज्यांचे मनी मोह होई त्यांचे मनी ज्ञान वैराग्य (राहात) नाहीत.' (क) वाच्यार्थाने सुध्दा इतकेच स्पष्ट केले की तुमच्या हृदयात ज्ञानवैराग्य आहेत, पण भक्तीचा अभाव आहे. 'शंकर-भजनविना नर भक्ति न मम लभतात' (७/४५) येथे हे दाखविले की मोह व ज्ञान वैराग्य एकत्र राहू शकत नाहीत. नारदाने कामाचे चरित्र वर्णन केले असता मोहाची चर्चा येथे का? 'मोह सकल रोगाचे मूळ हि' (७/१२१/२९) मोह असला तर कामक्रोधादी उद्भवू शकतात, म्हणून सांगतात.

चौ.२ (१) ब्रह्मचर्यरत तुम्ही धीरधी - ज्ञान टिकविण्यास वैराग्य टिकवावे लागते, वैराग्य टिकविण्यास ब्रह्मचर्य लागते व त्याच्यासाठी सात्त्विक धृतिसंपन्न बुध्दी पाहिजे; म्हणून यांचा येथे क्रमशः उल्लेख केला. ब्रह्मचर्य टिकविणे म्हणजेच कामवश न होणे. 'यदिच्छन्तः ब्रह्मचर्यं चरन्ती' (क.उ.) या सर्व गोष्टी तुमच्याजवळ आहेत. त्यामुळे तुमच्या मनात कधीतरी काम उत्पन्न होऊ शकेल काय? मग तुम्हाला काम पीडा कशी देईल? म्हणूनच म्हटले की तुमच्या स्मरणाने मोह मार मद मान पळून जातील. भगवंतांनी केलेली ही बाह्यस्तुती ऐकून नारदांचा आनंद गगनात मावेना. अभिमानालाही भरती आली. प्रभू जरी व्याजोक्तीने बोलत होते तरी मुखावर हास्य विनोदादिकांची छटासुध्दा नव्हती. उदासीन, गंभीर वृत्तीने बोलत होते. त्यामुळे व मुनी 'अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते' (भ. गी.) असे अहंकार विमूढ झाले असल्याने, भगवंताच्या भाषणातील खाचा खोचा त्यांच्या ध्यानात येणे शक्य नव्हते. शेजारी कोणी असते तर ते मात्र तोंड झाकून मनातल्या मनात हसले असते.

चौ.३ (१) सकल कृपा तुमची भगवान - हे जे नारद म्हणाले ते वरवरचे ओठातले होते; पोटात अभिमान आहेच की कसली कृपा नि काय; मी कामाला जिंकला हे मात्र खरे आहे. बायकोवाचून क्षणभर करमत नाही म्हणून तर घरजावई बनून क्षीरसिंधूत येऊन राहिले, इत्यादी विचार मनात चालले असता तोंडाने मात्र म्हणाले की ही सगळी आपलीच कृपा.

प्रभूच्या कृपेमुळे कामजय करता आला असे खरोखर वाटत असते तर कामचरित्र सांगतानाच वारंवार प्रभुकृपेचा उल्लेख सहज केला गेला असता, बोलताना नेत्रांतुन अश्रुधारा वाहल्या असत्या, कंठ दाटून बोलवत नाहीसे झाले असते; आणि दुरून दर्शन होताच लोटांगण घातले असते; जवळ गेल्यावर पायावर डोके ठेवून नेत्रजलाने चरणांना स्नान घातले असते व चरणांना सोडून उठू नये असे वाटले असते. प्रभूच्या सिंहासनावर न बसता पायाजवळ खालीच बसले असते, इत्यादी अनेक गोष्टी कृतज्ञतासूचक सहज घडल्या असत्या, पण यातील काहीही आधी घडले नाही व आता फक्त तोंडाने 'तुमची कृपा सकल भगवाना' इतकेच म्हणाले, पायसुध्दा धरले नाहीत, किंवा चित्त द्रवल्याचे एकही लक्षण नाही म्हणून स्पष्ट कळले की हे सहित अभिमाना बोलले गेले. (क) श्री रघुवीराने हनुमान्ताच्या अपूर्व सेवेने प्रसन्न स्तुती केली तेव्हा हनुमंताची प्रेमदशा कशी झाली पाहा- 'प्रभुवच परिसुनि बघे मुख तनु हर्षित हनुमंत ॥ प्रेमाकुल पाया पडे त्राहि त्राहि भगवंत ॥ (५/३२) पुनः पुन्हा प्रभू उठवू पाहत। प्रेममग्न उठू नये चि वाटत' (५/३३/१) व या पुढील चौपाया पाहाव्या. निरहंकार हरिदासाला स्वतःची स्तुती ऐकून मरणापेक्षा अधिक क्लेश होतात. मान सन्मान मिळाल्यावर हृदयातही लेशमात्र जरी सुखानंद स्पर्श झाला तरी समजावे ज्याचे त्याने की अधःपातास प्रारंभ झाला व ज्ञानवैराग्यभक्तीचे दिवाळे निघाले. या सर्व गोष्टींमुळे प्रभूची खात्री झाली की-

चौ.४ (१) गर्वतरू चांगला जोरात उगवला आहे. (क) करुणानिधि - ही नारदांची दुर्दशा पाहून भगवंतास त्यांची दया आली, वाटेल ते झाले तरी नारद आपला आहे. करुणासागराच्या जवळ येऊन जर कोरडाच परत गेला तर आजपर्यंत याने केलेली भक्ती व कमावलेली कीर्ती नष्ट होईलच व त्यात मलाच कमीपणा येईल. वगैरे विचार करुणासागराने केला. या शब्दाने हे सुचविले आहे की यापुढे नारदांची जी दशा व उपहास केला जाणार आहे, तो त्यांच्या परम कल्याणासाठी दयार्द्र अंतःकरणाने भगवान करणार आहेत. 'अहंकार अर्बुद अति दुःखद' (७/१२१/३५) अहंकाररूपी कॅन्सरवर शल्यक्रिया (ऑपरेशन) केली जाणार आहे.

हिं. बेगि सो मै डारिहउँ उखारी । पन हमार सेवक हितकारी॥५॥
मुनि कर हित मम कौतुक होई । अवसि उपाय करबि मैं सोई॥६॥
तब नारद हरिपद सिरु नाई । चले हृदयँ अहमिति अधिकाई॥७॥

म. त्या मी शीघ्र करिन उन्मूलन । सेवक-हितकारी अमचा पण॥५॥
मुनि हित होइल कौतुक मम पण । अशा उपाया योजिन वेळ न॥६॥
निघति नमुनि मुनि शिर हरिचरणीं । अहं प्रबल तैं अंतःकरणीं॥७॥

अर्थ - (जो विशाल गर्वतरू उगवला आहे) त्याला मी लवकर समूळ उपटून टाकीन; (कारण) 'सेवक-हितकारी' हा आमचा पण (प्रतिज्ञा, ब्रीद) आहे. ॥ ५ ॥ मुनीचे हित होईल

व माझी सहज लीला (कौतुक) होईल असा उपाय मी वेळ न लावता योजीन (योजतो) ॥ ६ ॥ तेव्हा मुनी हरिचरणांना मस्तक नमवून निघाले, पण अंतःकरणात अहंकार गर्व - फार बळावत आहे. ॥ ७ ॥

टीका.- चौ.५ (१) चौ. ४, ५ व ६ यात भगवंताचे स्वगत भाषण आहे. नारदांस झालेल्या गर्वाने त्यांचे अहित होत आहे हे कोणीही सज्जन मान्य करील. शंकरासारख्यांचा ज्यांनी अपमान केला ते जगात कोणालाच मान देणार नाहीत व त्यांचे कल्याणही होणार नाही. अहंकाराने कोणाचेच शाश्वत कल्याण झाले नाही, होत नाही व होणार नाही. 'अहंकार अर्बुद (कॅन्सर) अति दुःखद. 'पहा स्वभाव सहज रामाचा। नुरविति कधि अभिमान जनाचा॥ शूलद नाना संसृति मूलही। सकल शोकदायक अभिमानही॥ यास्तव करिति कृपानिधि दूरी। दासावर ममता अति भूरी॥ ७॥ स्वामी! व्रण शिशु देही होता। कापवि कठिण बनूनी माता॥ ८॥ प्रथम दुःख जरी पावते बालक रडे अधीर॥ रोग विनाशा दुःख ते न गणी जननी धीर॥ (७/७४) रघुपति निज सेवक-हिता तसा हरिति अभिमान । (७।७४ म.)

(क) पहिल्या चरणात एकवचनच मी-मै व दुसऱ्या चरणात बहुवचन 'अमचा-हमार' व पुढल्या चौपाईत दोनवेळा एकवचन आहे, असे का? पण सांगताना बहुवचन व तो पण अंमलात आणण्याविषयी एकवचन हा भेद स्पष्ट दिसतो. पोलिस अधिकारी म्हणतो की चोरीचा तपास त्वकर लावणे आमचे कर्तव्यच आहे; मी करतो तपास, काही काळजी करू नका. तसेच हे म्हणणे आहे. भाव हा की मी नारायण, विष्णू आणि प्रभू राम अशा 'आमचा तिघांचा हा पण आहे. ज्याच्याकडे वर्दी आली असेल, किंवा ज्याचा संबंध अधिकारमर्यादा, असेल त्याने दखल घेऊन उपाययोजना करणे हे तिघांचेही कर्तव्य आहे. माझा संबंध आला, मला प्रथम कळले म्हणून हे काम मलाच करणे भाग आहे. या एका भेदाने या तिघांच्या स्वभावाची व कर्तव्याची एकरूपता दाखविली. म्हणूनच या प्रकरणापासून विष्णू, रघुपती, श्रीपती रमापती व यांचे पर्याय असे त्रिविध शब्द वापरले आहेत. धन्य तु. दास व धन्य धन्य बाबा गंगादासाशीर्वाद!

(२) भगवंताच्या अवतार घेण्यातच नव्हे तर प्रत्येक महत्त्वाच्या लीलेत एकाच गोष्टीने अनेकानेक हेतू साधले जातात. येथे नारदाचे हितही करणे हे प्रमुख कर्तव्य आहे. त्या नारदमोह निमित्ताने हे लोकशिक्षण मी फसवणूक करणारा व मुनींचा उपहास करणारा यांना कडक भयंकर शिक्षा भोगावी लागते. भूभार हरण करणे तदंगभूत हजारो जीवांचा, खलांचा सुध्दा उध्दार करणे, अनेकांचे शाप व अनुग्रह खरे करून दाखविणे, ब्रह्मदेवाची वचने, त्यांनी दिलेले वर इत्यादी सत्य करणे इत्यादी अनंत हेतू साधावयाचे असतात. हे कबूल करावेच लागेल. अनंताचे सर्वच अनंत! हे मागे सिध्द केले आहे.

चौ. ६ (१) मुनीच्या हिताबरोबरच मलाही काही लीला करता येईल असा उपाय योजला पाहिजे. माझा खेळ उशीरा सुरू झाला तरी चालेल, पण मुनींचे हित मात्र वेळ न घालवता

साधले पाहिजे. या गर्वतरूच्या मुळ्या खोल गेल्या नाहीत, तोच उपटून टाकला पाहिजे. तो फार वाढल्यावर उपटता येणार नाही, असे नाही. पण बिचाऱ्याची अकीर्ती होईल व क्लेश फार होतील व मला ते पाहवणार नाहीत. सेवकहित करणे हा आमचा धर्म आहे. 'धर्मस्य त्वरिता गतिः' इत्यादी विचार केला, काय करायचे ते ठरविले (क) प्रभूंनी आपल्या हास्याने मायेला पाठीशी लावली आहे; पण कसे काय करावयाचे याची आज्ञा, प्रेरणा दिलेली नाही, ती आता लवकरच दिली जाईल.

चौ. ७ (१) ज्या हेतूने नारद आले होते तो सफल झाला, असे पाहून नारद परतले. आपला प्रताप प्रभूच्या कानावर घालावा या हेतूने आले होते; तो तर साधलाच. पण खूप मोठेपणाही मिळाला. अर्धसिंहासनाचा मान मिळाला. मानसन्मानाची अपेक्षा असली व तो मिळाला म्हणजे अहंकार वाढतो व तो ज्यांच्याकडून मिळावा, अशी अपेक्षा असते. त्यांच्याकडून मिळाला नाही म्हणजे त्या व्यक्तीचा द्वेष, मत्सर, तिरस्कार करू लागतात. मान देऊन चढविणारा हितकर्ता, सज्जन वाटू लागतो. शिव व नारायण यांच्यात जो फरक दिसला त्याचा विचार तुलना करीतच निघाले. कदाचित परत शंकरांकडे जाऊन भगवंतांनी कसा मान राखला व प्रशंसा केली हे सांगण्याची इच्छा झाली नसेल असे म्हणवत नाही. नारदाच्या मनात अहं-अहंकार, गर्व, ताठा, अभिमान वाढला असे पाहून भगवान उपाय योजतात. प्रतिष्ठा पाणी पडले की अहंकार तरू फोफावतोच (क) नारद आले तेव्हा त्यानी नमस्कार केला नव्हता, पण जाताना केला, पण आज्ञा, निरोप घेणे वगैरे काही नाहीच. प्रभूनी स्तुती प्रशंसा केली नसती तर जातानासुध्दा नमस्कार केला नसता व ते सुध्दा परोत्कर्ष असहिष्णू वाटले असते.

हिं. श्रीपति निज माया तब प्रेरी। सुनहु कठिन करनी तेही केरी॥८॥

दो. बिरचेउ मग महुँ नगर तेहिं सत जोजन बिस्तार॥
श्रीनिवासपुर ते अधिक रचना बिबिध प्रकार॥१२९॥

म. तैं प्रेरिति निज माये श्रीपति। ऐका तिची कठिण करणी अति॥८॥

दो. विरचिनगर ती पथिं जया शत योजन विस्तार॥
श्रीनिवासपुरिहुनि अधिक रचने किती प्रकार॥१२९॥

अर्थ - मग श्रीपतींनी आपल्या मायेला प्रेरणा (आज्ञा) दिली. आता तिची कठीण करणी श्रवण करा ॥ ८ ॥ तिने (मुनींच्या) मार्गामध्ये (वाटेवर) च एका नगराची विशेष रचना (निर्मिती) केली. त्याचा विस्तार शंभर योजने (चारशे कोस) होता व त्याची अनेक प्रकारची रचना श्रीनिवासपुरी (वैकुंठपुरी) पेक्षा अधिक (सुंदर) होती ॥ दो.१२९ ॥

टीका.- चौ. ७ (१) तैं- गर्ववृक्ष फार फोफावत आहे, असे पाहिले तेव्हा (क) श्रीपती

लक्ष्मीपती नारायण हा साधारण बाह्यार्थ आहे. श्री ऐश्वर्य, तेज हा अर्थ येथे आहे. लक्ष्मी हे त्यांच्या मायेचे मूर्त स्वरूप आहे. अव्यक्तरूपाने माया असतेच. त्या अव्यक्त, अमूर्त मायेला प्रेरणा, आज्ञा दिली. ही माया स्वतंत्र नाही. प्रभूच्या प्रेरणेशिवाय ती कार्य करू शकत नाही हे पूर्वी १/५३/६ च्या टीकेत सविस्तर सिध्द केले आहे. कामदेवाच्या मायेला वश झाले नाहीत त्याचा एवढा गर्व चढला, पण त्यावेळी प्रभुकृपारूपी माया संरक्षण करीत होती; तीच आता यांना वठणीवर आणण्यासाठी चांगले धिंडवडे काढणार आणि नारदाला जन्मभर आठवण राहील, अशी दुर्दशा करणार आहे म्हणून करणी कठीण म्हटले.

दो. (१) शंभर योजने विस्तीर्ण नगराची विशेष रचना करण्यात हेतू - (क) नारद ज्ञानी विरागी एकांतप्रिय असल्यामुळे लहानसे नगर बनविले असते तर थोडेसे वळण घेऊन गेले असते. नारद कुतूहलप्रिय असल्याने काही अलौकिक दिसले की ते पाहण्यास जाणारच. सर्वसाधारण असलेले, पूर्वी एकदा पाहिलेले नगर पाहण्याची इच्छा सहसा त्यांस होणार नाही, हे जाणून हरिमायेने असे विस्तीर्ण नगर निर्माण केले की दुरून पाहिल्याबरोबरच आश्चर्य वाटावे व कुतूहल उत्पन्न व्हावे. (ख) नारदांनी ते चुकवून जाण्याचे मनात आणले तरी तसे करता येऊ नये. इत्यादी अनेक दृष्टींनीं विस्तार व विशेष रचना केली गेली. नारदांच्या गमनाची दिशा स्पष्ट दिसत होती व वळण घेऊन गेले तरी २/४ मैलांचे वळण घेईल. चारशे मैलांचे वळण कोण घेईल! (ग) वैकुंठपुरी नारदांनी अनेकवेळा पाहिली असल्याने तिच्या एवढी विस्तीर्ण पण तिच्यापेक्षा अधिक प्रलोभनीय व आकर्षक, मनोहर, भव्य-दिव्य अशी विविध प्रकारची रचना केली.

(२) ल. ठे. शिवपुराणात म्हटले आहे की प्रभूंनी मायामयनगर निर्माण केले व शंकरांच्या इच्छेने प्रभूंनी नारदास मायामोहित केले. मानसातील कथा शंकर व भगवान व भगवान नारायण यांच्या चरित्रात व शीलांत काय वैशिष्ट्य दाखविते ते वाचकांनी ठरवावे. शि. पुराणात नारदांनी नारायणाकडे गेल्यावर व परत निघताना अशा दोन्ही वेळी नमस्कार केला आहे. मानसात फक्त परत निघतानाच नमस्कार केला आहे. या फरकाने अहंकाराचे चित्र अधिक स्वाभाविक दिसले की कृत्रिम झाले याचाही विचार वाचकांनी करावा. आता त्या नगराचे आणखी वर्णन करतात.

हिं. बसहिं नगर सुंदर नर नारी । जनु बहु मनसिज रति तनुधारी॥१॥
तेहिं पुर बसइ सीलानिधी राजा । अगनित हय गज सेन समाजा॥२॥
सत सुरेस सम बिभव बिलासा । रूप तेज बल नीति निवासा॥३॥
बिस्वमोहनी तासु कुमारी । श्री बिमोह जिसु रूप निहारी॥४॥
सोइ हरिमाया सब गुन खानी । सोभा तासु कि जाइ बखानी॥५॥

म. वसति नगरिं सुंदर नर नारी । जणुं बहु मनसिज रति तनुधारी॥१॥
त्या पुरिं वसे शीलनिधि राजा । सैन्य अमित गजवाजि समाजा॥२॥

शत सुरेश सम विभव, विलासहि । रूपतेजबलनीति निवासहि।।३।।
त्यास कुमारी विश्वमोहिनी । श्री मोहे यद्रूप पाहुनी।।४।।
ती हरि माया सबगुणखाणी । शोभा तिची कोण कशि वानी।।५।।

अर्थ - त्या सुंदर नगरात राहणाऱ्या स्त्रिया व पुरुष इतकी सुंदर आहेत की जणू मदन व रती यांनीच अनेक रूपे घेतली आहेत असे वाटते ॥ १ ॥ त्या नगरात शीलनिधी नावाचा राजा राहतो आहे व त्याचे अगणित हत्ती, घोडे इत्यादीनी युक्त सैन्य सर्व साजासह आहे ॥ २ ॥ शेकडो सुरेशासारखे त्याचे वैभव व विलास असून तो रूप, तेज, बल, व नीती यांचे निवासस्थानच आहे. ॥ ३ ॥ जिला पाहून श्री लक्ष्मीसुध्दा मोहित होईल अशी - विश्वमोहिनी नावाची कुमारी आहे. ॥ ४ ॥ हीच सर्व गुणांची खाण हरिमाया! तिच्या शोभेचे वर्णन कोण कसे करणार! ॥ ५ ॥

टीका.- चौ.१-५ (१) नारदाला काममोहित करावयाचा आहे या हेतूने हरिमायेने सर्व रचना केली आहे. वैकुंठापेक्षा अधिक सुंदर नगर दुरून पाहिल्याबरोबर ते जाता जाता पाहून जाऊ असा मोह उत्पन्न व्हावा अशी अद्भुत रचना केली आहे. नगर सौंदर्याने आकर्षित होऊन नगर पाहण्यासाठी प्रवेश केला की रतिमदनासारख्या सर्वच स्त्रीपुरुषांना पाहून मोहाचे एक पाऊल पुढे पडणार व नगर कोणाचे, का शृंगारले आहे वगैरे जिज्ञासा साहजिक उत्पन्न होणार व हळूहळू राजवाड्यापर्यंत नारद खेचले जावेत, अशी तयारी हरिमायेने करून ठेवली. राजाकडे गेले म्हणजे पुढील कार्य करण्यास राजकुमारी रूपाने विश्वाला मोहित करणारी हरिमाया विश्वमोहिनी नावाने तयार आहेच. (क) शिवपुराणात या कुमारीचे नाव श्रीमती आहे व जगन्मोहिनी हे तिचे विशेषण आहे. जगन्मोहिनी = विश्वमोहिनी मुळातील श्रीमती या नावाचा अर्थ 'श्री मोहे यद्रूपा पाहुनि' याने अधिक स्पष्ट केला.

(२) लक्ष्मी परमसुंदर स्त्री व विश्वमोहिनी पण स्त्रीच - कुमारिका व मोहे नारि च नारीरूपा (७/११६/२) असा नियम असूनसुध्दा लक्ष्मी मोहित होते. होईल असे सांगितले. याने पुढील घटना सुचविली की नारद तर बोलून चालून पुरुष, अहंकाराने हृदय मलिन झालेले ते मोहित होतील यात नवल काय! हे सुचविण्यासाठी 'श्री मोहे' हा अतिशयोक्ती अलंकार येथे वापरला आहे. अद्भुत रामायणात या कुमारीचे नाव श्रीमतीच आहे. राजाचे नाव शिवपुराणात शीलनिधी आहे व अद्भुत रामायणात अंबरीष आहे.

हिं.　करइ स्वयंबर सो नृपबाला । आए तहँ अगनित महिपाला ।।६।।
मुनि कौतुकी नगर तेहिं गयऊ । पुरबासिन्ह सब पूछत भयऊ ।।७।।
सुनि सब चरित भूप गृह आए । करि पूजा नृप मुनि बैठाए ।।८।।

म. करी स्वयंवर ती नृपबाळी । भूप अमित आले त्या काळीं ॥६॥
मुनि कौतुकी करूनि पुरि गमना । पुसते झाले सकल, पुरजनां ॥७॥
श्रुवुनि चरित सब, नृपगृहिं आले । बसवीले पूजुनी नृपालें ॥८॥

अर्थ - ती राजकन्या आपला स्वयंवर करीत असल्याने अगणित राजे त्यावेळी (नगरात) आलेले आहेत. ॥ ६ ॥ (अशा त्या) नगरात कौतुकी मुनी (नारद) प्रवेश करते झाले व नगरातील लोकांना त्यांनी सर्व हकीकत विचारली ॥ ७ ॥ (त्या मुलीचे) सर्व चरित्र ऐकून नारद राजाच्या घरी गेले. राजाने त्यांची पूजा करून त्यास (सिंहासनावर) बसविले ॥ ८ ॥

टीका-चौ.६ (१) हा इच्छा स्वयंवर आहे. जो पसंत पडेल त्याच्या गळ्यात माळ घातली की विवाह झाला. कोणाला माळ घालावी हे त्या कन्येच्याच इच्छेवर अवलंबून असते. (क) स्वयंवरासाठी अगणित राजे राजपुत्र आलेले आहेत ते पुरा बाह्य सर समीप सरिते। विविध उतरले नृप किति तरिते' (१/२१४/४) असे मानणे योग्य आहे. ज्या दिशेने नारद येणार तिकडच्या बाजूसच राजांचे तंबू राहुट्या, विविध ध्वज दिसले. त्यामुळेही कुतूहल उत्पन्न झाले की हे सगळे राजे लोक का जमले असावेत बरे?

चौ. ७ (१) नगर सौंदर्याने अपेक्षेप्रमाणे मुनींच्या मनाला ओढले. जवळ येतात तो विविध राजे लोकांचे पडाव नगराजवळच दिसले, युध्दाची चिन्हे न दिसता राजे वगैरे उत्सव वेषात मंगलवेषात दिसले. त्यामुळे जास्त जिज्ञासा उत्पन्न झाली व शिरले मुनी नगरात! 'एतादृशं पुरं दृष्ट्वा मोहं प्राप्तोऽथ नारदः' नगर पाहून नारदाला मोह उत्पन्न झाला असे शि. पुराणात म्हटले आहे. पण तसे येथे न म्हणता ध्वनित केले आहे. अत्यंत महत्त्वाचे रहस्य आधीच फोडण्याने प्रेक्षक श्रोते यांची जिज्ञासा मंदावते म्हणून कवींनी येथे तसा स्पष्ट उल्लेख केला नाही. मुलीला पाहीपर्यंत नारदांचे काममोहित होणे येथे प्रगट केले जाणार नाही.

(२) नगर सौंदर्य, तेथील सुंदर नरनारी, ऐश्वर्य, शोभा, शृंगार इत्यादी पाहिल्यावर दुसरा मदनबाण लागला. स्वस्थ बसवेना, जिज्ञासा अनावर झाली, म्हणून नगर कोणाचे, राजेलोक का जमलेले दिसतात. नगर विशेष शृंगारलेले दिसते ते का? इत्यादी प्रश्न विचारले तेव्हा सर्व हकीकत कळली.

चौ. ८ (१) हकीगत कळली असे न म्हणता चरित कळले, ऐकले असे म्हणण्यात ध्वनी आहे की त्या राजकुमारीचे नाव, वय, रूपलावण्य, गुण, तेज इत्यादिकांचे सर्व वर्णन व तिचा उद्या स्वयंवर आहे. इत्यादी सर्व पुरजनांच्या मुखाने ऐकले, तेव्हा तिसरा मदनबाण लागला व त्याने नारदास राजवाड्यात उडवले! 'नारदः कौतुकीतन्नृपद्वारं जगाम मदनैमितः'(शि.पु.) कामाग्नीने प्रज्वलित झालेले नारद राजवाड्यात गेले, असे शि.पुराणात म्हटले आहे. त्याने तर सर्व मर्म आधीच बाहेर फोडले आहे. मानसात तसे सांगितले नाही. राजवाड्यात जाण्यात गुप्त हेतू कोणता तो चरित शब्दाने ध्वनित केला आहे.

(२) 'उपवेश्यार्चयांचक्रे रत्नसिंहासने वरे' (शि.पु.) रत्नसिंहासनावर बसवून पूजा केली

असे शि. पुराणात म्हटले असता, पूजा करून बसविले असा फरक येथे मुद्दाम करण्यात शास्त्रमर्यादापालनाची दक्षता प्रदर्शित केली आहे. येथे पूजा करून = राजद्वाराशी नारदांना पाद्यअर्घ्य देऊन, असा अर्थ करणे जरूर आहे. नाहीतर नारद उभे होतेच त्यांची पूजा केली असा अर्थ होईल व राजा धर्मशील नीतिज्ञ नव्हता, असे ठरेल. पण तो 'नीतिनिवास' असल्याचे आधीच सांगितले आहे. १/४५/५, १/६६/५-६ पाहा. या दुसऱ्या ठिकाणी शैलराजाने नारदाचे स्वागत पूजनादी कसे केले हेच वर्णिले आहे. (क) पाद्य, अर्घ्य देऊन आत आणले सिंहासनावर बसविले व पूजा केली असा अर्थ करणे जरूर आहे. आता विश्वमोहिनीचे दर्शन होताच चौथा बाण लागेल व नारदांची हास्यास्पद दशा दिसेल.

हिं.दो. आनि देखाई नारदहि भूपति राजकुमारि॥
कहहु नाथ गुन दोष सब एहि के हृदयँ बिचारी ॥१३०॥

म.दो. भूपति दाखवि नारदा तनयेला आणून॥
नाथ हिचे गुण दोष सब वदा विचार करून ॥१३०

अर्थ - राजाने आपल्या कन्येला (तनयेला) आणून नारदास दाखविली (आणि विनविले की) नाथ! आपण मनात (नीट) विचार करून हिचे सर्व गुणदोष सांगावे॥ १३० ॥

टीका - (१) 'अथ राजा स्वतनयां नामतः श्रीमतीं वराम्। नारदस्य समानीय पादयोः समपातयत्॥' असे शिवपुराणात राजाने कन्येला नारदांच्या पाया पडण्यास सांगितले आहे व तिने तसे केले आहे. नारद शैलराजाकडे असेच सहज कौतुकाने गेले असता गिरिराजाने पण कन्येला (आदिमाया पार्वतीला) सांगून नारदास असाच नमस्कार करविल्याचे वर्णन मानसात आहे. असे असता येथे विश्वमोहिनीकडून नमस्कार करविण्याचे का गाळले मुद्दाम? मर्यादा पालनाचा परमोच्च आदर्श निर्माण करणे हा हेतू यात आहे. विश्वमोहिनी मूर्तिमती 'हरिमाया सबगुण खाणी' तिनेच शीलनिधी राजाची बुध्दी फिरवून तशी आज्ञा देवविली नाही. विश्वमोहिनी नारदाला काममोहित करून त्याची छी-थू फटफजीती करणार आहे. तिनेच हे सर्व मायानाट्य रचले आहे व कामपाश पसरून नारदास येथपर्यंत आकर्षून आणले आहेत. त्यांना वंदन करणे म्हणजे पितृवत पूज्यवंद्य मानणे आहे. ज्याला पूज्यवंद्य ठरविला, वंदन केले, त्याची छी-थू करविणे, त्याच्या कीर्तीस कलंक लागेल, अशा रीतीने त्यास मोहात पाडणे हे संतसज्जनसंमत व सुशीलतेचे लक्षण ठरेल काय? केव्हाही असे करणे गर्ह्य ठरेल. आता विचार करून ठरवावे की आदर्श नीतिशिक्षक तुलसीमानस की शिवपुराण?

(२) हिमालयाने मुलीचे दोषगुण सांगा असे विनविले आहे. गुणदोष सांगा असे शीलनिधीने विनविले आहे, असे का? दोषगुण असा क्रम हिमालयाने ठेवला असला तरी नारदांनी आधी गुण व मगच दोष सांगितले आहेत. पार्वती जगज्जननी (दो. ८१ पाहा) शिवमाया व ही

विश्वमोहिनी हरिमाया आहे. नारदांनी पार्वतीचे जितके गुण सांगितले तितकेच दोषही सांगितले. (११/११) म्हणजेच त्यास पार्वती गुणदोषसाम्यमय दिसली. तिने दोषांमध्ये गुण लपविले होते. तरी ते नारदास दिसले व आधी सांगितले. येथे नारदास गुणच दिसणार आहेत. दोष मुळीच दिसणार नाहीत, कारण यावेळी नारदाचे चित्त सहज विमल राहिलेले नाही. मोह, अहंकार व काम यांनी ते मलिन झाले आहे व हिने गुणांमध्ये दोष लपविले आहेत. म्हणून येथे गुणदोष असा क्रम आहे. प्रभूच्या मायेचे वेदांनी असेच वर्णन केले आहे. 'जय जय जह्यजाम् अजित दोष गृभीत गुणाम्' (भाग १०-८७/१४) अजा=माया दोषगृभीत गुणाम्= दोषगृहीत दोषाय आनन्दादि आवरणाय गृहीता: गुणा:यथा श्रीधरी टीका) आनन्दादिवर आवरण घालण्यासाठी जिने गुणाचे पांघरून घेतले आहे, अशी म्हणजे गुणामध्ये जिने दोष लपवून ठेवले आहेत, अशी ही आहे. पार्वतीने शिवाचे गुण दोषरूपाने धारण केले होते म्हणून तेथे दोषगुण. हिने नारदांच्या भक्तिज्ञानवैराग्यादी समस्त गुणांवर दोषांचे विकाराने आवरण टाकण्यासाठी गुणांचे प्रदर्शन केले आहे. तेच नारदास दिसणार आहेत. म्हणून गुणदोष असा क्रम आहे.

उपदेश - हा मिळतो की मायाजनित विषयांच्या बाह्य गुणांकडे जो पाहील त्याच्या ठिकाणचे असलेले गुण नाहीसे होऊन तो दोषांचे पात्र बनेल व जो विषयातील दोष पाहू लागेल त्याच्या ठिकाणी ज्ञानवैराग्यादी गुण निवास करतील. 'जन्म मृत्यू जरा व्याधी दुःख दोषानु दर्शनम्' घडत गेले की असक्तिरनभिस्वंग: पुत्रदारगृहाविषु=वैराग्य उत्पन्न झालेच म्हणून समजा. (३) गुण व दोष यांचा क्रम दोन समान विषयांच्या वर्णनात भिन्न ठेवून केवढा मोठा सिध्दांत सहजासहजी ग्रथित करून ठेवला आहे हे पाहिले म्हणजे कोणीही म्हणेल की धन्य तुलसी!

(४) शीलनिधि राजातरि मायानिर्मितच, तो मायेच्या प्रेरणेने नारदासारख्या देवर्षीस सांगतो की विचार करून सांगा. भाव हा की हिची सर्व लक्षणे नीट न्याहाळून पाहा. त्यांचा काही वेळ विचार करा व मग सावकाश सांगा, घाई करण्याचे कारण नाही. नारदांच्या अगदी मनासारखी विनंती केली गेली. आता त्या मुलीच्या तोंडाकडे काही वेळ बघत राहिलो तरी कोणास शंका येणार नाही, असे नारदांस वाटले. 'विचार करून सांगा' याला शिवपुराणात आधार नाही. आता नार-द ना-रद होणार! नारं अज्ञानम् तद्- द्याति आत्माज्ञानोपदेशेन=नारद नारद: रद= दंत, दात, त्यांच्या घशात पाडणार ही मुलगी (क) हिमालयाने 'मुनिवर' म्हटले. या राजाने मुनीची पूजा केली व मुनीसुध्दा म्हटले नाही, नाथ! म्हटले, पण कोणाचे नाथ हे गुप्तच आहे. नारदास वाटले असेल की या मुलीचा नाथ मी होण्यासारखी हिची लक्षणे आहेत किंवा नाहीत हे पाहण्याविषयीच विनंती केली असावी! 'डाव जुगाऱ्या आपला दिसतो'! येथे पचवथा बाण लागला. आता एक बाण लागला की मुनी मूढ झालेच!

हिं. देखि रूप मुनि बिरति बिसारी । बडी बार लगि रहे निहारी॥१॥
लच्छन तासु बिलोकि भुलाने । हृदयँ हरष, नहिं प्रगट बखाने॥२॥
जो एहि बरइ अमर सोइ होई । समर भूमि तेहि जीत न कोई॥३॥
सेवहिं सकल चराचर ताही । बरइ सीलनिधि कन्या जाही॥४॥

म. रूप बघुनि मुनि विरति विसरले । बहुतवेळ मग वघतचि वसले॥१॥
तिचे लक्षणा निरखुनि भुलले । हृदयिं हर्ष, ना प्रगट बोलले॥२॥
जो हिज वरिल अमर तो होइल । रणीं कधी जिंकिला न जाइल॥३॥
सेविति सकल चराचर त्याला । वरिल शीलनिधिकन्या ज्याला॥४॥

अर्थ - तिचे रूप पाहून मुनी वैराग्य विसरले व बराच वेळ तिच्याकडे बघतच राहिले ॥ १ ॥ तिची लक्षणे निरखून पाहताच मुनी तिच्यावर भुलले - मोहित झाले, हृदयात हर्ष झाला; पण ती लक्षणे त्यांनी उघड बोलून दाखविली नाहीत. ॥ २ ॥ हिला जो वरील तो अमर होईल व कधीही रणात जिंकला जाणार नाही. ॥ ३ ॥ ही शीलनिधी कन्या ज्याला वरील त्याची सेवा सर्व चराचर जीव करतील ॥ ४ ॥

टीका-चौ. १ (१) विश्वमोहिनीला पाहताच वैराग्य पळाले, तिच्याकडे बघतच राहावे असे वाटले व ते सुध्दा वैराग्ययुक्त म्हणजे भगवती, माता या भावनेने नव्हे. रामलक्ष्मणांना पाहिल्यावर जनकराजसुध्दा त्यांच्या रूपाने मोहित झाले; पण ती शुध्द, सात्त्विक, प्रेम, भक्तिमय मुग्धता होती. ब्रह्मच देह धरून तर आले नाही ना? अशी त्यांची ब्रह्ममय भावना नष्ट झाली नाही. नारद जे बघत राहिले ते वैराग्यहीन होऊन. रजोगुणी बनलेल्या मनाचा हा मोह आहे. परस्त्रीच्या मुखाकडे बघत बसण्यास जरासुध्दा भीती किंवा लोकलज्जा वाटली नाही. 'कामातुराणां न भयं न लज्जा' राजाने केलेली विनंती येथे उपयोगी पडली. आपण बघत राहिलो तर कोणास शंका येणार नाही असे मुनीस वाटले. म्हणजेच दंभास प्रारंभ झाला. आता दंभाचे कार्य स्पष्ट दिसेल.

चौ.२ (१) लोकांस वाटले की मुनी मुलीचे भविष्यादी सांगण्यासाठी लक्षणे पाहात असतील. पार्वतीकडे असे बघत राहिले नाहीत हे मागील वर्णनात स्पष्ट आहे. किती सुंदर नाट्य आहे! सिनेमात व नाटकात हशा पिकेल व टाळयांचा कडकडाट होईल. वैराग्य गेले की ज्ञानाला वाट मोकळी होते पळून जाण्यास; म्हणून भुलले - मोहित झाले असे सांगून सुचविले की ज्ञानसुध्दा पळाले, कारण मोह व ज्ञान एकत्र राहू शकत नाहीत. विश्वमोहिनीची लक्षणे दिसताच पाचवा बाण लागला व काममोहित झाले. (क) हिला वरील तो अमर होईल अजिंक्य व अजित राहील, असा जो अर्थ लावला तोच भ्रमात्मक आहे. लक्षण असे आहे की हिला अमर जन्मरणातीत व अजित असा पती मिळेल. मोहित झाले नसते तर या मुनींनीच त्या लक्षणावरून सांगितले असते की हिला विष्णू किंवा नारायण भगवान पती मिळेल.

चौ.३-४ (१) जो हिज वरील अमर तो होईल? कोणी पुरुषाने तिला वरण्याचा प्रश्नच नव्हता, कारण ही मुलगी स्वयंवर करणार आहे. मनात भाव हा आहे की ही आपणास वरील तर आपण अमर होऊ पण मनातच शब्द भ्रमिष्टासारखे निघाले की जो हिला वरील पण ही चूक तत्काळ कळली व दुसऱ्या लक्षणाच्या वेळी मनातच सुधारली. (२) ही ज्याला वरील त्याची सर्व लोक सेवा करतील हा अर्थ बरोबर लागला असे नारदास वाटले; पण खरा अर्थ असा आहे की ज्याची सेवा सर्व चराचर करतात अशाला ही वरील. पण एकदा बुद्धिभ्रम, झाला की स्वार्थी लोभाला स्वतःस अनुकूल असे अनर्थकारक अर्थ कसे लावले जातात हे दाखविले. पाहिलेल्या या लक्षणांतले एकही न सांगता हे सर्व भविष्य गुप्त ठेवले, बोलून दाखविले नाही. हे या प्रहसनातले नारदांचे स्वगत भाषण आहे. याप्रमाणे एकेक लक्षण पाहून मनात असले उलटे अर्थ लावीत गेले. (३) राजाला मात्र जी काही सांगणार आहेत ती सर्व बनावट सांगतील. काहीतरी भविष्य सांगणे भाग आहे, असे लपवून ठेवण्यात हेतू इतकाच आहे की वरील लक्षणे जर सांगितली तर प्रत्येक जण तिला मिळविण्याचा प्रयत्न करील व मग आपणास तिची प्राप्ती होणार नाही, अशी भीती वाटू लागली. मोह, दंभ, कपट, भय, असह्य काम व लोभ एवढे महाविकार उत्पन्न झाले. ब्रह्मचर्य, सात्त्विक धृति वैराग्य व ज्ञान यांनी केव्हाच पलायन केले! एका क्षणात केवळा घोर अधःपात झाला! याचे मुख्य कारण कर्तृत्वाहंकार व शंकरांसारख्या सुहृदाचा अनादर हेच आहे. हरिमायेच्या कठिण करणीची ही नुसती पहिली सलामी आहे!

हिं. लच्छन सब बिचारि उर राखे । कछुक बनाइ भूप सन भाषे।।५।।
सुता सुलच्छन कहि नृप पाहीं । नारद चले सोच मन माहीं।।६।।
करौं जाइ सोइ जतन बिचारी । जेहि प्रकार मोहि बरै कुमारी।।७।।
जप तप कछु न होइ तेहि काला । हे विधि मिलइ कवन विधि बाला।।८।।

म. बघुनि सकल लक्षणं उरीं राखति । कांहिं बनावट भूपा सांगति।।५।।
वदुनि नृपा तव सुता सुलक्षणि । निघती सचिंत नारद तत्क्षणिं।।६।।
करूं जाउनि तो यत्न विचारीं । जेणें मजही वरिल कुमारी।।७।।
वेळ कुठें जप तप करण्याला । दैवा! मिळे कशी बरं बाला!।।८।।

अर्थ - सर्व लक्षणे पाहून मनात ठेवली व काही बनावट रचून भूपाला सांगितली. ॥ ५ ॥ तुमची मुलगी सुलक्षणी आहे, असे सांगून नारद चिंताग्रस्त होऊन तेथून निघाले ॥ ६ ॥ आता जाऊन असा यत्न करू की जेणे करून ही कुमारी मला वरील ॥ ७ ॥ पण आता जपतपादी साधन करण्यास वेळ कुठे आहे! अहा रे! दैवा ही उत्तम बालिका कशी बरं मिळेल! ॥ ८ ॥

टीका - चौ. ५-८ (१) राजाला काही लक्षणे बनावट सांगितली. सांगितले असेल की

हिला सुंदर, सुशील, जगप्रसिध्द, विनोदी स्वभावाचा असा पती मिळेल. थोडक्यात सार हे की सुंदर तरूण या लक्षणाशिवाय बाकीची लक्षणे नारदांना लागू असणारी सांगितली. (क) शेवटी उपसंहार रूपाने सांगितले. ही तुमची कन्या सर्व शुभलक्षणसंपन्न आहे. दोष कोणताच नाही असे समजा म्हणजे झाले, किती लक्षणे सांगत बसणार! ज्या वस्तुवर आसक्ती लोभ वा परमप्रीती उत्पन्न होतात त्या वस्तूच्या ठिकाणचे दोष दिसत नाहीत. (२) फार वेळ न मोडता घाईघाईने निघाले. चिंता हीच की ही मुलगी करणार आहे स्वयंवर; ही आहे त्रैलोक्यसुंदरी! मी असा दाढी जटावाला जोगडा, घर ना शेती, ना आई ना बाप! ज्ञान वैराग्यभक्ती यांची या कामी किंमत शून्य असते. 'कन्या वरयते रूपं' बरे रूप असले तरी काय भिकाऱ्याला का माळ घालील अशा ऐश्वर्यसंपन्न राजाची कन्या? काय उपाय करावा! वशीकरण मोहनादिकांनी तिला वश करता येईल व मग ती आपणास माळ घालील इत्यादी विचार करीतच चालले आहेत. पुष्कळ मंत्र सिध्द झालेले आहेत. कोणत्या मंत्रांचा प्रयोग करावा बरं! प्रयोग करण्यास थोडे दिवस लागणारच. चांगला दिवस योग्यनक्षत्र इत्यादी सर्व योग पाहिला व जुळला पाहिजे. पण उद्या स्वयंवर! तेव्हा एवढ्या थोड्या वेळात ते प्रयोग करता येणे शक्य नाही. अशा रीतीने पुष्कळ विचार करून पाहिला. पण आशेचा किरण कोठेच दिसेना तेव्हा चिंतेचे रूपांतर निराशा व शोकांत झाले व म्हणतात अरे दैवा! ती मुलगी किती सुंदर आहे! मी अजरामर होईन. सर्वेश्वर्यसंपन्न होईन, सर्व विश्वपूज्य उपास्य होईन. सर्व जगाला जिंकून सर्वांच्यावर अप्रतिहत सत्ता गाजविता येईल. पण कशी मिळणार! हाय हाय! नाही का मिळविता येणार ती मुलगी! तिच्याशी लग्न झाले की माझे भाग्य उदयास येईल! गृहस्थाश्रमी ऋषी काय थोडे आहेत! लग्न करणे काही पाप नाही, अनीती नाही, पण मिळणार कशी? हाच विचार सारखा चालला आहे. आता एकच मार्ग उरला आहे, त्याचा विचार करतात.

हिं.दो. एहि अवसर चाहिअ परम सोभा रूप बिसाल।।
जो बिलोकि रीझै कुअँरि तब मेलै जयमाल।।१३१।।

म.दो. हवीं अशा वेळीं परम शोभा रूप विशाल।।
ज्यां पाहुनि कुमरि रिझे मग घालिल जयमाळ।।१३१।।

अर्थ - अशा वेळी अत्युत्तम शोभा व विशाल रूप ही दोन्ही अशी पाहिजेत की ज्यांना पाहून कुमारी प्रसन्न होईल व मग मला जयमाळ घालील ॥ १३१ ॥

टीका- (१) शोभा- सौंदर्य, लावण्य, रूप शरीराच्या निरनिराळ्या अवयवांचे सौष्ठव व तारुण्य. क्षत्रियकुमारी पौरुषही इच्छिणारच, तेव्हा शरीर सामर्थ्य, रुंद भरदार छाती, विशाल कर्णान्तायत लोचन, धनुष्याकार भिवया, सर्व अवयवांची प्रमाणबध्दता, गुटगुटीतपणा, इत्यादी सर्व गोष्टी परमोत्तम, निर्दोष पाहिजेत. म्हणजे मग ती कन्या माझ्या शोभेला व

रूपाला पाहून भुलून जाईल, कारण 'कन्या वरयते रूपम्' मातावित्तं पिता श्रुतम्' असा स्वभाव असला तरी हा इच्छा स्वयंवर असल्याने बाकीच्या गोष्टींचा विचार करण्याचे कारण नाही, कन्या रूपाकडेच पाहते. तेवढे असेल म्हणजे झाले. (२) जप तपादी साधनांनी रूपलावण्य सुध्दा मिळविता येईल; पण त्याला तर फार दीर्घ काळ लागणार, अशा प्रकारे विचारचक्र भ्रमत असता भगवंतांच्याच इच्छेने, त्यांनीच विद्यामायामोहित केलेले असल्याने एक अमोघ युक्ती सुचली.

हि. हरि सन मागौं सुंदरताई । होइहि जात गहरू अति भाई।।१।।
मोरें हित हरि सम नहिं कोऊ । एहि अवसर सहाय सोइ होऊ।।२।।
बहुविधि बिनय कीन्हि तेहि काला । प्रगटेउ प्रभु कौतुकी कृपाला।।३।।
प्रभु बिलोकि मुनि नयन जुड़ाने । होइहि काजु हिएँ हरषाने।।४।।

म. मागूं हरिपाशीं सुंदरता । उशिर होय बा! तिथें पोचतां।।१।।
हरिसम हितकर कोणि न मातें । तोच करो वेळिंच साह्यातें।।२।।
परोपरीनीं तदा विनवलें । प्रभु कृपालु कौतुकी प्रगटले।।३।।
प्रभुस बघुनि मुनि लोचन निवले । काम होइलच ह्रदयिं हर्षले।।४।।

अर्थ - हरीच्याजवळ सौंदर्य मागू (म्हणजे झाले) पण काय करावे बा! तेथे पोचण्यास तर उशीर लागेल ॥ १ ॥ हरीच्यासारखा माझा हितकर्ता कोणी नाही, तोच अगदी वेळेवर साह्य करो. ॥ २ ॥ (नंतर) नाना प्रकारांनी प्रार्थना करताच कृपालु कौतुकी (लीलाप्रिय) प्रभू तेथे प्रगट झाले. ॥ ३ ॥ प्रभूला पाहताच मुनीचे डोळे निवले व आता काम होणारच असा हृदयात हर्ष झाला. ॥ ४ ॥

चौ. १ (१) ज्या हरीच्या दर्शनास गेल्यावर नमस्कार करण्यास मानसुध्दा लवली नाही व मी हरीपेक्षा मोठा असे वाटत होते इतके अहंकारवास्तूवर चढले होते तेच नारददेवर्षी मायेच्या प्रभावाने काही क्षणातच इतके नरम पडले व दीन झाले की त्याच हरीची आता अडल्यावेळी आठवण झाली. एका राजकन्येशी विवाह करून अजरामर, अजित, ब्रह्मांडनायक व्हावे व गृहस्थाश्रम थाटावा एवढ्यासाठी आता काकळुतीस येऊन याचना करणार! (क) परमोत्तम सौंदर्य असल्याशिवाय ती राजकुमारी मिळणार नाही, हरीच्या इतके सौंदर्य जगात दुसऱ्या कोणाचे असणे शक्य नाही. हरीचे सौंदर्य आपणास मिळाले तर ती मुलगी नक्की मिळेल अशी खात्री वाटली व हरीपाशी ते मागण्याचे ठरविले न ठरविले तोच भीतीचा एक डोंगर पुढे उभा की हरी भेटणार कसे? क्षीरसागरात गेले तर भेटतील. अरे बाप्पा! ते कसे जमणार! जाऊन येण्यास फार वेळ लागणार व तेवढ्यात स्वयंवर तर उरकून जाईल. भगवंताचे रूप उसने घेऊन भगवंताच्याच मायेला फसवून स्वतःच चराचर नायक होण्याची इच्छा नारदासारख्यास उत्पन्न झाली.

चौ. २ (१) या मुलीला मिळविण्यात हित आहे असे नारदास वाटत आहे. विषयातील दोष दिसत नाहीत तोपर्यंत अहितच हित वाटते. शीलनिधीचे नगर मायानिर्मित व नारद मोहित झाले. ती कन्या म्हणजे प्रगट दिसणारी हरिमायाच असून नारदास तिचा मोह व लोभ उत्पन्न झाला म्हणून आम्ही श्रोते वाचक वक्ते नारदास हसतो. हे जग ज्याला आम्ही सत्य मानतो ते काय मायानिर्मित नाही की स्त्री हे मायेचे प्रगट रूप नाही, धनसंपत्ती ही लक्ष्मी हरिमाया नाही? 'नारि विष्णुमाया प्रगट' श्रोते, वक्ते, पंडित, जीवन्मुक्त व बरेचसे संन्याशीसुध्दा यांच्यावर मोहित झालेले नाही काय? या दोन वस्तूंच्या मागे न लागलेला कोणी हरिकृपांकित फारच विरळा! पण नारदास येथे हसणाऱ्या आम्हाला, भक्त, संत वगैरे म्हणविणाराना तरी असा दृढ भरवसा कधी वाटतो का की 'हरिवाचुनि मम हितकर्ता नहि' असा दृढ विश्वास असणे व संकटकाळी अडचणीच्यावेळी विषयप्राप्तीसाठी का असेना, हरिशिवाय इतर कोणाच्या साह्याची, उपायाची आठवणसुध्दा न होणे हा तर भक्तीमार्गाचा भरभक्कम पाया आहे. नारद हरिमाया मोहित झाले असले तरी हा पाया ढासळला नाही की जरासुध्दा खचला नाही, हे विशेष लक्षात ठेवले पाहिजे. (क) हरीच मला यावेळी साह्य व वेळेवर करो, इत्यादी प्रकारे साधारण प्रार्थना करून-

चौ. ३- (१) परोपरीनी विनविले.- 'अनन्य गतिकां जनां निरखितांचि सोपद्रवा। तुझेचि करूणार्णवा मन धरी उमोप द्रवा।' (केका) आणखी विनविले असेल की-

।तूच हरी! हरि ही विपदा मम। कोण दुजा जगिं हित करण्या क्षम॥ १॥
।अणुरेणूला व्यापुनि असती। क्लेश हराया न कां प्रगटसी॥ २॥
।तान्हा मी देवा! तव बालक। माय पिता तूं प्रभु जग-चालक॥ ३॥
।पान्हा मग तुज अजुनि कां नये। शीघ्र धाव जननी हरि सदये॥ ४॥

(प्रज्ञा) इत्यादी प्रकारे प्रार्थना करताच सर्वत्र समान व्यापक असलेले प्रभू नारायण प्रगट झाले. ते कृपालु असल्याने मुळीच वेळ लावला नाही व ते कौतुकी असल्याने त्यांना अवतारलीलेची पूर्वतयारी करून ठेवावयाची आहेच, म्हणून तत्काळ प्रगट झाले.

चौ. ४ (१) लोचन निवले - याने सुचविले की श्रीहरीच्या दर्शनाच्या तळमळीने नेत्र अति आर्त, तप्त झाले होते. हरीचे सौंदर्य पाहून शीतल झाले असे मात्र नाही. या वेळची नेत्रांची तळमळ हरिरूपमाधुरी पान करून संतृप्त होण्यासाठी नसून, राजकुमारीरूपमाधुरी चाखावयास मिळण्याचे साधन हरीपासून मिळविण्यासाठी होती. आता आपली इच्छा पूर्ण होणार अशी खात्री वाटली. मायामोहित दशेतसुध्दा केवढा दांडगा आत्मविश्वास हा! की आपण मागू ते मिळेल सकामभक्ती का असेना, पण ती अशी दृढ आत्मविश्वासयुक्त अनन्यगतिक, सप्रेम दीन बनून परमनप्रतायुक्त असली म्हणजे झाले!

वि. सू.- या प्रकरणात दो. १२७ पासून कौतुकी व कौतुक या शब्दांचा वारंवार उपयोग केला जात आहे. तिकडे लक्ष असावे. याने आपण प्रत्येकाने ही भावना दृढ केली पाहिजे की या जगरूपी माया कौतुकात मायेच्या खेळात आपण खेळगडी आहोत. अशा भावनेने जगात

वागल्याने खेळातील आनंद-परमानंद मिळून द्वेष मत्सरादी कोणतेच विकार उत्पन्न होणार नाहीत व पुन्हा या खेळात भाग घ्यावा लागणार नाही. आता कौतुकी प्रभू व कौतुकी मुनी यांच्या संवादाचे कौतुक पाहू या.

हिं. अति आरति कहि कथा सुनाई । करहु कृपा करि होहु सहाई।।५।।
आपन रूप देहु प्रभु मोही । आन भाँति नहिं पावौं ओही।।६।।
जेहि बिधि नाथ होइ हित मोरा । करहु सो बेगि दास मैं तोरा।।७।।
निज माया बल देखि बिसाला । हियँ हँसि बोले दीन दयाला।।८।।

म. दीन आर्त अति वदुनि कथेतें । करा कृपा करणें साह्यातें।।५।।
द्या प्रभु मज आपल्या रूपा या । अन्य उपाय न तिज पावाया।।६।।
नाथा दास मी जेणें हित मम । होईल, करणें, तसें शीघ्रतम।।७।।
निजमायाबल विशाल बघुनी । दीन दयाल वदति मनिं हसुनी।।८।।

अर्थ- अतिदीन वाणीने, अतिआर्त बनून, नारदांनी विश्वमोहिनीची सर्व कथा (प्रभूला) निवेदन केली (व म्हणाले की) प्रभो! कृपा करा, कृपा करून मला साह्य करा ॥ ५ ॥ प्रभू! हे आपले रूप मला द्या; त्याशिवाय तिच्या प्राप्तीचा दुसरा उपाय नाही. ॥ ६ ॥ (देवा!) मी आपला दास आहे. आपण माझे स्वामी (नाथ) आहात, तरी जेणे करून माझे हित होईल ते शक्य तितके अगदी लवकर करा! ॥ ७ ॥ आपल्या मायेचा विशाल पराक्रम पाहून दीनदयाळू प्रभू मनात हसून म्हणाले. ॥ ८ ॥

टीका.- चौ.५ (१) जीवाला मानमान्यता प्रतिष्ठा, कीर्ती, ऐश्वर्य, सुख मिळाले म्हणजे तो स्वतःस ईश्वरापेक्षाही मोठा मानू लागतो व संकट आले, क्लेश असह्य झाले, प्रयत्न निष्फळ होणारसे दिसू लागले की त्याला ईश्वराची आठवण कशी होते, तो कसा नरम होतो व अशावेळी सुध्दा त्याच्या पूर्वीच्या कृतघ्नतेकडे लक्ष न देता शरणागतावर प्रभू कशी कृपा करतात हे कौतुक येथे पाहावयास मिळते. (क) हरी वेळीच येथल्या येथे कसे भेटतील ही चिंतातुरता कृपाळू हरीने प्रगट होऊन हरण केली. विश्वमोहिनीचे सौंदर्य, स्वयंवर व तिला मिळविण्याची आपली इच्छा वगैरे सर्व सांगितले व कृपा करा, कृपा करा असे वारंवार विनविले काय साह्य पाहिजे ते आता सांगतील. (ख) हे सर्व ऐकत असता प्रभू मनात खूप हसले असतील. नारदांना असा विचारही सुचला नाही की ज्याचे दर्शन होताच नमस्कारसुध्दा केला नाही व ज्यांच्या सिंहासनावर मांडीला मांडी लावून बसून कामदेव जयाचा इतिहास मोठ्या आढ्यतेने सांगितला व त्यांच्या जवळ कामवासना तृप्तीसाठी प्रार्थना, विनवण्या केल्या तर प्रभू काय म्हणतील? लोक काय म्हणतील? 'कामातुराणां न भयं न लज्जा' हे वचन किती यथार्थ ठरले ते पाहावे. 'वातुल-भूतविवश मदमस्त। ते बोलति अविचारेग्रस्त वातुल= वात झालेले 'कामवात' (७/१२१/३०)'

चौ. ६-७) १) नारद निर्लज्ज बनून त्या पोरीच्या प्राप्तीसाठी, तोंड वेंगाडून याचना करीत आहेत! समानार्थी श्लोक-'यदि दास्यसि रूपं मे तदा तां प्राप्नुयां ध्रुवम्॥ त्वद्रूपं सा विना कण्ठे जयमालां न धास्यति॥ २८॥ स्वरूपं देहि मे नाथ सेवकोऽहं प्रियस्तव। वृणुयान्मां यथा सा वै श्रीमती क्षितिपात्मजा॥ २९॥ (मा. पी. मधून) स्वेष्टदेशं मुने गच्छ करिष्यामि हितं तव 'यात माझे हित होईल ते करा' अशी प्रार्थना नाही. तेवढे एक वाक्य जास्त घालून व पुढे भगवंताच्या मुखात 'हित करीन' एवढेच न घालता 'परमहित करीन' हे वाक्य घालून तु. दासानी केवळ महत्त्वाचा बदल केला व हास्यरस, विनोद व मायामोहाची प्रबलता यांची तीव्रता किती वाढविली याचा विचार करावा (क) नारदांचा उतावीळपणा, अधीरता, निर्लज्जपणा व भगवल्लीला यांचे अद्भुत मिश्रण येथे पाहून घ्यावे. (ख) मानसातील नारद 'यदि दास्यासि' जर देशील तर असे संशयात्मक न बोलता लहान मुलाप्रमाणे 'द्याच, त्याशिवाय चालणारच नाही' असे हक्काने व हट्टाने सांगत आहेत. सेवकाचा हट्ट, कधी काळी एकदा केलेली मागणी दासवत्सल स्वामींनी नाही पुरवायची तर दुसरे कोण पुरविणार! हा आहे. 'नाथ! व दास' म्हणण्यात मानसातील नारदांचा भाव (ग) माझ्या स्वतःच्या बळावर प्रयत्न करून ती मिळविता आली असती तर मी एवढ्या विनविण्या कशाला केल्या असत्या? तिची प्राप्ती झाल्याशिवाय माझे हित होणार नाही अशी माझी खात्री आहे व सेवक-हितकारी हे आपले ब्रीद आहे, म्हणून माझे हित होईल असे करणे भागच आहे, केलेच पाहिजे.

चौ. ८ (१) नारदाचे भाषण ऐकून प्रेक्षकात सुध्दा हसे पिकेल. भगवान पण मनातल्या मनात खूप हसताहेत. बाहेर न दाखविण्याचे कारण इतकेच की थट्टा विनोद करणारा जर हसेल तर ज्याची टेर उडवावयाची तो कदाचित जाणतो की थट्टा चालली आहे व मग हास्यरसाची गोडी रहात नाही. हे स्वगत हास्य मायेच्या विशाल बलाबद्दल आश्चर्यसूचक, नारदांच्या मूर्खपणाचा उपहाससूचक व पुन्हा मायामात्रेचा आणखी वळसा देण्याची तयारी दर्शविणारे आहे. (१/५३/६ टी. पाहा.) येथे प्रभूंनी आपल्या मायेची प्रशंसा मात्र केली नाही. पण १/५३/६ मध्ये आपल्या मायेची प्रशंसा केली आहे; हा भेद लक्षात आणावा. नारदास मोहित करणे हा हरिमायेच्या हातचा मळ आहे. यात तिने काही फार मोठा पराक्रम गाजविला असे नाही, मग प्रशंसा कसली! यापूर्वी (१२८/८) मायेला प्रेरणा दिली होती. (क) दीन दयालभगवान नारदाचा उपहास करीत असले व करविणार असले तरी त्याच्या मुळाशी दीन दयालता आहे व त्याचे शाश्वत परमहित करण्याचा हेतु आहे हे विसरून प्रभू कठोर आहेत इत्यादी कुतर्क करीत बसू नये, म्हणून हे शब्द येथे घातले आहेत. आता प्रभू काय सांगतात ते ऐका.

हिं.दो. जेहि बिधि होइहि परम हित नारद सुनहु तुम्हार।।
सोइ हम करब न आन कछु बचन न मृषा हमार।।१३२।।

म.दो. जेणें होइल परमहित श्रुणु नारदा त्वदीय।।
आम्ही तेंच करूं नान्य कीं वचन न मृषाऽस्मदीय।।१३२।।

अर्थ- नारदा! ऐका, जेणे करून तुमचे परमहित होईल तेच आम्ही करू. दुसरे काही सुध्दा करणार नाही, आमचे वचन कधी खोटे नसते (हे तुम्ही जाणताच)॥ १३२ ॥

टीका- (१) नारदाने सांगितले की 'माझे हित होईल असे करा' भगवान म्हणतात नुसते हितच काय, 'तुमचे परमहित होईल असेच आम्ही करणार.' नारदांना या बोलण्यातील खोच काही कळली नाही. त्यांना वाटले आंधळा मागतो एक डोळा। देवाने दिले दोन! तेव्हा आता ती मुलगी बायको मिळावी म्हणून रूपांतर देणारच, पण प्रभूंनी विचार केला असेल की लग्न झाले म्हणजे घर, शेतीवाडी, डागडागीना, संपत्ती इत्यादी इत्यादी गोष्टी लागणारच, मी काही त्या मागितल्या नव्हत्या. पण कृपाळू प्रभूला किती कळकळ. ते या सर्व गोष्टी देणार असे वाटते, म्हणून म्हणाले की परमहित करीन इत्यादी प्रकारे नारदांनी अर्थ घेतला. (क) प्रभूंनी विचार केला की कल्पलता कुसुमांची माळ समजून हे मूर्ख पोर नागिणीला हातात धरू पाहात आहे. विवाहबध्द होण्यात हित मानीत आहे. पण याच्यासारखे अहित व अकीर्तिकारक दुसरे काही नाही. 'काम, कोप, लोभादि, मद, प्रबलमोहदल भारी॥ त्यात सुदारूण दुःखदा मायारूपी नारि'(३/४३) मायारूपी नारी यास हितकर वाटू लागली. परंतु 'सेवकहितकारी' आमचा पण आहे. परमहित = परमपरमार्थ = प्रेमभक्तिप्राप्ती. अरण्यकाण्ड ४३/९-४४ अखेरपर्यंत नारद राम संवाद सटीक पाहावा, म्हणजे लग्न का करू दिले नाही व निःस्वार्थ जननीप्रमाणे नारदांचे संरक्षण करून परमहित कसे साधले हे कळेल. येथे ध्वनी हा आहे की त्या मुलीशी लग्न करण्याने तुमचे परम अहित होणार आहे हे जाणून मी तुम्हाला माझे रूप देऊ शकत नाही व तुमचे लग्नही होऊ देणार नाही त्या पोरीशी. येथील हा गूढार्थ नारदास कळला नाही यात काही नवल नाही. पण पुढील वचन एखाद्या खेडवळ मुलाससुध्दा सहज कळण्यासारखे असून ते सुध्दा कळले नाही. एवढा दाट मोहतम बुध्दीवर पसरला आहे!

हिं. कुपथ माग रूज ब्याकुल रोगी। बैद न देइ सुनहु मुनि जोगी।।१।।
एहि बिधि हित तुम्हार मैं ठयऊ। कहि अस अंतरहित प्रभु भयऊ।।२।।
माया बिबस भए मुनि मूढ़ा। समुझी नहिं हरि गिरा निगूढ़ा।।३।।

म. मागि कुपथ्य गदाकुल रोगी। वैद्य न देइ बघा मुनि योगी।।१।।
मी तसेंच तुमचें साधिन हित। होति वदुनि हें प्रभु अंतर्हित।।२।।
मायावश मुनि झाले मूढ। कळली ना हरिगिरा अगूढ।।३।।

अर्थ - अहो मुनी! अहो योगी! हे पाहा (ऐका) की व्याधीने पीडलेला रोगी कुपथ्य मागतो तेव्हा वैद्य ते त्यास देत नाही. ॥ १ ॥ मी तुमचे हित (अगदी) तसेच करण्याचे ठरविले आहे.

(ठयऊ) असे म्हणून प्रभू अंत अंतर्धान पावले. (अदृश्य झाले.)॥ २ ॥ मायेला वश होऊन मूढ नसलेल्या मुनीला हरीची ही स्पष्ट (अगूढ, निगूढ) भाषा कळली नाही. ॥ ३ ॥

टीका- चौ.१-२ (१) नारदांना वातज सन्निपात रोग झाला आहे. 'काम, वात, कफ, लोभ अमित तो' (७/१२१/३०) वात व कफ हे दोन दोष बरेच कुपित झाले आहेत; त्यांत काम वात विशेष कुपित झाला आहे. 'क्रोध, पित्त उर नित्य जाळतो' कुपित झाला आहे. पण अद्याप बाह्यचिन्हे दिसत नाहीत. वात रोग्याला पथ्य कुपथ्य, हितअहित हे काहीच समजत नाही. तो काही तरी बडबडत असतो. वाटेल ते खाण्यापिण्यास मागतो. रोग्याचे हित साधणे व त्याच्या जीविताला धोका येऊ न देणे हे वैद्याचे कर्तव्य असल्याने वैद्य त्यास कुपथ्य करू देत नाही. यामुळे तो रोगी चिडला, त्याचे पित्त भडकून त्याने चार शिव्या दिल्या तरी सहन करतो. 'जगद्गुरुंच शाश्वतं' भगवान आहेतच. (क) स्वेष्ट देशं मुने गच्छ करिष्यामि हितं तव। भिषग्वरो यथार्तस्य यतः प्रियतरोऽसि मे॥ (शि.पु.) या समानार्थक वचनात गूढता आहे. पण मानसातील वचनात गूढता मुळीच नाही. कामरूपी वाताला स्त्रीसेवन हे फार वाईट कुपथ्य आहे. (क) मुनि= ज्ञानी व योगी या शब्दात वक्रोक्ती आहे. भाव हा की तुमचे ते ज्ञान व तो योग व योग साधणारा विराम आता कुठे गेला? त्या वेळेला तुम्हाला वाटत होते की 'मी ज्ञानवैराग्याच्या जोरावर कामाला जिंकला,' 'मी स्वतंत्र आहे'. ती स्वायत्तता, स्वतंत्रता आता का गमावता? योगाला स्त्रीभोगतर विष आहे. ते मी तुम्हाला कसे देईन. 'धर्माने वैराग्य, वैराग्याने योग, योगाने ज्ञान व ज्ञानाने मोक्ष असा हा क्रम आहे. मोक्ष=मायाबंधनातून सुटणे 'या जगयामिनी जागति योगी। परमार्थी जे प्रपंच= वियोगी' (२/९३/३) तुम्ही प्रपंच वियोगी होता व आता प्रपंचात पडू पाहता तेव्हा ती जागृती कुठे गेली?

चौ. ३ (१) हरीची ही मोह हरण करणारी वाणी (हरिगिरा) जरा सुध्दा गुढ नसता नारदासारख्यांना अर्थ कळू नये व त्यानी त्याचा उलट अर्थच समजावा हे खरोखर आश्चर्य आहे. पण हरिमायेला अशक्य काय आहे. (क) अगूढ= स्पष्ट 'निगूढ' हिंदीत त्याच अर्थाने वापरला आहे. 'निलज'= लाज नसलेला जसा वापरला आहे 'निर्गुन निलज कुवेष कपाली' (१/७९/६), तसाच निगूढ = गूढ नसलेली, गूढच्या उलट असलेली = स्पष्ट.

हिं. गवने तुरत तहाँ रिषिराई । जहाँ स्वयंबर भूमि बनाई॥४॥
निज निज आसन बैठे राजा । बहु बनाव करि सहित समाजा॥५॥
मुनि मन हरष रूप अति मोरें । मोहि तजि आनहि बरिहि न भोरें॥६॥
मुनि हित कारन कृपानिधाना । दीन्ह कुरूप न जाइ बखाना॥७॥

म. तिथें त्वरें ऋषिराज पोचले । जिथें स्वयंवर ठाण शोभलें॥४॥
बसले राजे सहित समाजां । निजासनीं बहु सजुनी साजां॥५॥

मुनिमनिं हर्ष कि रूप मला अति । वरिल मलाच, न चुकुन दुजाप्रति।।६।।
कृपाब्धिनें मुनिहित साधाया । दिलें कुरूप, न ये वर्णाया।।७।।

अर्थ - जिथे स्वयंवराचे स्थान (ठाण) सुशोभित केलेले होते. तिथे ऋषिराज घाई घाईने गेले (जाऊन पोचले)॥ ४॥ अनेक राजे नटून थटून (साज राजून-बनाव करि) आपापल्या मंडळी (समाजा) सह आपापल्या आसनावर बसले. ॥ ५ ॥ मुनीच्या मनाला हर्ष झाला की या सर्वांपेक्षा माझे रूप अतिशय सुंदर आहे; म्हणून ती कन्या इतर कोणास चुकूनसुध्दा न वरता मलाच वरील॥ ६ ॥ पण कृपासागराने मुनींच्या हितासाठी (त्यांना) इतके कुरूप (घाणेरडे रूप) दिले होते की ते वर्णन करता येणार नाही. ॥ ७ ॥

टीका-चौ. ४ (१) येथे मुनी, ऋषी न म्हणता ऋषिराज (ऋषिराई) म्हणण्यात व्यंग आहे की वाल्मीकी सारख्यांचे हे गुरू असून, देवर्षी असून स्वयंवराला जाण्यास एवढे उतावीळ झाले आहेत की केकयराज, कोसलराज, मगधराज इत्यादी सर्व राजांच्या आधी हे ऋषिराज त्या सुशोभित केलेल्या स्वयंवर मंडपात आले तेव्हा त्यास हायसे वाटले. राजांच्या आधी हे येऊन पोचले म्हणून यांचे येणे आधी सांगून आता राजांचे सांगतील. विषयी क्षत्रिय राजांना सुध्दा इतकी घाई झाली नाही (क) दुसरा भाव हा की इतर सर्वांना ते ऋषिश्रेष्ठ नारदच दिसले. (ख) नारद देवर्षी असून आज ते जणू ऋषिराज = राजर्षी बनले!

चौ. ५ (१) इतर राजांना येताना पाहिले तेव्हा प्रत्येकाच्या रूपाकडे नारदांची अगदी कावळ्यासारखी नजर होती. सर्व राजे आपापल्या जागी येऊन बसलेले पाहिले तेव्हा ऋषिराजांचा जीव जरा खाली पडला; कारण त्या राजांमध्ये हरीच्यासारखे रूप असलेला कोणीच दिसला नाही. स्वतःचे रूप हरीच्या रूपासारखे आहे, असे त्यास दिसत आहे. येता येताना आपले मुख जलदर्पणात पाहून खात्री करून घेतली असावी की आपले तोंडसुध्दा हरिमुखासारखे फारच सुंदर आहे; म्हणून म्हणतात की-

चौ. ६ (१) मुनिमनिं हर्ष किं रूप मला अति - माझ्याहून अधिक रूपवान राजा तर कोणी नाहीच नाही, पण माझ्यासारखा सुध्दा कोणी नाही. आता या चक्राओढीत कोणी प्रतिस्पर्धी उरला नाही. आता ती रमणी माझ्यासारख्या अत्यंत रूपवान पुरुषाला टाकून या कुरूप राजांना कशाला वरील इत्यादी विचार येऊन विश्वास उत्पन्न झाला की आता हित होणार, त्यामुळे हर्ष झाला. या मनोरथवारूवर स्वार झालेल्या बिचाऱ्या नारदास काय माहीत की कौतुकी प्रभूंनी कौतुकी मुनीशी अद्भुत कौतुक केले आहे!

चौ. ७ (१) कृपासागरांनी मुनीचे हित व्हावे म्हणून त्यास फार कुरूप दिले आहे. नारदाच्या रूपात हरीच्छेने हरिमायेने अशी काही विचित्र रचना केली आहे की, पुढे वर्णिलेल्या हरगणांना, त्या राजकुमारीला व पुन्हा प्रतिबिंब पाहिल्यावर नारदांनाच ते कुरूप दिसावे. इतरांना ते नारदरूपानेच दिसावेत. हा संपूर्ण प्रहसनांक सिनेमात दाखविण्यासारखा सुंदर आहे. ही त्रिविध रूपता आता हळूहळू प्रगट होईल.

हिं. सो चरित्र लखि काहुँ न पावा । नारद जानि सबहिं सिरु नावा ॥८॥

दो. रहे तहाँ दुइ रुद्र गन ते जानहि सब भेउ ॥
विप्र बेष देखत फिरहिं परम कौतुकी तेउ ॥१३३॥

म. त्या लीले कोणि न अवगमती । नारद जाणुन शिर सब नमती ॥८॥
तिथें रुद्र गण दोन त्यां होते भेद कळे हि ॥
विप्रवेषिं फिरती बघत परम कौतुकी तेहि ॥१३३॥

अर्थ - त्या लीलेतील मर्म कोणाच्याच लक्षात आले नाही. नारद आहेत असे जाणून सर्वांनी त्यास नमस्कार केला ॥ ८ ॥ पण तिथे दोन रुद्रगण होते त्यांना मात्र मर्म कळले आहे. ते तर फारच कौतुकी असल्याने विप्रवेष घेऊन पाहात हिंडत होते. ॥ दो. ॥ १३३ ॥

टीका - चौ.८ (१) अवगमणे - जाणणे इतर सर्वांस नेहमीचे देवर्षी नारदच दिसत होते, त्यामुळे त्यांना पाहणारी प्रत्येक व्यक्ती त्यास नमस्कार करून मग आपल्या जागी बसु लागली. या स्वयंवरमंडपाची रचना कशी असेल याची कल्पना सीतास्वयंवर मंडपाच्या वर्णनावरून येईल. (बा.का.२२४/१-२२४ पहा) रुद्रगण-शिवगण न म्हणता रुद्रगण म्हणून हे दाखविले की हे काही भयंकर लीला करतील. रुद्ररूप जो क्रोध त्याची उत्पत्ती करणार. या रुद्रगणांना नारदाचे कुरूप दिसत होते. ते मंडपात विप्ररूपाने शिरल्यामुळे त्यांना वाटेल तिकडे हिंडण्यास मनाई नाही. ते सर्व मंडप, आतील मंडळी वगैरे पाहात पाहात त्या विशाल मंडपात हिंडू लागले. हरी कौतुकी, हरिमाया कौतुकीनी, नारदमुनी कौतुकी आणि हे रुद्रगण तर परमकौतुकी, तेव्हा त्यास कौतुक, विनोद करण्यास चांगलीच संधी मिळाली. परमकौतुकी शब्द शिवपुराणातील या वर्णनात नाहीत. (क) परम कौतुकी शब्दांनी सुचविले की सहज संचार करीत असता सुंदर विशाल नगर दिसले म्हणून कौतुकाने आले.

हिं. जेहिं समाज बैठे मुनि जाई । हृदयँ रूप अहमिति अधिकाई॥१॥
तहँ बैठे महेस गन दोऊ । बिप्रबेष गति लखइ न कोऊ॥२॥
करहिं कूटि नारदहि सुनाई । नीकि दीन्हि हरि सुंदरताई॥३॥
रीझिहि राजकुअँरि छबि देखी । इन्हहि बरिही हरि जानि बिसेषी॥४॥
मुनिहि मोह मन हाथ पराएँ । हँसहि संभु गन अति सचु पाएँ॥५॥

म. ज्या समाजिं मुनि बसले होते । रूपाहंकृति हृदिं अधिका ते॥१॥
तिथें रूद्रगण बसले दोनी । विप्रवेषिं जाणे ना कोणी॥२॥
कूट वचन नारदा ऐकविति । देइ बरी हरि सुंदरता किति॥३॥

राजकुमारि रिझे छवि पाहुनि । यांस विशेष वरिल हरि जाणुनि।।४।।
दुसऱ्यांचे करिं मन मोहित मुनि । हसति शंभुगण अति सुख पावुनि।।५।।

अर्थ - रूपाचा अहंकार ज्यांच्या हृदयात अधिक झाला आहे असे ते मुनी (नारद) ज्या समाजात बसले होते ॥ १ ॥ त्या समाजात हे दोघे रुद्रगण (महेशगण) जाऊन बसले! त्यांचा ब्राह्मणवेष असल्याने त्यांस कोणी ओळखले नाही. ॥ २ ॥ नारदास ऐकू जाईल अशा रीतीने ते गूढभाषण (आपसात) करू लागले. (एक दुसऱ्यास म्हणाला) यांना हरीने किती चांगले सौंदर्य दिले आहे! (यांना हरिसौंदर्य किती उत्तम दिले आहे! हरि= मर्कट, माकड) ॥ ३ ॥ (दुसरा म्हणतो) यांचे रूप पाहून राजकुमारी यांच्यावर मोहित होईल, प्रसन्न होईल. (रिझेल) (पहिला पुन्हा म्हणतो) (रिझेल तर) विशेष करून हरी जाणून यांनाच ती वरील ॥ ४ ॥ मुनींना मोह झाला असून त्यांचे मन दुसऱ्यांच्या ताब्यात (हाती) गेले आहे व शंभुगण अती सुखी होऊन हसत आहेत. ॥ ५ ॥

टीका- चौ. १-२ 'रूपाहंकृति हृदिं अधिका ते मुनी ज्या समाजी बसले होते' असा अन्वय आहे. जिथे मुनी नारद बसले होते तेथे बसण्याचे कारण हे रुद्रगण ब्राह्मण वेषात आहेत व नारद ब्राह्मणच आहेत. ब्राह्मणांच्यासाठी जी जागा राखून ठेवली होती तिथेच नारद बसले होते. हे रुद्रगण आहेत हे नारदास मात्र कळले नाही. परस्परांचे संभाषण जवळ असून झाले नाही. यावरून दिसते की नारदांचे त्यांच्याकडे लक्षच गेले नाही किंवा लक्ष जाऊनही दुर्लक्ष केले. कारण विश्वमोहिनीकडे सगळे लक्ष लागलेले आहे.

चौ. ३-५ (१) रुद्रगणांच्या भाषणातील हरी शब्दाचा गूढार्थ नारदांच्या ध्यानात आला नाही, याचे कारण हेच की 'मला हरिरूप मिळाले आहे' अशी त्यांची खात्री आहे. त्यांना वाटले की हे ब्राह्मणसुध्दा ज्या अर्थी असे म्हणत आहेत त्या अर्थी राजकुमारी मलाच वरणार हे नक्की. यामुळे रुद्रगणांच्या उपहासात्मक गूढ वचनांनी मुनींच्या मुखावर आनंदाच्या व अहंकाराच्या लहरी अधिकच उठू लागल्या! किती सुंदर माकडाचे तोंड दिले आहे! सुंदर माकड समजून ती यांनाच वरणार! ध्वनी हा की याचे अती कुरूप माकडतोंड पाहून त्या मुलीच्या पायांची आग मस्तकास जाईल. (२) पण हा अर्थ ग्रहण करण्यास नारदांचे मन कुठे आहे ठिकाणावर! ते तर मोहाच्या व त्या मुलीच्या (हरिमायेच्या) ताब्यात गेले आहे. एवढी सहज कळण्यासारखी थट्टा ते दोघे करीत असता नारदांस अर्थबोध होत नाही, हे पाहून त्या दोघांना हसू येणारच! हास्यरसास्वादाचे सुख ते दोघे उघड उघड लुटीत आहेत.

(३) शिवपुराणात ही मजा आहे का पाहा. 'पश्य नारदरूपं ही विष्णोरिव महोत्तमम् ॥ मुखं तु वानरस्येव व विकटंच भयंकरम् ॥ ४१ ॥ इच्छत्ययं नृपसुतां वृथैव स्मरमोहितः इत्युक्त्वा सच्छलं वाक्यं उपहासं प्रचक्रतुः ॥ ४२ ॥ न शुश्राव यथार्थंतु तद्वाक्यं स्मरविव्हल; ॥ पर्यैक्षच्छ्रीमतीं तां वै तल्लिप्सुर्मोहितो मुनि. ॥ ४३ ॥ या श्लोकात हास्यविनोद नाही, काही गूढार्थ नाही; अगदी स्पष्टोक्ती आहे. तिसऱ्या श्लोकाचा अर्थ पाहा व तोच गूढ ध्वनीने 'मन करि दुसऱ्यांचे' कसा सुचविला हे पाहून सुरस काव्य, गंभीर हास्य इत्यादी कुठे अधिक

आहेत ते रसिकांनी ठरवावे. जिकडून विश्वमोहिनी येणार त्या वाटेकडे मुनीचे मन व डोळे लागले आहेत.

हिं. जदपि सुनहिं मुनि अटपटि बानी । समुझि न परइ बुध्दि भ्रम सानी॥६॥
काहुँ न लखा सो चरित बिसेषा । सो सरूप नृपकन्याँ देखा॥७॥
मर्कट बदन भयंकर देही । देखत हृदयँ क्रोध भा तेही॥८॥

म. मुनि जरि वचनां विचित्र परिसति । भ्रमित अमित मति मुळीं न उगमती॥६॥
चरित विशेष न कुणा कळे तें । दिसे रूप परि नृपकन्येतें॥७॥
मर्कटमुखा भयंकर काये । बघतां हृदयीं क्रोध तिला ये॥८॥

अर्थ- (हरिगणांचे) ते विचित्र संभाषण जरी मुनींना ऐकू जात होते तरी बुध्दी अतिशय भ्रांत झाल्याने त्यांना त्यातला अर्थ कळला नाही. ॥ ६ ॥ ते विशेष चरित्र (ती लीला) कोणालाच कळले नाही, पण त्या राजकन्येला ते रूप दिसले. ॥ ७ ॥ ते माकडाचे तोंड व भयंकर देह (काया) दृष्टीस पडताच तिला मनात क्रोध आला ॥ ८ ॥

टीका- चौ. ६. (१) मागे सांगितले की मुनींचे मन राजकुमारीकडे लागले होते व मुनी मोहित झाले होते. त्यामुळे रुद्रगणांच्या चेष्टेतील मर्म त्यांना कळले नाही. अर्थबोध होण्यास मन बुध्दी यांची जोड लागते. मोह = अज्ञान = यथार्थज्ञानाचा अभाव. माकडाचे मुख आहे हे कळाले नाही. हा मोह प्रथम झाला, पण येथे सांगितले की बुध्दीला भ्रम झाला. भ्रम = विपरीत ज्ञान, एक असून दुसरेच काही वाटणे. भगवंताचे मुख, रूप आहे असे वाटू लागले हा भ्रम आहे. भाव हा की रुद्रगणांच्या विचित्र भाषणातील बाह्यार्थच त्यांनी खरा मानला. खरा अर्थ कळण्यास निर्भ्रम, निर्मोह बुध्दी उरली नाही.

चौ. ७ (१) चरित विशेष न कुणा कळेते- 'त्या लीले कोणि न अवगमती' (१३३/८) असे सांगून पूर्वी म्हटले की ते फक्त रुद्रगणांना कळाले. नंतर रुद्रगणांचे वर्णन केले. येथे पुन्हा म्हटले की ते विशेष चरित्र कोणाला कळले नाही; पण ते विचित्र रूप राजकुमारीला दिसले. आता येथून राजकुमारीचे वर्णन करणार. ते चरित म्हणजे प्रभूंनी नारदास अतिशय कुरूप दिले ते नृप कन्येलाच दिसले. राजा राणी इत्यादिकांस नारदच दिसले. 'ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते॥ संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोभिजायते॥ क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः॥ स्मृति भ्रंशात्, बुध्दिनाशो, बुध्दिनाशात्, प्रणश्यति (भ.गी.२/६२-६३) यातील एका क्रोधाशिवाय बाकी सर्व येथे आहेत.

चौ. ८ (१) कुरूप कोणते ते येथे स्पष्ट सांगितले. काये - कायेला, देहाला, माकडाचे तोंड व भयंकर विशाल देह देण्यात पुढल्या अवताराची तयारी केली गेली आहे हे नारदशाप ऐकला म्हणजे कळेल. तेवढ्यासाठी भगवदिच्छेने रुद्रगणांस इकडे ओढून आणले व त्यांच्याकडून नारदाची कुचेष्टा करविली. एवढ्याने कार्य साधले नाही म्हणजे पुन्हा त्यांच्याकडून

कुचेष्टा करविली जाईल. (२) भयंकर माकड पाहून त्या मुलीला भय वाटावयास पाहिजे होते; पण भय न वाटता मनात क्रोध आला. ती तेजस्वी, बलवान, पराक्रमी, क्षत्रियकन्या आहे व एकटी नाही व तो महामर्कट दूर आहे म्हणून भय वाटले नाही; पण मंडपात प्रवेश करण्याच्यावेळीच हे भयानक विद्रुप माकडतोंडे माणूस दिसून जणू अपशकुन झाला आहे, असे वाटले व त्या माकड तोंड्याने कामुक नजरेने पाहिले म्हणून मनात क्रोध आला. सुंदर स्त्रियांना पाहून वानरे व माकडे कामचेष्टा करू लागतात. इतकेच नव्हे तर एकट्या सापडल्या तर अडवून पकडण्यासही कमी करीत नाहीत.

हिं.दो. सखीं संग लै कुअँरि तब चलि जनु राजमराल।।
देखत फिरइ महीप सब कर सरोज जयमाल।।१३४।।

म.दो. सखीं सहित सुकुमारि जणुं चाले राजमराल।।
फिरे निरीक्षित नृपगणां करसरोजजयमाल।।१३४।।

अर्थ - जेव्हा ती सुंदर कुमारी सखीला बरोबर घेऊन जणू राजहंसासारखी चालू लागली, कर कमलात कमलांची जयमाला घेतलेली ती सर्व राजांना निरखून पाहात फिरू लागली. ॥ दो १३४ ॥

टीका.- (१) इच्छास्वयंवर करणाऱ्या राजकन्येच्याबरोबर भाटाचे काम करणारी एक सखी असे; ती प्रत्येक राजाचे कुल, कीर्ती, प्रतापादिकांचे वर्णन राजकुमारीस सांगते. येथे सखी शब्दावर अनुस्वार नसल्याने एकच सखी बरोबर होती हे ठरले. या सखीने सांगितलेली माहिती ऐकून तो पसंत पडला तर त्याला जयमाळ घालवयाची अशी पध्दती होती. त्याप्रमाणे एका राजाच्यासमोर जाऊन तो पसंत न पडला की पुढे या क्रमाने ती विश्वमोहिनी फिरू लागली हाच भाव कवीने 'सखी' या एकवचनी शब्दाने आणि सीता स्वयंवर वर्णनात 'सखी' बहुवचनी मुद्दाम घालून सुचविला आहे. हा इच्छास्वयंवर आहे व तो पणस्वयंवर आहे. (क) तु.दासानीं स्त्रीलिंगी उपमेयाला पुल्लिंगी उपमान वापरण्याचे क्वचितच आढळते 'हंसिनी जीभ जयाचि' २।१२८ ' भरत भारती मंजु मराली' असे असून येथे राजमराल पुल्लिंगी शब्द वापरला, शिवाय उत्प्रेक्षा करण्याची आवश्यकता नसतां का केली? भाव हा आहे की स्त्री स्वभाव सुलभ सौकुमार्य नाहिसे होऊन जणूं काय तिच्यात पौरुष उत्पन्न झाले. नारदाचे मर्कट वदनादि पाहून तिला जो क्रोध आला होता तोच याचे कारण आहे (२) 'करसरोज जयमाळ' या हिंदी वाक्यातील 'कमल' शब्द 'कर' व 'जयमाल' या दोहोंकडे घेता येईल; पण शिव पुराणातील वर्णनाप्रमाणे 'कमलमाला' तिच्या हातात नव्हती, सुवर्णमाला होती "मालां हिरण्मयीं स्याम् आदाय शुभ लक्षणम् । तत्र स्वयंवरे रेजे स्थितामध्ये रमेव सा ॥ " क्षीरसागरातून लक्ष्मी निघाली तेव्हा तिच्या हातात कमळाची माळ होती; पण ही कन्या प्रत्यक्ष लक्ष्मी नसून हरिमायेची साक्षात् मूर्ती आहे. पुढे रमा व राजकुमारी या दोघीही

एकाद वेळी नारदास दिसणार आहेत. (क) मंडपात प्रवेश करतांच प्रथम नारदांचे मर्कटमुख दिसले व नंतर ती मंडपात फिरुं लागली असे मानसातील वर्णनावरून ठरते.

हिं. जेहि दिसि बैठे नारद फूली । सो दिसि तेंहि न बिलोकी भूली।।१।।
पुनि पुनि मुनि उकसहिं अकुलाहीं । देखि दसा हरगन मुसुकाहीं।।२।।
धरि नृपतनु तहँ गयउ कृपाला । कुअँरि हरषि मेलेउ जयमाला।।३।।
दुलहिनि लै गे लच्छि निवासा । नृप समाज सब भयउ निरासा।।४।।

म. बसले नारद फुलून जिकडे । चाळवि चक्षु न चुकून तिकडे।।१।।
मुनि फिरफिरुनी उठति तळमळती । हरगण बघुनि दशा स्मित करती।।२।।
नृपतनुधर तिथं कृपालु आले । मुदित कुमारि घालि जयमाले।।३।।
लक्ष्मीपति गत घेऊन नवरी । भूप समाजिं निराशा जबरी।।४।।

अर्थ- (कामलोभ) मनोराज्यातील आनंदाने फुलून गेलेले नारद जिकडे बसले होते त्या बाजूस त्या कुमारीने चुकूनसुध्दा दृष्टी फिरवली नाही. ॥ १ ॥ तेव्हा नारदमुनी पुनःपुन्हा उठून उभे राहू लागले व फार तळमळू लागले. त्यांची ती दशापाहून हरगण स्मित (हास्य) करू लागते. ॥ २ ॥ एवढ्यात कृपाळू (भगवान नारायण) राजाच्या रूपाने तेथे आले व राजकुमारीने त्यांस आनंदाने जयमाळ घातली. ॥ ३ ॥ लक्ष्मीपती (नारायण) नवरीला (वधूला) घेऊन गेले, तेव्हा सर्व राजलोकांची जबर निराशा झाली. ॥ ४ ॥

टीका. चौ. १-२ (१) राजकुमारी आपणासच वरणार अशी नारदांची स्वतःची खात्री होती; त्यात हरगणांच्या वक्रोक्तीने दुजोरा मिळाला. एवढ्यात ती कुमारी मंडपात आली व नारदास वाटले की आता इकडेच येऊन आपल्याला माळ घालणार व आपण कृतकृत्य, अजित, ब्रह्मांडनायक, चराचरसेव्य व अजरामर होणार, या आनंदाचे मनमांडे नारद मिटक्या मारीत खात बसले आहेत. नारदाचे ते विद्रूप सोंग पाहून राजकुमारीला इतका किळस आला आहे की चुकून तिकडे नजर गेली तर ओकारी येईल असे तिला वाटले म्हणून तिने त्या बाजूस बघण्याचेच टाळले.

(२) आपणाकडे न येता राजे लोक बसले होते तिकडेच तिला जाताना पाहून नारदांची गडबड उडाली; मनोराज्य ढासळणार की काय अशी भीती वाटली. पुन्हा वाटले की प्रत्यक्ष हरिरूपाकडे न पाहता ही दुसरीकडेच बघत आहे त्या अर्थी आपण तिच्या दृष्टीस पडत नाही; म्हणून नारद उठून उभे राहात, तेथून दुसऱ्या जागेवर बसत, खाकरलेही असतील मधेच खोकल्याचे सोंग करून पुन्हा डोके उंच करीत असे चालू झाले. एवढ्यानेही तिचे लक्ष गेले नाही की पुन्हा उठाबशा, चुळबुळ, खाकरणे, खोकणे व तळमळ असे चालू झाले.

(३) ही नारदमुनींची कामविव्हळ दशा पाहून कोणाही मर्मज्ञास हसे अनावर झाले असते, खदखदा हसणे अगदी स्वाभाविक होते व त्यातही ते रुद्रगण परमकौतुकी, त्यांनी

तर पोट धरून हसण्याची ही वेळ आहे, असता विहसले, हसले, वगैरे न म्हणता स्मित केले असे म्हटले. याने परम कौतुकी शिवगणांचा संयम, व्यवहारदक्षता व मर्यादापालन यांचे निदर्शन केले गेले. कुमारी मंडपात येण्यापूर्वी ते पोटभर हसले; पण आता ती जयमाला हातात घेऊन राजांचे निरीक्षण करीत हिंडत आहे; अशा कमनीय, गंभीर प्रसंगी हसे पिकवून गोंधळ निर्माण करणे ब्राह्मणांना, प्रौढांना तरी शोभले नसतेच व सभेच्या मर्यादांचा भंग झाला असता. जरासा शब्दबदल करून, बारीक-सारीक गोष्टींत मर्यादा-नीती पालनाची दाखविलेली दक्षता मानसात पदोपदी दृष्टीस पडते. पण शब्दांच्या अर्थाकडे व पूर्वापार संदर्भाकडे नीट पाहिले गेले तरच हे भाव प्रगट होतात! (क) पोट धरधरून हसण्यासारखी परिस्थिती असता गालातल्यागालात स्मित करण्याने भागवणे सोपे नाही. याला चांगलाच मन:संयम व इंद्रियनिग्रह लागतो. (ख) या दोघांना येथे हरगण म्हटले; भाव हा की ते आता नारदांना मोहनिद्रेतून हालवून जागे करून त्यांचा मोहहरण करतील; भाव हा की हरिरूप शब्दाचा अर्थ नीट आरशात पाहा असे सांगतील. दुसरा भाव हा की यांचे शंभुगणत्व आता लवकरच हरण केले जाणार.

चौ. ३-४ (१) कृपाल आले - नारदावर कृपा करण्यासाठी आले. या प्रकरणात प्रभू प्रत्येक वेळी जे जे करीत आले व करणार आहेत ते कृपेनेच केले व करणार आहेत. 'करुणानिधि मनि बघति विचारूनि (१२९/४) 'प्रभु कृपालु कौतुकी प्रगटले' (१३२/३) 'दीनदयाळ वदति मनिं हसुनी' (१३२/८) 'कृपाब्धिने मुनिहित साधाया घे निजमाया प्रबलते कृपाब्धि आकर्षुन' (१३७) 'म्हणति मदिच्छा दीनदयाळू' (१३८/३) नारदांना जास्त वेळ तळमळत न ठेवता त्यांच्या मोहकामलोभाचा शीघ्र विनाश करून त्यास पूर्ण व निरंतर निर्मोह करावे या इच्छेनेच प्रभू नृपवेषाने आले. मुलीने त्यांना जयमाळ घातली व राजांची फारच निराशा झाली. प्रत्येकास आशा वाटत होती की ही त्रिभुवनसुंदरी आपल्यालाच मिळेल. राजे लोकांचे निरीक्षण करीत करीत कुमारी पुन्हा मंडपाच्या द्वारापर्यंत गेली, तिने तेथे असलेल्या कोणासही माळ घातली नाही. पण राजे लोकास वाटले असेल की सर्वांचे एकदा अवलोकन करील व मग परत येऊन पसंत पडलेल्या कोणास तरी माळ घालील, म्हणून आशा होती. परंतु द्वाराशी जाते तोच नरराजरूपाने आलेल्या भगवंतास पाहताच त्यास तिने माळ घातली. यावरून हे ठरले की कोणता राजा किती सुंदर आहे वगैरे ती न्याहाळीत नव्हती. आपणास पाहिजे असलेली मूर्ती कुठे आहे हे पाहात होती. 'रघुवीरांची दासि ती' परपुरुषांच्या मुखाकडे पतिभावनेने का पाहील व इतरांना वरण्याची इच्छा तिला कशी होईल?

(२) लक्ष्मीपति गत घेऊन नवरी - नवरी शब्द सापेक्ष आहे. नवरा कोण हे ठरल्याशिवाय कन्येला नवरी म्हणणे योग्य नव्हे. म्हणून आतापर्यंत नवरी (दुलहिनी) वधू हे शब्द वापरले नाहीत. माळ घातल्याबरोबर विवाह झाला व ते गेलेसुध्दा घेऊन आपल्या नववधूला! लक्ष्मीपति = शेषशायीनारायण, ज्यांनी आपल्या मायेला प्रेरणा देऊन नारदांसाठी हा सर्व

खेळ करविला केला ते. (क) द्विभुज, क्षत्रियकुमार, राजपुत्ररूपाने आले व विश्वमोहिनीला बरोबर घेऊन गेले हे लक्षात असावे. राजे जबर निराश झाल्याचे सांगितले. आता या प्रहसनातील जे मुख्य पात्र त्याचे काय झाले ते सांगतात.

हिं. मुनि अति बिकल मोहँ मति नाठी । मनि गिरी गई छूटि जनु गाँठी।।५।।
तब हर गन बोले मुसुकाई । निज मुख मुकुर बिलोकहु जाई।।६।।
अस कहि दोउ भागे भयँ भारी । बदन दीख मुनि बारि निहारी।।७।।
बेषु बिलोकि क्रोध अति बाढ़ा । तिन्हहि सराप दीन्ह अति गाढ़ा।।८।।

म. मोहनष्टधी विकल अति मुनी । गाठ सुटुनि जणुं मुक्ता गळुनी।।५।।
सस्मित वदले हरगण तैं, मुनि! । पहा मुकुरिं मुखवटा किं जाऊनि।।६।।
वदुनि उभय अति सभय पळाले । मुनि निज मुख जलिं बघते झाले।।७।।
बघुनि वेष अति रोष वाढला । शाप घोर अति तयास दिधला।।८।।

अर्थ - मोहाने बुध्दी नष्ट झाल्यामुळे मुनी अत्यंत व्याकुळ झाले. त्यांना वाटले की गाठ सुटून मुक्ता गळून पडली. (हरवली)॥ ५ ॥ तेव्हा ते हरगण स्मित करून म्हणाले की अहो! मुनी! आरशात बघा की जाऊन एकदा॥ ६ ॥ असे म्हणून ते दोघे अतिभयभीत होऊन पळत सुटले व मुनींनी (जाऊन) आपले मुख पाण्यात पाहिले.॥ ७ ॥ आपला तो वेष दिसताच रोष अतिशय वाढला व त्यांना घोर शाप दिला (की)- ॥ ८ ॥

टीका- चौ. ५ (१) मिळण्याची आशा नष्ट झाल्याने राजे निराश झाले, पण आपले काही गेले हरवले असे वाटून व्याकुळ झाले नाहीत. ज्ञानी मुनी, कामविजयी देवर्षी मात्र व्याकुळ झाले. (क) हिंदीत मणि शब्द स्त्रीलिंगी आहे. मराठीत किंवा संस्कृतात मणी शब्दाला स्त्री-लिंगी पर्याय मुक्ता (संस्कृत) शब्दाशिवाय नाही. स्त्रीलिंगी शब्दाशिवाय या उत्प्रेक्षेतील गूढ ध्वनी कळणे शक्य नाही. मुक्ता (मोती) मण्यात नवरत्नात गणली जाते म्हणून मुक्ता शब्द वापरला. आपली अत्यंत मूल्यवान व जवळ बाळगावयाची वस्तू पदरात गाठ मारून ठेवतात. नारदांनी विश्वमोहिनीरूपी मुक्ता (मणी) आपली बायको मानून खूणगाठ मारून ठेवली होती. विश्वमोहिनी त्या मंडपातून एकदम दिसेनाशी झाली. तिने माळ केव्हा कोणाला घातली हे तेथील कोणालाही दिसले नाही, असे शिवपुराणात म्हटले आहे. 'न दृष्टः कैश्चिदपरैः केवलं सा ददर्श हि' नारदांना वाटले की गाठ सुटली व आपली बायकोरूपी मुक्ता हरवली, म्हणून ते अतिव्याकुळ बेचैन झाले. गाठ मारून कडोसरीला लावून ठेवलेली एखादी अमूल्य वस्तू गाठ सुटून सांडली, असे कळताच तो माणूस जसा कावराबावरा होऊन, गर्भगळीत होऊन इकडे तिकडे चोहीकडे बघतो तसे नारद पाहू लागले व त्यांची दुर्दशा उडाली. (ख) मुक्ता शब्दाने हा भावही निघाला की हरिमाया इतर जीवांच्या बंधनातून, ताब्यातून मुक्त आहे. ती नारदांच्या किंवा इतर कोणा महासमर्थ जीवाच्याही पारतंत्र्यात

कशी पडेल! ती फक्त परमात्म्याच्याच पारतंत्र्यात राहणार.

चौ. ६-८ भगवंतांनी व हरिमायेने जाता जाता नारदांवर कशी कृपा केली ते या चौपाईत दिसते. हरगणांनी ही अशी चेष्टा केली नसती, मुखवटा आरशात पाहा तर खरा वगैरे हसत हसत म्हणाले नसते तर नारदांचा कामविकार वाढत जाऊन त्यांचा खराच महान अधःपात झाला असता, ते झुरत राहिले असते व कामाचे रूपांतर क्रोधात होऊन पुढे जे घडले ते काही घडले नसते. हरगणांना तेथे येण्यापासून त्यांच्याकडून जे काही घडले ते हरिच्छेने-हरिमायेने घडविले असे मानणे भाग आहे. अवताररूपी खेळात विरुध्द बाजूने खेळणारे कोणीतरी खेळाडू प्रमुख पाहिजेतच, त्यांची पूर्वतयारीही केलीच पाहिजे. हरगणांनी केलेली ही कुचेष्टाच पुढील सर्व गोष्टींचे एक मूळ आहे. (क) त्या मंडपात आरसा नसेल किंवा नारदमुनीने सर्वांच्या देखत तेथील आरशात पाहणे अयोग्य म्हणून सांगितले की जाऊन आरशात पाहा. हेतु हा की जाऊन आरशात पाहून परत येईपर्यंत पळून जाऊ व वाचलो तर वाचू; कारण मुनी क्रुध्द होणार व शाप देणार असे भय वाटत आहे. हरगणांनी गुप्त व प्रगटरीत्या नारदांची कुचेष्टाच केली आहे, म्हणून त्यांस भय वाटणे साहजिकच आहे. ते पळालेले पाहून तर नारदास पक्का संशय आला ही हेच अपराधी आहेत व यात काहीतरी काळेबेरे आहे. आरसा मागावा तर लोक हसतील, तेथील आरशाजवळ जाऊन पाहावे तर तेच, म्हणून कमंडलूतल्या पाण्यातच पाहिले तोच हरि शब्दाचा अर्थ कळला! उतरला वात (काम) एकदम! पण पित्त एकदम फार भडकले. हरगण दृष्टीआड गेले नव्हतेच, ते पळताना दिसले तेव्हा हेही गेले मागोमाग व क्रोधाचा पहिला हल्ला शापरूपाने त्यांच्यावरच केला. शिवपुराणापेक्षा येथील हरगणांचे भाषण किती सुंदर आहे ते पाहावे. 'हे नारदमुने त्वंहि त्वथा मदनमोहितः॥ तल्लिप्सुः स्वमुखं पश्य वानरस्येव गर्हितम्। (शि.पु.मा.पी.मधून)(ख) रोष वाढला - यावरून ठरले की क्रोध आला होता. बायको मिळाली नाही म्हणून क्रोध आला होता. त्याला वाढविण्यास काही घृताहुती पाहिजे होत्या त्या हरगणांनी घातल्या, तेव्हा भडकला.

हिं.दो. होहु निसाचर जाइ तुम्ह कपटी पापी दोउ।।
हँसेहु हमहि सो लेहु फल बहुरि हँसेहु मुनि कोउ।।१३५।।

म.दो. व्हा निशिचर जा उभय ही कपटी पापि असां किं।।
हसलां मज घ्या फल, पुन्हां कोणा मुनिस हसां किं।।१३५।।

अर्थ - तुम्ही दोघेही कपटी व पापी आहात म्हणून जा व व्हा निशाचर दोघेही. मला हसलात त्याचे हे फळ घ्या. (पदरात), आता पुन्हा कोणा मुनीला हसाल का? ॥ दो ॥ १३५ ॥

टीका- (१) जा व निशाचर व्हा असा शाप येथे असल्याने तत्क्षणी निशाचर झाले नाहीत. जन्माला जा व निशाचर व्हा असा हा शाप आहे. लोमशाने विप्रास 'हो सपदी पक्षी

चांडाल' (७/११२/१५) असा शाप दिला व त्यामुळे तत्क्षणी कावळा झाला आहे. (क) कपटी, पापी व मुनीला हसणारे या तीन कारणांमुळे निशाचर व्हा असे सांगितले. कपटी स्वभाव व पापी व्यवहार ही निशाचर स्वभावाची मुख्य लक्षणे असल्याने निशाचर व्हा असे सांगितले. शंभुगणांना माहीत होते की नारदाचे मुख माकडासारखे आहे. तरी 'किती सुंदर मुख आहे, राजकुमारी यांनाच वरील' इत्यादी जे बोलले ते कपटच केले. मुनीला भरसभेत हसणे हे पाप आहे. 'बघुनि काहितरी लक्ष्मण हसले' हे 'बघुनि रोष नखशिख की व्यापी। राम तुझा भ्राता अति पापी' (१/२७७/६) असे परशुराम म्हणाले आहेत.

(२) पुन्हा कोणा मुनिस हसा की - नारदांचा भाव आहे की मुनी म्हणजे कःपदार्थ, त्याची वाटेल त्याने टिंगल करावी, असे यापुढे कोणास वाटू नये म्हणून ही शिक्षा देणे भाग पडले. माझ्यासारख्यांची एवढी कुचेष्टा व टिंगल केलीत आणि मी जर शिक्षा केली नाही तर पुढे मुनींना या जगात जगणेसुध्दा कठीण जाईल! विनाकारण गैरसमज पसरेल की मुनींच्यात काहीच सामर्थ्य नसते, म्हणून शिक्षा देणे जरूर होते. नारदांच्या क्रोधाचा आवेग एवढ्याने शांत न होता आणखी काय करतो पाहा.

हिं. पुनि जल दीख रूप निज पावा। तदपि हृदयँ संतोष न आवा ॥१॥
फरकत अधर कोप मन माहीं। सपदि चले कमलापति पाहीं ॥२॥
देहउँ श्राप कि मरिहउँ जाई। जगत मोरि उपहास कराई ॥३॥
बीचहिं पंथ मिले दनुजारि। संग रमा सोइ राजकुमारी ॥४॥

म. मगजळिं बघति रूप निज मिळलें। तरि संतुष्ट न चित्तीं इवले ॥१॥
अधर थरकती क्रोध मनासी। सपदि निघति कमलापतिपासी ॥२॥
शाप देऊं वा प्राण, ठरविलें। मम उपहासा जगतिं करविलें ॥३॥
मध्यमार्गि भेटति दनुजारी। सवें रमा ती राजकुमारी ॥४॥

अर्थ - मग पुन्हा पाण्यात पाहिले तो आपले स्वतःचे रूप मिळालेले दिसले तरी, चित्तात जरा सुध्दा संतुष्ट झाले नाहीत. ॥ १ ॥ ओठ थरथर कापत आहेत व चित्तात क्रोध आहे, (अशा दशेत) ते ताबडतोब कमलापतीकडे जाण्यास निघाले ॥ २ ॥ मनाशी ठरविले की जाऊन शाप देईन नाहीतर प्राण देईन (पायाशी), कारण त्यांनी माझा जगात उपहास करविला ॥ ३ ॥ दनुजारि (दनुज+शत्रू) त्यांना वाटेतच भेटले. (तेव्हा) रमा (लक्ष्मी) व ती राजकुमारीबरोबर होत्या- आहेत. ॥ ४ ॥

टीका - चौ.१-२ (१) एकदा पाण्यात पाहिले तो माकडाचे तोंड व भयंकर देह दिसला व खूप क्रोध आला. शिवगणांना शाप दिल्यावर त्याचा वेग जरा कमी झाला व विचार करू लागले की हे रूप नेहमी असेच राहणार की काय? एक तर दक्षशापामुळे कुठे स्थिर राहता येत नाही व हे असे तोंड दाखवित हिंडलो की लोक नावे ठेवणारच, शाप कोणा कोणाला

देऊ? इत्यादी विचार करून पुन्हा पाण्यात पाहिले तेव्हा ती धास्ती गेली. खरे पाहता आता क्रोध शांत व्हावयास पाहिजे होता; पण जरा (इवले) सुध्दा समाधान झाले नाही. वारंवार एकच विचार की माझी छी-थू झाली, फजिती झाली. लोक माकडतोंड्या म्हणतीलच. विचार करू लागले की माकडाचे तोंड झाले म्हणून त्या ब्राह्मणांनी माझी थट्टा केली. पण माकडाचे तोंड झाले कसे? ते ब्राह्मण याचे कारण नाहीत, तेव्हा हे त्या काळ्याचेच कृष्णकारस्थान दिसते आहे. दुसरा कोणी माझ्या वाटेस जाणे शक्य नाही. हे ठरताच क्रोधाग्नी भडकला. ओठ थरथरू लागले व निघाले कमलापतिनारायणाकडे जाण्यास. एकदा पाण्यात पाहिले व त्या हरगणास शाप देण्याची कुबुध्दी झाली. आता पुन्हा पाण्यात पाहिल्यावर क्रोध पुन्हा वाढला व प्रभूला शाप देण्याची दुर्बुध्दी झाली हे पुढे दिसेल. पाण्यात तोंड पाहणे शास्त्राने निषिध्द सांगितले आहे. नापितस्य गृहे क्षौरं पाषाणे गंधलेपनं। आत्मरूपं जले पश्यन् शक्रस्यापिश्रियं हरेत्' न्हाव्याच्या घरी क्षौर करविणे, साहणेवरून गंध लावणे व आपले रूप पाण्यात पाहणे याने इंद्राचे ऐश्वर्यसुध्दा नष्ट होईल! मुनीचे ऐश्वर्य म्हणजे तप, ज्ञान वैराग्यादी होय. शाप दिल्याने यांचा क्षय होतोच. नारदांनी तर २/३ वेळा आपले रूप पाण्यात पाहिले. शास्त्रज्ञ असून मोहाने ग्रासल्यामुळे सुविचार राहिला नाही.

(२) कमलापति - कमला श्री हरिप्रिया-भाव हा की माझी सर्वश्री नष्ट केली, माकडतोंड्या बनविला व आपण मात्र कमलापती होऊन बसले आहेत, इत्यादी विचार करीत क्षीरसागराच्या रोखाने रोषानेच चालले. विश्वमोहिनीला नररूपधारी भगवंतांनी उपटली हे त्यांना अद्याप कळलेले नाही. हरीने फसविले व जगात हसे केले याचाच विचार करीत चालले आहेत.

चौ.३-४ (१) विचार ठरला की कमलापती कमलेप्रमाणेच चंचल व चवचाल झाले आहेत, म्हणून आता जाऊन त्यांना शाप देईन नाहीतर त्यांच्या नावाने त्यांच्या पायाशी प्राण देईन. भगवंतांनी शापाचा अंगिकार केला तरच त्यास शाप लागतो. नाहीतर लागत नाही हे नारदास माहीत आहे म्हणून विकल्प ठरवावा लागला. शापाचा स्वीकार केला तर मग प्रतिष्ठा नष्ट होणार नाही व कोणीही पुन्हा हसणार नाही व जगात सर्वांनाच चांगला धाक बसेल. शापाचा स्वीकार न केल्यास जगात जगणे अशक्य होईल, त्यापेक्षा मरणे चांगले, म्हणून भगवंताच्याच पायाशी मरणे अधिक श्रेयस्कर ठरेल. शाप न स्वीकारल्यास हे काळे तोंड कोणास दाखविणे शक्यच नाही. (क) शि. पुराणाप्रमाणे नारदास वैकुंठास जावे लागले आहे व तेथे शाप दिला आहे. पण मानसातील शेषशायी भगवान अधिक कृपाळु ठरतात. आपल्या प्रियभक्तास एवढ्या दूर येण्याचा त्रास नको व तापलेल्या तव्यावर भाकरी चटकन भाजता येते हे जाणून व नारदांच्या अंतःकरणातील संकल्प अवतार खेळातील दुसरी बाजू तयार करण्यास सध्या अगदी अनुकूल असल्याने कौतुकी प्रभूने कोप कृशानु भडकेल, असे करण्याचे ठरविले.

(२) भगवान वाटेतच पुढे जात असलेले दुरून पाठमोरे दिसले व दोन स्त्रियांबरोबर जात असलेल्या दिसल्या. पण मनुष्यरूपात असल्याने दुरून ओळख पटली नाही. जवळ जाऊन पाहतात तो लक्ष्मी, रमा दिसली व आपली हरवलेली मुक्ता ती राजकुमारी दिसली आणि

द्विभूज भूपरूपात प्रभू दिसले. लक्ष्मी ओळखीची असल्याने ओळखले की हे महाविष्णू नारायण आहेत व माझी हरवलेली बायको यांनी पळवून चालविली आहे. आता क्रोधाग्नी किती भडकला असेल याची कल्पना करावी.(क) दनुजारी शब्दाने सुचविले की नारदशापाने जे दोघे शिवगण निशाचर होणार आहेत त्यांच्या विनाशाच्या नाटकाची पूर्वतयारी करून ठेवण्यासाठी प्रभूंनी ही लीला केली आहे. ही तयारी चांगली व्हावी व खेळ आकर्षक रम्य व्हावा एवढ्यासाठी आता नारदाच्या क्रोधानलात घृताहुती दिल्या जात आहेत.

हिं. बोले मधुर बचन सुरसाईं । मुनि कहँ चले बिकल की नाईं।।५।।
सुनत बचन उपजा अति क्रोधा । माया बस न रहा मन बोधा।।६।।
पर संपदा सकहु नहिं देखी । तुम्हरें इरिषा कपट बिसेषी।।७।।
मथत सिंधु रूद्रहि बौरायहु । सुरन्ह प्रेरि बिष पान करायहु।।८।।

म. मृदु सुरनाथ वदति वचनाला । व्याकुळसे मुनि कुठें निघालां।।५।।
हें ऐकत अति कोप संचरे । मायाविवश बोध मति विसरे।।६।।
परसंपदा तुम्हां ना बघवे । ईर्षा कपट विशेषें करवे।।७।।
सिंधुमथुनिं रूद्रास चकविलें । प्रेरूनि सुर विषपान करविलें।।८।।

अर्थ- (नारदास पाहताच) सुरनाथ (सुरसाई-सुरस्वामी) मृदु वाणीने म्हणाले की मुने! व्याकुळ झाल्यासारखे कुठे निघालात-चाललात? ॥ ५ ॥ हे शब्द कानी पडताच सर्वांगात क्रोधाचा संचार झाला व मायेला विशेष वश झाले असल्याने बुध्दीची ज्ञानशक्ती (बोध) उरली नाही. ॥ ६ ॥ (व तोफखाना सुरू केला) तुम्हाला दुसऱ्याचे ऐश्वर्य, संपत्ती, बघवत नाही, ईर्षा व कपट फार चांगले करता येते (नाही का?) ॥ ७ ॥ समुद्रमंथनाच्यावेळी देवांना प्रेरणा देऊन रुद्राला फसविलेत व विषपान करायला लावलेत (तेच ना तुम्ही?) ॥ ८ ॥

टीका-चौ. ५ (१) सुरनाथ शब्दाने सुचविले की नारदाच्या शापाने ते दोघे निशाचर होणार व देवांना अनाथवत करणार, म्हणून त्यांना सनाथ करण्यासाठी पूर्वीच व्यवस्था करून ठेवण्याचा हेतू आहे. (क) मृदुवदति-मृदु-कोमल वचनांनी दुःख पीडा होत नाही असे नाही. तूप किती मृदु असते. पण आग भडकते; आकाशातुन पडणारे बर्फ कापसापेक्षा मऊ असते. पण कमळे व पिके जळून जातातच (२) क्रोधाने ओठ थरथरत असता शाप देण्याच्या हेतुने निघालेल्या मुनींचा क्रोध प्रज्वलित करण्यास प्रभुचे हे मृदु पण खोचक शब्द पुरेसे आहेत. हा प्रश्न मुनींचा क्रोधाग्नी भडकविण्यासाठी जाणून बुजूनच केला आहे.

चौ. ६ (१) अति कोप संचरे- 'अधर थरकती क्रोध मनासी' (चौ.२) असे होते. आता त्या क्रोधाने सर्वांगात संचार केला. वाणीतही तो शिरला. त्याला आवरण्यास लागणारी ज्ञानशक्ती (विवेक) मोहामुळे राहिली नाही. आपण सेवक भगवान सेव्य इत्यादी सर्व विसरले व त्यांना प्रभु वैऱ्यासारखे वाटू लागले व परिणाम 'क्रोधा बल परूषाक्षरे' आता बाहेर

पडणारच.

चौ.७-८ (१) परसंपदा तुम्हां ना बघवे - प्रभूच्याजवळ दिसणारी राजकुमारी आपली स्वतःची संपत्ती होणार होती व तिच्यामुळे ऐश्वर्य वाढणार होते, अशी मुनींची भावना आहे, हे झालेले पाहवणार नाही म्हणून तिला पळवून आणली असे नारदास वाटत आहे. (क) पर= शत्रू कामक्रोधादी विकार; त्यांना आपली संपत्ती समजून आपला प्रिय सेवक, भक्त आपल्याजवळ बाळगण्याचा प्रयत्न करू लागला तर ते भगवंतास बघवत नाही, हा कवीचा भाव आहे. (२) ईर्षा-परोत्कर्ष असहिष्णुता कामक्रोधादी शत्रूंचा आपल्या भक्तांच्या ठिकाणी उत्कर्ष झालेला पाहवत नाही. सहन होत नाही व तेवढ्यासाठी प्रभु कपट= माया उपयोगात आणतात हा गूढार्थ आहे, यात निंदा नाही. बाह्यार्थ निंदात्मक आहे. तो नारदांच्या मनात आहे.

(३) रुद्रास चकविले- देवांना कुठे ही अक्कल होती की शंकरांच्या पायधरण्या कराव्या, त्यांना महेश्वर, महेश्वर! म्हणून चढवावे व हालाहल विष पिण्यास प्रवृत्त करावे! युक्ती सांगणारे तुम्हीच. वाईटपणा घेण्यास देवांना पुढे करून आपण पुन्हा नामानिराळे! (क) विष= अमृत, 'पयः कीलालममृतम्.. अम्भस् (अमरे) 'गरले विषम् अम्भसि' (अ.व्या.सु.) गूढार्थ हा की रुद्राला विषाच्या रूपाने अमृत पाजविले व (ख) रुद्र= सांसृतिकी रूजं (रोगं) द्रावयतीति रुद्र (श्रुति) संसृतिसंबंधी रोग नाहीसे करणारे बनविलेच. ही स्तुती आहे. एवढे मोठे उपकार केले, पण मोठेपणा स्वतःकडे न घेता देवांना दिला. नारदमुखात निंदा आहे. पण कवी स्तुतीच करीत आहेत.

हिं.दो. असुर सुरा विष संकरही आपु रमा मनि चारु।।
स्वारथ साधक कुटिल तुम्ह सदा कपट ब्यवहारु।।१३६।।

म.दो. सुराऽसुरां विष शंकरा स्वयें रमामणि चारु।।
स्वार्थसाधु तुम्हिं कुटिलही कपटि सदा व्यवहारु।।१३६।।

अर्थ - सुरा असुरांना दिलीत; विष शंकरांना दिलेत व स्वतः मात्र रमा (लक्ष्मी) व सुंदर मणी (कौस्तुभ) उपटलात; तुम्ही स्वार्थसाधू व कुटिल असून सदा कपटी व्यवहार करता ॥ १३६ ॥

टीका- (१) असुरांना सुरा= वारुणी मदिरा देऊन फसविलेत. त्यांना फसविण्यासाठी आत एक बाहेर एक असा कुटिलपणा आधी केलात. अमृत वाटून देण्यासाठी मोहिनीरूप घेतलेत. पण असुरांच्या वाटणीला अमृताचा एक थेंबसुध्दा न देता त्यांना दारू पाजलीत; शंकर तुमचे प्राणप्रिय भक्त व असुर वैरी, पण तुम्ही दोघांनाही कपटाने फसविलेत. कौस्तुभमणी व लक्ष्मी स्वतः घेतली हा स्वार्थ साधूपणा. यावरून ठरले की तुमचा सर्व व्यवहार कपटी असतो. मलाच यावेळी चांगला फसविलात. हित होईल तेच करीन. परमहित करीन असे कबूल करून काय केलेत ते दिसलेच. मी तुमचे रूप मागितले असता माकडाचे

भयंकररूप दिलेत व हित साधले माझे म्हणजे माझा उपहास करविलात. हा निंदात्मक अर्थ आहे.

(२) स्तुतिरूप अर्थ- सुरासुरास जे भयंकर विष वाटत होते ते शंकरास देऊन सर्वांचे शंकरा (कल्याण कलेत), नाहीतर सगळे जळून मेले असते. (क) स्वतः रमा व मणी घेतलात हे चारू- चांगलेच केलेत. (ख) स्वार्थसाधू-स्वस्य दासस्य अर्थ= स्वार्थ आपला म्हटला त्या दासाचा अर्थ साधणारे आहात. तो कुटिल असला तरी अर्थ साधता. (ग) कुटिल स्वार्थसाधु- कुटिल-नम्र, नतं कुटिल नम्रयोः' (अ. व्या. सु.) कुटिलाचा नम्र झालेल्याचा स्वार्थ साधता. (घ) तेवढ्यासाठी तुम्हाला कपटी, जी माया, तिच्याशी सदा व्यवहार करावा लागतो. तुमचा सर्व व्यवहार कपटी = मायाच करते, तुम्ही स्वतः काहीच करीत नाही. नारदांनी निंदा केली. पण कवीनी स्तुती लिहिली आहे. (उ) विष व शंकर यांची ह्रिस्वती क्रोधी माणसाच्या स्वभावाचे निदर्शन करणारी आहे. फार रागावलेला मनुष्य पुनः पुन्हा तेच उगाळीत बसतो.

हिं. परम स्वतंत्र न सिरपर कोई । भावइ मनहि करहु तुम्ह सोई॥१॥
भलेहि मंद मंदेहि भल करहू । बिसमय हरषन हियँ कछु धरहु॥२॥
डहकि डहकि परिचेहु सब काहू । अति असंक मन सदा उछाहू॥३॥
करम सुभासुभ तुम्हहि न बाधा । अब लगि तुम्हहि न काहू साधा॥४॥

म. महा स्वतंत्र न कोणि शिरावरि । रुचे मना जें तेंचं करां तरि॥१॥
खला सुजन सुजना खल करतां । हर्ष विषाद न मनिं तिळ धरतां॥२॥
धीट बनां ठकवुनि सकलानां । संतत उत्साही मन भय ना॥३॥
कर्म शुभाशुभ तुम्हां न बाधी । कोणि आजवर तुम्हां न साधी॥४॥

अर्थ- तुमच्या शिरावर कोणी नाही (त्यामुळे) अत्यंत स्वतंत्र झाला आहात, आणि मनाला रुचेल (वाटेल) ते करता ॥ १ ॥ दुर्जनाला सज्जन व सज्जनाला दुर्जन बनवता, (पण) तुमच्या मनाला जरासुध्दा (सुख दुःख) हर्ष किंवा खेद होत नाही. ॥ २ ॥ या सगळ्यांना ठकवून ठकवून धीट बनला आहात व सदा सर्वदा निर्भय व उत्साही असता ॥ ३ ॥ तुम्हाला पुण्यपापादिकर्म मुळीच बाधत नाही व आजपर्यंत तुम्हाला कोणी वाटेवर नाही आणले. (साधले-पकडले नाहीत.) ॥ ४ ॥

टीका-चौ. १ (१) महा स्वतंत्र न कोणि शिरावरि- तुमच्यापेक्षा मोठा कोणी नसल्याने असे का केलेत, असे तुम्हाला विचारणारा कोणी नाही; त्यामुळे मनाला वाटेल तसे वागता (क) 'इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था:- अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुध्दि र्बुध्देरात्मा महान् परः॥ महतः परमव्यक्तम् अव्यक्तात्पुरुषःपरः॥ पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः (कठ. उप ३/९-१०) याने ठरले की ब्रह्माच्या पुरुषोत्तमाच्या शिरावर कोणी नाही. भाव हा की तुम्ही परब्रह्म आहात. 'वंदे वाणीविनायकौ' यातील विनायक शब्दाची टीका

पाहावी. (ख) महा= परम-स्वतंत्र स्व-तंत्र आत्मतंत्र, प्रकृतिकाल गुणकर्म स्वभाव यांच्या तंत्राने यांना वश होऊन तुम्हाला वागावे लागत नाही. इतर कोणी कितीही ज्ञानी विज्ञानी झाले तरी लेश अविद्या देहपातापर्यंत शिल्लक असते व देह प्राकृतिक असल्याने प्रकृति कालकर्मगुण स्वभावानुसार वर्तन घडतेच. 'सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृते र्ज्ञानवानपि (भ.गी) 'स्वभाववेन कौंतेय निबध्दः स्वेत कर्मणा। कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यंवशोऽपि तत्' (भ.गी.) असला देहच सच्चिदानंदमय असल्याने आपण परम स्वतंत्र आहात! हा स्तुतिरूप अर्थ आहे. (२) जे स्वतंत्र- आत्मतंत्र-परमात्मतंत्र झाले त्यांच्या मनाला जे रुचले ते करता. आपल्या अनन्यगतिक दासांच्या इच्छा पुरविता, 'राम सदा सेवक रुचि राखिति'

चौ.२- खला सुजन- 'अपिचेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्। साधुरेव स मन्तव्यः' (भ.गी.) 'कोटि विप्रवध पापजयाही। त्यजू न, येतां शरण तयांही' (५/४४/१) (क) सुजना खल करता- सज्जनांना नारदासारखा अहंकार झाला की त्यांच्याकडून खलासारखे आचरण करवून त्यास वाटेवर आणता हा स्तुतिरूप अर्थ आहे. नारदांचा भाव आहे की तुम्हीच माझ्याकडून खलासारखे वर्तन करविलेत व मला खल बनविलात.

(२) सज्जनाला दुर्जन बनविताना तुम्हाला जरासुध्दा दुःख खेद होत नाही; व दुर्जनास सज्जन बनविण्यात तुम्हाला हर्ष, सुख वाटत नाही; अर्थात तुमचे हृदय वज्रापेक्षाही कठोर आहे. हा निंदात्मक अर्थ झाला. (क) हर्षविषाद, सुखदुःख ही द्वंद्वे आहेत हे मनोविकार आहेत. हे तुमच्या ठिकाणी लेशमात्र नाहीत. तुम्ही द्वंद्वातीत, निर्विकार आहात, हा स्तुतिरूप अर्थ आहे.

चौ.३ (१) धीट बना ठकवुनि सकलाना - आजपर्यंत अनेकांना माझ्यासारखे ठकविलेत; कोणी तुमचे काही वाकडे करू शकला नाही, त्यामुळे तुम्ही धीट बनला आहात (क) सकलाना - सकल ना असा पदच्छेद केला की स्तुतिरूप अर्थ निघतो. (२) सतत उत्साही मन भय ना उत्साह = प्रसन्नता व निर्भयता ही तर दैवी संपत्तीची लक्षणे आहेत.

चौ. ४ (१) कर्म शुभाशुभ तुम्हां न बाधी- शुभ-पुण्य, अशुभ-पाप, कोणत्याही कर्मांचे फळ तुम्हाला भोगावे लागत नाही. कारण ते तुमच्या पदरात टाकणारा तुमच्या शिरावर कोणी नाही. हा निन्दात्मक अर्थ आहे. (क) तुम्ही कर्मातीत आहात. 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा (भ. गी.) हा स्तुतीरूप अर्थ आहे. (२) कोणि आजवरी तुम्हा न साधी- नारदांचा भाव हा आहे की तुम्ही सर्वांहून शिरजोर झालेले आहात, तुमच्या दुष्कर्मांचा दंड देऊन तुम्हाला कोणी वाटेवर आणू शकला नाही, कोणी तुम्हाला आपल्या ताब्यात घेऊ शकला नाही. पण आज माझ्याशी गाठ आहे. सगळ्यांचा वचपा असा काढतो की तुम्हाला चांगली आठवण राहील. (क) स्तुतिरूप अर्थ तुम्ही निर्गुण निराकार, निरवयव, अग्राह्य, अदृश्य, चिदानंदमय असल्यामुळे तुम्हाला पकडणे, शिक्षा करणे इत्यादी गोष्टी कोणालाही करता येणे शक्य नाही. आता क्रोधाचा मोर्चा.

हिं. भले भवन अब बायन दीन्हा । पावहुगे फल आपन कीन्हा ॥५॥
बंचेहु मोहि जवनि धरि देहा । सोइ तनु धरहु श्राप मम एहा ॥६॥
कपि आकृति तुम्ह कीन्हि हमारी । करिहहिं कीस सहाय तुम्हारी ॥७॥
मम अपकार कीन्ह तुम्ह भारी । नारि बिरहँ तुम्ह होब दुखारी ॥८॥

म. केला आज अहेर थोर घरिं । निज कर्माचा घ्या बदला तरि ॥५॥
धरुनि फसविला मज जे देहा । तोच धरा मम शाप असे हा ॥६॥
कीशवेष मज दिला भयानक । माकड होतिल तुम्हां सहायक ॥७॥
मम अपकार तुम्हीं कृत भारी । दुःखी व्हाल वियोगें नारी ॥८॥

अर्थ - आज चांगल्या थोर घरी अहेर केला आहात तरी त्याचा मोबदला- परत अहेर (कर्माचे फळ) आता घ्या पदरात ॥ ५ ॥ जो देह धरून मला फसविलात तोच देह तुम्ही धारण करा, असा माझा शाप आहे. ॥ ६ ॥ तुम्ही मला भयानक माकडाचे रूप दिलेत म्हणून तुम्हाला भयानक माकडेच साह्य करतील. ॥ ७ ॥ तुम्ही माझे फार मोठे अहित केलेत, म्हणून तुम्ही स्त्रीविरहाने दुःखी व्हाल. ॥ ८ ॥

टीका- चौ. ५ (१) केला आज अहेर थोर घरी- कोट्याधीश माणसाने आपल्या प्रेमातल्या निर्धन नातेवाईकांकडील कार्यात मोठा अहेर केला की तो बिचारा गरीब त्या अहेराची परतफेड कशी करणार? पण तसाच चांगल्या श्रीमंताच्या घरी केला की त्याची चांगल्या प्रकारे परतफेड केली जाते. नारदांच्या लग्नात भगवंतांनी नवरेमुलाला जो पोषाख अहेर दिला होता, त्याची परतफेड आता नारद करणार आहेत, भगवंतांचे लग्न त्या राजकुमारीशी झाल्यावर! नारदास आपल्या तपोधनाचा गर्व झाला आहे हे येथे स्पष्ट दिसते. ब्रह्मदेवादिकानां सुध्दा भगवंतांनी आपल्या मायेचा तडाका दाखवून वाटेवर आणले पण कोणी भक्ताने त्यांस शापरूपाने मोबदला दिला नव्हता तो आता नारद देणार आहेत. तुम्हाला कर्माचे फळ भोगावयास लावणारा कोणी भेटला नाही, पण मी ते भोगवतो बघा आता, फार धीट झालात नाही का!

(क) स्तुतिरूप अर्थ तुम्ही दनुजारि, सुरनाथ आहात, पण त्या तुमच्याकार्यात कोणीही तुम्हाला मदत करू शकला नाही, तरी मी करतो मदत, तुम्ही कर्मातीत असून दनुजांचा नाश करून सुरकार्य करण्यासाठी जे कर्म कराल त्याचे योग्य फळ तुम्हास मिळेल, तो तुमचा प्रयत्न सफल होईल.

चौ. ६ (१) मनुष्यरूपाने येऊन तुम्ही मला फसविलात म्हणून तुम्हाला मनुष्य देह धारण करावा लागेल. फसविलात म्हणजे मला ती सुंदरी मिळू न देता नृपरूपाने येऊन स्वतःच पळवून आणलीत तिला. यातील एका भागाची शिक्षा प्रथम सुनावली. बायको पळवून नेल्याची शिक्षा पुढे सांगणार आहेत.

चौ. ७ (१) माकडांचे साह्य भगवंतास घ्यावे लागणे यात त्यास फार कमीपणा, अपमान व उपहास आहे. माकडाच्या रूपामुळेच नारदास कमीपणा, अपमान उपहास मिळाला, म्हणून त्याचा हा योग्य मोबदला दिला.

चौ. ८ (१) कारण नसता माझी बायको पळवून आणून माझ्या सुखाला आग लावलीत, अतिशय दुःख दिलेत, म्हणून तुमची बायकोसुध्दा निष्कारणच पळविली जाईल व मी जसा स्त्रीविरहाने शोकाकुल दुःखी कष्टी आहे तसेच तुम्ही व्हाल.

(क) या शाप देण्यात सुध्दा क्रोधामुळे उत्पन्न झालेला विस्कळीतपणा भाषणात दिसतो. नृपरूप धरणे व बायको पळवून नेणे या दोन गोष्टींचा अगदी निकट संबंध आहे. पण शाप देताना त्या क्रमाने न सांगता कपिरूपाचा उल्लेख मध्येच केला, हाच चित्ताचा विस्कळीतपणा भाषणात दिसला. नरवेष धारण करणे स्त्रीविरह-दुःखी होणे व कपींचे साह्य घेणे असा क्रम रामचरित्रानुसारी ठरला असता, नारदमोहातील घटना क्रमानुसार कपिरूप देणे, नररूपाने येणे व नारदांची नवरी पळवून नेणे असा उल्लेख योग्य ठरला असता. कोणत्याही विकाराचा तीव्र पगडा मनावर बसला म्हणजे भाषेत असाच विस्कळीतपणा येतो. १/१०९/३-४, ५/३३/६-९, ६/६१/८, १४,१५ पहा. (ख) आता नारदांच्या क्रोधाची इतिश्री झालीच असे समजावे. कारण की अवताररूपी खेळाकरता लागणाऱ्या अत्यंत आवश्यक कार्याची रूपरेषा मुख्य पात्रे इत्यादी गोष्टींची पूर्वयोजना उत्तम प्रकारे झाली. हे होण्यास नारदशापच उपयोगी पडणार. बालकांडापासून किष्किंधाकाण्डसमाप्तीपर्यंतच्या खेळाची पूर्वतयारी झाली. पुढील खेळाची पूर्वयोजना नारदमुखानेच करविली जाणार आहे.

(२) मागील चौपायात नारदानी केलेल्या निंदेत गर्भित स्तुती कशी आहे हे टीकेत विस्ताराने दाखविले आहेच. तथापी सारांशरूपाने खाली कोष्टकात दाखविणे अधिक उपयुक्त होईल. :-

(सिंहावलोकन- १३६/७-१३७/५)

नारद वचन	स्तुतिरूप अर्थ
परसंपदा तुम्हां ना बघवे	१) पर= शत्रु कामक्रोधादी शत्रुरूपी संपदा आपले सेवक जमवू लागले तर भगवंतास बघवत नाही.
ईर्षा कपट विशेषें करवे	२) भक्तांमध्ये अज्ञानमोहादिक सहज होत नाहीत. कपट=माया तिच्याकडून सर्व करवितात. स्वतः निष्क्रिय आहेत.
रुद्रास चकविलें/प्रेरुनि सुर विषपान करविले	३) विष= अमृत, विष दाखवून अमृत पाजविले व संसार रूज पळविणारे=रुद्र त्यास केले. सुराऽसुरा
सुराऽसुरां विष शंकरा	४) सुरांना व असुरांना जाळून टाकणारे विष शंकरास आपल्या प्रियभक्तास देऊन सुरासुरांचे शं-करा केलेत.

स्वये रमा मणि चारू	५) स्वतः रमा व मणी घेतलात ते चारू चांगले झाले.
कुटिल स्वार्थ साधु	६) कुटिल= नत, नम्र. नम्र झालेल्यांचा स्वार्थ साधतात.
कपटी सदा व्यवहारू	७) कपटी–माया, तिच्याकडूनच सर्व व्यवहार घडतो.
महास्वतंत्र, न कोणी शिरावर	८) अव्यक्ताच्या पलीकडे असलेले ब्रह्म पुरूषोत्तम आहांत.
रूचे मना जें तेंच करा	९) राम सदा सेवक रूचि राखति,
खला सुजन करता	१०) शरणागत खलाला साधु बनविता.
सुजना खल करता	११) अहंकारी सेवकाचा गर्वहरण करता.
हर्ष विषाद न	१२) द्वंद्वातीत, अविकारी, आहात,
धीट बना ठकवुनी सकलांना	१३) धीट बना ठकवुनी सकला ना, कोणालाही न ठकविल्यामुळे निर्भय आहात.
संतत उत्साही मन भय ना	१४) ही ज्ञानाची मुक्ताचीच लक्षणे आहेत.
कर्म शुभाशुभ तुम्हां न बाधी	१५) तुम्ही कर्मातीत आहात, करून अकर्ते आहात.
आजवरी तुम्हां न साधी	१६) तुम्ही प्रयत्न साध्य नसून कृपासाध्य आहात,
केला आज अहेर थोर घरी निजकर्माचा घ्या बदला तरी	१७) कर्मातीत असून जे कर्म कराल त्यात सफलता येईल अशी मदत मी करतो.

या टीकेत दिलेल्या अर्थानी ज्यांचे समाधान होणार नाही त्यानी मा. पीयूष पृ. ६९८ वर दिलेले अर्थ पहावे व योग्य वाटल्यास घ्यावे. (क) कुटिल, कपट, विष वगैरे शब्दांचे जे अर्थ येथे केले आहेत ते अमर व्याख्यासुद्धा टीकेच्या आधारे केले आहेत. कपट = माया हा अर्थ गीतामान्य, श्रीशंकरानंदीटीका व ज्ञानेश्वरी यात 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' च्या टीकेत आहे. राम काही करीत नाहीत. माया (सीता)च सर्व व्यवहार करते यास आधार अध्यात्म रामायणातील रामरहस्यात पाहावा.

वि. ल. ठे.- तु. दासांनी अशा ठिकाणी सर्वत्र व्याजस्तुती भरून ठेवली आहे. शंकरनिंदा नारदांनी व सप्तर्षीनी केली व नारदनिंदा सप्तर्षीनीच केली. तेथेही स्तुतीरूप अर्थ स्पष्ट केले आहेत. पुढे अंगद रावणसंवादात असेच अर्थ आहेत. आता भगवान काय करतात पाहा.

हिं.दो. श्राप सीस धरि हरषि हियँ प्रभु बहु बिनती कीन्हि ।
निज माया कै प्रबलता करषि कृपानिधि लीन्हि ॥१३७॥

म.दो. धरूनि शाप शिरिं हर्षहृदिं प्रभु विविधा विनवून ।
घे निजमाया-प्रबलते कृपाब्धि आकर्षून ॥१३७॥

अर्थ - प्रभूंनी (नारदाचा) शाप शिरसामान्य केला व ह्रदयात हर्ष झाला आणि नारदांना नाना प्रकारे विनंती करून कृपासागरांनी आपल्या मायेच्या प्रबलतेला आकर्षून घेतली. ॥ १३७ ॥

टीका- (१) नारदांनी शाप दिला व भगवंतास हर्ष झाला! असा दुसरा स्वामी कोण असेल की आपल्या सेवकाने दिलेले भयंकर, अपमानकारक शाप ऐकून हर्ष होईल. ह्रदयातच हर्ष आनंद झाला. बाहेर दाखविला असता तर नारदास आणखी क्रोध आला असता. क्रुध्द झालेल्या माणसाची कटुवचने ऐकून कोणी हर्ष प्रदर्शित केला तर तो उलट चिडतो व अधिक रागावतो. हर्ष एवढ्यासाठी झाला की अवतार नाटकाची पूर्वतयारी चांगली झाली. त्या निमित्ताने प्रदीर्घ काळ तळमळत असलेल्या जीवांचा उध्दार सहज करता येईल. (क) शाप शिरोधार्य मानला - मोठ्या माणसांची आज्ञा लहानांनी शिरसामान्य करणे हा त्यांचा धर्म आहे. पण दाखविले की ॥ देति सदा दासाना महती। नारदा! तुम्ही आमच्यापेक्षा खरेच मोठे आहात. तुम्ही ज्यास शाप म्हणता त्यास मी श्रेष्ठांची आज्ञा समजतो. आपल्या सर्व आज्ञा मला शिरसावंद्य आहेत. नारदांच्या क्रोधाग्नीची आता जरूर नाही, तो आता विझवावयाचा आहे. अग्नी विझविण्यास जल्च पाहिजे. 'लक्ष्मणवच-आहुतीस्तव भृगुवर-कोप-कुशानु ॥ भडकत पाहुनि वदति वच जलसम रविकुल-भानु' (१/२७६/) यापुढील चौपाया पाहाव्या. मानी माणसाला बहुमान मिळाला म्हणजे त्याच्या क्रोधाचा पारा उतरू लागतो. म्हणून आता नारदांची नानापरींनी विनवणी करतात. (ख) शापाचा स्वीकार केला नसता तर नारदाने प्राण दिला असता व भगवंतास ब्रह्महत्येचे पातक लागले असते, असे कदाचित कोणास वाटेल; पण असे वाटणे केवळ अज्ञानजनित भ्रम ठरेल. 'कर्म शुभाशुभ तुम्हा न बाधी' असे नारदांनी नुकतेच म्हटले आहे. 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति' (भ.गी.) असे भगवानच म्हणतात 'हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान् न हन्ति न निबध्यते (भ. गी.) असे जीवन्मुक्त, ब्रह्मनिष्ठांविषयी आहे. भगवंताला ब्रह्महत्या लागेल असे म्हणणे म्हणजे भगवान अज्ञानी जीव आहेत असे म्हणणे होय. भगवान कर्मरतच ठरतील.

(२) विविधा विनवून - नारदा! धर्म संरक्षण करणे आमचे कर्तव्य, दासांना सुख देणे त्यांचेही हित करणे हे आमचे कर्तव्य असता तुमचे मी अहित केले असे जे म्हणालात ते खोटे कसे म्हणावे. 'काल कर्म नी स्वभाव दडपणिं। भले प्रकृति वश चुकति भलेपणिं ॥ ती घे हरि जनचूक सुधारूनि। देइ सुयश दुख दोष निवारूनि (१/७/२-३) आमची चूक आपणासारखे प्रेमळ हरिजन नाही सुधारणार तर दुसरे कोण सुधारतील! फार चांगली शिक्षा केलीत. मुनींचा अपकार जाणूनबुजून करणाऱ्या मोठ्यांना मोठी शिक्षाच देणे योग्य आहे. आता समाधान झाले ना? इत्यादी प्रकारे शालजोडीतले देत, चकवीत मुनिराजांना शांत केले व घेतले मायेचे आवरण काढून. 'ते प्रेरिति निजमाये श्रीपति' (१/१२८/८) मध्ये मायेला प्रेरणा दिली होती. येथे मायेचा व मायेच्या प्रबलतेचा उपसंहार केला व मुनिश्रेष्ठांस तत्काळ निर्मोह केले. (क) एवढी निंदा केली, एवढे शाप दिले, पण भक्तास मुळीच न रागावता शेवटी त्यास कायमचा निर्मोह केला म्हणून म्हटले कृपाब्धि. कृपानिधान. माया

पाठीस लावण्यापासून मायावरण काढून घेईपर्यंत जे काही केले ते कृपामय अंतःकरणानेच केले. 'सेवक-हितकारी आमचा पण' हे खरे करून दाखविले. आता याचा परिणाम सांगतील.

हिं. जब हरि माया दूरि निवारी । नहिं तहँ रमा न राजकुमारी ॥१॥
तब मुनि अति सभीत हरि चरना । गहे पाहि प्रनतारति हरना ॥२॥
मृषा होउ मम श्राप कृपाला । मम इच्छा कह दीनदयाला ॥३॥
मैं दुर्बचन कहे बहुतेरे । कह मुनि पाप मिटिहिं किमि मेरे ॥४॥

म. जैं हरि हरिती माया सारी । तिथें रमा ना राजकुमारी ॥१॥
मुनि सभीत अति धरि हरिचरणा । पाहि! वदे प्रणतार्ती हरणा ॥२॥
ठरो मृषा मम शाप कृपालू । म्हणति मदिच्छा दीनदयालू ॥३॥
मी वदलों कितितरि दुर्वचनें । पापनाश मम कसा? मुनि म्हणे ॥४॥

अर्थ- जेव्हा हरींनी सारी माया हरण केली (दूर केली) तेव्हा तेथे रमा (लक्ष्मी) ही दिसेना व ती राजकुमारीही दिसली नाही. ॥ १ ॥ तेव्हा मुनी अतिभयभीत झाले व 'प्रणतार्ती हरणा! पाही' (शरणागताचे संकट हरण करणाऱ्या प्रभो! माझे रक्षण करा) असे म्हणत त्यांनी हरीचे चरण धरले. ॥ २ ॥ व म्हणाले की हे कृपाला! माझा शाप खोटा ठरो. दीन दयाळू हरी म्हणाले की ती माझीच इच्छा होती. ॥ ३ ॥ मुनी म्हणाले की मी कितीतरी दुर्वचने-अपशब्द बोललो, तरी माझे पाप कशाने नष्ट होईल? ॥ ४ ॥

टीका- वि. सूचना येथे नाट्यप्रहसनाचे पर्यवसान आता महाकाव्य नियमानुसार एका अनन्य भक्तिरसात होत आहे. या प्रहसनात आरंभापासून शेवटापर्यंत भगवंताचा व त्यांच्या मायेचा नारदांवर विजय दिसत असला नारदाविषयीची पूज्य बुध्दी प्रेक्षक श्रोत्यांच्या मनात कमी होत गेलेली असली, तरी कामाच्या वावटळीतसुध्दा त्यांची अनन्यनिष्ठा कमी झाली नाही, त्यांनी प्रभूला अरे-तुरे एकवचनी प्रयोग रावणाप्रमाणे केले नाहीत; कामवाताने उन्मत्त होऊनसुध्दा अनीतीचा अवलंब कृतीने केला नाही. शारीरिकदृष्ट्या ब्रह्मचर्यनाश झाला नाही. इत्यादी अनेक कारणांनी नारदाविषयीची सहानुभूती कमी होत नाही. उलट त्यांचा कळवळाच येतो, पण शंकरांशी व हरीशी त्यानी केलेले वर्तन आठवून असेच वाटते की झाली ही फजिती बरी झाली. क्रोधाने अंध बनून केलेल्या उघड उघड निंदेतसुध्दा 'महा स्वतंत्र न कोणि शिरावरि' 'कर्मशुभाशुभ तुम्हा न बाधी' इत्यादी काही वचने निंदारहित व उघड उघड स्तुतीवाचकच आहेत. शिवपुराणातील नारदचरित्र यापेक्षा कमी दर्जाचे, हास्यरस वैभव आणि गांभीर्य व ध्वनी पुष्कळच कमी असे ठरते.

चौ. (१) रमा व राजकुमारी - म्हणजेच जणू हरिमाया व तिची प्रबलता. भगवान कृपा करून ज्यावेळी भक्ताच्या हृदयातून माया व तिचे बल यांना दूर सारतील तेव्हाच तो

खराखुरा मायामुक्त होऊ शकतो. मग तो जिकडे जाईल, त्याची प्रवृत्ती जिकडे जाईल तिकडे एकट्या प्रभूलाच पाहतो. 'विषय तो त्यांचा झाला नारायण' असे होते. मायाजनित भेद त्याच्या बुध्दिदृष्टीला दिसत नाही व भगवंताच्या कृपेशिवाय आपण काही करू शकत नाही, असा त्याचा निश्चय होतो.

चौ. २-३ (१) मायारूपी मल हृदयदर्पणावरून निघून जाताना, त्याने आपल्याबरोबर ज्ञानवैराग्याहंकार रूपी मळसुध्दा नेला, तेव्हा नारदमुनींच्या हृदयाची काय दशा झाली असेल ती त्यांची त्यांना ठाऊक! बाह्यवृत्तीवरून कवींना जेवढी दिसली तेवढी त्यांनी थोडक्यात वर्णिली आहे. (क) अत्यंत घाबरून गेले. त्यांचे सर्व अपराध हृदयात थैमान घालू लागले. अपकीर्ती होईल, याचे काहीच वाटले नाही. पण नर्कात जावे लागणार अशी भीती वाटली. (ख) पाहि प्रणतार्ति-हरणा असे म्हणून पाय धरले. याने दाखविले की भगवान रागावलेले नाहीत, अशी खात्री वाटली. 'हरि गुरुनिंदक दर्दुर बनती। जन्म सहस्र तीच तनु धरती' या अधःपातापासुन व नीच योनीतील जन्मभयापासुन रक्षण करणारी एक मात्र हरिकृपा आहे व ती संपादन करण्यास आर्त बनून अनन्य भावाने शरण जाण्याशिवाय दुसरे साधन नाही हे जाणून त्यांनी भगवंताचे पाय धरले व या सर्व भयापासुन रक्षण करणारे दुसरे कोणी नसून शरणागतांचे दुःख भयक्लेश हरण करण्यास आपणच समर्थ आहात, तरी या महाभयापासून व दुःखदिकापासून माझे रक्षण करा, अशी प्रार्थना केली. आपण साक्षात प्रभूला शाप दिले याबद्दल फारच दुःख होत आहे. (२) म्हणून विनविले की शाप खोटे ठरोत. सोडलेले ब्रह्मास्त्र परत घेता येते, पण विप्राने दिलेला शाप, चुकून दिला गेला असला तरी तो परत घेता येत नाही किंवा खोटा होऊ शकत नाही, हे माहीत असल्यामुळे ही प्रार्थना केली आहे की तुम्ही माझा शाप खोटा ठरवून टाका. 'करूनि अन्यथा होइ ना घोर अती द्विजशाप॥ (१/१७४) 'विप्रशाप कधि ठरे मृषाही? (१/१७५/७) 'मृषा नव्हे देवर्षी वाणी' नारदांच्या मनातील भाव हा आहे की माझ्या शापांचा आपण स्वीकार करू नये.

(३) भगवंतांनी सांगितले की तुम्ही जे शाप दिलेत ते माझ्या इच्छेनेच दिले आहेत, तेव्हा तुम्हास वाईट वाटण्याचे कारण नाही. नारदशापांना मृषा ठरविणे भगवंतासही आता शक्य नाही. कारण मान्यतेचा शिक्का त्यांनी आधीच मारला आहे व भगवंताचे वचनही कधी खोटे होत नाही. जर प्रभू म्हणाले नसते की मदिच्छाच कारण आहे तर नारदांच्या मनाला कधीही स्वस्थता मिळाली नसती. मी माझ्या प्रभूला शाप दिले. ही टोचणी एखाद्या ब्रह्मराक्षसापेक्षा सुध्दा सतत, असह्य दुःखद झाली असती. (क) प्रभूंनी जे सांगितले ते अगदी खरे आहे. नारदांनी शाप देऊन अवतारखेळाची पूर्व तयारी व्हावी अशी त्यांचीच इच्छा होती. म्हणूनच रस्त्यात नारदास भेटले व चिडविण्यासाठी मुद्दाम खोचक प्रश्न विचारला. प्रभूच्या या उत्तराने एक हृदयशूल नष्ट झाला. पण-

चौ. ४ (१) मी आपली पुष्कळ निंदा केली. 'परनिंदा अघ अधिक गिरीशा' (७/१२१/२२) मग हरिनिंदा पापाला उपमा कोठली? हे पाप कसे नष्ट होईल ते सांगावे, अशी प्रार्थना

प्रभूलाच केली. जणू सर्व प्रायश्चितच आता मुनी करू इच्छितात व भगवान जणू अनुवादक आहेत. आता प्रायश्चित्त सांगतील.

हिं. जपहु जाइ संकर सत नामा । होइहि हृदयँ तुरत बिश्रामा ॥५॥
कोउ नहिं सिव समान प्रिय मोरें । असि परतीति तजहु जनि भोरें ॥६॥
जेहि पर कृपा न करहिं पुरारी । सो न पाव मुनि भगति हमारी ॥७॥
अस उर धरि महि बिचरहु जाई । अब न तुम्हहि माया निअराई॥८॥

म. जा शंकर शत-नामा जपणें । शीघ्र हृदयिं विश्राम पावणें॥५॥
प्रिय शिवसम मजला नहि कोणी । ही प्रतीति सोडा न चुकोनी॥६॥
कृपा पुरारि न करिति जयासी । भक्तिलाभ मम मुनि! न तयासी॥७॥
महिं विचरा हें धरूनि उराशीं । अतां न माया येइ तुम्हांसी॥८॥

अर्थ- (अता येथून) जा व शंकर शतनामांचा जप करा म्हणजे हृदयाची तळमळ जाऊन शीघ्र विश्रांती पावाल ॥ ५ ॥ मला शिवासारखा दुसरा कोणी प्रिय नाही हा विश्वास (प्रतीति) मात्र चुकूनसुध्दा सोडू नका ॥ ६ ॥ मुने! (काय सांगू!) त्रिपुरारी शिव ज्याच्यावर कृपा करीत नाहीत त्याला माझी भक्ती कधीही मिळत नाही. ॥ ७ ॥ म्हणून हे (मी सांगितलेले) सदैव उराशी बाळगून खुशाल जगभर फिरा म्हणजे माझी माया यापुढे तुमच्याजवळ येणार नाही ॥ ८ ॥

टीका-चौ. ५. (१) मागील दो १२८ 'तुमचे स्मरणे पळति की मोह मार मदमान ॥' याच्या टीकेत दिलेला गूढार्थ प्रथम पाहावा व मग ही टीका वाचावी. 'यदकार्षीः शिववचो वितथं मदमोहितः! स दत्तवानीदृशं ते फलं कर्मफलप्रदः! शतनाम शिवस्तोत्रं सदाऽनन्य मतिर्जप' हे शिवशतनामस्तोत्र ब्रह्मदेवांनी तुम्हाला उपदेश केला म्हणजे मिळेल व तेच तुम्हाला शंकरांचा व त्या शतनामस्तोत्राचा महिमा सांगतील असे शिवपुराणात म्हटले आहे. (पा. पी.पृ. ७०८ वरून)

(२) यावरून हे निश्चित ठरले की परमप्रियभक्त शंकरांचा अपमान केला म्हणून ही दुर्दशा केली गेली. येथील भाव हा आहे की माझा अपमान किंवा निंदा तुम्ही केलीत असे मला वाटत नाही. तुमच्या चित्ताची जी तळमळ होत आहे तिचे कारण तुमच्यावर अद्याप शिवकृपा झाली नाही. शिवशतनामस्तोत्र नित्य जपत जा म्हणजे ती तळमळ जाईल. (क) मुळात शिवशतनामस्तोत्र असा उल्लेख असून येथे शंकर शब्द मुद्दाम घालून त्या शतनामस्तोत्राचे माहात्म्य शं कर असे थोडक्यात सुचविले. ज्या भक्ताचा अपराध-अपमान केला असेल त्याला शरण जाण्याने, त्याचे भजन, नामस्मरण केल्यानेच भगवत्कृपा होते. भगवंताचे भजन केल्याने भक्तापराधाचे क्षालन होत नाही हे येथे स्पष्ट दाखविले. याचा थोडा जास्त खुलासा करतात.

चौ. ६ (१) शिवासारखा प्रिय मला कोणी नाही हे विसरू नका हे सांगण्याने सुचविले की शिवापराधी मला अप्रिय वाटतात व तुम्ही शिवापराध केलात म्हणून तुमची अशी दशा करावी लागली. शिवपुराणात जे स्पष्ट सांगितले तेच येथे नुसते ध्वनित केले. हा विश्वास ज्यावेळी नष्ट होईल त्यावेळी पुन्हा अशी दुर्दशा होईल हेही सुचवून ठेवले.

चौ. ७- (१) त्रिपुरारीच्या कृपेशिवाय माझी भक्ती प्राप्त होत नाही. मोह, काम, मद हे त्रिपुरासुर आहेत. शंकर कृपा करतील तरच यांचा नाश होणार. त्रिपुरारी जोपर्यंत त्यांचा नाश करीत नाहीत तोपर्यंत हे तिघे दिसले नाहीत तरी फार गुप्त असतात. हे तिघे नष्ट झाले नाहीत तोपर्यंत भक्ती कुठली? म्हणून माझी भक्ती मिळावी, असे ज्याला वाटत असेल त्याने त्रिपुरारी शिवाची कृपा संपादन करावी. 'शंकरभजनविना नर भक्ति न मम लभतात (७/४५) याचे कारण येथे पुरारी त्रिपुरारी शब्दाने सुचवून ठेवले. शिवकृपेने मोहनाश होतो व मोहनाश झाल्याशिवाय रामभक्ती लाभ होत नाही. 'मोहनाशविण रामपदिं दृढ अनुराग न तात' (७/६१)

चौ. ८ (१) हैं= अस, असे, त्रिपुरारीच्या कृपेशिवाय माझी भक्ती मिळत नाही हे सतत स्मरणात ठेवले तर माया तुमच्याजवळसुध्दा येणार नाही. भाव हा की जर शंकरांचा अपमान केलात, त्यांची कृपा संपादन केली नाही तर माया तुमचा पिच्छा पुरविल्याशिवाय राहणार नाही.

वि. सूचना- सतीमोहप्रकरण वाचून शैव जशी शंका घेतात की शैवांचा अपमान करण्यासाठी तु. दासांनी सांप्रदायिक द्वेषाने ते घुसडून दिले आहे. तसेच वैष्णव येथे म्हणतील की तु. दास खरे वैष्णव नव्हते. कारण ते राम-विष्णु भक्ताना शंकर भजन करावयास लावतात. मा. पी. मधील शिवपुराणश्लोकांनी या सर्वांची तोंडे बंद होतील. शिवनाम स्तोत्राचा जप करण्याची आज्ञा विष्णूंनीच विष्णुभक्त नारदास दिली आहे. तु. दास कोणाही देवतेचे द्वेष्टे नाहीत.

हिं.दो. बहु बिधि मुनिहि प्रबोधि प्रभु तब भए अंतरधान ।।
सत्यलोक नारद चले करत राम-गुन गान ।।१३८।।

म.दो. प्रभु बहु मुनिला प्रबोधुनि पावती अंतर्धान ।।
सत्यलोकिं नारद निघति करत रामगुण-गान ।।१३८।।

अर्थ- मुनीला नानाप्रकारे प्रबोध करून प्रभू अंतर्धान पावले, तेव्हा नारदमुनी राम-गुण गान करीत सत्य लोकास जाण्यास निघाले ॥ दो.१३८ ॥

टीका- (१) मुनी कैलासाहून निघाले ते विरंचिलोकास गेले होते. आता ब्रह्मलोकास विधिलोकास न निघता सत्यलोकास निघाले. भाव हा की शिवकृपा प्राप्त करून रामभक्ती लाभ करून घ्यावयाची आहे. त्यासाठी शिवशतनामाचा उपदेश ब्रह्मदेवाकडून घेऊन, त्याचा

जप करावयाचा आहे. त्याच्यायोगाने शिवकृपादर्शन होणार! सत्याचे दर्शन जेथे होणार तो सत्यलोक- लोक्यते इति लोक: लोकृ दर्शने (अ. व्या. सु.) सत- (सत्य) हरिभजन जगत्स्वप्नासम' हरिभजन, हरिभक्ति सत्य आहे. शिवपुराणात ब्रह्मलोकास जाण्यास सांगितले आहे. 'ब्रह्मलोके स्वकामार्थं शासनान्मम' असे असता येथे मुद्दाम सत्यलोक शब्द घालून गूढभाव प्रदर्शित केला आहे.

(२) नारदांना येताना पाहिले तेव्हा प्रभूंना अंतर्धान होता येत नव्हते असे नाही. जाणूनबुजून या गोष्टी करावयाच्या होत्या म्हणून वाटेत भेटले (क) नाना प्रकारे प्रबोध उपदेश केला. उपदेशातील विषय शंकरभक्ती व अहंकाराचा दुष्परिणाम पटवून देणे याशिवाय दुसरा काय असणार! (ख) ब्रह्मलोकाहून आले होते, तिकडे परत चालले. जाता जाता लंकाकांड कथेची पूर्वतयारी होईल.

हिं. हरगन मुनिहि जात पथ देखी । बिगत मोह मन हरष बिसेषी॥१॥
अति सभीत नारद पहिं आए । गहि पद आरत बचन सुनाए॥२॥
हरगन हम न बिप्र मुनिराया । बड़ अपराध कीन्ह फल पाया॥३॥
श्राप अनुग्रह करहु कृपाला । बोले नारद दीन दयाला॥४॥

म. हरगण मुनिस जात पथिं पाहुन । विगत मोह मनिं विशेष हर्षुन॥१॥
नारद निकट भीत अति आले । पाय धरुनि अति दीन म्हणाले॥२॥
मुनिवर! आम्ही हरगण विप्र न । कृत अपराध महा फळला पण॥३॥
शापानुग्रह करा कृपाळू । वदले नारद दीन दयाळू॥४॥

अर्थ- मोह मुक्त झालेल्या व मनात विशेष हर्षित होऊन मार्गाने जात असलेल्या मुनींना पाहून हरगण अतिभीतभीत नारदाजवळ आले व त्यांचे पाय धरून अतिदीन (वाणीने) म्हणाले-॥ १-२ ॥ मुनिश्रेष्ठ! आम्ही विप्र नसून हरगण आहोत; आम्ही मोठा अपराध केला (कृत) व त्याचे फळ पण आम्हास मिळाले.॥ ३ ॥ आपण कृपाळू आहात तेव्हा आता शापानुग्रह करावा (तेव्हा) दीनदयाळू नारद म्हणाले ॥ ४ ॥

अन्वय चौ. १- विगतमोह, मनि विशेष हर्षून पथि जात मुनिस पाहुन हरगण

टीका- चौ. १) (१) यावरून स्पष्ट दिसते की ते दोघे हरगण नारदांची वाट पाहात बसले होते व ते परचित्तज्ञानी होते, कारण त्यांनी नारदांच्या मनातील दोन्ही गोष्टी ओळखल्या. हृदयातला विशेष हर्षजाणला व मोहनिर्मुक्त आहेत हेही ओळखले. (क) शिवगण होते व नारद शापाने निशाचार जन्म मिळणार हे ठरलेले होते. पण मुनींनी कृपा केली नाही तर सतत निशाचरच व्हावे लागेल या भीतीने शापाला काही मुदत वगैरे घालून मिळाली तर काही काळाने का होईना पुन्हा हरगण होता येईल. जयविजयांना जशी तीन जन्मांची मुदत घालून सवड मिळाली तसे काही झाले तर पाहावे या विचाराने नारदांची वाट पाहात होते.

नारद आपल्या मूळ स्वरूपात व प्रसन्नचित्त दिसले, तेव्हा आशा वाटली व जवळ गेले.

चौ. २ (१) अपराध्याचे चित्त साशंक असते म्हणून जरी नारद प्रसन्नचित्त असल्याचे कळले तरी मुख प्रसन्न दिसत नसल्यामुळे जवळ जाण्यास हरगण भीत आहेत. पाय धरणे हे शरणगतीचे व क्षमायाचनेचे लक्षण आहे. नारदांनी सुध्दा नुकतेच दीन बनून प्रभूंचे पाय धरले होते व दीन बनून विनंती पण केली होती. त्यामुळे या पायधरणीचा व मनधरणीचा इष्ट तो परिणाम होणारच.

चौ. ३ (१) आपण शिवगण आहोत, हे माहीत नसल्यामुळे मुनींनी एवढा घोर शाप दिला असे वाटून सांगतात की आम्ही हरगण आाहोत. भगवंतांनी शिवभक्तीचे धडे नारदांस शिकविले आहेत त्याचा परिणामही हरगणांना अनुकूल असाच होणार! (क) तुम्ही शाप दिलात असे न म्हणता आम्हीच अपराध केला व त्याचे फळ आम्हास मिळाले ते योग्यच झाले, शाप दिलात यात तुमचा काही दोष नाही. आता एवढीच विनंती आहे की-

चौ. (४) शापानुग्रह- शापाविषयी अनुग्रह, कृपा आपला शाप खोटा होणार नाही व तो परतही घेता येणार नाही हे आम्हास माहीत आहे, पण त्या शापातील घोरपणा, दुःख इत्यादी गोष्टी आपण आपल्या कृपेने दूर करू शकता. कारण आपला स्वभावच कृपाळू आहे. आपणास दीनांचे, शरणागतांचे दुःख दैन्य बघवत नाही. 'कोमल चित्त दया दीनांवर' (७/३८/३) हे आपल्यासारख्या संतांचे लक्षणच आहे. (२) नारद दीनदयाळू - असा स्वभावच असल्यामुळे आता अनुग्रह करणारच. नारदांनी विचार केला की मीही दीन बनून अशीच भगवंताची कृपा भाकली. मी भगवंताचा दास म्हणवतो. मग दीनावर दया करणे माझे कर्तव्य नाही का? दोन्ही ठिकाणी सारखे शब्द घालून हे सुचविले की मनुष्य स्वतः भगवंतास प्रार्थना करून विनवीत असतो की मी अज्ञ आहे तू कृपाळू सर्वज्ञ आहेस, तरी माझ्या दोषांकडे न बघता तू मला क्षमा कर व माझ्यावर कृपा कर. पण तोच मनुष्य दुसऱ्याने केलेले अपराध विसरण्यास, क्षमा करण्यास तयार नसतो मग कृपा कुठली? याने उपदेश देतात की ईश्वराने आपणास क्षमा करावी, असे ज्यास वाटत असेल त्याने दुसऱ्याचे अपराध विसरून यथाशक्ती कृपा करावी. तेच आता नारद करतील. कारण, 'येइ दया कोमलमन, संता' (३/२/९)

हिं. निसिचर जाइ होहु तुम्ह दोऊ । बैभव बिपुल तेज बल होऊ॥५॥
भुजबल बिस्व जितब तुम्ह जहिआ । धरिहहिं बिष्नु मनुज तनु तहिआ॥६॥
समर मरन हरि हाथ तुम्हारा । होइहहु मुकुत न पुनि संसारा॥७॥
चले जुगल मुनि पद सिरनाई । भए निसाचर कालहि पाई॥८॥

म. निशिचर जन्मा जरि दोघे जा । पावा बिपुल विभव बल तेजा॥५॥
विश्व भुजबळे जिंका जेव्हा । विष्णु मनुज तनु धरतिल तेव्हा॥६॥

मरण समरि हरि करिहि तुम्हाला । मुक्त व्हाल याल न जन्माला॥७॥
ते मुनि पदि शिर नमुनि निघाले । जाता काळ निशाचर झाले॥८॥

अर्थ- तुम्ही दोघेही निशाचर जन्मास जाल हे जरी खरे, तरी तुम्ही अपार (विपुल) वैभव तेज व बल पावाल॥५॥ तुम्ही आपल्या बाहुबळाने जेव्हा विश्व जिंकाल तेव्हा विष्णू (नारायण) मनुष्य देह धारण करतील॥६॥ तुम्हाला रणांगणात हरीच्याच हातून मरण येईल व तुम्ही मुक्त व्हाल, पुन्हा जन्माला येणार नाही.॥७॥ ते हरगण मुनींच्या पायांना नमन करून निघाले; व (काही) काळ निघून गेल्यावर निशाचर झाले.॥८॥

टीका- चौ. ५ (१) शाप बदलता येणे शक्य नाही. तुम्ही निशाचर जन्मास जाल हे ठरलेच आहे. जीवाला ऐश्वर्य, सत्ता, सुख, असावे असे वाटते, म्हणून निशाचर जन्मात ऐहिक सुखाची सर्व साधने मिळतील, असा अनुग्रह केला. शीलनिधी राजा 'शतसुरेशसम विभव विलासही। रूप तेज बल नीति निवासही॥ (१/१३०) यातील रूप व नीती मात्र दिली नाहीत. राक्षस देह असल्यावर रूप सुंदर असणे अशक्य व नीती असल्यावर हरीच्या हातून मरण कसे येणार.

चौ.६-७ (१) विश्वभुजबळे जिंका- विश्वविजयी व्हाल असे सांगितले. यामुळेच ऐश्वर्यभोगविलास यांची अपार प्राप्ती होईल. विश्व जिंकण्यास तेज व बल पाहिजेत, म्हणून ते गुण दिले. (२) ते शिवगण असल्याने त्यास ऐश्वर्यभोगादिकांची किंमत वाटणे शक्य नाही. त्यांची मुख्य अपेक्षा असणार की निशाचर जन्म संपल्यावर पुन्हा शिवगण व्हावे, म्हणून ती इच्छा पूर्ण होईल अशी कृपा करतात.

(३) मरण समरि हरिकरि हि तुम्हाला- रणांगणात युध्द करीत असता मरण आले तर स्वर्गलोकप्राप्ती होते. पण पुन्हा जन्म घ्यावाच लागतो. म्हणून सांगतात की हरीच्या हाती मरण येईल, पुन्हा जन्माला येणार नाही. मुक्त व्हाल. (क) हरिहस्ते युध्दात मरणारास कैवल्य मुक्ती मिळतेच, म्हणून मुक्त व्हाल हे सांगण्याची आवश्यकता नव्हती. यांना तो मोक्ष नको आहे म्हणून अपवाद निर्माण करून ठेवण्याची आवश्यकता होती. येथे मुक्ती- शिवसलोकन किंवा शिवसमीपता समजणे योग्य आहे. (ख) मुक्त व्हाल सांगितल्यावर जन्माला येणार नाही, हे सांगण्याची जरूर नव्हती, याने सुचविले की पुन्हा शिवगण झाल्यानंतर कोणाच्या शापामुळेसुध्दा पुन्हा जन्म घ्यावा लागणार नाही. शिवगण व विष्णुपार्षद हे मुक्त जीव आहेत. पण जयविजयांना सनकादिकांच्या शापाने व अनुग्रहाने तीन जन्म घ्यावे लागले व नंतर पुन्हा वैकुंठाचे द्वारपाल झाले. या शिवगणांचे तसेच होणार, पण नारदांच्या अनुग्रहाने एकापेक्षा अधिकवेळा निशाचर व्हावे लागणार नाही व पुन्हा कोणताच जन्म घेण्याचा प्रसंग येणार नाही. (ग) जयविजयांना व शिवगणांना शापानुग्रहाची आवश्यकता एवढ्यासाठी वाटली नाही तर हरिहस्ते मरणाने कैवल्य मिळाला असता (घ) पुढे प्रतापभानू बध्दजीवच असल्याने शापानुग्रहाचा उल्लेख त्या चरित्रात मुळीच नाही. रामचंद्रांच्या हातून लंकेत मेलेले सर्व राक्षस मुक्त झाले आहेत म्हणून अमृताने सुध्दा ते जिवंत झाले नाहीत.

'मुक्त सकल तुटले भवबंधन (६/११४/७) 'रघुवीर शरतीर्थी त्यजुनि तनु मुक्त होतिल निश्चिंती (५/३/छ ३) निर्वाणदायी क्रोध ज्यांचा) (३/२६/छं) या तीन्ही ठिकाणी कैवल्य मोक्ष, निर्गुण सायुज्य मुक्ती, असा अर्थ आहे.

चौ. ८)१) ते मुनि-पदि शिर नमुनि निघाले- व 'मुनी निघाले' असा अर्थ घेतला म्हणजे, या संभाषणासाठी थांबलेले मुनी पुन्हा केव्हा निघाले असे विचारण्यास जागा नाही. (क) येथे मुनी थांबल्याचा उल्लेख जसा गृहित धरावा लागतो तसाच मुनि गेल्याचाही धरणे जरूर आहे. कारण मुनि थांबल्याचा उल्लेख येथे नाही व निघाल्याचाही नाही. (२) जातो काळ निशाचार झाले - किती काळाने निशाचर झाले हे सांगण्यास या लेखकाजवळ साधन नाही, तथापि किष्किंधा कांडातील चंद्रमा मुनींच्या वचनानुसार कमीत कमी एक युग तरी गेले असले पाहिजे असे वाटते.

विशेष सूचना- (१) या रावणकुंभकर्णांच्या अवतारांची पूर्वतयारी किती आधी झाली हे नक्की सांगता येत नाही; पण रामावताराची कारणे व रावणकुंभकर्णावतारांची कारणे एकाच दिवशी घडली हे येथे निश्चित ठरले. रावण चौदाचौकड्या म्हणजे १४ महायुगे राज्य करतो हे प्रसिध्द आहे. एक महायुग म्हणजे ४३२०००० वर्षे होतात, म्हणजे रामावतारापूर्वी रामावताराचे कारण कमीत कमी सहा कोटी वर्षे तरी ठरले! मनुशतरूपाख्यानावरून तर अवतारकारण व अवतार घेणे यात पाच मन्वंतरे कमीत कमी अंतर आहे हे पुढे स्पष्ट दिसेल.

(२) बिभीषणावताराचे कारण येथे सांगितले नसल्याने कोणी टीकाकार म्हणतात की या कल्पात विभीषण नव्हताच; पण हे म्हणणे मानसातील वचनांनी खोटे ठरते.

नारदशापाने जो अवतार झाला ती कथा भुशुंडीने गरूडास सांगितली आहे व तिची विषयानुक्रमणिका शंकरांनी उत्तरकांडात सांगितली आहे. 'अति अनुरागे प्रथम भवानी। रामचरित-सर सुंदरवानी ॥ ७ ॥ मग नारद मोहास अपारा। वदे पुढे रावण-अवतारा ॥ ८ ॥ (७/६४) 'येऊन भेटे कसा बिभीषण' (६७/८) 'कुंभकर्ण घननाद बल पौरूष कृत संहार' (६७) 'रावणवध मंदोदरि शोक। भूप बिभीषण, देव अशोक (६८/२) याप्रमाणे नारदमोहाशी संबंध असलेल्या रामावतारास रावण, कुंभकर्ण व विभीषण हे तिघे होते हे मानसाधारेच ठरले.

(३) हा रामावतार क्षीरसागरनिवासी महाविष्णुनारायणाचा आहे. या कथेचा संबंध भुशुंडी कथित चरित्राशी आहे. या कल्पात शेषावतार लक्ष्मण होतात इत्यादी पूर्वी (१/५५/५ टी.प.) सांगितले आहे. आता या कल्पातील रामावतार हेतुकथनाचा उपसंहार करतात.

हिं.दो. एक कल्प एहि हेतु प्रभु लीन्ह मनुज अवतार ॥
सुर रंजन सज्जन सुखद हरि भंजन भुवि भार ॥१३९॥

म.दो. एक कल्पिं यामुळे प्रभु धरिति मनुजअवतार ।।
सुररंजन सज्जन सुखद हरिभंजन भूभार ।।१३९।।

अर्थ- यामुळे (मागे वर्णिलेल्या कारणास्तव) एका कल्पात प्रभूंनी मनुष्यावतार धारण केला. कारण हरी देवांचे रंजन करणारे सज्जनांना सुख देणारे व भूभार भंजन करणारे आहेत. ॥ १३९ ॥

टीका- (१) हरि= महाविष्णू शेषशायी नारायण. 'शापिति नारद एके वारा। एक कलिप घे तरि अवतारा' (१/१२४/५) असा उपक्रम केलेला आहे. त्या अवताराच्या विशेष हेतूचे वर्णन १३९/८ पर्यंत करून या दोह्याच्या पूर्वार्धात त्याचा उपसंहार केला. प्रत्येक अवतारातील सामान्य हेतूचा उल्लेख उत्तरार्धात पुन्हा केला आहे. १/१२१/६-१२२/१ पाहा.

(२) जयविजय कथेने विप्रापमानाचा परिणाम व विप्रशापाचा प्रभाव दाखविला. जलंधर-वृंदा कथेने सती-पतिव्रता प्रभाव दाखविला. नारदमोह कथेने मुनिशापाचे सामर्थ्य व शिवापमानाचा परिणाम दाखवून, जीवमुक्तास सुध्दा कसे मूढ बनावे लागते, शंकरभजनाशिवाय रामभक्तिलाभ होऊ शकत नाही व रामभक्तिलाभ झाल्याशिवाय हरिमायापाशांतून सुटणे अशक्य या गोष्टी प्रामुख्याने दाखविल्या. 'सेवकहितकारी' हा पण सिध्दीस नेण्यासाठी 'कुलिशाहुनि हि कठोर अति कोमल कुसुमाहून (७/१९) भगवान बनू शकतात व भक्तहितास्तव नाना कष्ट, अपमान व तिरस्कार कसा सहन करतात हे या प्रकरणात निदर्शनास आणले. आता पुढील दोह्यापर्यंत या प्रकरणाचा उपसंहार महेश करतात.

हिं. एहि बिधि जनम करम हरि केरे। सुंदर सुखद बिचित्र घनेरे ।।१।।
कलप कलप प्रति प्रभु अवतरहीं। चारू चरित नाना बिधि करहीं ।।२।।
तब तब कथा मुनीसन्ह गाई। परम पुनीत प्रबंध बनाई ।।३।।
बिबिध प्रसंग अनूप बखाने। करहिं न सुनि आचरजु सयाने ।।४।।

म. ऐशा हरि जन्मां कर्मांना। सुंदर सुखद विचित्र न गणना ।।१।।
कल्पीं कल्पीं प्रभु अवतरती। चारूचरित नानाविध करती ।।२।।
तैं तैं कथा-प्रबंधां पावन। रचुनी मुनीश करिती गायन ।।३।।
अनुपम नाना प्रसंग वानिति। परिसुनि सुज्ञ व विस्मय मानिति ।।४।।

अर्थ- हरीच्या अशा सुंदर, सुखद व विचित्र जन्मांना व कर्मांना गणना नाही. ॥ १ ॥ प्रत्येक कल्पामध्ये प्रभू अवतार घेतात व नाना प्रकारचे सुंदर चरित्र करतात. ॥ २ ॥ त्या त्या वेळी मुनिश्रेष्ठ पावन-कथा प्रबंध रचून त्यांचे (चरित्रांचे) गायन करतात ॥ ३ ॥ ते नाना प्रकारचे अनुपम प्रसंग विस्ताराने वर्णन (कथन) करितात (म्हणून) जे सुज्ञ असतात ते त्यांच्या श्रवणाने आश्चर्य मानीत नाहीत. ॥ ४ ॥

टीका-चौ. १. (१) आतापर्यंत तीन कल्पातील रामावतारांचे विशेष हेतू सांगितले. येथे सांगतात की या तिन्ही कल्पात विशेष हेतू भिन्न भिन्न असले तरी प्रत्येक रामावतार सुंदर असतो. रूप इतके सुंदर सुखद असते की त्याला उपमा नाही व मिती नाही. प्रत्येक अवतारात जी विविध कर्मे लीलादी केली जातात ती अतिआश्चर्यकारक व सुखदायक असतात. जन्म घेणे, अवतार घेणे ही सुध्दा एक विचित्र लीला असतेच. अवतार घेतल्यानंतरसुध्दा अनंत लीला केल्या जातात. मागल्या दोह्यात सुररंजन सज्जन सुखद (इत्यादी) जे सांगितले त्याचाच विस्तार येथे केला जात आहे; व हे दाखवावयाचे आहे की रामजन्माचे विशेष हेतू अनंत असतात व त्या सर्वांचा ठाव लागणे शक्य नाही.

चौ. २ (१) कल्पीं कल्पीं प्रभू अवतरती - प्रत्येक कल्पात एकदा रामावतार होतो. एका रामावताराला मुख्य हेतू किती असतात हे आता दाखविले, असे हजारो रामावतार होऊन गेले. त्यांचे हेतू कोण कसे जाणू शकेल. याज्ञवल्क्यांनी भरद्वाजांना दो. १२४/४ व १२४ म. मध्ये जे सांगितले तसेच महेश येथे भवानीला सांगत आहेत व तु. दासांनी १/३३/३ पासून दो. ३३ पर्यंत असेच सांगितले आहे. (टी. प.) 'संभवामि युगेयुगे' याचा अर्थ येथे स्पष्ट केला की प्रत्येक कल्पातील निरनिराळ्या युगात भगवंताचे निरनिराळे अवतार होतात.

चौ. ३ (१) प्रत्येक कल्पात झालेल्या अवतार-चरित्रांचे वर्णन, अनेक मुनीश, अनेक कविश्रेष्ठ आपापल्या ज्ञानबुध्दी बलानुसार जसे जितके करता येईल तसे करतात. रामचरितकाव्यरचना करण्याने पावनता येते व त्याच्या श्रवण कथनानेही पवित्रता येते म्हणून मुनिश्रेष्ठ ते करीत आले. यामुळे प्रत्येकाने वर्णन केलेल्या कथेत काहीना काही वैचित्र्य दिसून येते.

चौ. ४ (१) असे वैचित्र्य उत्पन्न होणे अगदी स्वाभाविक आहे. कारण अनंताच्या अनंत लीलांपैकी कोणीही झाला तरी अंशाचेच वर्णन करणार हे जाणून जे विचारवंत सुजाण, विवेकी लोक असतात ते हरिचरित्रातील परस्पर वैचित्र्याबद्दल आश्चर्य, संशय मानीत नाहीत. याने सुचविले की जे आश्चर्य मानतील, शंका, संशय घेतील ते सुज्ञ नाहीत. अशांना काय म्हणावे ते १/१२/८ मध्ये व १/३३/६-८ मध्ये पाहावे.

हिं. हरि अनंत हरिकथा अनंता । कहहिं सुनहिं बहुविधि सब संता ।।५।।
रामचंद्र के चरित सुहाए । कल्प कोटि लगि जाहिं न गाए ।।६।।
यह प्रसंग मैं कहा भवानी । हरिमायाँ मोहहिं मुनि ग्यानी ।।७।।
प्रभू कौतुकी प्रनत हितकारी । सेवत सुलभ सकल दुखहारी ।।८।।

म. हरि अनंत हरिकथा अनंत । श्रवति कथिति बहुविधिं सब संत ।।५।।
सुंदर रामचंद्र-चरितानां । कल्प कोटि पुरति न गातानां ।।६।।

हा प्रसंग मी कथित भवानी । मोहति मुनि हरिमायें ज्ञानी ॥७॥
प्रभु कौतुकी प्रणतहितकारी । सेवत सुलभ सकल दुखहारी ॥८॥

अर्थ - हरी जसे अनंत आहेत तशाच त्यांच्या कथाही अनंत आहेत; म्हणून सर्व संत त्या विविधप्रकारांनी सांगतात व श्रवण करतात. ॥ ५ ॥ रामचंद्रांच्या सुंदर चरित्रांचे गान करण्यास कोटी कल्पे सुध्दा पुरणार नाहीत. ॥ ६ ॥ भवानी! हरिमायेने मुनी मोहित होतात हा प्रसंग मी कथन केला. ॥ ७ ॥ प्रभू कौतुकी (लीलाप्रिय) प्रणतहित करणारे असून सेवा करण्यास सुलभ व सर्व दुःखहरण करणारे आहेत. ॥ ८ ॥

टीका - चौ. ५. (१) 'हरि अनंत हरिकथा अनंत'- 'अंत न जेवि राम भगवाना। तथा कथा कीर्तीस गुणाना' (१/११४/४) असा महेशानी उपक्रम केला आहे. त्याचाच येथे उपसंहार आहे. 'रामअनंत अनंतगुण अमितकथा-विस्तार॥ परिसुनि करिति न विस्मय ज्यांना विमल विचार (१/३३), असे ग्रंथकार म्हणाले. 'महिमा नाम रूप गुण गाथा। सकल अमित अनंत रघुनाथा' (७/९१/३) पासून पुढे पाहा.

चौ. ६ (१) हा प्रसंग मी कथितभवानी...ज्ञानी- 'हा प्रसंग मज वदा पुरारी मुनि मनिं मोह! आश्चर्य भारी' (१/१२४/८) असे पार्वतीने विनविले होते; त्यावर उपसंहार रूपाने येथे उत्तर आहे. मुनी ज्ञानी असले तरी हरिमायेने मोहित होतात. यात आश्चर्य करण्यासारखे काही नाही.

चौ. ८ - (१) शरणागताचे हित करणे हा भगवंताच्या लीलांत एक हेतू असतो. हे या नारदमोह चरित्रावरून स्पष्ट कळते. प्रभूला अनन्य भावाने शरण आलेला जोपर्यंत प्र-णत (प्र-नत, अत्यंत लीन, नम्र) असतो. तोपर्यंत हरिमायाबलाचा प्रभाव भगवान त्याच्यावर पडू देत नाहीत. पण जेव्हा तो अहंकाराने फुगून अनन्य रामभक्तांचा अपमान करू लागतो त्यावेळी त्याचे हित करण्यासाठी प्रभू आपल्या मायेने कौतुक करतातच व त्याचा विनाश होऊ देत नाहीत. खरा प्रणत कोण व त्याचे हित प्रभू कसे करतात याचा उलगडा अरण्यकांडात नारद-राम संवादात केलेला आहे. (३/४३/४-४४ अखेर पहा) प्रौढ तनय सम मजला ज्ञानी। बालक सुत सम दास अमानी॥ मम बल भक्ता, स्वबल तयाना। कामकोप हे रिपु उभयाना॥ ' हे त्यातील सार आहे. 'बालक सुत सम दास अमानी' हे खऱ्या प्रणताचे लक्षण आहे. सुतीक्ष्ण, बिभीषण, शबरी, तुलसीदास हे खरे प्रणत, खरे दीन.

(२) प्रणत होणे फार कठीण असेल असे कोणास वाटेल म्हणून सांगतात की 'सेवत सुलभ' सेवा करणे सुलभ आहे व सुलभ सेवेने असे परत कौतुकी समर्थ प्रभुसुध्दा सुलभ आहेत. (क) येथे सेवा-सेवन म्हणजे जपतपादी साधन नव्हे. सेवन=आश्रय करणे, भगवंताशिवाय इतर कोणाच्या आश्रयाची इच्छा सुध्दा न होणे वरील 'बालक सुत सम अमानी' हा दृष्टान्त अर्थ स्पष्ट कळण्यास पुरेसा आहे. 'म्हणवि दास मम नर आशा करि। कुठे वदा विश्वास खरा तरि' (७/४६/३) मातेचे स्तन्य पिणाऱ्या बालकाला मातेशिवाय

कोणाची आशा नसते व कसलाही गर्व, अभिमान नसतो. अभिनव रामायणातील दोघे बंधू ही कविता मुद्दाम पाहावी. अशा प्रणतांचे सर्व दुःख हरण करून त्यांना सर्व दुःख देण्यासाठी प्रभू कौतुकी बनतात. भगवंतांचे अनंत आश्रित बनणे हे एकच मायेतून सुटण्याचे साधन आहे. तेच आता सार थोडक्यात सांगतात (या चौपाईवरील मा. पी. टीका पहावी.)

हिं.सो. सुर नर मुनि कोउ नाहिं जेहि न मोहि माया प्रबल ।।
अस बिचारि मन माहिं भजिअ महामाया पतिहि ।।१४०।।

म.सो. सुरनर मुनि कुणि नाहिं ज्या न मोहि माया प्रबल ।।१४०।।
सुविचारे मनिं याही भजा महामाया पतिस ।।१४०।।

अर्थ - देव, मनुष्य किंवा मुनी वा असा कोणीच नाही की ज्यास प्रबल माया मोहू शकत नाही, याच सुविचाराने महामायापतीला भजावे. (आश्रय करावा, प्रणत व्हावे) दो.१४० ॥

टीका- (१) सुरं शब्दाने ब्रह्मादी देवांचा उल्लेख केला. 'जे जे वेषि अजादि सुर' (१/५४) नर व मुनी शब्दांनी बध्द व ज्ञानी लोक सुचविले; व कोणी नाही ने शेष राहिलेले पातल लोक सुचविले. सारांश या जगात असा कोणीही नाही की ज्यास हरिमाया मोहू शकणार नाही. (क) या मायेपासुन मुक्त होण्यास उपाय सुचवितात की अशी ही महाप्रबल महामाया ज्यांच्या ताब्यात असते त्या महामायापती भगवंतांचे आश्रित बना म्हणजे ती तुम्हास त्रास देणार नाही, हे शंकर अगदी कळवळून सांगत आहेत. म्हणून सोरठा वृत्त वापरले. 'सेवकहितकारी अमचा पण' हे प्रभुवचन आहे. सेवक= आश्रित- 'रघुवीराची दासि ती जरि मिथ्या ज्ञानाचा ॥ रामकृपेविण ना सुटे-(७/७१) 'शिव विरंचिना मोहते कोण बापुडा आन। हे हृदि जाणुनि भजति मुनि मायापति भगवान ॥ (७/६२ म.) हे भुशुंडीवचन आहे. (क) सुविचार कोणता ते नीट लक्षात असावे. जगातील ब्रह्मादी कोणीही व्यक्ती आपल्या सामर्थ्याने महामायेला जिंकू शकणार नाही पण जे अनन्यगतिक होऊन प्रभूला शरण जातील त्यांना माया त्रास देणार नाही हा सुविचार. साधने करून मायामुक्त होण्याचे इतर सर्व विचार सुविचार नाहीत हे ओघानेच ठरले. नारद मोह, नारद शाप व त्यामुळे क्षीरसागरनिवासी महाविष्णूच्या - शेषशायी नारायणाच्या रामावतार हेतुकथनाचे वर्णन येथे समाप्त झाले. आता पुढे शिवपार्वती संवादातील अवताराचा हेतू सांगतील. तो रामावतारातील श्री रघुनाथलीला सतीने प्रत्यक्ष पाहिली होती व तिला महामोह झाला होता. पार्वतीलासुध्दा तो मोह थोडासा असल्याने तिने शंका व प्रश्न विचारले होते, त्यातील पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर पुढल्या प्रकरणात आहे.

नारद-मोह प्रकरण समाप्त

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका बालकांड अध्याय १६ वा. समाप्त.

अध्याय- १७ वा.

मनु शतरूपाख्यान

हिं. अपर हेतु सुनु सैलकुमारी । कहउँ बिचित्र कथा बिस्तारी ॥१॥
जेहि कारन अज अगुन अरूपा । ब्रह्म भयउ कोसलपुर भूपा ॥२॥
जो प्रभु बिपिन फिरत तुम्ह देखा । बंधु समेत धरें मुनि बेषा ॥३॥
जासु चरित अवलोकी भवानी । सती सरीर रहिहु बौरानी ॥४॥

म. हेतु दुजा श्रुणु शैलकुमारी । वदूं विचित्र कथा विस्तारीं ॥१॥
ब्रह्म अरूप अज हि जें निर्गुण । कोसलपुर-नृप होण्या कारण ॥२॥
तुम्हा फिरत वनिं जें प्रभु दिसले । बंधु सहित मुनिवेष घेतले ॥३॥
बघुनि भवानी यच्चरिताला । सती-शरीरीं भ्रमिष्ट झालां ॥४॥

अर्थ - शैलकुमारी! दुसरा हेतू ऐक; विचित्र कथा विस्ताराने सांगतो. ॥ १ ॥ अज, अरूप व निर्गुण असणारे जे ब्रह्म ते कोसलपुरभूप होण्यास काय कारण (झाले ते (ऐक)॥ २ ॥ बंधूसह मुनिवेष घेतलेले जे प्रभू तुम्हास वनात हिंडताना दिसले ॥ ३ ॥ व ज्यांचे चरित्र पाहून तुम्ही भवानी (असून) सती शरीरात भ्रमिष्ट झाला. ॥ ४ ॥

टीका - १-२ (१) पूर्वी ज्या तीन कल्पांतील रामावतारांचे हेतू सांगितले त्या अवतारांचे चरित्र सतीनेसुध्दा पाहिले नव्हते. (क) विष्णु सुरहिता नरतनुधारी। तो कि अज्ञसा सोधिल नारी' (१/५१/१- २) या सतिसंशयाचा निरास वैकुंठाधिपती विष्णूचा एक रामावतार व शेषशायी नारायणाचे - महाविष्णूचे दोन रामावतार यांचे विशेष हेतू सांगून केला. 'ब्रह्म अनीह विरज अज व्यापक अकल अभेद' नररूप कसे घेईल (१/५०). ही सतीची शंका होती 'ब्रह्म कसा जर भूपसुत' ही पार्वतीची शंका होती आणि 'ब्रह्मअगुण का धरि वपु सगुणहि' हा पार्वतीचा पहिला प्रश्न, यांचे उत्तर येथून पुढे दिले जात आहे. ज्या रामचरित्राला पाहून सतीला शंका आल्या व महामोहभ्रम झाला, तो रामावतार ब्रह्माचा होता हे येथून पुढे सांगत आहेत. शैलकुमारी शब्दातील भाव १/७८/२ च्या टीकेत पाहावा येथे मुख्यत: = परोपकारशीलता सुचित केली आहे. (क) विस्तारी = विस्ताराने, सविस्तर (२) निर्गुण अज अरूप ब्रह्म सगुण साकार, देहधारी झाले, हे म्हणणेच प्रथम विचित्र वाटते म्हणून म्हणतात की अशा विचित्र घटनेचीच कथा सांगतो व पूर्वीपेक्षा अधिक विस्ताराने सांगतो, कारण -

चौ. ३ (१) त्या प्रभूला तुम्ही पूर्वी नरवेषात पाहिला आहे. 'मुनिवेष घेतलेले, अरण्यात फिरणारे व फक्त बंधुसहित' यांनी सुचविले की सीतेचा शोध करीत, सीता विरहाने व्याकुळ

झालेले जे तुम्हास दिसले ते ब्रह्म अज, अगुण अरूपाचेच नरावतार होते.

चौ. ४ (१) तुम्ही भवानी असूनसुध्दा तुम्हाला भ्रम झाला होता; व भ्रमिष्टासारख्या बरळत होतात. इत्यादी सांगून पार्वतीची त्यावेळची स्मृती जागृत तर केलीच, पण हेही सुचविले की भवानीलासुध्दा भ्रम झाला मग नारद, गरूड इत्यादिकांना होईल यात नवल काय?

हिं. अजहुँ न छाया मिटति तुम्हारी । तासु चरित सुनु भ्रम रूज हारी ।।५।।
लीला कीन्हि जो तेहिं अवतारा । सो सब कहिहउँ मति अनुसारा ।।६।।
भरद्वाज सुनि शंकर बानी । सकुचि सप्रेम उमा मुसुकानी ।।७।।
लगे बहुरि बरनै वृषकेतू । सो अवतार भयउ जेहि हेतू ।।८।।

म. ती छाया तव अझुनि न गता । भ्रमरूजहारी श्रुणु तच्चरिता ।।५।।
लीला कृत जी त्या अवतारीं । सकल सांगु मग मति अनुसारीं ।।६।।
भरद्वाज! शंकर वच ऐकुनि । उमा सस्मिता प्रेमें लाजुनि ।।७।।
वर्णु लागले मग वृषकेतू । तो अवतार धराया हेतू ।।८।।

अर्थ - अजून (सुध्दा) तुमच्यावरील ती (भ्रमरोगाची) छाया गेलेली नाही; तरी भ्रम रोगाचे हरण करणारे त्यांचे चरित्र ऐका ।। ५ ।। त्या अवतारात ज्या लीला केल्या त्या मी आपल्या बुध्दीप्रमाणे मग सांगेन ।। ६ ।। भरद्वाजा! ही शंकरांची वाणी ऐकून उमा लाजली, व तिने प्रेमाने स्मितहास्य केले. ।। ७ ।। मग तो अवतार घेण्यातील हेतू वृषकेतू वर्णन करू लागले. ।। ८ ।।

टीका-चौ. ५ (१) ती छाया तव अझुनि न गता- (क) अझुनी- अजूनसुध्दा तो सती देह योगाग्नीने जाळला, लाखो वर्षे गेली, पुन्हा दुसरा देह धारण केला, हजारो वर्षे तपश्चर्या केली, तत्पूर्वी नारदांकडून मंत्रोपदेश घेतला, सप्तर्षींचे दोनदा तीनदा दर्शन झाले व माझ्या संगतीत कैलासावर एवढी वर्षे राहिलात तरी भ्रम रोगाची छाया अजून आहेच. स्थूल देहाला झालेला रोग त्या देहाच्या नाशाबरोबर नष्ट होतो, पण 'अहो मोह महिमा बलवान अति!' मानसरोग एवढ्या कठोर साधनांनी भवानीचाही गेला नाही! मग इतर पामरांची कथा ती काय! (ख) रामकृपेने एवढाच फरक पडला की रोगाचा जोर फारसा राहिला नाही. निर्जीव झाल्यासारखा पण आहेच. (ग) ज्यांचे चरित्र पाहून जो भ्रम रोग झाला तो हरण करण्यास त्यांच्या चरित्रांचे श्रवण हेच औषध आहे. मोहशरताप गेला असे पार्वती (१/१२०/१) म्हणाली पण साफ गेलेला नाही हे सद्गुरूवैद्य शंकरांस दिसले.

चौ. ६ (१) त्या अवताराची सगळी लीला सांगेन (मग सांगु) असे म्हणून सुचविले की भुशंडी गरूड संवादातील जी विशेष असेल ती सांगेन. (दो. १२० म. पाहा) 'श्रुणु शुभकथा भवानि रामचरित मानस विमल जी भुशुंडी वाखाणी ऐके खगनायक गरूड' असे शंभू

आरंभीच म्हणाले आहेत, पण त्या संवादात सतीने पाहिलेल्या रामावताराचे चरित्र नाही, ते सगळे सांगेन असे येथे म्हणाले. (क) सगळी म्हणजे मला जेवढी कळली तेवढी व तीही यथामती सांगेन.

चौ. ७ (१) भरद्वाज! याने सुचविले की वक्ते याज्ञवल्क्य आहेत व ते उमा-शंभु-संवाद सांगत आहेत. (क) महेशांचे भाषण ऐकून उमेला आनंद झाला व वाटले की आता माझे कल्याण करणारी (शं-कर) कथा ऐकावयास मिळणार (ख) संकोच लज्जा एवढ्याचमुळे वाटली की आपण जे केले ते अगदी लज्जास्पद, भवानीस न शोभणारेच झाले व हे असे प्रेमाने घेतलेले चिमटे आता वरचेवर सोसलेच पाहिजेत (ग) प्रेम याबद्दल की एवढे अनंत अपराध मी केले तरी शंकर ते शंकरच! माझ्यावर कृपा आहे म्हणून पुनःपुन्हा समजावून सांगत आहेत.

चौ. ८ (१) ज्या अवतार चरित्राच्या अवलोकनाने सतीला मोह झाला होता, तो अवतार घेण्यास जे कारण घडले त्याचे वर्णन करण्यास आता प्रारंभ करतात. 'ब्रह्म राम चिन्मय अविनाशी। सर्वरहित सब उरपुरवासी॥ नाथ! हेतु नरतनू धराया। मज वृषकेतु वदा समजाया' (१/१२०/७) या पार्वतीच्या शेवटच्या विनंतीतील हेतु, धराया व वृषकेतु वदा समजाया (१/२०/७) धराया व वृषकेतू हे शब्द येथे वापरून तो संबंध सुचविला व हेही सुचविले की तिच्या विनंतीप्रमाणे तिला नीट समजावे म्हणून विस्ताराने सांगणार आहेत. (टी. प.) (क) वृषकेतू भाव हा की श्रोता जरी अडाणी असला तरी तो जर अनन्य शरणागत व अतिआर्त असेल तर त्याला समजेल अशा रीतीने गूढ सिद्धांत समजावून सांगणे हा वक्त्याचा धर्म आहे. शंकर वृषकेतु, वृषध्वज, धर्मध्वजा फडकावणारे असल्याने ते तसे करू लागले आहेत. शंकर वृषकेतु, वृषध्वज, धर्मध्वजा फडकावणारे असल्याने ते तसे करू लागले.

हिं.दो. सो मैं तुम्ह सन कहउँ सब सुनु मुनीस मन लाइ ॥
राम कथा कलिमल हरनि मंगलकरनि सुहाइ ॥१४१॥

म.दो. तो मी वदतो सब मुने श्रुणु मन लाउनि भारि ॥
रामकथा कलिमलहरणि सुंदर मंगलकारि ॥१४१॥

अर्थ - मुने! (शंकरांनी वर्णन करून सांगितलेला) तो सर्व हेतू मी (तुम्हास) सांगतो, तुम्ही अगदी मन लावून श्रवण करा. रामकथा कलिमल हरण करणारी, मंगल करणारी व सुंदर आहे. ॥ दो.१४१ ॥

टीका- (१) ब्रह्म मनुष्य कसे होईल व स्त्रीविरहाने दुःखी कसे होईल अशी शंका भरद्वाजांना पण होतीच व याज्ञवल्क्यांनी सांगितले होते की 'करि संशय ऐसेचि भवानी। महादेव विस्तृत वाखाणी॥ अता यथामती सांगू तो उमा शंभु संवाद' (१/४७) त्याप्रमाणे तो

उमाशंभु संवाद सांगण्यास याज्ञवल्क्य आता प्रारंभ करणार. (क) 'रामकथा कलिमलहरणि मंगलकारि' करिमंगला हरिकलिमला रघुनाथ-गाथा परमही' (१/१०/छंद) असे तु.दासही म्हणाले आहेत. आधी अमंगलाचा नाश केला जातो व नंतर मंगल केले जाते म्हणून येथे असा क्रम ठेवला आहे. 'रामकथा कलिविटप कुठारी' 'रामकथा सुंदर करटाळी संशय विहगां दूर पिटाळी' असे शंकरांनी म्हटले आहे.

हिं. स्वायंभू मनु अरु सतरूपा । जिन्ह तें भै नरसृष्टि अनूपा ॥१॥
दंपति धरम आचरन नीका । अजहुँ गाव श्रुति जिन्ह कै लीका ॥२॥
नृप उत्तानपाद सुत तासू । ध्रुव हरिभगत भयउ सुत जासू ॥३॥
लघु सुत नाम प्रियव्रत ताही । बेद पुरान प्रसंसहिं जाही ॥४॥

म. स्वायंभू मनु नी शतरूपा । ज्यां पासुनि नरसृष्टि अनूपा ॥१॥
दंपति धर्माचरणीं उत्तम । वेद गाति यत्सुयशा अनुपम ॥२॥
नृप उत्तानपाद सुत त्यांचा । ध्रुव हरिभक्त होइ सुत ज्याचा ॥३॥
त्यां प्रियव्रत मुलगा साना । प्रशंसिला जो वेद पुराणां ॥४॥

अर्थ - ज्यांच्यापासून अनुपम मनुष्यसृष्टी उत्पन्न झाली ते स्वयंभू मनू व (त्यांची पत्नी) शतरूपा होत. ॥ १ ॥ या दांपत्याचे (दंपतीचे) धर्माचरण उत्तम होते, (म्हणून) त्यांच्या अनुपम सुयशाचे गान वेदपुराणे (अद्याप) करीत आहेत. ॥ २ ॥ नृप उत्तानपाद त्यांचा पुत्र होता व त्याचा पुत्र ध्रुव हरिभक्त झाला. ॥ ३ ॥ त्यांचा (मनुशतरूपांचा) धाकटा (साना) मुलगा प्रियव्रत नावाचा होता व त्याची प्रशंसासुध्दा वेदपुराणे करतात. ॥ ४ ॥

टीका- चौ. १ (१) सूचना- स्वायंभू मनु शतरूपा कथा पद्मपुराण उ. खं. अध्याय २६९/७० (२४२-४३ व्यं. छा) मध्ये आहे. महत्त्वाचे श्लोक बालकाण्ड परिशिष्टात दिले आहेत. (२) दंपति= दम्पती- जायापती, भार्यापती= पतिपत्नी. दंपती, जम्पती, जायापती, भार्यापती च तौ (अमरे) 'दं कलत्रे नपुंसकम् (अमरमाला, ('पत्यां जम्' (नामप्रपञ्च:)

(३) स्वायंभू-स्वयंभू (ब्रह्मदेवाचा) चा जो पुत्र तो स्वायंभू (क) स्वयंभूने ब्रह्मदेवाने सनकादिक ऋषी, रुद्र व दहा मरीच्यादी मानसपुत्र निर्माण केले. पण त्यांच्याकडून मानवांची उत्पती होऊ शकली नाही, तेव्हा ब्रह्मदेव चिंतातुर होऊन प्रभूला शरण गेले. त्याबरोबर त्यांच्या शरीराच्या दोन भागांपासून एक पुरुष व एक स्त्री निर्माण झाली तेच हे जोडपे. स्वायंभू मनू आणि त्याची पत्नी शतरूपा. हे मनु सार्वभौम राजे झाले व त्यांची राजधानी ब्रह्मावर्त होती. या मनूपासून हल्लीच्या पध्दतीने मानवसृष्टी उत्पन्न झाली. मनूपासून झाले म्हणून मानव, मनुज, मनुष्य म्हणतात. मॅन, मनुस ही इतर भाषांतील नावेसुध्दा या मनुचाच संबंध दाखवितात.

(२) एका कल्पामध्ये १४ मनू होतात. त्यापैकी स्वयंभू मनू पहिला होय. हल्ली वैवस्वत

मनूचे म्हणजे सातवे मन्वंतर चालू आहे. १४ मन्वंतरात एकंदर एक हजार महायुगे जातात व ब्रह्मदेवाचा एक दिवस होतो. एका मन्वंतरात ७१³/₇ महायुगे होतात. १ स्वायंभुव (स्वायंभू मनूचे), २ स्वारोचिष, ३ उत्तम, ४ तामस, ५ रैवत, ६ चाक्षुष, ७ वैवस्वत, ८ सावर्णी, ९ दक्षसावर्णी, १० ब्रह्मसावर्णी, ११ धर्मसावर्णी, १२ रुद्रसावर्णी, १३ देवसावर्णी व १४ इंद्रसावर्णी ही १४ मनूंची नावे आहेत. (क) ज्या अवतारांचे विशेष कारण येथे सांगत आहेत तो अवतार वैवस्वत मन्वंतराच्या २४ व्या त्रेता युगात झाला हे हरिवंशपुराणावरून सिध्द आहे. येथे 'स्वायंभू' शब्दाचा उपयोग केला नसता तरी उत्तानपाद, ध्रुव इत्यादी नावांनी तो झाला असता. पण मुद्दाम उल्लेख करण्यात एक हेतू आहे व तो २२ ग्रंथ प्रतिज्ञा व बावीस प्रश्न यांच्याशी संबंधित आहे. दो. ४३ च्या टीकेत हा हेतू साधार स्पष्ट करून दाखविला आहे.

(ख) नर सृष्टीला अनूपम (अनूप) व सुंदर म्हणण्याचे कारण इतकेच की सर्व प्राण्यांत मनुष्य श्रेष्ठ आहे. इतर जीवांना कर्म स्वातंत्र्य, विचार स्वातंत्र्य इत्यादी मुळीच नाही. मनुष्य देहाची इच्छा स्वर्गातील देवसुध्दा करतात. ईश्वराला सुध्दा सर्व प्राण्यांत मनुष्य अधिक प्रिय वाटतो. 'मम माया-संभव संसारी। जीव चराचर किती प्रकारी॥ प्रिय मम सगळे म्यां उपजविले। प्रियइतराहुनि नर मज गमले॥ ७/८६/३-४ (जन्म मरणाच्या चक्रातुन सुटण्याचा प्रयत्न फक्त मनुष्यच करू शकतो.) 'नरतनु सम नहि देह दुजा वर' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पाहावे.

चौ. २ (१) 'दंपती धर्माचरणी' उत्तम हे दांपत्य धर्माचरणात श्रेष्ठ होते. 'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा' 'धर्मोधारयते प्रजाः' 'विरतिस धर्म योग दे ज्ञाना। ज्ञान मोक्ष दे श्रुति करि गाना' (३/१६/१) उत्तम धर्माचरणाने वैराग्य प्राप्त होते व पुढे क्रमाने योग, ज्ञान व मोक्ष मिळतात. येथे धर्माचरण सांगितले, पुढे वैराग्य ज्ञान व भक्ती यांचा उल्लेख क्रमशः येईल या मनुराजाने धर्माचरणाचे जे नियम घालून दिले होते तेच पुढे मनुस्मृती नावाने प्रचलित झालेले अद्याप ही मान्य केले जातात. मनुस्मृती सर्व स्मृती ग्रंथांत आदर्श आहे. (क) पतिपत्नी ही दोघेही अत्यंत धर्मशील असली म्हणजे त्या वंशाची उन्नती कशी होते हे दाखविण्यासाठी पुढील चौपाया आहेत. दशरथ कौसल्यादिकांच्या वर्णनात सुध्दा प्रथम धर्मशीलताच दाखविली जाणार आहे.

चौ. ३/४ (१) मनूला उत्तानपाद व प्रियव्रत असे दोन मुलगे होते व आकूती, देवहूती व प्रसूती अशा तीन कन्या होत्या. आकूति रूचिप्रजापतीला, देवहूती कर्दमप्रजापतीला व प्रसूति दक्षप्रजापतीला दिली होती. देवहूतींचे वर्णन पुढे आहेच, प्रसूतीची मुलगी सती शंकरांना दिली होती, हे सती चरित्रात सांगितलेच आहे. या व पुढील सर्व वर्णनावरून स्पष्ट दिसते की मनूच्या वंशात भगवंताचे अवतार, देवीचे अवतार व भगवद्भक्त झाले. याचे कारण त्या दंपतीचे उत्तम धर्माचरण होय. भागवत स्कंध तीन अ. १२-२२ मध्ये मनूच्या वंशाचे विस्तृत वर्णन आहे. येथे उत्तानपादाचा प्रथम उल्लेख केला व प्रियव्रत धाकटा मुलगा

होता, असे पुढील चौपाईत स्पष्ट सांगितले आहे, म्हणून उत्तानपाद ज्येष्ठ मुलगा होता असे ठरले. उत्तानपाद धाकटा होता, असे भागवतात म्हटले आहे. कल्पभेदानुसार भेद होतो.

(२) ध्रुवाची कथा भागवत स्कंध ४ अ.८-१२ त आहे. १/२६/५ च्या टीकेत पाहावी. (३) प्रियव्रत हा मनुशतरूपांचा धाकटा मुलगा. याच्याच वंशात ऋषभदेवांचा अवतार झाला. कथा भागवत स्कंध ५/१ मध्ये आहे.

हिं. देवहूति पुनि तासु कुमारी । जो मुनि कर्दम कै प्रिय नारी ।।५।।
आदिदेव प्रभु दीनदयाला । जठर धरेउ जेहिं कपिल कृपाला ।।६।।
सांख्य सास्त्र जिन्ह प्रगट बखाना । तत्व बिचार निपुन भगवाना ।।७।।
तेहि मनु राज कीन्ह बहु काला । प्रभु आयसु सबबिधि प्रतिपाला ।।८।।

म. देवहूति त्यांचीच कुमारी । कर्दममुनिची जी प्रिय नारी ।।५।।
आदिदेव प्रभु दीन दयाला । जठरिं धरी ती कपिल कृपाला ।।६।।
सांख्य शास्त्र वर्णिते प्रगट ते । भगवान् तत्त्वविचारनिपुण ते ।।७।।
तो मनु राज्य करी बहु काळीं । प्रभु -आज्ञा सगळ्या प्रतिपाळी ।।८।।

अर्थ - त्यांचीच (मनुशतरूपांची) मुलगी जी देवहूती ती कर्दम मुनींची प्रिय पत्नी झाली. ॥ ५ ॥ दीनदयाळ आदिदेव प्रभूला तिने कृपाळ कपिलरूपाने आपल्या उदरात धारण केले. ॥ ६ ॥ ते भगवान असून तत्त्वविचार निपुण होते व त्यांनीच सांख्य शास्त्राचे प्रगटपणे वर्णन केले. ॥ ७ ॥ (असे जे मनु) त्या मनूने पुष्कळ काळपर्यंत राज्य केले व प्रभूच्या सगळ्या आज्ञांचे प्रतिपालन केले.

टीका-चौ. ५(१) कर्दम मुनी हे एक प्रजापती होते. (२) प्रियनारी शब्दांनी सुचविले की ती पतिव्रता होती. कर्दम मुनीसारख्या महातपोनिधी ज्ञानी मुनीला पतिव्रताच प्रिय होऊ शकते. हरिभक्त होणे जितके कठीण त्यापेक्षा पतिव्रता होणे अधिक कठीण आहे. सुचविले की मनूचे पुत्रपौत्रादी जसे अलौकिक झाले. तशा त्यांच्या कन्या पण अलौकिक होत्या. अनसूया, अरूंधती वगैरे महापतिव्रता स्त्रिया देवहूतीच्याच कन्या होत. भगवंतानी हिच्या उदरी अवतार घेण्याइतका हिचा अधिकार मोठा होता. हे पुढील दोन चौपायांत दाखवितात.

चौ.६-७ (१) आदिदेव- 'त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणः' (भ. गी.११/३८) आदिदेव= पुराण पुरुषोत्तम, 'तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी' (भ. गी.१५/४) म्हणून आदिदेव म्हणजे परमात्मा पुराण पुरुषोत्तम ब्रह्म, असा जो दीनदयाळू प्रभू त्यांना देवहूतीने कपिलरूपाने आपल्या उदरात धारण केले. ते प्रभू देवहूतीच्या गर्भात राहिले व तिचे पुत्र झाले. ज्यांच्या रोमारोमात अनंत ब्रह्मांडे वास करीत असतात ते परमात्मा देवहूतीच्या उदरात राहिले! रामचंद्रांची जन्मादी कथा पुढे सांगावयाची असल्याने या उदाहरणाने पूर्वतयारी करून ठेवली.

(२) हा नरावतार सांख्य शास्त्राची व्यवस्थित मांडणी करण्यासाठी झाला हे येथे सुचविले आहे. (क) प्रगट वर्णिति = प्रगटपणे वर्णन करणारे याने सुचविले की सांख्यशास्त्र पूर्वी नव्हते असे नाही. वेदामध्ये होतेच. पण स्वतंत्र शास्त्र, दर्शन, म्हणून त्याची व्यवस्थित मांडणी केलेली नव्हती ती कपिल-देवांनी केली. (ख) हे शास्त्र कपिलांनी प्रथम माता देवहूतीलाच सांगितले व ज्ञानभक्तीचा उपदेश केला. हे ठिकाण सिध्दपूर मातृगया नावाने प्रसिध्द आहे. जेथे ज्ञानोपदेश केला तेथे ज्ञानवापी नावाचे तीर्थ आहे. बिंदु सरोवराचे काठी मातृगया श्राध्द करतात (२) सांख्य शास्त्र सहा दर्शन-शास्त्रांपैकी सांख्यदर्शन हे एक आहे. यात पुरुष व प्रकृती ही दोन्ही नित्य शाश्वत मानतात व प्रकृतीची महदा दी २४ तत्त्वे मानतात.

चौ. ८ (१) ज्यांच्या पुत्र परंपरेत व कन्यांच्या वंशात असे महान भक्त व भगवदवतार झाले ते उत्तम धर्माचरण करणारे आदिसम्राट स्वायंभू मनू त्यानी (क) बहुकाळ राज्य केले. धर्माचे आचरण करीत व करवीत राज्य केले. मन्वंतराचा काळ (७१$^1/_7$ महायुगे) पूर्ण होईपर्यंत केले नाही. हे पुढील वर्णनावरून ठरते. (ख) उपक्रमात म्हटले की धर्माचे उत्तम आचरण केले व येथे उपसंहारात म्हटले की प्रभूच्या सर्व आज्ञांचे प्रतिपालन केले याने दाखविले की धर्माचरण म्हणजेच प्रभूच्या सर्व (ग) वेद व वेदोपबृंहक इतिहास पुराण व स्मृती आज्ञांचे प्रतिपालन मिळून जे धर्मशास्त्र तीच प्रभूची आज्ञा. आज्ञा पालन करणारा सेवक स्वामीला प्रभूला अतिप्रिय असतो. 'सेवक सो प्रियतम मम सोही। मम अनुशासन मानी जोही' (७/४३/५) या धर्माचरणाने प्रभुकृपा कशी झाली व धर्माचरणाने खरे फळ वैराग्य प्राप्त झाले हे आता दाखवितात.

हिं.सो. होई न विषय बिराग भवन बसत भा चौथपन ।।
हृदयँ बहुत दुख लाग जनम गयउ हरिभगति बिनु ।।१४२।।

म.सो. नव्हे विरति विषयांत भवनिं बसत ये वृध्दपण ।।
बहुत दुःख हृदयांत जन्म गत किं हरिभक्तिविण ।।१४२।।

अर्थ - घरात राहता राहता म्हातारपण आले तरी विषयात वैराग्य उत्पन्न झाले नाही आणि हरिभक्तिवाचून सर्व जन्म (फुकट) गेला! (असे वाटून) मनूला हृदयात फार दुःख वाटू लागले. ।। १४२ ।।

टीका- (१) धर्माचरणाने वैराग्य उत्पन्न झाले पाहिजे हा सिध्दांत आहे. मनूने जे धर्माचरण केले त्याने त्यास वैराग्य उत्पन्न झाले आहे हे पुढील चौपाईतच दिसेल, पण वैराग्य उत्पन्न झाले नाही, असे सांगण्यात कवीची कुशलता व सिध्दांतकथनपटुता दिसते. भाव हा की म्हातारपणी वैराग्य उत्पन्न झाले तरी ते तेवढे उपयोगी पडत नाही. म्हातारपण आल्याचे लक्षण म्हणजे डोक्याचा एखादाही केस पांढरा होणे-पिकणे 'कृतांतकटकाऽमलध्वज जरा दिसो लागली' (केका) पांढरा केस म्हणजे यमाच्या सैन्याची शुभ्र ध्वजा - म्हातारपण - दिसू

लागणे. वय किती वर्षे हा प्रश्न नाही. 'श्रवण समीप बघत सितकेशां। जरठपणा जणू करि या उपदेशा' (२/२/७) डोक्याचा एक केस जरी पांढरा झालेला दिसला तरी वृध्दपणा आला असे समजावे व त्यावेळेपर्यंत जर विषयांचा वीट येऊन वैराग्य उत्पन्न झाले नसेल तर मनूला जसे दुःख तसे दुःख झाले पाहिजे. जन्म फुकट गेला असे वाटले पाहिजे. (२) दुसरे हे दाखविले की धर्माचरण उत्तम प्रकारे करीत असता वृध्दपणाचे चिन्ह दिसू लागले तरी पक्के वैराग्य उत्पन्न झाले नसेल तर समजावे की घरात राहून वैराग्य प्राप्त होण्याचा आपला योग नाही. (क) घरात राहून वैराग्य उत्पन्न होत नाही, असा सिध्दांत येथील वचनावरून काढणे अविवेकाचे ठरेल. जनक, वसिष्ठ, अत्रि, व्यास, अगस्ती, तुकाराम, एकनाथ, सावतामाळी, गोरा कुंभार इत्यादी सर्व महापुरुष गृहस्थाश्रमीच होते, घर सोडून गेले नव्हते, पण हे सर्व परमवैराग्यसंपन्न महाज्ञानी भगवदभक्त होतेच. ३) हरिभक्तीवाचून गेलेला जन्म फुकट गेला हा सिध्दांत येथे ग्रथित केला. धर्माचरण पाया व कळस ज्ञानोत्तर हरिभक्ती आहे. वैराग्य ज्ञानादी मधले टप्पे आहेत. वैराग्याशिवाय हरिभक्तिलाभ होणे शक्य नाही हे पण सुचविले.

हिं. बरबस राज सुतहि तब दीन्हा । नारि समेत गमन बन कीन्हा ।।१।।
तीरथ बर नैमिष बिख्याता । अति पुनीत साधक सिधि दाता ।।२।।
बसहिं तहाँ मुनि सिध्द समाजा । तहँ हियँ हरषि चलेउ मनु राजा ।।३।।
पंथ जात सोहहिं मति धीरा । ग्यान भगति जनु धरे सरीरा ।।४।।

म. बळें सुता राज्यार्पण केलें । काननिं नारी सभेत गेले ।।१।।
प्रथित तीर्थवर नैमिष कानन । साधक-सिध्दिद जें अति पावन ।।२।।
वसति सिध्द-मुनि समाज जेथें । मनु नृप हर्षित निघती तेथें ।।३।।
जात पथीं शोभति मतिधीर । ज्ञान-भक्ति जणु धरूनि शरीर ।।४।।

अर्थ - (तेव्हा) त्यांनी जबरीने मुलाला राज्य अर्पण केले व पत्नीसह वनवासास निघाले ॥ १ ॥ साधकांना सिध्दी देणारे अतिपावनतीर्थ श्रेष्ठ जे नैमिषारण्य म्हणून प्रसिध्द आहे. ॥ २ ॥ व जेथे सिध्द व मुनी यांचे समाज निवास करीत होते तेथे मनुराजा निघाले। ३ ॥ मार्गाने जात असता ते धीर बुध्दी दांपत्य जणू मूर्तिमान ज्ञानभक्तीप्रमाणे शोभत होते. ॥ ४ ॥

टीका- चौ. १ (१) मुलांची इच्छा नसता मनुराजाने आपल्या पुत्रास राज्य दिले. कोणत्या मुलाला दिले याचा उल्लेख येथे नसला तरी 'नृप उत्तानपादसुत त्यांचा' असा उल्लेख आधीच केला असल्याने उत्तानपादाला राज्य दिले व तो वडील मुलगा होता हे मानसातील वचनांनीच स्पष्ट झाले आहे. 'संत वदति अशि नीति दशानन। वृध्द नृपे सेवावे कानन॥ तिथे करा तद्भजना भर्ता। जो कर्ता धर्ता संहर्ता॥ (६/७/३-४) 'नृपा योग्य वनवासहि अंती' (२/५६/४) केस पांढरे दिसू लागले तरी हरिभक्तीचा लाभ झाला नाही म्हणून मनूने

राज्यत्याग केला. (क) एका मनूला त्या मन्वंतराच्या अंतापर्यंत राज्य म्हणजे ७१ $^{1}/_{7}$ महायुगे राज्य करता येते. त्यानंतर त्याचा अधिकार संपतो. एका मनूचा मुलगा दुसरा मनू होऊ शकत नाही. दुसरा मनू उत्तानपाद किंवा प्रियव्रत नावाचाही नाही. दुसरा मनू स्वारोचिष नावाचा असतो. म्हणून ठरले की आपल्या सत्तेची मुदत पूर्ण होण्यापूर्वीच या मनूने राज्यत्याग केला. किती काळ आधी राज्य त्याग केला हे सांगण्यास काही आधार या लेखकाजवळ नाही.

(२) ज्याने सप्तसागरवलयांकित पृथ्वीच्या साम्राज्याचा व प्रेमळ पुत्रादिकांचा त्याग एका क्षणात स्वेच्छेने व आनंदाने केला व पायी वनात जाण्यास निघाला त्याच्या ठिकाणी वैराग्य नव्हते असे कसे म्हणता येईल. अंतरी वैराग्य होते व बाह्यत्याग करण्याची इच्छा होती. पण ते घडत नव्हते म्हणून वाईट वाटत होते. वैराग्य व बाह्यत्याग या दोन अगदी निराळ्या गोष्टी आहेत. अंतरी खरे वैराग्य असून बाह्यत्याग नसेल तर काही हानी होत नाही. पण बाह्यत्याग केला व अंतरी वैराग्य नाहीतर मात्र ते दंभ होते व उपहासास्पद ठरते 'जैसे विण विराग संन्यासी' (क) 'काननि नारी सभेत गेले. वानप्रस्थाश्रम स्वीकारला व वनात जाण्यास निघाले. स्त्रीची खरी इच्छा असेल तरच तिला बरोबर न्यावी, नाहीतर एकट्या पुरुषाने वानप्रस्थाश्रम स्वीकारावा. स्त्री बरोबर आली असेल तर अग्निहोत्र चालवावे, नाहीतर नाही. 'गृहस्थस्तु यदा पश्येदलीपलितमात्मन:' त्यावेळी गृहत्याग करून जावे असे शास्त्र सांगते. अशा प्रकारे गृहत्याग करणे हाही धर्मच आहे. वली=अंगाला सुरकुत्या, पलित पांढरे केस यातील कोणतेही एक लक्षण दिसले तरी गृहत्याग करावा. वैराग्यज्ञानप्राप्तीसाठी आश्रम व आश्रमांतर करणे सांगितले आहे.

चौ. २ (१) नैमिष कानन- नैमिषारण्य, गोमती नदीच्या काठचे एक पुण्यक्षेत्र, येथे सौतीने महाभारत सांगितले. (गीर्वाण लघुकोष) यास हल्ली नीमसार म्हणतात. हे अयोध्येकडील सीतापुर जिल्ह्यात आहे. (मा. पी.) कलिकालाच्या भयाने धाबरलेल्या ऋषींना ब्रह्मदेवाने एक मनोमय चक्र दिले व सांगितले की या चक्राच्या मागोमाग जा व जेथे याची नेमी (सभोवताल परिघाचा भाग) मोडून जाईल ते स्थान अत्यंत पवित्र आहे, असे समजा. तेथे कलिकालाचा प्रभाव चालणार नाही. त्या चक्राची नेमी जेथे शीर्ण झाली ते नैमिष क्षेत्र, नैमिष तीर्थ म्हणून प्रसिध्द झाले. ही कथा देवीभागवतात आहे. वराहपुराणात निराळी आहे. (क) साधक-सिध्दिद- साधकांना आपल्या साधनांची सिध्दी सफलता मिळवून देणारे.

चौ. ३ (१) नैमिषारण्यातील त्या नैमिषक्षेत्रात पुष्कळ सिध्द (सिध्दी प्राप्त झालेले) व मुनी राहात होते. तेथे जावे असे ठरवून मनुराजा मार्गाला लागले. 'तीर्थे तीर्थे निर्मलं साधुवृन्दं' संतसमागम नसेल तर नुसत्या तीर्थाचे तेवढे महत्त्व नाही. याने दिसते की संत समागमाच्या लालसेने तिकडे गेले. (क) हर्षित निघती - याने ठरले की स्वखुषीने व मोठ्या उत्साहाने निघाले व संत समागमात त्यांच्या कृपेने भक्ति लाभ होईल अशी खात्री वाटू लागली. 'विण सत्संग न हरिकथा त्याविण मोह न जात' मोहनाशविण रामपदी दृढ अनुराग

न तात' (७/६१) संतसमागम सहज घडेल. अशा पावन तीर्थास जाण्यास निघाले.

चौ. ४ (१) मतिधीर- धीरमति, सात्त्विक धृतिसंपन्न (क) ज्ञानभक्ति जणू धरूनि शरीर - मनु ज्ञानाची मूर्ती व शतरूपा जणू भक्तीची मूर्ती असावी असे पाहणारास वाटे. येथे हे सुचविले की मनुजवळ भक्ती नाही व शतरूपाजवळ ज्ञान नाही. दोन्ही एकत्र असण्यातच शोभा आहे. ही येथील उत्प्रेक्षा नीट लक्षात असावी. म्हणजे या दोघांनी जे वर मागितले आहेत पुढे, ते तसे का मागितले. याविषयी शंका येणार नाही. ज्याच्याजवळ जे नाही व पाहिजे असे वाटते ते ती व्यक्ती मागणार. मनू भक्ती मागेल व शतरूपा ज्ञानप्रधान वर मागेल. (दो.१५० व १५१/५-६ पाहा.)

हिं. पहुँचे जाइ धेनुमति तीरा । हरषि नहाने निरमल नीरा ।।५।।
आए मिलन सिध्द मुनि ज्ञानी । धरम धुरंधर नृपरिषि जानी ।।६।।
जहँ जहँ तीरथ रहे सुहाए । मुनिन्ह सकल सादर करवाए ।।७।।
कृस सरीर मुनिपट परिधाना । सत समाज नित सुनहिं पुराना ।।८।।

म. यदा पोचले गोमति तीरीं । मुदित मज्जले निर्मल नीरीं ।।५।।
भेटूं आले ज्ञानि सिध्द मुनि । धर्मधुरंधर नृपर्षि जाणुनि ।।६।।
होतीं पावन तीर्थे जेथें । मुनि करविति विधि सादर तेथें ।।७।।
कृश शरीर मुनिपट परिधाना । श्रवण नित्य सत्संगिं पुराणां ।।८।।

अर्थ - जेव्हा गोमती नदीच्या काठी जाऊन पोचले तेव्हा तिच्या निर्मल जलात मुदित मनाने स्नान केले. ॥ ५ ॥ (मनू आल्याचे कळताच) ते धर्मधुरंधर राजर्षि आहेत, असे जाणून ज्ञानी व सिध्द मुनी त्यास भेटावयास आले. ॥ ६ ॥ जिथे जिथे पावन तीर्थे होती तेथे मुनींनी त्यांच्याकडून आदराने तीर्थविधी करविला ॥ ७ ॥ मनुशतरूपांचे देह कृश झाले असून त्यांनी मुनिवस्त्रे (वल्कले) धारण केली आहेत व नित्य संतसमागमात ते दांपत्य पुराण-श्रवण करू लागले. ॥ ८ ॥

टीका - चौ. ५ (१) गोमती ही गंगेला येऊन मिळणारी नदी आहे. (क) कुठे व कशासाठी जावयाचे हे निघण्यापूर्वीच ठरविले होते; यावरून नैमिषतीर्थाचे व गोमतीचे माहात्म्य त्यांना आधीच विदित होते हे ठरले. (२) निर्मलनीरी - पवित्र व पावन करणारे असा अर्थ निर्मल शब्दाचा घेणे योग्य होईल. पावसाळा नव्हता हा अर्थही निघू शकतो. (क) मुदित मज्जले कोणत्याही तीर्थात स्नान करणे ते प्रसन्न, प्रमुदित मनाने केले तरच फलदायी होते. विश्वास व श्रध्दा असल्याशिवाय तीर्थस्नान करताना हर्ष, आनंद होणे शक्य नाही.

चौ. ६ (१) भेटू आले ज्ञानि सिध्द मुनि- (क) ज्ञानी, सिध्द व मुनी असा अर्थ न करता ज्ञानी व सिध्द मुनी असा अर्थ करणे पूर्वसंदर्भानुसार योग्य आहे. 'वसति सिध्द मुनि समाज तेथे (चौ. ३) असे नुकतेच वर्णन केले आहे. त्यात सिध्द व मुनी या दोन वर्गांचाच उल्लेख

केला आहे व तेच तेथे राहात होते. मुनी= ज्ञानी हा अर्थ मानसात अनेक ठिकाणी आहे. (ख) भेटू आले - व्यवहारदृष्टीने मनुराजानेच त्यांच्या दर्शनास जाणे जरूर होते व स्नानादी नित्यकर्म उरकल्यावर ते गेलेही असते, पण राजाचे स्नान होते न होते तोच ही सर्व संतमंडळी भेटण्यास आली. दर्शनास आले असे मात्र म्हटले नाही. सिध्द मुनी यांनी असे का केले याचे कारण 'धर्मधुरंधर नृपर्षि जाणुनि' याने स्पष्ट सांगितले आहे. भेटण्यास आलेल्यात कोणी सिध्द होते कोणी ज्ञानी होते. सिध्दांना ऐहिक ऐश्वर्याची, सामर्थ्याची इच्छा असते व मनू तर एवढे मोठे ऐश्वर्य सोडून आले आहेत. ज्ञानी 'समानशीले सख्यम्' या भावनेने आले; कारण मनू म्हणजे जणू शरीरधारी झालेले ज्ञान हे आधीच सांगितले आहे. या सर्वांच्या धर्मांचे संरक्षण मनुराजांनी केले म्हणूनच झाले; कारण ते धर्मधुरंधर आहेत. राजर्षी असला तरी आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ व आपला संरक्षक आहे या कृतज्ञता बुध्दीने ही संतमंडळी भेटण्यास आली. वैराग्यात या सर्वांहून श्रेष्ठ आहेत हे राजर्षी (नृपर्षि) शब्दाने सुचविले आहे.

चौ. ७-८ (१) नैमिषरण्यात असलेल्या पंचप्रयाग, चक्रतीर्थ इत्यादी अनेक तीर्थांचा इतिहास वगैरे राजास जाऊन सांगून त्या त्या तीर्थात स्नान श्राध्द देवतापूजन इत्यादी सर्व विधी मुनींनी करविला व मनुराजाने प्रेमाने, आदराने तो केला. कोणत्याही क्षेत्रात गेल्यावर प्रथम जे करणे आवश्यक असते ते येथपर्यंत केले. पुढील चौपाईपासून मनू शतरूपांच्या तपातील प्रारंभीच्या कार्यक्रमाचे थोडेसे वर्णन करतील.

(२) कृश शरीर मुनिपट परिधाना - (क) घरून आले तेव्हा हे दांपत्य हृष्ट पुष्ट तनू सुंदर होते. हृष्ट पुष्ट तनू सुंदर झाली। जणु आताच घराहुनि आली॥ (१/१४५/८) असे पुढे वर्णन केले आहे. देह कृश झाल्याचे कारण येथे स्पष्ट सांगितले नाही. पण वानप्रस्थाश्रमाच्या नियमांचे पालन करू लागल्याचा परिणाम दिसला. कंदमूलफलाहार व पर्णकुटीसुध्दा न बांधता उघड्यावर राहणे, रोज अनेक तीर्थांत स्नान करणे, वल्कले नेसणे, तृणपर्णशय्येवर झोपणे इत्यादी सर्व गोष्टींचा परिणाम शरीरावर झाला. (ख) मुनिपट-मुनिवस्त्रे-वल्कले नेसून राहू लागले.

(३) श्रवण नित्य सत्संगिं पुराणां - नित्य नियमाने संत समाजात पुराण श्रवण करू लागले. प्रत्येक कल्पारंभीच्या पहिल्या सत्ययुगातसुध्दा पुराणे असतातच; कारण त्या कल्पापूर्वीच्या अनेक कल्पांच्या कथा असतातच. हजारो कल्पे जगणारे लोमशासारखे ऋषी ती पुराणे पुन्हा कल्पारंभी प्रचलित करतात. पुराणेसुध्दा भगवंताचे निश्वासच आहेत. बृहदारण्यक अध्याय २/४/१० पाहा.

हिं.दो. द्वादस अच्छर मंत्र पुनि जपहिं सहित अनुराग ॥
वासुदेव पद पंकरुह दंपतिमन अति लाग ॥१४३॥

म.दो. अनुरागें द्वादशाक्षरी मंत्रा मग जपतात ।।
वासुदेवपदपंकरूहिं दंपति-मनं जडतात ।।१४३।।

अर्थ - मग ते दांपत्य प्रेमाने द्वादशाक्षरी मंत्राचा जप करू लागले व त्या दोघांचे मन वासुदेव पदकमलांच्या ठिकाणी जडू लागले.

टीका - (१) मनूच्या आतापर्यंतच्या साधनक्रमाचा आढावा घेऊन मग पुढे जाऊ श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त वैदिक धर्माचे पूर्ण विश्वासश्रध्दायुक्त आचरण केले. त्याने वैराग्य व ज्ञान प्राप्त झाले. मग हरिभक्तिलाभासाठी साम्राज्याचा त्याग करून पत्नीसह पायी अनवाणी निवासास गेले; परम पावन अशा नैमिषारण्यात, गोमतीसारख्या पावन नदीच्या तीरी जेथे सिध्द व मुनी यांचा वास होता तेथे गेले. यथाविधी तेथील तीर्थयात्रा केल्या. मुनींचा वेष, मुनींचा आहार व मुनींच्या व्रताचे पालन करीत संतमुखाने पुराण श्रवण करीत तपश्चर्या करू लागले व देह कृश झाले. येथपर्यंतची मजल या अनुक्रमाने गाठल्यावर तपश्चर्येने देहशुध्दी, सप्तधातुशुध्दी झाली व पुराणश्रवणाने भगवन्नामादिकांचे माहात्म्य, भक्तचरित्र, भगवंताच्या लीला श्रवण केल्या व आता उपासना मार्गातील तपश्चर्येला प्रारंभ करतात.

(२) अनुरागें द्वादशाक्षरी मंत्रा जपतात - नाममंत्राचा जप प्रेमाने केला पाहिजे हे सुचविले. (क) द्वादशाक्षरी मंत्र कोणता याविषयी अनेक मतभेद आहेत. सांप्रदायिक अभिमानामुळे येथील मंत्र द्वादशाक्षरी राममंत्र की वासुदेवमंत्र याविषयी मतभेद आहेत. पण या दोह्यातच वासुदेव पदपंकज शब्द असल्याने हा मंत्र द्वादशाक्षरी वासुदेव मंत्रच समजणे योग्य आहे. ओंकारपूर्वक नमो भगवते वासुदेवाय हा तो मंत्र होय. याच मंत्राच्या जपाने ध्रुवाला नारायणाचे दर्शन झाले. या मंत्राच्या जपाने कृष्णाचा साक्षात्कार झाल्याच्या कथासुद्धा पुराणात आहेत. प्रल्हादाने नरसिंहरूपाचे ध्यान स्वप्नातसुध्दा कधी केलेले नसता त्यास त्या रूपाचा साक्षात्कार झाला. तो विष्णुमंत्राचाच जप करीत असे हे विष्णुपुराणावरून सिध्द आहे, म्हणून वासुदेव मंत्राचा जप करून रामाचा साक्षात्कार कसा झाला अशी शंका घेण्याचे कारण नाही.

(२) आरंभी दाखविल्याप्रमाणे पूर्वतयारी व तपश्चर्या करून हरिनाम मंत्राचा जप प्रेमाने केला म्हणजे काय होते हे उत्तरार्धात सांगतात. प्रभूच्या सगुण साकार स्वरूपाच्या ध्यानात मन एकाग्र होऊ लागते. चिकटते-जडते व लय विक्षेपादी विघ्ने येत नाहीत. (क) ज्ञानोत्तर प्रेमभक्ती प्राप्तीचा जो क्रम मानसात सिध्दान्त रूपाने वारंवार वर्णिला वा सुचविला आहे तोच क्रम मनुशतरूपांच्या चरित्रात कृतीत आलेला दिसत आहे. (ख) पदपंकरूह चरणकमल. या शब्दाने सगुणसाकाराचे ध्यान व दास्यभक्ती सुचित केली. येथील वासुदेव शब्दालाच पुढे हरी हा पर्याय वापरला जात आहे.

वि. ल. ठे. (१) ' स्वायंभुवो मनुः पूर्वं द्वादशार्णं महामनुं। जजाप गोमती तीरे नैमिषे परमे शुभे' (प. पु. उ. स. अ. २६९/१) पद्मपुराणाप्रमाणे द्विभुज दर्शन झाले नसून चतुर्भुज लक्ष्मीपतीचे दर्शन झाले आहे. या कांडाच्या परिशिष्टात उतारे दिले आहेत. (२) मनूने स्वतः

राम शब्दाचा उपयोग या प्रकरणात एकदाही केला नाही. प्रभू शब्दाचाच उपयोग त्यांनी केला आहे. कवींनीसुध्दा एकदा रामकथा (दो. १४१) रामजन्म (दो. १५२) व राम (१४८/४) याप्रमाणे फक्त तीन वेळाच वापरला आहे. त्यात १४१ व १५२ प्रकरणाचा उपक्रम व उपसंहार आहेत. (३) जे सच्चिदानंद ब्रह्म ते चर्मचक्षुंना दिसावे इतकीच मनूची इच्छा आहे. ब्रह्मा, विष्णू, शिव यांचे दर्शन त्यास नको आहे; हे ज्यांचे अंश त्या प्रभूचे दर्शन त्यास हवे आहे; अमूकच स्वरूपात असा त्यांचा हट्ट नाही हे पुढे स्पष्ट दिसेलच. त्यांना रामाचेच दर्शन पाहिजे होते असे म्हणण्यास या संपूर्ण प्रकरणात लेशमात्र आधार नाही.

हिं. करहिं अहार साक फल कंदा । सुमिरहिं ब्रह्म सच्चिदानंदा ।।१।।
पुनि हरि हेतु करन तप लागे । बारि अहार मूल फल त्यागे ।।२।।
उर अभिलाष निरंतर होई । देखिअ नयन परम प्रभु सोई ।।३।।
अगुन अखंड अनंत अनादी । जेहि चिंतहि परमारथ बादी ।।४।।

म. कंदमूल फल शाक भक्षती । ब्रह्म सच्चिदानंदा स्मरती ।।१।।
मग हरिसाठिं करिति तपभारी । त्यजुनि फलादिक सेविति वारी ।।२।।
वसे निरंतर अभिलाषा मनिं । तो प्रभु परम बघावा लोचनिं ।।३।।
अगुण अखंड अनादिहि अंत न । ज्या चिंतिति परमार्थवादि जन ।।४।।

अर्थ - कंद, मूळ, फळे व भाज्या खाऊन सच्चिदानंद ब्रह्माचे स्मरण करू लागले ॥ १ ॥ मग हरीसाठी भारी तप सुरू केले, कंदमूलफलादी सोडून पाण्यावर राहण्यास प्रारंभ केला. ॥ २ ॥ (हे करण्यात) त्यांच्या मनात (हृदयात) अशी अभिलाषा आहे की जो - अगुण, अखंड, अनादी व अनंत (अंत न) आहे व परमार्थवादी लोक ज्याचे चिंतन करतात तो परम श्रेष्ठ प्रभू डोळ्यांनी पाहावा. ॥ ३-४ ॥

टीका- चौ. १ (१) कंदमूल-भक्षती- मागे वर्णिलेल्या जपानुष्ठानाचेवेळी आहार कोणता होता हे सांगितले. आहार नियंत्रण करूनच राहिले, असे नाही, सच्चिदानंद ब्रह्माचे स्मरण-चिंतनही त्यावेळी करीत असत. (क) दोह्यात सगुण साकाराचे ध्यान सुचविले व येथे निर्गुणाचे स्मरण-चिंतन सांगितले. यावरून हे ठरविले की मनू स्वतः ज्ञानी असल्याने, पूर्वी जी सवय लागली होती ती सुटेना; म्हणून काही काळ सगुण जप ध्यानात जात असे व काही काळ निर्गुण चिंतनात घालवीत असत. (ख) सगुणोपासकांनी सुध्दा निर्गुण चिंतन केव्हा व कसे करावे याविषयी रामार्चन चंद्रिकेत विधान आहे. दंतधावनानंतर व स्नानाच्यापूर्वी-'अथ भावना स्वरूपम्-अहं रामो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवाहं न शोकभाक्॥ सच्चिदानंदरुपोऽहं नित्यमुक्तस्वभाववान्' इतिभावनास्वरूपम् 'सोऽहं ब्रह्माहमस्मीति चिन्तनं ध्यानमुच्यते (श्रुति) 'सोऽहमस्मि ही वृत्ती अखंडा' (७/११८/१) असेच काही वेळ मनुशतरूपा करीत असत. तपाच्या आरंभीची ही एक आवृत्ती झाली. (ग) रामोत्तरतापिनी उपनिषदात आरंभीच

ओंकाराला-प्रणवाला षडक्षरमंत्र म्हणून व ती अक्षरे कोणती ते सांगून प्रणवाच्या आधारे निर्गुण ब्रह्माचे चिंतन अशा प्रकारे करण्यास सांगितले आहे. सदोज्ज्वल: अविद्यातत्कार्यहीन: स्वात्मबन्धहर: सर्वदा द्वैतविहीन: आनंदरूप: सर्वाधिष्ठानसन्मात्र: निरस्ताऽविद्या तमोमोह: अहं एक इति संभाव्य अहमोंतत्सत् यद्ऽ-रामचंद्र: चिदात्मक: सोऽहमोंतद्-रामभद्रपरंज्योतीरस: अहमोम् इति आत्मानमादाय मनसा ब्रह्मणा एकीकुर्यात्। 'सदा रामोऽहमस्मीति तत्वत: प्रवदन्ति। ये न ते संसारिणो नूनं राम: एवं न संशय: इत्युपनिषत्॥' याचेच सार रामार्चन चंद्रिकेत दिले आहे. मनु व शतरूपा अशाचप्रकारे चिंतन करीत असत.।

स्पष्ट उपयोग करणार नाहीत. निर्गुण ब्रह्म सगुण साकाररूप झालेले याप्रमाणे मनुशतरूपास दिसले असे सांगितल्यावर मग सांगतील की जे मनूला दिसले तेच राम व त्यांच्या डाव्या बाजूला होती तीच सीता. 'राम वामदिशिं सीता हो! ती.' (१/१४८/४).

(२) अगुण अखंड अनादी अनंत अशा निर्गुण ब्रह्माचे जे सगुण साकार रूप त्यालाच हरी हे नाव मागल्या चौपाईत दिले. येथील अखंड अनादी वगैरे शब्दांचा अर्थ पूर्वी अनेकवेळा स्पष्ट केला आहे. या निर्गुण स्वरूपाचेच आणखी स्पष्टीकरण करतात.

हिं. नेति नेति जेहि बेद निरूपा। निजानंद निरूपाधि अनूपा ॥५॥
संभु बिरंचि बिष्नु भगवाना। उपजहिं जासु अंस ते नाना ॥६॥
ऐसेउ प्रभु सेवक बस अहई। भगत-हेतु लीलातनु गहई ॥७॥
जौं यहबचन सत्य श्रुति भाषा। तौं हमार पूजिहि अभिलाषा ॥८॥

म. नेति नेति जें वेदिं निरूपित। निजानंद निरूपाधि निरूपमित ॥५॥
शंभु विरंचि विष्णु भगवानां। उद्भव अंशे ज्यांच्या नाना ॥६॥
असा प्रभुहि सेवकवश असतो। भक्तांस्तव लीलातनु धरतो ॥७॥
सत्य असे जर ही श्रुतिभाषा। तर पुरेल अमची अभिलाषा ॥८॥

अर्थ - नेति नेति म्हणून वेदांनी ज्याचे निरूपण केले आहे; जे आत्मानंदस्वरूप, उपाधिरहित व उपमारहित आहे ॥ ५ ॥ ज्यांच्या अंशाने अनेक (नाना) भगवान शंभु, अनेक भगवान विरंची व अनेक भगवान विष्णू यांचा उद्भव होतो ॥ ६ ॥ ते असे समर्थ (प्रभु) असलेले सेवकांना वश होतात व भक्तांसाठी लीलादेह धारण करतात ॥ ७ ॥ हे श्रुतींनी सांगितलेले जर खरे असेल तर आमची अभिलाषा (इच्छा) पूर्ण होईल, (यांत संशय नाही). ॥ ८ ॥

टीका-चौ.५- (१) नेतिनेति जे वेद निरूपित - वेदसुद्धा ज्यांचे निषेध रूपानेच वर्णन करतात. असे नाही असे नाही असेच वर्णन करतात. वेद स्वतःप्रमाण आहेत व ते म्हणतात की ते उपमारहित आहे. ते केवळ आनंदस्वरूप व उपाधिरहित आहे. नाम व रूप या दोन मुख्य उपाधी आहेत पण त्या शुद्ध ब्रह्माच्या ठिकाणी नाहीत. शुद्ध ब्रह्म मायोपाधिरहित

आहे. (भ.गी. १५।१६-१८) विस्तार गीता. भाष्य, शंकरानन्दी टीका किंवा ज्ञानेश्वरीत पाहावा त्यालाच पुरुषोत्तम, उत्तम पुरुष म्हटले आहे.

चौ.८-७ -(१) असे असले तरी शंभू आहेच व विष्णू त्याच्याच अंशातच शब्दवाच्य जे मायाशबल ब्रह्म=सगुण निराकार ब्रह्म=परमेश्वर, परमात्मा त्याचेच अंश हे त्रिदेव होत. प्रत्येक ब्रह्मांडात हे तिघे असतात व ब्रह्मांडे अनेक आहेत म्हणून यांना नाना = अनेक म्हटले. (ख) शंभु विरंचि विष्णु असा क्रम येथे ठेवून सतीला दाखविलेल्या विश्वरूपाकडे बोट दाखविले आहे. 'पाही शिव विधि विष्णु अनेका' (१।५४।७) निर्गुण निराकार ब्रह्मच सगुण निराकार होते व त्याचे अंश हे त्रिदेव उत्पन्न होतात. ते उत्पन्न करते असे म्हटले नाही.

(२) हा प्रभु सेवक-वश असतो व भक्तासाठी नाना साकार रूपे धारण करतो. येथे भक्तीचा व विशेषत: दास्यभक्तीचा महिमा सुचविला. (क) लीलातनु शब्दाने सुचविले की तो देह पंचभूतनिर्मित नसून स्वेच्छानिर्मित चिदानंदमयच असतो. या सर्व गोष्टी सतीला दाखविलेल्या विश्वरूपात क्रमशः आहेत. 'इच्छामय नरवेषा घेइन'(१५२।१) असे पुढे प्रभू म्हणाले आहेत.

चौ.८- (१) जे निर्गुण निराकार ब्रह्म, तेच भक्तप्रेमाला वश होऊन सगुण साकार बनते असे जे वेदांनी प्रतिपादन केले आहे ते जर खरे असेल तर आमची दर्शनलालसा पूर्ण होईल, असा दृढ आत्मविश्वास मनुशतरूपांनां वाटत आहे. येथे त्यांनी वेद प्रामाण्य पणास लावले. सतीने पणास लावलेल्या तीन गोष्टीत वेद प्रामाण्य ही एक गोष्ट आहेच,

हिं.दो. एहि बिधि बीते बरष षट सहस बारि आहार ॥
संबत सप्त सहस्र पुनि रहे समीर अधार ॥१४४॥

म.दो. षट् सहस्र गत वर्ष अशिं करूनि वारि आहार ॥
संवत सप्तसहस्र मग केवल पवनाधार ॥१४४॥

अर्थ - अशा प्रकारे (अशि-एहिविधि) जलाहार करीत सहा हजार वर्षे गेली. मग (त्याचाही त्याग करून) केवळ पवनावर (समीर-पवन, वायू, वारा) सात हजार वर्षे काढली॥ १४४ ॥

टीका- (१) कंदमूलफलादी काही भक्षण न करता नुसते पाणी पिऊन सहा हजार वर्षे तप केले, तरी दर्शनाभिलाषा पूर्ण झाली नाही. ही तपाची दुसरी आवृत्ती. नंतर पाणी पिणेही सोडले व फक्त वारा खाऊन सात हजार वर्षे तप केले, तरी प्रभुदर्शन झाले नाही, ही तपाची तिसरी आवृत्ती. काळही वाढला व तपाची कठोरताही वाढली; आता यापेक्षा कठीण तप करतात.

हिं. बरस सहस दस त्यागेउ सोऊ। ठाढे रहे एक पद दोऊ ॥१॥
बिधि हरि हर तप देखि अपारा। मनु समीप आए बहु बारा ॥२॥
मागहु बर बहु भाँति लोभाए। परम धीर नहिं चलहिं चलाए ॥३॥
अस्थिमात्र होइ रहे सरीरा। तदपि मनाग मनहिं नहिं पीरा ॥४॥

म. त्यजुनि अयुत संवत्सर तोही। उभी एकपदिं राहति दोहीं ॥१॥
बिधि हरि हर तप अपार पाहुनि। बहुवेळां मनु समीप पावुनि ॥२॥
किती प्रलोभिति घ्या वर वदती। चाळवितां अति धीर, न चळती ॥३॥
अस्थिमात्र तनु होउनी राही। तरि पीडा मनिं मनाग नाही ॥४॥

अर्थ - (वायूचा आधार होता) तो सुध्दा (सोऊ) सोडून दोघेजण दहा हजार वर्षे एका पायावर उभी राहिली ॥ १ ॥ हे अपार तप पाहून ब्रह्मदेव, विष्णू व हर (शंकर) अनेक वेळा मनूजवळ आले॥ २ ॥ व वर मागा वगैरे सांगून अनेक तऱ्हांनी प्रलोभन दाखविले आणि तपश्चर्येपासून चलित करण्याचा प्रयत्न केला. पण अत्यंत धैर्यसंपन्न असल्यामुळे ते दांपत्य चलित झाले नाही. ॥ ३ ॥ त्यांचे देह नुसते अस्थिपंजर होऊन राहिले. पण मनात जरासुध्दा (मनाग= मनाग्- जरा, किंचित्) दुःख (पीडा) वाटले नाही. ॥ ४ ॥

टीका- चौ. १ (१) वायूचा सुध्दा त्याग करणे म्हणजे श्वासोश्वास सुध्दा न करणे, म्हणजेच निर्विकल्प समाधी अवस्थेत राहणे. येथे विशेष आश्चर्य म्हणजे उभ्याने व तेही एका पायावर राहून समाधी अवस्थेत दहा हजार वर्षे काढणे हे परमाश्चर्य आहे. नारद काही काळ सविकल्प समाधीत बसले होते तर सुरपतीला धास्ती पडली व हजारो वर्षे मनू सम्राट एका पायावर समाधिमग्न आहेत. तरी सुरपतीला काहीच कसे वाटले नाही याचा विचार केला म्हणजे 'प्रेरक हृदि रघुवंश विभूषण' हेच उत्तर मिळते. तपश्चर्येची ही आवृत्ती अद्याप पुरी झाली नाही.. पार्वती-तपश्चर्येत सुध्दा हे सर्व टप्पे आहेत. प्रत्येक टप्प्याचा काळ मात्र या मानाने फार थोडा आहे. मनूची तपश्चर्या पहिल्या मन्वंतरातील व पार्वतीची तपश्चर्या सातव्या मन्वंतरातील २७ व्या त्रेतायुगात, एवढा काळाचा फरक आहे. हल्ली कोणी नुसत्या पाण्यावर, सोडापाणी किंवा लिंबाचा रस व पाणी यावर २०/२६ दिवस राहिला तर त्याला लोक संत, साधु, योगी, महंत, महात्मा म्हणू लागतात! हाही काळभेदाने होणाऱ्या भावनांचा परिणाम आहे.

चौ. २-३ अशी ही अपार तपश्चर्या पाहून ब्रह्मा, विष्णू, महेश हे मनूजवळ आले. एक-दोनदा नव्हे तर वारंवार आले. एकेकटे आले असतील व प्रत्येक हजार वर्षांच्या शेवटी आले असावेत. मनूला दुसरी कोणतीच इच्छा नव्हती हे मागे सांगितलेच आहे, फक्त परमेश्वराच्या दर्शनाची इच्छा होती. (क) मनू ब्रह्मदेवाचे पुत्रच, म्हणून ते प्रथम आले व ही घोर तपश्चर्या थांबविण्याला काही विधी सापडला तर पाहावा या भावनेने आले म्हणून विधी

म्हटले. ब्रह्मदेवांना काही विधी सापडला नाही म्हणून त्यांची चिंता हरण करण्यासाठी हरी आले. त्यांच्याच्याने होईना म्हणून हर तेवढ्यासाठी आले. दक्षाचा वध झाल्यावर तो विधिपुत्र असल्याने ब्रह्मदेव महेशाकडे गेले व त्यांना प्रसन्न करून दक्ष यज्ञमंडपात नेले आहेत व शंकरांनी दक्षास जिवंत केला आहे म्हणून वर काढलेले भाव निराधार नाहीत, म्हणूनच विधि हरि हर म्हटले.

(२) ब्रह्मदेवाला चार डोकी आठ डोळे, विष्णूला चार हात, महादेवांना तर पंचमुख, पंचदश नेत्र वगैरे! ते लावण्य मनूला कसे संतुष्ट करणार! (३) त्यांना नाना प्रकारचा लोभ दाखविला. इंद्रपद, ब्रह्मपद देतो, शंभर कल्पे आयुष्य व साम्राज्य देतो पाहिजे तर. सर्व सिध्दी मागा, इत्यादी अनेक प्रकारे वर मागण्यास सांगितले असेल; पण मनुराजांचा निश्चय टळला नाही, त्यांची समाधि उतरली नाही व त्यांनी काहीच मागितले नाही, असे प्रयत्न या त्रिदेवांनी वारंवार केले, पण फुकट गेले.

चौ. ४ (१) अस्थिमात्र तनु होउनि राही- हा सर्व अतिकठोर तपश्चर्येचा परिणाम शरीरावर झालाच. त्यांचे देह म्हणजे नुसते हाडांचे सांगाडे झाले. असे होईपर्यंत अनेक वेळा परीक्षाच घेतली गेली. पार्वतीला वर दिला तो सुध्दा अत्यंत क्षीण देह झाल्यावर. पार्वतीच्या तपाला अधिक कठोर का म्हटले याविषयी दो. ७५ च्या टीकेत लिहिले आहे. आता काय घडते पाहा-

हिं. प्रभु सर्वग्य दास निज जानी । गति अनन्य तापस नृप रानी ।।५।।
मागु मागु बर भै नभ बानी । परम गभीर कृपामृत सानी ।।६।।
मृतक जिआवनि गिरा सुहाई । श्रवन रंध्र होइ उर जब आई ।।७।।
हृष्टपुष्ट तन भए सुहाए । मानहुँ अबहिं भवन ते आए ।।८।।.

म. प्रभु सर्वज्ञ दास निज जाणति । नृपराणी तापस अनन्य गति ।।५।।
माग माग वर होइ नभ-गिरा । मिश्र कृपामृत परम गंभिरा ।।६।।
मृत संजीवनि सुंदर वाणी । हृदिं ये श्रवणरंध्रिं जैं शिरुनी ।।७।।
हृष्टपुष्टतनु सुंदर झालीं । जणुं आतां च घराहुनि आली. ।।८।।

अर्थ - प्रभू सर्वज्ञ असल्याने तपस्वी राजाराणी अनन्यगतिक आहेत हे पाहून आपले निजदास आहेत असे जाणले. ।। ५ ।। वर माग वर माग अशी कृपा व अमृतमिश्रित परम गंभीर आकाशवाणी झाली. ।। ६ ।। मेलेल्यास सुध्दा जिवंत करणारी ती सुंदर वाणी कानांच्या रंध्रांत शिरून जेव्हा हृदयांत आली. ।। ७ ।। तेव्हा त्या दोघांचीही तनू इतकी हृष्टपुष्ट व सुंदर झाली की जणू आताच आपल्या घरून आली आहेत (असे वाटले) ।। ८ ।।.

टीका- चौ. १ (१) निजदास - खरा दास, अंतरंगातला आवडता सेवक. हा निजदास शब्दांचा अर्थ मानसात अनेक ठिकाणी आहे. येथे जणू त्याची स्पष्ट व्याख्याच दिली आहे.

इतरांची सर्व आशा (भरवसा) सोडून फक्त एकाचाच भरवसा धरून अनन्यगतिक बनणे म्हणजे निजदास बनणे होय. विधिहरिहरांनी नाना प्रकारचे वर माग म्हणून सांगितले; स्वतः अनेक वेळा त्यांच्याजवळ आले तरीसुध्दा या राजाराणीनी काही मागितले तर नाहीच पण डोळे उघडून त्यांच्याकडे पाहिलेसुध्दा नाही. यांचा नातू ध्रुव असाच अनन्यगतिक नव्हता काय? या सर्व गोष्टींवरुन भगवंतांनी जाणले की हा निजदास आहे, परीक्षा पाहण्याची आवश्यकता नाही व आता अंत पाहणे बरे नाही. 'प्रिय मज सेवक अनन्य गति जो' असे श्रीमुखवचन आहे. जे 'बालकसुतसम अमाती' तेच भगवंतास निजदास वाटतात, अशांच्यासाठीच प्रभू अवतार घेतात.

चौ. ६ (१) आकाशावाणी कशाला? प्रभू सर्वज्ञ असल्याने ते जाणतातच की 'लोचन चातक करूनी राखति। जे दर्शन-जलधर अभिलाषति॥ सर सरिता सागरी अनादर॥ रूप बिंदु जल मिळत सुखाकर' (२/१२८/६-) असे असून प्रत्यक्ष दर्शनच का दिले नाही? (क) दर्शन दिल्यावर डोळे उघडून पाहण्याची शक्ती राजाराणीत राहिलेली नाही; म्हणून या आकाशवाणीच्या निमित्ताने प्रथम त्यांचे देह धष्ट-पुष्ट, आरोग्यसंपन्न बनवावे हा एक हेतू आहे. काय पाहिजे, कोणत्या रूपात दर्शन पाहिजे हे त्यांच्या मुखाने ऐकावे हा दुसरा हेतू आहे. निर्गुण ब्रह्माचे सगुण, साकार, रूपात दर्शन व्हावे इतकीच त्यांची इच्छा आहे. बालरूप की प्रौळरूप? व किती भुज नेत्र इत्यादी गोष्टी त्यांच्या मुखाने स्पष्ट व्हाव्या व तदनुसार दर्शन द्यावे म्हणजे त्यास वाईट वाटणार नाही या हेतूने आकाशवाणी करावी लागली.

(२) 'माग माग वर' अशी द्विरुक्ति का? मनू व शतरूपा या दोघांनीही तप केले म्हणून दोघांनाही त्यांच्या रुचीप्रमाणे देणे जरूर होते म्हणून दोघांनीही वर मागावे अशी सूचना दिली. पुढे एकट्या मनूनेच वर मागितला व शतरूपाने मागितला नाही तेव्हा तिला पुन्हा सांगावे लागले म्हणून ही द्विरुक्ति दोघांना उद्देशून आहे, असे मानणेच सुसंगत ठरते. हे कारण न मानल्यास दोन गोष्टी कोणत्या हे ठरविण्यास कल्पनेचे रान मोकळे होईल.

(३) कृपामृतमिश्र - कृपा व अमृत यांनी मिश्रित असा अर्थ घेणेच योग्य आहे. येथे उत्प्रेक्षा केलेली नाही. अन्य ठिकाणी 'मनहुँ प्रेमरस सानि' अशी उत्प्रेक्षा आढळते. येथे अमृताचे कार्य प्रत्यक्षच करावयाचे आहे व नंतर मागतील तो वर देणे हे कृपेचे कार्य करणे आहे. दोन कार्ये दोन गोष्टींनी करावयाची आहेत. अमृताचे कार्य पुढील चौपाईत दिसेल.

चौ. ७-८ (१) मृत-संजीवनि सुंदर वाणी - दोघांचे देह मृतासमान झालेले आहेत. त्या देहांचे संजीवन करणे हे पहिले काम आहे. समाधिस्थ असल्याने अमृत मुखात घालणे शक्य नव्हते, ते कानात ओतून सुध्दा भागण्यासारखे नाही, कारण मन व इंद्रिय-देवता तेथे नसल्याने ते तेथेच पडून राहिले असते, हृदयापर्यंत गेले नसते. म्हणून वाणीच्या रूपाने आकाशतत्त्वांत अमृत मिसळून ते हृदयापर्यंत नेऊन पोचवावे लागले. (२) हृदि ये श्रवणरंध्रि जैं शिरुनी- कर्णरंध्रात शिरून जेव्हा हृदयात आली. 'रन्धयति इति रंध्रम्' हिंसायाम् 'श्रवणरंध्र अहिभवनहि माना (१/११३/२) यातील रंध्र शब्दातील भाव पाहा. येथे हा भाव

आहे की वाणीला पहिल्याने श्रवणांची हिंसा करावी लागली, कारण श्रवण = कर्ण, द्वार समाधीने बंद झाले होते, ते बलात्काराने उघडावे लागले, तेव्हा त्या वाणीला हृदयापर्यंत पोचता आले. (क) हृदयात गेली असे न म्हणता हृदिं ये - हृदयात आली असे म्हटले - शयनागाराची एखादी बंद असलेली खिडकी युक्तीने उघडून चोराने आत शिरून मालकाच्या पलंगापर्यंत जाऊन त्याचा हात धरला म्हणजे मालक म्हणेल की चोर खिडकी उघडून आत आला. तसेच हे घडले. शब्दांनी कर्णद्वार उघडले आता प्रवेश केला व समाधिमग्न - योगानिद्रामग्न मनूला व शतरूपेला जागी केली. त्या शब्दांत अमृत होतेच त्याचा परिणाम पुढील चौपाईत सांगतात. (३) त्या शब्दांचा अर्थ ग्रहण करण्यास बुध्दी जागृत झाल्याने हर्ष झाला व त्या आकाशतत्त्वात अमृत मिसळलेले असल्याने ते सर्व शरीरात पसरून शरीर पुष्ट केले. अत्यंत कृश, नुसते अस्थिचर्माचे सांगाडे, शुष्क सौंदर्य हीच असे ते दोघांचे देह चांगले सशक्त, हट्टेकट्टे लावण्यसंपन्न झाले. कसे झाले हे उत्प्रेक्षेने सांगतात. घरून आले त्या तीर्थात तेव्हा जसे होते तसेच जणू झाले. भाव हा की या तीर्थात आल्यानंतर जी तपस्या केली तिच्यामुळे शरीरावर झालेले सर्व अनिष्ट परिणाम तत्काळ नाहीसे झाले. गोमतीतीरी येऊन पोचलेल्यावेळी शरीरे कशी होती हे तेथे सांगितले नव्हते. येथे उत्प्रेक्षेच्या निमित्ताने सांगून दोन्ही कार्ये भागविली. विस्तार वाचविला व द्विरुक्ती टाळली. ही युक्ती अनेक ठिकाणी वापरलेली आढळते.

योगपर अर्थ -

मनुशतरूपांच्या तपश्चर्येचे सर्व वर्णन कुंडलिनी योगदृष्ट्या फार सुंदर लागते.

१) प्रथम कंदमूलांवर राहू लागले. मूलाधार चक्राच्याजवळ जे कंद नावाचे स्थान आहे तेथे ध्यान करू लागले. त्यामुळे कंदाच्या वर असलेली कुंडलिनी शक्ती जागृत झाली तेव्हा मूलाधाराचाही (कंदासह) त्याग करून (२) मनू आणि शतरूपा जलावर राहू लागली. मनू म्हणजेच मन व शतरूपा म्हणजेच कुंडलिनी शक्ती जलतत्त्वाचे चक्र स्वधिष्ठान नावाचे आहे. त्याला सहा दले आहेत. त्या चक्राचे ठिकाणी येऊन राहिली. त्या चक्राचे ध्यान करीत व त्या चक्राच्या दलांना जपसंख्या मोजीत पुष्कळ जप केला. (क) मूलाधार चक्राची देवता विधी आहे. त्या चक्राला ब्रह्मदेवाच्या कुसाइतकीच म्हणजे चार दले आहेत, येथे ब्रह्मदेव= विधी दर्शन देण्यास आले व त्यांनी अनेक प्रलोभने दाखविली; म्हणजेच त्या मूलाधार चक्राच्या पूर्ण जागृतीने प्राप्त होणाऱ्या सिध्दी पुढे आल्या. पण त्यांचा स्वीकार मनूने केला नाही म्हणून या स्वाधिष्ठान चक्रावर येऊन राहता आले. या जलतत्त्वाची स्वाधिष्ठान चक्राची देवता हरि= विष्णू आहे. त्याचे अनेकवेळा येथे दर्शन झाले. साधकाच्या जागृतीने मिळणाऱ्या सिध्दी लोभ दाखविण्यास आल्या. पण त्यांच्या लोभात मनू पडले नाहीत. मग या चक्राचाही त्याग केला. जलावर राहण्याचे सोडून दिले.

(३) मग अग्नितत्त्वाचा= मणिपूर चक्राचाही त्याग करून वायूवर राहू लागले; म्हणजेच

अनाहत चक्रावर राहू लागले. मणिपूर चक्राची देवता विष्णू आहे म्हणून अनाहत चक्रावर येताना विष्णूचे पुन्हा दर्शन झाले. या (अनाहत) हृदय चक्राला आठ दले असल्याचे व बारा दले असल्याचेही वर्णन आहे. येथेही मोठमोठ्या सिध्दी भुलविण्यास आल्या तेव्हा त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले. मग त्या चक्राचा म्हणजे वायुतत्त्वाचाही त्याग केला. (४) येथून पुढील दोन चक्रे आकाशतत्त्वाचीच आहेत. (विशुध्दी व आज्ञा) आज्ञा चक्राची देवता महेश आहेत त्यांचे दर्शन झाले. येथे तर फारच महत्त्वाच्या सिध्दी भुलविण्यास आल्या. त्यांच्या मोहात न पडता आज्ञा चक्रातून शिरून सहस्रारांत प्रवेश केला. तेव्हा त्या चंद्रामृत पानाने देहपूर्वीसारखा घष्टपुष्ट व चित्त हृष्ट झाले. (५) याप्रमाणे विशुध्दी, आज्ञा व सहस्रार चक्रात पुष्कळ काळ राहिल्यावर ब्रह्मरंध्रात भगवंताचे दर्शन होते ते आता पुढे वर्णन करीत आहेत. ब्रह्मरंध्राच्या जवळजवळ गेलेले आहेत.

येथे हे वर्णन केवळ दिग्दर्शन म्हणून केले आहे. श्री. म. वैद्य यांचे षट- चक्रदर्शन किंवा ही पुस्तके आणि योगशिखा, योगतत्त्व, जाबालदर्शन, वराह, योगकुण्डली इत्यादी उपनिषदे पाहावी.

हिं.दो. श्रवण सुधा सम बचन सुनि पुलक प्रफुल्लित गात ॥
बोले मनु करि दण्डवत प्रेम न ह्रदयँ समात ॥१४५॥

म.दो. श्रवणामृत वच ऐकुनि पुलकीं प्रफुल्ल देह ॥
वदति दण्डवत करुनि मनु हृदयिं न मावे स्नेह ॥१४५॥

अर्थ - कानांना अमृतासारखी वाटणारी ती वाणी (वच, वचन) ऐकून त्यांचे देह रोमांचानी फुलून गेले, मग दण्डवत नमस्कार करून मनु बोलू लागले तेव्हा हृदयात प्रेम-स्नेह मावेना ॥ दो.१४५ ॥

टीका- (१) ती दोघे हृष्ट-हर्षित झाली असे मागल्या चौपाईत सांगितले. त्या हर्षाचेच आता वर्णन करतात. रोमांचांना फुलांची उपमा देऊन शरीरांचे वृक्षाप्रमाणे टवटवीत शोभायमान होणे सुचित केले. 'रणरस विटप पुलकमिषि फुलला' (२/२२९/५) थंडीने वठून गेलेले वृक्ष वसन्त आला म्हणजे जसे पालवीने प्रथम डवरतात तसे त्यांचे देह आधी घष्ट-पुष्ट तेजस्वी झाले, मग वृक्ष फुलावा त्याप्रमाणे रोमांचांनी देह भरून गेले; (गात-गात्र-देह)

(२) हृदयिं न मावे स्नेह- सुचविले की नेत्रांतून अश्रू गळू लागले, शब्द उमटेनासा झाला. (३) दण्डवत करुनि- दण्डवत- दण्डाप्रमाणे एखादा सोटा जमिनीवर पडावा त्याप्रमाणे जमिनीवर हात पाय लांब पसरून उपडे पडणे - काहीच बोलली नाही. दोघांनी तप केले वर मागा असे दोघांना सांगितले गेले; असे असता शतरूपा काहीच बोलली नाही व वर मागत नाही हे कसे? वैदिक सनातनधर्मी पतिव्रतांच्या शीलाचा एक परमोच्च आदर्श येथे शतरूपाच्या चरित्रात पाहावयास सापडतो. सम्राटाची माता म्हणून घरी राहिली असती तरी शास्त्रविरुध्द

घडले नसते. नाना सुखभोग मान सन्मान ऐश्वर्य इत्यादींचा लाभ झाला असता; दान धर्म, पुण्यकर्म करता आले असते. पण हे सर्व सोडून, पतीची आज्ञा, आग्रह नसता पायी चालत पतीबरोबर वनवासास आली. पतीला आवडते ते करणे, धर्माचरणात पूर्ण अनुकूल असणे, पतीच्या सुखात सुखी, पतीच्या दुःखात दुःखी असणे, पतिसंमतीत राहणे, पतिवियोग असह्य वाटणे व पतीची जी इच्छा तीच आपली इच्छा ठेवणे हा जो पतिव्रतेचा धर्म त्याचे तिने पालन केले. तिने तप केले नसते तरी धर्मशास्त्राप्रमाणे तिला त्याची आवश्यकता नव्हती, असे असता पतीच्या बरोबरीने घोर तप केले व शिवाय पतिसेवा केली असणारच! एवढे असून तपश्चर्येचे फळ मिळण्याची, वर मागण्याची वेळ आली तेव्हा मौन! हे काय? याचे नाव पतीची इच्छा तीच पत्नीची इच्छा हे न सांगताच ठरले. स्त्रीधर्माचा व अशा त्यागाचा असा आदर्श दुसऱ्या कोणत्या धर्मात मिळतो का पाहावे. हा आदर्श दांपत्य प्रेमाला, सुख समाधानाला पोषक की स्त्री स्वातंत्र्य व समानहक्कांची मागणी हा आदर्श ठरतो हे वाचकांनी ठरवावे. मनू म्हणाले-

हिं. सुनु सेवक सुरतरुसुरधेनू । बिधि हरिहरबंदित-पद-रेनू ॥१॥
सेवत सुलभ सकल सुखदायक । प्रणतपाल सचराचर-नायक ॥२॥
जौं अनाथ हित हमपर नेहू । तौ प्रसन्न होइ यह बर देहू ॥३॥
जो सरूप बस सिव मन माहीं । जेहि कारन मुनि जतन कराहीं ॥४॥

म. श्रुणु सेवक-सुरतरु-सुरधेनु । विधि हरिहर-वंदित पद-रेणु ॥१॥
सेवत सुलभ सकल सुखदायक । प्रणत पाल सचराचर-नायक ॥२॥
जर अनाथहित स्नेह आम्हावर । द्यावा प्रसन्न होऊनि हा वर ॥३॥
जें स्वरूप शिवमानसिं राही । जास्तव मुनि करिती यत्नांही ॥४॥

अर्थ - ऐका! सेवकांच्या सुरतरू! व सुरधेनू! ऐका; आपल्या पायांच्या धुळीला विधिहरिहर वंदन करतात॥ १ ॥ सेवन केल्याने सुलभ असलेल्या व सकल सुखदायका! प्रणतांचे पालन करणाऱ्या व सर्व चराचर नायका॥ २ ॥ अनाथांचे हित करणाऱ्या! जर आपला आमच्यावर स्नेह असेल तर प्रसन्न होऊन हा वर द्या॥ ३ ॥ जे स्वरूप शंकरांच्या मानसात राहते व ज्याच्यासाठी मुनीसुध्दा यत्न करीत असतात- ॥ ४ ॥

टीका- चौ. १ (१) 'श्रुणु सेवक सुरतरू सुरधेनू- प्रणत काम सुरधेनू कल्पतरू व्हा प्रसन्न हा द्यावा प्रभू! वरू भववारिधि कुंभज रघुनायक। सेवत सुलभ सकल सुखदायक (७/३५/२-३) अशी स्तुती सनकादिकांनी केली आहे. दोन्ही ठिकाणी सुरधेनू शब्द आहे, येथे सुरतरू आहे तर तेथे कल्पतरू आहेच. येथल्या दुसऱ्या चौपाईत पहिल्या चरणावरील ठिकाणी अगदी जसाच्या तसा आहे, म्हणजे द्विरुक्ती आहे. येथे सेवक सुरधेनू आहे. तर तेथे प्रणत सुरधेनू आहे, अर्थ एकच आहे. प्रसन्न होऊन हा वर द्या हे दोन्ही ठिकाणी आहे. या

द्विरुक्तीने सुचविले की या दोन समानार्थी चरणांशी संबंधित जो भाग एकात नसेल तो दुसऱ्यात घ्यावा, म्हणजेच 'विधिहरिहर वंदित पदरेणु' हा येथला चरण तेथे घ्यावा व तेथील 'भववारिधि कुंभज रघुनायक' हा चरण येथे घ्यावा. (क) वर दाखविलेल्या संपूर्ण साम्याने हे सुचविले की मनुशतरूपा वानप्रस्थाश्रमी सम्राट असून त्यांची भगवंताविषयीची भावना परमत्यागी, सनकादिमुनींच्या दिगंबरांच्या भावनेसारखीच आहे. बाह्यवेषाचे महत्त्व किती ते यावरून ठरवावे. आणखी हे सुचविले की गृहस्थाश्रमी वानप्रस्थाश्रमी पुरुषाला स्त्री जवळ असूनसुध्दा सनकादिकांच्या पंक्तीस बसता येते. (मा. पी. पहा.) (ख) येथील 'सुरसेवक सुरधेनु' यातील सेवक शब्द कोणी संबोधन समजतील, म्हणून त्याचा अर्थ 'प्रणत-काम सुरधेनु' मधील प्रणत शब्दाने स्पष्ट करून ठेवला आहे. वरील अवतरणातील चरणाकडे लक्ष न गेल्याने कोणी टीकाकार सेवक! असा अर्थ घेतात. अनाथहित, सचराचर नायक व प्रणतपाल हे शब्द पुढेच असता भगवंताला सेवक! असे संबोधणे किती सयुक्तिक आहे ते वाचकांनीच ठरवावे.

(२) सेवकांच्या इच्छा-कामना पुरविण्यात भगवान सुरतरू व सुरधेनूप्रमाणे आहेत. दोन उपमा सहेतुक आहेत. एकीतील वैगुण्य दुसरीने पुरे केले आहे. (क) सुरतरू- कल्पवृक्ष स्थावर असून स्वर्गात असतो. पण दाट शीतल छाया असते व ती शोक निवारण करते, पण सुरतरू ओळखून त्याच्याजवळ जावे लागते. (ख) सुरधेनू वत्सप्रेमाने वत्साकडे धावत येते, आपले पुष्टितुष्टिकारक दूध न मागता वत्सास देते, पण तिच्या छायेत बसून ग्रीष्मातपापासून संरक्षण होत नाही. सुरतरूजवळ मागावे लागते. पण छाया न मागताच मिळते. भगवान नवीन व्यालेल्या सुरधेनूसारखे प्रणतवत्सल आहेत; प्रणतांच्या कामना पुरविण्यासाठी, प्रेमवश होऊन आपण स्वतः जातात. जवळ व सुरतरूप्रमाणे आपल्या कृपेची छाया करून प्रणताचे त्रिताप हरण करतात व जे मागेल ते देतात. (ग) सुरधेनु- कामधेनू सेवेने प्रसन्न झाल्याशिवाय कामना पुरवित नाही, पण सुरतरूची सेवा करावी लागत नाही. फक्त ओळखून आश्रय केला म्हणजे झाले. 'जात निकट तरू ओळखुनि छाया शुच शमवीच' 'मागत अभिमत लभे जगी राव रंक शुचिनीच' (२/२६७) 'देवतरूसा स्वभाव देवा। सन्मुख विन्मुख न कधि कोणा वा' (२/२६७/८) हे गुण कामधेनूच्या ठिकाणी नाहीत, ती नीचाला प्रसन्न होणार नाही व तापशमन करू शकणार नाही; पण कल्पतरू ओळखणे फार कठीण असते. (घ) येथे कामधेनू व कल्पतरू न म्हणता सुरधेनू व सुरतरू का म्हटले याचे कारण 'रामकथा सुरधेनु सम-' (१/११३) या दोह्याची टीका वाचल्याने स्पष्ट होईल. (ङ.) तरति अनेन इति तरू. ज्याच्या योगाने तरून जाता येते तो तरू. ज्यांच्या साह्याने सुर-संत तरून जातात तो सुरतरू भगवान आहेत. 'जाण सुर संत' (७/१२०) संतरूपी सुरांजवळ नवीन व्यालेल्या गाईप्रमाणे धावत येणारी सुरधेनू भगवान आहेत.

(३) यामुळेच विधिहरिहरसुध्दा आपली पायधूळ मस्तकावर धारण करतात. याचे तारक व पालक पोषक आपणच आहात हा भाव आहे.

चौ. २- (१) सेवत सुलभ सकल सुखदायक - सुरधेनू व सुरतरूपेक्षा भगवान श्रेष्ठ आहेत. हे या चरणाने दाखविले. (क) सुरधेनूची सेवा करणे सोपे-सुलभ नाही व सुरतरू सकल सुख देऊ शकत नाही. मागितलेले व ऐहिक सुखच देईल व दुःख देणार नाही असे नाही. पण भगवान सर्व प्रकारचे सुख देतात व सेवा करणे सोपे आहे. कामधेनूसुध्दा ऐहिक ऐश्वर्य धनादिकच देऊ शकते व पुष्कळवेळा अनर्थाचे मूळ बनते. वसिष्ठ विश्वामित्र वैराचे कारण व जमदग्नी सहस्त्रार्जुन वैराचे मूळ कामधेनूच झाली आहे! 'सेवत सुलभ सकल दुखहारी' (१/१४०/८) वरील टीका पाहावी.

(२) प्रणतपाल- प्रणताची व्याख्या १/१४०/८ च्या टीकेत 'प्रणतहितकारी' पाहा. अनन्यगतिक, पूर्ण विनम्र शरणागत = प्रणत. त्यांचे विशेष पालन करता; त्यांना अहिताच्या दुःखाच्या मार्गावरून फिरवून काम क्रोधादी रिपूपासून त्यांचे संरक्षण करता (क) सचराचर नायक - नायक-ईश्वर (अमरे) स्थावरजंगमात्मक सर्व विश्वावर आपली सत्ता चालते. आपण सर्वात श्रेष्ठ आहात. स्वामी, ईशिता, प्रभू हे नायक शब्दाचे पर्याय आहेत. नयति इति नायक. प्रेरक.

चौ. ३ (१) अनाथहित! जर आम्हांवर स्नेह (असेल तर) धेनू जशी वत्सस्नेहाने धावून येते तसे आपण आलात हे दिसतेच; म्हणून तर वर मागा असे सांगितलेत. आम्ही अनाथ आश्रयहीन आहोत. निराश्रित असून अनन्य शरणागताचे आपण हित (कल्याण) करता. आमचे हित कशात आहे हे आपण जाणताच. तरीपण आम्ही उभयता जो वर मागतो तो आम्हास द्यावा. त्याने आमचे हित होईल असे आम्हास वाटते, ते योग्य असेल तर वर द्यावा. सनकादिकांनी अगदी असेच म्हटले आहे; फरक इतकाच की प्रभू रघुनाथ त्यांच्यासमोर आहेत व काय पाहिजे ते प्रथम सांगून मग प्रार्थना केली आहे की वर द्या. मनूला अजून प्रभुदर्शन झालेले नाही व आधी प्रार्थना करून मग वर मागत आहेत. आता वर मागण्यास प्रारंभ करतात.

चौ. ४ (१) जे स्वरूप शिव मानसि राही। जासव मुनि करिती यत्नाही॥ या चौपाईत निर्गुणाचेहि वर्णन आहे असे मानणे जरूर आहे. कारण मुनि= निर्गुणोपासक, ज्ञानी असे मानसात अनेक ठिकाणी वर्णन आहे. 'ज्या श्रुति निरंजन विरज अज ही ब्रह्म विभु वाखाणती। जे ध्यान विरती ज्ञान योगानेंचि मुनि कधि पावती' (३/३२/छ.) मुनि यत्न कशासाठी व कोणता करतात येथे स्पष्ट केले आहे. 'वसति बोधरत मुनि संन्यासी' (७/२९/५) (क) तपश्चर्येच्या आरंभी ज्या इच्छेने तपश्चर्या सुरू केली तीच आता पूर्ण करून घेणार आहेत. त्यावेळच्या वर्णनातसुध्दा 'अगुण अखंड अनादिहि अंत न। ज्या चिंतिति परमार्थवादी जन नेति नेति जेवेदिनिरूपित' इत्यादि निर्गुण रूपाचे वर्णन प्रथम करून 'असा प्रभुहि सेवक वश असतो. भक्तास्तव लीलातनु धरतो' असे सगुण साकाराचे वर्णन केले आहे. हृदयात असलेल्या शिवस्वरूपाच्या साक्षात्कारासाठी मुनि संन्यासी ध्यान वैराग्य ज्ञानादि यत्न करीत असतात. हे अरण्यकांडातील अवतरणावरून स्पष्ट आहे. म्हणून प्रथमचरणाचा अन्वय 'जे

शिवस्वरूप मानसि राही' असा करावा लागेल. 'चिदानंदरूपः शिवोहं शिवोहं शिव= सच्चिदानन्द स्वरूप निर्विकार ब्रह्म.

(२) 'जे शंकराच्या मानसात राहते' असा पहिल्या चरणाचा अर्थ केल्यास 'जे पद सरोज मनोज-अरि-उर-सरि सदैव विराजती (१/३२४ छंद) 'शंकर मानस राज मराला' यात सगुण साकाराचे वर्णन आहे. 'मुनि महेश मन मानस हंसा' (१/३४१/४) पासून ३४१/८ पर्यंत निर्गुणाचे वर्णन आहे. 'जय महेश मन मानस हंसा' (१/२८५/५) यातही निर्गुणाचेच वर्णन आहे; म्हणून या चरणाचा अन्वय आहे तसाच घेतला तरी दोन्ही अर्थ निघण्याची सोय ग्रंथकारांनी करून ठेवली आहे. शंकर सगुण साकाराचे व निर्गुण निराकाराचेही उपासक आहेत. हे सतीपार्वती चरित्रातील दोन वेळच्या शिवसमाधीवरून सिध्द आहे. पहिली अखंड समाधी सहजस्वरूप चिंतनाने लागली होती व दुसरी सगुण साकार रामरूपाच्या ध्यानाने लागली होती. (क) येथे सगुण साकार अर्थ घेतल्यास पुढील चौपाईतील 'सगुण-अगुण' हा क्रम ही यथास्थित लागतो. शंकरांच्या मानसात सगुण व मुनींचा यत्न निर्गुणासाठी-अगुणासाठी असतो. या अर्थाने सगुण-अगुण हा यथासंख्य अलंकार सहज नीट लागतो, म्हणून या लेखकाच्या मते हाच कवींना संमत असलेला मुख्यार्थ आहे. (ख) शंकर बालरूपाचे उपासक होते असे कोणी म्हणतील तर ते मानसविरोधी ठरेल. सतीला व शंकरांना दंडकारण्यात जे विरही रघुनाथ दिसले 'ते रघुवीरचि इष्टदेव मम' (१/५१/८) ते बालस्वरूपात नव्हते, हे मान्य करावेच लागेल. १/११/४ च्या टीकेत वि. ल. ठे. पाहा. या अर्थाने एक अडचण उत्पन्न होते असे वाटेल, कारण भुशुंडी कट्टर बालरूपोपासक आहेत. ही अडचण केवळ भासमान आहे, हे पुढील टीकेत दाखविले आहे. सरळ अन्वयाने होणारा अर्थच घेणे योग्य. 'सहज सांडोनि सायास करणे। विहित नव्हे' (दा.बो.)

हिं. जो भुसुंडी मन मानस हंसा । सगुन अगुन जेहि निगम प्रसंसा ॥५॥
देखहि हम सो रूप भरि लोचन । कृपा करहु प्रनतारति मोचन ॥६॥
दंपति बचन परम प्रिय लागे । मृदुल बिनीत प्रेमरस पागे ॥७॥
भगत बछल प्रभु कृपा निधाना । बिस्वाबास प्रगटे भगवाना ॥८॥

म. जे भुशुंडि-मन-मानसिं हंसही । सगुण- अगुण जे वानिति वेदही ॥५॥
आम्हि रूप तें बघुं भर लोचन । कृपा करा प्रणतार्ति-विमोचन ॥६॥
प्रिय वाटे दंपति वच फार हि । मृदुल नम्र तें प्रेमरसार्द्रहि ॥७॥
कृपानिधी प्रभु भक्तवत्सलहि । प्रगटति विश्ववास भगवानहि ॥८॥

अर्थ - जे भुशुंडीच्या मनरूपी मानसात (मानस सरोवरात) हंसासारखे असते व जे सगुण व निर्गुणही आहे, असे वेदसुध्दा वर्णन करतात. ॥ ५ ॥ ते रूप आम्हा उभयतांस डोळे भरून पाहण्यास सापडेल, अशी हे प्रणतांची आर्ती हरण करणाऱ्या (प्रभो) आपण कृपा

करावी (करा) ॥ ६ ॥ अतिमृदु (मृदुल), नम्र व प्रेमरसाने थबथबणारे (प्रेमरसात पाकवलेले-पागे) हे दंपतीचे वचन फारच प्रिय वाटले. ॥ ७ ॥ (तेव्हा) कृपानिधी भक्तवत्सल व विश्ववास भगवान प्रभू प्रगट झाले. ॥ ८ ॥

टीका- चौ. ५ (१) जे भुशुंडि मन मानस हंसही- हंस कधी मानस-सरोवर सोडून जात नाहीत असा कविसंकेत आहे. भुशुंडी बालरूपाचेच उपासक आहेत. त्यांनी विप्रदेहात निर्गुणाचे खंडन केल्याने त्यास लोमऋषींनी कावळा होण्याचा शाप दिला. यामुळे भुशुंडी निर्गुणाचे उपासक होते असे मानताच येत नाही. 'इष्टदेव मम बालक राम। वपु शोभा शतकोटी काम' (७/७५/५) (क) येथे शंकेला स्थान आहे की मनूने प्रौढरूपाचे व बालकरूपाचे दर्शन मागितले तर प्रभूंनी कोणत्या रूपाने दर्शन द्यावे? ही अडचण आमच्या कलिमलमलीन मतीस वाटेल, पण भगवंतांनी मनूचा आशय जाणला व ज्या क्रमाने रूपांचा उल्लेख केला आहे त्या क्रमाने ते दर्शन देणार आहेत. शंकरांच्या हृदयात असणाऱ्या रूपाचे दर्शन येथे प्रथम देतील व बालरूपाचे दर्शन अयोध्येत अवतार घेतल्यावर देतील. त्यावेळी मनुशतरूपा दशरथकौसल्यारूपाने असतील. (२) सगुण-अगुण हे दोन शब्द मागल्या चौपाईतील दोन चरणांस क्रमशः लागू पडतात हे तेथे टीकेत दाखविले आहे. या चौपाईतील पूर्वार्धात सगुणाचाच उल्लेख आहे व असे जे सगुण तेच निर्गुण निराकार असून मुनी त्याच्यासाठी यत्न करतात. म्हणजे निर्गुण प्रतिपादक मागल्या चौपाईतील दुसरा चरण दोन्हीकडे लागू आहे.

चौ.६-७ (१) आम्ही ते रूप डोळे भरून पाहू - यात प्रेम रस आहे. मागल्या दोह्यात आधीच सांगितले आहे की 'हृदयँ न मावे स्नेह' भाव हा की ही सर्व प्रार्थना करीत असता नेत्रांतून अश्रु वाहात आहेत व कंठ दाटून येत आहे. प्रणतार्ति विमोचन शब्दास नम्रता आहे व मागील चार चौपायांत सेवक सुरधेनू, अनाथहित, प्रणतपाल या शब्दांनी वारंवार लीनता व दीनताच प्रगट केली आहे. रूपबिंदूजलाने पूर्णसुख होणार नाही, पुष्कळ वेळ त्या रूपाकडे बघण्यास सापडावे हा भाव आहे.

(२) दंपतिवचन - दोघांचे, पतिपत्नीचे वचन असे येथे म्हटले, पण बोलण्यास प्रारंभ केला तो एकट्या मनूनेच, शतरूपा अद्याप काहीच बोलली नाही, असे असता दंपती वचन कसे? सत्यनारायणाच्या पूजेच्या वेळी संकल्पापासून सर्व पूजा पतीच करतो. पत्नी नुसता हात लावते मधूनमधून त्याच्या उजव्या हाताला, तरी सर्व लोक म्हणतातच की दोघांनी पूजा केली. वकिलाने आपल्या अशीलाबद्दल केलेले भाषण त्या अशीलाचेच समजले जाते. कारण त्याला वकीलपत्र दिलेले असते, तसेच येथे मनू दोघांच्या वतीने बोलत आहेत. 'आम्ही' या शब्दाचा अर्थ दंपती हे प्रमुख कळले. पुढे जेव्हा निरनिराळे वर मागतील तेव्हा मी, मला असे म्हणणार आहेत, तिकडे लक्ष द्यावे. पूर्वीही 'सत्य असे जर ही श्रुति भाषा। तर पुरेल अमची अभिलाषा' असे (१४४/८) मनूने दोघांविषयीच म्हटले आहे. ती अभिलाषा आता लवकरच पुरी होत आहे.

चौ. ८-(१) भक्तवत्सल धेनू वत्सावर जसें प्रेम-प्रीती करते तसे भक्तांवर प्रेम करणारे 'श्रुणु मुनि हर्षे तुला सांगतो। त्यजुनि भरवसा सब, मज भजतो॥ त्यास सदा मी रक्षीं ताता। जशी बालका जपते माता' (३-४३/४-५) (२) विश्ववास - विश्ववास सर्वत्र वास करणारे या शब्दाने वासुदेव (दो.१४३) (२) शब्दाचा व त्या भावनेचा संबंध उपसंहार रूपाने दाखविला. (३) प्रगटति - प्रगट झाले कुठून यावे लागले नाही. 'हरि सर्वा व्यापुनि सम राहति। मी जाणे की प्रेमें प्रगटती' (१/१८५/५) असे शंकर म्हणाले आहेत. ल. ठे. येथील कृपानिधी व विश्ववास हे खुणेचे शब्द नीट लक्षात ठेवावे. दो १९१ व १९२ छंदात त्यांचा उपयोग होईल.

हिं. नील सरोरुह नीलमनि नील नीरधर स्याम ॥
लाजहिं तन सोभा निरखि कोटि कोटि सत काम ॥१४६॥

म. नील सरोरुह नीलमणि नील नीरधर शाम ॥
लाजति तनु-शोभा बघुनि कोटि कोटि शत काम ॥१४६॥

अर्थ - नीलकमल, नीलमणी व नील नील मेघाप्रमाणे श्यामवर्ण असलेल्या त्या तनूची शोभा पाहून कोटि कोटिशत काम (मदन) लज्जित होतात. (झाले असते, होतील)॥ दो. १४६ ॥

(१) विश्ववास भगवान प्रगट झाले असे मागील चौपाईत सांगितले. या दोह्यापासून १४८/१ पर्यंत १३ ओळीत या प्रगट झालेल्या रूपाचे वर्णन केले आहे व नंतर त्यांच्याबरोबर प्रगट झालेल्या व त्यांच्या वामभागी असलेल्या आदिशक्तीचे थोडक्यात वर्णन आहे.

(२) भगवंताच्या मूर्तीकडे पाहिल्याबरोबर प्रथम शृंगार रसाची परिपूर्णता व अप्सरता दिसून आली हे कोटी कोटी शतकाम शब्दांनी सुचविले आहे. श्याम वर्णनाचे वर्णन प्रथम करण्याने सुध्दा शृंगार रसच सूचित केला आहे, म्हणूनच हे रूपाने वर्णन पुढे मुखापासून पायापर्यंत आहे. दो.१९९ मध्ये कौसल्येच्या मांडीवर असलेल्या बालरूपाचे वर्णन प्रथम 'कामकोटि छवि शाम शरीर नीलकंज वारिद गंभीर' (१९९/१) असेच करून पुढील वर्णन मात्र पायापासून केसापर्यंत केले आहे. हे शृंगार रसातील दोन भेद दाखविले आहेत. एकाचे नेत्र व मन मुखापासून निरीक्षण करीत दास्यभावनेने पायावर स्थिरावले 'चरणी स्थिरावले मन' असे महाराष्ट्रीय संत म्हणतातच. दुसऱ्या वर्णनात मातेचे मन पायापासून निरीक्षण करीत मुख सौंदर्यावर घिरट्या घालू लागले. येथील शतरूपाच कौसल्या झाली आहे. पण तेथे वात्सल्यभावाने त्या सौंदर्यावर मोहित झालेल्या मनोवृत्तीचे निदर्शक ते वर्णन आहे. प्रत्येक वेळेच्या रूपाच्या वर्णनात पाहणाऱ्यांच्या भावनेप्रमाणे वर्णनात व क्रमात बदल केलेले आढळतील. मानसातील विविध रामरूपाच्या वर्णनांची रस-भाव दृष्टीने तुलना करणे हा एका मोठ्या लेखमालेचा विषय आहे, म्हणून येथे अधिक विस्तार करणे अशक्य आहे.

(२) त्या शरीराच्या नीलवर्णाने उत्पन्न झालेल्या शोभेचे वर्णन येथे आहे. नीलवर्णाचे वर्णन करण्यास तीन उपमा दिल्या आहेत. मानसात जेथे जेथे एकापेक्षा अधिक उपमानांचा उपयोग.केला आहे तेथे तेथे विशिष्ट गुणधर्माचे वर्णन करण्यासाठी अनेकत्व आहे, असे निरपवाद समजावे. उपमेयाच्या गुणांची कल्पना देण्यास जेव्हा एक उपमान अपुरे पडते तेव्हा दुसऱ्या उपमानाचा उपयोग केला जातो, तेवढ्याने वक्तव्य पुरे न झाल्यास आणखी उपमानांचा उपयोग केलेला आढळतो. एकच सिध्दांत ठरविण्यासाठी श्री ज्ञानेश्वरीप्रमाणे एकामागून एक अनेक उपमाने कोठेही वापरलेली नाहीत. त्यामुळे ग्रंथविस्तार वाचला. अनेक उपमाने असतील तेथे प्रत्येकातील विशेष हेतू शोधून काढावा लागतो व त्या सापडलेल्या अर्थाला मानसातच अन्यत्र स्पष्ट आधार सापडला म्हणजेच अनुमानाने काढलेला अर्थ व हेतू बरोबर लागला, अशी खात्री होऊन आनंद वाटतो व काव्यरचना कौशल्याचे कौतुक करावेसे वाटते.

(३) या तिन्ही उपमानात नीलपणा हा सामान्य धर्म असला तरी नील कमलात मण्याच्या ठिकाणचे विशेष गुणधर्म नाहीत व नीलकमल आणि नीलमणी यात नीलजलधराचे गुणधर्म नाहीत. आता प्रत्येकातील गुणांचे विवेचन क्रमशः करू.

नील सरोरूह

(१) नील कमल, नीलाब्ज, नील जलज इत्यादी शब्द न वापरता नील सरोरूह म्हणण्यात दोन हेतू आहेत (क) सरोरूह - तलावात वाढलेले, उगवलेले, तलावातून वर आलेले याने दाखविले की तलावाच्या मध्यभागी फुललेल्या कमलाच्या सर्व बाजूस जसे निर्मल जल पसरलेले असते तसे भगवंताच्या मूर्तीचे सभोवती नीळसर वर्णाचे मोठे थोरले तेजोवलय पसरलेले आहे. (ख) हा अर्थ सरसिज शब्दानेसुध्दा मिळाला असता, पण सरसिजात जन्मास येणे हा विरूध्द गुण आहे. येथे भगवान जन्मलेले नसून प्रगट झाले आहेत. जन्माचे वर्णन करावयाचे असते तर सरसिज, सरोज, शब्द वापरणे योग्य झाले असते. (ग) सरोरुह जसे त्या तळ्यातील पाण्यात आधी असते, पण पाण्याच्या पृष्ठभागावर आले म्हणजे दिसू लागले. तसेच प्रभू विश्ववास आहेत, पण आता प्रगट दिसू लागले (२) कमलाच्या ठिकाणी सौंदर्य कोमलता, प्रसन्नता, सुगंध, मधुरता, स-रसता, तेजस्विता व अलिप्तता हे आठ गुण निरीक्षकाच्या अनुभवास येतात. या आठही गुणांचे अस्तित्व श्रीरामप्रभूच्या ठिकाणी मानसाधारे पाहू (क) सौंदर्य- 'कुन्देन्दीवर सुन्दरौ' (४ मं. श्लो.१) इन्दीवर=नीलकमल (ख) कोमलता-१ चित्ताची व २ शरीराची 'कोमल कुसुमाहून' (७/१९) 'रघुपति कोमल कृपालु चित्ते' (५/१४/४) शरीराची कोमलता 'अति सुकुमार कुमार ते'(२/८१) 'कठिण भूमि कोमलपद गामी' (४/१/९- १०) 'मृदुल मनोहर सुंदर गाने) (ग) प्रसन्नता- 'सर्वदा सुप्रसन्नम्' (७ मं. श्लो.१) (घ) सुगंध याचे उदाहरण मानसात नाही व ते नसणे सहेतुक आहे हे पुढे दाखविले आहे. वा. रामायणात आहे. 'नहि गंधमुपाघ्राय रामलक्ष्मणयोस्त्वया शक्यं संदर्शने स्थातुं शुना शार्दूलयोरिव (ङ) मधुरता- 'मूर्तिस मधुर

मनोहर देखे। होइ होइ विदेह विशेखे। ' (१/२१५/८) (च) स-रसता - 'पद कमल परागा रस अनुरागा मम मन मधुप करीपाना' (छ) तेजस्विता - पुरुषसिंह ते जगत्प्रकाशक ज्यांच्या यशा प्रतापापुढती। शशी मलीन रविशीतल गमती' (१/२९२/१-२) (ज) अलिप्तता 'विस्मय (विषाद) हर्ष न मुखि रघुरावा' (२/१२/३) 'पित्राज्ञे भूषणवसन त्यजुनि तात रघुवीर॥ विस्मय हर्ष न जरा हृदिं नेसति वल्कल चीर' (२/१६५) याप्रमाणे सरोरूह शब्दाचे दोन व कमलाचे आठ नऊ गुण मानसाधारेच स्पष्ट दिसले.

नीलमणी-

नीलसरोरूहाची नीलता प्रसन्नतादी गुण प्रतिदिवशी कमी होत जातात. म्हणून ज्याच्या नील वर्णादिकात काळाने बदल होत नाही असे नीलमणी उपमान वापरले. नीलकमलात नसलेले उज्वलता, स्वच्छता, नित्यपावनता, स्वयंप्रकाशता, एकरसता, शोभा, कठोरपणा व दुर्मिळपणा इत्यादी गुण नीलमणीत दिसतात.

(१) उज्वलता- वर्णी रघुवर विशद (उज्वल) यश (१/२९) 'वर्णी विशद रामगुणगाथा (१/३४/३) (२) निर्मलता-स्वच्छता 'विशुध्दं बोधविग्रहं (३/४/५) 'चिदानंदमय अपली काया विगत विकार, (२/१२७/५) (३) पावनता-'स्पर्शत पदपावन (१/२११छं १) 'पावन राम गुणग्रामाश्रुत रामचंद्राचे नामारूप चरित्र इत्यादी सर्वच पावन, परमपावन आहेत. (४) स्वयंप्रकाशता - 'सहज प्रकाशरूप भगवाना। अरूणोदय विज्ञान कदा ना' (१/११६/६) (५) एकरसता- 'जे त्रयकाळि एकरस राहत' (१/३४१/८) 'सदा एकरस सहज उदासी' (६/११०/५) (६(कठोरता-'कुलिशाहुनिहि कठोर अति' (७/१९) निष्ठुरता धरिती का कपिते (५/१४/४) (७) शोभा- शोभाशिव सुभग युगवीर (१/२३३/१) 'शोभाढ्यं, पीतवस्त्रं' (७ मं. श्लो. १) (८) दुर्मीळपणा-जन्म जन्म मुनि झिजति साधनी। अंती राम न येत आननी' (४/१०/३) (९) स्थिरता-अचलता 'हिमगिरि कोटि अचल रघुवीर' आणखीही काही गुण नीलमण्याच्या चिंतनाने सुचू शकतील व मानसात आधारही सापडतील. चिंतामणी वर्णनातील सर्वगुण येथे लागू पडतील. एवढे झाले तरी निर्हेतुक कृपाशीलता, दवाग्निनाशकता, शीलता, गंभीरता इत्यादी गुण सरोरूह व नीलमणी यात नाहीत म्हणून नीरधराची उपमा दिली.

नील नीरधर (नीर= जल, नीरधर= जलधर)

मेघ म्हटले असते तर पाण्याने भरलेला ढग हा अर्थ निघाला नसता

(१) गंभीरता हा मेघाचा मुख्य धर्म आहे. 'नील कंज वारिद गंभीर' (१/१९९/१) 'वदले घन इव गिरा गभीरा (२) मृदुता-भाषणात मार्दव- 'श्रुवुनि गूढ मृदु वच रघुपतिचे (१/२८४/६) (३) शब्द मधुरता- माते वदति मधुर वचनाला (२/४०/४) 'मधुरमधुर गर्जति घन' (६/१३/२) (४) आर्द्रता- माग माग वर होइ नभगिरा। मिश्रकृपामृत परम गंभीरा (१/१४५/६) (५) शीतलता- वाणीत शीतलता- 'वदति वच जलसम रघुकुल- भानु' (१/२७६)

(६) नीर- जल-कृपा, कृपा वारिधर राम खरारी (६/७०/४) (७) निर्हेतुक दृष्टी- 'कृपादृष्टि वर्षुनी प्रभू करिति अभय सुरवृंद' (६/१०३) 'हेतु रहित जगि जुग उपकारी। तुम्हि तुमचे सेवक असुरारी' (७/४७/५) (८) आकाशनिवास सर्वांच्या हृदयाकाशात निवास करणारे 'सर्वा हृदयि निरंतर वासी' 'हृदयनिवासी प्रभु सब जाणति' (९) दावाग्नि शमन करणारे- 'कामद घन दारिद्र्य दवदावि हे (१/३२/८) 'भवभयभंजन' 'भवताप भयाकुल पाहि जनं.'

याप्रमाणे या तीन उपमानात ९/९ विशेष गुण आहेत; व प्रत्येक गुणाचे उदाहरण मानसातील रामचरित्रात आहे. ही शोभा कशी दिसत असेल याची अंधुक कल्पना येण्यास सरोवरात नवीन फुललेल्या नीलकमलात चांगला पोफळाएवढा नीलमणी ठेवावा व आकाशात पाण्याने भरलेला मोठा ढग वर लोपलेला असावा, म्हणजे अशावेळी त्या कमळासह सरोवराची जी शोभा दिसेल तिच्या साह्याने लेशमात्र कल्पना करता येईल. 'सान्द्रानंदपयोद सौभग तनुं' आनंद रुपीजलाने, सुखरूपीजलाने भरलेला हा अर्थही निघतो, पाण्याने भरलेला नीलमेघ अगदी जवळ आलेला असतो. त्याप्रमाणे कृपेने जवळ येऊन दर्शन देणारे हा अर्थ आहेच. आता मुखापासून रूपाचे वर्णन करतात.

हिं. सरद मयंक बदन छबि सींवा । चारू कपोल चिबुक दर ग्रीवा ।।१।।
अधर अरून रद सुंदर नासा । बिधुकर-निकर बिनिंदक हासा ।।२।।
नव अंबुज अंबक छबि नीकी । चितवनि ललित भाँवती जी की ।।३।।
भृकुटि मनोज चाप छबि हारी । तिलक ललाट पटल दुतिकारी ।।४।।

म. शरदमृगांकवदन छबि सीवा । चारू गाल हनु कंबुग्रीवा ।।१।।
अधर अरूण, रद रूचिर नासिका । विधुकर-निकर विनिंदि हासिका ।।२।।
नव अंबुज अंबक छवि सुंदर । दृष्टि ललित पडतां चेतोहर ।।३।।
भृकुटि मदन-धनु शोभाहारक । तिलक ललाटपटी द्युतिकारक ।।४।।

शब्दार्थ - मृगांक=चंद्र (हिं. मयंक) मृगाचे चिन्ह ज्याच्यात आहे असा सीवा-शीवा, शीव, सीमा, कपोल-गाल, चिबुक- हनुवटी, दर=कंबु- शंख, ग्रीवा-मान, गळा, कंठ; अधर-ओठ, रद-दंत, दात, हासिका- हास्य, (अमरकोष पहा) अंबुज-कमल, अंबक-डोळे, नेत्र, भृकुटि- भिवया, पटी-पटली, द्युति-तेज, कांती.

अर्थ - मुख-वदन-शरदृतूतील चंद्राप्रमाणे शोभेची सीमा आहे. गाल व हनुवटी सुंदर असून गळा शंखासारखा आहे. ॥ १ ॥ ओठ लाल आहेत आणि दात व नाक सुंदर आहे व हास्य जणू चंद्रकिरण समुदायाची निंदाच करीत आहे. ॥ २ ॥ नवीन फुललेल्या कमळासारख्या नेत्रांची शोभा सुंदर आहे व दृष्टी ज्यांच्यावर पडेल त्यांचे चित्त हरण करणारी आहे. त्यांच्या जीवाला आवडणारी ॥ ३ ॥ भुवया मदनाच्या धनुष्याची शोभा हरण करणाऱ्या असून भालपटलावरील तिलक कांतिकारक आहे. ॥ ४ ॥

टीका - चौ.१ (१) शरद ऋतूतील पौर्णिमेचा चंद्र सौंदर्याची सीमा असतो. भाव हा की त्या सौंदर्याला उपमा नाही. (क) मृगांक या संस्कृत शब्दाचाच अपभ्रंश मयंक आहे. शारदी पौर्णिमेचा चंद्र अत्यंत सुंदर असला तरी कलंकित असतो, पण राममुख लावण्यात कसलाच डाग-कलंक नाही हे 'रघुपति शशिचारू' (१/१६/५) ने पूर्वीच सांगून ठेवले आहे. येथील दुसऱ्या चरणातील चारू शब्द मुखाकडे घेता येतोच. हा भेद दाखविण्यासाठीच मृगांक शब्द मुद्दाम वापरला आहे. आता मुखाशी संबंध असलेल्या इतर अवयवांचे वर्णन करतात. (ख) हनुवटी व गाल पण सुंदर आहेत. गालांचे सौंदर्य त्यांच्या भरदारपणात व लालीत असते. (ग) हनुवटीचे सौंदर्य प्रमाणशीरपणात व मांसलपणात आहे (घ) शंखासारखा भरदार, निमुळता व तीन रेषा असलेला गळा सौंदर्याची सीमा समजली जाते.

चौ. २ (१) अधर अरुण - ओठ पोवळ्यासारखे किंवा पिकलेल्या वृंदावनासारखे लाल, मोठे व बाहेर न आलेले आणि प्रमाणबध्द असणे हे ओठाचे सौंदर्य आहे. (क) रद= दंत, दात हिऱ्याप्रमाणे स्वच्छ, कुंदकळ्यांसारखे बारीक व विजेसारखे चमकणारे सौंदर्यसीमा ठरतील. (ख) हासिका-हास्य - जणू चंद्र किरणांची निंदाच करीत आहे. भाव हा की हसताना दातांचा जो प्रकाश पडतो तो चंद्रकिरणांना लाजविणारा आहे. 'इन्दु अनुग्रह हृदी प्रकाशे। सुचविति किरण मनोहर हासे' (१/१९८/७) येथे भगवान कृपाहास्य करीत आहेत, दांपत्यावर कृपेचा वर्षाव करणार हे सुचविले.

चौ. ३ (१) नव अंबुज अंबक छबि सुंदर- अंबु = जल, अंबुज = कमल. नवीन फुललेल्या कमलात प्रसन्नता गुण विशेष असतो. कानापर्यंत विशाल असलेल्या काळे व भोवतालचा भाग श्वेत, तेजस्वी व प्रेमरसार्द्र असे नेत्र सुंदर गणले जातात. येथे नुसत्या अंबुजाचा उल्लेख असल्याने श्वेत कमल समजणेच योग्य यावेळी शुध्दसत्त्वगुणाचे वैशिष्ट्य आहे. धनुर्भंग व विवाहादी प्रकरणात रजोगुणाचे वैशिष्ट्य आहे म्हणून तेथे अरुण नयनांचा उल्लेख आहे. (२) दृष्टि- (चितवनी-नजर) इतकी सुंदर आहे की त्यांना एकदा पाहिल्याबरोबर चित्त चोरले जाते.

चौ. ४ (१) ललाटपटीं = ललाट पटलीं = विशाल कपाल प्रदेशावर तिलक = टिळा लावलेले गंध. 'नीलमणी मुकुरिं रचित रेखायुग कांचन कृत चेतोहर तेंवि खचित तिलक जाहला ॥ भाल पटल भव्य महा। गोरोचन तिलक अहा रुचिर शोभला (अभि. रा. बा.रा.) गोरोचनाच्या दोन ऊर्ध्व रेषांचे गंध लावले होते ते नीलमण्याच्या आरशावर दोन सुवर्ण-रेषां प्रमाणे चकाकत होते व चित्ताकर्षक होते.

चौ. ४ (२) भृकुटि मनोज चाप छबि हारी - धनुष्याकार भिवया हे सौंदर्याचे लक्षण आहे. पण धनुष्य जड व कठोर असते म्हणून मदनाचे धनुष्य म्हटले. 'काम कुसुमधनु-सायक घे करि। भुवन निकाया निजाधीन करि' (१/२५७/१) याने सुचविले की भिवया विश्वमोहक आहेत. मदन धनुष्याच्या मोहकतेला लाजविणाऱ्या भगवंतांच्या भिवया आहेत. (२) तिलक ललाट-पटी द्युतिकारि- ललाटपटी-ललाटपटलावर विशाल कपाल प्रदेशावर, तिलक-टिळा, गंध लावलेले आहे. 'नीलमणी मुकुरि रचित रेखायुग कांचनकृत। चेतोहर तेंवि

खचित तिलक जाहला॥ भाल पटल भव्य महा॥ गोरोचन तिलक अहा! रुचिर शोभला' (अभि. रा. वा. रामचंद्र) गोरोचनाच्या दोन ऊर्ध्व रेषांचे गंध लावलेले आहे व नीलमण्याच्या दर्पणावर दोन सुवर्णरेषांप्रमाणे चकाकत आहेत व अत्यंत चित्ताकर्षक आहे.

पाच प्रकारचे तिलक- 'त्रिपुण्ड्रं चोर्ध्वपुण्ड्रंच ह्रर्धचंद्रमथापिवा॥ सदृशं वंशपत्रेण पंचमंच निबोध मे॥ २६॥ पुष्पंच पारिजातस्य तेनैव सदृशं पुनः॥ त्रिपुण्ड्रं चोर्ध्व पुण्ड्रंच शिवभक्ते विशिष्यते॥ २६॥ ब्रह्मक्षत्रविशांचैवचत्वारि तिलकानि वै॥ अर्धचंद्रं तथा शूद्रे स्वर्ध्वपुण्ड्रमथापि वा.॥ २७ (शि. पु. ज्ञा. सं.अध्याय २७) अर्थ- १ त्रिपुंड्र- आडवे तीन रेघांचे गंध २- ऊर्ध्वपुंड्र- उभे दोन रेघांचे (किंवा तीन रेघांचे) गंध ३ वंशपत्राच्या आकाराचे- कळकाच्या पानासारखे ४ अर्धचंद्राकार दोन रेघांचे ५ पारिजातकाच्या फुलाच्या आकाराचे असे तिलकांचे पाच प्रकार ग्रंथात वर्णिलेले आहेत. शिवभक्तांनी त्रिपुंड्र किंवा उर्ध्वपुंड्र करावा, अर्धचंद्र किंवा उर्ध्वपुंड्र शूद्रानी करावा. ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य यांनी म्हणजे द्विजांनी चार प्रकारांचा उपयोग करावा.

हिं. कुंडल मकर मुकुट सिर भ्राजा। कुटिल केस जनु मधुप समाजा॥५॥
उर श्रीबत्स रुचिर बनमाला। पदिक हार भूषण मनिजाला॥६॥
केहरि कंधर चारु जनेऊ। बाहु बिभूषन सुंदर तेऊ॥७॥
करि कर सरिस सुभग भुजदंडा। कटि निषंग कर सर कोदंडा॥८॥

म. कुंडल मकर मुकुट शिरिं राजे। कुटिल केस मधुपावलि लाजे॥५॥
श्रीवत्सोरिं रुचिर वनमाला। पदिक हार भूषित मणिजालां॥६॥
चारु जानवें केसरि-कंधर। बाहुभूषणें तींहि मनोहर॥७॥
करिकरसदृश सुभग भुजदंड। कटि निषंग, शर करिं कोदंड॥८॥

अर्थ - (कानात) मकर कुंडले व मस्तकावर मुकुट तळपत आहे. केस कुरळे (कुटील) असून भृंग्याच्या समूहाला लाजविणारे आहेत.॥ ५॥ हृदयावर श्रीवत्स चिन्ह आहे (श्रीवत्स श्रीवत्सोरि) रमणीय वनमाला आहे. पदकाचा हार व रत्नमोत्यांचीजाळी यांनी छाती विभूषित झाली आहे.॥ ६॥ सुंदर जानवे असून सिंहासारखी गर्दन (कंधर) आहे आणि बाहुभूषणे सुध्दा मनोहर आहेत.॥ ७॥ हत्तीच्या सोंडेसारखे सुंदर भुजदंड असून कमरेला भाता व हातात बाण व कोदंड (धनुष्य) आहेत.॥ ८॥

टीका-चौ. ५ (१) मागील चौपायांत मुख, शाल, हनुवटी, गळा, ओठ, दंत, नाक, हास्य नेत्र, दृष्टी, भिवया, कपाल व तिलक या तेरांचे वर्णन केले. या चौपाईत मुखाशी संबंधित आणखी तिहींचे वर्णन करतात. (क) मकर कुंडले - मकराकार कुंडले यांच्याविषयी महाराष्ट्रियाना विशेष सांगण्याची आवश्यकता नाही. 'मकर कुंडले तळपती श्रवणी' ही ओळ सर्वांच्या परिचयातील आहे. (ख) राजे-शोभे, शोभतो (ग) मधुपावली मधुप+आवली,

भुवयांच्या रांगा, मधुप = मधु पिणारा भुंगा हे काळे कुळकुळीत व तुळतुळीत असतात. केस काळेभोर, कुरळे व तुळतुळीत (चकाकणारे) आहेत. हिंदीत लाजे शब्द नाही. याने केसांचे सौंदर्य अधिक दर्शविले. (घ) याप्रमाणे मुख व त्याच्याशी संबंध असलेले अवयवादी मिळून सोळा गोष्टींचे वर्णन केले. मुखाला चारू शरदमृगांकाची उपमा दिली आहे. पूर्ण चंद्र सोळा कलांनी युक्त असतो तसे मुख षोडशकलात्मक आहे हे दाखविले व आत्म्याच्या षोडशकलांचेच वर्णन प्रश्नोपनिषदात आहे. 'अस्य परिद्रष्टुः इमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य अस्तं गच्छन्ति..' (प्र.गु.प्र.६/५) या राममुखाचे ध्यान केल्याने व दर्शनाने त्यांच्या कृपेने त्या षोडशकला अस्तास जातात व अकल=पूर्णपुरुषच शिल्लक राहतो.

चौ. ६ (१) श्रीवत्सोरि - श्रीवत्स+उरि, हृदयावर श्रीवत्स नावाचे चिन्ह आहे. हे श्रीवत्स म्हणजे भृगुचरण चिन्ह नव्हे. 'श्रीयुक्तो वत्सः श्रीवत्सः महत्वलक्षणं श्वेत रोमावर्त विशेषः'- (अ. व्या. सु.) पांढऱ्या रोमांची भोवऱ्याच्या आकाराची वर्तुलाकार रचना 'श्रीवत्स कौस्तुभोरस्कं मुक्ताहारोप शोभितम् (रा. स्व. रा.) वास्तव येथे भृगुपादचिन्ह हा अर्थ घेणे योग्य नाही. येथे दाखविलेले रूप विष्णूचे नाही. भृगुपादचिन्ह असते तर विष्णूचे रूप ठरले असते. कारण भृगुपादचिन्हाचा संबंध विष्णूशीच आहे. (२) वनमाला 'आपदपर्यं या माला वनमालेति सा मता' (इति कलिंग) (क) पदिक = पदक, हाराच्या मध्यभागी घालण्याकरता जडावाचे केलेले पदक. ही विविध आकाराची असत. आज त्यांची जागा लॉकेट या पदार्थाने व शब्दानेही घेतली आहे. (ख) हार - हारो मुक्तावली, मोत्यांच्या एक किंवा शंभरपर्यंतच्या सरांच्या अलंकारास हार असे म्हणतात. एकसर, नक्षत्रमाला, इत्यादी अनेक नावे सरांच्या संख्या भेदाने आहेत. अमरव्याख्यासुधा ग्रंथात पाहावी. (ग) मणिजाल मण्यांची जाळी. नाना प्रकारची रत्नांची व मोत्यांची कंठाभरणे होती.

चौ. ७- (१) चारू जानवे- सुंदर जानवे, सोन्याचे जानवे होते हा भाव आहे. (क) केसरी कंधर- कंधर-कंधरा= ग्रीवाग्रभाग, गळ्याचा पुढला भाग असा कोषात आहे. दशकंधर असा प्रयोग मानसात आहेच. सिंहाचे वैशिष्ट्य त्याच्या खांद्यात नसून मानेच्या खालच्या भागात (जेथे मान धडाला लावलेली असते) आहे. गळ्याच्याच दोन भागांना ग्रीवा व कंधर ही नावे असल्याने द्विरुक्ती दोष नाही. (ख) बाहुभूषणे अंगद, केयुर, बाजुबंद वगैरे.

चौ. ८ (१) भुजदण्ड मनगटापासून खांद्यापर्यंतचा हात. हत्तीच्या सोंडेसारखा भरदार सारखा निमुळता अत्यंत शक्तिसंपन्न असल्याने करिकर (सोंड) सदृश्य म्हटले (क) कोदंड= धनुष्य, चाप, या एकाच अर्थाच्या तीन शब्दांच्या उच्चारात अधिक ओजस्वी कोणता ते ठरवावे. मागील चौपाईपासून ओजाची कमान चढू लागली. ती येथपर्यंत अत्यंत चढली. आता दोह्यात हळूहळू उतरत उत्तरार्धात पुन्हा माधुर्यात मिळेल. येथे माधुर्य व ओज यांचे मधुर मिश्रण आहे. प्रसाद तर भरपूर आहेच. (ख) या चार चौपायांत गळ्याच्या खालच्या भागापासून कमरे (कटी) पर्यंत व हाताचे वर्णन केले. उजव्या हातात बाण व डाव्या हातात धनुष्य (कोदंड) आहे. कोदंडधारी राम आहेत हे ठरले.

हिं.दो. तड़ित बिनिंदक पीत पट उदर रेख बर तीनि ॥
नाभि मनोहर लेति जनु जमुन भँवर छबि छीनि ॥१४७॥

म.दो. तड़ित्-विनिंदक पीतपट त्रिवली वर उदरास ॥
नाभि मनोहर हरि छवि जी यमुना भंवऱ्यास ॥१४७॥

अर्थ - पीतांबर जणू विधुल्लतेची विशेष निंदा करीत आहे व सुंदर (=वर) पोटावर तीन सुंदर वली (घड्या) पडल्या आहेत. मनाचे हरण करणारी नाभी (बेंबी) जणू यमुनेच्या भोवऱ्याचे सौंदर्यहरण करीत आहे. ॥दो.१४७॥

(१) दोह्यातील पहिल्या चरणात ओज आहे, पण ते हळूहळू कमी होत आहे. (क) तडित = विद्युत तडतड आवाज करणारी हे या शब्दाने सुचविलेले वैशिष्ट्य आहे. पीतांबर विजेसारखा चमकत असून तडतड आवाज करीत आहे. पीतपट= पीतांबर कमरेपर्यंत वर्णन केल्यावर कमरेच्याभोवती नेसलेल्या पीतांबराचे वर्णन करणे योग्यच आहे. उपरणे हा अर्थ घेतल्यास क्रमभंग दोष कवीच्या गळ्यात बांधला जाईल! 'त्रिवली ललित उदर शोभा' असे भुवन सुंदराच्या आरतीत म्हटले आहे. वली वळय, घड्या, सुरकुत्या पोटाला तीन वली असणे हे एक सौंदर्याचे लक्षण आहे. अद्याप कोणाही माणसाच्या पोटाला पाहिल्या नाहीत. आजानुबाहू, त्रिवलीयुक्त उदर, त्रिवलीयुक्त कंठ व श्रीवत्स ही अवतारी पुरुषांचीच लक्षणे आहेत. आकर्ण नेत्रही त्यातले (२) नाभीचे वर्णन करण्यात यमुनेच्या भोवऱ्याची उत्प्रेक्षा केली आहे. नाभीचे सौंदर्य तिचा वर्तुलाकार व खोली यावर अवलंबून असते. सर्वात नर्मदा अधिक खोल असता यमुनेचा भोवरा घेण्यात हेतू आहे. नर्मदेचे भोवरे अधिक खोल असले तरी पाण्याचा वर्ण यमुनेच्या इतका श्याम नाही. श्यामवर्ण खोली व सुंदर वर्तुलाकार यमुनेच्या भोवऱ्यातच आढळतात. भगवंताची नाभिरूपी भोवरा नित्य आहे; दक्षिणावर्त आहे व किती खोल आहे याचा माग कोणास लागत नाही म्हणून म्हटले की यमुना भोवऱ्याचे सौंदर्यहरण करते. मोठ्या पोटऱ्या गुडघे इत्यादी भाग पीतांबराने झाकलेले असल्याने दिसले नाहीत म्हणून वर्णन नाही. आता पावलांचे वर्णन करतील.

हिं. पद राजीव बरनि नहिं जाहीं । मुनि मन मधुप बसहिं जेन्ह माहीं ॥१॥
बाम भाग शोभति अनुकूला । आदिसक्ति छबिनिधि जगमूला ॥२॥
जासु अंस उपजहिं गुनखानी । अगनित लच्छि उमा ब्रह्मानी ॥३॥
भृकुटि बिलास जासु जग होई । राम बाम दिसि सीता सोई ॥४॥

म. पद राजीव न वर्चनिं गवसती । तेथे मुनिमन मधुप निवसती ॥१॥
वामभागिं शोभे अनुकूला । आदिशक्ति छविनिधि जगमूला ॥२॥

जिचे अंश उपजति गुणखाणी । अगणित रमा उमा ब्रह्माणी ।।३।।
भृकुटि-विलासिं जिचे जग होतीं । राम वाम दिशिं सीता हो! ती ।।४।।

अर्थ - प्रभूची पादकमले शब्दांना गवसत नाहीत. (शब्दांनी वर्णिली जाणे शक्य नाही) तेथे मुनींची मने रूपे मधुप नियास करून असतात.॥ १ ॥ प्रभूच्या वामभागी, रूपनिधान (छविनिधी) जगाचे मूळ (कारण) जी आदिशक्ती, प्रभूला अनुकूल असणारी ती शोभत आहे.॥ २ ॥ जिच्या अंशापासून गुणांच्या खाणी असणाऱ्या अगणित लक्ष्मी (रमा) उमा व ब्रह्माणी शारदा-सरस्वती उपजतात व जिच्या भृकुटींच्या विलासानेच अनेक जगतांची उत्पती होते अशी जी तीच सीता रामाच्या डाव्या बाजूस आहे हो!॥ ३-४ ॥

टीका- चौ. (१) वाच्यार्थ सरळ आहे. गूढार्थ हा आहे की नुसत्या शब्दांच्या बडबडीने भगवंताच्या पदांची प्राप्ती होणार नाही. तेवढ्यासाठी ज्ञानप्राप्ती झाल्यावर (मुनी = ज्ञानी) मनाला मधुप बनवून प्रेम मकरंदपान करण्यात प्रभुपद कमलात, स्थिर केले पाहिजे. भ्रमराप्रमाणे नुसती गुणगुण, बडबड, उपयोगी पडणार नाही. त्या पायांचा प्रभाव अनुभवानेच कळेल. 'जें स्पर्शतां मुनिनारि लाभे सद्गती जरी अघवती। कृत मधुप मन मुनि योगिजन गति भजुनि अभिमत पावती (१/३२४/छ.४) 'यन्मन रामपदांबुजिराही। लुब्ध मधुपसे त्यजि न जराही (१/१७/४) हे भरताचे वर्णन आहे. भरताप्रमाणे चारी पुरुषार्थांची आशा, स्वार्थ व अन्याशा सोडून जे कोणी ज्ञानोत्तर (=मुनि) त्या चरणांचे सदा सर्वदा ध्यान (योगी) करतील त्यांनाच या पदराजीवात असलेला भक्तिमकरंद पान करण्यास मिळेल व मग त्यास सोडून जावेसे वाटणार नाही. केसरस्य राजी अस्यास्ति इति राजीवम् (अ. व्या.सु.) परागांच्या रांगा ज्यात आहेत ते राजीव. पदकमल पराग = पदरज, त्याचाच प्रभाव एवढा की पापीण मुनि नारी तरली, मग पायांचा प्रभाव वर्णन करेल! पद=गति सद्गती विविध मोक्ष असाही अर्थ आहे. तद्-विष्णोः परमं पदं (ऋग्वेद) येथपर्यंत भगवंताच्या रूपाचे पायापर्यंत वर्णन केले. पण नाव सांगितले नाही. दोन हात व कोदंड शरधारी यांनी नुसते सुचविले आहे. आता नाव न देता आधी सीतेचे वर्णन करतात.

चौ.२ (१) वामभागि शोभे - याने, पत्नी आहे हे सुचविले. (क) अनुकूला भगवंताच्या शोभेला साजेल अशी अनुकूल = सर्वप्रकारे अनुरूप हा एक अर्थ आहे व सदा सर्वदा भगवंतांच्या इच्छेप्रमाणे वागणारी हा दुसरा अर्थ आहे. 'राहि सदा पति अनुकुल सीता। शोभाखाणि सुशील विनीता ॥ कृपासिंधुची प्रभुता जाणुनि। चरण कमल सेवी मन लाऊनि। उमा रमा ब्रह्माणि वंदिती। जगदंबा संतमनिंदिता (७/२४/३/४, ८) अधोरेखांकित सर्व शब्द येथे आहेतच. छविनिधि= शोभाखाणि, जगमूला= जगदंबा (ख) आदि शक्ति= मूळमाया, मूलप्रकृती, आदिमाया, 'आदिशक्ति जी निर्मिजगा या। ती ही मम अवतरेल माया' (१५२/४) असे प्रभूच पुढे सांगणार आहेत. 'उद्भव स्थिती संहारकारिणीं' (बा. मं. श्लो. ५ टी. पाहा).

(२) वि. ल. ठे. मनुशतरूपांची इच्छा इतकीच होती की जे निर्गुण निराकार सच्चिदानंद

ब्रह्म ते डोळे भरून पाहावे, असे असता भगवंतांनी शक्तीसह दर्शन दिले. याने दाखविले की निर्गुण निराकार ब्रह्माला मायेच्या साह्याशिवाय साकार होता येत नाही. मनूची इच्छा नसता आदिशक्तीसह दर्शन का दिले ही शंका कोणीही टीकाकारांनी काढली नाही! कारण तिचे समाधान करावयाचे म्हणजे केवलाद्वैत सिध्दान्ताचा आश्रय केल्याशिवाय भागत नाही. ब्रह्म निष्क्रिय रूपरहित मानावेच लागते.

चौ. ३ (१) लक्ष्मी, उमा व ब्रह्माणी (शारदा) या विष्णु, महेश व ब्रह्म यांच्या शक्ती आहेत. या तिन्ही गुणखाणी असल्या तरी यांची उत्पत्तीसुध्दा आदिशक्तीच्या किंचित मात्र शक्तीने, अंशाने होत असते. त्रिदेवांच्या या शक्ती प्रत्येक ब्रह्मांडात उत्पन्न होतात व अनंत ब्रह्मांडे आहेत व असतात म्हणून यांना अगणित म्हटले. सतीने विश्वरूपात जे प्रत्यक्ष पाहिले आहे तेच येथे पार्वतीला शब्दांनी सांगितले जात आहे. जगोत्पादक रजोगुणात्मक शक्ती ब्रह्माणी आहे. सत्त्वगुणात्मक, पालकशक्ती लक्ष्मी आहे व तमोगुणात्मक शक्ती उमा आहे. या स्वतंत्र आहेत, असे वाटेल म्हणून सांगतात.

चौ. ४ (१) आदिशक्तीच्या भृकुटिविलासाकडे पाहून या तिन्ही शक्ती आपापली उत्पत्ती स्थितिलयादी कार्ये करतात असा या चरणाचा अर्थ लावणे जरूर आहे. नाहीतर उत्पादक शक्ती दोन होतील व अनवस्था प्रसंग येईल! अशी जी आदिशक्ती तीच सीता जी रामाच्या वामभागी दिसत आहे ती. दुसऱ्या चौपाईत उपक्रम केला व या चवथ्या चौपाईत उपसंहार केला. (२) विश्वरूपात शिव विधी विष्णू म्हटले, नंतर विधी हरिहर म्हटले व येथे रमा (लक्ष्मी) उमा ब्रह्माणीने विष्णु, महेश, ब्रह्मा सुचविले याप्रमाणे या तिघांची समानता दाखविली. यातील कोणालाही न्यूनाधिक समजण्याचे कारण नाही. या रूपदर्शनाचा मनुशतरूपावर काय परिणाम झाला तो आता सांगतील.

हिं. छबिसमुद्र हरि-रूप बिलोकी । एकटक रहे नयन पट रोकी ।।५।।
चितवहिं सादर रूप अनूपा । तृप्ति न मानहिं मनु सतरूपा ।।६।।
हरष बिबस तन दसा भुलानी । परे दंड इव गहि पद पानी ।।७।।
सिर परसे प्रभु निज कर कंजा । तुरत उठाए करूनापुंजा ।।८।।

म. छबि-समुद्र हरि-रूप विलोकुनि । टकमक बघति नयन पट रोखुनि ।।५।।
सादर निरखिति अनुपम रूपा । तृप्ति न मानति मनु शतरूपा ।।६।।
हर्षविवश तनुभान विसरूनी । पडति दंडवत करिं पद धरूनी ।।७।।
प्रभु निज कर-कंजा शिरिं ठेविति । सत्वर करूणानिधान उठविति ।।८।।

अर्थ - शोभासमुद्र हरीचे ते रूप दिसताच डोळ्यांचे पडदे - पापण्या- रोखून धरून टक लावून बघत राहिली. ॥ ५ ॥ अतिआदराने त्या अनुपम रूपाला निरखून पाहात आहेत तरी मनुशतरूपांना पुरे असे (तृप्ती) वाटत नाही. ॥ ६ ॥ आनंदाला (हर्ष) विशेष वश झाल्यामुळे

देहभान राहिले नाही व हातांनी पाय धरून दोघेही दंडाप्रमाणे पडली ॥ ७ ॥ प्रभूंनी आपला कमलहस्त त्या दोघांच्या मस्तकावर ठेवला व करुणानिधींनी (करुणापुंजानी) दोघांना त्वरेने उठविली ॥ ८ ॥

टीका चौ.५ (१) हरिरूपाला येथे शोभासमुद्र म्हटले, ज्याने कधी समुद्र पाहिला नाही, त्याला तो अपार पाण्याचा पसारा दिसला म्हणजे तो जसा थक्क होऊन जातो, तशी स्थिती झाली. पापण्या हालू न देता टक लावून पाहात राहिली तेव्हा चित्रातील मनुशतरूपासारखी झाली. (२) सीतेला छविनिधी (छबिसमुद्र) म्हटले व रामास छबिसमुद्र म्हटले. दोघांचे रूप, लावण्य, कांती इत्यादी सारखी आहेत. दोघांचा मिळून जो एक रूपमहासागर झाला त्याने या दोघांचे चित्त हरण करून घेतले. (क) ल. ठे. सागरमंथनाने निघालेल्या रत्नांपैकी १) सुरधेनू २) सुरतरू ३) लक्ष्मी (लच्छि-रमा) ४) शंख ५) कोदंड (धनुष्य), ६) मणी (कौस्तुभ), ७) करि-कर (ऐरावत), ८) मृगांक (चंद्र) व ९) कृपामृत (अमृत) ही नऊ रत्ने या रूप महासागरातून निघाली आहेत. १०) स्वतः भगवानच या दांपत्याची आर्तिरूपी रोगहरण करणारे धन्वंतरी आहेत. अप्सरा, सुरा, विष व अश्व ही चार या रूपसागरात नाहीत व अश्वाशिवाय बाकीची तिन्ही संत त्याज्यच समजतात. अश्व = उद्या नसणारा= अशाश्वत, चंचल, म्हणून त्याचाही उपयोग नाहीच. (ख) येथे सीता व राम ही दिसण्यात दोन पण तत्त्वतः दोघे मिळून हरिरूप हे स्पष्ट दाखविले. ब्रह्म+माया= ईश्वर हा अद्वैत सिध्दांतच मांडला.

चौ. ६ (१) अनुपम रूप - ईश्वर एकच आहे. मग त्याला उपमा कुठली? त्याचे सर्वच अनुपम! पण रूपाचा परिणाम प्रभूची कृपा असली तर फार अपूर्व होतो. 'अनुपम न उपमा आन राम समान रामही' असे मानसातच म्हटले आहे. (क) तृपित न मानति मनु शतरूपा -भगवंताचे रूप कितीही पाहिले तरी आणखी पाहावेसेच वाटणार, पुरे झाले, आता नको असे कधीही वाटणे शक्य नाही. (प्रेमळ भक्तांनाच फक्त!)

चौ. ७ (१) पूर्वी 'दंडवत करूनि मनु वदति' (१४५) असे म्हटले व येथे दंडवत केले असे न म्हणता दंडवत पडले, असे म्हणण्याचे कारण देहभान राहिले नाही, हे आहे. 'हर्षविवश तनुभान विसरूनी', पण इतर कुठे न पडता भगवंताच्या पायांवर हात व देह दंडासारखे धाडकन जमिनीवर पडले. असे कसे झाले? भक्तवत्सल करुणासागर प्रभू समीप असता असे घडले नसते तरच नवल!

चौ. ८ (१) दोघांच्याही मस्तकाला आपल्या करकमलाचा स्पर्श केला. त्यामुळे दोघेही देहभानावर आली व प्रभूंनी त्यांना ताबडतोब उठविली, फार वेळ पडून दिली नाहीत.

(२) ल. ठे. जेथे पूर्ण कृपायुक्त होऊन, सर्व पीडाहरण करण्याच्या व परमसुख देण्याच्या इच्छेने हात ठेवला आहे, तेथेच कंज, कमल वा त्या अर्थाचा शब्द वापरला आहे. वालीच्या मस्तकावर हात ठेवला तेथे 'वालिशिरी स्पर्शति निज पाणी' कमल वगैरे शब्द वापरला नाही असे का याची चर्चा तेथील टीकेत केली आहे.

(३) सुतीक्ष्ण, हनुमान, भरत इत्यादिकांना पायांवरून आपल्या हातांनी उठविल्यानंतर

आलिंगन दिले आहे. येथे तसे न करण्यात अंतरीचे कारण व बाह्य व्यावहारिक कारण अशी दोन कारणे आहेत. (क) दर्शन देण्याविषयी जो वर दंपतीने मागितला त्यातील गूढ हेतु भगवंतांनी जाणला असल्याने या दोघास अंतरात मातापित्यासारखे मानीत आहेत; पण ती मागणी उघड केली नसल्याने तो संबंध प्रगट झालेला नाही. फक्त भगवंतांच्या मनात आहे. लहानांनी थोरास आलिंगन द्यावयाचे नसून मोठ्यांनी लहानास हृदयाशी धरावयाचे असते, म्हणून अंतरीच्या भावनेप्रमाणे त्यास आलिंगन देता येत नाही. (ख) व्यावहारिक व भक्तिमर्यादा दृष्टीने प्रभूंनी मनूला हृदयाशी धरणे आवश्यक होते, एकटे मनू असते तर चटकन हृदयाशी धरले असते. पण बरोबर शतरूपा आहे. प्रभू द्विभुज नररूपात आहेत, दोघेही पायांवर पडली होती. मनूस हृदयाशी धरावा तर शतरूपास वाईट वाटेल. शतरूपा व्यवहारात माता झाली नसल्याने तिला आलिंगन देणे नीतिधर्माच्या विरुध्द झाले असते, म्हणून कोणालाच आलिंगन दिले नाही. नीतिधर्माचा आदर्श निर्माण करण्यात किती जागरूकता ठेवली आहे! करुणानिधान (करुणापुंज) म्हणण्याने सुचविले की या दोघांवर आता अपार कृपा करणार.

हि.दो. बोले कृपानिधान पुनि अति प्रसन्न मोहि जानि ।।
मागहु बर जो भाव मन महादानि अनुमानी ।।१४८।।

म.दो. वदति कृपानिधी पुन्हां अति मी प्रसन्न जाणून ।।
मागा वर जो रूचे मनिं महादानि मानून ।।१४८।।

अर्थ - तेव्हा कृपानिधी पुन्हा म्हणाले की मी अतिप्रसन्न आहे, असे जाणून व मी महादाता आहे हे लक्षात आणून, तुमच्या मनाला जो आवडत असेल तर तो वर मागा ॥ १४८ ॥

टीका - (१) मनुशतरूपांनी दर्शन देण्याबद्दल वर मागितला व दर्शन दिले; आता प्रभू अंतर्धान झाले असते तरी काही हरकत नव्हती. पण कृपासागराला एवढी भरती आली आहे की आणखी पुष्कळ द्यावे असे वाटत आहे. म्हणून पुन्हा शब्द वापरला, कारण एकदा आकाशवाणीने वर मागण्यास सांगितले होते व आता पुन्हा सांगत आहेत (२) तुमच्यावर प्रसन्न झालो म्हणून तुमच्या इच्छेप्रमाणे दर्शन दिले. पण आता मी अतिशय प्रसन्न झालो आहे. आपण मागू ते मिळेल की नाही असे वाटण्याचे कारण नाही. कारण मी महादान देऊ शकतो. (क) ल. ठे. येथे असे वाटण्याचे कारण नाही की ब्रह्मा विष्णू महेश दानी (दाते) आहेत व ते काहीतरी अटी घालून वर देतात. शंकरांनी भस्मासुराला वर दिला तेव्हा कोणतीही अट घातली नाही. पद्मपुराणात विष्णूंनी मनुशतरूपास वर दिला तोही अटी न घालताच दिला. विष्णुपुराणात विष्णूंनी (अंश ९ अ.१९/२०) प्रल्हादास वर माग म्हणून सांगितले तेव्हा कोणतीही अट घातली नाही. श्रीमद्भागवतात नृसिंह भगवंताने प्रल्हादास वर मागण्यास सांगितले, तेव्हाही अट घातलेली नाही. जेव्हा असुर घोर तप करून नित्य

अमरत्व मागतात तेव्हाच फक्त ब्रह्मदेव व क्वचित शंकर काही अटींसहित वर देतात हे यातील सार आहे.

हिं. सुनि प्रभु बचन जोरि जुग पानी । धरि धीरजु बोली मृदु बानी ।।१।।
नाथ देखि पद कमल तुम्हारे । अब पूरे सब काम हमारे ।।२।।
एक लालसा बड़ि उर माहीं । सुगम अगम कहि जाति सो नाहीं ।।३।।
तुम्हहि देत अति सुगम गोसाईं । अगम लाग मोहि निज कृपनाईं ।।४।।

म. प्रभु-वच परिसुनि जोडुनि पाणी । धीर धरूनि वदले मृदुवाणी ।।१।।
नाथ बघुनि पद-कमलां अपले । अमचे काम पूर्ण की सगळे ।।२।।
एक लालसा महा मनाही । सुगम अगम वदवत ती नाही ।।३।।
दान सुगम अति गोस्वामींनां । अगम वाटते परि मज कृपणा ।।४।।

अर्थ - प्रभूचे भाषण ऐकून हात जोडून धीर धरून मृदुवाणीने म्हणाले ॥ १ ॥ नाथ! आपल्या चरणकमलांचे दर्शन झाले व त्याने आमच्या सर्व कामना पुऱ्या झाल्या आहेत. ॥ २ ॥ माझ्या मनात एक मोठी लालसा आहे, ती सुगम आहे व अगम (दुर्लभ) ही आहे. पण बोलवत नाही. ॥ ३ ॥ गोस्वामी (हृषीकेश) ती देणे आपणास जरी सुगम (सोपे) असले तरी मला कृपणाला वाटते की ती अगम (दुर्लभ) आहे. ॥ ४ ॥

टीका - चौ. १ (१) देहभान विसरून दंपती प्रभूच्या पायावर दंडाप्रमाणे पडली होती. भगवंतांनी उठवून वर मागा वगैरे सांगितले ते त्यांच्या कानी पडले. (क) जोडुनि पाणी व धीर धरूनि या दोन क्रियांचा क्रम खरोखर उलटा पाहिजे होता. ज्यास उठण्याची शुध्दी व शक्ती नव्हती, त्यास भाषण ऐकल्याबरोबर हात जोडण्याची शक्ती कशी आली याचे उत्तर 'धीर धरूनि' असे दिले आहे. धीर धरणे, प्रेमाचा व आनंदाचा आवेग आवरणे हे कारण घडले तेव्हा मग पुढल्या क्रिया होऊ लागल्या. हात जोडणे या कार्याचा उल्लेख कारणाच्या आधी करून सुचविले की प्रभूंचे शब्द कानी पडताच वर काय मागावा याचा निश्चय मनूच्या मनाने केला, पण धीर धरण्यास जरा वेळ लागला! हात जोडून उभे राहणे किंवा बोलणे ही याचना मुद्रा आहे. (ख) पतिपत्नींची जी सामान्य एकच इच्छा होती ती पूर्ण झाली आहे व त्याबद्दल मनू सांगत आहे म्हणून पुढील चौपाईत ते बहुवचन अमचे (हमारी) वापरतील व स्वतःची एकट्याची तरी जी इच्छा आहे तिच्याविषयी बोलताना तिसऱ्या चौपाईपासून ते एकवचन वापरतील. ती इच्छा शतरूपाला झाली आहे की नाही हे मनूला माहीत नाही व विचारण्यास सवड नाही. ती विरोध करणार नाही हे माहीत आहे.

चौ. २-३ (१) नाथ! शब्दाने सुचविले की आपण स्वामी आहात व आम्ही सेवक आहोत, आपल्या पायांचे दर्शन झाले यातच आमच्या दोघांच्या सर्व कामना पूर्ण झाल्या. आणखी काही नको असे मात्र म्हणाले नाहीत. (२) लालसा - तीव्र इच्छा. एकच प्रबळ इच्छा

मनात (माझ्या) आहे व ती फार मोठी आहे. (क) मागल्या व या वचनात विरोध दिसतो खरा, पण अर्थ, धर्म, काम व मोक्ष यापैकी कशाचीच इच्छा मनूला नाही व शतरूपालाही नाही. रूपदर्शनाची दोघांची इच्छा पूर्ण झाली असली तरी 'तृप्ति न मानति मनु शतरूपा' असे पूर्वीच सांगितले आहे. मनूची ती दर्शनाची इच्छा आता लालसा झाली आहे. हा असला रूपसमुद्र पुन्हा वरचेवर पाहण्यास सापडावा असे वाटू लागले; व तो नेहमी दिसेल याला उपायही सुचला आहे. भगवान पुत्ररूपाने जवळ राहिले म्हणजे ही लालसा सहज पूर्ण होईल.

(३) ही इच्छा पुरी होणे सुगमही आहे व अगम अगम्य अशक्यही आहे. जगज्जनकाने नृपपुत्र होणे अशक्यवतच आहे. तसे होणे त्यास सोपे असले तरी सेवकाने तसे सांगणे योग्य नाही. तोंडातून ते शब्द निघणे कठीण आहे, म्हणून म्हटले की वदवत नाही. (क) सुगम आहे की अगम आहे हे सांगवत नाही, असा या चरणाचा अर्थ होऊ शकेल, पण तो अर्थ मनूच्या मनात नाही. हे पुढील चौपाईवरून स्पष्ट होत आहे.

चौ. ४ (१) महादानी मानून जो वाटेल तो वर मागा असे प्रभूंनी सांगितल्यामुळे ती लालसा पुरविणे प्रभूला सोपे असेल. पण मनू म्हणतात की मी कृपण असल्यामुळे मला अगम्य वाटते. इतकेच (क) गोस्वामी = हृषिकेश - इंद्रियाचे ईश, इंद्रिये व त्यांच्या देवता इत्यादी सर्व प्रभूच्या ताब्यात असल्याने ते देणे प्रभूला सहज शक्य होईल. येथपासून मनू मी माझे, मला असा एकवचनाचा उपयोग करतात हे लक्षात ठेवावे. शतरूपाची इच्छा नसली व आम्ही असे म्हटले तर असत्य भाषणाचा दोष लागेल हे जाणून एकवचन वापरीत आहेत. विरोध न करणे व इच्छा असणे यात महदंतर आहे. स्वतःस कसे कठीण वाटते याला दृष्टांत देतात-

हिं. जथा दरिद्र बिबुध तरु पाई । बहु संपति मागत सकुचाई ।।५।।
तासु प्रभाउ जान नहिं सोई । तथा हृदयँ मम संसय-होई ।।६।।
सो तुम्ह जानहु अंतरजामी । पुरवहु मोर मनोरथ स्वामी ।।७।।
सकुच बिहाइ मागु नृप मोही । मोरें नहिं अदेय कछु तोही ।।८।।

म. रंक विबुधतरु जसा लाभतां । लाजे बहु संपत्ति मागतां ।।५।।
तो न तयाचा प्रभाव जाणे । तसें हृदयिं मम संशय-ठाणें ।।६।।
तो तुम्हिं जाणा अंतर्यामी । मनोरथा मम पुरवा स्वामी ।।७।।
माग मजसि नृप, संकोचाविण । तुला अदेय असें मम कांहिं न ।।८।।

अर्थ - भिकाऱ्याला विबुधतरू (सुरतरू) सापडला तरी तो जसा फार संपत्ती मागण्यास लाजतो. ॥ ५ ॥ कारण तो त्याचा प्रभाव जाणत नाही. तसेच माझ्या हृदयात संशयाचे ठाणे बसले आहे. ॥ ६ ॥ (माझा मनोरथ काय आहे) ते आपण अंतर्यामी असल्याने जाणताच, (म्हणून) स्वामी माझा मनोरथ पूर्ण करावा ॥ ७ ॥ (भगवान म्हणाले) राजा! संकोच न धरता

मजजवळ माग; कारण तुला न देण्यासारखे माझे (माझ्याजवळ) काहीच नाही. ॥ ८ ॥

टीका - चौ. ५-६ (१) विबुधतरू - सुरतरू, कल्पवृक्ष हा सामान्य अर्थ आहे, पण विशेष जाणणारा (विबुध) कल्पवृक्ष असा अर्थ येथे आहे. साधा सुरतरू याचकाच्या मनातील इच्छा, कामना, लालसा जाणू शकत नाही, म्हणून मागावे लागते हे ठीक आहे. पण एखाद्या रंकाला परचित्त विज्ञानी (विबुध) कल्पतरू लाभला तर आपल्या मनातील कामना तोंडाने सांगण्याची त्यास काय गरज! हा भाव प्रगट व्हावा म्हणून सुरतरू, देवता, इत्यादी शब्द न वापरता विबुध तरू शब्द वापरला. 'विबुधो ज्ञे सुरे (अ. व्या.सु.) 'ज्ञः ब्रह्म, बुध विद्वत्सु' (अ.व्या. सु.) (क) पूर्वी 'सेवक सुरतरू सुरधेनु' म्हटले आहे. पण प्रत्यक्ष पूर्ण परब्रह्म सर्वांतर्यामी आहेत, अशी खात्री झाल्यामुळे, आता विबुधतरू म्हटले. (ख) ज्याचे दुर्भाग्य असते तोच रंक = दरिद्री होतो. त्याला कल्पतरू भेटणेसुध्दा अशक्य मग विबुधतरू कोठून भेटणार! मनू म्हणतात तसा मी 'ज्ञानरंक मतिमंद अभागी आहे. मला आपले दर्शन झाले ही केवळ आपली कृपा! माझा कुठला असा अधिकार की आपले दर्शन मला व्हावे!' (ग) आपल्या आवाक्याच्या बाहेरची गोष्ट मागताना दरिद्रयाला संकोच वाटतो. रंकाने पांढरा हत्ती मागितला तरी कल्पतरू देईल, पण विबुध तरू विचार करील की याला स्वतःला पोटभर खायला मिळत नाही, ते मागायचे सोडून पांढरा हत्ती मागतो! हा त्या हत्तीला काय खायला घालणार! म्हणून रंकाची अपात्रता जाणून तो कदाचित देणार नाही; म्हणून विबुधतरूजवळ मागताना रंकाला संकोच व संशय वाटणे स्वाभाविक आहे.

(२) मतिमंद रंकाला हे समजत नाही की जो ज्ञानी कल्पतरू पांढरा हत्ती देईल, तो त्याला खायला घालण्यास लागणारे ऐश्वर्यसुध्दा देईलच. वाटेल ते देण्याचा व जाणून देण्याचा प्रभाव विबुधतरूचा असतो हे रंकाला माहीत नसल्यामुळे, आपण मागू ते मिळेल की नाही असा त्यास संशय येतो. तसाच संशय माझ्या मनात आहे. म्हणून मागण्यास लाज वाटते.

चौ.७ (१) दृष्टांतातील विबुधतरुत्व आता दृष्टांतात स्पष्ट करून सांगतात. विबुध तरु याचकाच्या चित्तातील संकल्प जाणू शकेल, तसे आपण अंतर्यामी, हृदयनिवासी असल्याने माझा मनोरथ जाणताच, मग जे मागण्यास मला संकोच वाटत आहे व मिळेल न मिळेल असा संशय आहे, ते आपण न मागताच दिलेत तर होण्यासारखे आहे. माझ्याच तोंडून वदविण्याची आवश्यकता दिसत नाही. हा मनूच्या म्हणण्यातील भाव आहे. (क) आपण स्वामी आहात व मी आपला सेवक आहे. सेवकाची इच्छा जाणणाऱ्या स्वामींनी ती न मागताच पुरविणे योग्य नाही असे कोण म्हणेल! स्वामीच्याजवळ मागण्यास सेवकास संशय, संकोच वाटणारच. हनुमान म्हणतात प्रभूला- 'सेवक, सुत पतिमातृभरोशी। बसति निचिंत तया प्रभू पोशी' (४।३।४)

चौ. ८ (१) यातील दोन चरणांनी क्रमाने संकोच व संशय दूर केला आहे. पहिल्या चरणात स्पष्टच सांगितले की संकोच वाटण्याचे मुळीच कारण नाही, अगदी निःसंकोच

वृत्तीने माग. (क) अदेय = न देण्यासारखे काहीच नाही. याने संशयनिरास केला. तुम्ही मागाल ते देता येईल. अमुक देणे योग्य, अमुक देणे अयोग्य इत्यादी विचार करण्याचे काहीच कारण नाही. नारदाला असेच म्हटले आहे व त्याची प्रार्थना पण जवळजवळ अशीच आहे. 'पहा उदार सहज रघुनायक। सुंदर अगम सुगमवर दायक॥ द्यावर एक मागतो स्वामी। यदपि जाणता अंतर्यामी'॥ २॥ यावर श्री रघुनायक म्हणाले - 'मत्स्वभाव मुनि तुम्हा ठाऊका। काहि कधी भक्तांसि लपवू का॥ ३॥ प्रिय अशि वस्तुहि मला कोणती। मागु शका ना मुनि आपण ती॥ ४॥ भक्तां काहीच अदेय नाही.'॥ ५॥ (३।४२।१-५) अरण्यकांडातील श्रीरामवचनाने येथल्या वचनाचा अर्थ अगदी स्पष्ट केला आहे. अधिक विस्तार अनावश्यक आहे.

(२) प्रभू अंतरंगातील इच्छा जाणतात, मग मुखावाटे वदविण्याचे कारण काय? ही शंका वाटते तितकी प्रबल नाही. मनूच्या तोंडून न वदविता जर म्हणाले असते की तुझ्या मनातील इच्छा पूर्ण होईल तर मनुशतरूपाच दशरथ कौसल्या झाली व दशरथकौसल्यानंदन राम प्रत्यक्ष परात्पर पूर्ण ब्रह्म होते, असे म्हणण्यास आधार राहिला नसता व त्यांच्या चरित्राचा उपयोग भगवच्चरित्र म्हणून करण्यास काही आधार सापडला नसता. एवढे सर्व सविस्तर स्पष्ट सांगितले असून दशरथनंदन परब्रह्म, परमात्मा नव्हते, त्यांची उपासना, त्यांचे चरित्र नामगुण इत्यादिकांच्या अभ्यासाने मोक्ष प्राप्ती होणार नाही, असे म्हणणारे शाहणे निघतातच. मग हे जर उघड उघड वदविले नसते तर ज्यासाठी नरावतार घ्यावयाचा तो हेतूच सफल झाला नसता. ते चरित्र 'गा गाऊनी नर तरती' हा हेतू साधला नसता. (क) भक्तांच्यासाठी वाटेल तो कमीपणा आपल्याकडे घेण्यास भगवान कचरत नाहीत हा सिध्दांत कळला नसता व रावणाचा वध भगवंतांनी नररूपाने केला इत्यादि काहीच म्हणता आले नसते.

(ख) मूल रडू लागले म्हणजे चाणाक्ष आई त्याला काय पाहिजे ते जाणत असली तरी, आई! मला अमुक अमुक दे! असे पुत्राच्या तोंडून ऐकण्यात तिच्या वात्सल्यभावाची जी तृप्ती होते ती नुसते देण्याने होते की काय प्रेमळ मातांना विचारावे. मात्र ज्यांच्या कानी कपाळीच ५/१० मुलांची रड सारखी लागलेलीच असते त्यांना विचारून भागणार नाही. कारण त्यांचे वात्सल्यप्रेम बरेच कुंठित झालेले असते. ज्यांना पुष्कळ वर्षांनी एकुलता एक सुंदर मुलगा झाला आहे त्यांनाच विचारावे. मनुशतरूपासारखी प्रेमी बालके, भगवंतासुध्दा कधी काळीच लाभतात! भक्तवात्सल्यरसास्वादासाठी भगवानसुध्दा नेहमी क्षुधित व अतृप्तच असतात.

वि. ल. ठे. (१) मागमजसि नृप - या शब्दात गूढ ध्वनी आहे की हे राजा! मजसि माग. मला माग, मला स्वतःला मागितलास तरी देईन मग इतर वाटेल ते देईन यात नवल काय! मजसि = मला हिंदीत सुध्दा मोहि मागु= मला माग असा अर्थ निघतोच. सुचविले की हे मागण्यास तू काचकूच करीत आहेस. तरी तसे न करता खुशाल मला मागून घे (पुत्ररूपाने) (क) आपले असेल ते देणे सुध्दा कठीण, तथापि सर्वस्व दान करणारे क्वचित कोणी

निघतात. पण स्वतःचे दान करणारा महादानी दुसरा कोण असू शकेल! नुसते मताचे दान करावयाचे असेल तरी मनधरण्या, पाय धरण्या, वशिले धाकदपटशा व शेवटी गुप्तदक्षणा पुष्कळ मतदाराला द्यावी लागते! मत व पक्ष सोडणे त्यापेक्षा कठीण! स्वतःचे दान करणारे शिबी, दधीचि हरिश्चंद्र झाले! म्हणूनच म्हटले आहे की 'रामदास रामाहुनि मोठे' (७/१२०/१६) आता मनू वर मागतात.

हि.दो. दानि सिरोमनि कृपानिधि नाथ कहउँ सतिभाउ ॥
चाहउँ तुम्हहि समान सुत प्रभु सन कवन दुराउ ॥१४९॥

म.दो. दानि शिरोमणि कृपानिधि नाथ वदें सद्भाव ॥
इच्छीं तुम्हां समान सुत प्रभुशि किं कपटा ठाव ॥१४९॥

अर्थ - हे दानि-शिरोमणी! हे कृपासागरा! हे नाथ! मी सद्भावनेने सांगतो की तुम्हा समान सुत व्हावा अशी मी इच्छा करतो. (इच्छी तुम्हा सुत व तुम्हा समान सुत), प्रभूच्याजवळ कपट लपवालपव करून कसे भागेल! (ठाव= जागा, स्थान)

टीका - (१) मनूने भगवंताच्या बोलण्यातील श्लेष ओळखला, म्हणून पहिले विशेषण दानि शिरोमणी - परमश्रेष्ठ, अनुपम दाता हे वापरले. 'शतेषु जायते शूरः सहस्त्रेषुच पंडित॥ वक्ता दशसहस्त्रेषु दाता भवति वा न वा॥ ' दाता इतका दुर्मिळ असतो. दाता= दानशूर, स्वतःचे दान करण्यास तयार झाले असून आश्चर्य वाटले व दात्यांचे मुकुटमणी म्हटले. (क) वदे सद्भाव - सत्य सत्य सत्य सांगतो. मनात जे वाटते ते न लपविता सांगतो. भगवंताच्याजवळ लपवालपव = कपट करून टिकेल किती वेळ! (२) प्रभूंनी जसे श्लेषात्मक भाषण केले तसेच मनूचे मागणेसुध्दा श्लेषयुक्तच आहे. इच्छा तुम्हा, समान सुत, इच्छी तुम्हा सुत व इच्छी तुम्हा समान सुत असे दोन अर्थ होतात व दोन पुत्र मागितले असे ठरते. तुम्ही पुत्र व्हावे, अशी इच्छा आहे व तुमच्यासारखा पुत्र व्हावा अशी इच्छा आहे. भरत अगदी रामासारखे झालेच.

(३) मनूने राज्य मागितले नाही. प्रभुरूपदर्शनाशिवाय कोणतीच कामना नाही असे त्यांनी स्पष्टच म्हटले आहे.

हिं. देखि प्रीति सुनि बचन अमोले । एवमस्तु करूनानिधि बोले ॥१॥
आपु सरिस खोजौं कहँ जाई । नृप तव तनय होब मैं आई ॥२॥
सतरूपहि बिलोकि कर जोरें । देबि मागु बरू जो रूचि तोरें ॥३॥
जो बरू नाथ चतुर नृप मागा । सोइ कृपाल मोहि अति प्रिय लागा ॥४॥

म. प्रीति बघुनि वच अमोल ऐकुनि । ववति कृपानिधि 'तथास्तु' बोलुनि ॥१॥
शोधुं कुठें मी सम मज जाऊनि । नृप तव तनय होई मी येऊनि ॥२॥
शतरूपे पाहुनी बध्दकर । देवि रूचे जो तुजसि माग वर ॥३॥
नाथ चतुर नृप याचित जो वर । कृपानिधे तो मजला प्रियतर ॥४॥

अर्थ - राजाची प्रीती पाहूनच अमोल वचन ऐकून 'तथास्तु' म्हणून कृपानिधी म्हणाले की ॥ १ ॥ माझ्यासारखा मी कुठे जाऊन शोधू! नृपा मी येऊन तुझा पुत्र (तनय) होईन (होई) ॥ २ ॥ शतरूपा हात जोडून उभी आहे, असे पाहून (प्रभू म्हणाले की) देवी! तुला जो रुचेल तो वर माग ॥ ३ ॥ (ती म्हणाली) नाथ! चतुर नृपांनी जो वर मागितला (याचित) तो हे कृपासागरा! मला फार प्रिय आहे. ॥ ४ ॥

टीका - चौ. (१) आकाशवाणीच्या आज्ञेनंतर जो वर पहिल्याने मागितला त्याची पूर्ती तपश्चर्येचे फळ म्हणून केली नसून 'प्रियवाटे दंपति वच फारहि। मृदुल नम्र ते प्रेम रसार्द्रहि' (१४६/७) असे प्रेम पाहूनच केली गेली. येथे आता जो वर मान्य करतात तो सुध्दा 'प्रीति बघुनिच 'रघुपति लाभ न विण अनुरागा' (७/६२/१) 'सत्य सत्य सांगू तुजलाही। प्रिय दासासम मज कुणी नाही॥' (७/८६/८) 'जीव भक्तिमान नीच जरि महा। प्राणप्रिय मज वाणा मम हा' (७/८६/१०) (क) निःसंकोचपणे माग असे सांगितल्यावर सुध्दा तुम्ही माझे पुत्र व्हा असे स्पष्ट म्हणण्याचे धाडस झाले नाही, याचे कारण प्रेमच. 'इच्छी तुम्हा समान सुत' म्हणाले. एवढे ज्ञानी, महातपस्वी, साम्राज्यत्यागी, महाविरागी असून स्वतः कृपण, मंदमती, रंक समजत आहेत हेच दास्यभावाच्या अनन्य प्रीतीचे लक्षण भगवंतास दिसले. (ख) ब्रह्मदेव वेद, देव, ऋषी, मुनी इत्यादी भगवंताला पितृभावनेने किंवा मातृभावनेनेच संबोधित आले; पण प्रभूवर पुत्रभावनेने प्रेम करण्याची 'इच्छा असलेला अपूर्व सेवक आजच आढळला. त्यामुळे अमोल वचन म्हटले. (ग) मनूच्या मागणीत इच्छीं तुम्हा समान सुत' असे शब्द आहेत व त्यावर प्रभूंनी तथास्तु तसे होवो, असे म्हटले. हे ऐकल्याबरोबर मनूची चर्या जरा उतरली असेल व भगवान स्वतः पुत्र न होता त्यांच्यासारखा पुत्र देणार की काय! आपलीच चूक झाली वगैरे विचारांनी चिंतेची छटा मुखावर दिसली असेल, म्हणून प्रणतार्तिहारक स्पष्ट सांगतात.

चौ.-२ (१) माझ्यासारखा दुसरा नाही असे न म्हणता माझ्यासारखा शोधण्यास कुठे जाऊ, मीच तुमचा पुत्र होईन असे म्हणून मनूची चिंता दूर केली. या भाषणाने अहंकाराचा अभाव दिसून आला. माझ्यासारखा दुसरा नाही, या म्हणण्यात अहंकार दिसला असता (क) येऊन पुत्र होईन या म्हणण्याने सुचविले की जन्म न घेता पुत्ररूपाने प्रगट होईल. या चरणातसुध्दा श्लेष आहे की तू नृप होइ, तव मी येऊनी तव तनय होइ, तू राजा हो, मग मी येऊन तुझा पुत्र होईन. मनूने राज्य मागितले नाही. पण प्रभूंनी दिलेच. हा गूढार्थ पुढे स्पष्टच सांगणार आहेत.

चौ. ३ (१) ल. ठे. १४९/९ मध्ये वर्णन केले आहे की, मनुशतरूपा हात जोडून उभी आहेत. नंतर पुत्र होण्याबद्दल मनूने जो वर मागितला तो एकवचनाने एकट्यासाठीच मागितला, म्हणून तो देताना सुध्दा नृप तव तनय असे एकवचनच प्रभूंनी वापरले. कोणाचा पुत्र होणार हे निश्चित झाले पाहिजे, कारण राजांना अनेक राण्या असतात, म्हणून शतरूपेची संमती मिळविणे आवश्यक आहे, म्हणून येथे तिला वर मागण्यास सांगितले. (क) शिवाय दर्शन दिल्यावर मनूला जसा वर दिला तसा शतरूपेलाही काही तरी देणे भाग आहे. 'यदपि सखे तव इच्छा नाही। जगि दर्शन मम अमोघ पाही' (५/४९/९) दोन्ही कारणांस्तव तिला विचारले.

चौ. ४ (१) चतुर राजाने मागितलेला वर मला अधिक प्रिय आहे. (अतिप्रिय आहे,) भाव हा की राजांना जो प्रिय वाटला तो त्यांनी मागितला. पण तो माझे अधिक प्रिय करणारा आहे. पुत्राचे दर्शन पित्यापूर्वी मातेला होते. तो बालपणी जेवढा वेळ मातेजवळ व मातेच्या अंगावर असतो, बाललीलांचा परमानंद मातेला जेवढा होतो त्याच्या शतांशही पित्यास होत नाही. या म्हणण्याने तिने पतीच्या वचनाला खुशीची पूर्ण संमती दिली. येथे हे दाखविले की पतीला जे प्रिय वाटेल ते पत्नीला अधिक प्रिय वाटले पाहिजे. याचे नाव भारतीय पतिव्रतांचा आदर्श हाच शतरूपेचा स्वभाव, हेच शील पुढे कौसल्येच्या चरित्रात दिसून येते.

(२) चतुर नृप - राजाला चतुर म्हणण्याचे कारण काय? मानसात चतुर कोणास म्हणतात हे पाहिले म्हणजे जास्त चर्चा करावयास नको. (क) चतुर शिरोमणी तेच की जगती। मण्यालागि जे सुयत्न करती' (७/१२०/१०) भक्तिचिंतामणि मिळविण्यासाठी जे सुयत्न करतील ते चतुर शिरोमणि-मनूने हा जो वर मागितला तो भक्तीसाठी केलेला सुयत्नच आहे. ज्या भगवंताच्या क्षणभर दर्शनासाठी मुनी जन्मोजन्मी यत्न करतात. पण ते होत नाही, त्या प्रभूचेच दर्शन रोज अनेक वेळा होईल. भाषण, स्पर्श, अंगावर, खांद्यावर खेळवणे इत्यादी गोष्टी करता येतील व जन्मभर रोज अनेक वेळा दर्शन होईल असा हा प्रयत्न केला गेला म्हणून शतरूपेने चतुरशिरोमणीच म्हणावयास पाहिजे होते, इतरांजवळ बोलत असती तर तसेच म्हणाली असती पण भगवंतांशी आपल्या पतीविषयी बोलत असल्याने चतुर शिरोमणी म्हणणे योग्य वाटले नाही, हे ठीकच झाले. (ख) तुम्ही पुत्र व्हा असे जगत्पित्यास न सांगता तुमच्यासारखा पुत्र व्हावा असे सांगितले यात सुध्दा चतुरपणा आहेच.

(३) मला 'कोणी अगदी मूढ म्हणे ना का' असे मनू पुढे म्हणणार आहेत. आतापर्यंत म्हणाले नाहीत. त्या वाक्याचा संबंध या चतुर शब्दाशी जोडून चतुर = मूढ असा अर्थ घेणे म्हणजे अव्यापारेषु व्यापार आहे. जे वाक्य अद्याप मनूच्या मनात सुध्दा नाही व जे उच्चारलेले नाही त्याच्याशी आधीच संबंध जोडून शतरूपेने वक्रोक्तीने बोलणे अशक्य आहे. (क) आता प्रभू तव पुत्र न म्हणता तुमचा पुत्र असे म्हणतील. प्रथम शतरूपेला माता शब्दाने

संबोधतील व नंतर मनुराजाला तात म्हणतील.

(४) आता शतरूपेच्या पुढे धर्मसंकट उभे आहे. वर माग असे प्रभू म्हणाले आहेत न मागावे तर प्रभूचा अपमान उपमर्द केल्यासारखे होईल. मागावा वर तर पतीच्या संमतीशिवाय मागणे मनास बरे वाटत नाही, म्हणून प्रथम थोडी प्रस्तावना करून मग वर मागेल तो दोघांसाठीच मागेल.

हिं. प्रभु परंतु सुठि होति ढिठाई । जदपि भगत हित तुम्हहि सोहाई ।।५।।
तुम्ह ब्रह्मादि जनक जग स्वामी । ब्रह्म सकल उर अंतरजामी ।।६।।
अस समुझत मन संसय होई । कहा जो प्रभु प्रवान पुनि सोई ।।७।।

म. प्रभु परंतु अति धार्ष्ट्यचि घडते । भक्त हिता जरि तुम्हांस रूचतें ।।५।।
जगत्स्वामि तुम्हिं अजादि-तातहि । ब्रह्म सकल-चालक हृदयांतहि ।।६।।
अस समजुन मन संशय धरते । परी प्रमाण असे प्रभु-वच ते ।।७।।

अर्थ - प्रभो! भक्तांच्या हितासाठी जरी तुम्हास आवडत असले तरी यात अत्यंत धृष्टता घडते ॥ ५ ॥ तुम्ही ब्रह्मादिकांचे (अजादि) जनक (तात) असून जगाचे स्वामी आहात व तुम्ही ब्रह्म असून सर्वांच्या हृदयात चालक आहात ॥ ६ ॥ अशा समजुतीने (विचाराने) मनात संशय येतो (की हे पुत्र कसे होणार!) पण प्रभूचे ते वचन (प्रभू म्हणाले ते) प्रमाण आहे. (सत्य आहे, प्रमाण मानलेच पाहिजे.) ॥ ७ ॥

टीका-चौ. ५ (१) मागील चौपाईत सांगितले की राजांनी मागितलेला वर मला अधिक प्रिय आहे. शतरूपा म्हणते की असे असले तरी हे माझे म्हणणे मलाच धृष्टतेचे वाटते. कारण माझ्यासारख्या स्त्रीने प्रभूला पुत्र होण्यास सांगणे ही धृष्टताच आहे. तुम्हाला त्यात काही वाटत नाही व उलट तुम्हास ते आवडत असले तरी माझी ही धृष्टताच ठरते. 'जसा विबुध तरू रंक लाभतां। लाजे बहु संपत्ति मागता' इत्यादिच मनूने जे सांगितले तेच शतरूपा या पाचव्या चौपाइत सांगत आहे व मनूच्या म्हणण्याचा अर्थ अधिक स्पष्ट करीत आहे इतकेच.

(२) भक्तहिता जरि तुम्हास रुचते- 'राम भक्तहित मानव तनुधर। सहुनि संकटे संता सुख कर' (१/२४/१) या चौपाईने या चरणाचा अर्थ स्पष्ट होतो की भक्तांच्यासाठी व संतांना सुख देण्यासाठी मनुष्यदेह धारण करणे आपणास आवडते. धृष्टतेचे कारण पुढल्या चौपाईत दाखवितात.

चौ. ६ (१) जगत्स्वामि तुम्हि हृदयातहि-धृष्टता एवढ्याचमुळे ठरते की ज्याला जन्मादी नाही त्याला जन्म घेण्यास भाग पाडणे, जे ब्रह्म व्यापक परम महान आहे त्याला एकदेशी बनविणे, त्याला गर्भवास करावयास लावणे, ज्याला वंदन करून ज्याची सेवा करावयाची त्याला आम्हास वंदन करावयास व सेवा करावयास लावावयाचा इत्यादी अनेक गोष्टींनी

धृष्टताच ठरते. पण तुम्हीच सर्वांच्या हृदयात चालक-प्रेरक असल्याने अशी धृष्टता करण्याची इच्छा आम्हास झाली.

(२) आपण ब्रह्मादिदेवांचे तात-जनकपिता आहात आणि आमचे पुत्र होणार! मनुशतरूपा ब्रह्मदेवाची अपत्ये. त्या अपत्यांनी आजोबास आपला पुत्र होण्यास सांगितले. (क) प्रभू सर्व जगाचे स्वामी आहेत, म्हणून मनुशतरूपांचेही स्वामी आहेत. म्हणजेच सेवकांनी आपल्या स्वामीस आपला सेवक (पुत्ररूपाने) केला! (ख) जे आकाशाहून मोठे व सर्व व्यापक त्याला आमचा शिशू बनविणे! या व अशा अनेक गोष्टी अगदी विपरित अशा कशा घडाव्यात, असा संशय सहजच येतो हे पुढे सांगतात.

चौ. ७ (१) 'अस समजुनी मन संशय धरते' विश्वव्यापक आकाश एक टीचभर गर्भाशयात कसे मावेल इत्यादी विचारांनी मला पण संशय वाटतोच. 'तो न तयाचा प्रभाव जाणे। तसे हृदयि मम संशयठाणे' (१४९/६) अशा प्रकारे मनूने आपला संशय व्यक्त केला होता. त्याचेच अधिक स्पष्टीकरण करून शतरूपाने माता-जननी होण्याच्या दृष्टीने संशय व्यक्त केला. (२) परी प्रमाण असे प्रभुवच ते - परंतु आपण तथास्तु म्हटलेत ते खोटे होणे शक्य नाही असे वाटून मी पण ते वचन प्रमाण मानले.

(क) पतीला संकोच वाटला व संशय आला. पण पत्नीला तसे काहीच वाटले नाही असे ठरू नये, स्वतःला व पतीला वाईटपणा येऊ नये. पतिव्रता स्त्रीने किती खबरदारी घेतली हे पाहिले म्हणजे या आदर्शाला तोड कुठे मिळेल? असे वाटते. आपला संकोच व्यक्त केला नसता तर तिचा उध्दटपणा दिसला असता व पतीपेक्षा मंदबुध्दी ठरली असती. तिने आपला संशय व्यक्त केला नसता तर पतीला कमीपणा येऊन पत्नीचा अधिक शहाणपणा व्यक्त झाला असता, म्हणून तसे काहीच होऊ दिले नाही. याने मनूसारखीच चतुरता दिसून आली. एकूण येथवर पतिपत्नीत पूर्ण साम्य दर्शविले. प्रभा प्रभाकर व चंद्रिकाचंद्र भिन्नाभिन्न असतात तसेच हे दांपत्य ठरले. आता पुढील चौपाईत व दोह्यात दोघांच्यासाठी वर मागेल-

हिं. जे निज भगत नाथ तव अहहीं। जो सुख पावहीं जो गती लहहीं ॥८॥

हिं.दो. सोइ सुख सोइ गति सोइ भगति सोइ निजचरन सनेहु ॥
सोइ बिबेक सोइ रहनि प्रभु हमहिं कृपा करि देहु ॥१५०॥

म. जे निजभक्तनाथ तव असती। जें सुख पावति जी गती लभती ॥८॥

म.दो. तें सुख ती गति भक्ति ती निजपदिं त्या स्नेहास ॥
तो विवेक ती राहणी द्या प्रभु कृपे अम्हांस ॥१५०॥

अर्थ - नाथ तुमचे जे निजभक्त आहेत ते ज्या सुखाला व ज्या गतीला पावतात ॥ ८ ॥

ते सुख, तीच गती, तीच भक्ती तोच आपल्या चरणी स्नेह, तोच विवेक व तीच राहणी हे प्रभू आपण आपल्या कृपेने आम्हा (दोघा)स द्यावी ॥ दो.१५० ॥

टीका - (१) दर्शन देण्याचा वर मनूने जसा दोघांसाठी मागितला तसा हा वर शतरूपा दोघांच्यासाठी मागत आहे हे आम्हास (आम्हाला) या शब्दाने स्पष्ट दिसते. मनूने स्वत: पुरतेच बोलताना एकवचन वापरले असता पतिव्रता शतरूपा स्वत:विषयी आदरार्थी बहुवचन वापरील असे मानणे अनुचित ठरेल. मात्र प्रभू हा वर शतरूपेच्या अपेक्षेप्रमाणे अगदी जशाच्या तसा तथास्तु म्हणून देणार नाहीत हे पुढे दिसेल.

(२) जे निजभक्त नाथ तव असती - ज्याना तुम्ही आपले खरे, प्रिय, भक्त मानता असे. 'प्रिय अति मानू दासा। ज्या गति ममहि, न दुसरी आशा। त्याआधी जो मन वाणी काय। भजे मला सोडुनि मदमाया॥ सर्वभावि भजतो छल न प्रिय अति तो मज जाण॥ ७/८६/१ पासून ८७ पर्यंत पाहा व ३/१६/२ पासून १६ अखेरपर्यंत पाहा. (३) जे सुख पावती- 'त्यांचे सुख ते जाणती परानंद संदोह' (७/४६) 'प्रेममग्न फिरती स्वसुखाने' (१/२५/८) या सुखाचे वर्णन ज्याचे त्याला सुध्दा करता येत नाही.

(४) जी गति लभती - यातील गतीचा अर्थ कोणता तरी एक मोक्ष असा करण्याकडे सहज प्रवृत्ती होते, पण ते योग्य नाही. येथे एकाच गतीचा उल्लेख आहे. मेल्यानंतर रामभक्तांस भिन्न भिन्न गती मिळाल्याचे उल्लेख मानसात आहेत. जटायूला सरूपता, शरभंगाला सलोकता व शबरीला सायुज्यमुक्ती मिळाल्याचे उल्लेख मानसात आहेत. या तिन्ही व्यक्ती रामप्रियभक्त होत्या. सर्व रामभक्तांना जी एकच गती मिळते तिचा उल्लेख येथे आहे. येथे गति= आश्रय, आधार, किंवा उपाय, 'दुजी तुम्हा वाचुनि गति नाही। राम रहावे मनि त्यांच्याही। वदति विवेकी वचे प्रिय खरी शरण तुम्हासी स्वप्न नागरी' (२/१३०/५) 'ज्या गति ममहि न दुसरी आशा' (७/८६/७) यात गती शब्दाचा जो अर्थ आहे तोच येथे आहे.

दोहा. (१) ते सुख इत्यादी सहा गोष्टींचा उल्लेख येथे केला व प्रत्येकाला ते तो ती जोडले आहे व त्या प्रत्येकाने जे निजभक्त नाथ तर असती यांच्याशी संबंध दाखविला आहे. रामप्रिय भक्तांना जे सुख, जी गती, जी भक्ती, जो भगवत्स्नेह, जो विवेक (ज्ञान) व जी राहणी लाभलेली असते ती म्हणजेच रामप्रिय भक्तांचे सुख, भक्तांची गती, भक्तांच्या ठायी असलेली भक्ती, भक्तांच्या हृदयात असलेले सगुणाचे प्रेम, भक्तांच्या ठिकाणी असलेले ज्ञान, व भक्तांची राहणी या साही गोष्टी आम्हा उभयतांस कृपा करून द्याव्या. (क) शतरूपा दोघांच्यासाठी मागत आहे. या विषयी चर्चा नुकतीच केली आहे. मनूराजाने एवढेच मागितले की 'इच्छी तुम्हा समान सुत' व त्याप्रमाणे तथास्तु 'मी तुझा मुलगा होईन, असेही प्रभूंनी सांगितले. मनूने नवविधाभक्ती, भगवत्प्रेम (पराभक्ती), ज्ञान, अनन्यगतिकता इत्यादी काहीच मागितले नाही व ते प्रेमातारिकाने मागण्यास विसरले असतील असे वाटून, पतीचे सर्वांगीण हित व्हावे म्हणून मनूने न मागितलेल्या महत्त्वाच्या गोष्टी शतरूपेने स्वत:च्या व मनूच्यासाठी मागितल्या. पतीचे हित साधणे व त्यास सुख देणे हे पत्नीचे कर्तव्यच आहे.

येथे दाखविले की पतीकडून विस्मरणाने, भावनावश झाल्याने किंवा इतर कारणांमुळे स्वहित साधण्यांत काळजी घेतली गेली नाही, तर पत्नीने अत्यंत विचारपूर्वक, नम्रतेने व पूर्ण विवेकाने ती न्यूनता भरून काढली पाहिजे, तसा प्रयत्न केला पाहिजे. (ख) या सर्व गोष्टी आपणास मिळाव्या, अशी मनूराजांची अपेक्षा असणारच, निदान मिळाल्या तर नको म्हणणार नाहीत, असे शतरूपाला वाटले, पण तिचा हा अंदाज चुकला व त्यामुळे प्रभू या वर मागण्यानंतर तथास्तु म्हणणार नाहीत; कारण या गोष्टी मनूला नको आहेत, हे सर्वज्ञ प्रभूंनी जाणले आहे, मनूराजा आपली भिन्न मतपत्रिका पुढे जोडणार आहेत.

(२) सुखाचा उल्लेख प्रथम करून मुख्य प्राप्तव्य सुचविले. मग अनन्यगतिकता, नवधाभक्ती, ज्ञान, प्रेमभक्ती आणि या चोहोंच्या समन्वयाने घडणारा भक्ताचा दैनंदिन व्यवहार म्हणजे राहणी या पाच गोष्टी मागितल्या. या पाच गोष्टींनीच दु:खरहित नित्य स्वान्त:सुख मिळते. 'स्वान्त: सुखाय' हे मुख्य प्राप्तव्य मंगलाचरणातच सांगितले आहे. या सर्व गोष्टी कौसल्येच्या चरित्रात दिसतात. ज्ञान= ब्रह्म समान सकल जागि पाही व मानदंभादिक जेथे काही नाही ते (३/१५/७ सटीक पाहा) (क) कृपा करून द्या. याने सुचविले की या गोष्टी स्वेच्छेने व स्वप्रयत्नाने मिळत नाहीत, रामकृपेने मिळतात.

(३) कोणास असे वाटण्याचा संभव आहे की शतरूपाने पतीपेक्षा अधिक शहाणपणा दाखवून पतीला कमीपणा आणला. पण हे अनुमान एकतर्फी व पत्नीच्या अधिकाराचा व कर्तव्यांचा विचार न करता केले गेले असे म्हणावे लागेल. केवळ आपल्यासाठीच तिने हे मागितले असते तर वरील अनुमान योग्य ठरले असते. 'कार्येषुमंत्री, करणेषुदासी व धर्मानुकूलता' या विविध अधिकारांनी तिने हे पतीसाठी मागणे आवश्यक ठरते. पतीचे शाश्वत परमहित साधून पतीस परानंदसंदोह सर्वदा पूर्णसुखी करण्याचा हा तिचा प्रयत्न प्रशंसनीय आहे व यामुळे तिला धन्य धन्यच म्हटले पाहिजे. आता भगवान ही मागणी कशी पुरवितात पाहू

हिं. सुनि मृदु गूढ रुचिर बच रचना । कृपासिंधु बोले मृदु बचना ॥१॥
जो कछु रुचि तुम्हरे मन माहीं । मैं सो दीन्ह सब संसय नाहीं ॥२॥
मातु बिबेक अलौकिक तोरें । कबहुँ न मिटिहि अनुग्रह मोरें ॥३॥

म. ती मृदु गूढ रुचिर बच-रचना । श्रवुनि कृपाब्धि बदति मृदु वचना ॥१॥
जी रुचि तुमच्या मनांत कांहीं । दिली सकल मी संशय नाहीं ॥२॥
ज्ञान अलौकिक तुझें, न माते । कधि मदनुग्रहिं जाइ लयातें ॥३॥

अर्थ - ती मृदु, गूढ व सुंदर वचनरचना श्रवण करून कृपासागर (कृपाळु, कृपासिंधु) मृदुवचन बोलले ॥ १ ॥ तुमच्या (दोघांच्या) मनात जी काही रुचि आहे (असेल) ती सर्व मी दिली (पुरविली), यात मुळीच संशय नाही. ॥ २ ॥ माते! तुझे अलौकिक ज्ञान माझ्या

अनुग्रहाने कधी ल्याला जाणार नाही. ॥ ३ ॥

टीका- चौ. १ (१) सुचना - पाठभेद- 'वच रचना' च्या ऐवजी 'वररचना (श्रेष्ठ रचना मा.पी.) असा पाठभेद आहे. मानसांकातही 'वर रचना' पाठच आहे. वररचना हा पाठ घेऊन श्रेष्ठ वाक्य रचना असा अर्थ केलाच आहे. म्हणजे वच शब्द अध्याहृत घेतला आहे. संवत १७०४, १७२१, १७६२ च्या पोथ्यात 'वच रचना' पाठ आहे. १६६१ च्या सर्वांत जुन्या पोथीत 'वच' मधीलच व वर हरताळ लावून 'र' लिहिला आहे, असे मानस पीयुष संपादकच लिहितात! मग वाक्य हा शब्द अध्याहृत घेऊन, तीन चार जुन्या पोथ्यांतील पाठ टाकून अनुप्रास सौंदर्य व माधुर्य कमी करून वर पाठ घेण्यात अर्थ काय? म्हणून येथे 'वच रचना' पाठ घेतला आहे. 'जयति वचन रचनाअतिनागर' (१/२८५/३) (२) गूढ - म्हणण्याचे कारण की स्पष्ट काहीच न मागता, भक्तांना आवश्यक असे काहीच मागावयाचे शिल्लक ठेवले नाही. कृपाब्धी शब्दाने सुचविले की मागितलेलेच नव्हे तर सर्वच इच्छा पूर्ण करणार.

चौ. २ (१) ल. ठे.- या चौपाईत तुमच्या (तुम्हा) हे बहुवचन आहे व पुढील चौपाईत "माते! असा व्यक्तिशः शतरूपेचा उल्लेख करून तुझे (तोरे) असे म्हटले आहे. मनूची रूची शतरूपेच्या रूचीहून भिन्न आहे हे सर्वज्ञ भगवंतांनी ओळखले आहे, पण शतरूपेने दोघांच्यासाठी एकच मागणे मागितले आहे व तिची वचनरचना गूढ आहे. या सर्व परस्परविरोधी कारणामुळे तथास्तु, एवमस्तु असे म्हणता येईना, तसे म्हटले असते तर मनूच्या इच्छेविरूध्द दिल्यासारखे झाले असते. 'राम सदा सेवक रूचि राखिती' असा रामस्वभाव आहे, म्हणून तथास्तु न म्हणता गूढ भाषेतच वर देतात. 'तुमच्या मनात जी काही रूची असेल ती मी पुरविली आहे यात जरासुध्दा संशय नाही' असे प्रभूंनी म्हटले. भाव हा की तुझ्या मनातील रूची पुरविली, तू मनुराजांच्या मनातील रूचीसुध्दा पुरविली. तुझे जे मागितलेस ते मी दिले' असे म्हणाले नाहीत (क) भगवंतांच्या मुखातील 'तुमच्या' शब्दाने मनूचे चित्त चांगलेच वेधले आहे व आपली रूची काय आहे ते स्वतः हडसून खडसून सांगून, मागून मोकळे होणार आहेत. भगवंतांचे भाषण संपण्याची ते वाट पाहात आहेत हे लवकरच स्पष्ट होईल.

(ख) मनूने 'इच्छी तुम्हा समान सुत' असे स्वतः विषयीच मागितले म्हणून तथास्तु म्हटले व 'नृप तव तनय होइ मी येऊनी' असे एकवचन वापरले. शतरूपाने आम्हास न म्हणता मला म्हटले असते तर 'तथास्तु' म्हणुन तु मागितलेस ते सर्व दिले, असे म्हणून प्रभू मोकळे झाले असते, पण आम्हास म्हटले म्हणून तथास्तु म्हणता आले नाही; व तुमच्या रूचीप्रमाणे दिले असे मोघम म्हटले. मनूपेक्षा शतरूपेची विशेष रूची कोणती ते पुढील चौपाईत मोठ्या मार्मिकपणाने दाखवितात.

(२) दशरथाचे (मनूच्या अवताराचे) चरित्र पाहिल्यास भक्तांचे सुख, भक्तांची अनन्यगती, भक्तांची नवविधाभक्ती, भक्तांची भगवत्प्रेमभक्ती व भक्तांची राहणी या पाच गोष्टी पूर्णपणे होत्या हे स्पष्ट दिसते. फक्त भक्तांच्या ठिकाणचे ज्ञान त्यांच्या ठिकाणी नव्हते. ते त्यांस लंकाकांडात रघुवीराने कृपादृष्टीने दिले आहे. (६/११२/५) कौसल्या होणाऱ्या शतरूपेस

आता सांगतात.

चौ. ३ (१) 'ज्ञान अलौकिक तुम्हे न माते। कधि मदनुग्रहि जाइ ल्याते' भाव हा की मनूचे अलौकिक ज्ञान मी अनुग्रह करीपर्यंत ल्यास जाईल व तुझे ज्ञान सुध्दा मी अनुग्रह करीपर्यंत कधी राहील कधी ल्यास जाईल. मी अनुग्रह केला म्हणजे कधीही ल्याला जाणार नाही. शतरूपेने गूढ भाषेत मागणे मागितले तसे भगवंतांनीही गूढ भाषेतच दिले. 'ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम्' (भ. गी.)

वरील विधानांची प्रतीती कौसल्या व दशरथ चरित्रात कशी मिळते ते पाहू-

कौसल्या

(१) सूतिकागृहात शरकोदंडधारी येथील रूपानेच प्रगट झाल्यावर कौसल्या 'कर जोडुनि वदली स्तुती आपली करू अनंता कशि ती। गुण माया-ज्ञानातीत अमान ही वेद पुराणे कथिती.. जै ज्ञान उपजले प्रभु मृदु हसले..॥ मग माता बोले ती मति डोले..' (१/१९२/छं१-३), प्रथम पूर्वीच्या वर सामर्थ्याने ज्ञान उपजले पण प्रभूंनी स्मित करून ते ल्याला नेले तेव्हा ती मति-'प्रभूला माझा पुत्र कसा म्हणू' हा विचार चलित झाला. डासळला व राम आपला पुत्र असेच मानू लागली.

(२) पुढे विश्वरूपदर्शन दिल्यावर 'स्तुति करवेना मानि भयाला। जगत्पिता मी पुत्र मानला' (१/२०२/७) असे कौसल्या म्हणाली. तेथपर्यंत कौसल्यासुध्दा रामास केवळ पुत्रच मानीत होती; ते परमात्मा आहेत हे विसरली होती. नंतर 'प्रभु!न अता कधि लागो मज तव माया तात॥' (१/२०२) अशी स्पष्ट मागणी केल्यापासून, तिचे अलौकिक ज्ञान कधी ल्यास गेले नाही. राम परमात्मा असून माझा पुत्र झाले आहेत. या भावनेने सेवाही करीत होती. वनगमनाच्या वेळी कौसल्येने रामाचे पाय धरले आहेत; दशरथांनी केव्हाही नमन केले नाही.

दशरथ

(१) पुत्र, जन्म, समाचार कानी पडताच 'ब्रह्मानंद-मग्न जणु झाले.' नामहि शुभद जयाचे श्रवणी। तो प्रभू आला माझे भवनी' (१/१९३/५) असे अलौकिक ज्ञान उपजले पण ते क्षणभरच टिकले. 'परमानंद पूर्ण मन राजे। म्हणति वाजवा विविधा वाजे'

(२) अयोध्याकाण्डात, वनात जाण्यासाठी राम निरोप घेण्यास गेले तेव्हा एक क्षणभर ज्ञान जागृत झालेले दिसते. 'तात! ऐक तुजला मुनि म्हणती। रामचराचर नायक असती' (२/७७/६) पण पुढल्याच चौपाइपासून रामचराचर नायक हे विसरले व 'ईश देइफल' इत्यादी म्हणू लागले.

(३) रावणवधानंतर पुत्रदर्शनासाठी स्वर्गातून आले व पितापुत्र संभाषणही झाल्यावर रामचंद्रांनी कृपादृष्टीने अवलोकन करून ज्ञान दिल्यावर 'प्रभुला वारंवार वंदुनी। दशरथ

मुदित जाति सुरसदनी' (६/११२/८) यापूर्वी दशरथांनी रामचंद्रास केव्हाही वंदन केलेले नाही. ॥ राम परमात्मा ब्रह्म आहेत हे ज्ञान दशरथांच्या ठिकाणी मागे दाखविलेल्या दोन क्षणांपेक्षा अधिक पुन्हा कधीही कोणत्याही प्रसंगी उद्भवले किंवा टिकले नाही. राम आपला पुत्र आहे असेच वाटत असल्याने कधी नमस्कार केला नाही!

वि. ल. ठे.- या प्रकरणातील वचनभेदाने गूढभावार्थ प्रदर्शित केलेले असल्याने या अनुवादात सुध्दा मुळातील वचनभेद जसाच्या तसा राखला आहे. असा महत्त्वाचा भेद जेथे जेथे आहे तेथे तेथे अनुवादात तसाच साधला आहे. जेथे वचनभेदाने अर्थ भेद नाही तेथे मात्र आदरार्थी बहुवचनाचा उपयोग मूलानुसार सर्वत्र साधला असेल असे नाही. ही न्यूनता पूर्ण करणारा मराठी समवृत्त समश्लोकी अनुवादक प्रभूची इच्छा झाली तर भविष्यकाळी कोणी होईलही! निर्मात्याच्या इच्छेने व कृपेने या लेखकाकडून जसे झाले व होत आहे तसे तेही होऊ शकेल! 'कालो ह्ययं निरवधीर्विपुलाच पृथ्वी.'

(क) प्रभूंनी शतरूपेला येथे एकवचनाने संबोधिली आहे व माता म्हटले हे एकवचन अत्यंत प्रेमादर सूचक आहे. पुढे रामचरित्रात राम फार क्वचितच कोणालाही एकवचनाने संबोधितात. 'श्रीराम आणि एकवचनाचा उपयोग' हे प्रस्तावनेतील प्रकरण पाहावे. व्यावहारिक नीती आणि भावना यांचे मधुर मीलन व परमोच्च आदर्श मानसातच पाहावयास मिळतो. (ख) भगवंताचे भाषण संपले असे वाटताच 'जी रुचि तुमच्या मनात काही' या शब्दांनी आकर्षिलेले मनूराजा आपुली रुची स्पष्ट सांगतात.

हिं. बंदि चरन मनु कहेउ बहोरी । अवर एक बिनती प्रभु मोरी ॥४॥
सुत बिषइक तव पद रति होऊ । मोहि बड मूढ़ कहै किन कोऊ ॥५॥
मनि बिनु फनि जिमि जल बिनु मीना । मम जीवन तिमि तुम्हहि अधीना ॥६॥
अस बरु मागि चरन गहि रहेऊ । एवमस्तु करुनानिधि कहेऊ ॥७॥

म. चरणीं नमुनि मनु पुनरपि वदती । प्रभु! मम अपर असें कीं विनती ॥४॥
सुतविषयिक रति असो तव पदीं । मूढ म्हणे ना मज कुणि अगदी! ॥५॥
मणिविण फणिसम जलविण मीना । मम जीवन-मिति तव आधीना ॥६॥
वर मागुन पद धरून बसले । एवमस्तु करुणानिधि वदले ॥७॥

अर्थ - प्रभूंच्या पायांना नमन करून मनू पुन्हा म्हणाले की प्रभो! माझी आणखी एक विनंती आहे की ॥ ४ ॥ तुमच्या पायांच्या ठिकाणी माझे पुत्रभावानेच प्रेम असावे, (त्यामुळे) मला कोणी अगदी मूढ म्हणे ना! (म्हटले तरी चालेल) ॥ ५ ॥ मण्याशिवाय जशी सर्पाची दशा व जलाशिवाय जशी मीनाची (माशाची) दशा तशी माझी जीवन मर्यादा तुमच्या आधीन असावी ॥ ६ ॥ असा वर मागून मनू पाय धरून बसले (राहिले.) तेव्हा करुणासागर एवमस्तु घडो असे म्हणाले. ॥ ७ ॥

टीका- चौ. ४- (१) शतरूपाने वर मागितलेला ऐकला व त्यावर प्रभू जे म्हणाले ते ऐकले. शतरूपेने भक्तिज्ञानादी मागून घेतलेले पाहून मनूने विचार केला की पुत्र व्हा एवढेच मी मागितले. यात माझी चूक झाली. भगवान पुत्ररूपाने माझ्या येथे आल्यावर माझे जर त्यांच्यावर प्रेम जडले नाही किंवा काही कारणाने कमी झाले तर दर्शन झाले, वर मागितला इत्यादी सर्व गोष्टी निरुपयोगी ठरतील. राणीला दर्शन, पुत्र व आणखी एक वर मिळाला; मला दोनच गोष्टी मिळाल्या तेव्हा पुन्हा मागू असे वाटले व केला नमस्कार रुची भिन्न असली तरी राणीने वर मागितल्यामुळेच पुन्हा मागण्याची इच्छा राजाला झाली व त्यामुळे त्याचे परमकल्याण झाले. याचे नाव सहधर्मचारिणी, पतिहितकरिणी सती, पतिव्रता!

चौ. ५ (१) सुतविषयिक रति - जगातील जनक (बाप) आपल्या पुत्रांवर ज्या भावनेने प्रेम करतात तसे तुम्ही माझा पुत्र इतक्याच भावनेने माझे तुमच्यावर प्रेम असावे; भाव हा की परमेश्वर-परमात्मा जाणून पुत्रभावाने प्रेम मला नको. अशाप्रकारे वागल्यावर ज्ञानी भक्त मला मूढ म्हणतील हे खरे; कारण परमेश्वराला न ओळखणे हे अज्ञान आहे व त्याला इतर माणसासारखा-मुलासारखा मानणे हा भ्रम आहे. परंतु कोणी काही म्हणोत, मला हे असे पितापुत्र नात्याचे जागतिक प्रेम पाहिजे, मात्र ते किती पाहिजे ते पण सांगतो.

चौ. ६ (१) मणि सांडला म्हणजे फणी (नाग) अत्यंत दुःखी निस्तेज, निरुत्साह होऊन तडफडत असतो पण मरत नाही. अशी स्थिती विश्वामित्राबरोबर रामलक्ष्मण गेल्यापासून जनकपुरीत भेट होईपर्यंत झाली आहे. (क) पाण्याशिवाय मासा फार वेळ जगू शकत नाही. पाण्याचा व त्याचा वियोग झाला की काही क्षण तडफडतो व प्राण सोडतो. माशाच्या जीवनाची मितिमर्यादा पाण्यातून बाहेर काढीपर्यंत असते. पाण्यातून बाहेर काढल्यावर थोड्या वेळाने शीतल जल शिंपले तर जीवन थोडेसे वाढते व पाण्याचा व माशाचा संयोग पुन्हा लगेच झाला नाही तर तो प्राण सोडतो. जीवनच माशाचे जीवन आहे. वनगमनाच्या वेळी दशरथांची अशीच दशा झाली आहे. सुमंत परत येईपर्यंत जलातून बाहेर काढलेल्या मीनासारखे तडफडत राहिले. कौसल्येने शीतल जलसिंचन करून पाहिले. पण शेवटी त्या जगज्जीवनाचे रामाचे स्मरण करता करताच दशरथांचा जीवनमासा निर्जीव झाला. गतप्राण झाला. स्वर्गात जाऊन राहिल्यावरसुध्दा पुत्रभावानेच प्रेम करीत होते. रावणवधानंतर प्रभूंनी कृपादृष्टीने अवलोकन करून ज्ञान दिल्यानंतरच पुत्र भावनेची जागा भगवद् भावनेने घेतली.

(२) उपदेश - येथे हा उपदेश मिळतो की प्रभूवर प्रेम करणे ते जाणून करो वा नेणून करो, तो जीव भवपाशमुक्त झाल्याशिवाय राहात नाही. 'तेषां सतत युक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते' (भ. गी.) अशा अज्ञानी पण प्रेमळ अनन्यगतिक भक्तांचे जे काही उणे असेल ते प्रभू पुरे करतात. पण ज्ञानी असून भक्तिविमुख असणारे केव्हा मायेच्या तडाक्यात सापडतील याचा नेम नाही.

(३) शतरूपेने ज्ञानयुक्त ऐश्वर्यभावाने भक्ती (पुत्र वात्सल्य) मागून घेतली तरी तिला राम विरह दुःख झालेच. पण फक्त १४ वर्षेच. नंतर तेरा हजार वर्षांपेक्षा अधिक काळ (भागवत

स्कं. ९) रामचंद्रांचा प्रत्यक्ष सहवास घडला. हे भाग्य मात्र दशरथास लाभले नाही. तथापि सर्व रामायणकर्ते एकाच स्वराने हेच सांगतात की 'खरे रामप्रेम दशरथांचे! रामप्रेमी म्हणून दशरथास जी कीर्ती मिळाली ती कौसल्येला नाही!'

चौ. ७ (१) हा वर मागितला व प्रभूचे पाय घट्ट धरून तसेच राहिले. भाव हा की वर दिल्याशिवाय पाय सोडणार नाही. 'बालक सुत सम दास अमानी' अगदी प्रेमळ अनन्यनिष्ठ बालकासारखे केले. तेव्हा त्यांची करुणा येऊन प्रभू म्हणाले 'एवमस्तु' (क) आता या प्रकरणाच्या उपसंहारास आरंभ होतो.

हिं. अब तुम्ह मम अनुसासन मानी । बसहु जाइ सुरपति रजधानी ।।८।।

हिं.सो. तहँ करि भोग बिसाल तात गएँ कछु काल पुनि ।।
होइहहु अवध भुआल तब मैं होब तुम्हार सुत ।।१५१।।

म. आतां मम आज्ञा तुम्हिं मानुनि । रहा अमरपति नगरीं जाउनि ।।८।।

म.सो. भोगुनि सुखां विशाल तात कांहिं काळें जंव ।।
व्हाल अयोध्यापाल तुमचा सुत मी होइं तवं ।।१५१।।

टीका - आता तुम्ही माझी आज्ञा मानून अमरपती नगरात (इंद्राच्या राजधानीत) जाऊन राहा, ॥ ८ ॥ बाबा! तेथे विशाल सुखे भोगीत काही काळ निघून गेल्यावर जेव्हा (जव) तुम्ही अयोध्यापती व्हाल तेव्हा मग मी तुमचा सुत होईन. ॥ १५१ ॥

टीका- चौ. ८ (१) इंद्राच्या अमरावती नगरात जाऊन राहा, अशी आज्ञा का दिली? यात दोन हेतु दिसतात. सार्वभौम आदिराजा असून मुलाला राज्य देऊन वानप्रस्थाश्रम स्वीकारला असल्याने परत स्वतःच्या राजधानीत जाणार नाहीत. हजारो वर्षे परम वैराग्यात घालवून अपूर्व तप केले आहे. अवतार घेण्याचा योग्य काळ येईपर्यंत अशाच स्थितीत या भूतलावर कंदमूळफळे खात ठेवणे योग्य नाही. कारण ज्यांना मातापिता मानले, जिला माते! अशी हाकसुध्दा मारली त्यांनी अशा रीतीने वनवासात राहणे भगवंताच्या भक्तवत्सल अतिकोमल मनास सहन होणे शक्य नव्हते. (२) वैकुंठ, कैलास व ब्रह्मलोकात जाऊन राहा, असे सांगितले असते तर ते मनूला रुचले नसते, कारण ज्या देवांनी अनेक वार प्रार्थना केल्यानंतर मनू त्यांच्याशी शब्दसुध्दा बोलले नाहीत त्यांचाच लोकात जाऊन राहणे कसे बरे वाटेल?

(३) पुढे यांना सम्राट व्हावयाचे आहे व अशा वनवासी परमविरागी अवस्थेतूनच कौसल्या दशरथरूपाने जन्मले असते हे दांपत्य तर त्या ऐश्वर्याचा उपभोग घेण्याची इच्छा होणे फारच कठीण होते. महातपश्चर्येचे फळ कर्मविपाकाप्रमाणे मिळणेही जरूर होते म्हणून

आज्ञा दिली. त्यांच्या इच्छेवर ठेवले असते तर त्यास हे वनवासी विरागी जीवनच गोड वाटले असते म्हणून आज्ञा द्यावी लागली.

सोरठा- (१) भोगुनि सुखा विशाल - पृथ्वीवर कधी पाहण्यास सुध्दा न मिळणारे उत्तमोत्तम अपार भोग स्वर्गातच भोगावयास सापडतात. इंद्रलोक ही भोगभूमी आहे. मृत्युलोक कर्मभूमी व धर्मक्षेत्र आहे. उत्तम आधार भोगांनी इंद्राच्या भोगविलासांची उपमा मानसात दिली आहे. 'गुणातीत परि भोगपुरंदर' (७/२४/२) 'शक्रकोटि शत सदृश विलासहि' (७/९१/८) (२) काही काळ - स्वायंभुव मन्वंतरात वर दिला आहे व दशरथावतार वैवस्वतकुळात वैवस्वत मन्वतरातील २४ व्या त्रेतायुगात झाला आहे. वैवस्वत मन्वंतर सातवे आहे. म्हणजे कमीत कमी पाच मन्वंतरे व २४ महायुगे इतका काळ मध्ये जावयाचा आहे. हा काळ खरोखर अपार आहे. हा काळ म्हणजे ब्रह्मदेवाचे चार साडेचार तासच जेमतेम होतात. भगवंताच्या दृष्टीने एक चुटकी वाजविण्या एवढाच! मनुष्य मानाने मनूने अर्थ घेतला म्हणून त्यांना जड वाटले नाही.'काही काल' हा उल्लेख केला नसता तर 'क्षीणेपुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति (भ.गी.) 'स्वर्गहि अल्प अंति दुखदाई' असे त्यास वाटले असते म्हणून मोघम भाषा वापरली.

(३) उत्तरार्धात पुढील भविष्य सांगून सुचविले की या जन्मात पुत्र होणार नसून, तुम्ही दोघेही पुन्हा जन्म घ्याल, तुमचा विवाह होईल व अयोध्येचे राज्य तुमच्या ताब्यात येईल, तेव्हा मग योग्य वेळी मी तुमचा पुत्र होईन. शतरूपेला माते! असे संबोधिले असल्याने तात! असे आता मनूला म्हटले व पितृपदाचा मान आताच देऊन टाकला.

(४) वि. ल. ठे.- भगवंताच्या अवतारनाट्यकाळात कोणी कोणत्या पात्राचे काम करावयाचे हे किती आधी ठरते याचा विचार करावा. एक मन्वंतर म्हणजे ७१$^{3}/_{7}$ महायुगे पाच मन्वंतरे तरी आधी हे ठरले. इतर सर्व पात्रांचे असेच समजावे. या सर्वगोष्टी ७१$^{3}/_{7}$ x ५= ३५७$^{1}/_{7}$ महायुगे म्हणजे १५४ कोटी वर्षांहून अधिक काळ आधी ठरल्या, ईश्वरच्छेने ठरल्या. त्या इच्छेप्रमाणे पुढे सर्व पात्रांनी आपापली कामे केली. त्यात कोणाला वाईट म्हणावे व कोणाला चांगले म्हणावे! म्हणून त्यात वाईट दिसणाऱ्यास वाईट म्हणत न बसता, अवगुणांचा अधर्माचा अनीतीचा त्याग करून चांगले असेल ते घेऊन ज्याने त्याने आपले परमहित साधावे हाच या चरित्रलीला करण्यातील हेतू असतो. तोच प्रभू पुढे सांगत आहेत. (क) येथे कोमल वात्सल्यरसाचा परिपोष करावयाचा होता म्हणून सोरठा हे कोमल वृत्त वापरले आहे.

हिं. इच्छामय नरवेष सँवारें । होइहउँ प्रगट निकेत तुम्हारें ॥१॥
अंसन्ह सहित देह धरि ताता । करिहउँ चरित भगत सुखदाता ॥२॥
जे सुनि सादर नर बडभागी । भव तरिहहिं ममता मद त्यागी ॥३॥
आदिशक्ति जेहिं जग उपजाया । सोउ अवतरिहि मोरि यह माया ॥४॥

म. इच्छामय नरवेषा घेइन । प्रगट निकेतीं तुमच्या होइन ॥१॥
तात! धरुनि देहां अंशांसह । करिन चरित भक्तांस सुखावह ॥२॥
जें सुभाग्य नर सादर ऐकुनि । तरतिल भव ममता मद टाकुनि ॥३॥
आदिशक्ति जी निर्मि जगा या । ती ही मम अवतरेल माया ॥४॥

अर्थ - मी इच्छामय नररूप घेऊन तुमच्या घरी प्रगट होईन. ॥ १ ॥ बाबा! अंशासहित देह धारण करून भक्तांना सुख देणारे (सुखावह) चरित्र (लीला) करीन ॥ २ ॥ त्या चरित्रांचे जे कोणी अतिभाग्यवान लोक आदराने श्रवण करतील ते ममता व अहंता यांचा त्याग करून या संसारातून तरतील ॥ ३ ॥ ज्या आदिशक्तीने हे जग निर्माण केले तीही माझी मायासुध्दा अवतार घेईल. ॥ ४ ॥

टीका - चौ.१-२ मी तुमचा सुत होईन असे नुकतेच सांगितले. त्याने कोणासही असे वाटण्याचा संभव आहे की गर्भवास, जन्म इत्यादी विकारवान जड पंचमहाभूतांचाच तो देह असणार, म्हणून व 'ब्रह्म कसा जर भूपसुत' या पार्वतीच्या शंकेचे उत्तर म्हणून स्पष्ट सांगतात की इतरांच्यासारखा गर्भवास वगैरे मला नाही. माझे रूप माणसासारखे दिसले, शैशव पौगंडादी अवस्था जरी दिसल्या तरी ते सर्व इच्छामय, माझ्या इच्छेचेच रूप असेल. म्हणजेच चिदानंदमयच तो देह असेल. मी जन्म घेणार नसून तुमच्या घरी पुत्ररूपाने प्रगट होणार आहे. श्रीमद्भागवतात ब्रह्मदेवाने श्री गोपालकृष्णास म्हटले आहे की 'अस्यादि देव वपुषो मदनुग्रहस्य स्वेच्छामयस्य न तु भूतमयस्य कोऽपि' (भाग) १०/१४/२) मजवर अनुग्रहासाठी धारण केलेला हा देहसुध्दा भूतमय नसून स्वेच्छामयच आहे इत्यादी 'चिदानंदमय अपली काया। विगत विकार कळे अधिकाऱ्या' (२/१२७/५) स्वेच्छेने निर्मित तनू माया गुण गो पार (१/१९२).

(क) नरवेषा घेइन - येथे मनुज, मानव, शब्दाचा उपयोग करण्याने मनूपासून जन्मलेला असा भलताच अर्थ झाला असता व प्रगट होईन या म्हणण्याला काही अर्थ राहिला नसता. 'नयति पूर्वपुरुषात उत्तमा गतिम्-नर' (अ. व्या.सु.) पूर्व पुरुषांना उत्तम गतीला नेणारा तो नर (ख) प्रगट निकेती तुमच्या होइन - भाव हा की जसा येथे तुमच्याकडे प्रगट झालो तसाच तुम्ही दशरथ कौसल्या झाल्यावर अयोध्येत तुमच्या घरी प्रगट होईन. येथे ज्या रूपाने दिसले त्याच रूपाने कौसल्येपुढे प्रसूतीगृहात प्रगट झाले आहेत. मात्र हे रूप दशरथास त्यावेळी दिसले नाही. दो. १९२ ची टीका पाहावी.

(२) तात धरुनि देहा अंशासह- एकटाच पुत्ररूपाने प्रगट होईन असे नसून माझे अंशसुध्दा पुत्ररूपाने प्रगट होतील. हे अंश कोणते व अंशी (ज्याचे अंश ते) कोण याविषयी सांप्रदायभेदानुसार मतभेद होणे शक्य असल्याने कवींनी त्यांचा स्पष्ट उल्लेख केला नाही. परंतु नामकरण संस्काराच्यावेळी वसिष्ठमुखाने राम, भरत, शत्रुघ्न, लक्ष्मण या नावांचे जे अर्थ केले आहेत त्या चौघास मिळून वेद तत्व म्हटले आहे त्यावरून आत्मा अंशी (राम)

प्राज्ञ (भरत) तैजस (शत्रुघ्न) व विश्व लक्ष्मण म्हणजेच प्रणवाच्या अर्धमात्रा, मकार, उकार व अकार मात्रा होत. आधिदैविकदृष्ट्या भिन्न पुराणे व रामायणे यांत कल्पभेदानुसार भेद आहेत. त्याचा उहापोह करण्याचे हे स्थान नव्हे.

(३) करिन चरित भक्तांस सुखावह - या चरणाने अंशांसह अवतरण्याचे कारण सुचविले आहे. भक्तांना सुखदायक ठरणाऱ्या चरित्रात भक्तीसाठी लागणाऱ्या विविध अंगांचा आदर्श निर्माण करणे आवश्यक आहे. एकट्याने भक्ती शक्य नाही. सेव्य सेवक, भज्यभजक असा काहीतरी संबंध असला तरच भक्तीचा आदर्श पुढे ठेवता येईल. भगवद्भक्तीच्या अनेक मार्गांत सर्वात सुलभ जी भागवत सेवा तिचा आदर्श निर्माण करणारा एक अंश पाहिजे तो शत्रुघ्न आहे. (क) भगवद्भक्तांत मुख्य दोन प्रकार असतात. गृहदारादी त्याग करून अंतर्बाह्य विरागी होऊन भक्तिप्राप्तीचा यत्न करणारा व दुसरा गृहदारादी त्याग न करता अनार्वैराग्य संपन्न होऊन भक्तीचा प्रयत्न करणारा. हे दोन आदर्श, लक्ष्मण व भरत हे दोन अंश झाले आहेत. पुढे लक्ष्मणाची किंवा भरताची उपमा जेथे दिली आहे तेथे याच दृष्टीने प्रत्यक्ष सेवक व अप्रत्यक्ष सेवक या भेदाने दिली आहे. प्रपंचोपाधी संभाळून, बाह्यत्याग न करता, अप्रत्यक्ष सेवा करणाऱ्यांचा आदर्श भरत आहेत. भक्तिसाधक पुरुषाला जी विविध भूमिकांची कर्तव्ये करावी लागतात त्यांचा संपूर्ण आदर्श या तिघांच्या चरित्रात पाहावयास मिळतो. (ख) अवतार घेण्याचे एक कारण येथे सुचविले ते भक्तसुखदायक चरित्र निर्माण करणे. अवतार हेतूत शंकरांनी आपले मत म्हणून पूर्वी हेच सांगितले आहे. 'जगि विस्तारति विमल यश रामजन्मि हा हेतु' (१/१२१) 'ते यश गाति भक्त भवतरती। भक्तहिता तनु कृपाब्धि धरती' (१/१२२/१) 'कल्पी कल्पी प्रभू अवतरती। चारू चरित नानाविध करती' (१/१४०/२).

चौ. ३ (१) चरित्र करण्यातील हेतु वर सांगितला. तो हेतू चरित्राच्या योगे कसा साध्य होईल, कोणास साध्य होईल व भक्तांना सुख देणे कसे घडते या तीन गोष्टी या चौपाईत सांगितल्या आहेत. (क) चरित्राचे सादर श्रवण केल्याने ते भक्तसुखदायक होईल. येथेही पठनाचा उल्लेख नाही. पूर्वी गानाचा= कीर्तनाचा उल्लेख केलेला आहे. आधी श्रवण व मग कीर्तन 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः' (ख) पण हे करण्याची बुध्दी सर्वांस होणार नाही, जे नर= पूर्वजोध्दारक= धर्मशील असतील आणि सुभाग्य असतील, अतिभाग्यवंत असतील त्यांनाच सादर श्रवणाची इच्छा होते व संतमुखाने श्रवणाचा सुयोग लाभतो. सादर श्रवण करण्याची इच्छा नाही किंवा करता येत नाही ते अभागी. इच्छा असुन पुष्कळ काळ संतमुखाने श्रवणाचा योग येत नाही ते भाग्यवान व दोन्ही गोष्टी लाभल्या ते सुभाग्य अतिभाग्यवान (ग) अशा प्रकारच्या श्रवणाने सुख कसे मिळते? मायापाशात बध्द असेपर्यंत सुख नाही. बंधन सुखदायक नसून दुःखदायक असते. 'मी माझे तू तुमचे माया। करते जी वश जीव नि-काया मी= मद= अहंता, अहंकार व माझे= ममता 'अहंममेत्ययं बंधो नाहंममेति मुक्तता' (श्रुती) 'विण-सत्संग न हरिकथा त्याविण मोह न जात। मोह नाशविण रामपदि दृढ अनुराग न तात! (७/६१) मोह=माया= मी मम, त्यांचा नाश संतमुखाने हरिचरित्र

सादर श्रवण केल्याने होतो व मग हरिभक्तिलाभ होऊन भक्तांस सुख मिळते. किती मोठा सिध्दांत किती थोडक्या शब्दात पण सोपपत्तिकरित्या सांगून ठेवला आहे. हे पाहण्यासारखे आहे! (घ) अहंतेपासून ममता उत्पन्न होते असे असता येथे ममता-मद (अहंता) असा क्रम का? ज्या अनुक्रमाने जीव जिन्यावरून घसरला त्याच्या उलट क्रमानेच चढावे लागते, म्हणून ममता मद असा क्रम साधनदृष्टीने ठेवला आहे.

चौ.४ (१) आदिशक्ति जी निर्मि ती जगा या... माया १४८/२,३,४, टीका पाहावी. ही आदिशक्ती, आदिमाया सीता हे त्या तीन चौपायांच्या टीकेत सविस्तर दाखविले आहे. सीता= आदिमाया= मूल प्रकृती हे येथे प्रभु मुखानेच सांगितले. जी जग उत्पन्न करते तीही माझ्या वामभागी उभी असलेली (क) मनूने याविषयी वर मागितला नसता, काही विचारले नसता पूर्वी (दो. १४८) प्रमाणेच येथे सांगण्यात हा हेतू आहे की हिच्याशिवाय मला काही करता येत नाही, हीच सर्व करते ही जगाची निर्मितीही करते याने सुचविले. तुम्हाला सून कोण कशी मिळेल हे सुचवून दाखवून ठेवली. आता प्रभू त्यांची खात्री करून अंतर्धान होतील व मग या प्रकरणाचा उपसंहार दोह्यात होईल.

हिं. पुरउब मैं अभिलाष तुम्हारा । सत्य सत्य पन सत्य हमारा ॥५॥
पुनि पुनि अस कहि कृपानिधाना । अंतरधान भए भगवाना ॥६॥
दंपति उर धरि भगत कृपाला । तेहि आश्रम निवसे कछु काला ॥७॥
समय पाइ तनु तजि अनयासा । जाइ कीन्ह अमरावति बासा ॥८॥

म. मी पुरवीन मनोरथ तुमचा । सत्य सत्य पण सत्य आमचा ॥५॥
कितिदां असें कृपाब्धि म्हणाले । भगवान् अंतर्धान जहाले ॥६॥
भक्त कृपाला स्मरत दंपती । काहिं काळ त्या आश्रमिं बसती ॥७॥
त्यजुनि समयिं तनु विण आयासां । जाउनि सुरपुरिं करिति निवासा ॥८॥

अर्थ - मी तुमची इच्छा पूर्ण करीन, मी त्रिवार सत्य सांगतो की आमचा पण सत्य असतो. ॥ ५ ॥ असे कृपा सागर कितीदा तरी (वारंवार) म्हणाले; व भगवान अंतर्धान झाले. ॥ ६ ॥ भक्तकृपालाचे स्मरण करीत ते दांपत्य काही काळ त्या आश्रमात राहिले. ॥ ७ ॥ मग योग्य समयी अनायासाने (आयास विण) देहत्याग करून ते दांपत्य सुरपुरीत अमरावतीत गेले व तेथे निवास केला. ॥ ८ ॥

टीका- चौ. ५ (१) मी तुमचा मनोरथ पुरवीन - सरळ अर्थ हा होतो की तुमचा दोघांचा एकच असलेला मनोरथ मी पुरवीन. 'मी पुरवीन मनोरथ तुमचे' असे असते तर दोघांचे भिन्न भिन्न मनोरथ जे असतील ते पुरवीन असा अर्थ घेता आला असता. हिंदीत सुध्दा तुम्हारे नसून तुम्हारा असे एकवचनच आहे. भगवंताने पुत्र व्हावे हाच दोघांचा एक सामान्य मनोरथ आहे. 'मनोरथ मम पुरवा स्वामी' असा उपक्रम केला होता. त्याचा उपसंहार (२)

'सत्य सत्य पण सत्य आमचा' पहिल्या चरणात मी हे एकवचन वापरले असून दुसऱ्याच चरणात आमचा (आम्ही) हे बहुवचन वापरले आहे. १२९/५-६ मध्ये 'त्या मी शीघ्र करिन उन्मूलन। सेवक-हितकारी अमचा पणा। मुनि हित होईल कौतुक मम पण' असे शब्द वापरले आहेत. दो. १३२ मध्ये आम्ही व अस्मदीय असे बहुवचनी शब्द असून १३३/२ मध्ये मी तुमचे असे मी हे एकवचन आहे. यातील एकाही स्थानी टीकाकारांनी लक्ष दिलेले नाही. यातील रहस्य १२९/५ च्या टीकेत सोदाहरण स्पष्ट केले आहे. 'नेश्वराणां वचो मृषा' ईश्वरांचे वचन मिथ्या नसते हे सार आहे. आमचा म्हणजे विष्णू, शेषशायीनारायण व परमेश्वर यांचा पण. आमचा पण असेच १२९/६ मध्ये म्हटले आहे, ते शेषशायी नारायणांनी म्हटले आहे. (क) त्रिवार सत्य वगैरे सांगण्यात हेतू इतकाच आहे की राजाराणींच्या मनात कसलाही संशय राहू नये. निर्गुण ब्रह्म पुत्र कसा होईल असा संशय दोघांनाही होता म्हणून पूर्ण विश्वास उत्पन्न करण्यासाठी व या वेळेपासून यांना माझे पुत्रभावाने चिंतन करीत जावे म्हणून 'सत्य सत्य पण सत्य आमचा' असे सांगावे लागले. येथे आमचा पण आणि मनोरथ तुमचा असे एकवचन वापरल्याने बाकीचे मनोरथ वर खोटे ठरणार की काय अशी शंका येण्याचा संभव जाणून.

चौ. ६ (१) 'कितींदा असे कृपाब्धि म्हणाले - 'मी तुमचा पुत्र होईनच पण तुम्ही दोघांनी दुसरे वर मागितल्यावर मी जे दिले ते पण आम्ही पुरे करू, माझे अंशसुध्दा तुमचे पुत्र होतील, तुम्ही अयोध्याधीश व्हाल' इत्यादी जे जे पूर्वी सांगितले त्याचा पुनःपुन्हा उच्चार केला. ते कृपासागर असल्याने आपल्या भक्तांच्या व मातापित्यांच्या मनात कोणताच संशय राहू देणे इष्ट वाटले नाही. (२) विश्ववासतै भगवान् प्रगटति (१४६/८) असा उपक्रम केला व येथे भगवान अंतर्धान झाल्याचे सांगून उपसंहार केला.

चौ. ७-८ (१) ज्या रूपाचे दर्शन झाले त्याचे ध्यान करीत व ज्या वासुदेव मंत्राचा जप केल्याने विश्वनिवासी भगवंताचे दर्शन झाले. त्या मंत्राचे स्मरण जप करीत, तपाने व भगवत्पादरजस्पर्शाने पावन झालेल्या त्या तपोवनात (आश्रमात) राजाराणींनी काही काळ निवास केला, भाव हा की पुन्हा राजधानीत किंवा लोकवस्तीत गेले नाहीत. येथे आश्रम शब्दाने पर्णकुटी समजणे अयोग्य आहे. अयोध्या दो.१२४ मध्ये वाल्मीकींच्या पर्णकुटीत जाण्यापूर्वीच सभोवताच्या सर्व भागाला आश्रम म्हटले आहे. 'शुचि सुंदर आश्रम बघुनि' (२/१२४) चित्रकूटचा रामाश्रम, अत्रिआश्रम इत्यादी ठिकाणी सुध्दा आश्रम= पर्णशाला, पर्णकुटी असा अर्थ नाही. वानप्रस्थानी पर्णकुटीत राहू नये, असा नियम आहे व मनू परम धर्मशील होते म्हणून आश्रम=तपोवन, तपोभूमी असा अर्थच करणे योग्य आहे.

(२) समय= मरणसमय, मरणकाळ आल्यावर देहत्याग केला. मरण काळी होणारे क्लेश त्यास मुळीच झाले नाहीत. 'दुःसह दुःख जन्मता मरता' (७/१०/९/७) असा सर्वसाधारण नियम आहे. 'सुमनमाळ जशि कंठिची गळता नेणे' (४/१०) हे कोणास शक्य होते?

ल. ठे. ज्यांचा लिंगदेह मरणकाळापूर्वीच नारळातील गोटयाप्रमाणे स्थूल देहरूपी करवंटीपासून

सुटा झाला असेल त्यांनाच असे मरण येऊ शकते. इतरांचा लिंगदेह ओल्या नारळातील खोबऱ्यासारखा स्थूल देह करवंटीस चिकटलेला असल्याने ओले खोबरे करवंटीपासून सोडविताना त्यास जसे क्लेश होतात तसेच क्लेश इतरांच्या लिंग देहास मरणकाळी होतात.

(३) भगवंताच्या आज्ञेप्रमाणे अमरावतीत जाऊन राहिले हे दांपत्य (क) जाऊनि (जाइ) शब्दाने सुचविले की त्यांना इतरांप्रमाणे यमलोकात नेऊन पापपुण्याचा निवाडा झाल्यानंतर पाठविले गेले नाहीत. स्वतःच्या इच्छेने एकदम इंद्रपुरीत जाऊन राहिले. दशरथ राजा तर पृथ्वीवरून स्थूल देहानेच आपल्या रथासह स्वर्गास जात येत असत व इंद्राच्या अर्ध्या सिंहासनावर बसण्याचा मान त्यांना मिळत असे. (ख) आता या प्रकरणाचा उपसंहार याज्ञवल्क्य करतात.

हिं.दो. यह इतिहास पुनीत अति उमहि कही बृषकेतु ।।
भरद्वाज सुनु अपर पुनि राम जनम कर हेतु ।।१५२।।

म.दो. अति पुनीत इतिहास हा कथित उमे वृषकेतु ।।
भरद्वाज ऐका दुजा राम जन्मिं जो हेतु ।।१५२।।

अर्थ - वृषकेतुंनी उमेला सांगितलेला हा अतिपुनीत इतिहास आहे. भरद्वाजा! (आता) रामजन्माचा आणखी एक हेतू सांगतो तो ऐका. ।। दो ।। १५२ ।।

टीका - अति पुनीत - या शब्दांचा उपयोग या इतिहासाविषयीच केला आहे असे नाही. 'नैमिषकानन - अतिपावन' 'भरद्वाज आश्रम अति पावन' 'करणी गिरिजेची अति पावन' (पुनीत) (१/७६/८) नैमिषारण्य, किंवा भरद्वाजाश्रम अथवा गिरिजेची कठोर तपश्चर्यारूपी करणीसुध्दा रामावतारास कारण झालेली नाही, म्हणून 'परब्रह्माच्या अवतारास कारण झाला असल्याने हा इतिहास अतिपुनीत' असे काही टीकाकारांचे म्हणणे सदोष व विसंगत आहे. अतिपुनीत, अतिपावन, परमपुनीत, परमपावन या शब्दांचा उपयोग अनेकानेक ठिकाणी केलेला आहे. बालकांडातच ३५/२, ४५/५, ४५/६, ७६/८, १२५/२, १४३/२ इतक्या ठिकाणी आहे. (हिंदीत मराठीत कुठे पुनीतबद्दल पावन असेल) यातील अधोरेखांकीत सोडून बाकी कुठेही ब्रह्माच्या अवताराचा संबंध नाही. वरील सर्व ठिकाणी व इतरत्रही एकच हेतू लागू असलेला दिसेल की जे धर्माचरणाने वगैरे शुध्द झालेले आहे, ते पुनीत व पुनीत असून भगवद्भक्तियुक्त, हरिभक्ति-हरिभक्तसंबंधी असेल ते अतिपुनीत. हा अर्थ सर्व ठिकाणी लागतो की नाही याचा पडताळा चिकित्सक वाचकांनी अवश्य पाहावा.

(२) उत्तरार्धाने हे सुचविले की रामजन्मास-रामावतार होण्यास एकच विशेष कारण नसते. 'राम जन्मण्या हेतु अनेकही' हे शिववचनच येथे सूचित केले.

वि. स. ठे. (२) मनुशतरूपा-राम संवादात व अरण्यकांडातील नारद राम संवादात (आरंभीच) पुष्कळ साम्य आहे; त्याची तुलना वाचकांनी करून पाहावी, ती अरण्यकाण्ड

टीकेत देण्याचा विचार आहे.

(२) मानस पीयूषमध्ये या दोह्याच्या टीकेनंतर प्रो. राजबाहादूर लमगौडाजींची दिलेली टीप पदवीधर सुशिक्षितांनी मुद्दाम वाचून पाहावी.

मनुशतरूपाख्यान प्रकरणावरील मानस गूढार्थ चंद्रिका टीका येथे समाप्त झाली.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका बालकांड अध्याय १७ वा. समाप्त.

आमची इतर प्रकाशने

श्री परमपूज्य प्रज्ञानानंद सरस्वती स्वामी यांचे अप्रकाशित वाङ्मय प्रसिध्द करावे हा प्रधान हेतू मनात ठेवून १९८८ साली 'श्रीरामचरितमानसप्रेमी मंडळ' डोंबिवली या नावाने सार्वजनिक विश्वस्तसंस्था (रजि.नं.ए - ९२९, ठाणे विभाग) नोंदविण्यात आली असून या ट्रस्टतर्फे खालील पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत.

सर्व पुस्तके एकदम मागविणाऱ्यास टपालखर्च माफ केला जाईल.

पुस्तके	किंमत
श्रीरामचरितमानस (मराठी समवृत्त समच्छंद अनुवाद)	१२०/- रु.
श्री पू.स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वतीकृत	
मानस गूढार्थ चंद्रिका (अरण्यकांड मराठी)	१००/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (अरण्यकांड हिंदी)	१००/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (किष्किंधाकांड मराठी)	६०/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (किष्किंधाकांड हिंदी)	५०/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (सुंदरकांड हिंदी)	८०/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (बालकांड मराठी खंड -१)	२५०/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (बालकांड मराठी खंड -२)	२००/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (बालकांड हिंदी)	३००/- रु.
श्रीरामनामवंदना (हिंदी)	३६/- रु.
श्रीगोस्वामी तुलसीदासकृत (भाष्यकार : पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती)	
संगीत गीता समश्लोकी	१२/- रु.
आवृती दुसरी (मराठी)	
स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वती	१५/- रु.
लेखिका : डॉ. श्रीमती कमल वैद्य	
चूडालाख्यान (हंसराज स्वामीकृत)	२५/- रु.
हनुमान चालिसा (मराठी) व इतर स्तोत्रें	५/- रु.
प्रज्ञानांजली (नित्यभजन संग्रह)	५/- रु.
मानवतापूर्ती साधन व संध्योपासना	१२५/- रु.

श्रीरामचरितमानसप्रेमी मंडळ

४,श्रीगणेश,अनंतराज सोसायटी, जलाराम मंदिरजवळ, नेहरु रोड,
डोंबिवली (पूर्व) ४२१ २०१